DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

Bahoz ŞAVATA | Kürdlerin Tarihi -II-

İBV İSMAİL BEŞİKCİ VAKFI

ÖN ASYA

Med Pers Part Sâsânî Ermeni Makedon Roma
Galat Kürd Fars Ârâmî Yahudi Arap Gürcü

HALKLARI
İLE

Kürdlerin

Dil-Din-Kültür-Sosyal-Siyasal

Tarihi

-II-

(MÖ 612- MS 661)

Bahoz ŞAVATA

İBV İSMAİL BEŞİKCİ VAKFI

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ÖN ASYA

Med Pers Part Sâsâni Ermeni Makedon Roma

Galat Kürd Fars Ârâmî Yahudi Arap Gürcü

HALKLARI

ile

Kürdlerin

Dil-Din-Kültür- Sosyal ve Siyasal

Tarihi

-II-

(MÖ 612- MS 661)

BAHOZ ŞAVATA

Ariyaca: ***"Humadî, Hakkadî, Xwadî"*** –

Kürdce: *"Himî rınd, Axaftinî rınd, Xwe rind "*

-Güzel akıl, güzel konuşma, kendisi güzel

İsmail Beşikci Vakfı Yayınları

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ÖN ASYA

Med, Pers, Part, Sâsânî, Ermeni, Makedon, Roma,
Galat, Kürd, Fars, Ârâmî, Yahudi, Arap, Gürcü

HALKLARI

ile

Kürdlerin

Dil-Din-Kültür- Sosyal ve Siyasal

Tarihi

-II-

(MÖ 612- MS 661)

BAHOZ ŞAVATA

Roni Basın Yayın: Kasım 2015- İstanbul
Yayına Hazırlayanlar
Editör & Mizampaj: Ahmet Önal
Redaksiyon: Mehmet Mamaş
Kapak:
Mert İnan
Baskı:
Kayhan Matbaası
Merkez Efendi Mah. Fazıl Paşa Cad. No: 8/2
Topkapı/ İstanbul
Tel: 0212 576 01 36
Kayhan Matbaası Sertifikasi: 12156
Roni Basın Yayın Sertifikasi: 25474

ISBN 978- 605-9073-17-2

Alıntı ve tanıtımlar dışında, tamamı ya da bir kısmı,
kitabın yazarından ve İsmail Beşikci Vakfı'ndan izinsiz çoğaltılamaz.

İsmail Beşikci Vakfı Yayınları

Roni Basın Yayın Tanıtım Dış. Tic. Ltd. Şti
İstiklal Cad. Ayhan Işık Sok. No: 21/3
Beyoğlu - İstanbul
Tel: 0212 245 81 43
GSM: 0533 488 01 12
e-mail: roniyayin@gmail.com

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rahtey.org

ÖN ASYA

Med Pers Part Sâsâni Ermeni Makedon Roma Galat Kürd Fars Ârâmî Yahudi Arap Gürcü HALKLARI

ile

Kürdlerin

Dil-Din-Kültür- Sosyal ve Siyasal

Tarihi

-II-

(MÖ 612- MS 661)

BAHOZ ŞAVATA

İsmail Beşikci Vakfı Yayınları

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Elinizdeki Kitabı,
mücadele arkadaşlarım Hüseyin Şen
ve Bedri Yolcu'nun anısına saygı ile
ithaf ediyorum

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 11

10. BÖLÜM:

DOĞU ARYANLAR 17

MEDLER 21

- Medlere dair tarihçilerin anlattıkları 27
- Medlere dair Asur kayıtları 32
- Medlere dair Urartu kayıtları 43
- Medlere dair yerel kaynaklar 45
- Medya olarak ülke adının doğuşu 49
- Med Devleti (Karkašši Hanedanlığı) 54
- Med Devleti Kaştariti Hanedanlığı'nın yükselişi ve çöküşü 59
- Asur, Med ve Yahudiler 79
- Kral "Kiros Darbesi"nin Sonuçları 81
- Yönetim 86
- Mimari 89
- Dil ve yazı 94
- Medler Kürd kimlikli devlet tarihinin başlangıcı mı? 99

11. BÖLÜM:

PERSLER 107

- Pers İmparatorluğu (MÖ 559- MÖ 330) (Ahameniş/Ahāmanıshıyān Hanedanlığı) 107
- Mado-Pers Ahameniş Hanedanlığı Dönemi 115
- Antik Yunan Tarihi 120
- Babil'in Fatihi 123
- MÖ 530-522 II. Kambiz Dönemi: 129
- MÖ 522-486 MÖ 423-404 II. Darius/ I.Artakserkses (Okhos) Dönemi: 134

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

- MÖ 486-465 I. Kserkses / I. Hişyarşah Dönemi 138
- MÖ 465-424 I. Artakserkses (Artahşatara) Dönemi 140
- MÖ 423-404 II. Darius (Okhos) Dönemi: 143
- MÖ 404-358 II. Artaxerses (II. Artahşatara) Dönemi 144
- MÖ 358-338 III. Artaxerses (III. Artahşatara) /Okhos Dönemi 148
- MÖ 338 –336 IV. Artaxerses (IV. Artahşatara) /Arses dönemi: 149
- MÖ 336 –330 III. Darius /Kodamannos Dönemi : 149
- MÖ 330-329 V. Artaxerses (V. Artahşatara) Dönemi 151
- Uygarlık 151
- Mimari 159
- Perslerin Doğu Aryan Kökleri 165
- İlk Yurt Ön Asya'da Medler ve Perslerin dili Ariyaca Tarihi 169
- Avesta ve Magilerin Ariyaca Bütünlüğü 188

KARDUXİLER/ KÜRDLER 194
- Ksenefon, "On Binlerin Dönüşü" 195
- Tarihe Etimolojik kayıtlar; Kardulardan Kürdlere 199

12. BÖLÜM:

DOĞU ARYAN HALKLARDA DİN 205
- Doğu Aryan Din Adamlarının Sosyal Statüsü 205
- Magi Adının Etimolojisi 211
- Kâhinlik-Falcılık-Sihir-Büyü- Esrime 213
- Magilerde İsyancı Gelenek 218
- Zerdüşt'ün Hayatı 219
- Avesta 229
- Ahura-Mazda 234
- Zerdüştlükte şaman görünüm 241
- Zerdüştlükte Newroz 242
- Zerdüşt dini inancında kutsal ateş 244

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

- Tevhid/tek tanrılı dönem 246
- Zerdüştçülüğün bölge inançlarına etkisi 251
- Ayinler 253
- Ölü defini 258
- Avesta'da yeniden diriliş 261
- İslam'da Zerdüştlük 265
- İslamiyet sonrası Mecusiler 268

13. BÖLÜM:

BATI ARYANLARIN ÖN ASYA DEVLETLERİ 271
BÜYÜK İSKENDER İMPARATORLUĞU MÖ 336-323 271
- Ön Asya'da Büyük İskender'in Yarattığı Dönüşümler 274
SELEVKOS İMPARATORLUĞU (MÖ 312-64) 276
- Selevkos'tan Sonraki Helenistik Dünyanın Görünüşü 286
- Helenizm 289
"MEDYA" ATROPENA DEVLETİ (MÖ 320-MS 643) 294
- Medya Atropena Devleti'nin Oluşum Seyri 297
ARMENİA/ERMENİLER 307
- Medo-Pers Döneminde Ermeni Görünümler 307
- Büyük İskender Sonrası Ermeni Görünümler 313
- Ermeni Arsak/Artaks Krallığı 315
- Tigran Devleti Dönemi 317
- Hıristiyanlık Sonrası Ermeni Görünümü 324
- Uygarlık 328
- Ermenice Dili 331
- Ermeni Dini ve Kültürü 338
- Mecusi Tapınak ve Din Adamları/ Majanlar (Magiler) 346
- Hıristiyanlık Sonrası Ermeniler 348
GALATLAR 352
Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

14.BÖLÜM:

FIRAT'IN BATISINDAKİ ARYAN YÖNETİMLER 355
KOMMAGENE (KUMMUH) DEVLETİ 357
- Kültür ve dil 367
- İdari sistem ve yaşam 371
- Kommegene'de din ve kültür 375
- Dini görünüm 383
KAPADOKYA; KAPODİKSLER 387
- Kapadokislerin Dili 405
- Kapadokyalıların Dini 406
- Medeniyet 410
PONTOS 411
PONTUS (ANZELANİ) KRALLIĞI (MÖ 291- MS 62) 415
- VI. Mitridat Eupator Pontos Krallığı 419
- Din 424
- Hıristiyanlık sonrası Trabzon'un kısa tarihi 426
KİLİKYA/ Asur Döneminde Kilikya 428
- Medo-Pers Dönemi Klikya 434
- Selevkoslar Döneminde Klikya 436
- Roma-Bizans Döneminde Klikya / Cilicia 437
- Bizanslar Çağı'nda Kilikya (MS 476-650) 441
- Klikya'da İslami Dönem (MS650-965) 443

15.BÖLÜM:

SELEVKOSLAR-PARTLAR-ROMALILAR
PARTLAR 445
- Partların devlet kurması ve Selevkoslar ile çatışmaları 450
- Partlar ve Romalılar 453
- Roma İmparatorluğu'nun Ön Asya'ya yönelişi 455

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantoy.org

- Roma Antolia'da 459
- Partların yükselişi 463
- Carrhae Savaşı 468
- Roma'da yönetim boşluğu ve Roma'nın ön Asya'daki yeni temsilcisi: General Marcus Antonius 471
- Roma-Part entrikaları 474
- Roma'nın yeni eyaleti Mezopotamya 479
- Partların Yıkılışı 482
- Uygarlık 485
- Partlarda İdare ve Yönetim Sistemi 490
- Partlarda Ordu 494
- Partlarda Sanat 496
- Part dili 498
- Din 501

KARDUKLAR/KÜRDLER KORDUENE KRALLIĞI (MÖ 189 – 90) 505
- Kürd Karduk/Korduene Krallığı 508
- Mimari 513

SOPHENE/ŞUPANİ DEVLETİ" (MÖ 290 - 63) 515
- Sophene'ye dair yazılı kaynaklar 518

ÂRÂMÎ OSRHOENE KRALLIĞI 522
- Kuzey Mezopotamya'da yerleşke adlarında Sümer ve Asur-Âramî baskın görünümler 524
- Hıristiyanlığın kuzey Mezopotamya'da Âramilerce yayılışı 530

SAMİ HALKLAR İBRANİLER/YAHUDİLER 539
- Asur ve Babil sürecinde Yahudi sürgünler dönemi 543
- Ezra dönemi Yehovacılık 544

YAHUDİ-KÜRD ADİABENE/ERBİL KRALLIĞI 547
Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

- Kültür ve dil 555
- Dinler 501

16. BÖLÜM:

SÂSÂNÎLER-KÜRDLER-ROMALILAR 559
- Roma-Sâsânî-Medya (Kürdler) ve İslamiyet 559
- Sâsânî hanedanlığının kökeni 564
- II. Şâpûr ve Roma yönetiminin ikiye taksimi 574
- Doğu Roma Medyasında din savaşlarının çözücü etkisi 577
- Araplar 596
- Halifelik İslam Ordusu'nun Mezopotamya ve Medya'yı fethi 599
- Emevi Devleti 603
- Sâsânîlerde Uygarlık 604
- Šahrestānīhā ī ērānšahr, Medya'da (Kürdistan'da) Kurulan Şehir Kayıtları 617
- Sâsânîlerde dil 619
- Yukarı Mezopotamya'da ve Medya'da Dini Görünüm 624
- Sâsânî ve Bizans Medyasında Hıristiyanlık, Yahudilik, Mithracılık, Manizm ve Sâbiîlik 627
- Manicilik 630
- Manicilik dini ayinleri 633
- Mezdekizm 636
- Sâsânî hâkimiyetindeki diğer dini topluluklar 642
- Mecusilikten İslamiyet'e Kültürel Geçişler 644
- Bizans Medeniyeti 645
- Roma/ Bizans Mimarisi 646
- Roma Dini 650
- Roma-Sâsânî dini çatışmaları ve Medya 652
- Resim Ve Haritalar 654

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ÖNSÖZ

Ön Asya tarihi MÖ 12 yüzyıl sonrası baskın bir Aryan kültürlü halklar tarihidir. MS 7. Yüz yıla kadar bölgenin kültürel ve siyasal egemenleri olan Sami halkların Ön Asya'da gerileyişi tedricen oluşur. Batıda Antolia'da ve Bereketli Hilal'de "*Deniz Kavimleri*" Batı Aryan ve Doğuda "*İran'i*" Doğu Aryan halklar birçok şeyin yeni temsilcileri olarak görünürler. Ön Asya'da yeni dinler ve diller, yeni kabileler ve kavimler, yeni felaketler ve yıkımlar, yeni mimari ve site yaşamları, yeni idareler, yeni devletler ve imparatorluklar yükselir. Dünya tarihi yine Ön Asya merkezlidir. Hem de evrensellik sunan yeni siyasal ve dini görünümleriyle.

Sıçramayı sağlayan Ön Asya'yı kendilerine yurt yapmak isteyen Aryan kültürlü halklardır. Fakat onlarında iki küme içinde olduğu görülür. Bölgenin yeni yerleşimcileri olan iki Aryan halkı ayrıştıran kültürel farklılık dillerinden çok dini inançlarıdır. Bu çalışmada "*Doğu Aryan*" tanımını kullanmayı tercih ettik. Çünkü Ön Asya'da *"Ari"* ya da *"Aryan"* halkların karşıtlığı onları farklı kültürel kümeler içinde olduklarını da gösteriyordu. "*Batı Aryanların*" örneğin *Hindui Tanrıları* yoktu. "*Doğu Aryan"* halklar *Mecusi/Magici* dini kimlikleri ile oluşturdukları siyasal birliklerinde hep birlikte ortak hareket ediyorlardı. Tarih çalışmalarında ve genel kullanımda ise "*Ari*" terimi bütün Aryan halkların en genel tanımlamasıydı. Oysa yapılan araştırmalarda Aryan halklar daha oluşumundan itibaren niteliksel farklılıkları öncelikle dini alanda yaşamışlardı. Diğer yandan Doğu Aryan halklar grup olarak siyasal tavırlarını başkalarına karşı birlikte koyuyorlardı. Kültürel alanda henüz dilde yaşadıkları farklılıklar niteliksel olarak kendi aralarındaki kopuşları Ön Asya'ya yerleşimleri sonucu kaybetmeye ve yeni kavmi yapılar oluşturmaya başlamışlardı. Yani Ön Asya'ya göç eden Doğu Aryan halklar *Med, Pers ve Part* vs. kabileleri henüz kültürel olarak birbirlerinden ayrışmamışlardı. Farklı kavmi yapılar

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

değillerdi. Hepsi *"İrani/Aryani"* olarak kabul edilirdi. Yaşanan tarihi dönemde Avrupa'dan Ön Asya'ya göç eden Batılı Aryanlar ve Doğudan Asya'dan Ön Asya'ya göç eden Doğu Aryanlar arasındaki farklılık bölgenin kültürel geçmişi ile bütünleşince Aryan halklar arasında bölgenin doğu-batı karşıtlığını içselleştirmiştiler. Bu nedenle *"Ari"* terimi yerine bölge Aryanlarını kendilerine uygun düşen yeni kategorik adları ile ifadelendirdik. Doğu Aryanların *Hindui tanrılara* sahip oluşu, Batı Aryan halklar için kendilerinde görülmeyen önemli bir farklılıktır.

Bölgenin yeni baskın Aryan halkları karşısında yerel Kafkas, İrani ve Sami Asyatik halkları oldukça gerilemiştir. Özellikle yerel bu halkları, yeni Aryan halkların asimile ettiği görülür. Bu asimilasyonun öncelikle görünen şekli onun zora dayanan bir asimilasyon olduğudur. Asimilasyon politikaları, istilacı ve kendine zorla katmacı biçimdedir. Diğer yandan çoğu Doğu Aryan kültürlü halklar özellikle Kafkas kültürlü halklara ve kısmen Batı Aryan halklara Mithracı Mecusi inançlarını doğal yöntemler ile de benimsetmişledir. Farklı kültürel etkileşimden özellikle çöllük alanlarda kalan ve bölgenin ticaret ile alakalı liman kentlerinde bulunan Sami halklar korunurlar. Çünkü bölgenin yeni yerleşimcileri çöl yaşamına uygun olmayan bedenlere sahiplerdir. Oysa genel olarak Aryan halklar çöl ikliminin değil soğuk ve ılıman coğrafyanın insanlarıdırlar. Şehirlerdeki Sami kültürlü nüfus da yeni egemenlerin açlıklarını bilen ve üstlerine gelen saldırıyı yönetecek ve kendini savunabilecek bilgi ve beceri kültürel donanıma sahiptir. Hatta Antolia'daki eski Asur kolonilerinde güçlü ticari geleneği olan Sami kökenli Fenikeli, Yahudi ve Asurî tüccarlar vasıtası ile Akdeniz'de, Antolia'da, Mısır'da, Körfez'de ve İran ve Hindistan'a uzanan kara ve deniz yollarında bölgesel ticareti ellerinde tutarlar. Özellikle Ön Asya'nın verimli arazilerini yurt seçen Aryanlardan korunan çöl Sami halkları ve şehirlerdeki gelişmiş tüccar Sami Ârâmileri, Greklerin batı egemenliğine kadar kendi kültürel yaşamlarını, Ârâmî alfabesini ve dinlerini kısmen bu halklara benimsetirler.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bölgedeki siyasi çatışmalar Akdeniz, Mısır, Antolia, Hindistan ve daha sonra Karadeniz üzerinden oluşturulacak egemenlik üzerinden şekillendiği görülür. Zamanın en büyük artı değeri bölge ekonomisi ile birikmiş servetlerden pay alma veya bu servetlere el koyma şeklindedir. Küçük devletleri, beylikleri ve büyük toprak sahiplerini vergilendirme, haraca bağlamak, değerli madenlere, hazır mallara, köleleştirilecek veya cariyeleştirilecek kadınlara el koyma, gümrük ve ticaret üzerinden komisyon vergileri önemli gelir edinme biçimidir.

İran'ın kuzey batısında ve Yukarı Fırat ve Dicle boylarına yayılan Doğu Aryan kabileler (Medler, İskitler, Persler ve Partlar vs.) bölgedeki yerel *Hurri (Subartu, Lulubi, Guti, Kassit) ve Mitanni* kabilelerine karışarak *Kürd ve Zaza* kavmi oluşumlarının temelini atarlar. Aynı kabileler İran'da buranın yerel halkı *Elamlılar ve Alanlılar* ile karışarak *Fars, Taliş, Oset ve Belluci* vs. kavimlerini yaratırlar. Özellikle MÖ 7. yüz yıl sonrası bu bölgelere Kürd oluşumun bulunduğu coğrafyaya "*Medya*" ve Fars topluluğun oluştuğu coğrafyaya "*İran*" denir. Medlerin Asur devletini ortadan kaldırışı ve Kızılırmak boylarına kadar egemen oluşu, Antolia'da yeni bir siyasal gelişmenin habercisidir. Çünkü bölgeye Doğu Aryan halkların askeri veya ticari koloni olarak bir yerleşimi değil, nüfus olarak yerleşimleri gelişmiştir. Doğu Aryan toplulukların bölgeye yerleşim şeklindeki oturumunu sağlayan öncelikle insan emeğine duyulan ihtiyaç nedeniyle bir yerde bölgenin iki güçlü köleci devletleri Asur ve Urartu olmuştur. Bu devletler özellikle Doğu Aryan halkları zorla kendi egemenliği altındaki topraklara iskân etmişlerdir. Yani özellikle Kürd ve Fars ve diğer, adı daha önce bilinmeyen halkların kavmi oluşumları daha çok Ön Asyalı'dır. Bu halklar Doğu Aryanca ve Sankristce kökenli İndo-Avrupa bir dil olan "*Ariyaca*" yı konuşurlardı. Hurriler daha çok Ön Asya bölgesinin batısındaki Doğu Aryanları Kürdleştirdi, Elamlılar ise doğuda kalan Doğu Aryanları Farslaştırdı. Kürdce ve Farsça dilleri bölgedeki bu kavmi birleşimler üstünde şekillenmiştir. Hurri ve Elam dili ile alakalı eldeki bulgulara bakılırsa bu etkileşimde kültürel olarak Doğu Aryan dil ve

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

kültür baskındır. Çünkü Elam ve Hurri kültürün olmadığı Doğu Aryan halkların anayurdu olan *Horasan, Harezem, Baktiria, Soğdia ve Arya* bölgelerinde yaşayan dil ve kültür *Paştu, Belluci* vs. dilleri "*İrani Kürdçeye ve Farsçaya*" daha yakın bir dil'dir.

Doğu Aryan halkların batıda Medler döneminde Kızılırmak ve Kapadokya topraklarına (İç Antolia) kadar yurt edinme şeklinde yerleşimleri görülür. Yunanistan ve adalarına uzanan Batı Antolia'da 220 yıllık azımsanmayacak Med-Pers askeri kolonisi dönemi yaşanır. Doğu Aryan halkları: Med, Pers, Part Doğu Aryan, *Kaştariti/Karkaşşi, Ahameniş, Aşkeni/Eşkani ve Sâsânî* Hanedanlıklarının denetiminde kalmış halklardır. Bu topluluklar aynı dine ve dile sahip oldukları için (dilde çok güçlü olmayan farklılıklara rağmen) mevcut hanedanlıkları kendi devletleri olarak kabul etmişlerdir. Bu konumlanma Partlar ve Sâsânî dönemlerinde devam etmiştir. Bu nedenle Medlerin *Kaştariti/Karkaşşi*,, Perslerin *Ahameniş*, Partların *Aşkani* ve Sâsânîlerin *Sâsânî* hanedanlıkları bu Doğu Aryan Mecusi toplulukların ortak siyasi ata milli devlet tarihleridir. Hatta bazı yerel tarihçiler bu geçmişi Doğu Aryanların *Avesta ve Gatha* tarihi ile daha da geriye çekerler.

Yerel tarihçiler ise Doğu Aryan toplulukların geçmişini İran bölgesi ile *"Pişdadi ve Kéyani"* tarihi olarak anlatırlar. Bu tarihler, tarihsel dayanaklarının yanı sıra mitolojik bilgilere de yaslanır. Yerel tarihçi *İbnu'l-Belhl, Farsname*'nin ilk bölümünü dörde ayırmakta, ilk kısma Pişdadiyan hanedanı ile başlatmaktadır. Bu hanedanın efsanevi kralları *Keyumers, Huşenc, Tahrnures, Cemşid, Efridun, Menuciher, Efrasiyab, Zabzu b. Tahrnasep, Gurşasep b. Veştaseb* hakkında bilgiler vermekte ve Pişdadiler'in yönetim merkezinin Fars bölgesinin en eski yerleşim birimlerinden biri olan *İstahr* kenti olduğunu kaydetmektedir. Yine Sus ve Babil gibi antik şehirlerin de Huşenk döneminde kurulduğunu söylemektedir. Bu tespitle Tarihi bu anlatım MÖ 21-22 asırlarda ki *III. Ur (Guti) Sülalesi* ve *Gılgameş Dönemlerine* kadar geriye yaslanmaktadır.[1]

1- *Bkz. Tahsin Yazıcı, 'İbnu'l-Belhl". DİA, İstanbul 1999, XX, 529. Kitap Tahlili 491.*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

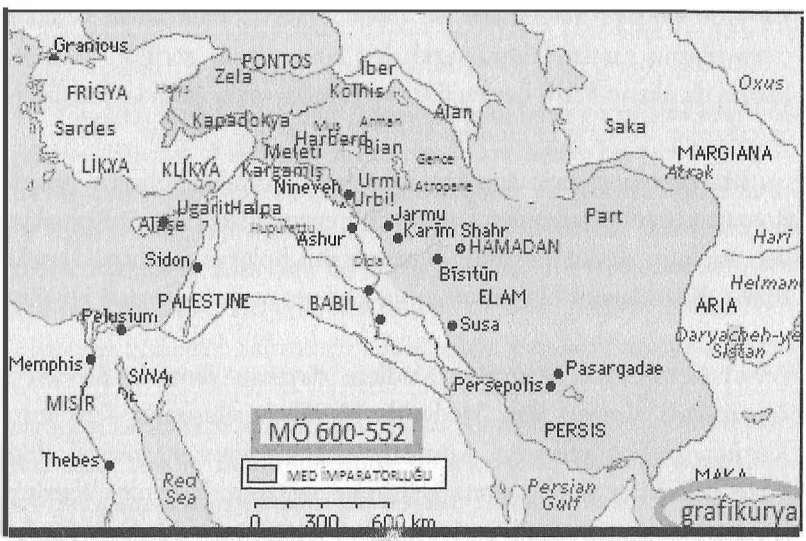
Büyük İskender sonrası kısmen eski Medya topraklarında gelişen Selevkoslar dönemi Doğu Aryan halkların bölge nüfuzunu kırmamıştır. Büyük İskender ile başlayan ve Selevkoslar ile devam eden Antolia'da, Suriye'de ve Batı Medya'da ki (Yukarı Fırat ve Dicle) egemenlik kolonyal bir egemenlikti. Üstelik Selevkoslar bölgede sırtlarını hısımları Medlere dayamışlardı. Bölge halkının inançlarını dahi benimsemişlerdi. Bilindiği gibi; Büyük İskender'in İndus Irmağı'ndan Akdeniz sahillerine kadar uzanan toprakları istila ederek buralardaki Doğu Aryan hâkimiyetine son vermesi üzerine yörede *Grek felsefesi ve Yunanca*, yani *Helenizm* büyük bir hızla yayılmaya başlamıştır. Batı Aryan Makedon ve Yunan halkları Akdeniz, Ege ve Karadeniz kıyılarından başlayan yerleşimleri zamanla Kapadokya bölgesine kadar yayılır. Makedonların Selevkoslar ile Fırat ve Dicle'nin doğusundaki yerleşimleri askeri ve ticari olarak kolonyalisttir. Fakat yeni şehirler kuran özellikleri ile bölgeye Helen kültürünü taşımış olurlar. İlgi alanlarında bölgenin zenginlikleri ve ticaretini kontrol etmek vardır. İran'da Partların doğuşu Selevkoslar ile Doğu Aryan toplulukların yeniden çatışmalarını yaratır. Yalnız farklı bir konumlama görülür. İlk defe Medya da oluşan Kürd devletcikler ve Ermeni soylu Arsaklar Partlar ve Selevkoslar arasında tarafdarlık konumları ile öne çıkarlar.

Makedonların peşi sıra Ön Asya'nın batısından itibaren gelişen Roma egemenliği tamamen kolonyal bir egemenliktir. Fakat Romalılar ileri toplum, devlet ve ordu yönetimlerini bölgeye taşıdılar. Üstelik Roma, Kürd kavmi oluşumunun da kapısını aralayan siyasal bir girişimci oldu. Kendi çıkarları için bölgedeki hasmı Partlara karşı tampon devlet olarak Batı Medya'da Medlere dayanan *Karduhi Devleti*'ni korumasına almıştı. Batı Medya'da ki *Kardu* oluşumu, Kürdlerin, *Karduhi Devleti* geleceğin *Kürdistan* coğrafyasının ana nüvesi oldu. Kürd ve Kürdistan olgusunun gelişimini sağlayan diğer olgu Karduhi Devlet'inin hemen doğusunda yer alan *Atropatene Medyası Devleti* idi. Bu devlet de soyca Medli kabilelere dayanıyordu. Her iki siyasal yapı *Kürd ve Kürdistan* oluşumunda baki ve tarihi siyasal vasıtalar

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

olmuştur. Kürdlerin diğer İrani büyük kavim olan Farslar ile kopuşuna İslamiyet neşteri vuracaktır. Ön Asya'da kavimlerin doğuşunda rolleri bakımından din ve bileşimdeki-melezleşmedeki yerel topluluklar temel unsurlardır.

İslamiyet'e kadar Doğu Aryan toplulukları birbirinden ayıran yeni kavmi kültürel farklılıklar ancak esas yüzünü MS 6. yüz yılda İslam fetihleri sonrası göstermeye başlar. Hem Arapça dilinin İran üzerindeki etkileşimi, hem İslamlaşan Doğu Aryan halkların MS. 8. yüz yıldaki mezhebi konumlanmaları sonucu yeni kavmi kimlikler dini görünümleri ile farklı yeni etnikleşme de Doğu Aryan toplumlarında gelişmiş ve netleşmiş olur. Kürd ve Fars milletleri tarihi, bu nedenle İslamiyet öncesi Doğu Aryan halkların ortak tarihidir. Med, Pers, Part ve Sâsânî İmparatorlukları tamamen Doğu Aryan halkların ortak milli siyasi tarihidir.

Med İmparatorluğu Haritası

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

DOĞU ARYANLAR

"Ne ak ne kara, ne sebep ne sonuç,
ne geçmiş ne gelecek olarak
bana, gördüğün şeyi anlat."
(Bir Mecusi Aformizması)

Aryanların ilk yerleşim alanları Ural Dağları'nın batısında kalan Avrasya stepleridir. MÖ 3.000 dolaylarında Avrasya steplerinde bugün *"Hint-Avrupa"* diye adlandırılan bazı kavimler yaşamaktaydı. Bu kavimler, yaşadıkları coğrafyalarda büyük olasılıkla soğuğun artması, otlakların azalması ve çevre kavimlerin baskıları sebebiyle göçe zorlanmıştılar. Bir grup batıya yani Avrupa'ya gidip sonraları Yunan ve Roma medeniyetlerini oluşturdu. Diğer bir grup ise güneye doğru hareket etti ve ulaşılan son noktalar İran, Afganistan ve Hindistan oldu. Bu çevrelere yerleştikleri için onlara "*Hint-İran*" kavimleri denmiştir. MÖ 16. Yüzyılda İndo-Avrupa dili konuşan kavimlerin, bozkırın güneyinden hareket ederek daha güneye, Yunanistan, Antolia, Güney Kafkasya, İran ve Hindistan'a göç etmeleri enteresandır. Birbirine yakın tarihlerde, *Dorlar* Yunanistan'a girmişler; *Thraklar* Batı Antolia'ya ve *Frigler* de Kızılırmak'a kadar ilerlemişler.

Birbirine yakın din (Şaman dininden türeme, çok tanrılı bir sürüm) ve Hint-Avrupa dildeki gurupların bir kısmı Hindistan'ın kuzeybatısına ve İndus vadisine yerleşmişlerdir. Hindistan'a gidenler, İndus vadisinde yayılarak, yerli halka boyun eğdirmeye başlamışlardır. Aryanlardan Med kabilesi grupları kuzey batı, Pers kabilesi grupları güney ve Part kabilesi grupları ise kuzey doğu İran'da yerleştiler. Med kabilelerinin yerleşme yeri olan İran'ın batı dağlık bölgeleri Mezopotamya sınırında bulunmaktaydı. Ön Asya'da; Afganistan'daki *Baktiria-Soğdinan* anayurtlarından çıkan *Medler,* İran coğrafyasında kuzeyde Ebruz Dağlarını takip ederek Zagroslar da ki derin vadilere konar–

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

göçer olarak yayılmışlardı. Bu grup kendini özgür, soylu ve şerefli anlamında *"Aryai"* olarak isimlendirmekteydi. Aryanlardan bir grup İran'dan geçip Hindistan'a gitti. İran'dan kalan Aryanlar ise *"Ariyai"* dillerinden de hareket ile *"İranlı"* olarak isimlendirildi. Böylece İran'da *"Büyük Arya"* ülkesi ve topluluğu şekillendi. Med topluluklarının İran yerleşimi yüzlerce yıl devam etmişti. Medli olarak kabul edilen kabilelerin zamansal farklı kültürel görüntüleri dilsel alandaki farklılıklarında yeni yerleşkelerde özellikle görülüyordu. İran'a doğudan ve Kafkaslardan gelen kavimler ise, daha önceden beri İran'da yaşayan kavimler ile zaman içinde kaynaşıp, karıştılar.[1]

MÖ 1000 yıllarında Mezopotamya'nın kuzeyi *"Asur"* Devleti'nin egemenliğindeydi, güneyi ise *"Kalde"* ya da *"Babil"* Devleti'nin ülkesi idi. Bölgenin taze gücü Medler ve İskitler, Kaldeliler ile işbirliği yaparak Asur'u yenebilmişlerdi. Medler eski Asur egemenliğinin kuzeyine, Babil güneyine hükmetmişti. Medler egemenliklerini batıda Halys Irmağına (Modern Kızıl Irmak) kadar genişlettiler. Med yönetiminde *Kaştariti Hanedanlığı* Kral Kiros vasıtası ile iktidar el değiştirdi. Kiros vasıtası ile *Ahameniş Hanedanlığı*'nın (Perslerin yönetimi) bölgesel egemenliği başladı. Yaşanan dönemin siyasal haritasını ortaya çıkaran faktörlerden biri kullanılan coğrafyanın ortak kültürüydü. Batı Aryanlar hariç bölgede İskit ve diğer Doğu Aryanların tamamı Aryan kültürünü hem dini olarak hem de dil olarak göreceli farklılıklarına rağmen ortak yaşıyordular. Doğu Aryanların egemen olduğu bu geniş coğrafya İranlı Aryan halkların devletlerine büyük olanaklar sunmuştu.

MÖ 10. ve 4. yüz yıllarında Doğu Aryan kültürün egemen olduğu coğrafyaya *"-Irān-e Bozorg (Büyük İran)* veya *Irānzamīn (İran Toprağı)"* denirdi. İran platosu, doğuda; Harezem, Maveraünnehir, Baktriya ve Pamir Dağlarından Afganistan'a, Batı Pakistan'dan, batıda; Doğu Suriye'ye, Antolia'da Halys Irmağına, güneyde; Dicle'nin doğusundan Basra'ya inen ve kuzeybatıda; Kafkaslara uzanan Doğu Aryan kültürü temsil ederdi. Siyasi görünümün gerisinde bu zaman zarfı içinde bu toplulukların kültürel kimlikleri ve etnik gruplaşmaları için *"Ariya veya Doğu Aryan"* kavmi adı genel bir tanım olarak kullanılabilir. Araştırmacı *Richard Nelson Frye* göre; *"Büyük İran";*

1- *Bkz. Plob, V. 44, Strabo, XI s.759.*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Kafkaslar Afganistan, Pakistan ve Orta Asya'nın Horasan ve Harezem bölgeleridir. Kültürel sınırlarının ise; Batı Çin'den Sami dillerinin konuşulduğu Batı Mezopotamya, Akdeniz ve Ege kıyılarına kadar uzandığı söylemektedir. Frye'e göre İran, İrani dillerin konuşulduğu ve İran'ın çok yüzlü kültürünü barındıran toprakların tümünü içermektedir."[2] *Ricahard Foltz* ise: *"Büyük İran"* halklarını içeren bölgeleri: *Mezopotamya, Kafkaslar, doğuda; Harezem, Maveraünnehir, Baktriya ve Pamir Dağları bulunduğu yerler olarak tarif eder. Hatta dini bir coğrafya olarak Medlerin, Farsların, Partların ve Soğdların yaşadığı İslam öncesi bütün Zerdüşt bölgeleri Büyük İran olarak gösterir."*[3] Özellikle Pers dönemine atıfta bulunularak birçok araştırmacı, siyasal coğrafya olarak; *"Büyük İran", Yunan sınırından İndus nehrine kadar olan bölgedir."*şeklinde belirlenim de bulunmuştur.[4] İranlı tarihçiler İran tarihini *"Hanedanlıklar"* yönetimi olarak anlatırlar: *"Kaştariti/Karkassi", "kaš-ta-ri-ti/Medan Hanedanlığı (Med Devleti), Ahameniş Hanedanlığı (Pers Devleti), Eşkânî Hanedanlığı / Part Devleti ve Sâsânî Hanedanlığı"* şeklindedir. *Kaştariti*, Asur kralı Esarhaddon (MÖ 680-669) döneminde orta Zagros dağlarında hüküm süren Asur'a muhalif bir *Med Kawa*'sıdır/beyidir. Medleri bazı tarihçiler onun soyundan geldiğini öngörerek Med Devleti hanedanlığını bu Med beyi Kaştariti'ye dayandırmışlardır.[5]

Bölge tarihçilerinin İran tarihini hanedanlıklar şeklinde anlatımı tesadüfen varılan bir sonuç değildir. İran halkları önceleri ortak Aryani kültürel ve kavmi yapılarından oldukça uzun bir zaman aralığında farklı kavmi yapılar çıkardılar. Özellikle kronolojik açıdan *"eski İran dilleri, Zerdüşt dininin kutsal kitabı Avesta dilini, Ahamenişler döneminde Perslerin resmi dili olan Eski Farsçayı ("Airya"cayı) ve ilk*

2- *Bkz. Richard Nelson Frye, "Greater İran ."*

3- *Bkz. Ricahard Foltz, İpek Yolu Dinleri: Antik Dönemden 15. yüzyıla karayolu ticareti ve kültürel etkileşim, İngilizceden çeviren: Aydın Aslan, İstanbul: Medrese Yayınları, 2006. pg 27.*

4- *Bkz. J.M. Cook, "The Rise of the Achaemenids and Establishment of Their Empire."*

5- *Bu anlatım kronolojik olarak düzgün olmadığı gibi birçok efsaneyi de bu tarih anlatımına katmıştır. Yerelde bu tarih aktarımı sözlü hafızaya dayanır. Hatalıdır. Bu*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

büyük İran Devletini kuran Medlerin dilini içerir."[6] Bu süre zarfında oluşan hanedanlıklar herhangi bir kavme atfedilemez. Zamanla oluşan zayıf farklı yeni Doğu Aryan kavimlere rağmen bu halkların oluşturduğu toplulukların kültürel olarak ısrarlı tarihsel birliktelikleri ile elde tutulan siyasi merkezi yapısal hanedanlık şeklindeki; mutlak monarşi devletlerin varlığı bu anlatıma neden olmuştur. Ayrıca birliktelikler İran tarihinde dönemin devlet yapılanmalarının siyasal oluşumuna uygun olarak anlatılmıştır. Bilindiği gibi dönem devletleri monarşi hanedanlıklardı. Bu tip devletlerde hanedanlık ailesi ön planda idi. Bu nedenle İran'da tıpkı diğer doğu toplumlarında olduğu gibi Hanedanlık şeklindeki monarşi krallık, hanedanlığın kavmi kimliğini öne çıkarmamıştır. Krallık tarafından Hanedanlık, ailesinin soyunca önemsenmiştir. Hanedanlık devletlerinin ana payandaları gücü yaratan toplumun temel dinamikleridir. Yaşanan devirde bu bakımdan Aryan hanedanlıklarının imtiyazlı olan kesimler dikkate alındığında devlet katındaki konumlamanın kavmi olmadığı daha iyi görülür. Bazı krallar şayet dine düşkünse devlet erkinde bir örgütlülük olarak cemaat dini kimliğini öne çıkarmıştır. Fakat kavmi kimliğini öne çıkaran kral olmamıştır. Elbette dil ve dini ortaklıklar, geçmiş birliktelikler aynı coğrafya da bulunmak kültürel farklılıkları zayıf da olsa belli bir kümelenmeyi yarattığı görülür.[7]

çalışmada sizlere anlatacağımız konularda Doğu Aryan tarihsel döneme dair bazı konularda bölge tarihçilerinden faydalandık. İbnü'l-Belhî, İbn Batuta, Hamdullah el-Müstevfî, Firdevsi vs. gibi pek çok tarihçinin anlatımlarında yerel tanımlar ile bu mitolojik ve masalımsı bir hikâye dili ile geçmiş anlatılır. Anlatımların kaynaklarının çoğu sözel aktarımlar olması sebebi ile sözel verilen bilgileri gözden geçirdik. Çağdaşları ile mukayese ettik. Kaynak gösteremeyenleri eledik.

6- *Bkz. Parpola, 1970, pp. 230-31; Zadok, 1985, pp. 214-15.*

7- *Medlerin torunları olarak görülen Kürdler kendi tarihlerinin bu hanedanlıklarda diğer Doğu Aryan halklar (Medler, Persler, Partlar, Sâsânî vs.) ile iç içe olduğunu görür ve bu hanedanlıkların tarihini sahiplenir. Kürdlerin kavmi olarak İran tarihinden siyasal kopuşu daha çok İslamiyet sonrasıdır. Burada şu tespitin altını çizmekte fayda var. İslamiyet öncesi Kürdlerin Tarihi, Aryanan/İrani halkın birlikte olduğu Doğu Aryan kültürlü toplulukların tarihidir. Bu sosyal yapı üstüne kurulu devletler buna dâhildir. Doğu Aryan halkların yerelde kaynaştığı bölgenin yerel halklarının kültürel varlığı da dışlanamaz.*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

MÖ 11. yüz yıldan itibaren İran platosundan batıya Ön Asya'ya doğru yerleşen Medler burada yerleşik olan halklar ile karıştılar. Bilindiği üzere daha çok Kuzeyde Urartuların güneyde Mezopotamya topraklarında Asur ve Babil coğrafyasına yerleşmeye başladılar. Kuzeyde Ermeni, Kafkas ve aşağıda Hurri-Aryan kültür karışımlı (Mitanni-Guti-Kassit-Subartu) ve Sami-Sümer karışımlı Ârâmice konuşan topluluklar ile karıştılar. MÖ 9. Yüz yıllarda aynı bölgeye Kafkasların Hazar boyundan Kuzeyden batıya ve güneye sarkan *Kimmer ve İskit* karma Aryan topluluklar ile yeni karışımlar yaşadılar. Bu toplulukları Asur ve Urartu kayıtlarından ve yine dönem tarihçilerinin verdikleri bilgilerden biliyoruz. Siyasal olaylarda önemli yer teşkil etmemiş ve bölge medeniyetinde söz sahibi olamamış özellikle farklı doğulu Aryan kabilelerin Ön Asya'nın batısındaki bu bölgelere göçlerinin de olabileceği günümüz dil bilimcilerince ön görülüyor. O halde bu çalışmada *Mitanni-Hurri, Mitanni-Kassit, Med-Kimmer, Med-İskit, Med-Alan, Med-Ermeni-Hurri-Mitanni-Frig-Ârâmî-Yunan* kültürel karışımları göz ardı edilemez.

MEDLER

İran'da MÖ 12. yüzyıl dolaylarında Orta Asya'dan gelen ve İndo-Avrupa dili konuşan göçebe kavimler: Medler ve onlardan daha sonra İran platosuna yerleşen Persler ve Partlar önceleri, Hazar denizinin güneyine daha sonra Persler buradan ayrılarak daha güney batıya göç etmiştir. Partlar ise Horasan ve Ebruz bölgesine yerleşmiştir. Bu halklar yerleşim bölgelerinde kendi aralarında gevşek bir federasyon oluşturmuşlardır. Ebruz bölgesindeki yerleşik Medli Aryanlar MÖ 9. yüzyılda İran yaylasında batıya ve güneye yayılmaya başlamışlar. Kuzeybatı İran'ın büyük bölümünü içine alan bu topraklar zamanla *"Mada/-Medya"* olarak adlandırılmaya başlamıştır. Hemedan'nın güneyi, Elam'ın doğu bölümü ise Perslerin kendi tanıtımı *Parsa/Pârsua'ya* diye, şekillenmeye başlamıştır. Aryanların bu göçü sonunda Medler MÖ 1000 yıllarında Ön Asya'da Urartu ve günümüz Doğu Kürdistan, Azerbaycan'ın güneydoğusu Mannai ve daha da güneyde günümüz Doğu Kürdistan'ında Kirmasan/Kirmanşah bölgesinin bir kısmını

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

içine alan Medya denilen coğrafya da ortaya çıkmış Aryan bir topluluktur. Medlerin hemen önünde, onların kuzenleri olan Persler, Parsaya bölgesine yerleşmiştir. Önceleri Medlere komşu olarak Parsaya bölgesine yerleşen Persler, sonraları güneye doğru ilerleyerek Med ülkesinin güneyinde yer alan Gasayu Gölü'nün kıyılarındaki Pers Ostanı'na ve Kirmasan'ın güneyine Elam topraklarının kuzeyine yerleşirler.

Asurlar ve Babilliler bölgeye *"Mādāya"* diyordular. Yunanlılar ise *Medya.* Med bölgesinde önceleri *Hurri soylu Gutiler, Lulubiler, Kassitler, Subartular* ve ayrıca daha önce bu topraklara gelmiş Doğu Aryan soylu *Mitanniler* yaşıyordu. MÖ 9-8 yüz yıllarda Medler bölgeye geldi. Medler ilk kez Asur kralı III. Salmaneser 'in dönemindeki (MÖ 858-824) yazılarda "*Mada*" adı ile kaydedilmişler. Medlerin yaşadığı bu bölge isimi MÖ 522'de Bihustun Kitabeleri'nde Medya, "*Mâda*" şeklinde yazılmıştır. *"Bihistun yazıtlarında: Ariyaca: "Hamgmatāna", Babilce: "Mādāya"; Elamca: "Agmadana" şeklinde de görülür."*[8] Terim adlarında tarih çalışmalarında Yunanlı tarihçilerin tanımlaması uluslararası nitelik kazandığı için Yunanca "*Medya* " adlı terminolojiyi temel aldık. İletişim ve anlatım kopukluğu olmasın diye, *"Medya"* terimini de bu nedenle kullanmayı tercih ettik.

Asur Kralı III. Salmaneser'in (MÖ 858-824) Namri MÖ 843'te fethi ile birlikte Asurların artık yazılı belgelerinde ismen bahsetmeye başladıkları *Med/Mādā* ve *Parsua/Persia* bu süper devletin sınır bölgelerini paylaşmışlardı.

Parsalar/Persler, Kirmanşah'ın güneyi ile Hemedan/-Ekbatan'nın doğusunu, yani şimdiki Hemedan ile Kirmanşah hattını batı sınırı olarak kabul edebileceğimiz güneyde Elam'ın kuzeydoğusuna yerleştiler. Medler ise şimdiki *Xorasan* dâhil oradan başlayarak *Raga*'nın (şimdiki Tahran'ın) kuzeydoğusuna ve batıda *Ekbatan*'a (Hemedan), oradan da Kirmanşah'ı doğu sınırı olarak alan topraklara kadar uzanan yöreleri yerleşmek üzere seçmişlerdi. Bir kısım proto-Aryan kabilesi, bu yavaş cereyan eden göç hareketi esnasında kuzey batı İran'da *Tusa* adını verdikleri bölgeye (modern *Horasan Razzavi* bölgesinde antik şehir) ulaşmış ve oralara yerleşmişlerdi. Bu teoriye

8- *Bkz. Bihistun Yazıtı: -(DB 2.76, 77-78).*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

göre Zarathuştra'nın tebliğ ettiği dinin en büyük destekçisi olan *Viştaspa*'nın ailesi de daha sonra Medya'daki *Notarya* (*Horasan Razzavi*) mıntıkasından geri dönerek bu bölgeye yerleşecekti. Sanıldığı kadarıyla, bu ailenin liderlerinden biri olan *"Tusî Nodaran"*ın kurduğu Tusa şehri kısa bir süre içerisinde önemli bir kültür ve ticaret merkezi haline gelmişti. Bu bölgede doğan Nodar ailesinin torunlarından biri ve Doğu Aryanlar'ın Med koluna mensup olan *Viştaspa*, isminden de anlaşılacağı üzere kendisi Medli'dir. Bir aşiret reisi olarak *Kawa*'dır. Adı Avesta'da *"Kawi Viştaspa"* olarak geçer. Öte yandan buradan Albruz Dağları ile güneydeki çöller arasında sıkışmış olan dar, sulak arazilere yönelen *Kawi Viştaspa*'nın bir kısım Medli öncülü de bu vadileri yurt edinecekti. Bunlara *"Mazanalar"* deniliyordu. Daha sonra anlatacağımız tarihçe açısından bu kabile çok önemlidir.

MÖ 6-5 yüzyıllarda Med ve Perslerin Ön Asya İran görünümlü Medya coğrafik olarak böyledir. Onların Küçük Asya'ya yayılımı bu tarihten sonraki batıya gerçekleştirmiş oldukları fetihlerden sonradır. MÖ 8-7 yüzyıllarda Doğu Kürdistan ve İran coğrafyasının kuzeybatısında kalan Medler, bölgede ismi öne çıkan diğer Aryan halklar olan; Persler ve Partlar ile bir tür kuzen halklardı. Bölgedeki yerli topluluklar *Mitanni, Mannai, Hurri soylu Lulubi, Subari, Kassit, Guti vs.* karışmışlar, sonraları *Ermeni, Pers ve Partların* karışımına da uğramışlardır. Bazı kavimler bir daha adları duyulmayacak şekilde kaybolmuşlardır. Batılı tarihçiler de Küçük Asya'da Hititlerden sonra Mitannileri, Frigleri ve Medleri de Aryan bir kavim gösterirler. Yazılı kaynaklarda *Madia, Medya, Medya, Amedya* diye geçen coğrafik alan Medlerin yaşadığı dönemde MÖ 6-5. Yüzyıllarda doğuda Tahran'a, kuzeyde Kafkaslar ve Ebruz Dağları, batıda Batman, güneyde Mandali ve Revanduz içinde kalan bölgedir. Siyasal olarak bu sınırlar batıda Kızılırmak nehrine, doğuda Bactira ve İndus'a ulaşmıştır.

Orta Doğu'da birçok Medya adına benzer adlar ile çeşitli dini ve tarihi kitaplarda karşılaşırız. Karışıklık olmasın diye bazı yer adlarına açıklık getirmek gerekir. Bizim kullandığımız Medya adı, Medlerden sonra yaşanan alan için Perslerin *Mada* olarak adlandırdığı, Yunanlıların *"Med"* dediği addır. *"Med"* adının dini kitaplarda Hz. İbrahim'ê binaen gösterilen *"Medien"* adında şehre de rastlanır. Bu şehir

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

günümüz Bağdat'ın güneyinde Dicle kıyısında bulunan Babil şehrinin yakınında oluşmuş şehirdir. Hz İbrahim'in yaşadığı *"Midian"* ise; bugünkü Suriye'nin güneyi ile Ürdün ve Hicaz'ın kuzeyine denk gelen alandı. -Tevrat'a göre Musa Mısır'dan kaçtığında Midianlılara sığınarak 40 yıl onların arasında yaşamışdı. Med sonrası bölge için konan Medya ve Mada adları ile MÖ 2100'lerde burada bahse konu olmayan Tevrat ve Kuran'da adı geçen *Medianlılar* ila alakası yoktur. Şayet Hz. İbrahim'in varlığını ve hikâyesinin MÖ 21 yüz yılda geçtiğine kanaat getirirsek! Hz. İbrahim'in babasının yaşadığı yer olarak gösterilen *"Ur (Urfa) ve Harran"* bölgesidir. Mısır'dan kaçarken Yahudilerin sığındığı *Medianlar* ile de alakası yoktur. Her ne kadar bu bölgeler farklı dönemlerde MÖ 1200-500'lerde *Kassit, Guti Ârâmi-Keldânî, Hurri-Mitanni* vs. kabilelerin yaşam alanları olan bölgeler olsa da o tarihlerde bu coğrafya henüz Medlerin geldiği bir coğrafya değildi. Bölgede Sami Ârâmi gruplar, Mitanni, Hurri soylu Kassi, Guti ve Lulubi toplulukları yaşardı. Yeniden vurgulamakta yarar var, günümüz Doğu Kürdistan İran coğrafyası Bihistun Kitabesi'nde ve MÖ 5 yüz yılda yaşamış Yunanlı tarihçi Herodot'un *"Herodot Tarihinde"* bu bölge *"Medya"* olarak gösterilmiştir. MS 12. yüz yılda yaşamış, Tuşba'da doğmuş *İbnü'l-Belhî,* Medya'yı yerel ağızla *"Pişdâdi"* olarak gösterir. Pişdâdi tanımı, Airyaca *"Kanundan sonra"* anlamındadır. Medlerin hâkim olduğu coğrafyayı tanımlar. (*"Kanunun olmadığı topraklar olarak da algılanabilir."*) Medlerde *Kral Dayakku'nun/Deioces'in* kanun koyucu olduğu bilinir. Onun iktidarı sonrası *"Pişdâdi"* yani Med Devleti kurulmuştu. Bu nedenle bölge yerel dilde "*Pişdâdî*" olarak bilinmiş ve tanımlanmıştır. *Strabo, Ptolomeus, Herodot, Polybius ve Pliny* gibi batılı antik dönemin tarihçilerine göre, yine Aryan kabilelerin iç içe yaşadığı Medya'nın Kafkaslar arasında kalan Kuzey kısımları *"Mantiane/Martiane, Matiane/Matiene"* denirdi.[9]

Biz, şimdi yeniden sızma şeklinde cereyan eden göçün izlerine dönelim. MÖ 600'lü yıllarda yazılmış olan, *"Ninova'nın Düşüşü"* isimli tarihi yapıtta Med Kralı *Cyaxares* (Keyakser); *"Umman Man-*

9- *Günümüz Azerbaycan/İran gibi yazılı tarihlerde isimleri olan Mada/Medya ve Medya Atropatena'sinin kuzeybatı kısımlarını adlandırmak için kullanılmıştır. Bazen bu bölge Medya Bölgesi ile karıştırılır.*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

dai/Madai", yani *"Madai yerlisi"* olarak anılır. *"Mandai/-Madai"* ismi, MÖ 668-627 arasında hüküm sürmüş son büyük Asur kralı *Asurbanipal*'den kalma diğer yazıtlarda, Babilli efsanevi *Mandai/Madai* Asur Kralı *Naram Sin*'in ve hatta Boğazköy'deki Hitit yazıtlarında da göze çarpar. Ama *Mandai/Madai* adını taşıyan bir yer, yine de bilinmez. Ama Asur kaynakları aynı yörede '*Mantainalılar*'dan söz edilir. Bu bölge insan o dönem ilk halkı *Alan, Hurri, Ermeni, Kimmer, İskit, Med ve Part* kabilelerinden oluşuyordu. *Mantai* adı, Mantiden türemiş Man, modern Azerbaycan bölgesinin bilinebilen en eski adı olarak kabul ediliyor. Man'a, Selevkoslar ve Ermeniler sonraları ülkenin kurucusunun adından ötürü *"Atropatene Medyası"* dediler. Bu ad köken olarak aslı Ariyaca bir Mecusi adı olan '*Atharpatakan*'dır. *Ath (x)arpatakan=ateşin çocukları*, sözlük olarak *"Atharpatakan: athar=ateş, patakan=çocuklar, döller. Pıtık=Bebek"* manasında kelimelerinden oluşan bileşik bir isimdir. Bilindiği üzere Atropatene eski Medya bölgesidir. Fakat Batı Hazar göç yolu üzerindedir. Önceleri yerel Alan halkının oturduğu bu topraklar MÖ XII. yüz yıllarda Medlerin bölgeye yerleşimi sonucu bölge adının zamanla "*Medya*'ya dönüştüğü topraklardır. Medli Magi din adamlarının dini merkezlerinin olduğu ve daha sonraki yıllarda Zerdüştlüğün merkezi konumunda kalan bir bölge olmuştur. Büyük Selçuklu döneminde bölge denetimi *Medli Atropatene* adlı yöneticiye verilmiş ve onun öncülüğü neticesinde oluşan yönetim yerelde onun adına atfen *Atharpatakan* şeklinde kullanılmıştı.[10]

Her ne kadar geçmişteki Med ve Pers çekişmesinin bir sonucu olarak, Perslerce ve daha sonra Sâsânîlerce '*Med kayıtları yok edildiği için'* yapılan arkolojik araştırmalarda Medlerin kendilerine dair kayıtlar pek bulunamamıştır. Fakat kazı alanlarında Ahameniş-Pers katmanlarının altında asıl bulunan objelerin Medlere ait olduğu sonradan anla-

10- *Zamanla bölgede yaşamaya başlayan toplulukların dilinde Adurbâdagân'a, o da Adarbaican'a ve sonunda modern zamanlarda kullanılan Azerbaycan adına kavuşmuştur. Adurbâdagân, "Hudûd al-'Alam'da (MS 982) da Adarbaijan'ın" karşılığı olarak yer alıyor. Tabi bölge MS 7. asırda bölgeye göçle yerleşen Türk kabilelerin de yerleşim alanı olmaya başlamış, nitekim Azerbaycan'da kültürel olarak karma bir topluluk oluşmuştur. Azerbaycan'da ortaya çıkan Azeri milleti bu karma kültür ile oluşan yerel bir kimliktir.*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

şılmıştır. Yine komşu Asur, Urartu ve Lidya kayıtlarında Medlerin büyük kitlesi hakkında geniş bilgiler bulunmuştur. Bu çağdan kalan heykel ve kabartmalar müzeleri doldurmaya başlamıştır. Diğer yandan *Dunak* (İran Ebruz Dağlarının kuzeyi, Hazar kıyı bölgesi) dolaylarında *"Kemtai Yazıtları*'nda bu bilgilerin önemli izleri görülür. Medlerin günümüz Azerbaycan topraklarına kadar uzanan dağınık haldeki yerleşimlerinden yine asıl vatanları olan Güney ve Doğu Kürdistan topraklarını içine alan bölgelerdeki yerleşimlerinden bahsedilmiştir. *Mako, Xoy (Hoy), Salmas, Urmiye, Mahabad, Kirmasan/Kirmanşah, Hagmatana /Hamadān, Maleyer, Sakız, Bukan, Kaşan ve Nahavend'te* (Doğu Kürdistan/İran) ve *Revanduz, Kaledize, Süleymani ve Diyala* gibi (Güney Kürdistan -Irak) topraklarında yapılan arkeoloji kazılar sonucunda, Medlerin MÖ 1000 yıllarında bu bölgelerde yaşadıklarına dair arkeolojik kayıtlara ulaşılmıştır.

"Zerdüştlük dininin kutsal metni Avesta'nın bize taşınmasında ki rolüne bakılacak olursa Medlerin MÖ 1000 dolaylarında siyasal arenaya çıktıkları söylenebilir. Asur tarihi kayıtları da bu tespiti doğrular."[11] Yine de Medlerin Kürdistan'daki varlıkları üzerinde değişik fikirler mevcuttur. Medler doğudan sığır ve koyunları ile İran'a ulaştıktan sonra Tahran Ostanı'ndan Zagroslara-Kürdistan'a kadar dağılırlar.[12] Yunanlı tarihçi *Herodot'a* göre; *"Doğudan Asya üzerinden göçen Medler, aşiretlerden oluşmaktaydı. Bunlar Kürdistan, Azerbaycan ve Hamadān'a dağılmıştılar."* der.

İsimlerden bahsetmişken burada şunu vurgulamakta fayda var. Antik dönemde nasıl ki Doğu Aryan halkların yaşadığı ana kültürel coğrafyasında-İran/Aryanam coğrafya- bütün adlandırmalar Ariyaca kökenlidir. Bu adlandırmalar Aşağı Mezopotamya'da Sümerce ve Sami dillere dayanır. Yukarı Fırat ve Dicle, Anti Toros ve Zagroslarda Ariyaca-Sümerce-Samice ortak adlar görünür. Özellikle Antolia'da; Fırat'ın batısında Batı Ariyaca; Hititce-Frigce-Yunanca dilli isimler görünür.[13]

11- *Bkz. Five Great Monarchies of the ancient Eastern World. S. 101.*

12- *İran'da Ostan/istan takılarının karşılığı "eyalet, bölge, yer" manasındadır.*

13- Çok cuzi Doğu Aryan ariyacası isim Fıratın batısında Mitanni, Med ve Persler dönemlerinden kalmadır. Kafkas kültürlü Hurri yer isimleri Kafkasya bölgesi dışında yok gibidir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

MEDLERE DAİR TARİHÇİLERİN ANLATTIKLARI

İki ünlü Yunanlı tarihçi *Herodot ve Strabo* Medler hakkında oldukça geniş bilgiler sunmuştur. Tarihin Babası Herodot Perslerin işgali döneminde MÖ 484 de Bodrum'da doğar ve *"Genel Tarih", "Grek-İran Savaşları", "Yunanlılar ile Barbarlar"* vs. adlı kitapları yazarak ünlenir. MÖ 425'te Herodot Bodrum, Pers egemenliğinde iken memleketinden uzakta Atina'da ölür. Onun dönem tarihçisi olması ve bizzat Medyayı ve Persiayı gezip görmüş biri olması önemlidir. Bu nedenle tarih anlatımlarında hikâye görüntüsünün gerisinde oldukça doğru dayanakları olan tarihi bilgiler bulunmaktadır. Onun sunumları ve dönem kayıtlarına bu sunumların uygunluğu göz önüne alınarak verdiği tarihi bilgilerden faydalanılmıştır.

Ünlü coğrafyacı ve tarihçi *Strabo* (MÖ 63) ise, Amasya'da doğmuştur. Kendisi batıda Sardunya'ya, Kuzeyde Karadeniz'den Güneyde Etiyopya'nın sınırlarına kadar seyahat ettiğini söylemektedir. Daha sonra Roma şehrinde uzun yıllar geçirmiştir. Bu gezintilerinde tarih, coğrafya, felsefe konularında çalışmış, bilgi toplamış ve eserlerini yazmıştır. Tarihle ilgili 43 kitaptan oluşan eserinden geriye çok küçük bölümler kalmıştır. En ünlü eseri o dönemin bilgisine göre dünya coğrafyasını anlattığı *"Coğrafya"dır (Geographika).* Strabo Roma'nın ve Partların yükselişi döneminde yaşamış bir tarihçidir.

Medlere dair saptanmış dil ve özel isimler antik dönemin ünlü tarihçileri *Herodot* ve *Strabo*'nun ifadeleri ile birlikte Med kabilelerinin Büyük İndo-Avrupa dil ailesi kolunun öncü alt bölümü İrani olarak bilinen Aryan soyuna ait oldukları kanıt olarak gösterilmiştir. Diğer bir Yunanlı yazar MÖ 5. yüz yılda yaşamış, fizikçi ve tarihçi *Ctesias'ın* Tevrat'ta anlattığı bir hikâye dışında, on ciltlik eserinin ilk 5. cildini Asur ve Med tarihine ayırmıştır. MÖ 880'lerde *"Diod'da korunan Ninova'nın yok edilmesi gerektiğini"* söyleyen *Aribaces* ile başlayan bir listede Dokuz Kralın isminin bulunduğu, Medlerden uzun uzadıya bahsediyor. Aslında bunlar Kral değildi, Med'li toplulukların reisleri olan "*Kawa*"lardı. Medlerde Aşiret, topluluk reisi unvanlarından biri "*Kawa*" demekti.

Josephus/Yusuf/Yosef Ben Matityahu (Mattianın oğlu Yusuf) MS 1.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

yüzyılda yaşamış Yahudi din tarihçisi, Medler ile ilişkilidir. Peygamber Tevrat'ta; *"Şimdi Grekler tarafından Medya olarak anılan, Madeanlardan gelen Medai'den Japhet'in oğulları olan Javan ve Medai.."* diye, anlatılan cümlede geçen *"Medai"*lerin; Medler ve Medya sakinleri olduğunu Tarihçi *Kalisch,* eserinde yorumlar.[14]

İran coğrafyasının kuzeydoğusunda kalan Part halkı da Doğu Aryan kökenli başka bir Aryaman halktı. Hazar Denizi'nin güneyinde süvari atları yetiştirmede usta bir halktılar. Dilleri, İskit ve Medlere akrabaydı. Med ve Part halklarının diğer *İndo-Avrupa* (Aryan) Perslerden farklı olduğu, çeşitli Batılı tarih yazarları tarafından ileri sürülmektedir. Aslında hepsi Herodot tarihinde tespit olarak konmuş ve girmiş olan İskit Hükümdarı *Gog*'un iki oğluna dayanır. Herodot'un *"Medies"* dediği oğul Medler'in, *"Phrothies"* dediği oğul da Partlar'ın atasıdır. Asur kaynaklarında bu iki oğul *"Marati"* ve *"Parati"* diye geçmektedir. Görüldüğü gibi Herodot'un ve efsanenin belirtiğinden tek farklı husus, Medler'in Medies'ten değil de Ferhad dedikleri (Herodot'ta Phrothies diye geçer) Phraortes'in soyundan görünmeleridir. Tarihçi *Polybius (MÖ 200-118),* İranlıların denetiminde bu dönemde olmayan Aryan aşiretlerini *"Gelae, Tapuri, Cadusii, Amardi, Utii ve Kuzey Medya ve Hazar kıyılarındaki diğer aşiretler"* şeklinde gösterir. Bunlar, Medlerin akrabaları olan Partların kabileleri idi.[15] Bazen Medler, Yunanlılar tarafından tanımlamada karıştırılmıştır. Bu hususta *Herodot* şunları anlatmakta: *"Bu Medler eski zamanlarda herkes tarafından "Arianlar" olarak anılmış fakat Karadenizliler (Colchian), Atina'dan buraya geldiklerinde, isimlerini Medya olarak değiştirdiler. Haddi zatında bu onların kendilerine verdikleri isimdi."* [16]

Herodot'un Medlerin önceleri *"Arian/Aryan"* olarak bilinmesi tespiti çok önemlidir. İlerde Pers Kralı I. Darius (Dara)'tan bahsedeceğiz. Kral Dara MÖ 522-486 yılları arasında yaşamış olup, Orta Doğu 'nun birçok ülkesini egemenliği altına almıştır. Kral I.

14- *Bkz. Commentary on the old Testament. C.1. s. 166. "Yahudiler'in Antik Tarihi", I:6.*

15- *Bkz. Polybius, "The Histories" V. 44, 9.*

16- *Bkz. Medler, Herodot Tarihi Remzi Kitapevi 2. Baskı.1983, İst. (7.Kitap, p. 62, sayfa 357)*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Dara/Darius, MÖ 521 yıllarında Bihistun Kitabesi olarak bilinen ünlü çivi yazısını hazırlatmıştır. Bu yazıtta kendi anadillerinin *Ariyaca* olduğunu ve ilk defa kendi Ariyaca dillerinde alfabeyi yaptıklarını anlatır. Kral Darius dillerinin adının Ariyaca olduğunu özellikle belirtmiştir. Nitekim bu tespitlerden hareketle Med ve Perslerin bu dönemde dillerinin Ariyaca olduğunu anlarız. Bu iki Aryan topluluğun henüz farklı bir dillerinin olmadığını görürüz. Aynı tespiti Pers devlet yapılanmasındaki Medli askeri ve bürokratik Personelin Persler ile ortak çalışmasındaki dilsel çalışma ortamının rahatlığında anlaşılır. Kral dara Persopolis tapınağında Medli ve Persli askerleri el ele birlikte olduklarını bütün figürlerde özellikle resmettirmiştir. Her iki halkın kültürel ortak yaşamına dair gözlemleri olan Herodot tarihinde bu konuda fazlası ile kanıt vardır. Herodot aynı zamanda yazdığı tarih eserinde: *"Medlerin Persler ile kesinlikle aynı aletlere ve Medlerle Perslerin olağan giyimlerinin gerçekten farksız."* olduğunun altını çizmiştir. Özellikle savaş giysilerinde *onları birbirinden ayırt edilemeyeceğini, ayrı yanlarını anlamak için ancak doğdukları yer adlarından ve annelerinin adlarından öğrenebileceğini"* ayrıca aynı eserde ileri sürer.[17]

Kadim zamanlarda Medler diğer İranlılar ile karışık olarak evlendiler, özellikle Perslerle. Bu nedenle birçok günümüz İranlı bu iki halkın torunlarıdır. Medleri Kürdlerin soy boyundan olduğunu gördüğümüzde Fars'ların/Pers Kürdlere kuzenliği de buradan gelir. Tarihçi *Herzfeld* (1947), daha da ileri gider. Neredeyse İran'ın tamamının aslında Medli olduğunu ileri surer. *"Med Ülkesi'nde yerleşik olan halkın; Hamadān, Nihâwand, İsfahan, Ray ve Adarbaijan olmak üzere (aşiret anlamında) beş bölümden oluştuğunu söyler." Herzfeld*, bu bölümlemenin Herodot'un ki ile uyuşmadığını da kaydeder. Buna bir tek istisna gösterir; *Paratakinoi*. Araştırmacı, Paratakinoi'nin, kendi beşlisindeki İsfahan'a uyduğunu varsayıyor. Bu bölümlendirmenin tarihsel gerçeklerle uyuşup uyuşmadığı tartışmalı olduğundan dolayı, sadece bilgi olarak veriyoruz.

Medya aşiret kabilelerin yerel idareciler altında birçok farklı kasaba ve bölgeye ayrışmıştı; Med ve Pers tanımlamalarının karmaşası

17- *Bkz. Herodot Tarihi, aynı eser. 7. Kitap, 62. sayfa 357.*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İskitlerin Medler ile olan çatışmasının tarihçilerce yanlış anlatımı ile başlar. O çağda tarihin sözlü devam ettirilmesi, tanımlamaların kulaktan kulağa aktarılması da buna hizmet etmiştir. Yazılı tarihte de bu olaya dair Tarihçi *Strabo* ise; *"zamanının Pers Generalleri geceleyin onların üstüne yürüyüp İskitleri tamamen yok ettiler."* demektedir. Tarihçi Strabo'nun bu yaklaşımına karşılık, ona göre Med tarihine daha yakından tanık olan Grekli tarihçi *Herodot* mesala *"Pers dönemini"* dahi "*Med/Medya dönemi*" olarak anlatır. Daha sonra Batılı özellikle Romalı tarihçiler Araplar dışında Medyayı, Perslerin tarihi olarak anlatacaktır. Bu anlatımlarda Med ya da Kürdleri temsil eden bölgedeki tüm kabileler *"Pers/Persi/Farsi"* olarak tanımlanır. Bu durum, diğer yandan Batılıların, bölgeyi tanımayışlarından ve Medlerden daha sonra Doğu ile siyasal alanda Pers İmparatorluğuna bağlı güçler ile ilk defa yüzleşmelerinden kaynaklanır. Burada Romalı tarihçi *Strabo* tarafından kullanılan "*Pers*" tanımı, Yunanlı ve Romalı tarihçilerce hem Medlere hem Perslere atfen yapılır. Daha sonra, özellikle Hıristiyanlık sonrası "*Pers*" tanımı Helen ve Hıristiyan topluluklar ve Sami olmayan: Arap, İbrani halklarının dışında kalan bütün Mecusi Medyalı ve İranlı Aryan kavimler için genel bir tanım olarak kullanılmıştır. Hal bu ki Batılılar (Grek ve Roma) için kendilerine coğrafik alanda komşu olanlar Persli kabileler değil, daha çok Medli kabilelerdir. Fakat Doğu Aryan topluluklardaki yeni kavmi yapılar henüz baskın görünümler sunamamaktadır. İslamiyete kadar baskın İrani görünüm Medyada Kürdleşen Medleri onların gölgesine sokmuştur. Mecusi görünüm dönemin baskın kimliğidir. Çünkü yaşanan yüz tıllara din bayrağı altında görünüm sunan devletlerin dönemidir. Hemen hemen her din kendi bayrağını öne çıkardığı bir tarihi süreci Ön Asya yaşamıştır.

Bu tanımlamalar MS 300 yıllarına kadar devam eder. "*Aryan*" tanım bu tarihten sonra "*İran*" şeklinde coğrafik bir tanım olarak özellikle Arap tarihçilerince kullanılır. Haliyle bu tanım, Medler sonrası Ön Asya'da Medya'da gelişen Kürd oluşumu içinde kullanılır. Böylece İndo-İran denilen dilleri ile aynı coğrafya da "*Aryan*" bir halk olan bölge insanı Kürdleri içine almaktadır. Fakat Kürdler, Farsi toplumun gölgesindedir artık. Gerçekte Medya kültürü Med kültürünün baskınlığı ile yeni bir kimlik kazanmıştır. Üstelik ilerde de görüleceği

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

gibi eskiden kalma bakiye bölge kültürleri Kürdistan kültürü Medlerin kültürü içinde erirler. Medler geçmişin bölgede daha çok mirasçısı olarak görünür. Tarih çalışmalarında bu karmaşa ve hata; Aryan kavimlerin kendi kavmi gelişim süreçlerindeki siyasi duruşlarından kaynaklandığı gibi batılıların o günün şartlarında kendilerine yakın olana eski tanımlar üzerinden yapılmış mimetik tarihi tanımları devam ettirme alışkanlığına dayanarak tespitlerini ve tanımlamalarını sürdürmesi ile de alakalıdır. Bölgede *İran* tanımını ilk kullanan Sami tarihçilerdir. Araplar için İran dağlık bir coğrafyadır. Deve'nin de gidemediği, soğuk bir coğrafyadır. Bu nedenle onların gözünde Kürdler, İranlıdır. Nitekim Kürdlere olan bu yanlış tanımalarını uzun yıllar korumuşlardır. Kürdlerin, Farslar ile geçmiş dini ortaklıkları da Arap tarihçilerin bu tespiti yapmalarına sebep olmuştur. Medler batıda Lidyalılar ile komşuluk yaptı. Antolia toprağı dışında kalan Grek ve Romalılar ise tarihte ilk defa Med sonrası bölgeye siyasal olarak egemen olan Persler ile tanışmıştır. Yani bu tarihsel dönem sonrası Kürd kavminin ataları olarak öngörülen Med kavimlerini de Batılıların Pers kavimleri olarak görmesi gayet normaldir. Bu yanıltıcı durumu zorlayan sadece siyasal duruş değildir, bölgede birçok dışa verilen ortak imaj vardı. Bölge vasalları olan Prensler, Satraplar, Kawalar yerlerini sağlamlaştırmak için efendi büyük kral ile bir akrabalık bağını ileri sürerek kendilerini *"Pers"* olarak tanıtıyorlardı. Medlerin siyasal ömrü bölgede yüz seksen yıl sürmüştü. Kendi topraklarında henüz merkezi otoriteyi tesis ederken, istila ettikleri yerlerde askeri garnizonları kurmuşlardı. Medler güçlü dini görünümleri dışında genelde oldukça silik siyasi ve idari görünümleri olmuştu. Ortaya çıkan Pers devleti ise bütün bölge için şan, şöhret ve asillik demekti. Yerelde yerleşik uygarlıkları üretmişlerdi. Haliyle bölgenin Medleri kendilerini "*Pers*" olarak tanımlıyorlar ve Batılıları yanıltıyordular. Ayrıca en önemlisi dönemin dilleri olan Medce ve Persce bu dili konuşan halkların ataları bir olduğu için henüz birbirlerinden ayrı dil olarak değil, lehçe olarak bir kopuşu yaşamış görünümde oluşuydu. Çünkü her iki dil tarihin bu döneminde bölgenin ana Ariyaca dilinin henüz birer alt şubesi durumunda olduğu anlaşılmaktaydı. Dönemin belgesel ünlü eseri Med ve Pers kabilelerinin inandıkları din adına kullanmış oldukları kutsal kitap *Avesta* anlaşılan daha eski "din adamlarının dili" olan *Ariyaca/Airyaca ve*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Sankiristce karışımlı bir dil ile anlatılıyordu. Hatta Avesta'nın anlatımında anlaşılmayan ilkel dönemden kalma kelimeler vardı. Bu Doğu Aryanların ortak dini dili de batılıları yanıltmaya neden oluyordu.

Tarihin bu döneminde kavimsel bir devlet oluşumundan çok hanedan devlet örgütlülükleri mevcuttur. Bu durumu dikkate alarak tarih anlatımının en doğrusunu eski İranlı ve bölge tarihçileri yapmıştır. Bu tarihçiler Ön Asya'daki bütün bu tarihi; siyasal iktidara sahibi olan bölge hanedanlarını adları ile kronolojik olarak kesintisiz anlatmışlardır. Bu anlatım Ön Asya bölgesinde yaşayan kavimlerin Aryan ve dini kimlik ortaklığına göre bir İran merkezli sınıflamadır. *Karkašši/Kaştariti, Ahameniş, Arşaki, Sâsânî, Parsi, Zendi, Eyyübi, Safaai, Kaçar, Pehlevi vs.* hanedanları gibi.

Biz ancak hanedanların üstlendiği bölgesel coğrafyayı ve bölgenin ana dayanak, kavimsel kültürel kimliğine ve ürettikleri medeniyetlere öncelik veriyoruz.-*Bölgenin bir başka gerçeği de koloni devlet tipleridir. Bölgeye yapılan siyasal hareketler ve göçler sonucu bu tip devlet yapıları da çıkmıştır.*

MEDLERE DAİR ASUR KAYITLARI

Asur Kralı MÖ 1280'lerde I. Asur Kralı *Salmanazar*'den, kalma bir tablette Parsua = modern Perslerden ve Namri yöresinde Kassit Beyi *Yangu*'yu yenmesinin anlatıldığı metinde "*Amada*"= *Medlerin*" adına benzer bir topluluktan bahsedilir. Bu metinde, bölgedeki yer ve şahıs isimlerin değişmiş olduğunu, bölge halkının lisanına benzer bir dili konuşan bölge halkının arasına hayvancılıkla uğraşan ve savaşçı yeni kabilelerin geldiğini belirtir. Asur Kralı Salmanazar hasımları olan Medlerden övgüyle şöyle bahseder: *"Amadai'de-Medya'da" Zagros'a karşı olan savaşlarla bağlantılı olarak "Yangu'nun" halefleri "AMadaa" (lara) karşı pek çok seferlerde bulunmuştur."* Bu metinden anlaşılan Batı İran'da Hemedan'da yaşayan Medlerin, Kassit topraklarına yerleşmiş olduklarıdır. Medlere *"Amada"* ismi anlaşıldığı kadarıyla onlara dışardan verilmiş yerel bir Asurca dilinde bir telafuzdu. Aynı şekilde Asur kralı III. Salmansar'ın Medlere hükmettiği MÖ 835'ten kalma olan söz konusu bir Asur yazıtında doğuda Zağroslara bitişik Zimri şehrindeki halka hükmettiği, *Medya* ve

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Araziya'ya sefer düzenlediğini belirtir. Medler daha sonra Asura karşılık vermiş, *Beth-Erbil* (Arbella-Hewler) şehrini yağmalamışlardı.[18] MÖ 834'te Medler Asur'a bağlanmayı redettikleri için Salmansar'ın Medya'da sefer düzenlemesi bir başka tabletin konusudur.

MÖ 823-811 Asur Kralı *Şamsi Adad* zamanında Medyaya yapılan seferde Urmiye gölüne kadar ilerler. Asurlar *Sagbita* şehrini alır. *Madai=Med* ülkesine yaptığı baskın dolayısıyla Asur Kralı V. Şemşi Adad'ın tabletlerinde bu halk grubunun adı geçer. Bu baskını Asur Kralı övgü ile yıllıklara geçmiştir. MÖ 819'da Asur Kralı Şamsi-Addad Urartuların kuzeyden Urmiye Gölünün güneyine sarkmaları ve Muşaşir'in tamamını almaları nedeniyle bölge halkları olan Mannailer ve Medler ile ittifak politikasına girmişti. MÖ 815'de Medlerin önemli şehri *Gizibunda* fetih edilir. Medlerin merkez şehri Sagbita ele geçirilir. Yapılan savaşta bölgenin reisi Gizilbunda yapılan savaşta dağlara sığınmak zoruda kalır. Baskında, Medlerin 2300 öldürülmüş, 140 atına ele konmuş, yerleşim yerleri yıkılmış ve esir olarak alınan 1200 Medli *Sagbitaya* yerleştirilmiştir.[19]

MÖ 810-783 Asur kayıtlarında görüldüğü şekli ile ünlü Asur Kralları Medler ile savaşmıştır. Ünlü Kraliçe Semiramis'in eşi III. Adat-Nirari Medler'e karşı birçok seferler yapmıştır. Oldukça otoriter olan Kraliçe Semiramis'in Med soylu olduğuna dair spekülasyonlar bulunmaktadır.

MÖ 802 yılında yazılmış Asur kayıtlarına göre bir Med şehri olan Ellipi de Asur'a karşı mücadelesinde diğer Med şehirlerini: *Harhar, Araziaš, Messi, Gizilbundi, Mannai/Mannear, Parsua, Alabria, Abdadana ve Andia* desteklemek için meyilli olmuş. Aynı zamanda, bu dönemde Asur'a karşı Kimmer ve İskitlerin kuzeyden oluşturduğu güç ciddi bir tehdit olarak gelişmişti. Asur'da şehirlerde tüccarlar, rahipler ve askeri yöneticilerin sorun yarattıkları kriz başlamış. Bu kriz Asur'u zayıflatmıştı. Urartu, Asur'un bu durumu fırsat bilip, sürekli kuzeyden saldırıya geçiyor ve Asur'a bağlı Mannai ve Parsua'daki bölgelere talan ediyordu. Özellikle Asur, Mannai'nin önemli bir kısmını bu

18- *Bkz. Hosea X. 14. Medya Krallığı, s.151.*

19- *Bkz. Grayson, 1996, p. 185, III, 27 b-36.*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

dönem iç nedenler ile Urartulara kaybettiğini, Asur anallarında belirtiliyor.

MÖ 800'lü yıllarda Medler devlet kurma süreçlerini başlattıklarına göre Medya bölgesinin Asur kayıtlarındaki tarihleri veri alırsak 400 yıl gibi kesintili fakat süreklilik arz eden esaret dönemleri olduğu görülür. Bölgenin Urartu ve Asurlar arasında sürekli paylaşım savaşına tabi kaldığı da tarihi kayıtlarda görülmektedir. MÖ 800 yılındaki bir Asur askeri raporunda 28 Med şefinin ismi listelenmiştir. Fakat bunlardan yalnızca birisi Persli olarak tanımlanmıştır. MÖ 700 yılındaki bir başka rapor 26 isim listeler; bunlardan, 5'i Persli olarak gözükmektedir, diğerleri değildir.[20]

MÖ 783-772 Asur Kralı Nirari zamanında Medyaya ve Urartu'ya yapılan askeri seferde Asurlar yeterli başarı elde edemezler.

MÖ 745-728 III. Tiglat-Pileser döneminde, kötü gidişe son verildi ve her alanda reformlara gidildi. Asur, fethettikleri ülkelerdeki illeri yeni tarzda organize etmeye başladı. Bu politika ile devlete düzenli bir gelir ve garantili bir kaynak ve aynı zamanda komşu bölgelerin fethi için ileri askeri üsler sağlanmış oldu. Asur'a oldukça yakın olan ülkenin doğusundaki bir Med şehri olan *Zamua* zaten hazır bir şehirdi. Bu şehrin yanı sıra MÖ 744 de *Bit Ḫamban* (Diyala'nın güneyinde Loristan'ın kuzey batısında kalan bölge) *ve Parsua* denilen iki ilde daha Asurlu valiler ve garnizonlar yerleştirildi. Böylece, Asur sınırları Medya coğrafyasına taşındı. MÖ 744 yılında Asurlar, Medler ve Mannailerden oldukça rahat haraç aldı. Yaptığı işlerin semeresini görmüştü. Mannailer daha çok *Kimmer-İskit* halkından oluştuğu görülür.

MÖ 744 de yine Asur Kralı Tiglatpileser'in Zagroslara yaptığı askeri seferlerde çeşitli Aryan aşiretlerin anlaşmazlığından yararlanarak Medlere saldırdığı ve onlardan oldukça tutsak aldığı ve bu savaşlarda oldukça ganimet elde ettiği Asur yazılı yıllık tabletlerinde bilinmektedir.

MÖ 738 yılında III. Tiglat-Pileser bu bölgelerden esir aldığı Medlerin önemli bir kımını Güneybatı Kürdistan'a (Harrana) yerleştirir. Tarihçi Tadmor bu esir sayısını 6500 kişi olarak belirtir.[21] Asur'un

20- *Bkz. http://tr.wikipedia.org/wiki/Medler*

21- *Bkz. Tadmor, p 164 Diakonoff, 1985, s 77-79.*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

bu askeri kampanyaları ganimet ve haraç toplama dışında çalışabilir esirlerden köle temin etmek, esir çocuklardan ise asker devşirmek üzerine kurulu bir politikaydı. Fakat bu politikayı çok yoğun kullandıkları için bir yerde kendi elleri ile Medlere yeni yurt yarattılar. Medler geldikleri coğrafyaya ve Asur sistemine uyum sağladı. Zamanla eski yurtlarından kendi insanlarını da özgürce kendi yanlarına alınış göründüler. Özellikle Zagrosların batı yüzünde, derin vadilerde kaçkın Medli şehirleri oluşmuştu.

MÖ 737-735 Asur Kralı III. Tiglat plassar zamanında Medyaya yapılan seferde Asurlar, kaçkın Medlerin *Zakruti* şehrini alır. Mannai ve Medya'da fethettiği yerlerde ganizonlar kurar. Medlerden ve Mannailerden düzenli haraç alır. Daha sonra Asurlar kendine işbirlikçi yaptığı bölgenin bazı Kawalarına (aşiret reisleri) haraç toplama işlerini gördürecektirler.

MÖ 734 yılında, son olarak III. Tiglat-Pileser Medya'yı yeniden işgal etti ve bu kez Asurlar doğuda ve kuzeyde Medya'nın en uzak yerlerine ulaştı. Bu askeri sefer hakkında Tiglat-Pileser *"kudretli Med illerinden"* bahseder.

MÖ 726'da Asur Kralı III. Salmanassar zamanında Medyaya yapılan askeri seferde Asurlar bölgeye tamamen egemen olur.

MÖ 722-705 Asur Kralı II. Sargon zamanında Medyalılar, Asurlara karşı isyan ederler. Asurlar bu isyanı bastırır. V. Şalmanezer ile beraber Asur yönetimine ortak olan II. Sargon *"İki Krallık"* döneminde de birçok Medliyi Güneybatı Kürdistan'a (Harran ve Suriye) ve *Samiri*'ye (Kenan, Filistin. Lübnan Akdeniz kıyı liman kentlerine) sürdü ve bu bölge şehirlerine şefleri ile birlikte yerleştirdi.[22]

MÖ 716 yılında *Kar-Šarrukin ve Kar-Nergal*, adlı askeri garnizon kentleri gelecekte tüm Medyan topraklarına boyun eğdirmek amacıyla güçlendirildi. Ertesi yıl, Kral II. Sargon İran'a yönelik Urartu ilerlemesini durdurmayı başardı. Bölgede sukunet sağlandı.

MÖ 715-714'de bu bölgelerde oluşan Medli yerel nüfusla birlikte günümüz Güney ve Batı Kürdistan topraklarında yeni Medli aşiret bir-

22- *Bkz. NA'AMAN, N. - Ran Zadok, "İki Krallık", "Sargon II"s Deportations to Israel and Philistia (716-708 B.C.)", JCS 40-1/ 1988, s 38-40.*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

likleri ortaya çıkmaya başladı. Asurlar bu aşiret reisleri tarafından oluşturulan birlikleri aşiret konfederasyonuna dayalı kendisine bağımlı küçük garnizon devletçiklerine dönüştürdü. Böylece MÖ 716 yılında Batı Med veya Medlerin illeri diğer bazı bölgeleri de eklenerek, sırasıyla *Kar-Šarrukin* ve *Kar-Nergal* adına *Harhar ve Kišesim* merkezleri *Sagbat* dâhil yeni Asur garnizon illeri yapılmıştı. Gelecekte tüm Medya topraklarına boyun eğdirmek amacıyla Kral Sargon, Kar-Šarrukin garnizon merkezini güçlendirmişti. Aynı yıl, Asurlar "*arazi sahibi olan şehirlerin yirmi sekiz güçlü Medli reislerinden*" ödemeleri gereken vergileri aldı. Fakat MÖ 715 yılında vergi vermemek için *Harhar* bölgesi Medleri ayaklandı ve Asurlar bölgeyi tekrar fethetmek zorunda kaldılar. Bu kampanya sırasında da Asur, kırk beş Med şehir Kawalarından haraç almıştı.[23] MÖ 714 yılında Asur Kralı II. Sargon Medya'yı işgal ettikten sonra Kuzeye yönelerek Urartu'nun kutsal kenti *Musaşir*'e (Gever) MÖ 714'de yönelir. Önceleri "*Mitanni-Hurri*" karma soylu Subarulu olan *Musaşir* halkı bölgeye yereleşen Medler vasıtası ile Medlileşmişti. Fakat Musaşir halkı Asur'un saldırıları karşısında Urartulu Hurri yönetimine vasal olmuşlardı. Hurrili Urartuların ana tapınağı Musaşir kentindeydi. *Gelyaşin ve Topuzava* anıtları üzerinde Urartu dili ile yazılmış yazıtlar vardır. Musaşir'e dair en doğrudan bilgiler bu yazıtlardan elde edilmiştir. *Hırvata Köyü* kalıntıları, Gever'in (modern Yüksekova'nın) batısında "*Berçemé Avrış*" (Karasu Deresi) ağzındaki büyük bir kent ve kale kalıntısıdır. Burası Urartu'nun önemli kentlerinden Musaşir olduğu sanılmaktadır. Tapınak da Hurri ve Med tanrıları yan yana olduğu tapınağın kapı girişindeki yazıtın çözümlenmesi sonucu anlaşılmıştı. *"Asur kralı II. Sargon'un MÖ 714 yılında Muşaşir (ardın-miç içir) mabedini yağmalarken aldığı ganimetleri ve tanrı Haldi heykelini Ninova'ya nakletmişti."*[24] Musaşir'de ki Haldi tapınağındaki ganimetlerin ayrıntılı listesi yapılmıştır. *"Bu listeye göre yapıtlar arasında; Urartu kralı İspuininin oğlu Sarduri'nin heykeli, tapınağa armağan edilmiş bir boğa ve buzağı bir inek heykeli, vardır. Asur kenti Dur Sargon'da bulunmuş*

23- *Bkz. Luckenbill, D.D. "Ancient Records of Assyria and Babylonia I-II (ARAB), University of Chicago Press 1926. S.10-11.*

24- *Bkz. http://www.yuksekovahaber.com. İhsan Çölemerikli, "Tuşba'ya dönüş" makalesi.*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

bir kabartmada, Musaşir kenti ve Haldi tapınağı ayrıntıları ile betimlenmiştir. XIX. Yüzyılda Flandin; günümüzde nerede olduğu bilinmeyen bu ünlü kabartmanın çizimini yapmıştır. Kabartmada tapınak yanında ki çok katlı yapıların kimi üçgen kimi düz dörtgen mazgal dişlidir. Evler yassı çatılı gösterilmiştir. Haldi tapınağında beşik çatının ilk örneği ile karşılaşılmaktadır. Firigya kaya anıtlarında çatı biçimi, burada da baklava motifiyle doldurulmuştur. Bu kabartma Urartularla Frigyalılar arasındaki ilişkinin önemli bir kanıtıdır. Kabartmada ayrıca II. Sargon'un yazıtında belirtilen heykeller de açıklıkla görülmektedir."[25] Bu listede Urartu tanrılarının yanında Gök Tanrısı Haldi'nin eşi olarak Doğu Aryan tanrı *Bakbartu*'nun da olduğu tespiti var. *Luvr*'da ki tablet metninde deniliyor ki; *"Sargon, yakınlarını ve birliklerin komutanlarını Haldi tapınağına göndermiş ve Haldi (yani Ursani: Piyotroskiy'e göre) ve ilahesi Bakbartu'ya ait birçok şeyler -burada heykeller kastedilmiş- ele geçmiştir."*[26] Anlaşıldığına göre Bakbartu'yu, Musaşir ilahesi kabul eden araştırmacı *Melikişvili* haklıdır; *"Keza birçok kâhinlerin Bakbartu'ya bağlı olduklarını düşünebiliriz. Çünkü Musaşir tapınağında Haldi'nin eşi Bakbartu'nun, eşinin kararlarını tastik için kullanılan bir altın yüzük mührü vardır. Bakbartu'ya ait bilgiler Asur kaynaklarında vardır. Urartu yazılı kaynaklarında Bakbartu'nun adı bile zikredilmemektedir."*[27] Fakat onun Musaşir 'ın Haldi'ye tapan eski bir merkez olduğuna dair iddiası kuvvetlendirici delillere muhtaçtır. Musaşir'in Urartu'ya katıldıktan sonra bu bölgenin baş tanrısı *Haldi* oluşu ve Doğu Aryan Hindui yerli ilahe olan *Bakbartu*'nun onun yerini almış olması çok önemlidir.[28] Bu araştırmadan şu gözlemde bulunabiliriz, Urartular yerli halkların inançlarına bir yerde saygı gösterirken kendi memleketlerinde oldukça ketumdular (sır saklayan). Asur güçleri kenti ve Urartu Tanrı Haldi'nin tapınağını yağmalayarak yerle bir eder. Urartuların bilim ve kehanet kenti olan Musaşir'ın/Gever'in yağmalandığını duyan Urartu Kralı *I. Rusa*'nın bu haber üzerine intihar ettiği, Asur yıllıklarında yazıl-

25- *Bkz. http://www.hakkarim.net/tarihieser.htm Prof Dr. Veli Sevin.*

26- *Bkz. Tureau-Dangin, "Une Relation de la Huitieme Campagne de Sargon," satır 368 ve 391.*

27- *Bkz. G. A. Melikişvili, Nairi-Urartu, s. 161.*

28- *Bkz. B. B. Piotrovskiy "Urartu Dini", s. 41.*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

mıştır. II. Sargon'un MÖ 714 yılında yaptığı bu saldırı sırasında Medya da henüz kuvvetli bir merkezi otorite yoktu. Bu seferi Urartu'ya karşı düzenlenmişti. Bu dönem Med ülkesi *Medya Kawaları* siyasal olarak Urartu'ya bağlı beylik görünümündedirler.

MÖ 713 yılında Kral II. Sargon yaptığı askeri kampanya (yağma ve istila sırasında) Bikni Dağlarına (modern Tahran'ın kuzeyinde Damevend Dağı) kadar Medya'nın en uç sınırlarına ulaştı. Bu askeri kampanya o kırk beş şehir beyinin haraçlarını aldı.

MÖ 710 yıllarında Medlerin Asurlara vergi vermeleri Asur Kralı Salmansarın oğlu Shanas-Vul'un diğer adı ile I. Sargon yönetimi döneminde olmuştur. I. Sargon'un Medya fethinden sonra Medya'nın 60-70 yıl Asur egemenliği altında kaldığı görülür. Bu dönemde Medler küçük vasal Krallık ve derebeylikler halinde Asurlara ve Urartulara bağlı olarak yaşamışlardır.

I. Sargon fetih ettiği Med köylerini kimi zaman boşaltmış halkını başka topraklara sürmüş, hatta bu topraklara daha önce Babil'e yerleştirmiş olduğu Samiri'li Yahudi tutsakları yerleştirmiştir. (Samiri Filistin'de kutsal olarak bilinen *Gerizim Dağı* merkezli civar bölge bu isimle adlandırılır.) Asur yönetimi, Medleri de Samiriye Yahudilerin topraklarına İsrail'e yerleştirmişti. Hatta bu bölgede yaşayan Medlere "*Samiriler*" denirdi. Bu Med soylu Samiri topluluk Yahudi dinini benimsediği halde değişik Doğu Aryan hint menşeyli Mecusi ayinlerini korumuşlardı. Müslümanların abdestine ve namazlarına benzer ibadetleri vardı.[29] Asurlar, bölgenin ilk iskân politikalarını tesis etmiş devletiydi. Doğu Aryan halklar da bu politikalardan nasibini almıştı.

MÖ 708 yılında Asur, Medya'ya başka bir sefer yürüttü. Bu sefer sonunda ancak tüm Medya toprakları fetih edildi ve üzerlerinde istikrarlı kontrol kuruldu.[30] Daha sonra, II. Sargon ve onun halefi Sennacherib (MÖ 704-681) Babil savaşıyla meşgul oldular. Ayrıca, Asur hâkimiyetini karşı İran topraklarında Medli kabileler bu durumu fırsat bilip Asur'a karşı kendi konumlarını pekiştirdiler.

29- *Bkz. Developed Community", A.B. The Samirian News Bi-Weekly Magazine, 1 Kasım 2007.*

30- *Bkz. D.D.Luckenbill. "Hittite Treaties and Letters", 24. 58.*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

MÖ 702'da Asur Kralı *Senharip* zamanında Medya'ya yapılan seferde Asurlar bölgede hala özgür olan bölgeleri ele geçirmek istediler. Fakat maksatlarına ulaşamadılar. Asur Kralı Senaherib yönetimi süresince kendisine boyun eğip, babasının dahi adını duymadığı Medya'nın uzak köşelerinden ona hediyeler getiren Medlerden övgüyle söz etmiştir. Lakin bu dönemin pek de uzun sürmediği bölgenin asıl sahibi Urartuların egemenliği altına tekrar girdiği bilinir. Asurların bu dönemde Medlerden yıllık vergiler aldığı kayıtlarda vardır. Vergilerin bir biçimi mal biçimindeydi. Bunlardan biri Medlerin yetiştirdiği "*Nisaen*" olarak adlandırılan güçlü, iri kıyım atlardı. Vergilerin toplanmasında düzenliliği Asurlar, Medlerin kendi sınırlarına yakın bölgelerinde daha çok egemen kılmışlardır.[31]

MÖ 680-669 Asur Kralı *Asarhaddon/Esarhaddon* Kraliyet döneminde Urartuya karşı doğuda güç kazanmak ve yeni bir denge oluşturmak için İran topraklarına çeşitli seferleri düzenlemek zorunda kaldı. MÖ 679 ve 677 yılları arasında Asurlar henüz "*pasifleştirilmemiş Mannaileri*" ve *Išpakaia* liderliğindeki İskit müttefiklerini yendi.[32] Bu savaşlarda iki Med reisini ele geçirdi. Asur'a esirlerin ailelerini ve eşyalarını Patušarra, II. Sargon'un başarıları ile karşılaştırıldığında, Esarhaddon savaş kazanımları onun kazançları karşısında sonuçları bakımından oldukça önemsiz kaldı. Yine aynı dönemde Asur'a karşı gelişen *Kimmer* saldırıları savuşturuldu. Fakat bu istila olayları bölgenin artık yeni kavmi olan Medleri güçlendiriyordu. Medler bu sıra eski *Lullubilerin* topraklarında; günümüz Süleymaniye şehrinden Diyala nehrinin kaynağına uzanan bölgede kuzeyde Urmiye gülünün *Sakız* havzasını içine alan topraklarda Med kralı *Zamua*'nın yönetimindeydi. Asur Kralı Essarhaddon Medya ile bağlarını daha sıkıca güçlendirmek için Med kralı Zamua'nın sahip olduğu illerinin Kawalarını kendine bağlamak için çabaladı. MÖ 672 yılında onların mallarını, sadakat ve güvenliğini garanti eden, bir anlaşmaya ilk defa varıldı.[33]

31- *Bkz. Five Great Monarchies of the Ancient Eastern World. S. 302.*

32- *Bkz. Alexander Heidel, "A New Hexagonal Prism of Esarhaddon (676 B.C.)" Sumer 12, 1956. ii, iv 20-23, 1-5.*

33- *Bkz. The Cambridge History of İran, Volume 2, (1985) Cambridge University Press, p. 59.*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bu ilişki sonucunda Medler ile Asur Devleti'nin ilk resmi sözleşmesi yapılmıştı. Ancak ertesi yıl bu antlaşmaya rağmen doğudaki Medya bölgesinde Asur'a karşı büyük bir ayaklanma bahar aylarında baş gösterdi. Medya'dan *Mamitiaršu*, Saparda'dan gelen *Dusanni* ve Karkašši'den gelen *Kaštariti* adlı yöneticiler başrolü bu isyanda oynuyorlardı. Mannailer, Kimmerler ve İskitler ile ittifak içindeydiler. Hatta bu isyan çok geniş alana yayıldı. Bīt-Ḫamban kalesinin batısında kalan güçlü Asur kalesi Kišesim de saldırıya uğradı. Asurlar isyancılarla görüşmeye çalıştı ve İskit şefi *Partatua* ile "*Iškuza ülkesinin Kralı*" başlıklı olduğu Partatua ile bir Asur prensesi ile öngörülen bir evlilik sözleşmesi yapılmıştı. Bu olayların nihai sonucu kesin olarak bilinmemektedir. İskitlerin Kralı ile yapılan evlilik kurumu neticesinde İskit ve Asur ilişkilerinde bir süre Medler ile Asur arasında çatışmasızlık gösterdiği görülmektedir. Karkašši şehrinin yöneticisi Medli Kaštariti'nin Med devletini kuran *Kral Deioces* olabileceği doğulu tarihçilerce ön görülür. Hatta Med *Karkašši Hanedanlığı* adının bu menşeyden geldiği kabul edilmektedir.[34]

MÖ 676'da Asur Kralı Esarhaddon zamanında Medya'ya yapılan seferde başarı elde edilemedi. Asur'da huzursuzluk çıktığı için Asurlar Medler ile anlaşma yoluna gittiler.

MÖ 672'de Asur Kralı Esarhaddon (MÖ 681-669) babasının yayılmacı politikasını başarıyla sürdürdü. Antolia'ya girerek burada yuvalanan Kimmer istilacılarını dağıttı. Suriye kıyılarındaki irili ufaklı devletçiklere boyun eğdirdi, Asur'un etki alanını Kıbrıs'a dek genişletti. Kenan ülkesindeki Yahudi devletleri egemenlik altına aldı. Kızlarından birini bir İskit prensiyle evlendirerek bozkırlılarla ittifak kurdu ve doğudaki Medleri, İskitler ile ortak saldırıyla çökertti. Esarhaddon'un ömrünün son yıllarında en ünlü hareketi Mısır'ın istilasıydı. Orta Doğu 'nun bu zengin ve güçlü ülkesini tek seferde ele geçiremediyse de Mısır'ın çoğunda egemenlik kurmayı başardı.

Asur metinlerinde korunmuş Medli yedi isim arasında, üç önemli Medli vardır. Bu üç Medli Kawa'nın denetiminde Medya'nın çeşitli bölgelerinde başka aşiret ve kabile reisleri vardı. Onlar MÖ 672 yılında, Asur Kralına sadakat anlaşması yapmışlardı. Kral Esarhaddon'un

34- *Bkz. İranchamber.com/ median*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Medya'ya karşı son kampanyasından hemen sonra, üç Medyalı şef komşu bölgelerin hükümdarları karşı mücadelede Kralın yardımını talep etmek için hediyeler ile Ninova'ya gelmişlerdi. Bu Medler: birincisi; Urukazabarnu'dan *Partakku*, İkincisi; Partukka'dan *Zanasana* ve Üçüncüsü; *Ramataia*'dan gelen Uppis idi. Kral Esarhaddon onlar ile yaptığı görüşmelerde yeni kararlar aldı. Devletin güçlerini yenilemek için Medlerin egemenliğindeki kasabaları yeniden belirledi ve ilçelerini azalttığı her Asur ilde, bir vali olmasını ve emretti. Kral Esarhaddon'da onların mal ve can güvenliğini koruyacağını garanti etmişti. Bu antlaşma Kral Esarhaddon ve Medli Kawaların her biri ile ayrıca aralarında sonuçlandırılmıştı. Bu antlaşma neticesinde egemenlikleri genişleyen Asur'un vasallığını kabul eden Medli Kawalar, ancak Asur'a düzenli haraç ödemek zorunda kaldılar. Bu olayda görüldüğü gibi, Medli reislerin bu girişimi Asur ile ittifak aramak veya ona karşı mücadele etmek amacıyla gelişmişti. Medli Kawaların iç rekabeti sonucu kendiliğinden gelişmiş bir işbirlikçi sistemdi. Bu işbirliğinde oldukça Samimi görünen Medli Kawalar Asur'a vasallığın dışında gittikçe Asur sarayında güvenilirliğin karşılığı olarak ileri mevkiler edinmiş oldukları görülür. Yukarda adı geçen Medli Kawa *Ramataia*, bu Medli reislerden biridir. MÖ 672 Asur tahtına halefi aday olarak dahi düşünülmüştür.[35]

Asur doğu sınırlarındaki durumu son derece gergindi. Diviners bölgesi için Asur Kralı Esarhaddon tarafından, Medya topraklarından haraç toplamak için *Harhar, Kišesim ve Saparda* ilinde komutanları ve *Bit Kari* valisinin emrinde bir ordu ile gönderdi. Müfrezeler Medler tarafından saldırıya maruz kaldıkları için boş ellerle dönmeye başladılar. Bu gizli direniş sonunda MÖ 672 yılında Medli Kawalara ve onların müttefikleri Asur karşı açıkça isyan yükselmişti. Mannailer, Kimmerler ve İskitler Asur karşı bir birlik oluşturmuşlardı. Asur kaynaklarında bu Med isyanından bahsedilir. Bu isyanı *yöneten üç Medyalı; bir Medli "şehir lordu" olan Mamitiaršu, Saparda'nın yöneticisi olan Dusanna ve Kišesim ilinin Sagbat bölgesinde yer alan Kārkašši'nin "şehir lordu" Kaštariti'ydi.*[36] *Büyük olasılıkla bu isyancılar*

35- *Bkz. Mario Liverani, "The Medes at Esarhaddon's Court," Journal of Cuneiform Studies 47, 1995, pp. 61-62.*

36- *Bkz. Starr, nos. 41, 45, 50-51.*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Asur'dan bağımsız olan kişilerdi. Bu isyancılar isyancı lider Kastariti'nin öncülüğünde bir araya geldiler. (Asur yıllıklarında) bu isyanı dair yirmi üç dosya metin muhafaza edilmiş ve isyanlarda her üç isyan liderinin on yedi dosya da oldukça ismi sık geçer. Kral Esarhaddon ana suçlu ve isyanın gerçek kışkırtıcısı olarak Kaştariti'yi görüyordu; onun askeri operasyonlarda özellikle aktif olduğunu ve isyancılarla barış için müzakere için yine onunla görüşmenin gerekli olduğuna inanıyordu."[37] İsyancılar Harhar ve Kişesim illerinde Asur kalelerini kuşatmaya başladı. İsyanın hemen amacı Zagros Dağlarındaki geçitlerde Asur iletişimin ana hattını kesmekti ve batıdan Medya ya uzanan Harhar hattı erişimi kesilmişti. Bu isyanın Büyük Horasan yolu boyunca ve Harhar güneybatısında ki *Ellipi* ili için de yayılmış görünüyordu. İsyan başarılıydı ve Med şehirleri ve kabileleri henüz devletlerini oluşturmamalarına rağmen bağımsızlıklarını elde etmişlerdi. Asur batı Medya'da birkaç alanı elinde tutmayı başarmıştı.

MÖ 669'da Asur Kraliyet arşivinden bir mektupta, o sıra Medya, Urartu, Mannai ve Hubuškia (devletlerinin) belirtildiği gibi ayrı bir krallık olarak işaretliydi ancak (Medya'nın alanını belirten devletin) doğu ve güney sınırları gösterilmemişti.[38] Kral Esarhaddon, hayatının sonunda derlenen başarılarından bir özet de Medyalıların başarılı isyanı nedeni ile gösteriyor ki, İran'da daha fazla fetihlerinden söz etmez. Ayrıca, bu dönemde Asur'un kuzey komşusu vasi devleti olan Mannailer, onların Urartu üzerinden egemenliklerini genişletmesine yardımcı olmuştur.[39] On yıl sonra, Asurbanipal Mannai'nin başkentinden oldukça uzakta sonuç elde edemediği bir sefere çıkmıştı. Medler ile aynı soydan olan Mannailer, eski müttefiki Medya'nın yükselişinden korktukları için Asur ile ittifaklarına onun yıkılışına kadar sadık kalmıştılar. Asur kaynaklarında Medler dair son söz MÖ 658

37- *Bkz. M. Dandamayev and I. Medvedskaya) Originally Published: August 15, 2006 Last Updated: August 15, 2006,*

http://www.İranicaonline.org/articles/mediaStarr no. 43-57, 60-62.

38- *Bkz. Luukko ve van Buylaere, a.g.e. 148.*

39- *Bkz. I. Medvedskaya, "The Question of the Identification of 8th-7th Century Median Sites and the Formation of the İranian Architectural Tradition," AMI 25, 1992, pp. 30-32.*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

yılında Asurbanipal'in zamanında Asur'un vasalı olan fakat Asur'un egemenliğinden bir şekilde kurnazlığı ile kurtulan Medli reis *Birišatri*'ye dairdir.[40]

MÖ 647 yılında Urartu Kralı *III. Rusa* ile Med Kralı *Dayakku* birleşerek İskit-Asur ittifakına karşı savaştılar.

MEDLERE DAİR URARTU KAYITLARI

Kral İşpuini MÖ 830-810 Van havzasına yerleşen ve devletin çekirdeğini oluşturan aşiretinin gücüyle seferlere başlamış ve başarılarını çivi yazısıyla Urartuca olarak ana kayalar ve dikili taşlar (steller) üzerine yazdırmıştır. Seferleri kuzeyde Aras Dağları'na, güneydoğuda Urmiye Gölü havzasına ulaşmıştır. Medler ile Urartular ilk defa Urartuların askeri kampanyasında karşılaşmış oldular.

Kral Menua MÖ 810-785 Van havzasında Medlere mesken olan İran'dan başkente ulaşan yolun üzerinde, Van'ın 15 km doğusundaki Anzaf, Van'ın 16 km. giiney-batısında Zıvıstan Kale, Van-Ağrı karayolu üzerinde yeralan Körzüt ve kuzeyde Aludiri (Patnos) kentlerini inşa etmiştir. Kentlerin sitadellerinde inşa edilen standart plan anlayışına sahip kule tapınaklarla her bir kent aynı zamanda kutsal birer merkeze dönüştürülmüştür. Yeni oluşturulan eyaletlerden bir bölümü vergi vermesi koşuluyla yerel idarecilere bırakılırken bazı eyaletlere merkezden vali atanmıştır.

MÖ ilk bin yıla ait Urartu kayıtları ve Asur yıllıklarında yine kuzeydeki Kafkaslara yakın bu bölgelerde ilk Gürcü aşiretleri ile ilgili bilgilere rastlandığı iddia edilmektedir. Aynı yıllarda iki temel Gürcü aşiretler birliği şekillenmiştir. Güneybatı bilindiği gibi günümüz Gürcistan'da, ozamanlar *Diaohi* (Taohi, Diaeni, Tao) ve Karadeniz'in doğu ucunda (şimdiki Türkiye-Gürcistan sınırının olduğu kıyılar) *Kulha* (Kolha, Kolhis) birliği çok daha geniş bir araziye yayılmıştır. Bu bölgelerde Urartular dışında Doğu Aryan *Kimmer ve İskit* kabileleri ile MÖ 8. Yüzyıllarda karşılaşılmıştır.

40- *Bkz. Arthor Carl Piepkorn, Historical Prism Inscriptions of Ashurbanipal I: Editions E, B, D and K. Assyriological Studies 5, Chicago, 1933. p. 36, IV: 3-6.*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Kral I. Argişti MÖ 785-756 döneminde, Urartular ilk kez güneydoğuda Urmiye Gölü havzasının güneyine aşan orduları ile Medler dışında bu bölgede Parsua (Persler) ile karşılaşmıştır. Bu dönemde ilk kez Asur orduları ile bir karşılaşmadan söz edilmekte, ancak ayrıntı verilmemektedir. Kral Argişti önemli bir karar alarak Aras Nehri'nin kuzeyinde Arin-Berd (Erebuni) ve Argiştihinili (Armavir Blur) kentlerini inşa etmiş ve Urartu Krallığı'nın başkent çevresinden sonra ikinci önemli yatırım bölgesini oluşturmuştur. Bölgeden ele geçirdiği Medli ve Persli tutsakları Bohtan mıntıkasına yerleşmiştir.

Kral II. Sarduri MÖ 756-730 döneminde de askeri kampanyalara Med bölgesinde devam etmiştir. II. Sarduri de babası gibi faaliyetlerini yıllıklar halinde yazdırmıştır. Van Kalesi'nin kuzey yamacındaki açık hava tapınağında ki steller üzerindeki yıllıklarda yaptığı işleri anlatmıştır. Kral II. Sarduri, hayvan ihtiyacı için ülkenin kuzeyinde ki yarı göçebe topluluklar üzerine sefer yaptığını, doğuda Tebriz'i geçerek, daha önce gidilmeyen Hazar Denizi yakınlarına kadar ulaştığını anlatmaktadır.

Kral *I. Rusa*, MÖ 730-713 ağırlığını doğuya kaydırmış ve batıda Asur'a karşı kaybedilen etkinliği burada oluşturmaya çalışmıştır. Urmiye Gölü'nün güneyinde dikilmiş çift dilli Topzawa ve Mergeh Karvan stelleri Asur ile sınırı belirlemek amacıyla Urartu tarafından dikilmiştir. Kral II. Sargon MÖ 714 yılında Zagros Dağlarını aşarak Urmiye havzasına girmiş, Urartu ordusunu yenerek bölgeyi bütünüyle ele geçirmiştir. Tanrı Asur'a şükranlarını bildirmek üzere yazılmış bir mektupta ayrıntıları verilen bu sefer sırasında, Urartu Krallığı'nın ulusal tanrısı Haldi'nin en önemli kült merkezi Muşaşir ele geçirilmiş ve yağmalanmıştır. I. Rusa döneminde Urartu Devleti için ikinci büyük problem, Asur ve Urartu yazılı belgelerinde büyük bir göç dalgasıyla geldikleri konusunda bilgiler bulunan Kimmerler idi.

Kral *II. Argişti* MÖ 713-685 Hazar Denizi yakınındaki *Razlık ve Naşteban Yazıtları*, doğuya doğru en uzun askeri seferi gerçekleştirdiği anlaşılan II. Argişti döneminde yazılmıştır.

Kral *II. Rusa* MÖ 685-645 döneminde bu yazıtta işaret edildiği gibi öncelikli olan kentleşme ve inşa projeleridir. Ülke adeta yeni baştan inşa edilmeye başlanmıştır. Aras Nehri havzasında *Karmir Blur* yakınında Fırtına Tanrısı'nın adını taşıyan *Teişebai* adlı kenti inşa etti. Kuzeybatı

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İran'da *Hoy*'un kuzeyinde ise bu bölgenin en büyük merkezini Bastam'da kurdu ve Rusai (Rusa'nın Küçük şehri) adını verdi. Van Gölü havzasında ise üç kent inşa etti: Rusahinili, Qilbanikai: Qilbani Dağı önündeki Rusa kenti (Toprakkale), Rusahinili, Eidurukai: Eiduru Dağı önündeki Rusa kenti (Ayanis) ve Haldiei: Haldi kenti (Kef Kalesi).

MEDLERE DAİR YEREL KAYNAKLAR

Yerel kaynaklarda tanımlama ve isimler oldukça faklıdır. Hatta kral isimlerinde oldukça sıralama hatası dahi yapılmıştır. MS 940-1020 yılları arasında yaşamış İranlı kadim şair ve tarihci *Firdevsi* ünlü eseri *Şehname /Šāhnāma*'de İran tarihini (Doğu Aryan Tarihini) ele alır. Anlatımı her ne kadar gerçek üstü ve masâlımsı ve destanımsı olsa da geçmiş tarihi olay, şahıslara dair verdiği bilgilerdeki sıralama doğrudur. İslam tarihçileri ve diğer yerel araştırmacıların başvuru kaynağı onun verdiği bilgilere daha çok dayanır. Firdevsi'nin *"Šāhnāma"* adlı eseri bu nedenle eski İran efsaneleri üzerine kurulu manzum bir destandır. Bu eser İran edebiyatının en büyük eserlerinden biri olarak kabul edilir.

Eser 60.000 beyitten oluşur. *Šāhnāmeh veya Šāhnāma* tarih öncesi zamanlardan başlayıp Sâsânî İmparatorluğu sonuna dek tüm eski Doğu Aryan İran bölgesi krallarını inceler. Bunlar; Keyûmers/Gayomart, efsanevi Pişdadiler'in (Kanun koyucudan sonra) ilk kralıdır. Avesta'nın ilk insanı *Gayo Mareta*, yani Zerdüştler'in "*Ademi*'dir. O ölünce yerine torunu ilk kanun koyucu Hōşeng geçer. Tesadüfen ateşi keşfeden Huşang, bu büyük buluşunu anmak amacıyla *Sadah Festivali*'ni koyar. O'nun yerine oğlu *Tahmurâs* geçer. *İbnu'l-Belhi*, *Farsname'de* Huşenk'den sonra iktidara gelen Tahmures döneminde ise ilk alfabenin bulunduğunu, at ve merkep gibi hayvanların eğitilerek binek ve yük için kullanılmaya başlandığını, keza hayvanların yün ve kıllarından elbiseler yapıldığını, bu amaçla *Merv ve İsfahan*'da birçok dokuma atölyesinin inşa edildiğini söylemektedir. *İbnu'l-Belhf* ilk putperestliğin de adı geçen Pişdadi Hükümdarı döneminde başladığını söylemektedir. Tahmurâs'dan sonra da onun oğlu *Cemşit* (Jamshit) tahta geçer. Cemşit, kendisinden öncekilere göre İran ulusal efsanesinin çok daha önemli bir figürüdür. Kılıç, kalkan, zırh gibi silahlar;

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

bakır ve benzeri bazı madenler; ipek ve keten dokumacılığı ve bunların farklı renklere boyanması; madencilik, tıp, ıtriyat endüstrisi, mimari, kale yapımı; senenin aylara taksim edilmesi, yılbaşının ihdas edilmesi ve buna "*Yeni Gün*" anlamında *Newroz* denilmesi onun döneminde gerçekleşmiştir. Cemşid'den sonra *Zahhak*, *Feridūn* ve *Menûçehr* şah olurlar. *Farsname'nin* bu bölümü Fars tarihi için bir ilkler (evail) sunumu niteliğindedir. Bu bölümde medeniyetin oluşumunu sağlayan birçok buluş, mitolojik İran krallarına atfedilmiş ve medeniyet tarihindeki birçok önemli adımın Aryanlar tarafından atıldığı iddia edilmiştir ki oldukça abartılmıştır. Yakın zamanın sağlıklı arkeolojik verileri ile medeniyetin gelişiminin hiç te Firdevsi'nin anlattığı şekilde gelişmediği artık biliniyor.

Firdevsi çalışmasındaki anlatımını daha sonra *Keyani Sülalesi* ile sürdürür. *Key Kubad*, Key *Kâvus, Key Hüsrev, Bahman, III. Dārā (III. Darius)* ve sonra *Büyük İskender* ve Partlar dair dönemler ile kesinti yaşanır. *Ardaşir, I. Şapur, Hormoz, V. Bahram, Chosrau, III. Yazdigart* gibi krallar ile Keyani yeni dönem *Sâsânîli* şahlar ile devam ettirilir. Hal bu ki arada Selefkosların ve Partların hâkimiyetinin olduğu 500 yıl Ön Asya tarihi sanki yok sayılmıştır. Aynı siyasi tavrı bölgenin diğer önemli tarihçisi *İbnu'l-Belhi* de, Pişdadilerden (Kanun koyucu sonrası) sonra İran Kralları'nın ikinci silsilesi olarak gösterilen Keyaniler hakkında bilgiler vermektedir. 0, genelde Orta Doğu , özelde ise Mezopotamya tarihi açısından büyük bir öneme sahip olan Keyani hükümdarlarından, *Keykubad* ile başlamakta, *Keykavus, Keyanbeh, Keykubad, Keyhüsrev, Seyaveş, Lehraseb, Veştasef, Lehraseb, Behmen, İsfendiyar, Humanı, Behmen, Dara-ı Bozorg ve Dara-Dara, Behmen* ile devam etmektedir. Keyani hanedanının tarih sahnesinden çekilmesinden hemen sonra Orta Doğu tarihi açısından büyük bir kırılma noktası olan Makedonya Kralı Büyük İskender'in doğu seferini ve başta Mezopotamya olmak üzere İran'ın tamamını istila edişini de ele alan İbnu'l-Belhi daha sonra Sâsânî tarihine geçmektedir. Bu kopukluğu yeri olsa da batı kaynaklara başvurarak Part Dönemini aydınlatmakta fayda var.

Bilindiği gibi; Büyük İskender'in İndus Irmağı'ndan Akdeniz sahillerine kadar uzanan toprakları istila ederek buralardaki İran hâkimiyetine son vermesi üzerine yörede Grek felsefesi ve Yunanca, yani

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Helenizim büyük bir hızla yayılmaya başlamıştır.[41] İskender'in istilası karşısında etnik değerlerini ve dinlerini korumakta olan halka rağmen İran'da zamanla Yunanca ve Grek felsefesi ile ilgilenen elit bir sınıfın doğmasına neden olmuştur.[42] İşte Partlar bu Yunanlaşmış elit sınıf tarafından kurulan bir devlettir. İran tarihçileri bu dönemin ülkeye İran kültür ve medeniyeti açısından büyük bir yıkım getirdiği kanaatindedirler. Nitekim İranlı tarihçilerden *Zebihullah Safa*, 100.000 beyitten oluşmakta olan Avesta'nın büyük bir kısmının bu devlet döneminde kaybolduğu nu söylemektedir.[43] Zaten Partlar, Yunanlıları İran bölgesinden sürdükten sonra bile, Selevkoslar döneminden kalma devletin idari yapısını aynen korudular. Partlar döneminde Yunan kültür ve medeniyetinin etkisinde kalan İran'da Mazdaizm'in ortadan kaldırdığı Mitraizm yeniden canlanmaya ve büyük bir hızla yayılmaya başlamıştı. Part imparatoru I. Mehrdad ve ondan sonra gelen krallar Yunanlılara yakın olmayı çok önemsediklerinden isimlerinin yanındaki tantanalı sıfatlara *"Yunanlıların dostu"* ibaresini de eklediler. Bu dostluk o dereceye ulaştı ki Yunanlı asker ve komutanlar bizatihi Part ordusunda görevler aldılar. Bu Partlar döneminden kalan sikkelerin üzerindeki Pehlevice ve Yunanca yazılar da bu birlikteliği teyit etmektedir. Aynı şekilde o dönemden kalma sanat ve mimari de Partlar döneminde İran Medeniyeti'nden ziyade Yunan Medeniyeti'nden söz etmenin daha doğru olacağını ortaya koymaktadır. Dahası, ipek yolu üzerindeki Partların Dora kentinin büyük bir kısmını Yunanlı nüfus oluşturduğu için bu kente, Part sınırları içerisindeki bir Yunan kenti olarak bakılmaktaydı. Bu kalıtlar da Part Medeniyeti'nin Yunan, Aryan ve Sami' karışımı bir medeniyet olduğunu göstermektedir.[44] Dolayısıyla bu durum sadece tarihçi *İbnu'l-Belhl'*nin değil birçok İran kökenli tarihçinin Part Medeniyeti'ni sahiplenmesine engel olmuştur. Bu durumu gören ve kendisi de bir din adamı olan

41- *Bkz. Henri Charles Pueeh, "İran ve Felsefe-i Yunan", Temedun-ı İran! (edit: Rene Grousset, Farsça'ya tre. İsa Behnam), Tahran 1958, 127*

42- *Bkz. De Lacy O'Leary, How Grcek Science Passed To The Araps, London, 1948,6.*

43- *Bkz. Z. Sefa, Hamasc Scra-i der İran ez Kadimterin Ahd-ı Tarih ta Kam-ı Charom-ı Hicri, Tahran 1933, 23.*

44- *Bkz. R. Grousset, "Külliyat-ı Raci' be Tarih-i İran ", Temedun-ı İran, 129-30.*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ardeşir (MS 224-241), aynı zamanda Fars bölgesinin tanınmış bir din adamı olan dedesi Sasan'ın ününden istifade ederek, Mazdaizm'i tekrar hâkim kılmak amacıyla harekete geçmiş ve sonuçta Sâsânî devletin kurmayı başarmıştır.[45] Sâsânîleri diğer İran hanedanlarından ayıran en belirgin fark, onların dini' temeller üzerinde yükselmiş bir devlet olmasıdır.

Tekrar konumuz Keyaniyen krallarına dönersek İranlı tarihçiler Med kralı Diyakku'nun adının *"Keykubad"* onun oğlu *Pharetes/-Ferhat*'ın; *"Keykavus"* olduğunu belirtiyorlar. Med Kralı *Astiyağ*'a *"Keyanbeh"* denmiştir. Kral *Kiros'a/Kirauš'a* yerel ad olarak *"Keyhüsrev"* denmiştir. Onların döneminden sonra İmparatorluğun eyaletlerine yönetici ve atanan vasallara *"Keyaniyan Sülalesinden"* tanımı, bir kraliyet ünvanı olarak yerelde söylenmiştir. Ön Asya'da Med ve Pers asilzadeliğinde ünvanlaşmış olan satraplar, Keyaniyan Sülâlesinden geldikleri için yerelde kendilerine de *"Keyaniyan"* denildi. Keyaniyen tanımı Med döneminde Kral *Keykubat/Dayakku* ile başlamıştı. MS 13. yüzyıl İran tarihçisi İbnu'I-Belhi, İran Kralları'nın ikinci silsilesi olarak gösterilen Keyaniler hakkında bilgiler vermektedir. İran tarihinde ilk Med kralı Keykubat soylu oldukları için onun peşi sıra gelen bu krallara Ön Asya'da "Keyani Sülalesi" tanımının yapıldığını o da belirtiyor. Ona göre; *"Keyani devletlerinin yöneticileri ve eyalet satrapları da daha çok bu sülale soylu olduğu için onlara "Keyani" deniyordu."* Medler ile başlayan bu süreç Persler döneminide içine alarak devam etmiştir. Genelde Orta Doğu , özelde ise Mezopotamya tarihi açısından büyük bir öneme sahip olan Keyani hükümdarları yerel adları ile tanımlanıyordu: *"Keykubad, Keykavus, Keyanbeh, Keyhüsrev, Seyaveş, Lehraseb, Veştasef, Behmen, İsfendiyar, Humanı, Dara-ı Bozorg, Dara ve Behmen vs."* başlıca tanımlanan adlardı. Bu kral adlarının bazılarının karşılığını bulamadık. Sıralamada bazı kral adları atlanmış ve yazılmamış.[46]

45- *Bkz. H. Masse, "Sasanfyan", Temedun-ı İran, 174.*

46- *Bu durumda dikkat çekiciydi bu nedenle biz tarih çalışmamızda tanım ve isimlerde evrensel olarak kabul ve benimsenmiş isimleri ve tanımları öne çıkarmaktayız. Okuyucular buna dikkat göstermeli.*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

MEDYA OLARAK ÜLKE ADININ DOĞUŞU

MÖ 9. Yüz yılın sonundan başlayarak Asur ülkesinin kuzey doğusunda yer alan bir bölge olan *Mannai*, Medlerden oluşan bu tür aşiret "devletlerden" biriydi. Mannai askeri ve siyasi oluşumun yönetimi önceleri Asurlu garnizon valisi ve komutanlarındaydı. Sonraları Mannai yönetimi Medli Aşiret ileri gelenlerinden oldu. Mannai MÖ 670 yıllarında artık vasal bir devlet olarak Asur'un bölgedeki ittifak gücüne dönüşmüştü. Bölgenin geride kalanında Medli aşiretler henüz birleşik değildi ama garnizona bağlı birçok yöneticileri vardı. Asurlar zamanla Mannai'deki yönetimi Medli reislere bıraktı. Medlerin Mannai'de ve diğer garnizonlarında oluşan yapılar zamanla Asur'a bağlı vasal Beyliğe ve eyalete dönüştü. Medlerin Mannai yönetimindeki başarıları sonuç verdi. Medler artık Asur sarayında da görünmeye başladılar. Asur devlet hazinesine yaptıkları katkılar nedeniyle Asur Devleti'nin ikili kral kraliyet yönetiminin çelişkilerinden de faydalanarak yönetimde söz sahibi olmaya başladılar.

Asur Devleti, Medleri Zagroslardan ve İran'ın Horasan'ına uzanan kuzey platolarından alıp günümüz Güneybatı Kürdistan'ın daha verimli topraklarına yerleştirmiştir. Asurlar, kendi coğrafyasının kuzeybatı kesimlerine Medleri yerleştirmek ile bir yerde bölgede yeni bir kavmi oluşumunun da kapısını açmışlardı. Hem de bilmeden gelecekte, yaklaşık yüz yıl sonra kendi siyasi varlıklarını sonlandıracak bir kavmi bölgeye getirmişlerdir. Çünkü geçmişlerinde göçebe olan Medler yeni yerleşim bölgelerinin daha verimli ve iklime elverişli ve bereketli yaşam koşullarını görünce, buralarda tam yerleşik bir yaşamı organize ettiler. Hatta arkalarında kalan eski yurtlarındaki Medleri de yaşadıkları yeni coğrafyaya göç etmelerini teşvik etmişlerdir. Bunun dışında da zaten bölge doğudan sürekli Medli göçleri alıyordu. Hatta Doğu Aryan İskit, Kimmer gibi kavimlerin de bir kısmı Medleşen bölgenin yeni konukları ve namzet yerleşikleriydi. Fakat bölgede Medler zamanla siyasi ve kültürel egemenliklerini diğer Aryan ve Kafkas kavimlere benimsetmişti. Bütün bu iskân, göçme, istila karmaşası içinde günümüzde Kürdistan coğrafyası olan bu topraklarda Med kültürünün baskın kaldığı yeni bir kavmi bir Doğu Aryan nüfus oluşur.

Urartular da bölgede Kral *1. Argişti* dönemi sonrası Asurlara ben-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

zer iskâncı askeri politikalara girişmişti. Bölgenin güçlü devletleri Asur ve Urartu iskân politikalarına mecbur kaldıkları da gözlemleniyor. Çünkü yaşanan dönemde Ön Asya kırsalı ve verimli arazileri hala boştu. Her yerde insan gücüne ihtiyaç duyulmaktaydı. Diğer yandan rakip devletlere karşı her devletin kendi varlığı için güçlenmesi gerekiyordu. Bu nedenle yaşanan dönemin koşullarına uygun hareket edilmiştir. Fakat iskânlar yeni sorunları da beraberinde oluşturmuştur. Asurlu ve Urartulu kralların Medleri Yukarı Mezopotamya'ya göçertme ve iskân etme politikası mümkün olmasaydı *Medya* denen coğrafyanın bir ucunun Harran'a batıya doğru genişleyen oluşumu gerçekleşmezdi. Asurlu ve Urartulu krallar; III. Tiglat-Pileser ve II. Sargon yukarı Mezopotamya'da Kürdlerin oluşumunda tıpkı Ardıç Kuşu'nun rollerini bize sunmuşlardır. Bir farkla Medlerin kökü bu coğrafya değildi. Medler ise, "Aryanam coğrafyalı" bir halktı. Doğu Aryan yurd coğrafyası tarih boyunca sürekli hareketli bir görünüm sunar. Doğu Aryanların doğu sınırı Hindikuş Dağlarının Kuzeybatı etekleri iken yaşanan yüz yıllarda Aryanam/İran coğrafyasının batı sınırı Zagros dağları idi. MÖ 16. Yüz yılda Yukarı Mezopotamya'ya göçmüş soydaşları Mitanniler gibi Medler de Hurri Kafkas kültürlü Küçük Asya'yı Aryanlaştırıyorlardı.

Bu kavmin bölgedeki diğer kavmi yapılar ile zamanla karışımı oluşmaya başlar. Uzun yüz yıllara yayılan bu karışım ve yeni oluşum sonucunda bölge coğrafyasında gerçekleşen olgu Medlerin etnik kimlik olarak bu karışımda bölgenin diğer halklarına kültürel olarak baskın görünüşüdür. Doğu Aryan (İndo-Avrupa) etnik kimlikli Medler dilleri olan Ariyacayı, siyasal ve sosyal kültürlerini ve dini kimliklerini bölgede yaşayan diğer farklı kimlikteki etnik topluluklara benimsetmiştir. Bölgenin Hurri, Mitanni, Guti, Kassi, Subartu ve Lulubi gibi kavimleri ve sonradan bölgeye gelmiş Doğu Aryan Saka/İskit ve Kimmer gibi topluluklar Medler ile karışarak MÖ 10. - 4. Yüzyılları arasında yeni bir kavim oluşturmuşlardır. Bu kavime bilindiği gibi zamanla bölgenin diğer halklarınca öncelikle bölgesel tanımlarda bulunulmuştur. Daha sonra bu yeni kavmi oluşum ülkesel genellik kazanan sosyal bir olgu olunca kapsayıcı kimliksel tanımları oluşmuştur. Bilindiği gibi Medler yeni kavmi kimlik oluşumunda kültürel olarak baskın oldu. Oluşan bu yeni topluluklara Ön Asya'nın diğer halk-

larınca zamanla "*Ekrad, Karduk ve Kurd* vs." denmiştir. *Kürd* kavmi adı Medlerin veya diğer Doğu Aryan halkların Asya'dan, İran'dan Yukarı Mezopotamya topraklarına taşıdıkları bir isim değildir. Kürd adı *Karduh* adı ile Milattan önce 5. Yüz yıl sonrası bu topraklarda görülür. Kürd kavmi oluşumu süreci, Ön Asya'nın ekseri günümüz Botan–Garzan Kürdistan'ı, Atropatena Medyası (modern Azerbeycan coğrafyası) ve İran'ın Mezanderan Eyaleti üzerinden Horasan'a uzanan geniş coğrafya da MÖ 1200'lerden gittikçe yoğunlaşarak MÖ 300'lere kadar süren aşağı yukarı 800 yıllık bir zaman aralığında oluşur. Medya coğrafyasınında Kürd kavmi oluşumundaki Doğu Aryan kültürel geçmiştedeki Mitannilerin özel konumunu da vurgulamakta fayda var. Yukarı Fırat-Dicle ve Harran havzasında MÖ 16-13 yüzyıllarda var olan Doğu Aryan kültürlü Mitanni kimliği çoğu bölgelerde asimile edilmiş, Ârâmîleşiniş ve Hurileşmişti. Komma-gene, Sophane ve Semsur vb. bölgesinde kültürel dini bakiyeleri vardı. Medyalaşan coğrafyada Mitanni bakiyeleri de Medler ile kaynaşınca hızla Kürd kavmi kimliğini yaratmışlardı.

Medlerin Ariyaca dili ve bölgesel dillerin karışımında bu diller farklılaşarak yeni bir dile dönüşmüştür. Dil dönüşümünde Ariyaca'nın Kafkas bölge dillerine baskın geldiği görülür. Bu yeni oluşan dile de *Kürdce* denmiştir. Kürdçe dilinin kurucu alt yapısı Doğu Aryan kültürlü *Ariyaca* o zamanlar konuştuklarını bildiğimiz Medlere aittir. Med Devleti oluşumu Kürd kültürünü özellikle Magi din adamlarının örgütlülüğü ve sosyal ağı üzerinden kavmi bir dil oluşumuna yönelmesini sağlamıştır. Fakat bu değişim bölgede tedricen gelişmiştir.

Bir mukayese yapılırsa Kürd ve Fars kültürünün şekilleniş ve ayrılığı daha çok farklı kültürel eğilimlerin gelişimi ve bazı siyasal olaylara dayalı olarak geliştiği gözlemlenir. Ayni dili konuşan iki Doğu Aryan halk bölgelerindeki yerel halk ile yeni kimlik edinirler. Perslerin Ariyaca dilinden Farsça ya yeni bir dile geçmelerininde en önemli rolü Elamlılar oynarken Medlerin Yukarı Mezopotamya'da Kürdleşmesinde bölgedeki Hurri kabileleri bu rolü oynar. Fakat özellikle Aşağı Mezopotamya'da Sami kültürü ile mukayese edilirse, Kürdlerin Sami kültürünün etkisinde kalmasına rağmen kendini ayrı tutması siyasal sebeplerin dışında aranmalıdır. Ya da tersinden ele alır-

sak Doğu Aryanların Sami coğrafyasına siyasal olarak yaklaşık bin yıl hükmetmelerine rağmen onları asimile etmemeleri Doğu Aryan devletlerinin (Med, Pers, Part, Sâsânî) hoşgörüsü ile alakalı değildir. Doğu Aryan uygarlığı Sami uygarlığının hep gerisinde kalmış olması ana sebeptir. Doğu Aryanların kültürel becerileri Sami halklara ve hatta Batı Aryanlara göre çok geri idi. Ayrıca Doğu Aryanlar Mecusi inançlarında çok katıydılar. Diğer bir faktör iklim ve yerleşim ile alakalıydı. Uzun vadede bu duruma sebep olan şey Aryanlar ile Sami toplumlarının farklı iklim toplulukları olması gösterilebilir. Nitekim Mezopotamya'da Medlerin yaşam alanlarını bölgenin daha yüksek rakımlı ve yazları ılık olan platolarını tercih etmesi, aynı şekilde Sami topluluklarında daha sıcak iklim toplulukları olması neticesinde daha alçak rakımlı ve sıcak iklimli platolarda kalmak istemeleri ile alakalı olduğunu ileri sürebiliriz. Doğu Aryanlar çöllük alanlardan hep uzak durmuşlardı. Sami halklarda soğuk alanlardan kaçınmışlardı. Bu şartlarda gelişen yeni bölge adlarında Med Devleti döneminde ülke adı olarak "*Medya*" adı yerleşir. Persler döneminde Pers bölgesine *"Persia"* denir. Selevkoslar sürecinde Medya parçalanır. Küçük Medya bölgesinde Atropone devleti kurulur. Bu nedenle bölge daha çok *"Atropone Medyası"* olarak anılır. Büyük Medya daha çok bölgede oluşan devletlerarasında parçalanır. Fakat genelde *"Medya"* adı ile çağrılmaya devam eder. Politik kopuş, Roma-Part-Sâsânî sürecinde gelişir. Roma ve Pers Medyaları şeklinde batılı tarihçilerce anılır. Med ve Medya tanımları, İslami Yönetimlerin Medyadaki hâkimiyeti ile birlikte MS 7. Yüzyılda ortadan kalkmaya başlar.

Medler Horasan üzerinden İran platosunda batıda Ebruzlara ve güney batıda Zagroslara inmişlerdi. Bu göç serüveninin kaç yıl ve ne şekilde sürmüş olduğuna dair elimizde herhangi bir kayda değer bilgi mevcut değildir. Bu tespiti Medlerin kültürel kimliğinden hareket edilerek ve Asur kayıtlarında tespit edilen Medlere dair yerleşim bölgelerinin bilgilerinden hareket edilmiştir. Medlerin kültürel kimliği *İndo-Aryan/Doğu Aryan*'dı.[47] Bu sınıflamada yer alan toplulukların Asya'daki yayılım sahası bir ucu kuzey doğuda Afganistan'dan Tacikistan'a ve Tanrı Dağları'na güneyde Hindistan'da İndus vadisine batıda Kafkaslara

47-*Her iki adlandırmayı eş anlamlı kullanıyoruz.*

ve kuzey batıda Balkanlara kadar yayılıyordu. Medler Doğu İndo-Aryan kimlikleri bakımından *Paştu, Pers, Part, Tacik ve Osset* vs. dilleri ile aynı boydandı. Bu toplulukların yaşadığı coğrafyanın MÖ 2000-300 yılları arasında batıya doğru yayılımı olmuştu. *Kadim Pehlevice* dili ile yazılmış ünlü *Šahrestānīhā ī Ērānšahr* verilerine göre *İndo-Aryan/Doğu Aryan* toplulukların şehirleşme öyküsünü daha doğuda *Semerkand*'a çeker. Fakat kavmi tanımlama yapmaz. Sadece *Keyanilerden Kubād oğlu Kāvus* zamanında bu şehrin inşa edildiğini belirtir: *"2- Doğu yönünde Semerkand şehrinin temelleri Kubād oğlu Kāvus tarafından atıldı. Kavus'un oğlu Siyāvūş tarafından tamamlandı. Kubād veya Şehname'de bilindiği adıyla Keykubād, Keyaniler adıyla anılan İran'ın mitsel hanedanının ilk hükümdarıdır. (Şeh. 5301). Avesta'da Kavi Kavata adıyla geçmektedir."*[48]

Doğu Aryan topluluklardan Medler bu toplulukların en batı ucunda yaşayan halkıydı. Bu halkın batıya olan serüveni eldeki tarihi veriler itibari ile İran'ın kuzey doğusunda *Horasan* bölgesinden başladığı görülüyor. Nitekim Horasan'daki yerleşkelerine dair ilk tarihi kayıtlar yine Asurlara aittir. Yukarıda bu göç yolunu vermiştik. Asurlar tarafından Medlerin yeni yerleşim alanlarına ilk askeri kampanyaları ve istilaları MÖ 1100 yıllarında başlamış ve 500 yıl devam etmişti. Aynı şekilde Medlerin batılarındaki komşuları Uraratular da MÖ 9. yüz yılda aynı şekilde Asurlar gibi davranmış askeri kampanyalara başvurmuştu. Onlar da Medlere yönelik yağmacı, haraççı, iskâncı vs. benzer saldırıları yönetmişlerdi. Askeri kampanyalarında Urartular ve Asurlar Medleri esir alıp batıya kendi topraklarına zorla iskân etmişlerdi. Günümüz Kuzey ve Güney Kürdistan coğrafyasını bizzat bu bölgelere göçerttikleri Med nüfusu ile bir yerde daha o yıllarda kültürel ve siyasi olarak Medya'yı şekillendirmişlerdi. Medlerin batılarındaki her iki güçlü devlet ile olan ilişkisi 500 yıl gibi zaman aralığında bir ikincil vatandaşlık ilişkisine yükselmişti. Öyle ki Medlerin hem bölge insanı ile karışımı bu devletlerdeki vasallık rolleri devlete sadık hizmete dönüşmüş ve devlet idaresini yönetme öğrenim ve becerileri onları kendi siyasal arzu ve istekleri doğrultusunda eyleme geçirme fikrine sokmuştu.

48- *Bkz. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, Academic Journal of History and Idea 2014/Cilt:1/Sayı:3/Ağustos 2014/Volume:1/Number:3/August.*

İşgal altında kalmayan Aryan kavimlerin birçoğu Asurlara çeşitli şekillerde mal ve altın gibi yıllık haraçlar verdikleri Asur yıllıklarında görülüyordu. Asurlardan kurtulduklarında Medler kendileri ile aynı soydan gelen bölgedeki diğer serbest, özerk kavim ve kabileler ile işbirliği yapmış, bölgenin güçlü devletleri ile çeşitli ittifaklarda bulunmuştu. Bölgede bazı güçlü Med beylikleri oluşmuş bunların bazıları konfederal bir devlet olan Urartular ile bazıları Asur ile ittifak yapmıştır. MÖ 8. yüz yıl sonrası bölgede oluşan ve bilinen Med beylikleri şunlardır: *Mannai* (yereldeki adı: *Mannair*), *Medya/Madaya*, *Saparda, Karkašši, Iškuza, Naire, Musaşir, Holvan* vs. Ekseri vasal kalmış bu beylikler Medlerin oluşturdukları önemli beyliklerdendi. Bunlardan bazıları İskit kabilelerinin egemenliğine girmiş fakat daha çok Medlerin denetiminde Urartu konfederasyonun da yer almış, bazıları da Asur Devleti'nin vasallı olmuştur. Bu küçük Med vasallıkları kendi içlerinde serbest, dışa karşı vasal konumda olan özerk devlet yapılarıydı. Tümü sırt sırta duran konumuyla aslında aynı kültüre sahip geniş bir coğrafyanın insanı olarak kabul gördü. Bu coğrafya artık *Medya* olarak adlandırılıyordu.

MED DEVLETİ (KARKAŠŠİ HANEDANLIĞI)

Zagroslardaki Medli beyliklerin çokluğu ve yazılı belgelerin yetersizliği Med Devletini kuran Karkašši/Kaştariti hanedanlığı ile ilgili hükümranlığın oluşum süreci ile ilgili tarihi Med veya devamında Ahameniş/Pers kayıtlarının yetersizliği pek çok tartışmayı beraberinde getirmişti. Bir sorgulama gerekiyordu. Med Devleti'nin kurucularının kimler olduğu değil, fakat bu kurucuların yetkinlik sahalarını, devlet oluşturma ve geliştirme medeniyetinin membalarını görmek bakımından önemlidir.

Tarihçi George *G. Cameron* göre; "*Kār-Kaššī*" şehir adına "*Bēt-Kari*" de denebilinir diyordu. Kār-Kaššī adlı bu şehirin Med kralı Cyaxares'in babası *Xšaθrita/Kaštariti* tarafından "*Kār-Kaššī* " adı ile kurulmuş olabileceğini ileri sürmüştü.[49] Bu şehir adı Kār-Kaššī ve şahıs adı Kashtariti (Kaştariti) Asur kayıtlarında isyancı şehir adı ve

49- *Bkz. G. G. Cameron, History of Early İran, Chicago, 1936. pp. 182, 213.*

isyancı liderlerin adları arasında yer alıyordu. Sonuç olarak. Karkasi hem Med Kralları'nın büyük dedelerinin adı idi. Bu nedenle Hanedanlık adı Karkassi şeklinde kalmıştır. Ayrıca Kaştariti kendi kurduğu yerleşim bir şehir olmuştu. Onun adı ile bu şehir isimlendirilmişti. Kaştarıtı (*kaš-ta-ri-ti*, Ariyaca: *Khshathrita)*, Orta-merkezi Zagroslarda bir lord şehriydi. Bu şehir hakkında bilgilerimiz Asur kralı *Esarhaddon*'a ait anallardaki (680–669 BCE), bölgede geçen Mannailere, Kimmerlere, İskitlere ve Medlere dair bazı olaylara dair bilgi ve enformasyonlarda tespit edilmiştir. MÖ 672'de geçen olaylarda Esarhaddon Med şeflerinin adını *Mamitiarshu ve Kaştariti* şeklinde tanımlamıştır. Bir kaç olayda Kral Esarhaddon Kimmer, Mannai ve Medler ve küçük kabile kawalarının sözcüsü olarak *Kaştariti* adını telafuz eder.[50] Bir mahkeme kararında onun bölgedeki diğer kabile kawalarına Asur'a karşı ittifak yapmak için haber saldığı gösterilmiştir. Nitekim yaşanan olayda Asur birlikleri Med birlikleri karşısında kaçmışlardır.[51]

Herodot'a göre, Med Kaştariti Hanedanlığı Kaştariti şehrinden aynı aileye mensup, 150 yıl hükmetmiş dört Kraldan oluşuyordu. Hanedanlık, Pers Kralı Büyük Kiros tarafından MÖ 550 yılında devrilmiş olup, Herodot'un bildirdiğine göre, Med Kralları aşağıdaki yıllar arasında yönetimde bulunmuşlardı: Deioces (Dayakku) 53 yıl (MÖ 700-647). Ariyaca; "Dayakku" adı: *"Dahyuka"* bir bölge adından türetilmiş.[52] Phraortes (Ferhat) 22 yıl (MÖ 647-625). Ariyaca *Ferhad*'dır. Kaştariti şehrinin Kawası'dır (lideridir). Phraortes adı Herodot tarihinde geçer. *Cyaxares* (Uvaxštra) 40 yıl (MÖ 625-585). Herodot'un Akad yazımı ile "*Cyaxares*" şeklinde işlenmiş bir ismi okuması "*Ú-ak-sa-tar, Uk-sa-tar, Ú-ma-ku-iš-tar" gibi "Uvaxštra"*, şeklindeydi. Bu isimin Elamca okunuşu: "*Ma-ki-iš-tur-ri, Ma-ak-iš-tar-ra* [*-m-* to be read

50- *Bkz. Starr, 1990, Nos.43–45, 48–51.*

51- *Bkz. M. Dandamayev. I. Starr, "Queries to the Sungod. Divination and Politics In Sargonid Assyria" (State Archives of Assyria, vol. IV) Helsinki, 1990. See also the entry Phraortes, February 19, 2004. Originally Published: May 1, 2012 Last Updated: July 20, 2004 This article is available in print. Vol. XVI, Fasc. 1, p. 64.*

52- *Bkz. R. Schmitt, "Deiokes," Anz. der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 110, 1973, pp. 137-47)*

(-*w*-)], Eski Frigce 'de ki okunuşu ise: "*Ksuwaksaros*" olarak döneme dair tanımlamalarda ve kayıtlarda görülmüştü.[53] Kral Astyages 35 yıl (MÖ 585-550). Son Med kralı Astyages adı *Herodot "Astyages" ve Ctesias* tarafından *"Astyigas"; Diodorus*'a göre *"Aspadas"*; Akkadca ise: *"Ištumegu"* şeklinde tanımlanır.

Bu Krallardan sadece Cyaxares ve Astyages'in adları çivi yazılarında geçmektedir. Bununla birlikte bilim adamları, *Deioces* ve oğlu *Phraortes*'in adlarını da ilgili diğer kaynaklardan bulmaya çalışmıştır. Böylece, neo-Asur metinlerinde (vakayiname dâhil) adı geçen, II. Sargon döneminde bahsedilen *Daiaukku* adında bir Mannai Bey'i Herodot'un Deioces'i ile özdeşleştirilmiştir. Daiaukku, Asur kaynaklarına göre, Mannai hükümdarına karşı Urartu Kralı ile bir olmuş, ancak Sargon tarafından ele geçirilerek MÖ 715'te ailesiyle beraber Suriye'ye sürgüne gönderilmiş bir Mannai yerel yönetim valisidir. Sürgünde ölmüştür. Asur Hükümdarlığına bağlı olmayan Medya yörelerinde adını almış bağımsız Med beylerinden biri olması olasıdır.

Herodot'un İskitlerin Medler üzerindeki egemenliğinin Ninova'nın MÖ 612'de devrilmesinden önceki 28 yıl boyunca sürdüğü beyanına dayanarak, bilim adamları Med kronolojisinin başlangıcını MÖ 728'e dayandırmışlardır. Bu da ikinci Med Kralı Phraortes'in MÖ 672'de Asur'a başkaldıran lider *Kaştariti* ile özdeşleştirilmesine imkân tanımıştır. Bu özdeşleştirme "*Cyaxares soyundan*" olduğunu iddia ederek MÖ 522–521 yıllarında Pers Kralı I. Darius'a başkaldırıp tahtta hak iddia eden *Fravartis* adında bir Medli hakkındaki Bihistun yazıtlarına dayanmaktadır. Araştırmacı *George Cameron* bundan şu sonuca vardı; "*Kaştariti*", Kral Phraortes'in tahttaki adıydı. –Ki kendisi Cyaxares'in babası olabilir- Ha keza araştırmacı *M. Diakonoff* da Kaştariti'nin Herodot'un bahsettiği Deioces'in oğlu Phraortes olarak belirttiği kişi olduğunu varsayar. Aynı yazar, zaten taht adı almış birinin yeni bir ada ihtiyacı olmayacağından Kaştariti'nin (Phraortes değil) taht adı olduğunda hem fikirdir. Ancak bazı bilim adamları Deioces'in oğlu Phraortes ile Kaştariti'nin özdeşleştirilmesini yadsımaya meyillidir ya da bunun muğlâk olduğunu varsaymaktadırlar.

53- *Bkz. The etymology is obscure; see İranisches Personennamenbuch I/2, p. 27, V/4, p. 34, cf. p. 27: evidence in Lycian?), king of Media in the 6th century b.c.e.*

Üstelik Fravantis'in taht adı olarak neden Kashtariti'yi aldığı da belirsizliğini korumaktadır.

Deioces'in saltanatı MÖ 728'e dayandırılacak olursa, hanedanlığının kesin kronolojisi şu şekilde sunulabilir: Deioces 53 yıl MÖ 728-675, Kaštariti/Phraortes 22 yıl MÖ 675–653, İskit egemenliği 28 yıl MÖ 653–625, Cyaxares 40 yıl MÖ 625-585.

Herodot'un "*Histories*" bazı el yazmalarında, yirmi sekiz yıllık İskit egemenliğinin Cyaxares'in saltanatını da kapsadığı ve böylece Phraortes'in kronolojik olarak Asur kaynaklarındaki Kaştariti olamayacağı araştırmacı *Rene Labat* tarafından açıklanınca yukarıdaki kronoloji bilim adamlarınca reddedilmiştir. *Edvin A. Grantovs. kii* bu kronolojik sorunun Asur'a karşı Med isyanını MÖ 672 civarı ve Med hanedanlığının sonunu MÖ 550 olarak tarihlendiren çivi yazılarının esas alınarak çözümlenebileceğini ele almış ve şu tarihleri öne sürmüştür: *Deioces MÖ 672/671- 40 yıl. MÖ 7. Yüz yıl. Phraortes MÖ 640-620, İskit egemenliği MÖ 635-615, Cyaxares MÖ 620-584.*

Böylece *Grantovs. kii*'ye göre, Med hanedanlığı yaklaşık 120 yıl hüküm sürmüştür; Deioces Asur saltanatını devirmiş ve Med hanedanlığını kurmuştur. Phraortes Persler'e boyun eğdirmiştir. Yukarı Asya üzerinde Med egemenliği Cyaxares'in 612'de Asur ordusunu mağlup etmesiyle başlamış ve yaklaşık 62 yıl boyunca devam etmiştir. Medya ve diğer ülkeler üzerindeki İskit egemenliğine gelince; Herodot'un beyanları efsanevi bir karakter barındırmaktadır ve bu beyanlar Medya'nın ve geri kalan eski Yakın Doğu'nun gerçek 7. Yüzyıl tarihiyle bağdaştırılamadığından güvenilir değildir.

Herodot'un başka bir açıklamasına göre Medler Yukarı Asya'ya 128 yıl hükmetti. Bu durumda, Med hanedanlığı MÖ 550'ye dek var olduğuna göre, ortaya çıkışı 678 yılına dayanmaktadır –ki bu da, Asur'a karşı çıkan isyandan sadece birkaç yıl öncesidir. Araştırmacı *R. Drews* bunu pek muteber bulmamaktadır; zira Herodot'a göre Halys Nehri (Antolia'daki Kızılırmak) ötesindeki tüm Asya'yı fetheden Phraortes'in oğlu Cyaxares idi. Bu da MÖ 625'ten önce gerçekleşmiş olamazdı. Fakat Herodot'un bu iki rivayeti arasındaki bariz çelişkiyi uzlaştırmak mümkün olabilir. Herodot'un Deioces ve Phraortes'in hükümdarlık sürelerine ilişkin bildirilen 22 ve 53 rakamlarının sırası

değiştirilerek birbirinin yerine sunulmuş olabileceği bir başka araştımacımız *George Rawlinson* tarafından da belirtilmiştir. Rawlinson'a göre 53 yıl hükmetmiş olanın Phraortes, 22 yıl hükümdarlık yapanın ise Deioces olduğunu ileri sürmüştür. Yukarıdaki, ilk tablodaki bu değişiklikle, Phraortes'in saltanatı MÖ 678-625 olur. Böylece, Rawlinson'a göre, Deioces'ten sonraki üç Med Kralı'nın saltanatı toplamı (53 + 40 + 35) Herodot'un dediği gibi 128 yıl olur.

Phraortes Asur egemenliğine son vermiş ve Herodot'un belirttiği üzere, Pers kabilelerine saldırmış ve bir milletten diğerine tüm Asya'ya boyun eğdirmeye başlamıştır. Urmiye'nin kuzeyinde yer alan Bestam'daki Alman arkeolojik kazılarının sonuçları Medlerin neredeyse Pers kabilelerine diz çöktürmeye başlamadan önce Urartular'a saldırdığına hükmetmemize imkân verir. Bu yüzden, 128 yıllık Med egemenliğinin başlangıç noktası, muhtemelen Asur'a karşı olan başarılı isyandan birkaç yıl önce hükümdar olmuş ve 53 yıl saltanat sürmüş olan Phraortes'in tahta çıkışıdır. Phraortes'in babası Deioces'e gelince, o sadece Med aşiretlerinin birliğini pekiştiren bir Med Beyi idi. Muhtemeldir ki, sadece isim babasıydı. Diakonoff'un iddiasına göre, Herodot olayları basitleştirmiş, farklı dönemlerden Med Beylerinin faaliyetlerini Deioces'e atfederek, onu Med Krallığı'nın kurucusu olarak göstermiştir. Diğer Med Krallarına gelince; Cyaxares, Babil koalisyonuyla, Asur'u fethetmiş ve Kızılırmak ötesinde Asya üzerinde egemenlik kurmuştur. Astyages'e gelince, o sefa sürmüş karşılığında torunu *Kiros*'a tahtını darbe mükâfatı ile kaptıran Med Hanedanlığının son Kralı olmuştu. Böylece Med Kralları'nın saltanatları şu şekilde gösterilebilir:

Deioces 22 yıl, MÖ 700–678.

Kaštariti/Phraortes/Fer-hat 53 yıl,MÖ 678-625.

Cyaxares 40 yıl, MÖ 625-585.

Astyages 35 yıl, MÖ 585-550."[54]

54- *Bkz. www.İranicaonline.org.*

MED KARKAŞİ HANEDANLIĞININ YÜKSELİŞİ VE ÇÖKÜŞÜ

Kral II. Sargon sonrası Asur Devleti Devleti'nin başına geçen kralları *Sanherib* (MÖ 705-681), *Esarhaddon* (MÖ 681-669), *Asurbanipal* (MÖ 669- 631 ya da MÖ 627), *Asur-etil-ilani* (MÖ 631/MÖ 627-MÖ 623), *Sin-sumu-lisir* (MÖ 623) ve *Sin-sar-iskurun* (MÖ 623- 612) olmuştu. Bu krallar dönemlerinde Asurlar sürekli Urartular, Medler ve Kimmerler-İskitler ile çatışmaları yaşarlar. Nitekim bölgede Asur Devleti'nin egemenliği altında olup da ilk kopan halk Medler olur. Bu Asur Kralları'nın Medli gruplar ile olan çatışmalarına dair kayıtlarını yukarıda sunduk. MÖ 5. yüz yılda yaşamış, yaşamında bizzat Kürdistan'ı önceleri Medlerin sonra Perslerin yazlık başkenti Hekmedan'ı (Günümüz Hamadān'ı) da gezmiş ünlü Grek tarihçisi Herodot, Medler hakkında en geniş bilgileri bize vermektedir. Bu bilgilerinin yer aldığı Herodot "*Tarihine*" göre, Medlerin bağımsızlığını (MÖ 700) *Deioces (Dayakku)* sağlayacaktır. Asur Kralı *Sanherib* döneminde çıkan bu ayaklanmayı muhtemelen Diyakku'nun babası *Phraortes/Ferhat* yapmıştır. Medlerin bir kısmı anlaşılan bu dönem Asurlara karşı göreceli bir serbestliğe kavuşmuştur.

Yukarıda verdiğimiz Asur kayıtlarında da görüldüğü üzere Medli kabile ve aşiretler kendi Kawalarının/reislerinin önderliğinde kimileri halen Asur Devleti'nin vasallı kimisi kendi başına hareket etmekle birlikte herhangi bir siyasi yapıya sahip olmadığı görülüyor. Bu konumda buluna Medli gruplarının daha sonra siyasi tercihlerini yaptığı görülür. *Karkašši/Kaştariti* Hanedanı Dayakku (Deioces) daha babası Kaştariti kabilesinin Kawası Ferhat (Feraortias) zamanında aşiretleri ile birlikte bağımsız oldukları görülür. Nitekim Asur Devletinden ilk kopan Medli aşiretlerin birliğini sağlayan ve bu yapıyı devlet kurumuna dönüştürebilme becerisini göstermişlerdir. Medli Kaştariti'lerin siyasal oluşumunda tarihin bir döneminde bu coğrafya da yaşayan altı Med aşiretinin ismini yine Herodot listeler. Herodot anlatımı şöyledir: Asur'un yağmacı, haraççı vs. saldırıları karşısında MÖ 700'de Med Devleti'nin kurucusu *"Deioces (Dayakku) Medleri tek bir millet çatısı altında topladı ve tek başına onların üstünde hüküm sürdü. 'Busae, Paretacenian, Struchat, Budian, Magu ve Arizantian' adlı altı Medya*

kabile reisleri Kawa'ları birleştiren ve Başkent Hemedan/Akbatana şehrini kuran, Karkašši/Kaştariti aşiretlerinin lideri Med Kawa'sı (Daia-oku) Deioces ve onun oğlu isyancı lider oğlu Kawa Feraortias (Bölgesel adlandırma: Ferhad) adlı becerikli bir komutandı." Bu olayların Asur'da Kral *II. Sargon* (MÖ 722 – MÖ 705) ve Kral *Sanherib* (MÖ 705 – MÖ 681) iktidarları döneminde yaşandığı gözlenir.[55]

Yunanlılar, Med Ariyacasında; "*Hagmadana*" olan Hemedan'a "*Akbatana*" diye telaffuz ediyordular. Dikkat edilirse "*Med*" adı Arıyacada "*Mada*". Aryaca "*Hagmadana*" adında seslendirilir. Yani Hagmada'dan olanlara "*Medli*" denilmektedir. Med adının geçmişini gösterir. Ariyaca'da *Hag=Hek* ise; Kürdce'de karşılığı "yumurta, embiryon" karşılıklarına sahiptir. Benzer tespitin günümüzde hala kullanıldığını yerel Kürd araştırmacıları bilir. *"Hek-medan kavramının içeriği şehrin planı bir yumurtaya benzediği için "Hek-medan" sözcüklerinin bileşiminden oluşturulmuştur. Günümüz Hemedan şehri -bu günkü Tahran'a 375 kilometre uzaklıktadır. Hamadān bu günde hala Med Medeniyetinin eserleri ile süslenmişliğini olduğu gibi koruyor. Bunların başın da Hamadān Tepesi gelir. Tepenin altında gömülü bir şehir var. Ayrıca şehrin kitabelerinden, taştan yapılı duran aslan heykeli var."*[56] Diğer yandan Hemedan şehri Kürdlerin ata şehri olarak Medler tarafından kurulduğunu da gösterir. Med reisi *Deioces (Dayakku)*'un diğer bölgesel adı "*Mannairlı Dayaukku*" idi. Bölge tarihçileri "*Daia-oku* / Dayakku" için *"Keykubat"* ismini kullanmayı yeğlemiştir. Dayaukku'nun oğlu *Feraortias*'in bölgedeki adı *Ferhad*'dı. Herodot'un Medli devletin (Karkašši hanedanlığının) kuruluşunda yer alan aşiretlerden yukarıda gösterdiği altı aşiretine tarihçi *Strabo* ve tarihçi *Pliny,* "*Anariaci*'yi" de bu aşiretler arasında saymışlardır. Fakat "*Aryan-olmayan*" anlamına gelen onların ismi, büyük ihtimalle birçok ufak yerli aşireti ifade etmek için kullanılıyordular.[57] Diğer aşiretlerden biri olan "*Arisantoi"* isminin Pers Ariyacasıyla çok yakın olduğu kanaati de, tarihçi *Herzfeld* (1947) tarafından ifade edildi. Ama onun dediği gibi de olsa bunların, "*Perslere*

55- *Bkz. Herodot Tarihi. Kitap 1, P.96-102 S. 53-54.*

56- *Bkz. Zerdüşt Aryan, Newroz Com. Hemedan: Med Medeniyetinin Beşiği.*

57- *Bkz. Strabo xi. 507, 508, 514 Pliny vi. 46.*

akrabasal yakınlık gösteren bir Med aşireti" olduğunu araştırmacı *Moulton* (1913) kaydeder.

Açıklığa kavuşturulmamış konu verilen Med Devleti'nin kurucusu altı Med aşireti ile alakalı idi. Bu hususta *Magu ve Arizantian* aşiretlerine dairdi. Tarihçilerce ve bölge halklarınca *"Magu/Mecu/Magi/-Maci/Maji"* şeklindeki adlar ile adlandırılan aşiret için elit bir dini yapı ya da dini bir kast oluşumu gibi iddialar vardı.[58] Magilerin Med'li olduğu kabul ediliyordu. Fakat bu aşiret üyelerininden olup da zamanla dini konulardaki uzmanlığıyla kendilerini ifade eden bir elitleşme olduğu da bir gerçekti. Magilerin bir sosyal aşiret değil, bir *"dini siyasal aşiret"* veya dinsel erki elinde bulunduran ve *"Aryanam"* denilen bir sosyal sınıfın içinde telakki edilen kastsal bir gurup olduğu görüldü. Magiler, tüm Med aşiretlerinde faal halde bulunuyorlardı ve bir nevi yerel dinsel lider konumundaydılar. Bu arada *Zarahuştra* dininin yaygınlaşmasından çok sonraları Magi veya İranlıların kullandığı şekliyle "*Magu*"lar işlevsel dini kastsal geleneği günümüzde *Dedelik, Pirlik, Mellalık ve Şex*'lik kurumu şeklinde halen görülür. Bu kurumlar, Kürd Aryan kültürü orijinli toplulukları olan *Kakailerde (Yarasinelerde), Ezidilerde (Yezdanilerde), Rae Haqiyan'da (Alevilerde)* ve yine Kürd *Şafii* tarikatlarında babadan oğla geçen kastsal özellikleri olan kurumlardır.

İşlevselliği bakımından Med kökenli *Arizantian* aşireti içinde benzer şeyler söylenebilir. Arizantian aşiret adı olmaktan çok arkeolojik kayıtlarda daha çok devlet işlerine bakan yöneticilerin genel bir unvan olarak verilen bir isimlendirme olduğu gözüküyor. Fakat bir farkla Arizantian işleri yürütenler Medli idi. Bu bürokratik yapı Med Devleti'nin doğuşundan önce Asur sarayında doğduğu sanılmaktadır. Asurlular MÖ 14 yüz yılı sonrası bölgede yönetici ve birçok becerisi ile tanınan *Mitannili Maryannular* ile birlikte çalıştılar. Bilindiği üzere Asurlu yöneticiler Mitannililerin MÖ 1500-1300 yılları arasında vasalı konumundayken onlar da Mitannili Maryannu yöneticileri tarafından yönetilmiştiler. Anlaşılan Asurlar Mittanili Maryannulardan öğrendiklerini Medler arasında seçilen esir veya işbirlikçi Medli aile-

58- *Biz Yunancaya yakınlığını da dikkate alarak Magi adlandırmasını bu eserde kullandık.*

lerin zeki çocukları arasından seçilmiş bazılarına işlerini kolaylaştırmak için aktarmış olduğu görülür. Diğer yanda bu Med soylu bürokratlar anlaşılan işlerini geliştirmiş olduğu görülür. Yazı yazmasını bilen Kâtip bürokratlar birçok eğitimden geçerdi. Anlaşılan öğrenim görenlerin aileleri de koruma ve benzer işlerde eğitilmeye alınmıştı. Medler Arizantian bürokrasiyi kucağında bulmuştur. Med sonrası Ahameniş/Pers döneminde de iktidar değişimine rağmen bu Arizantian bürokrasi ile devlet işlerinin devamı zorunlu olmuştur. Tarih boyunca bu hep böyledir. Sel gider kum kalır. Bürokrasi, her zaman devletlerin kumu gibidir. Baki olan devlette ana vasıta olan bürokrasidir. Doğu Aryanlarda ilk defa devletin bürokratik geleneğine beş yüz yıllık Asur esareti sonrası haliyle Medli Arizantian'lar sahip olmuştur. Bu geleneğin babadan oğula devri kan bağı zorlamasına dayatmaktan çok daha çok kültürel ve yetkinlik ve işin karakterinden gelişen bir olaydır.

Asur Kralı *Esarhaddon* MÖ 681-669, Mezopotamya'nın kuzeyini ve Medya'yı oğlu *Asurbanipal*'e MÖ 669- 627-vermişti. Asur'a bağlı bazı Medli gruplar da Asurların Mısır'la olan savaş durumundan ve Asur'un yeni yöneticisi olan Asurbanipal'in tecrübesizliğinden faydalanmaya çalıştılar. Asur ticari kolonilerinden olan *Kaştariti/Bit-Kari*'de adlı başka bir Medli Kawa da bu dönem Medya'da MÖ 673'de *Saparda* bölgesinde ayaklandığı görülür. Bu kişi de kendi devletini kurmuştu. Asurlar bu bağımsız yeni Medli siyasal yapıyı da Mısır ile olan konumlarını dikkate alarak zımnen benimsemiş olduğu, kendi aralarındaki yapılan resmi yazılaşmalarında görülür. Anlaşılan Kaştariti Hanedanı Medli Dayakku'nun dışında bölgede kendi devletini kurmaya çalışan başka Medli Kawalar görülmektedir.

Med Kral Daia-oku / Dayakku /

Keykubat dönemi (MÖ 699-647)**:**

Tarihçi Herodot'a göre: altı Medya kabilesi güçlü lider *Diyakku* önderliğinde birleşerek Asurlar'a başkaldırdılar. Medler bu başarılı isyanın sonucunda, Asur güçlerini kendi bölgelerinden çıkardılar. Aynı dönemde iki ayrı Med'li Kawa; Mannai'li lider *Mami-Artişu* ve Sapardayilerin lideri *Dusani*'nin daha önce kendi bölgelerinde isyan

etmiş ve buradaki Asur egemenliğini ortadan kaldırmayı başarmışlardı. Asur ordusu Medya alanlarından çekildikten sonra Medler tekrar yeni bir birlik sağlamaya çalışmışsa da Kuzeyden gelen İskit ve Kimmer saldırıları sonucu bozguna uğramışlardı. Bu savaşlarda Diyakku ölmüş yerine oğlu *Ferhat* MÖ 678'de Medlerin Kralı olmuştu.

Med Kralı Ferhat/ Phraortes Dönemi (MÖ 678-625):

Med tarihindeki yaşanan olaylar Babil kaynaklarından öğrenilmekte ve bazı bölümlerinden de Herodot bahsetmektedir. Aynı dönemde İskit ve Kimmerlerin Asurlar ile yaptığı ittifakın bir sonucu olarak bölgenin diğer güçlü devleti Urartu ve Medler onların saldırısına uğramıştılar. Bu savaşlarda Medler ve Urartular da tamamen dağılmıştı. Medler bağımsızlıkları sonrası ilk yenilgilerini almışlardı. MÖ 7. Yüzyılın ortalarında, Medya bölgenin diğer devletleri olan; Elam, Urartu, Mannai ve hatta Asur devletleri ile aynı düzeyde önemli bir krallıktı. Urartu da Medya için gerçek bir tehdit oluşturuyordu. Urartu MÖ 7. Yüzyılın ilk yarısında İran topraklarına nüfuz ederek doğudaki askeri faaliyetlerine devam etti. Ne var ki, aynı yüzyılın ortalarında Urartuların doğu bölümlerindeki kalelerin tümü ya yangından zarar görmüş yahut terk edilmişti. Özellikle, Urartu mühür baskılarından anlaşıldığı üzere, şehri kuran II. Rusa'nın saltanatının sonlarına doğru, "*Rusanielli/Rusa şehri*" (şimdiki *Bestam* alanı) yağmalanmış ve yangından zarar görmüştür. Bunun sadece Medlerin genişlemesinin sonucu olması mümkündür. Zira o zamanlar bölgede Urartu'ya zarar verebilecek herhangi başka bir güç yoktu. Med saldırısı açıkça Aras–Urmiye Havzası istihkâm mevziine yönelmişti. Urmiye Gölü'nün güney ve batı kıyıları Mannai tarafından zaten işgal edilmiş olduğundan, Medya'dan Urartu'ya tek geçit burasıydı. Muhtemelen, Medler sadece Aras–Urmiye köprübaşı mevziine saldırmamış aynı zamanda ülkenin içlerine de nüfuz etmişti.

Urartu'nun çöküşünden sonra, Medler güneydeki Persia'yı işgale başladı. Fakat Urartu ve Elam hakkında pek bir şey bilmediği aşikâr olan Herodot'a göre, Persia, Medler'in ilk saldırdığı yerlerden biriydi. Med Kralı *Ferhat/Phraortes* (MÖ 678-625) tüm Med aşiretlerini başkentinin Hemedan olduğu tek bir devlette birleştirdi. Hemedan şehri Medlere başkentlik etmiş oldukça önemli stratejik bir şehir oldu. Herodot, Polybius gibi yazarlar kentin tarihi ve görünüşü hakkında ayrıntılı bilgiler vermiş-

lerdir.[59] Med Kralı Ferhat doğuda Baktira ve Sagartia ülkelerinden doğrudan doğruya Zagros dağlarına Aryan Medli yeni kabilelerin göçüne öncülük etmesi ve bölgesinde oluşan bu taze güçle daha güçlü hale gelmiştir. Bu güçler ile Asur ve Medya arasında kalan bölgeye egemen olan *Zimri, Mini, Habuşka* vs. kabilelerini de kendine katarak Asur'a saldıran Kral Ferhat, Adiabéné'de (Erbil/Hewler) yaptığı savaşta ölür, yerine oğlu *Cyaxares* (*Uvaxstra/Umakstar)* tahta geçer.

Anlaşılan Medler kral Ferhad döneminde bütün Ön Asya'yı baskı altına alan İskitlere onyıl anlaşmalı vergi vermiştir. İskitlilere ayrıca Asur ile anlaşma yapmıştır. İttifak halini korumuştur. Ölen babası *Ferhat/Phraortes*'in yerine geçen *Cyaxares* bütün bu olumsuzlukların üstesinden gelmek için yeni bi perspektif ile hareket eder.

Kral Cyaxares dönemi (MÖ 624---585)**:**

Herodot yapıtında *Cyaxares*'i, Med Kralı *Ferhat'ın/-Phraortes*'in oğlu olarak göstermişti. *Cyaxares* Medya'da MÖ 7. Yüz yılda aşağı yukarı millattan önce 673'lerde Asurlara karşı gelişen başarılı olan Medli aşiretlerin ayaklanmalarında yer aldığı öngörülmüştür. Asur kayıtlarında ismi geçen *Medya/Madāi, Saparda ve Bēt-Kari* şehirlerindeki yöneticilerden *Kār-Kaššī* adlı Medli şefin Cyaxares'in de olabileceğini, araştırmacı *George G. Cameron* ve diğer araştırmacılar tarafından ileri sürülmüştü.[60] Fakat bu iddia kabul görmemiştir.

Kral Cyaxares (Uvaxštra) MÖ 625'de Med aşiretler federasyonunun ilk hükümdarı olur. Onun ismi Herodot tarihinde geçer. Asur MÖ 620 yılında Ninova Kayıtları'nda yer alan Elamite yazılı bir belgede "*Makišturri*" şeklinde gösterilmişti. Med kralı Cyaxares, Babil kayıtlarında Asur'un düşüşünde sonra kaleme alınmış olan zafer yazıtında ayrıca *"mu-ma-]ki[š-t]ar šàr Ummān-man-da"* olarak belirtilmişti. Akadlıların kuzeydeki "*Barbar Kafkas-Aryan karışımlı halklar*" için kullandıkları "*Ummanda manda*" tanımı ile birlikte Med kralı Cyaxares çift tanımla isimlendirilmişlerdi. Bu çift tanımın Asur başkentlerinden Ninova'nın düşüşü ve Karran'daki (modern Harran'daki) son Asur yönetiminin tasfiyesi sonucu da bir Babil mektubunda kulla-

59- *Bkz. Herzfeld, age, s. 200.*

60- *Bkz.G. G. Cameron, History of Early İran, Chicago, 1936.*

nıldığını yine bir araştırmacı yazar *François Thureau-Dangin* göstermişti.[61]

Herodot'un anlatımlarına göre, Med Kralı Cyaxares, Asurlara geçmişte kaybedilen savaşlarda eksiklerinin insan gücünden değil, ovalık alanda Asurların kullandıkları savaş arabalarının onlara sunduğu teknik avantaj olduğu tespitini yapar. Orduyu yeniden disipline eder. Teknik donanımını değiştirir. Herodot'un anlatımı ile *"Cyaxares, sürekli savaş altında kaldığı için yarı askerileşmiş Med aşiretlerinin çeteler şeklindeki dağınık askeri yapısını düzenli bir orduya kavuşturur. Cyaxares kendine yabancı askerlerden bir Hassa Alayı kurar. Mevcut devlet yapısı yerleşik düzene geçmiş göçebe aşiretlerinden oluşup, gevşek bir konfederasyondur. Bu yapıyı daha sıkı bir devlet yapılanmasına dönüştürür. Yönetici "Arizantian" denilen bürokratik yapıyı kurar. Daha önce kendisinin sürdürdüğü anlaşmazlıklar için Arizantişan'(ları) ve Magileri görevlendirir."*[62] Devlet otoritesinin resmi ağırlığını halka hissettirmek için Med Kralı Cyaxares, *Hekmedan*'ı (günümüz adı; Hemedan'ı) başkent yapar.[63]

Medya'da Medler bu toparlanma içindeyken MÖ 626'da Babilli Kaldeliler Asur egemenliğine başkaldırmıştı. Asurlular düşmanları olduğu için Medler onlara yardıma gitti. Babilli Kaldeliler, Asur'un başkenti *Ninova*'ya saldırırlar. Şimdiki Musul'un yüz kilometre kadar doğusuna, Asur İmparatorluğu'nun Dicle kıyısına kurulmuş olan başkenti Ninova'yı birleşik güçler üç aylık bir kuşatma altına almayı başardılar. Ninova'yı kuşatan Babilli Kaldeliler ve Medler, Medya'ya Kafkasya'dan büyük bir dalga halinde gelen İskitlerin Medya halkına saldırıları haberi üzerine geri çekildiler. İskitlerin ordusuyla karşılayan Kral Cyaxares, onlarla girdiği savaşı kaybeder. Medlere üstünlük sağlayan İskit lideri *Madyes* zafer elde etmiştir.[64] MÖ 626 neticesinde taraflar için Asurlar ile yapılan savaş sonuç alınmadan sona erdi. Tarihçi Strabo bu İskitli lidere *"Madys"* ismini vermektedir. Med

61- *Bkz. F. Thureau-Dangin, "La fin de l'empire assyrien," RA 22, 1925, pp. 27-29. (collation, l. 38).*

62- *Bkz. Herodot Tarihi, Kitap I, P. 102, 103, S. 54-55.*

63- *Bkz. Herodot Tarihi, Kitap 1. P 98, s.53/54.*

64- *Bkz. Herodot Tarihi K.1. P.103.*

Kralı Cyaxares, İskitlere yenilmesine rağmen, onlar ile anlaşma yoluna gitti. Yapılan barış görüşmelerinde Cyaxares onlara vergi ödemeyi kabul ederek, Medya'daki egemenliğini korudu. Böylece Med Kralı Cyaxares Krallığını belli bir süre İskitlerin hegomanyası altında sürdürmeye devam etti. İskitler, Medleri yendiği için bölgede kaldılar. Asurların İskitler ve onlar ile birlikte hareket eden diğer bir Aryan kavim olan Kimmerler ile olan ittifakı, MÖ 642 ile 614 yılları arasında tam 28 yıl Asur'a Med saldırılarını önlemeyi başarmıştı. Bu sürenin 10 yılı Med Kralı *Ferhat/Phraortes*'in, onsekiz yılı kral Cyaxares'in dönemini kapsamış görünür. Babilli Kaldeliler ile yapılan ittifakda tek mutlu olay burada Medler ve Babiller, Cyaxares'in oğlu Astyages'in kızı *Amytis* ile Nabopolassar'ın oğlu *Nebuchadnezzar*'ın evliliğiyle pekiştirilen bir anlaşmaya vardılar. Bu evlilik meyvesini ilerde Asur'a karşı verecekti.

Asur Kralı da, İskitlerin liderine kızını vererek geçmişte onları kendi tarafına çekmişti. İskitli bazı kabileler, Medler ile komşu olduktan sonra onlara karşı bu nedenle düşmanca davranmışdır. Yalnız Medlere karşı değil İskitler yağmacı ve haraççı tavırlarıyla MÖ 645-616 yılları arasında Ön Asya'da oldukça geniş bir bölgeyi bir yerde kendilerine düşman etmişlerdi. *Sakız* bölgesinde kurdukları İskit Devleti bölge halkı üzerindeki egemenliklerini sürdürmekte de zorlanmaya ve gittikçe zayıflamaya başlamıştı. Bu durumdan da Medler faydalandı.

MÖ 627'de Asur'un güçlü Kralı Asurbanipal ölünce, MÖ 623'lerde Medler diplomasiye de başvurarak, Gutilerin bir devamı gibi *Kral Cyaxares* önderliğinde Medler, savaşa girmeden önce Asur'a düşman olan, Güney Mezopotamya'da ki intikamcı Babilli Kalde'lilerin Kralı olan *Nabupalassar* ile ittifakını yeniler, Hemedan'da onunla bir antlaşma imzaladılar. Asur üzerine birlikte yürümek için hazırlıklara girdiler. Daha sonra Asur düşmanlığı devam edegelen Babil Sus şehri/Pers-Elam yöneticileriyle de Asur'a karşı birlik kurulur. MÖ 614 yılında Med Kralı Cyaxares, Asur'a saldırıya çıkmadan önce, kuzeyde Hazar Denizi kıyısında İskitlere karşı harekete geçer, onları yener. Tarihçi Herodot bu büyük değişim bölgede yaşanırken bir yerde; daha önce Asurlar ile ittifak yapmış *"İskitlerin çoğunun bu tuzak ile yok edildiğini"* söylemektedir: *"Bu büyük zaferden tam yirmi sekiz yıl sonra Med*

Kralı Cyaxares (MÖ 614) hile ile İskit Kralı Madyes ile komutanlarını sarayında bir ziyafete davet etti. Onları sarhoş ettikten sonra hepsini öldürttü. Lidersiz kalan İskitler, Medler'e katılarak onların ordularında yer almaya başladılar. Bu birleşimden güçlü bir ordu doğmuştur."[65] şeklinde bir tespit bazı araştırmacılarca yapılmıştır. İstilacı İskitlerin çoğunun bu olaydan sonra daha önceki Saka/İskit toprakları olan günümüz Ukranya'sına geri döndüklerini kabul etmektedir.

Med, Babil ve Sus şehri/Pers-Elam kuvvetleri ortaklaşa Asur'a karşı saldırıya geçer. Koalisyon güçleri Asur İmparatorluğu'nun eski başkenti *Kalhu*'yu zapt ve tahrip ederler. Bundan iki yıl sonra da, yine aynı iki Kral bir kısım göçebe İskitlerin de desteğini alarak Asur İmparatorluğun başkenti Ninova'ya bütün güçleri ile artık saldırırlar. Asur ile yapılan savaşta Asurlar, kaçarak *Ninova*'ya sığınır. MÖ Kasım 615'te Asur şehri *Arrapha*'ya (şimdiki Kerkük) saldırdılar ve Asur'a müttefiki olan komşu Medli Mannai'nın topraklarını ilhak etti. 614'te Nineveh yakınlarındaki Asur başkenti *Tarbişu*'yu ele geçirdiler. *Nineveh*'i de kuşattılar, ancak ele geçiremediler. Aynı yıl, ülkenin eski başkenti Asur'u da ablukaya aldılar. Kuşatma üç yıl sürer. Ninova'nın son kuşatılma konusu önceleri Babil ile birleşik olan Medli orduya Cyaxares öncülük etmiş, son yıl Babil Kralı Nabopolassar'ın orduya kumanda ettiği bilinmektedir. Bu kuşatmadan sonra, koalisyon güçleri kenti ele geçirerek son Asur Kralı *Sin-şar-işkun'u* (MÖ 623-612) öldürürler. Asur Krallığını iyice zayıflattılar. MÖ 613 baharında Aşağı Mezopotamya'da Fırat'ın ortasında bir bölge olan *Suhu*'da Babil Kralı Nabopolassar'a karşı, daha sonra Babil'in merkezine ve güneyine de yayılan, bir isyan meydana geldi. Babil Kralı gücünü kaybetmenin eşiğindeydi ve bu durumdan Medler tarafından kurtarıldı. Sonrada, üç aylık bir kuşatmanın ardından, Medler'in takviye kuvvetleri ve Babiller Asur başkenti Nineveh'e akın düzenledi ve burayı ele geçirdiler. Şehrin düşmesindeki en büyük rol Medler'in oldu. Şehir yağmalandı ve Med kuvvetleri 10 Ağustos 612'de evlerine döner.

Koalisyon Güçleri'nin büyük yıkım ve kuşatmasından kurtulan Asur ordusundan geri kalanlar Yukarı Mezopotamya'daki Harran şehrine doğru yola çıkmayı başardılar. *Harran*'a gelip burayı Asur'un yeni

65- *Bkz. Medya Krallığı S.172.*

başkenti yaparak, daha önce MÖ 626'da ölmüş Asur Kralı Asur-banipal'ın kardeşi, *Harran* ve *Urigallu* başrahibi, son Asur prensi *Assu-etil-şame-irsitim-Ballitsu*'yu Asur Kralı ilan ettiler. -Harran'daki Tanrı Sin Tapınağı'nı MÖ 620'lerde yeniden yaptıran Asurbanipal, bir yazıtında küçük kardeşi Asur-etil-şame-irsitim-Ballitsu'yu, Sin rahibi yaptığını şöyle anlatır: *".. En küçük kardeşim Asur-etil-şame-irsitim-Ballitsu'yu, Harran'da oturan Sin'in huzurunda, Urigallu rahipliği için takdis ettim."* Asur Kraliyet ailesinin bir üyesi olduğundan yeni Kral ilan edilen *II. Asuruballit*, Medlerden yardım almadan kendi gücü ile yüzleşmek zorunda kalan Babiller ile mücadelesine burada devam etti. Bu arada Firavun *II. Nacho*'nun Mısır ordusunun gelişiyle Asurlar destek bulmuş oldu. MÖ Kasım 610'da, Medler Mezopotamya'ya tekrar Nabopolassar'a yardıma döndüler. O dönem birleşik Med ve Babil-Kalde ordusu ile birlikte hareket eden Med Kralının yönetiminde olan *Umman-Mandalar* Asur'un yeni başkenti Harran'ı ve daha sonra Urfa'yı ele geçirdi. Bunun üzerine Harran bölgesindeki Asurlar ve Mısırlar, sonunda mağlup edildikleri, Karkamış'a çekildiler. Medler Harran'daki ana tapınak olan *Ehulhul*'u yağmaladı ve evlerine döndüler. Harran'ın düşmesinden sonra, Asur mevcudiyetinin stratejik merkezi Yukarı Fırat'ta bir şehir olan ve o vakitler Mısır'a ait olan Karkamış'a taşındı. Karkamış, Babiller tarafından MÖ 605'te ele geçirildi. Kargamış'ın da ele geçmesi ile birlikte son Asur Kralı *Assu-etil-şame-irsitim-Ballitsu* ailesi ile birlikte Lidya'ya kaçar. Bu Kral Lidya'da intihar etmesi neticesinde savaş son bulur. Asur ülkesi Medler ve Kaldeliler arasında paylaşılır. Fırat havzası da bu sıra Medlerin eline geçmiştir.[66] Med güçlerinin, Babilli Kaldeliler tarafından Karkamış'ta ki Asurlar'ın bu son mağlubiyetine iştirak edip etmediği bilinmiyor.[67] Nineveh'in düşmesinden sonra, Med batı sınırı Mezopotamya düzlüklerine dayandı. Asur'un yıkılmasının bir sonucu olarak; Medler'in Harran bölgesini olduğu gibi, Tigris'in batısına kadar Asur topraklarını ele geçirdiğine dair bir ortak fikir oluşmuştur. Bu fikir, kısmen Babil Kralı Nabonidus'un sözde *Dream Text* metinlerine dayanır.

66- *Bkz. E. A. Grantovs. kih, "Rannyaya istoriya İranskikh plemyon Perednei Azii (The early history of the İranian tribes of Near Asia" Moscow, 1970.*

67- *Bkz. S. Zawadski, The Fall of Assyria and Median-Babylonian Relations in the Light of the Nabopolassar Chronicle, Poznan and Delft, 1988.*

Buna göre; "*Medler Harran'da, Kralın saltanatının üçüncü yılına değin, elli dört yıl hüküm sürmüştür. Bu durumda Medler Harran'da MÖ 607 – 553 arasında egemen olmuştur. Dahası, MÖ 5. Yüzyıl ve sonrasında dahi, Asur'un canevi belleklerinde Med toprağı olarak kalmıştır.*"[68] Ancak bu düşünce günümüzde yeniden değerlendirilmektedir. Kimi bilim adamları, Asur merkezinin ve Harran'ın MÖ 609 yılından Neo-Babil İmparatorluğu'nun MÖ 539'taki çöküşüne kadar Babiller'e ait olduğunu ve onların kontrolü altında olduğunu öne sürer. *Babil Günlükleri*'ne bakılacak olursa, Harran Asurlardan alındıktan sonra Medler vatanlarına dönerken şehir Babil egemenliğine girmiştir. Ancak, Nabonidus'un halkına, hatta Marduk ve diğer tanrılara Harran'ın Medler'e ait olduğu ama Babiller'in yönettiği kurgusunu dayattığını iddia etmek de güçtür. Bu yüzden muhtemeldir ki, MÖ 609'tan bir süre sonra Medler, Harran'ı tekrar ele geçirmiş ve burada uzunca bir süre kalmışlardır. Babillerin ve Medlerin Asurlar'a karşı yürüttüğü askeri operasyonların ana kaynağı, Babil tarihi kayıtlarının bir parçası olan ve MÖ 616–609 dönemini kapsayan "*Nabopolassar Günlükleri*" (ya da *Gadd Günlükleri)* olmuştur. Bu metinde Babil'in müttefiki önce Medler olarak gösterilmiş ama başka yerde Umman-manda (yani; Medler, Huriler, Gutiler, İskitler gibi toplulukların karışımına bu dönem bölgede verilen addır.) olarak da bahsedilmiştir. Özellikle, bu günlüklerde Med Kralı Cyaxares, Umman-manda Kralı olarak belirtilmiştir. Ancak rapordaki Asur'un ele geçirilmesi hakkındaki aynı kaynaklar, kendisinden sadece *"Mada"* olarak bahsetmektedir. Aynı günlükler, Umman-manda'nın Harran bölgesinde Asurlar ile savaşan Nabopolassar'a yardıma geldiğini de belirtmektedir. Bir Babil mektubundan anlaşıldığı üzere, Umman–manda ifadesi Medler'i işaret etmektedir. Veliaht Prens Nebuchadnezzar tarafından gönderilen bu mektupta şöyle denmekteydi: *"Kral Harran'a gitti ve onunla beraber Mada'ların büyük kuvvetleri de."* Bu kaynaklarda Umman–manda ve Madaya (Medler) isimlerinin aynı tek halk için birbirinin yerine kullanıldığı aşikârdır.[69]

68- *Bkz. M. A. Dandamaev and Vladimir G. Lukonin, "The Culture and Social Institutions of Ancient İran", tr. Philip L. Kohl and D. J. Dadson, Cambridge, 1989. s. 58.*

69- *Bkz. I. M. D'yakonov (Diakonoff), "The history of Media from ancient times to the end of the 4th century b.c.e", Moscow and Leningrad, 1956.*

Medler ve Babil'liler arasındaki antlaşmaya göre taşınabilir ganimetler Babil'lilere, taşınamayan ganimetler ve insanlar ise Medlere kalacaktı. Babil'liler, hazinelere olan düşkünlüklerinden dolayı bu şartı öne sürdükleri belirtilmiştir. Nitekim Ninova düştükten sonra kentteki hazinelerde sarayın altından kapıları dahi Babil'liler tarafından götürülür. Dönemin kurallarına göre, savaşta yenilen halklar, kazanan tarafın kölesi oluyordu. Fakat Medler, Asur Devletini yıktıktan sonra Asurları özgür bırakmanın dışında onların dini inançlarına da karışmadılar. Medlerin bu tavrı, Asur halkı arasında son derece olumlu karşılandı. Bundan dolayı Asurların büyük bir bölümü Medlerin dini olan Zerdüşt dinine gönüllü geçip Medler ile birlikte yaşadı. Böylece Medler Asur Krallığını ortadan kaldırdılar. Bölüşümde Medler asıl Asur'u ve onun kuzeyindeki toprakları ve Babil'liler Asur'un güneyindeki Fırat nehrinin batısındaki toprakları almıştır. Dicle'nin kuzeyi, batısı ve doğusunda Med Devleti doğarken, Mezopotamya'nın güneyi ve güney batısında Babil'in ikinci dönem devleti veya diğer adı ile Kalde Devleti kurulmuştur. Bu iki devlet yarım yüzyıldan fazla müttefik kalmışlardır. Med devleti anlaşılan Barzan Kürdlerin bu gün yaşadığı topraklarda kurulmuştu. Dicle Nehrinin ve Zap suyunun altında kalan Medler halen Kaldeli Babil'in denetimindeydi. Asurlardan kurtulan Medler bu günü bayram olarak kutlar, son dönemlere kadar da *31 Ağustos günü* Kürdler arasında *Toldan Bayramı* biçiminde kutlanıyordu. Bu bayramın Asur egemenliğinden kurtulan Medlerin torunları olan Kürdlerin Asur egemenliğinden kurtuluşu tarihine rastlaması bir tesadüf olmasa gerekir.

Asur'un yıkılmasından sonra tüm Yakın Doğu'da dört güçlü devlet kaldı: *Mısır, Babil, Medya ve Lidya.* Kısa süre sonra, eski müttefiklerin arası bozulmaya başladı ve hem Babil hem Med yöneticileri birbirinden mülteciler kabul etti. Örneğin, MÖ 591'de yazılmış bir Babil mektubunda da görüleceği üzere, bazı *Uruk* vatandaşları Medya'ya kaçtı ve Kral Nebuchadnezzar'ın Babil'e dönmeleri yönündeki emrine aldırmadılar. Öte yandan, MÖ 595–570 yıllarındaki Babil metinlerine göre, *"Medya'dan mülteciler"* de dâhil olmak üzere bazı yabancılara kraliyet mahkemesince gıda maddeleri dağıtıldı. Onlara yardımcı olundu. Asur zaferinden sonra, Med kralı Cyaxares Krallığı'nın sınırlarını

70- *Bkz. Herodot, Kitap 1. P.74, S. 43-44.*

kuzeybatı ve doğu komşularının pahasına genişletmeye devam etti.

Sonraki dolaylı kanıtlara bakılacak olursa, Medler Hazar Denizi'nin güney ve doğusundaki bölgeleri, Urartu ve Ermenistan fetihlerinde başarılı oldular. Asur'un fethi sonrası kuzey ve kuzeybatıya galip bir şekilde ilerleyen Med kralı Cyaxares on yıl içinde Kuzeyde İskitler zulmünden kurtuluş arayan Urmiye Gölü ve kuzeyde Sevan Gölü arasındaki toprakları ve daha da batıda Kapadokya'ya kadar olan toprakları kendi topraklarına katmıştır. Malatya, Kayseri şehir toprakları Halys/Kızılırmağa kadar Med Devleti egemenliği altına girmiştir.

Ne var ki, MÖ 590'da Med ordusu Hallys/Kızılırmak'a yöneldiğinde Lidya Kralı *Alyattes*'in taarruzuna maruz kaldı. Savaş altı yıl sürdü. 29 Mayıs 585'te savaş sırasında bir güneş tutulması yaşanınca her iki taraf da, sınırın Kızılırmak boyunca saptandığı bir barış anlaşmasında uzlaşmaya karar verdi. "*Kilikya (Hilakku) Kralı Syennesis*" ve "*Babil Kralı Labynetus*" (muhtemelen, bahsedilen kişi, *Nabonidus*'du MÖ 556-539) bu anlaşmadaki arabulucu görevi gördü.[70] Antlaşma sonrası dostluk yemini edilmiş, bu barışın ve dostluğun nişanesi olarak ve o zamanlar Lidya'yı Kralı Kroisos'un oğlu temsil ediyordu. Lidya'yı temsil eden *Kral Alyattes*'in kızı *Aryénisi*, Med Kralı Cyaxares'ın oğlu *Astiyag/İştumegu* ile evlendirmiştir."[71] Bu anlaşma görüşmesinde Klikya (*Hilakku*) ve Babil Kralları Med ve Lidya arasında arabulucu olmuştur. Kilikyalılar ve Likyalıların dışında bu hududun batısında kalan Kızılırmak Nehri'nin tüm insanları; *Lidyalılar, Frigler, Mysialilar, Mariandynianlar, Chalybianlar, Paphlagonianlar, Trakyalılar (Thynian hem de Bitinya), Karyalılar, İonlar, Dorlar, Aeolians'ın ve Pamphylianlar* bu görüşmelere temsilci göndermişler ve yapılan antlaşmaya sadık kalmıştılar.[72]

Ayrıca Med Kralı Cyaxares, kendi adını koyduğu bir askeri garnizon hudut kentini burada inşa etmiştir. Sorgun ilçesine yaklaşık 10 km. mesafede bulunan *Şahmuratlı Köyü* sınırları içerisinde bulunan *Kerkenez Harabeleri* Şahmuratlı Köyüne 5 km. mesafededir. Hara-

71- *Bkz. Cobbe, p. 30; Diakonoff, 1985, p. 126.*

72- *Bilindiği gibi Kilikya temsilcileri Hilakkular, Mitanniliydi. Bu dönem başlayan dostluk, Pers Darius sonrası da devam eder. Hilakkular, Perslerin Antolia'daki ana yönetim üssü olur. Bu ilişki detaylı sorgulanmalıdır.*

beler çok geniş bir alanı kaplamaktadır. Adını Kral Cyaxares'ten aldığı çok açık olan Kerkenez Dağı üzerinde Heredot tarihinde Medler tarafından *Piterya* adıyla kurulan yeni büyük şehrin surları halen geniş bir alanı kaplamakta ve gözle görülebilmektedir. Yine Heredot' a göre, Medler ile Lidyalılar arasında yıllardır uzayıp giden savaşların burada olduğu bildirilmektedir. Halen Antik şehrin bilimsel kazı ve yüzey araştırmaları *Dr. Geoffrey Summers* başkanlığında bir ekip tarafından yürütülmektedir. Yine bu dönem Hazar ve Halys/Kızılırmak Nehri arasında olan ülkelere Aryan halkın göçü olmuş, buralarda Med kültürel üstünlüğü ile siyasi emniyeti kurulmuştur. Böylece Ön Asya'da yeni iki imparatorluk ortaya çıkmıştır. İlerde torun Ahameniş kralı *Kiros* da Lidya seferini dedesi Cyaxares'in kurmuş olduğu Kerkenez ve Piterya'da hazırlanarak sürdürecektir. Kerkenez Kalesi'nin bulunduğu *Piterya* ve *Sorgun* (Ariyaca Sögüt) şimdiye kadar Antolia'da bilinen Medler tarafından kurulmuş iki önemli şehirdir.[73]

Sonuç olarak Loristan'dan Mısır'a kadar uzanan topraklarda Babil-Kalde, İran'ın tuz çölü ve *Deşté Kavır*'dan (Taş ova) Amanos ve Yukarı Fırat'a kadar uzanan topraklarda Medya İmparatorluğu kurulmuş oldu. Bu bağlamda, Med Devleti Kral Cyaxares döneminde önemli başarılar elde ederek, genişlemiş ve bir İmparatorluğa dönüşmüştür. Cyaxares o döneme kadar Med tarihini en güçlü kralı olarak nam salmıştır. Üç büyük krallığın velihat prensleri kardeştiler. Böylelikle bölgenin üç büyük Krallığı arasında; Med, Kalde/Babil ve Lidya arasında sadece dostluk değil, kan bağının ve sıkı tam bir işbirliğinin getirdiği bir dostluk doğmuştur. Bu birliktelikte doğan barış süreci elli yıl korunmuş, batıda Ege kıyılarından doğuda günümüz Pakistan sınırına kadar olan Ön Asya bölgesinde oluşan akraba sülalelerce yaratılmış olan barış ve huzur içinde yönetilmiştir.

Med Kralı Astiyages/İštumegu dönemi:

MÖ 585'te Cyaxares, Elam üzerinde Med hâkimiyetini kuran kişi olan Astyages'e tahtını bıraktı. Cyaxares MÖ 580 yılında öldü. Yerine daha 614 yılında ikinci kral olan oğlu Astiyağ kral oldu. Daha önce bilindiği gibi Kral Cyaxares oğlu Astiyağ'a Lidya Kralı'nın kızı Aryénis ile diplamatik bir evlilik yapmıştı. Ancak Med Kralı Astiyag

73- *Bkz. The Histories of Herodotus By Herodotus, Henry Cary.*

ve Aryénis'in evliliklerinden doğan oğlu Prens II. Cyaxares genç yaşta ölünce, Med Krallığı varissiz kalmıştır. Haliyle Kral Astiyağ işlerinin çoğunu torunu, kızı *Mandane*'den olma *Kiros*'a (Yunanca) devlet işlerinin çoğunu gördürüyordu. Torun Kiros'un babası Pers'liydi. Aynı zamanda Med Devletine vasal Anzan Kralı olan Ahameniş/Axamenid soylu Kambises, Kiros'un babasıydı.[74] Prens Kiros'a verilen görevlerden biri Elam'ın fethi göreviydi. Kiros becerisini göstermiş, MÖ 553 yılında Elam ordusunu yenerek onların başkenti Sus'u ele geçirmiştir. Bu başarısı ile Kiros ordu üstündeki etkinliğini artırmıştır. Daha sonra ordu içindeki Pers soylu komutanlar ve Astiyağ'dan memnun kalmayan birçok Med'li Kawalar ile anlaşan Kiros doğuya Horasan'a yönelerek Pasaragad'daki Astiyag'a bağlı Med kuvvetlerine aniden saldırır ve Medlere karşı Perslerin isyanını başlatır. Bu isyan sırasında Medleri kendileri için tehlike gören Babil (Kalde) ve Persler ile birleşir. Kalde'liler de Medlere güneyden saldırır. Ninova'yı ele geçirirler. İki yıl süren savaşlar sonunda MÖ 550'de Kiros, Kral Astiyag yanlısı Medleri yener. Kiros kayınbabası Astiyag'ı bir savaş esiri olarak değil, bir misafir olarak Gencename'deki sarayında karşılar ve onu ağırlar. Sarayında hiçbir eksiği olmamasına rağmen Dede Kral Astiyağ yenilginin üzüntüsüne kapılıp fazla dayanamıyarak bir süre sonra ölmüştür. Med Kralı Astiyag'ın yeğeni Kiros'un bu saray darbesiyle, siyasal otorite ilk defa Güneybatı İran'da yoğunlaşan Pers aristokrasisinin eline geçmiştir. Med Hanedanlığı son bulmuştur. Bu durumu tarihin babası Herodot şöyle anlatır: *"Büyük Kiros'un önderliğinde ayaklanan Pers aşiretlerine son Med hükümdarı Astiyag'in ordularının komutanı Harpagos'da katılmıştır. Böylece Med Devleti MÖ 549'da yıkılmış ve yerine son Med hükümdarı Astiyag'in kızı Mandane'den olma –Anzan Kralı Akamenidin torunu- Büyük Kiros'un önderliğindeki Pers Devleti kurulmuştur."*

Kiros başkentin bütün zenginliklerini ata toprağı Persia'da ki *Anzan Eyalet* Başkenti Anzan'a taşır. Pers soylu Ahameniş hanedanları Med İmparatorluğunu yıktıktan sonra önceler eski başkent Hagmatana'ya (Hemedan'a) önem vermediler, burayı sadece yazlık dinlenme yeri olarak kullandılar. Hemedan'ı başkent olmaktan çıkar-

74- *Bkz. "Dream Text" in Schaudig, p. 417, no. 2, l. 29.*

dılar. Ahameniş'ler bu seferde bir Med beldesi olan Hemedan'a yakın *Gencename*'yi kendilerine başkent yaptılar. Kendisi bir tepede kurulu olan Gencename'de diğer Med tepeleri gibi bir tepenin altında kayboldu. Burada Kral Darius ve oğlu *Xesayarşah* hüküm sürdü. Kendilerine ait kitabeler yazdırıp, hanedanlıklarını "*Şahinşah*" (Zerdüşt ve paşaların paşası, bütün milletlerin hükümdarı) vs. olarak ilan ettiler. Dini işlerin bir kısmını da Persepolise taşıdılar. Bu şehir günümüz İran'da Fars eyaleti Şiraz şehri Mervdeşt kasabasının kuzeyindedir.

Pers ve Medya arasındaki savaş hakkında başlıca üç ana kaynak vardır: Herodot'un *"Histories"* ve Strabo'yu da içeren, sonraki bazı klasik çalışmalar, "*Babil Günlükleri"* ve Babil Kralı *Nabonidus*'a ait *"Dream Text"* yazılarıdır. Görünüşe göre Herodot'un açıklamaları Medler'in sözlü geleneğine dayanmaktaydı ve kimi zaman Babil tarihi verileriyle bağdaştırılamaz. Herodot'a göre, Kral Astyages ile "kölesinin" torunu (kızının oğlu) olan Kiros ona karşı ayaklanmıştı. Babil kaynakları ise ondan *"Astyages ile kölesinin torunu"* olarak bahsetmez; Kiros'un "Anshan/Anzan Kralı" (Pers'in, şimdiki Fars) olarak işaret eder. Kral Astyages "Umman-Manda Kralı" olarak adlandırılır.[75] Aynı metinden anlaşılacağı üzere, Medya ve Pers savaşı Babil'de Nabonidus'un saltanatının üçüncü yılında –ki bu da MÖ 553'e takabül eder- başlamıştır ve *Nabonidus Günlükleri*'ne göre Medler'in yenilmesi de saltanatın altıncı yılında olmuştur (yani, MÖ 550). *Dream Text*'e göre, *"Anshan Kralı Cyrus/Kiros küçük ordusuyla İskitlerin/Umman-manda'nın pek çok birliğini alt etti ve Umman-manda (Med) Kralı Ištumegu'yu (Kral Astiyag'ı) ele geçirerek onu zincirlenmiş olarak getirdi."*[76]

Herodot'a göre, Med asilzadesi *Harpagos*, Astyages'e bir komplo kurdu ve bir çarpışma esnasında birliklerin büyük kısmıyla Kiros'un tarafına geçti. Bunun üzerine Astyages, ikinci çarpışmada orduya kendisi komuta etti. Fakat Medler yenildi. Ve kralları esir düştü. Herodot'un verdiği bu bilgi, Nabonidus'un saltanatının altıncı yılında, Astyages'in ordusunu toplayıp Kiros'un üstüne yürüdüğünün belirtildi-

75- *Bkz. Dream Text, sh 417.*

76- *Bkz. Nabonidus Günlükleri, Dream Text, sh 417.*

ği Babil kralı "*Nabonidus Günlükleri'nde*" kabataslak desteklenir. "*Birliklerin ayaklanarak Astyages'i esir alıp, onu Kiros'a teslim ettiklerini de ekler. Sonra Agamtanu'ya (yani, Hemedan'a) kadar ilerler, burada bulunan gümüş, altın ve diğer malları Anşan'a götürürler.*" Kiros'un dedesi Astiyag'a yaptığı darbeye dair Babil kaynakları daha gerçekçi görünür. Bu durumda olay tam bir askeri darbedir.

Medyan Krallığı'nın özelliği hakkında değişik fikirler öne sürülür. Örneğin, *Ernst Herzfeld'e* göre, kuzey Mezopotamya'dan Baktriya ve Hindistan'a kadar uzanan güçlü bir İmparatorluktu.[77] Diğer taraftan, *Heleen Sancisi-Weerdenburg*, Med İmparatorluğu'nun varlığı hakkında gerçek bir kanıt olmadığı ve bunun sadece istikrarsız bir devlet oluşumu olduğunda ısrar eder.[78]

Bize göre de Medlerin geride bıraktıklarına bakılırsa devletlerinin istikrarlı bir yapılaşmaya yönelmede pek becerikli oldukları söylenemez. Öyle görünüyor ki, Kiros Medya Krallığını ortadan kaldırmadı. Olan, daha ziyade Krallığın bir hanedanlıktan diğerine askeri darbe ile ele geçmesiydi. Her halükarda, Kiros ve Ahameniş halefleri, Med Kralları'nın resmi ünvanlarını ve devlet yönetim sistemlerini geliştirdiler. Medya asilzadelerinin, Persia asilzadelerinden sonra ikinci sırada olup, Ahameniş İmparatorluğu'nda ki ayrıcalıklı durumunu koruduğu görülür. Medya büyük bir coğrafya idi. Başkenti Hemedan, Kral Kiros ile Ahameniş başkentlerinden biri ve Pers Kralları'nın yazlık ikametgâhı oldu. MÖ 521'de I. Büyük Darius karşı çıkan tehlikeli isyana rağmen, Med soyluları Ahameniş İmparatorluğu'nda ayrıcalıklarını korudular. Örneğin Perslerce işgalinden sonraki ilk Babil valisi *Gobryas*, bir Medli olabilir. "*Nabonidus Chronicle*'da-*Babil Tekstlerinde*" MÖ 556-530 kadar- kendisinden Babil'i alan *"Gutium yurdunun valisi"* olarak bahsedilir. MÖ ilk bin yılda, Gutium Medya'nın eski adıydı ya da en azından eski *Gutilerin* yurdunun adı olarak kullanılmaya devam ediliyordu. Fakat daha çok dağlık Zagroslar *Gutium* olarak gösterilirdi. Bu

---

77- *Bkz. Ernst Herzfeld, The Persian Empire: Studies in Geography and Ethnography of the Ancient Near East, ed. Gerald Walser, Wiesbaden, 1968.*

78- *Bkz. Helleen Sancisi-Weerdenburg, "Was There Ever a Median Empire?" in Amélie Kuhrt and Heleen Sancisi-Weerdenburg, eds., Achaemenid History III: Method and Theory, Leiden, 1988, pp. 197–212.*

dönem Babil de bu tanım içine alınmış görülür. Şu da belirtilmelidir ki; Persler ve Elamlılar birlikte Medler de Ahamenişlerin *"10.000 Ölümsüz Ordusu"*nda hizmet etmişlerdir. Yunanlar, Yahudiler, Mısırlılar ve eski dünyanın diğer halkları Persler'e "*Medler*" demişlerdir ve Pers hükümranlığını Medler'in devamı olarak görmüşlerdir. Mezopotamya'nın Perslerce fethinden sonra yazılan bazı Babil belgelerinden görüleceği gibi, pek çok Medli Babil'de devlet görevlisi, askeri yetkili ve saray askeri görevinde bulunmuştur. Hatta Medler'in bazılarının Babil'de ve muhtemelen diğer büyük şehirlerde özel bireyler olarak yaşadıkları görülmektedir. Çivi yazısı belgeler, Babilli işadamlarının Hemedan ve Medya'nın diğer kentleriyle değişik işlerle uğraştığını da gösteriyor.[79]

ASURLAR, MEDLER VE YAHUDİLER

Ana konumuzun dışında olsa da tarihsel önemi nedeniyle *Yahudi-Asur-Med* ilişkisine bir başlık altında kısaca değinmeyi gerekli buldum. İsrail tarihinde peygamberler dönemine dair bilgiler tartışmalıdır. Biz Hz. Süleyman sonrası yazılı tarihi esas alarak bu ilişkilere değinmenin yerinde olacağını ayrıca düşündük. Medlerin ortadan kaldırdığı Asurlar, geçmişte bölgede sadece haraç ve yağma yapan bir devlet değildi. Aynı zamanda Asurlar dünya tarihinde ilk toplu iskân politikaları tesis etmiş devletdi. Ön Asya'da Asurların ilk toplu iskânlarına maruz kalan halklar onların yakın komşuları olan; Yahudiler, Âramîler, Geç Hitit Bölgesi ve Doğu Aryan/İrani halklarıydı.

Kısaca İsrail tarihinin MÖ 10. ve 1. yüzyıl tarihini özet olarak sunarsak, MÖ 965-930 tarihleri arasında İsrail krallığını yürüten *Hz. Süleyman* zamanı krallık tarihinin en iyi dönemidir. İsrail Krallığı kuzeydeki "*On Kabile*'nin (Yahuda ve Benyamin kabileleri dışındaki bütün İsrail kabileleri) Mısır'dan Fırat Irmağı'nın Torosların altında, güneybatı havzasına kadar uzanan topraklarını içine almıştı. Krallık gerek ekonomik gerek siyasi bakımdan büyük gelişme göstermiştir.

79- *Bkz. M. A. Dandamayev and Édvin A. Grantovs. ki□, "Assyria: Kingdom of Assyria and its Relations with İran," in EIr. 2, 1987, pp. 806-15. Dandamayev, 1992, pp. 153–56.*

Süleyman, ilk Yahudi tapınağını (*Beyt-i Makdis-Süleyman Mabedi*) inşa ettirerek *Kudüs*'ü İbraniler'in kutsal şehri haline getirmiştir. *Bu dönem "Birinci Tapınak Dönemi" olarak adlandırılmıştır.* Hz. Süleyman'ın MÖ 930 yılında ölümü üzerine yaklaşık 70 yıl kadar süren ilk İsrail Devleti'nin varlığı sona ermiştir. İsrail adı altında yaşayan "*On iki Kabile*"'nin iç ihtilafları, yoğun yabancı etkisi ve kentsel yaşamın gelişmesinin ortaya koyduğu gerilimler nedeniyle ülke ikiye bölünmüştür. Hz. Süleyman'ın oğlu *Rehoboam* tahta çıktığı dönemde tüm bu etkenler devletin ikiye ayrılmasına yol açmıştı. İki ayrı Yahudi devletinden biri kuzeyde İsrail kabilesinden on tanesini içine alan ve başkenti *Samaria* (Samariye veya Nablus) olan *İsrail Krallığı* adını almıştı. Diğeri güneyde *Davud*'un soyundan gelen *Yahuda* (Juda) ve Benyamin kabilelerinin yönetiminde olan, *Kudüs* şehrine sahip *Yahuda Krallığı* olarak adlandırılmıştı.[80]

Asur-Yahudi karşılaşmasında Asur İmparatorluğu'nun hâkimiyetine ilk olarak İsrail Krallığı geçmişti. Yaklaşık 200 yıl varlığını koruyan kuzeydeki krallık, ayakta kaldığı İsrail, MÖ 8. Yüzyılda Asur hükümdarı *V. Salmanasar* (MÖ 727–722) tarafından fethedilmişti. MÖ 722'de Asur ordusunda bir General olan *II. Sargon* (Şarrukin, MÖ 722- 05), tahtı güç kullanarak ele geçirmiş Asur'un hükümdarı olmuştu. Askeri kimliği politikalarında ağır basan bu kral daha sonra Şam ve İsrail'in de içinde bulunduğu birçok bölgeyi fethetti. 19 bin İsrailliye sürgüne gönderdi. İsrail'in "*On Kayıp Kabile*" efsanesinin temeli bu iskân olayına dayanmaktadır. MÖ 719'da Asur Kralı II. Sargon, *Samaria/Samiri*'yi zapt ederek bütün Yahudileri Güney Kürdistan'da Habur Irmağı kıyılarına sürmüştü. Harran-Gozan Yahudileri, bölgenin eski halkları Mitanniler, Hurriler, Ârâmîler ve kendileri gibi Asur tarafından aynı bölgeye yakın zamanlarda yerleştirilen Medli topluluklar ile birlikte bölgede yaşamıştılar.

Güçlü Asur karşısında MÖ 7. yüz yıllarda Medlerin Asurlara vergi vermeleri, köle konumuna düşmeleri ve iskân edilmeleri II. Sargon yönetimi döneminde olmuştur. II. Sargon'un Medya fethinden sonra Medya'nın 60-70 yıl Asur egemenliği altında bu politikalara maruz

80- *Bkz. Sedat Kızıloğlu, "İsrail Devleti'nin kuruluşuna kadar geçen süreçte Yahudiler ve Siyonizm'in gelişimi", s. 39-40, dergipark.ulakbilim.gow.tr.*

kaldığı görülür. Bu dönemde Medler küçük vasal krallık ve derebeylikler halinde Urmiye-Orta Zagros bölgesinde Asurlara ve Urartulara bağlı olarak, onlara vergi vererek yaşamışlardır. II. Sargon fetih ettiği Med köylerini kimi zaman boşaltmış halkını başka topraklara sürmüş, hatta bu topraklara daha önce Babil'e yerleştirmiş olduğu Samiri'li Yahudi tutsakları yerleştirmiştir.[81] II. Sargon köleleştirdiği Medleri de Samiriye, Yahudilerin topraklarına İsrail'e yerleştirmişti. Hatta bu bölgede yaşayan Medlere "*Samiriler*" denirdi. Günümüzde de varlığını koruyan bu Med soylu Samiri topluluk Yahudi dinini benimsediği halde değişik ayinlerini korumuşlardı. Fakat Yahudiler tarafından Yahudilik-dışı görülürler. Samirilerin Tevrat'ı, Yahudilerin Tanah'ından farklıdır. Dini uygulamalarında da birçok fark gözlemlemek mümkündür. Samirili Medlerin Müslümanların abdestine ve namazlarına benzer ibadetleri vardır. Aslında bu ayin tarzı kökende Zerdüşt ayinidir. Benzer ayini Hıristiyan Süryaniler ve Müslümanlar'ın Mecusilerden aldıkları öngörülür.

Sargon'dan sonra onun oğlu *Sinahheriba* ise, (MÖ 704- 681) Yahuda Krallığı'ndaki Kudüs'ü talan etti. Kenti haraca bağladı. O da Yahudileri Medya'ya sürgün etti. Bu Yahudiler, Medlerin Asur'u MÖ 612'de ortadan kaldırması ve onları serbest bırakması ile ancak altmış beş yıl sonra yurtlarına dönebildiler. Yaklaşık 350 yıl boyunca ayakta kalan, MÖ 587'de çöken Yahudi Devleti ise Asur İmparatorluğu yıkıldıktan sonra kurulan Bâbil Krallığı'nın istilasına uğramıştır.[82] Eski Asur egemenliğindeki topraklar Babilli Kaldelilere kalmıştır. Tüm bu gelişmeler neticesinde Yahudiler bu defa Babilli Kaldeliler tarafından Bâbil'e sürülmüş, Kudüs tapınağı da yıkılmıştır. Bundan sonra Yahudilerin göçe mecbur bırakıldıkları dağılma dönemleri başlamış, bu olaylar Yahudilerin tarihinde "*Bâbil Sürgünü Devri*" olarak yerini almıştır.[83] Kalde/Babil döneminde de Yahudi ülkesi, iki kez MÖ 598 ve 586 da Kaldeli Babil İmparatoru *II. Nebukadnezar*'in saldırılarına maruz kalmıştı. Bu saldırılar neticesinde ülkeleri *Judea Krallığı*'nı

81- *Samiri Filistin'de kutsal olarak bilinen Gerizim Dağı merkezli civar bölge bu isimle adlandırılır.*

82- *Bkz. Küçük Hayat Ansiklopedisi, 1968: 1194.*

83- *Bkz. Meydan Larousse, 1992: s. 695.*

kaybeden Yahudiler, bu kez de Babil ordusu tarafından sürgüne gönderilmiştiler. Birçoğu Asurların yaptığı gibi tekrar Yahudiler, Medlere yakın bölgelere sürülmüştü. Binlerce Yahudi burada onlarca yıl kaldı.[84] Birçok araştırmacı ilk tehcirin MÖ 597'de gerçekleştiğini, bu tarihte Kral *Yekhanya*'nın tahttan indirildiğini, ailesi, saray erkânı ve binlerce işçisiyle birlikte sürgün edildiğini söyler. Bu durumda sürgünün süresi yaklaşık 60 yıldır. Bazı Akademisyenler ise ilk tehcirin MÖ 586'da, Kudüs'ün II. Nebukadnezar'in (II. Nabukodono¬sor) tarafından yakılıp yıkılmasından sonra gerçekleştiğini ve sürgünün 48 yıl sürdüğünü söylerler. Kitabı Mukaddes Tevah'daki 70 rakamını doğru kabul edenler ise MÖ 608-538 ya da MÖ 586-516 tarihlerini telaffuz ederler. MÖ 516 yılı Kudüs Tapınağı'nın yeniden inşa edildiği tarihtir.[85] Bâbil sürgünlüğü Yahudilerin kavmi duygularının daha da kuvvetlenmesine imkân vererek Filistin'e tekrar dönme umuduna dayanmalarını sağlamış, Yahudiler bu sayede kavmi dayanışmalarını korumuşlardır. Yahudilerin Bâbil esareti yaklaşık 70 yıl sürmüştür. Bu süre sonunda Pers Hükümdarı Kiros/*Keyhüsrev* MÖ 538'de Bâbil'i ele geçirip Bâbil Krallığı'na son vererek sürgündeki Yahudilerin yurtlarına dönmelerine izin vermiş, böylelikle Yahudiler Filistin topraklarına ilk dönüşü gerçekleştirmişler.

Med-Yahudi ilişkileri, MÖ 538 dolaylarında Ahameniş kralı Kiros/*Keyhüsrev*'in Yahudileri Babil esaretinden kurtarmasıyla daha da perçinleşti. Kral Kiros, Asur'dan ele geçirdiği topraklarda birkaç ay kalıp dinsel toleransı hayata geçirdi. Medler ve Persler ilk etapta eski efendileri Asur'un bütün kötü idare tarzından uzak duruyorlardı. Köleliğe başvurmadılar, zorla insanları kendi inançlarına katmadılar ve insanları göçe zorlamadılar. Hatta birçok yeniliğin ve özgürlüğün kapısını araladılar. Zerdüştçülüğün Med ve Pers İmparatorluğu'nun devlet dini olmasından ötürü köleliğe önceleri karşıydılar. Bölgelerinde de bulunan Asur'un esiri olan Yahudi kölelere yol verdiler. Kendisine yardım eden Babil halkının yanı sıra Yahudileri de ödüllendirdiler. Buna göre; Yahudilerin Babil sürgünlüğü sona ermiş ve yurtlarına geri dön-

84- *Bkz. Adnan Şensoy," Kudüs Tur Rehberi"*

85- *Bkz. Babil Sürgünü " Encyclopædia Britannica. Encyclopædia Britannica Online.*

meleri sağlanmıştı. Daha önce yıktırılan Kudüs'ün ünlü ve kutsal tapınağın yeniden inşasına da yardım edilmişti. Asur Kralı Nebukadnezar'in Yahudilerden alıkonup, Babil tapınaklarına dağıttığı altın ve gümüşten olan kutsal eşyalar da kendilerine geri verilmişti.

Yehudalı seçkinler de Asur Devleti tarafından daha önce Harran, Adisebena/Erbil ve Medya'ya sürülmüştü. Ancak Asur'un Med fethinin ardından Yahudi seçkinlerin en azından önemli bir kısmı Ezra ve Nehemya peygamberlerin önderliğinde anavatanlarına dönmüşlerdi. Bu seçkin Yahudiler Zerdüştlükten etkilenmişlerdi. Nitekim Yahudi inancında görülen Zerdüştlüğün etkileri belirgindi. Zerdüştlüğün Yahudiliğin gelişimine ne ölçüde etki ettiği günümüz dini çevrelerinde halen tartışılan bir konudur. Tarihçi Wells *"Babil esaretinden evvel Yahudiler pek o kadar kültürlü ve bir kavim olarak hukuki bir beraberlik içinde değildi, pek azı okuryazardı, ilk tarihleri hakkında dokümanter kaynakları yoktu, ilk kutsal kitaptan bahis Kıral Josias'tan başlar. Babil esareti onları hem eğitti ve hem birleştirdi"* der. İddia biraz katı olmakla birlikte hakikat payı da vardır. Gerçekten Babil esaretinden önce Tevrat sadece Musa'nın Beş Kitabından ibaret idi. *Tarihler, Mezmurlar, Süleyman'ın Meseleleri* ve diğer yazılar, Babil esaretinden sonra kaleme alınmıştır. *"İşaya, Yeramiah, Hezakiem, Daniel, Hoşea, Yoel, Amos, Obedya, Mika, Nahum, Habakkuk, Haggai, Zekarya, Eyüb, Esther Ezra* vs. gibi.[86]

Diğer yandan Güney Batı Kürdistan'da *Hewler (Erbil) ve Medya* bölgesinde kalmayı tercih eden Yahudi Hahamlar, Zerdeşt inancının diğer dinlere karşı hoşgörülü özelliklerinden yararlanarak, Yahudiliği yaymaya çalıştılar. Hahamların bu faaliyetleri yaklaşık beş asır sonra meyvesini vermeye başladı. Bu olaydan sonra, Kürdlere yakınlık duyan Yahudilerin bir kısmı bölgede kalıcı oldular. İlerde görüleceği gibi *Hewler (Erbil)*'de, MÖ 1. Yüzyılda *Adiabane Krallığını* kurdular.

Pers Hükümdarı II. Dara zamanında refah ve hürriyete sahip olarak özerk bir yönetime kavuşan Yahudiler, Kudüs'te Babilliler tarafından yıkılan tapınağın yerine MÖ 515'te ikinci bir tapınak inşa etmişlerdir. Filistin üzerinde Pers egemenliği MÖ 535-332 yılları arasında devam etmiş, MÖ 332'de Makedonya Kralı Büyük İskender'in Fırat'tan

86- *Bkz. Bülent Iskır, http://merichrd.wordpress.com.*

Mısır'a kadar uzanan toprakları ele geçirmesi ile Filistin üzerindeki Pers egemenliği son bulmuştur. İsrailoğulları'nın peygamberler dönemi, MÖ 444'te Pers kralının Hz. Musa'nın yasalarına bağlı kalma çağrısıyla son buldu. Pers kralı, Hz. Musa'nın yasalarını bütün ülkede geçerli ilan ederek, önce Tevrat'ın büyük bölümünün yazıya geçirilmesini, sonrasında da sözlü yasaların derlenmeye başlanmasını sağladı. Tevrat'ın beş kitabı, *Süleyman Meselleri, Rut, Rahipler Kitabı, Eyüp Kitabı, Naşideler Naşidesi* bu zamanda tamamlanmıştır.[87]

KRAL "KİROS DARBESİ"NİN SONUÇLARI

Ön Asya'da yaşayan Doğu Aryan kabileler ve aşiretler çeşitli güçlü hanedanların etrafında bir arada yaşayan topluluklardır. Bazı verilerden anlaşıldığı kadarı ile bu topluluklar kullandıkları *Ariyaca* dilinin lehçelerine sahiptiler. Ariyaca dili, birçok modern araştırmacı tarafından "*Eski Farsça*" dili olarak tanımlanmıştır. Bu tanımlama hatalıdır. Farsça dili, İslamiyet sonrası İran'da oluşur. Öncesi bölge Doğu Aryan kabilelerin dili Ariyaca'dır. Ariyaca dildeki değişimin evresi yüzlerce yıl içinde tedricen oluşmuştur. Doğu Aryan kabileler üretim alanında; tarımda bahçeci, ziraatçı ve hayvan sürüleri olan topluluklardır. Aşiretsel örgütlülükler içinde yaşamaktaydılar. Devlet bürokrasinde ve dini alanda kendilerine kalıtımsal bir iş olarak benimsemiş oldukları aşiretsel seçkin gruplara sahiptiler. Toplumu temsil eden bu sosyal kümeler gevşek bir bağlılık ile mesuliyet aldıkları Kraliyet yönetimleri vardı. *Şahinşah* tarzı kurumları olan bu yapılar aşağıdan yukarı zayıftan güçlüye hanedanların konfederasyonlarını fiilen görünür kılmıştı. Kraliyet ailesi yine kendine savaşmayı meslek edinmiş ordusu ile bu yapıları kontrol altında tutardı. Med İmparatorluğunu yaratan bütün Aryan kabilelerin içinde en güçlü hanedanlar Med ve Pers soylu aileleri ve hanedanları idi. Med İmparatorluğu ile ortaya çıkan güçlü iktidar, zenginlik, görkem ve konfor ile karşılaşan kardeş iki kabile; Medler ve Persler sonuçta bu zenginliğin ve iktidarın paylaşımında birbirine düştüler. İki büyük Aryan kuzen kavmin ortaya

87- *Bkz. Kocabaş, S. (1987). Vaat Edilmiş Toprak Filistin İçin Mücadele Türkiye ve Siyonizm, İstanbul: Vatan Yayınları s.19.*

çıkmasının ilk siyasal embriyonunun oluşumu Medlerin İmparatorluğu döneminde gelişmişti.

Paylaşımın siyasal arenada sosyal ayağını Prens *Kiros/Kuraš* ile bulan, mevcut iktidarı isteyen Medlerden ayrı bir kabile olan Persler ve yine soyca Pers'li Prens Kiros'un atadan hanedan ailesi *Ahamenişler* darbe yolu ile Med soylu iktidarı elinde tutan *Karkašši/Kaštariti* hanedanlarına saldırıya geçtiler. Nitekim Aryan Pers kabilesinin Med kabilesine darbesi ile başlayan siyasal bölünme ayrılığı derinleştirdi. Kabilesel zeminde devam eden Med-Pers çatışmaların devamlılığı uzun yıllar içinde ayrılıkları tedricen iki ayrı "*kavim*" boyutuna yükseltti. Siyasal merkezi birliktelikten kopuşlar da tedricen başladı. Özellikle bu kopuşlar, Roma Dönemi ve İslamiyet sonrası gözle görünür oldu. Çoğunlukla iki kabilenin coğrafya olarak bir arada yaşanılan bölgeleri kalmadı. Bölgesel olarak herkes kendine en yakın ve güvenilir bölgeye kendini atdı. Karda yuvarlanan bir kartopunun gittikçe büyümesi gibi irileşen *Kürd ve Pers/Fars* kavimsel oluşumun tarihsel başlangıcı aslında yüzyılları arkasında bırakan bu "*Kiros Darbesi*" ile olmuştu.

Diğer Aryan kabileler ile Medlerin arasındaki mesafenin önüne Persler ile olan ayrılıklar daha fazla çıkmıştır. Üstelik Medler soyca Persler ile birinci dereceden akrabalıkları ve komşu olarak daha yakın ve iç içe olduğu görünüyordu. Buna rağmen MÖ 550'de iktidarın el değiştirmesi ile başlayan siyasal kopuş, MÖ 522'yılının sonuna kadar bir dizi Med-Pers çatışması olarak devam eden büyük olaylara neden oldu. Med isyanları ile oluşan uzun iç savaş döneminde iki halk arasındaki ayrılığı saray çevresindeki ilişkileri daha da keskinleştirdi. MÖ 522 yılı baharında Medli bir Magi olan *Gaumata* adlı din adamı Perslere karşı el altından isyan organize etmişti. Başarılı da oldu. Pers Kralı *Kambieses* ölmüştü, ölümü halktan saklanmıştı, halkın bilmediği başka bazı olaylar vardı. Medli Magi Gaumata bu durumu fırsat bildi (MÖ 522-521) saray darbesi ile iktidarı ele geçirdi. Ancak Medler Guemata'nın önderliğinde iktidarı altı ay koruyabildiler. Persli Darius iktidarı tekrar ele geçirdi ve Medleri ve din adamları olan Med'li Magileri toplu katliamlara tabi tuttular.[88] Anlaşılan iktidarın ele geçiril-

88- *Bkz: Herodot, Histories 3.kitap, p.79. Ayrıca bakınız: Bihistun yazıtı 10, 11, 12, 13, 14 ve 15. paragraflar.*

mesi için saray darbesi yeterli değildi. Persler devlet katında kurumsal olarak organize olmuşlardı. Nitekim en güçlü komutanları Darius'un önderliği altında kısa zamanda tekrar devleti ele geçirmişlerdi. Ya da başka sebepler nedeniyle Medli Magi *Gaumata Darbesi* başarılı olmamıştı. Gaumata'nın örgütlülüğü askeri bir örgütlülük olmadığı açıktı, çünkü devletin ana unsuru Darius'un arkasındaydı. Gaumata'nın kabilesel gücü de yetkin olmayabilirdi. Sonuçta o bir din adamıydı. Med soylularının desteğini tam almadığı görülüyordu. Diğer yandan bu olayı bize anlatan Darius'un kendisi idi. Yaşanan çatışmanın içerisinde olmakla konuyu abartıyor olabilirdi. Konuyu olduğundan çok daha büyütmüş olabilirdi. Çünkü o da iktidarına soyca birinci derece akrabalıktan krallığa yükselmemişti. Bir yerde kendisinden önce Kral olacak aile üyesi kişilerin önüne kendini koymuştu.

Ünlü İngiliz tarihçi *Aubrey de Sélincourt* 'da oluşan çatışmalı yaklaşımın iki Aryan kabileyi daha da birbirinden uzaklaştırdığını belirtir. Ona göre, iktidar mücadelesinin iki halk arasında ayrılığı derinleştirdiği, şeklinde bir tespitte bulunur. Perslerin bölgenin doğusunda ve güneyinde oluşan güçlü konumları nedeni ile bu bölgelerde siyasal üstünlüklerini kaybeden Medler batıya yönelen kaçış ve göçleri oldu diye belirlemelerde bulunur. Oluşan çatışmaları kaybeden Medler için Urartu toprakları; Medlerin birçok aşireti için yeni vatan olmaya başladığı ön görülür. Medler ile birlikte hareket eden *Mannai/Manearlar* Urmiye'nin kuzeyinde, Mako ve Renan/Erivan bölgesinde yaşıyorlardı. Med kabilesi aşiretleri de bu göç sürecinde yer aldı. Persler ile anlaşabilen Medli birçok aşiret de kendi topraklarında kaldılar. Med-Pers savaşı sonucu oluşan göçlere dair elimizde Darius'un Bihustun yazıtları'nda vermiş olduğu bilgiler dışında önemli herhangi bir kayıt yoktur. Anladığımız kadarı ile Zagrosların doğusunda kalan Med toplulukları ve güney batı İran'da yaşayan Pers kabileleri saray içi olayları kısmen yaşamışlardı. Ülke yönetiminde Magileri hedefleyen düzenlemelere gidilmişti. Örneğin Magi din adamlarının ana Medya toprakları Medya satraplığından ayırdılar. Bölgedeki *Asagartiyan/Sagartiyan* Doğu Aryan boylarına dayanılarak bölge (daha sonra Medya Atropone olarak adlandırılan) toprakları, Kral Darius, Medya satraplığından ayırıp, *Asagartiyan Satraplığı* (MÖ 522) şeklinde bu dönem düzenlen-

mişti.[89] *Asagartiyan/Sagartiyan* satraplığı Medler dışında, *Sagartiler, Mikler ve Utiler* adlı topluluklardan oluşmaktaydı. Ariyaca dilinde: *Asagarta;* Eski Yunanca*: As-sa-kar-zi-ia-r;* Akadça: *Sa-ga-arta-a-ia;* Babilce: *Sagartu;* Yunanca: *Sagartioi.* Kabile adlarının başındaki "*a*" sesinin düşmesi Ariyaca dilinde *Amordoi – Mardoi, Amadai – Madai, Aparnoi–Parnoi* gibi adlarda karşımıza çıkmaktadır. Bihistun ve Darius'un Persopolis yazıtlarında geçen *Ariyaca "Asagarta"* adı, MÖ 6. yüzyılda Babilce *"Sagartu"* ve MÖ 8. yüzyılda Assurca *"Zikirtu"* adlarıyla aynıdır. Bu adlar Batı İran'daki *"Asagarta"* adının baştaki *"a"* sesi olmadan yazılan biçimidir. Bu Ariyaca dilinin zamanla değişmesinin bir sonucudur.[90] Sagartian kabileleri aşağı Dicle vadisinden Hazar denizine kadar uzanan bölgede diğer Doğu Aryan özellikle Medler ile birlikte yaşıyordular. Med Devleti oluşumunda yer almış bir boydu.

Saray çevresinde çıkan olaylar Zagrosların batısındaki Doğu Aryan Med ve Pers kabileleri arasında derin ayrılıklara neden olmamış görünür. Fakat Ahameniş sarayı içindeki Pers-Med ayrılığı zamanın ayaklı gazetecileri ve propagandistleri Medli Magi din adamlarınca halka kavimsel ve hanedancı bir perspektif ile yansıtılmış olması muhtemeldir. Çünkü dini görevliler tamamen Medli Magilerden oluşuyordu. Magiler kastsal konumlarını koruyorlardı. Fakat bu olay sonrası Pers sarayında dini temsilde bir değişikliğe gidilmemişti. Magilere karşı Kral Darius belli bir dönem baskı uygulamıştır. Fakat Medli Magiler ile Zerdüştlüğün Yukarı Mezoptamya, Kapodokya, Karadeniz ve Antolia/-Lidya topraklarına bu tarihten sonra taşıyan Magi din adamlarını tanımlayan kayıtlar bulunmuştur. Bu Lidya kayıtlarının birinde, tarihçi *Strabo* tarafından Magiler şöyle tarif edilmiştir: *"Kapadokya'da başlarında keçeden yapılmış külahları ve elbiseler içindeki Magi din adamları yaşamaktaydı. Ellerinde bir sürü ateş demiri ve şişler taşımaktaydılar. Ateş tapınaklarında ateşi sürekli kontrol etmekteydiler. Bazıları masallar, destanlar anlatmakta ve dini ilahi ve şarkılar söylemekteydi-*

89- *Bkz. Rauf MELİKOV, Çev. Naile Ağababa Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 5/2 Spring 2010.*

90- *Grantovski E. A, 1970 Rannyaya İstoria İranskix Plemyon Peregney Azii, Moskova. 1970, 75.*

ler." der.[91] Lidya kayıtlarının tarihsel kronolojik durumunu dikkate alırsak anlaşılan çok kısa zamanda Magiler Antolia'ya geçmişlerdir. Medlerin Antolia'ya yerleşimi ve göç geçişlerinin yerleşik oluşu bölgelerde kurulu olan Med dini ateşgahlarından bellidir. Nitekim Antolia'da, Pers hâkimiyeti döneminden kalma, eski *Deseylion* bölgesinde Manyas Gölü civarında Ergilli Köyünde bulunan ve MÖ 5. yüzyıl sonlarına ait olduğu anlaşılan kabartmada, Ahameniş devri Medli Magi rahiplerinin böylesi bir ateşgahta bir kurban merasimleri takdim edilmektedir. [92] Ahamenişlerin Antolia satraplarından birinin oturduğu Daseylion/Daskyleion'daki bu kabartmanın Perslilerin hizmetinde çalışan bir Yunanlı sanaatkarının eseri olması muhtemeldir.[93]

Antolia'da olduğu gibi aynı şekilde Karadeniz'de özellikle Trabzon çevresinde Magi rahiplerinin ateşgâhlarına rastlanmıştır. Bu durumda Magi din adamları kendileri ile birlikte kavimleri olan Medlerin de olduğu dikkatten kaçmamalıdır. Bu kayıt aynı zamanda Batı Kürdistan'a Med kültürü ve Aryan dilinin Med lehçesinin de taşınmış olduğunu gösterir. Fakat bu taşınmanın Pers Sarayındaki darbe olayından çok kendiliğinden oluşmuş olduğu daha görünürdür. Medlerin Yukarı Fırat ve Dicle siyasal egemenliği sonrası dahada pekişmiş bir

---

91- *Bkz. Strabo, Geography 15.3.15.*

92- *Bu tasvirde; bir bina hücresi yanında iki kişi ayakta durmaktadır. Rölyefteki sakallı kişinin bir Magi rahibi olması olasıdır. Bir sütun üzerinde bir boğa protomu seçilmektedir. Her iki adam açık olarak sağ ellerini uzatarak dini bir harekette bulunmaktadır. Sol elleriyle de bir kalın çubuğu veya ince çubuklardan yapılmış bir desteyi tutmaktadırlar. Önlerinde ot yığınları üzerinde konulmuş bir koç bir boğa başı görülmektedir. Gerek Magi rahibinin ve gerek yanındaki adamın başlarındaki serpuşlarının uçları (başa dolanan örtü), ağızlarının önüne getirilmiştir.*

93- *Bkz. "Daskyleion ilk çağ kenti kazı çalışmaları". "Antolia'nın Pers Ahameniş Hanedanlığının hâkimiyeti altında olduğu MÖ 546-334 yılları arasındaki süreç, Daskyleion İlk Çağ Kenti'nin ana karakterini oluşturmaktadır. Kazılarında ele geçen Antolia-Pers kabartmaları, bullalar jasper tabaklar, Ahameniş tipi phialeler, mezarlardan ele geçen rythonlar ve altın dareikos ve gümüş sigloslar, Daskyleion'un Ahameniş Dönem Antolia'sunda bir satraplık (valik) merkezi olduğunun en önemli kantlarıdır. Ahameniş Dönemi mimarisine ilişkin korunabilmiş en önemli yapı, tepenin güney-batı bölümünde bulunan, bu yangın tabakalarından biri üzerine kurulmuş olan "Kült Yolu" ve onun etrafında yer alan üç mekânlı yapı kompleksidir." http://arkeoloji.nevsehir.edu.tr/tr/daskyleion.*

Medli yerleşimi olduğunu zaten biliyoruz. Diğer yandan din adamı Magilerin sadece Doğu Aryan itikatli topluluklar ile değil ordu ile de bulunmaları gerektiği bilinmektedir.

Bu dönemde Doğu Aryan kabilelerden daha çok Medlerin yerleşmiş olduğu Antolia, Urartu ve Yukarı Mezopotamya'da: *Luviler, Hurriler, Hattiler, Hititler, Gaşkalar, Frigler, Mitanniler, Muşkiler, Hayasalar, Urartular, Ârâmîler, İskitler, Kimmerler* gibi Kafkas ve Aryan bakiyesi başka topluluklarda hala yaşamaktaydı. Perslerin daha çok yerleştiği İran coğrafyasının güneyinde ise Elamlılar vardı. Medlerin ve Perslerin yerleşimleri sonrası bulundukları yeni coğrafyalarda siyasal ve sosyal tanımlarda oldukça büyük değişikler yaşanır. Bölge halkları anlaşılan büyük bir sosyal ve kültürel alt-üst değişimi ve karışımı yaşar. Eski sosyal ve kültürel tanımlar silikleşir. Yeni tanımlar ortaya çıkar. Ön Asya'da eski bölge halklarının fiziki ve kültürel kayboluşu dikkat çekicidir. Doğan yeni sosyal oluşumların Kürd ve Pers/Fars kavmi oluşumuna bir geçiş olduğu daha çok Yukarı Fırat ve Dicle ve Orta güney Zagroslarda en güneyde Diyala Nehri boylarında görülür. İki topluluk arasında ana kopuş siyasal alan dışında dini alanda yaşandıkça kopuşların derinleştiği görülür. Özellikle İslamiyet sonrası dini alanda yaşanan değişimler iki kavmi yapılanmayı güçlendirir. Önemlidir. İleri de, bu iki yeni kavmi oluşumun nasıl geliştiğine dair meselelere baktığımızda tarihi vesikalara başvurarak bu yeni kültürel oluşuma değineceğiz.

YÖNETİM

Önceleri küçük bölgesel vasal bir krallık olan Medya, bağımsız bir krallık olmak için çok uğraşmıştı. Bunu elde etmişti fakat yüzlerce yıldır kendisine efendilik eden Asur devleti hala bir tehdit unsuru olmaya devam ediyordu. Yani Medlerin bölgesel bağımsız varlığının ispatı ancak Asur'un yıkımı üstüne kurulmak zorunda idi. Nitekim bu da gerçekleşti. Asur fetih edildi. Çevredeki diğer güçlerin ve eski Med ve Sami soylu vasal krallıkların Medlere bakışı değişti. Onlar artık bölgenin yeni efendileri olmuşlardı. Ancak Asur'u fetih ettikten sonra küçük krallıktan büyük krallığa geçişin sorumlulukları ve yükümlülükler oldukça farklı idi. Medler Kral

Cyaxares zamanında bu aşamayı yaşadılar. Kısa zamanda bölgenin Doğu Aryan diğer küçük krallıkları üzerinde otoritelerini tesis ettiler.

Her devlet gibi Med devleti de vergiler ile ayakta durmak zorundaydı. Esaslı bir devlet idaresinin kurulması gerekiyordu. Çadırdan, kalelerden saraya geçiş başkent Hemedan'nın kurulması ile sağlandığına daha önce değindik. Bu merkezi üslenme neticesinde ülke topraklarının yönetiminde eyalet sistemi şu şekilde oluştu: Med mülkü üç büyük eyalete ayrılmıştı. 1. *Büyük Medya* (Eski Urartu ve Asur toprakları), 2. *Küçük Medya* yani *Artropatane Medyası* (Günümüz Azerbeycan-Ermenistan toprakları), 3. Ragees- Ustunewond (Tahran ostanının batı yöresi) idi. Urartu topraklarına İskitlerin istilasından yararlanan Medler bu bölgelere MÖ 585 yılında Van yöresine girerek egemen olmuş ve resmen sadece haraç toplamışlardı. Baskın ve düzenli yeni bir idari sistem kurmamışlardı. Bölge bir karmaşayı ve yağmayı beraberinde yaşamıştı. Bu konum Ahameniş kralı II. Darius'a kadar devam etti. - II. Darius zamanında (MÖ 522-485) Van Ahameniş hanedanlığı, Pers İmparatorluğu'nun 13. Eyaleti oldu.

Med İmparatorluğu, her biri kendi yerli *"Prens Kawa"* namı ile adlandırılan kabile reislerinden ve Kambis'in satrabı değil de kralı olduğu Persiya'nın durumundan anlaşıldığı gibi vasal Prenslik ve küçük Krallıklar tarafından yönetilen gevşek konfedaral bir devlet görünümündeydi. Fakat bu özerk yerel siyasi oluşumlar Büyük Medya'ya eyaletine bağlı küçük özerk krallık olarak görünüyordular. Her halükarda, Med Devleti'nin ortaya çıkmasından önce dahi, Ahamenişler bağımsız şefler (ağa/bey) için "satrap" *("yerel yönetici")* unvanını kullanmıştır. Tarihçi *Moses'e* göre, örneğin *Tigranes*, *Mannai*'nin (Bu günkü Azerbaycan) kralıydı. Yine yukarıda da değinildiği gibi, Kral Astiyag'ın damadı olan Persli *Kambis*, Anzan kralı olarak onun bir vasalıydı. *Herodot tarihinden alınan kayıtlara göre,* önemli savaşlarda görev almış; örneğin başarıları nedeniyle adlarından söz edilen *Kambis, Darius, Xerxes* (*Sonu "es" ile biten bütün isimler Grekçe yazılışlıdır.)* Medya İmparatorluğu'nun doğudaki savaşlarında ve devlet otoritesinin hâkimiyetini sağlamasında başarılı olmuş, bölgedeki Medya ordusunun aynı zamanda askeri komutanları olan Persiya Prensleriydi.[94]

Bu yönetim tarzında anlaşılacağı gibi devletin ana merkezi uyumsuzluklar halinde çevre yerel yönetimleri cezalandırabilmektedir.

94- *Bkz. Herodot. V111.113 ve Siod. Sic X1.-6&3 Medya Krallığı. S. 205.*

Merkezin çevre vasalları üzerindeki üstünlüğü sürekli kollanması gerekiyordu. Egemenlik sağlamak yaşanan tarihin koşullarında oldukça zordur. Yıkılmış bir devlet olmasına rağmen Asur Devleti, Medlerin devlet erkini yönetmede gelmiş olduğu konumun çok ilerisindeydi. Asurlar devleti, yerel vasal krallıklarının dışında hem merkeze yakın hem de zamanla en dış çevre vasal devletlerini aynı dine, aynı vergilendirme sistemlerine, merkezden atanan yönetici ve din adamları ile yönetilmeye çalışmışlardı. Med Devleti halktan vergi toplamayı vasallarına ve prenslerine bıraktığı gibi kendisi de egemenliğindeki alanlarda doğrudan vergileri toplamaktaydı. Medya'ya uzak bölgelerdeki İmparatorluk topraklarındaki vergi toplamayı ise yerel kabile reislerine bırakmışlardı. Zenginlik sadece kendi kaynakları üstüne kurulu değildi. Savaşa başvurulan alanlarda hem yetişmiş insan gücüne, hem işe yarar fiziği olan insanlar köleleştiriliyor, bunların emeklerinden faydalanılıyordu. Diğer yandan bir bölgeyi kendine katmak için koloni hareketini daha zorlayarak sürgün, iskân ve tehcir politikaları ile o bölgeler İmparatorluk toprağına dönüştürülmeye çalışılıyordu. Medler böylesi bir devlet modeli olduğunu gösteren bir aşamaya ulaşmadan iktidarı el değiştirmişti. Aryan devletin, köleci ve iskâncı Asur konumuna yükselişi Ahameniş Hanedanlığı döneminde yaşanacaktır. Örneğin Lidyalılar köleleştirilerek Persopolis Sarayı'nın tesis ve imar edilmesinde yer alacaklardı.

Devletin en önemli kurumu ordu, daha çok Medli olmayan kavimlerden askerlerden teşkil olmuş Hassa Ordusu ile ayaktaydı. Bu duruma da en iyi örnek kral Astiyag'a başkaldıran ve daha sonra Ahameniş Hanedanlığını (Pers Devletini) kuran Büyük Kiros Persli oluşu ile gösterilebilir. Ya da Med ordusunda görev alan Persler ve Sakalar ve Kimmerler ile bu durum açıklanabilir. Medli olmayan bu askerlerin devşirilip devşirilmediğini bilmiyoruz. Çünkü devşirmeciliği geliştiren ilk bölge devleti Asurlulardı. Medler de onların öğrencileriydi. Muhakkak öğrenciler öğretmenlerini pekâlâ gözlemlemiştir. Esirler devşiriliyordularsa ne tür bir asimilasyona tabi tutuldukları bilinmiyor. Medli olmayan Aryan olan bu kavimlerden hassa ordusunun teşkili muhakkak özel önlemleri gerekli kılmıştır.

Bugün elimizde, Medya halkının sosyal kurumları ve ekonomik organizasyonuyla ilgili doğrudan veri yoktur. Herodot, altı Med aşireti-

nin isimlerini listeler: "*Deiokes'in hükmü altında toplananlar yalnız Media ahalisiydi; Medler çeşitli boylardan oluşmuştu: Buslar, Paretakenler, Strukhatlar, Arizantoiler, Budiler ve Magiler.*"[95] Bunlardan sadece "*Arizantoi*" adı ("Aryan soyundan olan") açıkça İran etimolojisindendir. Ancak bu aşiretler ile ilgili hemen hiçbir bilgi mevcut değildir. Asurların yazıtlarındaki isimlerde Aryan görünüm içinde ve Zerdüştlik dini değerlerini simgeleyen isimlerden bu dine inandıkları gözlemlenmektedir.

Açıktır ki, Asurlarca yürürlüğe konan yönetim sistemiyle ilgili bazı esaslar, Asur'un yıkılmasından sonra da Med devletinde işlerliğini yitirmemiştir. Asur Devlet kurumları ve yönetim ve yürütme tarzı gitgide Medler tarafından geleneksel devlet kurumları ve yönetim tarzı olarak kabul edilmiştir. Macar dilbilimci *Janos Harmatta,* Med yönetim sisteminin izini sürmeye teşebbüs eder ve iddiasını daha ziyade dilbilimsel veriye dayandırarak, şu sonuca varır. Medler *"daha sonra Ahamenişler tarafından da kabul görecek olan, oldukça gelişmiş bir bürokratik organizasyona"* sahiptiler. Bilindiği gibi Yeni Asur döneminde ki devlet bürokrasisi, Asur'un Mitannilerin vasalı olduğu dönemde Mitannili Maryannu yönetici elitinden kalmaydı. Asur bürokrasindeki bu geleneğin kastlaşarak devam ettiği ve Asur'un Medler ile iç içe yaşadığı döneme kadar sürdüğü düşünülmektedir. Daha sonra Asur sarayında yer alan bazı işbirlikçi Med Kawa'sının bu bürokrasiye ve kraliyet meclisine kabul edildiği Asur kaynaklarından bilinmektedir.

MİMARİ

Med uygarlığı 2600 yıl sonra bile dimdik hala ayakları üzerinde olan Med İmparatorluğuna başkentlik yapmış modern Hemedan şehrinde bugün dahi görülür. Günümüz Hemedan'ın bulunduğu yere kurulmuş olan, Bihistun Yazıtı'ndan anlaşılacağı gibi yerli şive Medcede "*Hagmatana*" olan bu şehre eski Yunanca imlasına göre; "*Ekbatana-Agbatana*" diyorlardı. Asurîler/Keldânîler ve İlamiler Hemedan'a *"Diyakonun eli*" diye adlandırıyorlardı. Günümüz Kürd-

95- *Bkz. Med Boyları, "Herodot Tarihi" (1.kitap p.101)*

leri şehir yumurta görünümlü yerleşimi nedeni ile hala "*Hekmedana*" adını kullanmaktadır. Medlerden günümüze kalan en önemli eserlerden biri Dayakku'nun Kraliyet Sarayı'dır.

Bölgeyi kendi zamanında gezmiş olan tarihçi Herodot, Kral Dayaukku döneminde yapıldığını belirttiği Hemedan Kalesi'ni şöyle anlatıyor: *"Dayaukku Hagmatana'yı kendine başkent yapmaya ve şehirde büyük bir köşk yapmaya karar verdi. Bu köşkün oda şayısı yaklaşık 1000 oda ve salondan oluşuyordu. Dayaukku köşkünü tıpkı Babil Kralları'nın mimarisinin aynısını ve Babil Kral saraylarının aynı büyüklüğünde yaptırmıştı. Bu köşkün içinde çelikten yapılı bir kılıcı ve 7 sütün vardı. İmparatorun hazinesi ve sarayı 7. bölümde idi. Dayaukku köşkünü değişik renk ve motiflerle süsletmişti köşkünün Babil Kralları köşkleri ile ayni düzeyde olduğunu söylüyordu. Köşkün dört bir yanı dört mevsimlik verimli topraklarla çevrili idi. İmparatorun köşkü diğer bütün köşklerden yüksekti ve 100 odadan oluşuyordu. Dayaukku halka kendi köşküne yakın yerlerde ev ve inşaat yapmamalarını bildirdi. Bunu kendisi ayağa kalkarak yanına hiç koruma almadan bizzat halka anlattı. O büyük bir ihtimalle belli bir plan çerçevesinde düşünüp yapmıştı. Burası en iyi bölge olup, göz kamaştıran ve Elwend Dagları'ndan süzülüp gelen güllerin, çiceklerin kokuları ile gark olan kışın karlarla örtülü, nehirlerin, su şalelerinin aktığı, yazın serinlik bağışlayan güzel bir mekân idi."*

Günümüzdeki saray buluntuları benzer tanımı sunuyor. Herodot anlatımı doğrulanıyor. *"Medlerin bu güne kadar Hagmatana da kalan izlerden bir tanesi, üstünden çok zaman geçmesine ve bu değerli tarihi kalıntıları bilinçli ortadan kaybetme çabalarına rağmen Med eseri olan ünlü Aslan anıtıdır. Bu aslan heykeli Kral Dayaukku dönemine kadar uzanıyor. Dayaukku kendi köşklerini tıpkı Babil Kralları'nın ki gibi bahçeli yapmak istiyordu. Hemedan'daki Aslan Heykeli'de tıpkı Babil'deki aslanlar gibi yaptırılmıştır. Bu aslan Hemedan'ın tam merkezinde dikilmiştir. Uzunluğu 5,20 metre, eni 1,15 metre ve yüksekliği 2,1 metredir. Mahallede aslana atfen "Dergahé şêr" adı (Kürdce: Aslan Meydanı) ile adlandırılmıştır. Bu aslanın yanında bir dişi aslanın da olduğu iddia ediliyor, fakat akıbeti hala meçhul."*[96]

96- *Bkz. Zerdüşt Aryan, Newroz Com. Hemedan: Med Medeniyetinin Beşiği.*

Hagmatana Tepesinden başka bölgede yine Medlerin tesis ettiği onlara ait başka bir kaç tarihi yer var. Örneğin "*Kikawere*'ye yakın olan *Kudînî* bölgesi ile "*Kirmasan*" (Şah Muhammed Rıza Pahlewi bu şehrin ismini değiştirerek "*Kirmanşah*" diye lanse etti) ve *Melayer*'deki *Nûsîcan* bölgeleri de Med İmparatorluğu'nun yaptığı eserler ile doludur. Bu durumun Hemedan'daki kraliyet sarayları bulunup değerlendirilinceye değin devam edeceği aşikârdır. *Oscar Muscarella "Medyan sanatı ve sanat eserlerine dair hiçbir örneğin arkeolojik kayıtlarda yer almadığını"* bildirir.[97] Öte yandan başka bilim adamları, MÖ 8. ve 7. Yüzyıllardan kalan ve tarihi Medya topraklarında bulunan *Nush-i Jan Tepe and Godin Tepe* gibi sitelerin Medyalılara ait olduğunu varsayar. *Tepe Nush-i Jan (Nuš-e Jān), Godin (Gowdin) Tepe* ve diğer antik sitelerden elde edilen zengin arkeolojik materyaller, ayrıca Asur kabartamaları da göstermektedir ki, ilk milenyumun ilk yarısında Medya'nın değişik bölgelerinde kentsel yerleşimler bulunmaktaydı. Buralar el işçiliği imalatların, yerleşik tarımın ve sığır yetiştiriciliğinin ekonomik merkezleriydi. Asur kaynaklarına bakılacak olursa, Medyan bölgelerindeki temel ekonomik meslekler, at yetiştiriciliği ve elişleri imalatıydı. Asurlar, Medyan yörelerinden at, sığır, koyun, çift hörgüçlü develerin yanı sıra genellikle moda nesneler olarak lacivert taşı, bronz, altın, gümüş ve diğer metalleri ve ayrıca keten ve yün kumaşlar satın almıştır. Ahameniş yazıtlarından öğrenildiğine göre, MÖ 6. Yüzyılda, Susa'da İmparatorluk başkentindeki kraliyet saraylarının duvarlarının Medli kuyumcularca süslendiği söylenebilir. Bu açıklama bizzat Kral Dara'nın yazıtında okunmaktadır. Konuya Ahameniş döneminde değineceğiz. Ancak yine de Medyan sanatı ile ilgili iddialar vardır, hatta varlığı bazı bilim adamlarınca inkâr edilir.[98] Bābā Jān III'ün Medyan kültürüne atıfı belirsizdir. Tepe Nush-i Jan bir başkent olmamasına rağmen, *David Stronach* (1985)'e göre, *"Medyan mimarisinin oluşumu ve gelişmesine dair deliller zincirinde önemli bir halka olmuştur. Aynı zamanda Medyan kültürünün*

97- *Bkz. Oscar White Muscarella, "Median Art and Medizing Scholarship," JNES 46, 1987, pp. 57.*

98- *Bkz. Bruno Genito, "The Medes: A Reassessment of the Archaeological Evidence," East and West 36/1-3, 1986, pp. 11–81.*

eski doğu medeniyetlerine katkısında da bu mimari gelişim görülür. Tepe Nush-i Jan ve Godin Tepe mimarisinde hem ince işçilikte hem de tüm mimari formlar ve binaların tasarımında Asur sanatıyla kusursuz benzerlikler vardır. Örneğin, kalelerin planları ve binaların inşasında kaya tünelleri, örülmüş pencerelerin kullanımı, dentil pervazlı gömme nişler ve su sarnıçları Urartu yöntemlerin etkisi görülmektedir. Sütunlu salon kuzeybatı İran ve Urartu mimarisinde zaten tespit edilmiştir. Fakat Tepe Nush-i Jan ve Godin Tepe'da salona bitişik daha küçük odalar yoktur. Sütunlu salon, ikamet veya ekonomik işlevi olmayan temsili bir yapıydı. Ahameniş'teki divanın bir örneği Tepe Nush-i Jan'daki Merkez Tapınak'da bulunan baklava şeklinde ki yapı başka yerde görülemez. Dikkat çekicidir. Böylece, Medler sadece yabancı sanatın unsurlarını almamış aynı zamanda bu unsurlara yeni işlevler ve anlamlarla şekil de vermişlerdir, yani bunların ilk ve tipik özelliklerinden başka yeni bir içerikle kullanılması. Daha sonra, Ahamenişler, Medler aracılığıyla eski Yakın Doğu'nun kültürel başarılarını ödünç almışlardır.'[99]

Önemli yerleşim yerlerinden bir tanesi Mahabad'dır. Bu bölgede, Medlerden kalma *Feqreqa* adlı kral mezarlığı bulunmaktadır. Feqreqa, *Mahabad* kentinin kuzeyindedir. Bu antik eserlerde, Med Kralları'nın mezarları bulunmaktadır. Mahabad kentinin 20 km kuzeyinde *İndirqaşé* köyü yakınlarındaki *Feqreqa*, bir dağın koynuna kızılmıştır. Feqreqa'da taştan örülme dört sütun dikkat çekmektedir. Feqreqa'nın içindeki üç kral mezarından birinin *I. Dayaukku*'ya ait olduğu sanılmaktadır. Diğer taraftan bazı kaynaklara göre, Mahabad kentinin ismi de Medlerden gelmiştir. Yine Doğu Kürdistan'ın bir diğer kenti olan *Mako*, Kürdlerin Medler ile olan bağlantısını ortaya koymaktadır. - Medlerde dil ve din başlığını bu halkların ortak kültürel alanına girdiği için Ahameniş/Pers tarihinde ilerde anlatacağız. Urmiye bölgesi aynı zamanda, Aveste'da Zerdüşt peygamberin doğduğu yer olarak da geçer ve *Çiçest veya Çiz* olarak adlandırılır. Çiçest veya Çist; Beyaz – berrak anlamına gelir. *İbn-ül Huqil, Sil Aurel Stein, Hemdullah Mosfoti ve Yaqut Hemewi* gibi tarihçilere göre de, burası Zerdüşt Pey-

99- *Bkz. Peter Calmeyer, "Median Art and Architecture," in EIr. II, 1987, pp. 565–69.*

gamber'in doğduğu ve yaşadığı yer olarak kabul edilir. Urmiye, Partlar ve Sâsânîler döneminde de, Zerdüştilerin ziyaret yeriydi.

Mimari olarak öne çıkan kadim şehirlerden biri *Sus* şehridir. Burada Elam ve Pers medeniyeti iç içe geçmiş görünür. Ayrıca bu şehrin bu kurulumu şehrin yenilenmesi olarak kabul edilmelidir. Eldeki bilgilere bakılırsa, "*Šahrestānīhā ī ērānšahr"* adlı belgeye göre; "*Susa ve Šūštar şehirleri Şāpūr oğlu Yezdigerd'in karısı ve Yahudilerin kralı Reš Galut'un kız kardeşi (olan) Šīšīndūxt tarafından kurulmuştu ki o Bahrām Gūr'un da annesidir."* Susa hakkında son elde edilen bilgilere göre bu şehrin Arayanilerin göçünden önce Elamlar tarafından kurulduğuna dairdir. *Taberî*'ye göre *II. Şāpūr* (MS 309-379) tarafından kurulmuştur.[100]

Medlerin birçok kale şehir kurduğunu bilmekteyiz. Bunların birçoğu Med kralı Keyakser döneminde günümüz Kuzey Kürdistan'ında görülür. Bu kalelerden en önemlisi o zamanlar Medlerin batı sınırkapısı Yozgat İl Merkezi Sorgun İlçesi Kapadokya platosunun kuzey ucunda yer alan Kerkenes Dağının güney ucunda daha önce Hitit ve Friglere mesken olmuş *Pteria* şehrinde yer almaktadır. MÖ 547 yılında Medler tarafından kent zapt edilmiş halkı esir alınarak kent yakılmış ve surları yıkılmıştı.[101] Bu şehir bölgesi, Lidyalılar ile yapılan antlaşma sonucu Med topraklarında kaldı. Pteria şehrinin en yüksek tepesine Med Kralı *Keyasker* (Cyaxares) güçlü bir kale şehir inşa etmişti. Keyakser ismi bölgede "*Kerkenez"* adıyla eş anlamlı telâffuz edildiği anlaşılmaktadır. Kent kalede 140 metre uzunluğunda kapalı oda bölmeleri olan büyük bir han bulunmaktadır. Bu handa oldukça dikkat çeken ortada iki büyük toplantı odaları dışında bölmeli depo olarak kullanıldığı anlaşılan odalar her iki tarafta yer almaktadır. Kalenin resmi işlemlerinin yürütüldüğü salonunda ziyaretçilerin ve tüccar kervanları sahiplerinin kabul edildiği kolayca anlaşılır. Kale şehir, anlaşılan bir Med gümrük garnizonudur.

100- *Bkz. Taberî, 1991, Milletler ve Hükümdarlar Tarihi, MEB Cilt III, İstanbul, a.g.e, s. 994.*

101- *Bkz. The Mountain Top City on Kerkenes Dağ (Yozgat) in Cappadocia. Arkeoloji ve Sanat 62-63, 2-20.*

DİL VE YAZI

Görüldüğü kadarı ile Geç Hitit Bölgesinde Mitanniler vasıtası ile zamanla gelişmiş olan Hindui Doğu Aryan toplulukların dini olan Mitracılık dini görünümünde olduğu gibi Med döneminde de Magi din adamları kendi dillerinde oldukça güçlü sözlü dini destanlar geliştirmelerine rağmen kendi dillerinde yazı yazmayı geliştirmemişlerdir. Doğu Aryan halklar için eğitim ve öğretim işitmeye dayalı idi. İşitme alanları kutsal günlerin anıldığı alanlar, cemaat toplantıları, eğlence şölenleri, sözlü yarışmalar, yaşlıların anlattıkları hikâyeler ve iş yaparken gösterilen uyarı ve eğitim ile gerçekleşiyordu. Din alanında oldukça güçlü konumları olan Medli Magi din adamları da din dilini daha çok ezbere dayalı hafıza ile yürütmüşlerdir. Bu konuya burada kısaca değinirsek, ilerde görüleceği gibi yazıya bu kör yaklaşım, örneğin Zerdüşt inancı içinde olan Doğu Aryanların kast sistemi içinde yer alan ve dini kurumu elinde tutan Magi din adamlarının din bilgilerini kendi uhdelerinde –hafızalarında tuttukları- kalmasına neden olan ilişki biçiminden kaynaklanmış olabilir. Zaten dönem itibari ile dini rahipler hem özel bir sınıf ve aile içinde yetişiyor; hatta bu meslek babadan oğla geçiyor hem de dinin icrasında dini görevler ve falcılığın iç içe olduğu bir karakter içinde yürütülüyor. Haliyle kullanılan din, gizemlilik içine bürünüyordu. Aynı zamanda onlar dini bilgilerini aileleri dışında başkalarından sakınıyor, onları kimseye öğretmiyordular. Aryan Magi rahiplerin dini görevlerini yerine getirirken kullandıkları dilin özel görünümü de vardı. Bu dil Ariyaca (Medce ve Persce vs.) dil olmasına rağmen ruhani görünüm kullanımda onu başkalarından sakınılan bir biçime sokmuştu. Dualar seslendirilirken belli bir jargonla okunduğu anlaşılmaktadır. Hatta bu konuda Magi din adamlarının jargonlu okumalarına dair kayıtlı gözlemler vardır. Ayrıca dualar yazımdan kaçınılmıştı. Örneğin bir Magi, Avesta'nın metinlerini sadece bilirdi. Bu gizemlilik içinde olan dini anlatıma dil de giriyordu. Bu gerçekliği, rahiplerin dini ayinlerini şahit olan Friglerin kaya yazıtlarındaki yazımlarından biliyoruz. Anlaşılıyor ki Magilerin bu konumları dini bilgilerin yazılı hale gelmesini engelliyordu. Bu durumda Aryan din adamları Magiler yazının gelişmesine engel oluyordular, diyebiliriz.

Bu geleneğin Kürd folklöründe birer müzisyen ve sanatçı olarak kabul edilen "*Dengbej*"lerde de görülmesi bir tesadüf olmasa gerekir. Anlaşılan onlar da sanatlarının ellerinden kaçmasını önlemek için şarkı sözlerini yazıya dökmüyorlar ve ezberliyordular. Mesleklerinin icrası olan müzik aletlerini de çalmasını sadece çocuklarından bu işe yatkın olana öğretiyorlardı. Mitracılıkta ve Ateşperestlikte Magi din adamlığı meslek olarak bu şekilde Doğu Aryanlarda kastlaşmıştı. Magi din adamlarında görülen kastsal bu ilişki Geç Hitit Bölgesinde arta kalan günümüz *Şafii, Alevi ve Ezidi (Şex, Mella, Dede*) din adamlarında görülüyordu. Yani dini alanda Aryanların kendi dillerini korumuş olmaları onların dilsel gelişimlerini yazım alanında geliştirme rolünden yoksun görünüyor. Yazımdan uzak duruyorlar. –Magi dini adamların bu konumunu Sâsânîler döneminde ve Manicilik dininin gelişiminde değiştirmeye çalışmıştırlar. Fakat başarılı olamamışlardı.

Med Devleti katında elbette yazışmalar vardı. Belli belgeler yazılı olarak korunuyordu. Fakat oldukça dar bir alanda bu kurum işlev görmüştü anlaşılan. Ahamenişler döneminde de anlaşıldığı kadarı ile Asurca kayıtlar tutulmuştur. Lidya ile yapılan andlaşma, mektuplaşmalar, belirli yazışmalar ve devletin kayıtları muhakkak vardı. Bu yazışmalar o dönemlerde devlet bünyelerinde Asurîce yapılırdı. Özel kâtipler bu işlere bakardı. Kaldı ki bu geleneğin kurucularından ilk grubu da Mitannili Maryannulardı. Maryannular, geçmişte Asur sarayında da görev yapmışlardı. Bu gelenek buradan Medli kâtiplere de geçmişti. Ahameniş döneminde eski Med başkentinden hiç kopamayan Persli krallardan Kral Darius'un iddiasına göre Ariyaca ile ilk kayıtlar onun döneminde başlamış görülür. Diğer yandan Med-Pers çekişmesi neticesinde Med yazılı kayıtlarının Perslerce ortadan kaldırılmış olduğu öngörülmektedir. Çünkü sanki Medler hiç yaşamamış gibi onlara dair belgeleri Pers kontrolünde olmayan alanlarda tespit edebiliyoruz. Diğer yandan Persler Med saraylarında devletin tüm kurumlarını olduğu gibi kullanıyorlar. Diğer bir veri Avesta dini kitabıdır. Elde bulunan yazılı Avesta belgeleri Ârâmice ve Sankiristce harfler ile yazılmış olan belgelerdir. Avesta, Sankiristce-Ariyaca dilleri ile Asurî ve Ârâmi harfleri ile Partlar ve Sâsânîler dönemlerinde yazılmıştı. Sâsânî döneminde son toplanan MS 3. ve 7. yüz yıllar arası yazılmış olan eserlerde Ârâmiceden geliştirilen Pehlevi harfleri ile

yazılmıştı. Avestalarda kullanılan dil önceleri Med aşireti olan Magi kabilesinin rahiplerinin diliydi. Çünkü Zerdüşt onların arasından çıkmıştı. Son Avesta düzenlemesi Sâsânî döneminde yine bir Magi rahibe yazdırılmıştı.

Medler yazım için *Akkad/Âsuri* alfabesi kullanıp kullanmadığı bilinmemektedir. Ancak bazı bilim adamları sözde Eski Pers çivi yazısının aslında Medyan çivi yazısı olduğu ve daha sonra Perslerce kullanıldığını varsaymaya meyillidir. Ayrıca Asur esareti ve vasallıkları döneminde birçok Medlinin Asur sarayında kaldığını ve bürokratik ve oldukça üst saray yönetimi ve şehir yöneticiliği olan görevlerde kalması sebebi ile edindikleri bir yazım dilinin olmaması düşünülemez. II. Kiros yönetimindeki Ahamenişlerden önce, Medya, bariz olarak İran malzemesinin ve entellektüel kültürünün gelişiminin merkeziydi. Bununla beraber, Med döneminden hiçbir arşiv bulunmamıştır ve Medler'in kendi yazı sistemlerinin olup olmadığı bilinmemektedir. Medya topraklarında şimdiye kadar Ahameniş öncesi döneme ait sadece bir yazıt (bronz bir plak) bulunmuştur. Bu çivi yazısı kitabesi Akkadlarca muhtemelen MÖ 8. Yüzyılda oluşturulmuştur. Ancak içinde hiçbir Medce adı geçmez.[102] Medya'da *Tepe Nush-i Jan*'da bir parça gümüş üzerine çivi yazısı kitabesi çıkarılmıştır. Ancak sadece ilk sembolün sonuyla bir sonrakinin başı korunmuştur.[103] Etimologlar Avesta'daki İran menşeili yazılmış eserlerde bu dili incelediklerinde kullanılan dilin Kürdce'nin geçmiş bu tarihi dönem içindeki kullanımı olan dil yapılarından biri olduğu tespitine ulaşmışlardı. Fakat Medler batıda Hurrili ve diğer Aryan kavimler ile karıştıktan sonra yeni bir lisanı geliştirmeye başladılar. Bu dil Kürdçe idi. Kürdolog ve Rus dil bilimci *Nicholas Marr* da; Kürdce'nin bu bileşik yakınlığını kabul ediyor: *"Kafkas dillerinden biri olan Kürdce sonradan Medce'nin etkisinde kalarak değişime uğradı. Kürtler başlangıçta Yafetik (Gürcüce ile aynı kökten) bir dil kullanırken daha sonra Ari bir dile geçiş yaptı-*

102- *Bkz. I. M. Diakonoff, "The Origin of the 'Old Persian' Writing System and the Ancient Oriental Epigraphic and Annalistic Traditions," in Mary Boyce and Ilya Geshevitch, eds., W. B. Henning Memorial Volume,London, 1970, pp. 98-124.*

103- *Bkz. J. A. Brinkman, "The Inscribed Silver Fragment from N□sh-i J□n," İran 9, 1970, p. 107.*

lar. Kürtler ya İrani kökenli olup Urumiye gölü bölgesinden Botan"a doğru göçmüş ya da Khaldlar (Xaldi/Haldi), Gürcüler, Ermeniler gibi Ön Asya yerlisi kavimlere akraba olup eskiden bu akrabalarıyla aynı dili konuşurken daha sonra dil değiştirerek Aryani/İranî bir dili benimseyen bir topluluk olmuştular" diyor.[104] Nicholas Marr'ın ön görüsü ile Kürd tarihi Medler ile başlamıyor. Ondan önce başlıyor. Herhalde Rus dil bilimcisi *Nicholas Marr* da Aryan olmayan fakat Kafkas olan Hurrilerin Doğu Aryan kültürlü Mitannilerin oluşturduğu toplulukları Kürdlerin kültürel soy kütüğünde görüyordu. Mitanni kültürlü topluluğa Kürd tanımı ne kadar doğru olabilir, bu tartışmaya açık. Fakat Kürdlere dair tespit ettiği kültürel değişimler, tespiti doğruydu. Kürtler karma bir toplumdur, zaman içinde dil ve coğrafya değiştirmişlerdir ve dilleri de etnik yapıları gibi karmadır. Hurriler Kafkas kültürlü olmasına rağmen MÖ 17. yüz yıl sonrası Mitannili Doğu Aryan topluluklar ile kültürel etkileşimi bölgede yaşamışlardı. Hurri kabileler bu Mitanni kültürel etkileşiminden Aryan bir alagorik hibrid/ortak kültürel kimliğe kavuşmuşlardı. Ayrıca MÖ 10 yüz yıl sonrası Med ve Kimmer-İskit Doğu Aryanların Urartu bölgesine ve Zagroslara yerleşimi sonucu Medler bölgede kendisi gibi Doğu Aryan bir dil olmayan Kafkasik bir dil olan Hurrice ve diğer yerel diller ile ortak bir bileşimi ve değişimi baskın bir biçimde yaşadı. Soy olarak Doğu Aryan bir kültüre sahip olan Medler, Kürdlerin dışında bir kavim gibi algılanmamalı. Med Ariyaca dilinin Kürdistan coğrafyasında iki yüz yıl içinde kendi egemenliğini diğer dillere baskın çıkardığı bu tespitten yorum olarak çıkarılmalıdır. Medler Kafkas dili olan Hurriceye baskın oldukları oldukça belirgindir. Bu iki dil üzerinde yükselen modern Kürdce dilinde Doğu Aryan Ariyaca dili özellikler baskındır. Zaten dillerin kendi evrim tarihine de bu durum uygun düşer. Herodot'un bölge dili için yaptığı tanımlamalar da bu doğrultudadır. Med uygarlığının boy verdiği coğrafya bu günkü Kürdistan'dır. Med dili Ariyaca, Hurice (Guti, Kassit, Lulubi, Subaru), Asyatik Ariyaca: Kimmer, Saka/İskitce, Batı Ariyaca: Hititce, Ermenice, Muşkice, vs. bu dillerin tamamı bir şekilde bugünkü Kürdçe dilinin içinde bir şekilde yaşamaya devam etmektedir. İran coğrafyasında

104- *Bkz.Bazil Nikitin, Kürtler, İstanbul 1994, s.39.*

kalan Doğu Aryan topluluklar (Med, Pers, Part vs.) bu dilsel karışımı İran'ın kadim halkları; *Elamlar, Alanlar ve* daha sonra *Sami* topluluklar ile yaşadılar. Nitekim bu bileşimlerden *Farsça dili* gelişti. İran coğrafyasında ki Doğu Aryan toplulukların bileşimi tıpkı Hurri topluluklar ile olduğu gibi olsaydı oradada bu Farslar yerine Kürdler olacaktı.

Doğu Aryan *Alanlara* ilişkin ise (Yunanca "*Alanoi*", Latince "*Alani*") burada kısa bir bilgi verelim. Alanlara dair MS 1. Yüz yılın ortalarına kadar bir kaynak yoktur. (*Seneca, Thyestes.*) Ancak Sarmatlar ve Doğu Avrupa'da peyderpey onların yerini alan Alanlardan MS. 5. Yüz yılın ortalarına kadar Yunan, Roma ve Bizans kaynaklarında sık sık bahsedildi. Adları İran kelimesiyle aynı etimolojik kökten gelen Alanlar, MS 4. Yüz yılda yaşamış Romalı tarihçi *Ammianus Marcellinus*'a göre "*neredeyse tamamı uzun boylu ve güzel görünüşlüydü, saçları da genellikle sarıydılar.*" (AM, XXX, 2, 21). Bir süre Kafkaslardan Tuna'ya kadar uzanan geniş bir bölgeye hükmettiler fakat Hun istilasıyla birlikte gittikçe batıya sürüldüler. Ancak ataları Kimmerler, İskitler ve Sarmatların aksine tarihten silinmediler. Bizans İmparatorluğu'na girerek Batı Avrupa'ya yerleştiler ve sonradan Avrupa'da meydana gelen olaylarda hayati roller üstlendiler. Her şeye karşın Ortaçağ Avrupasında önemli bir güç olarak anılmayı hakeden Alanlar'dan yeteri kadar bahsedilmemiş olması gariptir.[105]

Daha çok Yukarı Mezopotamya'ya ve eski Urartu coğrafyasına yerleşen Medler yine daha çok Elam ve Alan coğrafyasına yerleşen Persilerden kültürel olarak da kopmaya başlamış oldu. Bu süreç Part sonrası başlar, İslamiyet'in Sami Arap kültürü ile İran'da hâkimiyet kurduğu dönem sonrası oluşan yeni Farsi dil ile gelişmeye başlar. Kadim Ön Asya'da Fars ve Kürd oluşumu Doğu Aryan halkların göçleri sonrası gelişmeye başlar. Kürd ve Fars oluşumu kavmi olarak Ön Asya'da doğar. Doğu Aryanların anayurtları görülen kadim Horasan ve Baktira'da dahi görülmez. Kürd oluşumunu Yukarı Mezopotamya'da Mitanniler ile başlamış olduğu; milattan önce 14. Yüz yılda tespit edilen bu gelişimin bin yıllık bir tarih aralığı içinde aynı coğrafyaya MÖ 10 yüz yılda getirilen veya göç etmeye başlayan Doğu Aryan

105- *Bkz. Dr. Oric Basirov, "İmparatorluk Öncesi İrani Halkların Kökeni" Çeviri: Tkhostati Engin Polat, http://www.jinepsgazetesi.com/-12238.html.*

yeni Med, Pers ve Part kavimleri ile şekillendiği gözden uzak tutulmamalıdır. Bu süreç *Kardular* ile sona erer. Fakat bölge halklarının özellikle Grek, Ermeni ve Ârâmilerin bölgedeki Kardular gibi konuşan insanları yani Kürdleri tanımlayan adları: *"Kardu, Karda, Ekrad"* vs. tanımlamaları birçok kavmi tanımlama tartışmasını da sona erdirdiğine delalettir.

Zerdüştlük dinin tüm belitleri günümüz Kürdistan coğrafyasında yaşayan halk tarafından çeşitli biçimlerde hala yaşamaktadır: hem halkın günümüzde kullandıkları inançları içinde, bir benzerlik olarak, hem de ananevi yaşam tarzı olarak. Bu dinin bize bıraktığı önemli şeylerden biri de eski Ariyaca diline ait dini terminolojide yer alan kelimelerdir. Dil olarak günümüz Kürdleri Zerdüşt olmadıkları dinlerin tamamında hala Zerdüştlük döneminden kalma Medlerin Ariya dilinden gelen termineolojisini kullanmaktadır. Birkaç örnek verirsek: *zikr=Ersime, Xweda/Xade/Hude, Allah, Peygamber=Resul, Namaz=-Felah, Avdest=Gusl vs.* Kelimelerin ilk okunuşları Ariyaca ikincileri Arapça'dır.

MEDLER KÜRD KİMLİKLİ DEVLET TARİHİNİN BAŞLANGICI MI?

Eğer Kürd oluşumu tarihi aydınlatılacaksa MÖ 2000'ler sonrası Yukarı Mezopotamya'da oluşan *Akadlar-Hurriler-Mitanniler-Hititler-Ârâmîler-Asurlar* ile meydana gelen kültürel etkileşimlerden başlamak gerekir. Bir başka gerçek daha, aynı yüzyıllarda Kürd oluşumunda yer alan Kafkas-Aryan karışımlı *Mitanni-Hurriler, Subartular, Lubililer, Gutiler ve Kassitlerin* ve MÖ 10 yy sonrası bölgeye yerleşen Doğu Ariyaca konuşan *Med, Saka, Pers, Part, Soğdialı* unsurlardan oluşan Doğu Aryan toplulukların bölge halkı ile karışımları dikkate alınmalıdır.

MÖ 10. Yüz yıl sonrası halkların karışımı bir yerde bölgenin iki güçlü devleti Asur ve Urartu devletlerinin askeri kampanyaları sonucudur. MÖ 6. Yüz yıla kadar Asur ve Urartu devletlerinin, anavatanları *Bactira*'dan (modern Afganistan) Horasan, İran'ın Orta Zagroslarına göç ederek Ebruz ve Zagroslara yayılmış Medleri ve Persleri bu topraklardan çıkarıp o zamanlar kendi toprakları olan günümüz Kür-

distan topraklarına köle olarak getirip iskân ettiği bilinir. Yine Urartu ve Asur'un batıda Bereketli Hilal bölgesinde, Doğu Akdeniz ve Kuzey de Urartu üzerinden Karadeniz ve Kafkas boylarında köle arayışına çıktığı askeri kampanyaları meşhurdur. Nitekim her iki devlet de kendi yazılı metinlerinde de bu iskâncı politikalarından kendilerine büyük övgüler ile değinmişlerdir. Asurların Geç Hitit halklarını da benzer şekilde günümüz Harran ovasına ve Güney Kürdistan topraklarına yerleştirdiği ve iskân ettiği bilinir. Bu türden iskân etme olayları Asur, Urartu, Geç Hitit ve Medlerin tarihinde fazlası ile değindik. Fakat diğer yandan Asur ve Urartu bir yerde bu politikalarıyla kendi sonlarını hazırlamışlardır. Çünkü Yahudiler hariç diğer iskâna tabi kalan halklar Doğu Aryan kökenlidir. Bu halklar iskân edildikleri yeni yerleşim konumlarından memnun oldukları gözlemlenir. Geride kalan eski vatanlarındaki soydaşlarını da bölgeye bizzat zamanla kendileri çekerler. Bölgede gittikçe güçlenen Doğu Aryan yeni bir bilinç ve kültür oluşmuştur. Ayrıca tıpkı Urartu konfederasyonu gibi Medlerin öncülüğünde Medyan bir birliktelik, Asur'a karşı oluşmuş görünür. Nitekim Medlerin Asur'u alt ederken (MÖ 612), oluşan cephede bölgenin tüm halkları ve iskân edilmiş yığınları Asur'a karşı savaşmıştır. Ortaya güçlü bir Med Devleti çıkmıştır.

Aryan Medlerin MÖ VI. yy'da egemen olduğu Kürdistan ve İran coğrafyasında bölgede derin izler bırakmış olduğu önemli bir gerçekliktir. Kürdlerin tarihçilerce ataları olarak kabul edilen kavimler olan; Hurrilerin, Hititlerin, Luvilerin, Mitannilerin, Lulların, Gutilerin, Kassitlerin, Kimmerlerin, İskitlerin, Partların, Soğdialıların ve Perslerin yine Med kavimler ile kaynaşması sonucu ortaya çıktıkları da bu gün bilinmektedir. MÖ 11. yüz yıldan itibaren peyder pey, aralıklarla Med kabileleri Urartu ve Asur'a yani günümüz modern Kürdistan'a yayılmaya başlamıştı. Bölgenin diğer Kafkas ve Aryan toplulukları ile kaynaşmıştı. Dünyanın diğer Aryan halkları gibi çeşitli biçimlerde karma yapılar oluşturan Doğu Aryan toplumlar bir benzer karma oluşumu Yukarı Fırat-Dicle, Van havzası, Sevan Gölü'nün güneyinde, orta Zagroslar ve daha güneyde Diyala bölgesine kadar kapsamı oldukça geniş bir alanda yaşadılar. Urartu, Mannai ve Medya döneminde siyasal olarak aynı dini birliktelik içinde yaşayan Hurri-Haldi-Guti-Kassit, Ermeni ve Med'li Kafkas ve Aryan kabilelerinin

Medli Karkaššî/Kaştaritilerin 150 yıl gibi baskın kültürel yönetimi altında zamanla oluşan ısrarlı dini, siyasi, dilsel ortak yaşam birlikteliği sonucu yeni ana ortak sosyal payandalar yaratmıştır. Aynı dini, kaderi birlikteliği ve sosyal ve siyasal dayanışmayı komşularının tüm saldırılarına karşı birlikte yaşayan bu halklar kültürel alanda ortak bir paydaya ve yeni oluşuma sürüklenmiştir. Kürd kavmi kimliği henüz doğmamıştır, fakat bu süreç zarfında kavmi niteliğine kavuşmanın nesnel koşullarına sahip olmaya başlamıştır.

Kürd kavmi oluşumu, bir yerde *Anglosakson*; İngiliz milleti oluşumuna benzer. Nasıl ki Kürdler esasda baskın kültür olarak Doğu Aryan; Mitanni, Med, Pers, Part, Soğdia, Kimmer, İskit boylarına dayanır, İngilizler de Anglosaksonların; *Angluslar, Saksonlar ve Jütiler* boylarına dayandılar. Nasıl ki Doğu Aryan halklar Antolia'da ki Hurrileri, Hitit ve Luvi kavimlerini kendilerine kattılar, Anglosaksonlar da yerli *Keltleri (İskoçlar), İrlandalıları*, daha sonra ülkeyi istila eden *Normanları* kendilerine katmışdılar. Benzer karma kavmi kültürel oluşumlar dünyanın birçok yerinde yakın kültürel boylar arasında yaşanmış farklı kültürler absorbe ya da asimile edilmiştir. Nitekim Kürd oluşumunda Medlerin bu bakımdan belirleyici olduğu ön görülmektedir. Buna sebep olarak da Medli *Magi* din adamlarının dinin sözcüleri oluşudur. Ateşperestlik, Zerdüştlük ve Mitracılığın iç içe olduğu Hindui dinlerin temsilcisi olarak temel eser olan Avesta ve onu oluşturan Gatalara hâkim olan Magi rahipleri ruhani grubun bu Med kökeni Kürd kavmi oluşumunda oldukça bağlayıcı olmuştur. Med kültürü ile gelişen dil, bu dini Magi rahipleri ile geliştirilmiş ve zenginleştirilmiş bir dil olduğu açıktır. Ayrıca Avesta ve Gatalar, Med Ariyacası edebi ve lirik şiir dili ile yazılmış eserdir. Dilin bu dini-edebi boyutu karşısında diğer yerel dillerin gücü oldukça zayıftır. Nitekim bu dini kültürel yapı devletin de koruması altına alınmıştı. Dini kültürel alanda Magiler tek sorumlu yapı olmuştur. Magilerin Kürd oluşumunda ki yerleri sadece dini amaçları ile değil onların diğer vasıfları ile de desteklenmişti. Çünkü Magiler aynı zamanda yerelde oluşan cezayi ve hukuki olaylarda mesuliyetleri hâkimlik düzeyine çıkarılmış *Mobed* denilen üst yetkeleri olan insanlardı. Onların devletten aldıkları yetki ile hâkimlik görevlerinde bulunduklarını daha sonraki Ahamenişler Hanedanlığı döneminden biliyoruz. Kısacası Medli Magiler dinlerin-

deki dini konumları ile sadece değil Kürd milletini oluşumunda embriyon rolü oynayan aynı zamanda bu döletin hukuki, edebi ve kültürel atardamarlarıdır.

Bölgeye Perslerin egemenlik döneminde de Doğu Aryan göçler dalgalar halinde devam eder. Med Devleti döneminde gittikçe kaynaşan bölge Aryan kabileleri Ariyaca konuşan Medlerin baskın öncü rolü ile Kürd kavmi oluşumunun önünü açarlar. Aslında Medler kaynaştıkları halklar ile kültürel etkileşimleri de muhakkak yaşamışlardı. Kafkas Hurriler ve diğer Aryan (Mitanni, Saka/İskit, Kimmer, Ermeni, Muşki, Pers vs.) topluluklar ile oluşan sosyolojik karışımda Kürdler kavim olarak tedricen ortaya çıkar. Bölgenin dilsel karmaşasında birbirlerin dillerinden etkilenen bu topluluklar yeni oluşan iletişimlerininde "*Kürdce*" lisanını ortaya çıkarmaya ve geliştirmeye başlar. Bu sürecin Kürd görünümü ile belirginleşmesi için yeterli olmadığı eldeki verilere göre anlaşılmıştır. Yani Kürd'lük, Med döneminde embriyon haldedir. Diğer yandan Pers egemenliği döneminde de bu bölgenin-günümüz Kürdistan coğrafyasının- o dönem ve bu dönem sonrası en azından bin yıl bölge devletlerince hep *Medya Eyaleti* olarak anıldığını, farklılılığının öne çıkarıldığını tarihsel kaynaklardan da biliyoruz. Bu noktaya dek, Grek metinlerinde Medler, "*Med veya Mada*" (Med) olarak, Tevratta; "*Med*", ülke olarak "*Medya*" olarak bilinir. Bu duruma kutsal kitaplarda bazı örnekler verecek olursak, Tevratta: *"Tanrı Doğuya doğru, cennette bir bahçe yaptı ve yarattığı ilk insanı buraya yerleştirdi. Bahçeyi sulamak için cennetten bir nehir akıttı. Nehir birbirinden ayrıldı ve dört kola bölündü. Birinci kolun adı, altınsı Havila diyarını saran 'Pişon'dur. İkinci kolun adı, Kuş (Kassit/Kardunya) ülkesinin etrafını saran 'Gihon'dur. Üçüncü kolun adı 'Fırat'tır".* Tevrat'ın Tekvin Bölümü'nün sekizinci suresi bu sözlerle başlamaktadır. Yahudilerin Tevrat'ına göre, Aden, yani tanrının yarattığı cennet, Kürdistan'daki Urmiye Gölü'nün güneyindedir. Dicle ile Fırat da, bu cennetin iki nehridir. Tevrat'ta geçen *Daniel Peygamber* Kürdistan'da yaşamıştır. Daniel, MÖ 605 yılında henüz çocukken Babilliler tarafından esir alınır ve hayatını Babil ile "Kürdistan'da" sürdürür. Daniel, sürgünde âlim olarak yetiştirilir ve Asur Kralı Nabukadnezar döneminde Babil sarayında kalır. Mado-Persler Babil'i ele geçirdikten sonra Daniel, *I. Dara*'nın sarayında hizmet vermeye

başlar. Tevrat'ta Daniel isminden bir sure var ve bu surede birçok defa Medler'den bahsedilir. Daniel, Güney Kürdistan'da, Kerkük kalesindedir. Daniel bölümünün beşinci suresinde, Daniel, Babil Kralı Nabukadnezar ile konuşurken ona şöyle der; *"Tanrı senin ülkeni Medler ve Perslere verecek."* Aynı surede *"Med'li Dara*'dan, Babil'i ele geçirirken bahseder. Bu surede daha sonra Daniel Peygamber ve Dara'nın başında geçen olaylardan söz edilir. Yine Daniel ismindeki altıncı surede, tamamen Medlerin adaletinden, aslanların arasına atılmasından ve Daniel'in Med liderleri ile olan iyi ilişkilerinden bahsedilir. Bu sureye göre Daniel, Kral Dara'nın veziri olmuştur. Yine "Sayılar" bölümündeki *24. Surede* Daniel hakkında, Med ülkesinde kaldığı ve burada Magulara/Magi din adamlarına bir lider olarak onlara geleceği görme konusunda bazı şeyleri öğrettiğinden bahsedilir. Daniel'in bu meselesi, daha sonra İncil'e geçmiştir. Tevrat'ın diğer birçok bölümünde de Medlerden söz edilir ve Yahudi sürgünündeki bazı olaylar aktarılır. *Yaremya* bölümünde, *51. Bab'ın 11. Suresi* şöyledir; *"Oklarınızı sivriltin ve kalkanlarınızı güçlendirin, Rabbimiz Med hükümdarını uyandırmıştır. Onlar Babil'i yıkacaktır. Bu, tanrının intikamıdır, tanrının öfkesi Babil'e yönelmiştir."* Krallar bölümündeki 17. Surede Asurlar tarafından sürgün edilen Yahudiler den söz edilirken şunlar ifade edilir: *"Asur hükümdarı İsrailoğullarını Habur ve Medlerin kentine sürgün etti."*

Med Hanedanlığını Demirci Kawa ile başlatan Kürd tarihçilere rastlanır. Kawa adı; bu dönemde önderlere verilen bir san veya ünvandı da. Tıpkı İslam dönemi sonrası Kürdlerde kullanılan Han, Mir ünvanları gibi. Avesta'da sekiz Kawa ismi geçer ve bunların sonuncusu, Kürd milli marşı *"Ey Reqip!"*de geçen, Medya ve *Kawa/Kawi Husrawa* (*Keyxusrew*)'dir. İşte bu sözler:

Em xortên Midya û Keyhusrew in...

Dîn îman û ayîn man, her niştîman.....

Dîn îman û ayîn man kurd û Kurdistan

Kes nebê kurdin mirin.....

Kurd jîn dibin,.....

Jîn dibe qet nakeve ala Kurdan...!

Türkçesi

Medlerin Keyhüsrevlerin torunlarıyız.
Dinimiz imanımız vatanımzdır
Dinimiz, inancımız Kurd ve Kürdistandır
Kimse demesin Kürdler ölüdür!
Kürdler diridir,
Diridir, hiç inmez Kürd bayrağı"[106]

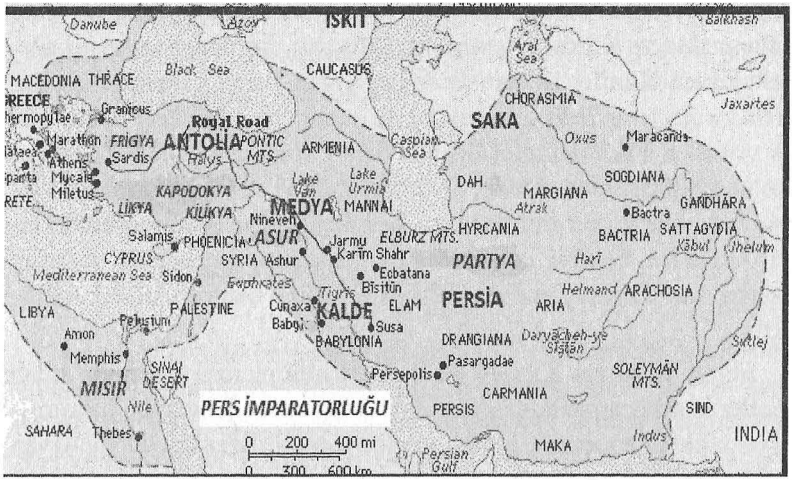
Bu nedenle Asur başkentini ele geçiren bu Kralın Med Kralı Kawa ünvanı ile de modern Kürdler arasında anılmış olması her ne kadar politik olsa da, yorum olarak doğru bir gerçeğin altı da çizilmektedir. Medlerin Asur'un hâkimiyeti altındaki günümüz Kuzey Kürdistan coğrafyası artık bir *Med* yurdu adı ile *Medya* olmuştur. Modern Kürd milli oluşumu da bu tarihi bakaya yaslanan siyasi adımla milli bir kimliği elde etmiş oldu. Binlerce yıldan bu yana Kürdler arasında milli bir bayram olarak kutlanan *Newroz*, kaynağını Medlerin Avesta kitabından alır. Avesta'ya göre, tanrı 365 günde dünyayı yaratmış ve yaradılışın ilk özel günü olan *"Ferwerdin"*, yani bugünkü takvime göre 21 Mart, Newroz'da başlamıştır. Newroz birçok yönüyle ayrıca Med'li bir kavramdır. Avesta'daki bu efsaneye göre, Kawa Feridon 21 Mart'ta Aryan halkını, Aji Dahhaka'nın tufanından kurtarmıştır. Dahhak Avesta'da, üç başla, altı gözlü, üç bacaklı ve binlerce kolu olan bir ejderha olarak tanımlanmıştır. *Aji Dahakka* isminin anlamı, 'zehirli yılan'dır. O, Mecusilik dininde kötülükler ailesi olan *Angra Manyu* ailesindendir. *"Nahr-Tīrāg şehri (Asur bölgesinde-modern Irak) Aji Dahhak'ın şeytani hükümdarlığı zamanında onun haremi ve Aryanlar'ın zindanı olarak kurulmuştu. Daha sonra Aşkâni (Part) zindanı olarak anıldı."*[107] Binlerce yıl aradan sonra Newroz Bayramı,

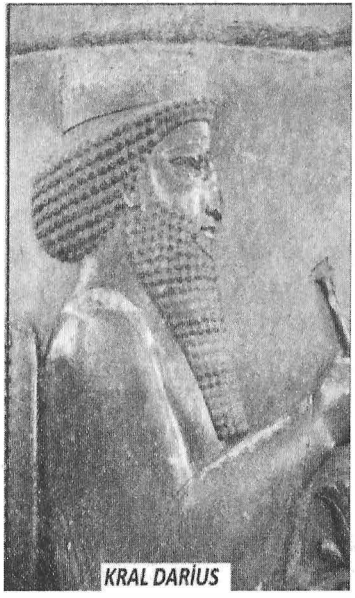
106- *Bkz."Ey Reqip" şiiri, 1938'de Koysancaklı Kürd şair Dildar (Yunus Raul) tarafından yazılmış, Mahabad Kürd Cumhuriyeti'nin (1946) milli Marşı idi. Günümüzde ise, Irak Kürdistan Bölge Yönetimi'nin milli marşı'dır."*

107- *Bkz. Šahrestānīhā ī ērānšahr, "Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi" (Academic Journal of History and Idea) 2014/Cilt:1 /Sayı:3/Ağustos 2014/Volume:1/Number:3/August.*

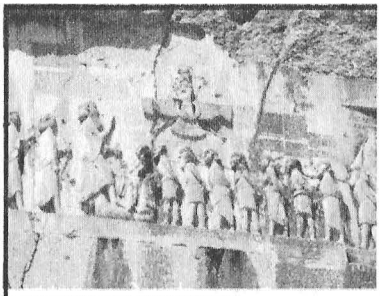
Medlerin torunları olan Kürdler arasında halen de çoşkulu bir biçimde kutlanmakta ve Kürdler Newroz'da ihtişamlı tarihlerinin izlerini görmektedirler. Kürdler'in dışında soyca Aryan-Turan karışımı olan her ne kadar *Azeri ve Taliş* gibi halklar da kendilerini, Medlere yakın olarak görürler. Fakat Kürdler dışında hiçbir etnik grup Medlere ataları olarak sahip çıkamamaktadır. –Kürdce, Zazaca ve Farsça arasında kalmış, İndo-Aryani bir dili konuşan *Talişler*, İran'ın Kuzey eyaletlerinden Gilan ve Erdebil ile Azerbaycan'ın güney kesiminde yaşarlar. Azerbaycan'da yaşayan Kuzey Talişleri, *Taliş-i Guştasbi* olarak adlandırılır.

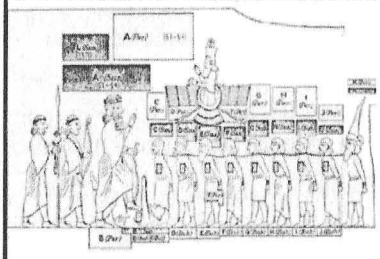
Ebruz, Horasan, Kirman vb iç doğu İran platosu kısmında kalan Medler kadim zamanlarda diğer Aryan kavimler ile kısmen karışmışlar (özellikle Persler'le). Bunun sonucu Medler diğer İran Doğu Aryan halkları; *Persler, Gılakiler, Beluciler, Mazadaranlar, Peştunlar, Talişler, Tacikler ve Ossetler/Alanlar vb.* gibi grupların kavmi oluşumu içinde de yer almışlardır. Fakat MÖ 10. yüz yıl sonrası Batı İran'da /Medya'da ve Asur'a yerleştikten sonra kendi kültürel ve siyasal kimlikleri itibari ile kavmi olarak baskın olmuşlardır. Medler yaşadıkları coğrafyayı ısrarlı direnişleri sayesinde yurtları haline getirmişlerdir. Millattan önce Medlerin yurt olarak baskın olduğu Medya diye adlandırılan coğrafyanın kuzeyde Sevan Gölü'ne, kuzey batıda Garzan Çayı'na, batıda Cizre'ye güneyde Mandali'ye ve doğuda İran Büyük Çölü'ne uzandığı ön görülmektedir. Bölgedeki bu Aryan konumlanış üzerinde şekillenen modern Kürd halkının lehçesel dil sorunlarının gerisinde bu farklı zamansal yerleşimler ve karmaşık kültürel buluşmalar rol oynamıştır. Yukarıda da değindiğimiz gibi Kürdlerin etnik oluşumunda dini inançları olan Mitracılığın ve Magiciliğin/Zerdüştcülüğün önemi azımsanamaz. Kültürel oluşumda dini alt yapı dilsel belirlenimi hem ortaya çıkaran hem halklar arasında sosyal yeni bileşim yaratması ile Kürd halkının kültürel bileşiminde büyük öneme sahiptir.

KRAL DARİUS

Kral Darius'un zaferleri-Hemedan

PERS İMPARATORLUĞU (MÖ 559-330) (AHAMENİŞ/HAH'ĀMANIŞIYĀN HANEDANLIĞI)

İran'da kavmi belirlenimlerin Doğu Aryan toplumlarında görünür yeni niteliklere kavuşması oldukça geç gelişmiştir. Bu kavmi yapılar daha çok dini ayrılıklar ile gelişmeye başlar. Siyasal çatışmalar Aryan kavmi yapıları otoktan coğrafik olarak yeni sosyal birliklere sürükler. Yani kavimler kendi aralarındaki anlaşmazlık ve siyasal çekişmeler ve çatışmalar sonucu kendilerine ait yeni yurtlar yaratırlar. Bu konumu yarı göçebe kapalı üretim tarzı da besler. Üretimi pazar için değil kendi tüketimleri için üretim yapan toplumlar yurtluklarına sımsıkı sarılırlar. Çünkü tanıdıkları dünya gözlerini ilk açtıkları bu yurtluklardır. Yurtlarını terk etme koşulları doğal sebeplere ve istilalara bağlıdır. Yurt farklılığı zamanla ayrışan toplumlarda kültürel hayatın her alanında; müzikte, foklörde, dinde, dilde ve yaşamın birçok diğer alanında yeni olguları yaratır. En önemli değişim dil de farklı lehce ve ağızları oluşturan yeni bir ağız oluşur. Doğu Aryan toplumlarının Ön Asya'da ki en az 1200 yıl gibi oldukça uzunbir zamanı kapsayan yerleşim serüveninde bu karmaşık kültürel görünüm baskındır. Bu oluşuma neden olan göçler, iskânlar ve istilalar nedeni ile bölgenin asıl yerleşikleri ve sonradan gelen birçok Aryan, Sami ve Asyatik-Kafkas kabilelerin ve kavimlerin aynı coğrafya da iç içe geçişlere sürüklenmeleridir.

Ayrıca öncelikle İran'ın ve geriye kalan Ön Asya'nın diğer bir özelliği MÖ 12. ve 8. Yüz yılları arasında, batıda Ege Denizi ve Trakya üzerinden ve doğuda Afganistan üzerinden Aryan kavimleri, güneyde Yemen'den ve Mısır'dan sürekli yeni Sami göçler alışıdır. Nitekim Med, Pers ve Belluci vs. diğer Doğu Aryan kabilesi boyları *Arokhasia'dan, Baktira-Soğdiyan'dan* (Modern Afganistan) peyder pey farklı zamanlarda İran'a, Asur Mezopotamyasına ve Urartu topraklarına göç etmiştiler. Aryanların batıdan ve kuzeyden Kafkasya

üzerinden özellikle Urartu topraklarına dalgalar halinde göçleri vardır. Her yeni gelen topluluk, beraberinde kendi kültürünü ve dilini de bölgeye taşımaktadır. Afganistan üzeri İran, Mezopotamya ve Urartu topraklarına gelen Doğu Aryan göçer toplulukların Ariyaca ana dilleri olmalarına ragmen hiçbir boy kendinden önce gelen soydaşı olan topluluk ile aynı lehçeyi ve ağzı konuşdukları görülmemiştir. Ya da göçerler yerleştikleri soydaşlarının yeni bölgelerinde ki halkın dili ile kendi dilleri arasında yeni bir kültürel değişimi yaşamaya başlamıştır. Bu nedenle göçerler ve eski yerleşik topluluklar zamanla yeni kültürel görünümleri ile ortaya çıkımışdılar.

Doğu Aryanlar askeri ve dini üstünlüklerini öne çıkarmışlardı. Lakin medeniyet olarak geldikleri Mezopotamya ve Antolia bölge halklarından oldukça geri göçebe çoban halklardı. Şehirleşmede Hint ve Sümer medeniyeti arasındaki gelişmişlik düzeyi bakımından görününen enaz 2000 yıllık medeniyet farkı kendini belli ediyordu. Bu toplulukların bölge yerleşimin de şehirleşmeye geçişini Hemedan şehrini oluşum sürecini temel alırsak (en az MÖ 700 yıllarıdır) Doğu Aryan göçleri daha iyi gözlemleriz. Urartuyu ölçüt olarak alırsak kendi dillerini yazıya geçirişlerini MÖ 7. Yüz yılı yine gösterebiliriz. Bu görünümü ile Doğu Aryanlar yazılı dili kullanımı Aşağı Mezopotamya Sümer medeniyetinden en az 2500 yıl geridedir. Çünkü Sümer'de yazının kullanımı MÖ 3200-3500 yıllarıdır. Doğu Aryanları, Batı Aryanlar ile mukayese yaparsak Hititlere göre en az 2000 yıl, Friglere göre 1000 yıl bir geri kalmışlık görülür. İstisna olarak da göreceli üstünlükler vardır. Dini alanda ise Doğu Aryanların Zerdüştlük inancı Ön Asya'nın çok tanrılı inancı karşısında oldukça ileri bir medeniyetsel gelişim göstermiştir. Zerdüştlük tek tanrılı bir inanç olan bölge dini Yahudiliğe dahi kendinden birçok şey katmıştır. Zerdüştlük felsefe olarak da Yunan felsefesinden ilerdedir. Fakat Yunanlıların felsefeyi sistematik bir bilim haline getirmeleri becerileri yabana atılamaz. Uygarlık konomlarını en iyi Ön Asya'nın batısında yer alan güçlü ve Doğu Aryanlardan birçok bakımdan daha ileri toplumların devletleri olan: *Akad, Asur, Babil, Mısır*; *Hitit, Luvi, Urartu ve Frig* yazıt ve yıllıklarında, ayrıca *Yahudi* din adamlarının kayıtlarında ve *Yunanlı* tarihçilerin anlatımlarından tespit edebiliyoruz. Doğu Aryanlar Ahameniş Hanedanlığı döneminde becerileri ve üstün devlet idareleri ile bütün

bu bölge uygarlık farklarını ortadan kaldırmaya başlayan yeni bir evrensellik ölçüsünü yaratan dünya devletini çıkarmışlardır.

Aryan göçü sonrası daha çok İran coğrafyasına askeri kampanyalar ile giden Akadlılar, Asurlar ve Urartular buralarda yaşayan yeni göçebeleri hep farklı yeni tanımlar ile tanımlıyor ve onları köle olarak yeni çalışma alanlarına getiriyorlardı. Onların ürettikleri mallara el koyarak, değişik ganimetler ile evlerine dönüyorlardı. Askeri kampanyalarını övgü ile anlattıkları zafer taklarında esirlerini bir şekilde tanımlıyorlardı. Bu tanımlamalarda doğuda öne çıkan iki yeni kavim vardı: Medler ve Persler. Ayrıca İran Aryanlarının kültürel görünümleri arasındaki farklılıkları dönemin Yahudi din adamları, Yunanlı ve Romalı tarihçileri de bizlere sunulmuştu.

Batı ve Doğu Aryanların Ön Asya'da birlikte oldukları Med, Pers, Yunan-Makedonlar, Selevkoslar ve sonrası Medya Atropatenesi, Part, Sâsânî ve Roma dönemi yaklaşık 1600 yıl sürmüştür. Batı Aryan devletler; Selevkoslar, Roma, Bizans ve Doğu Aryan Devletler; Pers, Part, Sâsânî Devletleri yaklaşık bin yıl günümüz Kürd coğrafyası Yukarı Mezopotamya ve Medya'da (Atropoane Medyası dâhil) sınır komşusu olarak hâkimiyet kurmuşlardır. Bu eserde, Medlerin günümüz Kürdistan'ı coğrafyasına yerleşimleri ve bölgedeki baskın kavmi kültürü nedeniyle dönem devletlerinin kendi adlandırması olduğu için *Medya* adını kulacağız. Kürd halkının genelde yaşamış olduğu coğrafyanın bundan sonraki adını daha çok "*Medya*" diye tanımlayacağız. Medya adlandırma, Büyük İskender sonrası onun Generalleri arasında. MÖ 321 yılında, günümüz Suriye sınırları içinde kalan "*Triparadisus*" adlı Yunan yerleşkesinde (modern Lübnan Orantes) imzalanan bir anlaşmaya göre paylaşılan Büyük İskender topraklarının ilk antlaşmasında resmen yer almıştır. Bu antlaşmaya göre Medya toprakları iki kısma ayrılmıştı. *Medya Atropanesi ve Güneybatı Medya.* Medya adı, artık Mandali nehrinin kuzeyinde kalan Yukarı Mezopotamya ve kuzeydoğuda günümüz Azerbaycan topraklarını içine alan topraklar için bir ad olarak Selevkos/Roma-Medya/Pers/Part/Sâsânî dönemlerinde de kullanılmış oldu. Yani yaklaşık olarak 1000 yıl "*Medya*" adı Medlerin bölgeye yerleşimi sonrası bu coğrafyanın genel adı idi.

Doğu Aryan toplumu olan İranlıların yeni kavmi kimliklere kavuş-

masının geç geliştiği gözlemlenir. Çoğu zaman kavimlerin embriyonik yapıları iç içe yaşamın ve ortak kültürlerin olduğu birlikteliklerde yeni asimilasyonları kültürel olarak her alanda yaşarlar. Fakat bazı kültürel ve inançsal birlikler kavmi yapıdaki kopuşları önler. Bu birleştirici öğelerden en önemlisi dindir. Aryan toplumlarda kültürel olarak ortak dini inanç birlikteliği siyasal olarak mevcut Doğu Aryan güçlü hanedanlığın çevresinde bir arada kalınmasında oldukça belirleyici olmuştur. Bu siyasal biliktelikte *Zerdüştlük/-Mecusilik* dininin rolü oldukça önemsenmelidir. Diğer birleştirici öğe ana dildeki ayrılıkların lehce düzeyinde kalmasıdır. *Ariyaca* dili İran toplumunun-Doğu Aryanların ana eksenli dilidir. Antik dönemde bu eksenin koruyucu dili ortak *Avesta* dini ve dili sebebiyledir. Ariyaca dilinin Medce lehçesi ve ağzı ile konuştuklarını ön gördüğümüz din adamları *Medli Magiler* Doğu Aryanların (Özellikle Afaganistan üzeri gelen Ariyaca konuşan toplulukların) ortak bir dil etrafında kalmalarını sağlayan en birleştirici dini kültürel etmenidir/damarıdır.

Din ile dil ilişkisi oldukça önemlidir. Nitekim ileriki yüzyıllarda Zerdüştlük sonrası İslamiyeti benimseyen Doğulu Aryan toplumlarda dini metinlerdeki Arapça zorunluluklar nedeni ile oluşan asimilasyon sonucu Arapçalaşan ve kendi dillerini kaybeden toplumların bu halini gören ve bu durumu kabullenemiyen ve çeşitli biçimlerde protosto eden Doğu Aryan kültürel kökenli aydın direnişlerine sahne olmuştur. Farsi alanda *Firdevsi* ve Kurdi alanda *Ahmedé Qané* dillerinin Arapça tarafından asimile edilmesine karşı bu prototosçu duruşu sergileyen Doğu Aryan aydınların başlıcalarıdır.

Dilsel ayrılıklar günümüzde dahi Aryan bu topluluklarda o kadar keskin ayrımlara sahip değildir. Farklı milli yapılarına rağmen İran coğrafyasında bulunan Aryan milletler: Farsiler, Kürdler, Belluciler, Bahtiyariler, Lurlar, Talişler, Ossetler vs. hala dil olarak anlaşalabilecek bir konumdadırlar. İran Aryan kavimlerinin bu kültürel yakınlıklarının üretim ve yaşadığı coğrafya ile doğrudan alakası vardır. Sosyolojik ve demografik bu konunun ise ayrı ele alınması gerekir. Ariyaca kökenli dillerdeki bu yakınlık konumu özellikle geçmişte MÖ 8. ve MS 1. yüz yıllar arasındaki yakınlığı oldukça ileri düzeyde olabileceği pek ala tasavvur edilebilir. Bu konu eldeki veriler ile sorgulanacaktır.

Doğu Aryan topluluklarda siyasal alanda da benzer dikey örgütlülük, iç içelik görünür. Elam hariç Medler ile başlayan İran tarihi, Aryan boyların hanedanlıkları tarihidir. Bölge coğrafyasında yaşayan Aryan halkların yeni kavmi kimlikleri ile tanımlanması hem bu hanedanlıklarca yapılmış hem de dışarıdan tanımlanılmıştır. Fakat Ariyaca konuşan ve Zerdüştlük dini inancını çoğunlukla MS 7. Yüz yıla kadar koruyan doğu Aryan halklar yurtlarında ki Ariyaca konuşan devletleri hep kabile soylarınca tanımlamışlardı. Kavim olarak Doğu Aryan boyları hep kendinden biri olarak görmüşdüler. Yeterki bu boylardan her biri merkezi otorite için yerel alandaki varlığına bu dini, dili ve kültürel diğer ortaklıklarını ve siyasi alanda olabilecek dış tahlikeler karşısında kader birlikteliğini göstermiş olsun.

Medya bölgesel olarak Kafkas kültürel kökenli Hurrilerin (Hurriler ile aynı soydan olduğu ön görülen: Urartu, Guti, Kassit, Lulubi vs.) ve Doğu Aryan kültürlü Mitannilerin daha çok yurtlarıydı. MÖ 2000 sonrası Zagrosların doğusunda İrani halklar yaşamaya başlamıştı. Fakat Hurri kabilelerin coğrafyası milattan sonra onbeşinci yüz yıl sonrası ise hem Batılı hem Doğulu Aryan halkların yeni yerleşim alanları oldu. Urartu coğrafyası MÖ 9. yüz yılda Doğu Aryan halklar olan: Medler, İskitler ve Kimmerlerin yeni yoğun yerleşkeleri olarak görülür. Bu coğrafya da yeni bir kavim olarak Kürdlerin oluştuğu *Medya* ülkesi ortaya çıkar. Diğer yandan Med iktidarını ele geçiren Kral Kiros'un öncülüğünde Ahameniş hanedanlığın doğuda *Tacikistan, Belucistan, Afganistan, Turan* ve *Pakistan*'a uzanan coğrafya da *Pers/Fars* topluluklarının yarattığı *Persiya* ülkesi oluşur. Persler çeşitli dillerde ülke topraklarına verilen "*Parsa, Parsua, Fars, Fürs*" gibi adlarla anıldılar. Siyasi güç olarak Medya'nın (Hemedan'ın) güney batısında, Elam'n kuzeyinde kalan *Pasargad* boyundan "*Ahameniş*" klanına mensuptular. Persler, İran coğrafyasında üç bölgede ortaya çıktı: *Parsua* (Urumiye Gölü'nün güneybatısında), *Parsama/Parsuma* (Elam'ın kuzeyinde) ve *Parsa* (Bugünkü Fars eyaleti). Parsa'nın çorak topraklarına yerleşmiş olan Persler, askeri alanda, zengin doğu ovalarının halklarından çok üstün olduklarını kanıtladılar. Grek kaynakları 10 boydan oluştuklarını söyledikleri Perslerin büyük oranda köy ve kentlerde tarımla uğraştıklarını ve bazılarının da hayvan sürüleriyle göçebelik yaptıklarından söz ederler. Herodot bu

Pers boylarını şöyle sıralar: *"Persler çeşitli boylardan oluşmuşlardır; Kiros bunlardan bazılarını bir araya getirmiş ve Medlere karşı ayaklandırmıştır; bunlar geri kalan öbür Perslerin bağlı oldukları boylardı. Demek istediğim, Pasargadlar, Maraphlar, Masapilerdir; Pasargadlar en soylu alanlardır, Perslerden gelen krallar bu boyun kollarından biri olan Ahamenişlerden çıkmıştır: Öbür Persler, Panthialailar, Derusiailer, Germanilerdir, hepsi de daha öncekiler gibi çiftçidirler;-Daolar, Mardiler, Dropikler, Sagartlar ise çobandırlar."*[1]

Özellikle MÖ 9. ve MS 6. yüz yıllar arasında Medya, Urartu ve Asur (Yukarı Mezopotamya topraklarında) zamanla Ariyaca dilinden Kürdce diline geçişi yaşayan topluluklar ve Dicle Nehrinin doğusunda Medya'ya uzanan dağlık platoda bulunan Kafkas, Ârâmi ve Doğu Aryan kökenli halklardır. Yeni oluşan bölge dilinde Med Ariyacası baskın dil kültürü olmuştur. Fakat Med Ariyacası zamanla Kürdce denilen dil şeklinde yeni bir değişimi ve oluşumu yaşar. Persiya'da ise zamanla birkaç lehçe düzeyindeki değişimlerden sonra Ariyaca/Persce pek bir niteliksel değişim yaşamadan baskın bir dil haline gelmiştir. İranlı modern milliyetçi tarihçiler Ariyaca dilinin egemen olduğu Med-Pers-Atropatena Medyası-Part dönemini *"Eski Persçe/Eski Farsça"* olarak tanımlar. Bu yaklaşım tarihe aykırıdır. İlerde Ahameniş tarihinde göreceğimiz gibi bu dönem bütün İran coğrafyasında *"Ariyaca dili"* dönemidir. '*Bihistun Yazıtı*'nda Kral Darius özellikle kendi dillerinin "*Ariya*'ca" olduğunu belirtmiştir.[2]

Bölgenin dilinde Ariyaca dili, Mitannilerin MÖ 16 yüz yılı ve Medlerin MÖ 10 Yüzyılı sonrası varlıkları ile başlayan ve Sâsânî döneminin sonlarına MS 6. yüz yıla kadar devam ettiği ön görülür. Partlar döneminin sonlarına doğru MÖ birinci yüzyılda İran'da Ariyaca dili yerini *Pehleviceye* Medya'da *Kürdçeye* bırakır. Avesta'da

1- *Herodot Tarihi, K. I/P. 125.*

2- *Bkz. Bihistun Yazıtı. "(70) King Darius says: By the grace of Ahuramazda this is the inscription which I have made. Besides, it was in Aryan script, and it was composed on clay tablets and onparchment. Besides, a sculptured figure of myself I made. Besides, I made my lineage. And it was inscribed and was read off before me. Afterwards this inscription I sent off everywhere among the provinces. The people unitedly worked upon it." "The following translation of the Behistun Inscription was made by L.W. King and R.C. Thompson."*

Zerdüşt'ün halkı "*Aryanlar*", Aryanların doğuda olduğu düşünülen anavatanı da "*Aryana vaejah*" olarak geçer. "*Ariya" (asil)* kelimesi, dilsel ve etnik anlamda ünlü Pers kralı *Büyük Darius* ve oğlu *Xerxes'*e ait yazıtlarda da geçer. Behistun yazıtında Darius Aryan'dan bahseder. O ve oğlu Xerxes halen muhafaza edilen yazıtları *Naqş-i Rüstem*'de, *Susa*'da ve *Persepolis*'te; "*P-rsa, P-rsahy- puça; Ariya, Ariya ciça" (Ben Pers'im, bir Pers'in oğluyum; bir Aryen'im, Aryen ırkından geliyorum)* derler. *"Aryan"* kelimeye tekrar Pehlevi edebiyatında ve birçok Sâsânî yazıtında, sikkelerde mühürlerde ve diğer belgelerde de rastlarız: İran, *"İran"* anlamında; *İran-Şahr*, İrani imparatorluğu anlamında; *İran-vez*, Aryanlar'ın efsanevi asıl anavatanları anlamında; *an'r, Aryan* olmayan, barbar anlamında. Bu kelimenin geçtiği en eski yer "*İrani*" bağlamdadır, Zerdüşt'ten daha önceye tarihlenir ve Avesta'da "*asil*" anlamında "*airya*", "*Aryanlar'ın ülkesi*" anlamında "*airya dainhava*", "*Aryenler'in anavatanı*" anlamında "*airyana vaejah*" olarak geçer. Göründüğü kadarıyla bu kelimeyi İraniler çok uzak bir geçmişte kavmi kimlikleri olarak benimsemişlerdir.[3]

Bölgedeki sosyo-kültürel değişimlere dair herhangi bir tarih göstermek pek olası değildir. Elbetteki bütün coğrafya için bu söylenemez. Değişimler batıdan doğuya, kuzeyden güneye bölge coğrafyasındaki kültürel ve siyasal ilişkilere bağlı kalarak farklı boyutlarda gelişmiştir. Bölgede Atropene Medyası öncesi yazım ve edebi gelenek bakımından elde bulunan mevcut bilgiler ile kavimler arası mukayese yapmak dahi zordur. Bazı farklı kültürel görünümler: isimlerde ve itikatlarda yabancılar tarafından sunulmuştur. Fakat bu tespitlerden hareket edilse de doğru tanımlamalar yapmak zordur. Partlar sonrası İslamiyet öncesi bu kültürel olarak belirgin olmayan durum daha çok Kürd oluşumunda gözlenir. Çünkü Kürdler kendi hanedanlıkları bakımından İslamiyet öncesi baskın İrani İmparatorluklarının kültürünün gölgesi altında oluşmuşlardır.

Milattan sonraki yüz yıllarda Aşağı Mezopotamya ve Güney Suriye Arapça'da "*P*" harfi olmadığı için Sami halklar, "*Persleri*", "*Farslar*" olarak tanımlamıştır. Yine Arapçada "*G* " harfi olmadığı

3- *Bkz. Dr. Oric Basirov, "İmparatorluk Öncesi İrani Halkların Kökeni," Çeviri: Ikhostati Engin Polat.*

için "*Magi*" adı "*Mecu*" olarak tanımlanmıştır. Bu nedenle Magiciliğe, Sami toplumları "*Mecusilik*" demiştir. İran bölgesine yerleşen Türkler, Magi'lere; önceleri "*Maguş*" daha sonra Anadoluya yerleşenler Arapça'nın tesiri ile "*Mecu*" demişlerdir. Mecusi tanımı genelde İslam toplumlarında Zerdüştçülüğün diğer adıdır. Perslere ilişkin tarihte ilk değinme Asur Hükümdarı *III. Salmaneza*'ya ait MÖ 844 tarihli kayıtlarda yer alır. Bölge halkı arasında Med ve Persler daha çok "*Mecusiler*" diye anılır. Bu durum sadece dinsel ortaklıktan ötürü değildir. Dilde, siyasal yaşamda, dini ve sosyal geleneklerde, yaşam tarzlarında, giyimde, mutfakta, aile yapılanmasında, vs. birçok alanda Medler ve Persler birçok benzerliği taşıyordular. Aralarındaki ayrılıklar dışarıdan belirgin olmasa gerekir. Bu nedenle dışarıda bırakılan imaj onların birlikteliğini öne çıkaran özellikleriydi. O halde Perslerin tarihine bakarken bir yerde ataları olan kuzen Medlerin ortak tarihine gideceğiz. Medi ve Persi kültürel ve kavmi olarak hem birliklerine hem de ayrılık görünümlerine mümkün mertebe değinmeye çalışacağız. Ahameniş hanedanlığı ile birlikte olunan siyasal tarihin iki Doğu Aryan topluluğun ortak siyasi tarihi olduğunu dikkate alacağız.

İran hanedanlık devletleri oldukça hoşgörülü devlet anlayışına sahiptiler. Bu hoşgörü aslında kendi devlet erkini elinde bulunduran hanedanlığın egemenliğinin sürdürülmesi için işe yarayan bir yönetim tarzıydı. Persler yönetimde paylaşımcı olmakla Aryan toplulukların iç barışının korunacağı ve devletin yönetiminde Hanedanlığın baki kılınacağı vasal-özerk bir modeli de devlet katında yaratmışlardı. Bu laik konumlama kurdukları İmparatorluk yönetimi içinde gerekliydi. Ön Asya çok dinli ve farklı etnik yapılara sahipti. Bu nedenle Ahemenişlerin yönetimi altında Aryan halklar, ilk defa doğu, Nil'den Sirderya'ya, Yunanistan'dan Hindistan'a tek bir krallık asası altında bir aradaydılar. Yine de imparatorluk yapılanmasının despotik bir devlet aygıtı ile gerçekleştirildiği ve korunduğu gözden kaçmamalıdır. Benzeri tespiti başka araştırmacılarda yapmıştır. *"İlk defa antik çağın en büyük uygarlıkları, firavun döneminin Mısır uygarlığı, Asur-Babil Mezopotamya uygarlığı, Hititler, Antolia Yunan uygarlığı, bağrında İsrail uygarlığını da barındıran Suriye uygarlıkları, Mohenko Daro ve Taksila'yı yaratan İndüs uygarlığı aynı yönetim altında bir aradadırlar. Bu (Pers-Ahameniş) yönetimi, bir İmparatorlukta barınan halkların*

haklarına, dinlerine, sanatlarına ve kurumlarına saygı gösterilmesi gerektiğini anlamış hükümdarların, aydın despotların yönetimi olarak adlandırabiliriz."[4]

Kuruluşundaki hoşgörülü "*Pers devlet*" görünümü ilerde bazı dindar Ahameniş kralları tarafından ilga edilecektir (yürürlükten kaldırılıcaktır). Nitekim Medya'da, Babilonya'da, Mısır'da ve Antolia'da bu nedenle yönetime karşı başkaldırılar gelişmiştir. Devletin mutlak monarşik yapısı verilmiş hakları ilga etmede Ahameniş Krallarına büyük fırsatlar ve serbestlik sağlıyordu. Mutlak monarşi altında yaşayan halkların payına kralın keyfiyeti kaldığı için devlet idaresinde kralın kişisel arzu ve istekleri, inancı çok önemliydi. Halk için mutlak monarşide devlet katında adil bir manevrayı krala dayatacak kudret sahibi bir güç bulunamazdı.

MADO-PERS AHAMENİŞ HANEDANLIĞI DÖNEMİ

MÖ 559–530 Büyük Kiros (Kuraš/Keyhüsrev) dönemi: Medler ilk birleşik Mado-Pers İmparatorluğu'nun oluşmasına önayak olmuşlardır. İran tarihinde Pers Kralları dönemi Medler'e bağlı *Anşan Dönemi* ile başlatılır. Ön Asya'da Medlerden sonra bölgenin parlayan devleti, Medlerinde vasal baş gözde devleti olan Anşan Krallığı idi. Anşan Krallığı oluşturan Ahamenişler hemen yanı başlarındaki Elam-Sus medeniyetini kendilerine örnek almışlardı. Anşan Kralları uzun bir süre Elam, Asur ve Med egemenliği altında yaşadılar. Fakat "*Asur Kralı Asurbanipal'in Perslerin desteğiyle Elam Devleti'ni yıkması (MÖ 640) ileride bu bölgede Perslerin devlet kurmalarında önemli rol oynamıştı.*"[5]

Karadan ve denizden Hindistan üzerinden gelen ticari yollara müsait olan Elam mıntıkasına daha önce hâkim olan Ahamenişler Sus şehrini ele geçirdikleri için kısa zamanda kültürel olarak birikimlerini artırmış, zenginleşmiş ve güçlenmişlerdi. Anlaşılan vasal olarak zenginliğini Med devletine en iyi sunan bir konumda idiler. Onların bu

4- *Bkz. J. Paul Roux, Orta Asya, S.69.*

5- *Bkz. Hasan Karaköse, "Siyasi Düşünce Tarihi", Nobel Yayınları, Ankara Şubat 2007, s. 33.*

konumu bir yerde karşılıksız kalmamıştı. Med Kraliyet ailesine damat olmuştular. Pers, Ahameniş Krallığı'nın oluşumu Med döneminde Kral Astiyağ döneminde gerçekleşti. Son Med Kralı Astiyag'ın damadı olan Anşan Kralı Persli Kambisin oğlu olan torun II. Kiros (yerel dilde Keyhüsrev) Med Krallığı'nın önemli bir prensiydi. Medlerin güdümünde yaşayan Perslerin beklentileri için şartlar oldukça uygundu. Med Karkaššı Krallığı erkek tarafından soyca babadan bir prense sahip olamayınca, kız tarafından Pers Ahameniş soylu damat Kambisin oğlu Med Kralı Astiyağ'ın torunu II. Kiros bu krallık geçişine uygundu. Nitekim bunun bilincinde olan Pers soyluları, II. Kiros'u el altından zamanından önce tahta oturtmak için hazırlamaktaydılar. Bu duruma göre erkek bir çocuğu olmadığı için torun II. Kiros dedesi Med Kralı Astiyag (MÖ 585-550) ya iktidardan bir darbe ile düşürülecek ya da Med Kralı Astiyağ öldükten sonra Medli kraliyet ailesi amcazade birinin kral olması beklenecekti. Pers Anşan Beyi Kambyses'in yerine geçen oğlu II. Kiros MÖ 559'da Persia'nın önemli şehri Pasargad'da Anşan Beyi ilan edildi. Onun Med Kralı Astiyağ'ın torunu olduğunu bilen Anşanlılar Med krallığına göz dikmişlerdi. Krallık tekrar Medlerde kalmamalıydı. Nitekim Medlerin kendi iç hesaplaşmaları ve Medler ile Persler arasında çıkan çatışmadan tam üç yıl sonra bir iç darbe sonucunda torun II. Kiros dedesi Med Kralı Astiyag'ı tahtan uzaklaştırdı. Başkent Hemedan'ı ele geçiren II. Kiros, İmparatorluk tahtına oturdu. Kral Kiros dedesi Med Kralı Astiyağ'ı uzun yıllar sarayında muhafaza altına aldı. Kral Astiyağ beş yıl sonra eceliyle MÖ 550 yılında kendi sarayında ölmüştü.[6] Böylece Med İmparatorluğu, iç güveysi, iç çatışma ve Perslerin fırsatçılığı ile torun II. Kiros'un babasının Pers soylu olması sebebiyle Med Hanedanlığı yönetimi MÖ 559 yılında babadan Pers soylu Anşan Kralılığı, Ahameniş (yerel dilde; Hexameniş) Hanedanlığı'na geçmiş oldu.

Tarihçi Herodot'un Pers Devleti'nin darbe-oluşumunu kaleme aldığı oldukça trajik bir öyküsü de vardır. Bu hikâyeyi dikkate alarak yaşanan tarihi olaylara dair tarihçiler pek çok tarihsel yorumu yapmışlardır. Fakat tartışmalar değinilen iktidar mücadelesinden çok bu mücadelenin acımasızlığı üzerinedir. Çalışmamızda bu öyküden bizler faydalandık.

6- *Bkz. Herodot Tarihi Kitap I, p. 130.*

Öykünün acımasız trajik yönünden çok dönemin siyasal oluşumunda belli erklerin gelmiş oldukları yere bakarak Med ve Pers topluluklarının dışında Kawalara, Askerlere, Magilere ve devlet yönetimi elinde tutan güçlerin ilişkilerine dair verileri daha çok kullandık. Çünkü bölgede öne çıkan ana kurumlar bir yerde tarihin yönünü belirlemiştir.

Yeni Kral Kiros, Med Kralı Astiyag'ı ve ordusunu yendikten sonra Başkent Hemedan'daki Kral tahtına oturmuştu. Fakat huzursuzdu. II. Kiros (MÖ 590/580) Persiya'ya yakın olan *Pasargad*'ı dedesi Astiyağ ile savaş yapıp kazandığı ve savaş alanına yakın olduğu için İmparatorluğun başkenti yaptı. Kentin adının en büyük Pers kabilesini oluşturan Pasargadlardan türemiş olduğu sanılır. Lakin bu başkentten vaz geçildi. Devletin işlerine yürütmede uygun bir konumu yoktu. Hemedan'da kalınmaya devam edildi. Artık Med İmparatorluğu'nun yeni sahipleri Pers kökenli Ahamenişler oldu. Medlerin devleti vasal devlet Anşan Hanlığı ile birleştirilmiş oldu. Yeni devlet böylece Ahameniş Hanedanlığı olarak bölgede anıldı.[7] Bu nedenle Ahameniş kralları soylarını iki sülaleden geldiğini belirtmişlerdir. Örneğin Kral Kiros zaten bunun canlı örneğidir. Anneden Med Karkašši/Kaştariti, Nineden Likyalı, Babadan Persli Ahameniş Hanedanlı vs. dir. II. Kiros, Babili fetih ettikten sonra bu konumunu bir şekilde "*Babil Silindiri*'nde" yeniden belirtmek zorunluluğunu hissetmişti. Krallığı'nın bölgenin tamamı için bu öz geçmişi nedeniyle de ayrıca sahiplenmesinin meşru olduğunu göstermek istemişti. Orada: *"Ben Kiros, dünyanın kralı, büyük kral, meşru kral, Babil'in kralı, Sümer ve Akad kralı, dört bucağın kralı, Kambisesin oğlu, büyük kral, Anşan'ın kralı, Kiros'un torunu, Teispes'in soyundan gelen büyük kral, daima krallık yapan bir aileden gelen"* kendisine dair yaptığı tanımları bu konumu doğrular.[8] Nitekim ilerde Ahameniş Kralı Darius da: *"Irkımdan sekiz kişi (benden) önce kraldı, ben dokuzuncuyum. İki sülaleden de kral soylularız biz"* demiştir.[9]

Ahameniş/Hexameniş sözcüğü Kiros'un efsanevi atası olarak bilinen Anşan Kralı *Hexameniş*'ten gelir. Anşan'ın ilk Pers Kralı Hexameniş'tir ki, Yunancası "*Archemenes*" diye geçer. İranlılar ise bu Kralı *"Cemşid"*

7- *Bkz. Medya/Encyclopedia Britannica Online. 2009.*

8- *Bkz.http://www.ahura.info/cylinder.html Kiros Silindiri.*

9- *Bkz. İran Tarihi, Gene R. Garthwaite, s. 41.*

diye bilirler. Kral II. Kiros adı, Anşan'da geçmişte I. Kiros dedesi krallık yaptığı için ikincilik ünvanı bilerek kullanılmıştır. Kral Kiros'un yerel adı da: "*Kuraš*" olmasına rağmen halkın dilinde "*Keyhüsrev*'dir. Yunanca Kiros'dur. Ahameniş soyluluğunu gösterme gereksiniminden kaynaklanan bir yaklaşım. Doğu toplumların tamamında erkek egemen bir toplum olma kültü ve geleneği olduğu için anne tarafından olan soyluluk hep geri plandadır. Çoğu zaman lafi bile edilmez. Pers İmparatorluğu'nun kurucusu olan Ahameniş'in (Cemşid'in) torunu olan Kiros, Ahameniş Hanedanlığını kuruluşu sonrası da Med adını uzun yıllar kendi dönemi sonrası kullandığı görülür. Ondan sonra gelen Pers kralları ise Ahameniş Hanedanlığı adını kullanmaya devam etmişlerdir. "*Ahamenişlerin yükselişinden sonra hâkimiyetleri altındaki İran platosundaki diğer topluluklar içinde bu ad kullanılır oldu.*"[10]

Kiros'un askeri seferleri: Büyük Kiros, doğuda Kirman, Belucistan, Sind, Doğu Afganistan, *Parthiya* (Hazar Denizi'nin güneydoğusunda Horasan'ın kuzeyinde kalan bölge), *Maveraünnehir* (Ceyhun nehrinin kuzey ve doğusunda kalan bölge), *Buhara* (modem Özbekistan) ve *Harezm*'i (bugünkü Türkmenistan'ı) ele geçirdi. Bu şehirler Türk soylu halklardan önce Doğu Aryan halklardan *Soğdların* yaşadıkları topraklardı. *Buhara* adının kökeni ile ilgili varsayımlar; *eski Soğdca* dilinde bereketli toprak anlamındaki *"βuxārak"*, bilginin kaynağı anlamındaki bir Zerdüşt ismi olan *"bukhar"* ya da Sankristçe tapınak anlamındaki *"vihara"* sözcüklerinden kaynaklandığı biçimindedir.[11] Harezm bölgesi ise, o yüzyıllarda *Soğd ve Saka* Doğu Aryan halkların kaldığı bir coğrafya idi. Harezm'e Ariyaca'da *"Xwārazm"* denirdi. *"Hâr" (huvâr) ve "rizm/-rezm"* kelimelerinden meydana gelen *Hârizm* isminin menşei üzerine farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu ad şehri kuran *Afriğ* adlı Doğu Aryan soylu kişinin adından türediği sanılır. Bölge MÖ 4. Yüzyılı sonrası *Xiyon (Hun) ve Moğol* kabilelerin istilalarına uğramıştır.[12]

Kral Kiros İran'da hâkimiyetini güçlendirdikten sonra gözünü batıya dikti. Babil (Kalde) Devleti'ne son vererek Mısır sınırına kadar topraklarını genişletti (MÖ 538). Eski Urartu sonradan Medlerin ege-

10- *Bkz. AnaBritannica, Persler C. 17.*

11- *Bkz. Buhara, L. U. Mankovskaya, Özbekistan Yayınları, Taşkent 1997.*

12- *Bkz. Büyük Larousse, c.10. s. 5041*

men olduğu bölgelerde isyanlar çıkmıştı. Kiros-Astiyağ iktidar kavgasında Lidya kralı *Kroisos* Med Kralı dedesi Astiyağ'ı desteklerken, Babil Kralı *Nabonid* kendisini desteklemişti. Bu sebeple Ahameniş Kralı Kiros Krallığı'nın ilk yıllarında batıya yönelmeyi, eski Med egemenliğini pekiştirmeyi ve Lidya'ya bir ders vermeyi düşünmüş olmalıydı.[13] Medya ve Ermenistan'daki Medli ve Ermeni yöneticiler Kral Kiros'un yönetimini kabul ediyordular. Medya'nın batı kıyılarına geldiğinde *Azi* bölgesinde Kafkaslardan Batı Kürdistan'a ve Kapodokya'ya yerleşen Kuzey Doğu kökenli Aryan bir halk olan *Muşki* toplulukları ve Hitit bakiyesi *Tabalar* ve daha güneyde özellikle Malatya dolaylarında, bölgenin batı kesiminde *Katonlar* (Kayseri bölgesi halkı) vardı. Orta kesiminde modern Kürdlerin ve Zazaların diğer Doğu Aryan ataları olarak da kabul edilen *Hurri-Mitanni* toplulukları, Ermeni kabileleri ile yakın bölgelerde varlardı. Geç Hititliler Prenslik kalıntılarının varlığı bölgede hala diri olduğu bilinmektedir. Medya (Urartu ve Yukarı Mezopotamya dâhil) ve Ermenistan sonrası Antolia (Modern Batı Antolia), bir takım coğrafi bölgelere ayrılmıştır. Bunlar; batıda, kuzeyden güneye doğru *Troas, Mysia, Aiolis, İonia, Lydia ve Karia*; Karadeniz kıyısında, batıdan doğuya doğru *Bithynia, Paphlagonia ve Pontos*; Orta Antolia'da *Frigya/Phrgia, Galatia ve Kappadokia*; güneyde ise *Lykia, Pauphylia, Pisidia, Isavria, Lykaonia ve Kilikia*'dır. Antolia'daki bu şehir birlik ve kraliyetlerin çoğu Akdeniz ticareti ile zenginleşmiştiler. Ege kıyılarındaki devletler, *Lydia Devleti*'nin baskısı ve kontrolü altındaydılar. Bazı anlatımlara göre Ahameniş kralı Kral Kiros ordusuyla hangi tarafa gittiyse o ülkenin halkını, zulüm ve şiddetle değil, bilâkis halka iyi muamele ve adalet dairesinde hareket etmekle bölge halkının sevgi ve itimadını kazanmıştı. Onlara yeni olarak eyalet sistemini öneriyor ve onların desteğini alıyordu. Bu yüzden küçük Kralıklar, Prenslikler, kabileler kendiliğinden Kral Kiros'un idare ve himayesine iltica ediyorlardı. Kral Kiros tecrübeli Med kumandanlarının çoğunu ordusuna kabul ederek bunların yiğitlik, tecrübe ve bilgilerinden istifade etmesini de bilmişti. Kral Kiros batıyı bu şekilde yönelmeye başladı. İç Antolia, tamamen Doğu Aryanların idaresine geçmişti. Daha batıda ise Lidya'da

13- *Bkz. Dreysen, Büyük İskender I.M. E. Basımevi, Ankara 1945.*

Mermandların sonuncu Kralı olan *Kroisos* zamanında günümüz İzmir-Efes'e yakın başkent *Sardes* zenginliğin, kültürel gelişimin doruğuna erişmişti. Lidya Kralı Kroisos (Krezüs, Karun) Med Kralı Astyages'in kaynıydı. [14]

PERSLERDEN ÖNCE ANTİK YUNAN TARİHİ

Antolia'ya geçince Pers tarihi bir yerde Pers-Yunan tarihidir. Yunanlılar ise yaşanan dönemde bütün Ege, Akdeniz ve Karadeniz kıyılarında *Yunan Koloni Şehirleri* dönemini yaşamaktaydılar. Ön Asya kıyılarına sarktıkları için burada kısaca Yunanlıların tarihine değinmekte yarar var. Yunanistan MÖ 2000'lerde kuzeyden, Tuna boylarından Batı Aryan *Akhaiosların* akınına uğradı. Bu Akhaioslar, *İonların* atasıdır. Akhaioslar modern Yunanistan'ın güney doğusunda yer alan *Teselya*'ya ve *Peloponnes* yarımadasına yerleştiler. En ünlü şehirleri *Miken* (Mykenai) dir. Miken merkezli yeni bir uygarlık kurdular. Sarayların, sağlam şatoların, anıtsal mezarların olduğu gelişmiş bir şehir kültürü yarattılar. Bu gelişimin sonucunda doğan uygarlığa *Miken Uygarlığı* denir.

MÖ 1200-1150 yıllarında Yunanistan'a Dorlar girdi ve Akhaiosları yurtlarından sürdüler. Akhaioslar bunun sonucunda Ege Denizi'ni geçerek Batı Antolia'ya yerleştiler ve *Aiol* ile *İon* yerleşimlerini kurdular. İlk olarak Ionia'da şehir devleti (polis) kurulmuştur. İonia'ya gelen Akhaioslar şehir kurma kültürüne sahiptiler. Yabancı topraklarda tutunabilmek için daha korunaklı şehirlere ihtiyaçları vardı. Bunun sonucunda etrafı surlarla çevrili, içinde sarayı olan, halkın içinde rahatça yaşayabileceği şehirleri kurdular. Yunanistan'daki Akhaios şehirleri kendilerinden daha az gelişmiş olan *Dorlar* tarafından tahrip edildi. Daha sonra *Girit, Rodos* ve Güneybatı Antolia (*Karia Bölgesi*) kıyılarına kadar Dor istilası gerçekleşti. Ancak kültürce geri bir medeniyet olan Dorlar bir süre sonra Akhaios kültürünün etkisinde kaldılar. Zamanla Dor ve Akhaios kültürünün kaynaşması ile Yunan (Hellen) kültürü oluştu.

Bölgeye Dor göçlerinin olduğu bu döneme *"Karanlık Dönem", "Ege halkları göçü" veya "Deniz kavimleri göçü"* denir. Kolonizasyon,

14- *Bkz. Herodot Tarihi K.I/P.7-14*

bir kavmin ya da bir kent halkının tarımsal veya ticari organizasyonlar oluşturmak için uzak memleketlerde elverişli toprakları yurt edinmesidir. Nüfusun Yunanistan'da fazlaca artmasıyla beraber göç dalgası önce adalar ve Antolia kıyılarına vurmaya başladı. Ege, Marmara, Akdeniz, Karadeniz kıyılarında, MÖ 750-550 yılları arasında çok sayıda koloni kuruldu. Bu sürece de tarihi anlatımlarda; "*Büyük Kolonizasyon Dönemi*" denir.[15] MÖ VIII. Yüz yılda Yunan şehirlerinde asiller (*Sparta* dışındaki bütün *Hellas* şehirlerinde) kralları tamamen ortadan kaldırarak bütün devlet idaresini ele geçirdiler. İon şehirleri MÖ VII. yüzyıla doğru bir çeşit ilkel demokrasi ile yönetilmeye başlandı. Genellikle tiranlar toplumun zengin sınıfından çıkıyordu. MÖ VI. yüz yılda kentleri tiran adı verilen kişiler yönetti. Tiranlar site yönetimini zorla, yasal olmayan bir şekilde ele geçirdiler.[16] Yunanlılar kendileri dışındaki uluslara barbar gözüyle bakmışlardır. Bunların kendilerinden daha aşağı olduklarını savunmuşlar ve itaat altına almak için çalışmışlardır. "*Barbaros, barbaroi* " dili Yunanca'da *"yabancı olan, anlaşılamayan toplum anlamına gelmektedir"*. Batı insanları sürekli doğuya egemen olmak hayalindeydi. Doğunun geleneği ise Batı'nın insanlarının zenginliğini ele geçirmek olmuştur. Yunanlı tiranların Antolia'nın güçlü *Lidya*'sı karşısında pek bir gücü henüz yoktu. Çünkü MÖ VI yüzyılda Lidya devleti ve başkenti *Sardes* Batı Antolia'nın zenginliği ile sanat ve kültür merkezi konumundaydı. Bunu Lidya'nın doğal zenginlikleri, özellikle altın madenleri de bu zenginliği pekiştiriyordu. Lidya Kralı *Kroisos*'un Krallığı'nın ilk yılları barış ve diğer Yunan siteleri ve ülkelerle uyum içerisinde geçmiş ancak yüzyılın ortalarına doğru biraz da kendi hatalarının bir sonucu doğuda Pers tehlikesi baş göstermişti. Lidya Kralı Kroisos Medya'da *Astyages*'in Anşan kralı *Kiros* tarafından yenilgiye uğradığını ve Ahemeniş Kralığını kuran Kral Kiros'un güçlenmeye başladığı haberini almıştı. Bunun üzerine Lidya Kralı Kroisos MÖ 547'de *Kapodokya* bölgesine sefere çıkmıştı. Savaş yürüyüşüne geçen Lidya Kralı Kroisos *Halys/Kızılırmak Nehrini* geçtikten sonra Persler ile karşılaşmıştır. Kral

15- Bkz. *Oğuz Tekin, Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 70.*

16- *Bkz. Veli Sevin, "Antolia'da Yunanlılar", Antolia Uygarlıkları, Görsel Antolia Tarihi Ansiklopedisi, C. II, Görsel Yayıncılık, s. 218.*

Kiros ise Yukarı Mezopotamya'yı istilâ ettikten sonra Halys Nehri boyunda Lidyalılarla savaştı. İki tarafın ordusu Halys Nehri doğusunda karşılaştı, ilk çarpışma neticesiz kaldı, üç aylık bir mütarekeden sonra Sardeis'e yakın bir yerde de savaş devam etmiş, Bogazköyde (Potrium) baslayan ikinci çarpışmada Persler büyük zafer kazandılar. Lidya Kralı Kroisos bu zafer sonrası kış şartları oluştuğu için Lidya Kralı Kroisos askeri ve halkı Sardeis şehri akropoline payitahtına çekilmişti. Fakat Pers Kralı Kiros savaşı bırakmadı ve onu takip etti. 14 günlük bir muhasaradan sonra Gediz sahillerinde bulunan *Sardis* şehri, Persler tarafından zaptedilerek Lidya devleti ortadan kaldırıldı.

Bu savaşla ilgili Tarihçi Herodot'un anlattığı biraz mizansen güzel bir öykü var, bunu daha önce Antolia devletleri bölümünde Lidya'yı, tanıtırken Kral Kroisos'u Persler ile savaşı ile birlikte anlatmıştık. Tekrar bakmanızı öneririm. Sardeis'in Pers hükümdarı Kiros'un eline geçmesiyle, Lidya Kralı Kroisos MÖ 545'de Pers egemenliğini tanımak zorunda kalmıştır. Lidya Kralı şehri ile birlikte ateşe verilir. Kral Kroisos, ailesi ve adamları şehir meydanında yakılmak üzere meydandaki odun yığınları üzerinde yakılmayı beklerken, Ahameniş kralı Kiros Lidya kralına sorar;

- "*Bak, şehrin yanıyor, şimdi sizler de yanacaksınız*!" Ona, Lidya Kralı Kroisos cevap verir.

-"*O şehir artık benim değil. Sen kendi şehrini yakıyorsun!*" Kral Kiros çevresindeki tercümanlardan aldığı bu cevap üzerine, "*çok akıllı adammış*", diye düşünür. Çevresindeki emirerlerine, -"*Hemen ellerini çözün, onu yanıma getirin!*" diye emir verir." Lidya kralı Kroisos, Kral Kiros'a danışman olmuştur. Lidya kralı Kroisos, bir danışman olarak onun ile her yere gitmişti. Devrik danışman kral Kroisos, Horasan bölgesindeki İskitlere karşı yapılan savaş sırasında vefat etmiştir.

Kral Kiros bu işgalden sonra Sardeis ve *Daskileion*'u (Bursa'da) kendine bağlı eyalet-valilik yapar. Böylece bütün Antolia Perslerin eline geçer. Çine Çayı'nı geçerek *Karya* (Muğla-Antalya bölgesini de) ele geçiren Persler, ele geçirdikleri başka bölgeler gibi buraya da bir satrap atarlar. Bilindiği gibi satrap: Antikçağ Pers İmparatorluğunda başkenti Susa'ya bağlı her bir idari bölgeye, eyalete ve yöneticisine verilen isimdir. Daha sonra *Bodrum* yarımadası Pers kontrolüne geçer.

Kral Kiros (MÖ 545-539) da Antolia'daki başarılarından sonra ikinci hedefi, doğuya dönerek egemenliğini Hindistan'a kadar yaydı. *Sir-Derya* nehri üzerinde *Margilan* şehrini kurdu. Bu şehir Çin'e giden yolun başlangıç noktasını teşkil ediyordu.[17]

BABİL'İN FETİHİ

Üçüncü hedefi Kral Kiros'un Astiyağ'a karşılık ittifakda bulunduğu eski müttefik Babillilerdi. MÖ 550'de Kiros'un iktidar değişiminde Medya'da Med-Pers iç çatışmaları devam ederken bu gelişmeleri yakında takip eden Babil'liler bunu fırsat bilip Harran bölgesine saldırıp bu toprakları kendilerine katmışlardı. O zamanlar bu duruma anlaşılan Kiros göz yummuştu. Nede olsa iktidarı ele geçirmek için Medlere karşı Babilliler ile ittifak gerekiyordu.

Babil bu dönem sonrası bayağı gelişmişti. Persler de Likya zaferi sonrası güçlenmişlerdi. Babil'in zenginliği, Ahamenişlerin ilgisini çekiyordu. Mado-Pers Kralı II. Kiros, Yahudi bir kadın ile evlenmişti. Karısının adı, *Ester*'dir. Ester, kocası Kiros'tan, kavmini Babil esaretinden kurtarmasını istiyordu. Bölgedeki yeni stratejik konumundan ötürü Babil Devleti ve onun öz geçmişi hakkında burada yeniden bahsetmekte fayda var. Asur İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra, Medler ile ittifakından ötürü Babil yeniden güç kazanmışdı. Kentin yönetici sınıfı Kaldelilerden oluşuyordu. Sümerli Kaldeliler, Samileşmelerine rağmen Mezopotamya'nın çok eski karma kültürlü halkıydılar. Çoğunlukla Sümer kenti olan Güney Mezopotamya'da ki *Ur* şehri çevresinde yaşıyorlardı. Bura halkı soyca; *Gutili, Kassitli, Ârâmî ve Sümer* soylu bir karma melez kültürlü bakiye bir halkdı. İlk Çağda Mezopotamya'nın Babil kentiyle Basra Körfezi arasında kalan bölümüne *Kalde* adı kullanılıyordu. Asur zamanında bir General olan *Nabupolassar* (Akadca *"Nebû-apal-usur"* MÖ 626'dan-MÖ 604'e) ve oğlu II. *Nabukodo-nosor* (MÖ 605- 562) Babil'i Aşağı Mezopotamya'da yeniden güçlendirmeyi başardılar. Yeni Babil-Kalde İmparatorluğu'nu güçlü bir devlet durumuna getirdiler. II. Nabukodonosor MÖ 586'da

17- *Bkz. O. Tuğrulca, "Malatya Siyasi Tarihi" s. 87.*

Suriye ve Filistin'i ele geçirerek Kudüs'ü ve Yahuda Krallığı'nı yağmalayıp, tutsak aldığı Yahudileri Babil'e yerleştirdi. Yeni Babil Kalde İmparatorluğu, Fırat Irmağı'ndan Mısır'a, kuzeyde eski Urartu toprağından Ermenistan'a ve güneyde Arabistan'a uzanıyordu. Ön Asya'da Asur'u ortadan kaldıran Med-Lidya-Babil işbirliği sonucu ve devlet idarelerindeki kraliyet ailelerinin yakın evlilikleri sonucu ortaya çıkan hısımlık ilişkileri nedeni ile bölgede muazzam gelişmeler yaşandı. Bu barışçıl dönemde, Ön Asya'da sanatlar, ticaret ve sanayi çok gelişmişti. II. Nabukodonosor kendi döneminde Babil'i, görkemli tapınaklar, saraylar, surlar ve kapılarla donatmıştı. Çevresi 45 km olan bu kentteki yolların güzelliği dillere destandı. *"Asma bahçeleri"* ise, dünyanın yedi harikasından biriydi. MÖ 450'li yıllarda tarihçi Herodot *"Babil, yeryüzünde bilinen bütün diğer şehirlerin ihtişamını aşar."* demişti. Herodot, şehrin dış duvarlarının 80 kilometre uzunlukta, 25 metre kalınlıkta ve 97 metre yükseklikte olduğunu ve 4 atlı bir arabanın gezinmesine uygun olduğunu belirtmiştir. Ninova'daki Asurbanipal kitaplığında bulunan çivi yazısı tabletlere göre Babil'de 53'ü büyük, 650'si küçük olan toplam 703 tapınak, 360 sunak, 2 ayin yolu, 24 büyük cadde ve 3 kanal vardı. Şehir dörtgen bir plana göre kurulmuştu. Biri iç, diğeri dış olmak üzere 16,5 kilometre uzunluğunda 2 surla çevriliydi. Surların dışında bütün şehri çevreleyen su hendekleri de vardı. Bu şehrin, içindeki tapınakların ve asma bahçelerin kalıntıları ancak 20. yüzyılda yapılan kazılarla meydana çıkarılabilmiştir. Babil, MÖ 605'den itibaren 43 yıl hüküm süren Kral Nebuchadnezzar tarafından yapılmıştır. Daha zayıf bir rivayete göre ise MÖ 810 yılından itibaren 5 yıl hüküm süren aslen Medyalı olan Asur Kraliçesi Semiramis tarafından yapılmıştır. Babil mimarisi daha önce Medlere sonra da Perslere örnek teşkil etmiştir.[18]

Babil bölgesine MÖ 1000 yıllarından itibaren Doğu Aryan halklar yerleşmeye başladığı için yazılı belge kayıtlarında da Babilli Kaldelilerin dil yönünden karmaşık bir görünümleri vardı. Kaldelilere *"Keldâni"* de denirdi. Keldânîler kelimesinin Ârâmîce şekli *"Kasdai ve Kasdaya"*dır. Türkçe'de Kaldeliler veya Keldânîler diye anılan bu kavimden Arapça kaynaklarda *"Keldâniyyûn"* diye söz edilmektedir.[19] Gerçekte Babilonya'da Keldânî kelimesi *"Bel-Marduk"* rahibi

18- *Bkz.Herodot Tarihi Kitap I, P.178-179-180-181-185.*

anlamında idi, zira merkezde dinî görevleri Keldânîler üstlenmişlerdi.[20] Keldânîlerin etnik olarak Âramî kökenli olduğu öngörülmektedir. Âramîler, milattan önce II. binin sonunda Güney Mezopotamya'ya gelen ve zamanla Yeni Babillonya İmparatorluğu'nun hâkim sınıfını teşkil eden bir kavimdir. Keldânîler ile ilgili en eski referans olan, milâttan önce IX. yüzyıla ait Asur krallık yazıtlarındadır. Fırat ile Dicle nehirleri boyunca Pers körfezinden Babilonya'nın güney şehirlerine kadar uzanan bölgeye *Kalde/Kaldu*, orada yaşayanlara da *Kaldai* denilmekteydi. Grekçe kaynaklarda ise bu bölgeden *Chaldaia*, orada yaşayanlardan da *Chaldaioi* diye bahsedilmektedir.[21] Konuşulan dil bir Aryan-Sami karışımı denebilirdi. Keldânîlerin Âramcası artık bölge dili haline gelmişti. "*Arba Lisun*" eski *Kaldeca*'nın Türkçesi ile yani "*Dört lisanı*" arasında *Âramca, Akadca, Sümerce ve Ariyaca* dili yapılanması izlenebilmiştir. Eski Kalde yazı ideogramlarında sık sık farklı değerler taşımaktadır. Bu kelimelerde egemen olarak gösterilen ise Ariyaca isimlerdir. Örneğin aynı ideogramın kategorik tanımı olan *"ev"= Hamice "bit", Samice "beth", Ariyaca-(Kürdce)- "mal"*ın üç gücüne de sahip olduğu görülmüştür. Bu ortak görünümün dışında hatta Ariyaca isimler, Kalde yöneticilerinin adında görülüyordu. Elesar Kralı Arioch, bu Ariyaca dile örnek sunulabilecek bir addı. Anlaşılan Aryanlar III. Ur Guti Sülalesi ve Kassit döneminden beri bölgedeki Doğu Aryan kültürel karışımı korunuyordu. Aryanlar çoktan bu coğrafyanın insanıydılar. Âramî kavimler ile birlikte yaşıyordular. Yani Babil bölgesi kültürel olarak karma bir kimliğe sahipti. Babilliler komşusu Medler ile pek ala geçinebiliyordu. Ne var ki bu parlak dönem çok uzun sürmedi. Babil'de II. Nabukodonosor ölümünden sonra İmparatorluk çöküş sürecine girdi. Med kralı Astiyag'dan sonra, iki müttefik devlet arasındaki anlaşma da son bulmuştu. MÖ 539'da, Ahameniş Pers İmparatorluğu'nun kurucusu, Pers Kralı Büyük Kiros hiç beklenmedik bir anda Babil'i kuşattı. Babilliler İranlılar ile alay ediyordu. Babil'in dış surlarındaki Aryan askerlere; "

19- *Bkz. İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (Tecceddüt), s. 383.*

20- *Bkz. R. Janin, Les eglises orientales et les rites orientaux, Paris 1922, s. 573-576; NDB, s. 125.*

21- *Bkz. IDB, I, 550; New Catholic Encyclopedia, III, 432.*

Ne bekliyorsunuz İranlılar, çekip gitseniz daha iyi edersiniz. Ne zaman katırlar doğurursa siz de o zaman bizi ele geçirebilirsiniz". Fakat Kiros'un komutanlarından *Zopyros*'un askeri ustalığı ile 22 aylık kuşatmadan sonra Babil ele geçirildi. İranlı tarihçilere göre Kiros, Babil kentine el sürmedi. Bu konuda Herodot'un verdiği bilgiler tam tersinedir. Babil büyük bir kuşatma altında kalmış, ele geçirildiğinde 3000 erkek kazığa geçirilmişti. (Abartı ile) Kuşatma döneminde yemekten tasaruf olsun diye Babilli kadınlar erkekleri tarafından öldürülmüştü.[22]

Böylece, Babil Krallığı tarihe karıştı. Kenti çevreleyen bölge, özellikle Pers Kralı Büyük Kiros'un Babil'i fethetmesinden sonra Asur'un kültürel egemenliği de sönmeye başlamıştır. Buna karşın Babil, uzun süre kültürel kimliğini korudu ve Ahemeniş İmparatorluğu'nun Kral Kiros'un bireysel insancıl öncü girişimleri ile batıda ki hoşgörü başkenti oldu. Bilindiği üzere Ahamenişler Hekmadana (Hemedan) ve Sus'u (Ârâmice: "*Şuş*") kışlık ve yazlık başkentler olarak ayrı kullanıyordular. Şehir olarak Babil, Büyük İskender, Pers İmparatorluğu'nu ele geçirdiğinde bile hâlâ görkemli bir kentti. Büyük İskender MÖ 323'te bu kentte, Nabukadnezar'ın daha önce yapmış olduğu sarayda ölmüşdü. Büyük İskender, Pers İmparatorluğunu yıktıktan çok kısa bir süre sonra, arkasından tahtına varis bırakamadan öldü. Bu yüzden onun İmparatorluğu Generalleri tarafından paylaşıldı. Bu Generallerin genel adı olan Diadokilerden biri olan Selevkos'du. Selevkos Hükümdarlığını resmen MÖ 312 yılında Babil'de ilan etmişti. Büyük İskender Antolia'dan Hindistan'a kadar olan toprakları denetimi altına aldı. Onun döneminde Babil bir süre daha önemini korudu. Ama Selevkoslar MÖ 311'de Babil kentinin kuzeyinde *Selukeia* adında bir başkent kurup Babil'de oturanları buraya yerleştirdiler. Babil o görkemli medeniyeti zamanla tarihten silindi. Ama Babil uygarlığının izleri varlığını korudu. Örneğin, çivi yazısı Hıristiyanlığın başlangıcına kadar kullanıldı.

Kral Kiros'un Babil Silindiri: Kiros Babil'de gerçekleştirdiği düzenlemeleri "*Babil/Kiros Silindiri*"nde anlatmıştır. Büyük Kiros'un bildirisi, temel olarak Babilli kölelerin serbest ve özgür olması gerek-

22- *Bkz. Herodot Tarihi, III. Kitap P 152-153-154-155 ve 156.*

tiğinden bahsettiği için, bu silindir kayıtları, bazen *"ilk insan hakları bildirgesi"* olarak da kabul edilmektedir. Kölelik, Pers toplumunun ayrılmaz parçası olarak kalmaya devam eden bir kurum olmasına rağmen Kiros'un bu hukuki kararları eski Mezopotamya geleneklerini derinden etkilemiştir. Öyle ki, hükümdarlar tahta geçiş törenlerinde, artık bu olaydan sonra bir gelenek olarak reform bildirgeleri yayımlamıştır.[23] Kral Kiros'un Babil'de yazdırdığı bu silindirde, *"Yahudilerin kötü talihlerini sona erdirip onları kurtardım"* diye yazmaktadır. Bu tablet, 1879'da Babil bölgesinde bulunmuş olup, *British Museum*'da sergilenmektedir. Nitekim Babil'lilerin yenilgisi sonucu Med Kralı II. Kiros, Babil Kralı *Nabonid'i/ Nabûnâid'i* doğuda *Karman* satraplığına esir gönderir. Kendi oğlu *Kambiz/Keykavus*'u Babil Kralı yapar. Yahudi karısı *Ester* ve dönemin ileri gelenlerinin isteği de dikkate alarak, Babil'de esir olarak tutulan Yahudileri ve diğer Geç Hitit Devletleri halkından köle toplulukları özgür bırakır ve bu insanlar ülkelerine dönerler. Babil'de sürgün hayatı yaşayan ve yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalan 40.000'den fazla Yahudi'ye ayrıcalık tanındı. Onlar, ata yurtları olan İsrail bölgesine yerleştirildi. Daha önce Babilliler tarafından esir alınan kavimlerin elinden alınan tanrı heykelleri büyük saygı ile yerlerine iade ediliyordu. Bu arada II. Sargon döneminde Asur bölgesine sürgün edilen diğer Urartu, Medya ve Geç Hitit Bölgesi halklarından olan kölelerde memleketlerine geri döndüler. Bilindiği üzere II. Sargon, *Urartu, Malatya, Semsur; Tabal ve Muşki* bölgelerinde binlerce insanı Asura taşımıştı. Babil Asur'un fethi sonrası bu insanları serbest bırakmamıştı. Kiros Yahudilerin ve diğer göçmenlerin anayurtlarına göç etmesi için yardım etti. Yahudilerin Kudüs'teki daha önce yıktırılmış olan tapınaklarını tekrar inşa ettirdi.

Bu olaylar *Daniel Kitabı*, *Kutsal Tanah*'ın *Ketuvim* kitabına bağlı metinlerde anlatılmaktadır. Daniel kitabında, kendisinin ve Yehudalı yandaşlarının Babil'e sürgüne gönderildiği ve burada Babil Kralı Nebukadnezar'ın nazarında iyi yerlere gelindiği anlatılır. Saray hikâyeleri, *Nebukanezar; Belşezar ve Ahameniş Darius*'un iktidarlık dönemlerini kapsar. Daniel Kitabı Babil'in alınışına dair muhteşem bir kapanış sahnesi anlatır, *"Keldânîlerin Kralı Belshazzar öldürüldü ve*

23- *Bkz. www.ahura.info/cylinder Kiros Silindiri,*

Med Darius tahta çıktı."[24] Bu sahne; Yahudi gözünde, Sümer medeniyetinin bağımsız son kalesi Babil'in sonunu bir yerde sunar. Daniel Kitabı Babil'in düşüşünden 300 yıl sonra yazılmıştı. Daniel kitabındaki bilgiler hatalıydı. Babili alan Kral Darius değil, Kral Kiros'du, Belshazzar ise Nabukadnezar'ın oğlu değildi. Dönem Yahudileri, Babilliler ve Asurlar için kavmi bir tanım olarak "*Kildani/Keldâni*" derlerdi. Hıristiyanlık sonrası bu topluluğun bir kısmı *Nasturi Hıristiyani* olduğu için Nasturi olarak da bölgede tanımlanmışlardır. Bir Yahudi şair, Kiros'un Yahudiler için bir kurtarıcı olarak ortaya çıkışını *İşaya* kitabında sevinç içinde şöyle anlatır: *"Ey Kildanilerin kızı, sessiz otur ve karanlığa gir; çünkü artık sana ülkeler kraliçesi demeyecekler!"*[25] Ayrıca Eski Ahit'te, MÖ 8. yüz yılda *Isaiah*'ın Kitabında; Kral Kiros'u, lordun çobanı olarak seslendirir.[26] *"Ben, Kirosum, dünyanın Kralı. Benim, Babile girdiğim zaman benim, anakarayı korkutması için herhangi birisine izin vermeyen. Benim, insanların daha iyi yaşama geçmeleri için yaşamsal ve bütün mabetlerinin ihtiyaçlarını veren. Benim onların talihsiz kaderine bir son koyan. Büyük Tanrı, bana bütün karaları teslim etti ve bana buralara huzur getirmeme yardımcı oldu."*[27]

İslamiyet öncesi, kadim yüzyıllarda nedense Yahudi ve Doğu Aryan halklarının Yahudi halkı ile ilişkileri hep iyi olmuştu. Kral Kiros'tan sonra MS III. yüz yıl ortalarında Sâsânî hükümdarı Şapur da (Ârâmice Şabur Malka) Yahudilere özel imtiyazlar tanımıştı. Hükümdarlığı sırasında *I. Şapur* ile *Babil Hahamı Neherdealı Samuel*'in dostlukları yazılı kaynaklarda anlatılmaktadır. Yahudiler, Kral Kiros ve I. Şapur dönemlerine "*Yeniden Dirilme Çağı*" adını verdiler. Yahudiler kendilerine tanınan bunca imtiyazdan dolayı *Mesih'in Kral Kiros* olduğuna inanmış, sonraki dönemlerde Mesih'in İran sarayından tekrar çıkacağını düşünmüşlerdir. Hatta Mesih'in katır üzerinde geleceğine inanan Yahudiler, bu dönemde temsili olarak Pers sarayına iyi cins

24- *Bkz. Tevrat, Daniel 5: 30-31.*

25- *Bkz. J. M. Roberts, Dünya Tarihi, s. 121-122.*

26- *Bkz. Geza Vermes, The Complete Dead Sea Scrolls in English, London: Penguin, 1998.*

27- *Bkz. The Scofield Study Bible III, NKJV, Oxford University Press.*

atlar hediye etmişlerdir. Sâsânî Hükümdarlarından IV. Behram'ın oğlu olan I. Yezdigirt de MS 399-420, Aryan hükümdarlarının Yahudi dostluğu geleneğini bozmadı. I. Yezdigirt bir Yahudi prensesiyle evlendi ve bu evlilikten *Narsi* adında bir oğlu oldu.

Babil'in fethi sonrası II. Kiros ülkenin kuzeydoğu topraklarını sağlamlaştırmak için *Sakalara ve Massagetler* gibi iki kabileyle savaş yapmış ve bu savaşlar da kabileler direniş göstermişlerdir. Massagetlerin Kraliçesi *Tomris*'e karşı girişilen savaşta Kral II. Kiros (MÖ 04 Aralık 530) hayatını kaybetmiştir. Yerine oğlu *II. Kambiz* (MÖ 530-522) geçmiştir.[28]

II. KAMBİZ DÖNEMİ (MÖ 530-522)

Kral II. Kambiz, Trakya, Makedonya ve Ege'ye saldırıp, oldukça geniş bir bölgeyi ele geçirmiştir. Pers-İskender ile başlayan MÖ 4. Yüzyıl sonrası etnik görünümler Batı Antolia'da daha da karmaşıklaşır. Pers yönetimi bu bölgedeki Antolia etnik toplulukların üzerinde egemenliğini sürdürmüş, onları kendi yönetimlerine bırakmış; ama nüfus yerleşimleri ile bölgede Aryanlaştırma sürecine girmiştir. Darius'un Yunan adalarına büyük atağı İran'dan değil Antolia kıyılarındandır. Bugün Foça'da da Doğu Aryan toplulukların yerleşim yerlerinde mezarları vardır. *Sart* (modern Manisa, Salihli), Ahameniş hanedanlığının başlıca satraplıklarındandır. Yani bölge kendi etnik karmaşasını sürekli binlerce yıl yaşamıştır. O'nun döneminde MÖ 525'de Mısır fethedilmiştir. Fakat bu işgale karşı çıkılan Mısır'da sık sık çıkan isyanlar bastırılmış. Yapılan mahkeme sonucu her öldürülen Persli için 10 Mısırlının öldürülmesi kararı verilmiştir. 2000 Mısırlı bu nedenle öldürülmüştür. İsyanlar dair bu karar Persler için örnek olmuştur. Nitekim Mısır da Babil gibi Pers Devleti'nin bir eyaleti olmuştu. Kambiz'in orduları Mısır'ın batısında Kartaca'ya kadar ilerlemişlerdir. *Kartaca*, MÖ 814 yılında, Filistin topraklarında bulunan *Tire* (Sur) kentinden gelen Fenikeli tüccarlar tarafından *Tunus* yarımadasında kurulmuş olan bir kent idi. Pers ordusu Kartaca'ya kadar Kuzey Afrika'da ilerlemiş, ancak Fenikelilerin müdahalesi nedeniyle Kartacalıları geçememişlerdir.

28- *Bkz. Herodot Tarihi, I. Kitap, P. 211-212-213.*

Kral Kambiz'in ülkeye Mısır dönüşü esnasında Medli kabileler ayaklanmışlardır. Kendisi bir iddiaya göre Suriye'de *Ağbatana*'da ölmüştür. O'nun ölümü hakkında pekçok anlatım var. Mısır'da bir söylence çıkmıştı. Pers Kralı II. Kambiz Mısır'ı kanlı bir şekilde işgal ederek Mısırlılarca kutsal sayılan *Apis Öküz*'ünü bıçaklayarak öldürdüğü gibi, pekçok kişinin de ölümüne sebep olmuştu. Bu kötülüğün karşılığı olarak, kâhinler vaktiyle kendisine ileride *Ağbatan* şehrinde öleceğini söylemişlerdir. Bu yüzden Kambiz, bütün hazinesini bu şehirde saklamıştı. Kambiz, bir isyanı bastırmak için MÖ 522'de tekrar Mısır'a gitti. Mısır dönüşünde Suriye'nin Ağbatan bölgesine gelince, kendisine karşı kraliyet tahtı için ayaklanan kardeşi *Bardiya*'nın (bazı eserlerde *Smerdis* diye de geçer) kuvvetleriyle karşılaştı. O'nunla savaşırken atından düşerek, belindeki silah böğrüne saplanarak öldü (MÖ 522). II. Kambiz öleceği sırada bulunduğu yerin neresi olduğunu sordu. Yanındakiler, Suriye'nin Agbatan bölgesi olduğunu söylediler. Bu cevabın üzerine Kambiz, derin bir ah çekerek şöyle dedi: *-"Demek ki Kuraş'ın oğlu Kambiz'in öleceği yer, Suriye'nin Agbatan şehri imiş!"* Aslında öyküde bir yanlışlık var. Sonuçta bir söylencedir. Daha sonra kral olan Darius'un yazdırttığı *Bihustun Yazıtı*'na göre; Kral Kambiz kardeşi *Bardiya*'yı el altından gizlice öldürtüyor. Daha sonra Mısır'a gidiyor. Kardeşi Bardiya'nın (Smerdis'in) ölümünden pek kimsenin haberi olmadığı, sadece sarayın haberi olduğu bu dönemde Medya bölgesinde *Paishiyauvada, Arakadriš* adlı dağda Medli Magi *Gaumâta* bu durumu fırsat bilip isyan başlatıyor. *"Ayın ondördüncü gününde Viyaxana'da (MÖ 11 Mart 522) isyan etti. Gamuta, insanlara yalanla: "Ben Bariya (Smerdis), Kiros (Cyrus) oğlu, Kambiz'in (Cambyses'in) kardeşi" diyerek, isyanı örgütlüyordu. Sahtekârca komplo hem Pers'te, Hem Medya'da hem de başka bölgelerde ilerleme kaydetti. İsyancılar başarılı oldular. Garmapada ayının dokuzuncu gününde (MÖ 1 Temmuz 522) isyancılar krallığı ele geçirdiler. Daha sonra, Kambiz (Cambyses) doğal nedenlerden öldü."* diye belirtiyor.[29] Kral Kambiz attan düştükten sonra böğrüne kılıç saplanmıyor. Ayak baldırına saplanıyor. Daha sonra ülkesine gidiyor. Çünkü Kambiz'in tahtına Medli Magi *Gaumâta* oturmuştur. Krallığını yeniden koruma duygusuyla ülkesine hızla gidiyordu. Giderken de kılıç yarası

29- *Bkz. Bihustun Yazıtı. p. 10, 11, 12, 13.*

hastalığa dönüşmüş ve yolda ölmüştü. İsyancılar Gaumâta isimli bir Med rahibinin başını çektiği Mecusilerdir. Olayın örgütlenişi tam bir saray darbesi olarak planlanmıştır. Sarayda yaşayan Ahemiş ailesinin iç işlerini ve saray ile halk arasındaki çelişkileri yakından takip edebilen Gaumâta, Kral Kambiz'in Mısır dönüşünde ölümcül bir hastalığa yakalandığını fırsat bilerek isyanı örgütler. İsyan, Kral Kambiz'in ölümü neticesinde isyanı daha sonra bastıran Pers soylusu *Darius*'u kral yapacaktır. Nitekim bütün bölgelerde MÖ 522 de Kral Kambiz'in kardeşi Bardiya (Smerdis) adlı sahte görünümle Medli bir komutan Magu Gaumâta önderliğinde adaletli toprak dağıtımı talebi ile Perslere karşı ayaklanan isyancı Medlere sahip çıkılır. İsyancı Gaumâta (sahte Bardiya/Smerdis) üzerine Kral Kambiz Pers ordularını gönderdi. Medler bu orduyu yendi. Bu gelişmeler bölgede Perslerin iktidar değişiminden memnun kalmayan kenar halkları cesaretlendirdi. Her yerde Perslere karşı isyanlar gelişmeye başladı. Bu olayı Kambizin ölümü sonrası kral olan Pers Kralı I. Darius *"Behistun Yazıtları'da"* şöyle anlatır: *"..(Benden önce) bizim soyumuzdan gelen ve Kral Darius-yavauş (Kiros'un) oğlu olan Kambujiya (Kambiz) Kral'dı. Kambujiya'nın aynı ana ve aynı babadan doğma Bardiya (Smerdis) adında bir kardeşi vardı. "Kambujiya bu Bardiya'yı öldürmüştü." Bu olay vuku bulurken halk Bardiya'nın öldürülmüş olduğundan habersizdi. Daha sonra Kambujiya Mısır'a gitti (ve tam da bu sırada) halk ayaklandı. Sahtekârca komplo hem Pers'te, Hem Medya'da hem de başka bölgelerde ilerleme kaydetti."*[30]

Darius daha sonra Medya'nın *Nisaya* adlı bölgesinde bulunan *Sikayauvatiş* adı verilen bir kalede (bir komplo ile) Gaumâta'yı nasıl öldürüp kral olduğunu anlatır. *"Kral Dariusyavauş şöyle dedi: Bundan sonra belli bir adam, adı Gaumâta olan bir Magu, Arakadriş Dağı yakınındaki Paişiyauvada (denilen) yerde isyan etti. (Bu adam) oradan başladı. Viyaxna ayının 14'ü idi bu adamın isyanı başlattığı gün. O, 'ben Bardiya'yım, Dariusyavauş'un (Kiros) oğlu ve Kambujiya'nın (Kambiz'in) kardeşiyim' demek suretiyle halkı aldattı. Bunun üzerine Persiya ve Medya ile diğer bölgelerin tüm halkı ona; 'Bardiya'ya' döndü (ondan yana tavır aldı) ve Kambujiya'ya karşı ayaklandı. O (Magi Gaumâta), hükûmeti Garmapada ayının 14'ünde ele geçirdi (devirdi). Daha sonra,*

30- *Bkz. BehistunYazıtı; II, XII (1.35)*

Kambiz (Cambyses) doğal nedenlerden öldü. Sonra (bu) Magi; Gaumâta, Persiya ve Medya'yı ve bütün bölgeleri egemenliği altına aldı, ülkeyi dilediği gibi yönetmeye başladı, Kral oldu."[31] Bu olay; Pers takvimine göre Bagayadiş ayının 10. günü cereyan etmişti. Bundan sonrasını öğrendiğimiz şeyler Herodot'a aittir. Onun anlatımına göre, bu hadiseyi bahane eden Darius'un mevkiîni güçlendirmek için Medya'da büyük katliamlara giriştiğini anlatır. Bu katliamdan en fazla nasibini alanlar ise ülkede büyük bir dini etkiye sahip olan Medli rahipler Magiler oldular. Bu zulüm karşısında Medya'da *Fravartiş* adı verilen bir Medli asilzade ayaklanarak Medya'nın bağımsızlığını ilan ettiyse de olay kısa bir süre içerisinde bastırıldı. Part satrabı *Hystaspes*'in oğlu, Kral Kiros'un yeğeni komutan *Darius, Otanes, Gobryas* ve diğer dört asilzade ile bir araya getirdiği güçlü bir ordu ile Gaumâta'yı ve isyancıları ortadan kaldırdılar (MÖ 29 Eylül 522). Bütün isyanlar bastırılıp, tüm ülkeye kanlı müdahaleler ile egemen olunduktan sonra, Gaumâta'nın öldürüldüğü günü, Darius (yani; 5 Kasım'ı) *"Magufonia (Mehrgān) Bayramı" ilan etti."*[32] Persler her yılın Kasım 5. gününde kutladıkları *Magufonia* bayramı süresince Medli dini rahipler Magilere karşı (muhtemelen) "*pogrom*"lar uygulayarak onları öldürmeyi gelenekselleştirdiler. Magiler ülkelerini terk etmek zorunda kalmıştılar. Tarihçi *Sayce*'nin anlatımına göre Persler'in uyguladıkları bu bayramın kutlandığı günlerde Magiler evden dışarı çıkmamak suretiyle katliamdan korunmaya çalışırlardı. İran tarihçilerince Gaumâta'nın ölüm tarihine denk gelen Magileri cezalandırma bayramı olan Mehrgān Bayramı, ayrıntılı bir şekilde anlatan *Herodot*, buna "*Magufonia*" (Magaphoni) dendiğini nakleder.[33]

Bu karışıklık döneminin ardından anlaşılan yedi aylık Gaumâta'nın sürdürdüğü kraliyet tahtına ise bu savaşın galibi Ahamenişlerin ünlü "*Ölümsüzler Ordusu*" komutanı I. Darius MÖ 522-486 geçmiştir. Kendisini *"ilahi iradenin yeryüzündeki tek temsilcisi, zayıfların koruyucusu, nizamın temsilcisi ve iyiliğin bekçisi"* olduğunu ilan etti. Ele geçen dökümantosyonlardan anlaşılan kral *Kambujiya*/Kambiz'i "sahte kral" Gaumâta/Smerdis öldürmemiştir. Kral Kambiz eceliyle Suriye'de ölm-

31- *Behistun Yazıtı; p. II-XII.*

32- *Bkz. Herodot Tarihi, Kitap I, P.183.*

33- *Bkz. Herodot Tarih, i III. Kitap, P 78-79 Dip not: III. Kitap, 100.*

üştür. Fakat O'nun bu ölümü halk tarafından nasıl karşılandığı bilinmemiştir. Darius'un iddiası doğru değildir. Açıkcası kimin anlattığının doğru olduğu bile belli değil. Tıpkı Astiyag-Kiros olayında yaşanan bir darbenin şartları gelişmiştir. Kambizin ölümü sonrası Krallığa getirilecek Ahameniş soylu prens yokluğu Pers devlet yönetiminde iç kargaşalığa neden olmuştur. Eğer doğru ise Medli Gaumâta ve Darius bu durumdan faydalanmaya çalışmıştır. Sonuç olarak saray içi darbelerin geliştiği bilinmektedir. Gaumâta'nın Medli Magilerden olması ve Magilerin ve Medlerin bu isyanlarda ve darbede yer almaları olayı isyanı ve darbeyi Med-Pers savaşına sürüklemiştir.

Gaumâta Olayı, Med ve Perslerin Astiyağ sonrası kendi aralarındaki ilk ciddi çatışmasıdır. Yapılan savaşı Persli soyluların oluşturduğu cephenin kazanması; Ölümsüzler Ordusu'nun meşhur komutanı Part satrabı Hystaspes'in oğlu, Kral Darius'un kral olmasının yolunu açmıştır. Kral Darius'un, Kral Kiros'un yeğeni olması iddiasının doğru olduğu kesin değildir. Fakat Kral Darius, babası Part satrabı *Hystaspes* çok ünlü komutandır. Perslidir. Kral Kiros ile hem Ege cephesinde hem Saka ve Kimmerlere karşı doğudaki savaşlarda yer almıştı. Başarılı hizmetler sunmuştu. Merkezi ordudan sonra gelen Persiya ordusunun ana kumandasını ellerinde bulundurduğu görülür.

Bu dönem Medlerin ordu içi yapıdaki konumları ve örgütlülükleri pek bilinmemekle birlikte her zaman devletin tüm kurumlarında yer aldıklarını Herodot'un Pers-Yunan savaşlarını anlattığı metinlerde görmekteyiz. Genelde Med isyanları ya bir Magi önderliğinde veya yerel güçlü bir Med soylusunun öncülüğünde görülür. Medler ve Persler bu dönem anlaşılan aynı dili yani Ariyacayı konuşuyorlar. Şayet devlet bürokrasisinin geliştirmiş olduğu özel bir İmparatorluk dili yoksa bu böyle görünüyor. Dini olarak da benzer ortaklıklar yaşanıyor. Magilerin sarayda öne Jçıkan siyasi nüfuzları buradan geliyor. Diğer yandan bu çatışmalarda Pers-Med konumlanmasının daha derin olduğu düşüncesinde olan Doğu Kürdistan'ın (İran) önemli tarihçisi Kürd *Dr. Ebdülqadir Maroni* ölmeden önce bir dergiye yaptığı söyleşide bu duruma değiniyor: *"Axamenidler/Ahamenişler Medlerin kültürlerini, edebiyatlarını ve medeniyetlerini sanki kendilerinin mirası imiş gibi değiştirdiler. Axamenidler Medlerin miraslarını, dillerini ve yazılarını, bayramlarını,*

resmi adetlerini, halkını tıpkı Med iktidarı gibi hiç Medlere atıfta bulunmadan sanki kendilerininki imiş gibi lanse ettiler. Axamenidler her ne kadar Med İmparatorluğunu yıkıp, medeniyetlerini tahrip ettiler ise de, Med medeniyetini kökten yok eden Sâsânîler olmuştur. Acık bir şekilde Medlerin toprağı olan Hemedan gibi birçok yer ve bölgeler "Ahamenişlerin–Perslerin- toprağı diye kayıtlara geçirilmiştir. Birçok duvar, kale, yazı tepe, bu gün hala Hemedan'da bulunan ve Medlere ait olan eser ve Medeniyet "Ahamenişlerin –Perslerin- diye tanıtılıyor."[34]
Ahameniş egemenliğine rağmen, Med soyluları ve aşiret reisleri devlet içindeki etkilerini sürdürür. Ahamenişler döneminde İmparatorluk Mado-Pers İmparatorluğu olarak adlandırılır. Bu nedenle bölge devletini yakından tanıyan Yahudiler birçok kitaplarında ve Tevrat gibi kimi önemli kaynaklarda Ahameniş Hanedanlık dönemini de Med ismiyle anmaya devam ederler.

I. DARİUS (ARİYACA: XERXES, DĀRAYAWAUŠ) DÖNEMİ (MÖ 522-486)

I. Darius Taht'a oturur oturmaz, ilk olarak kabile isyanlarını bastırmıştı. Krallığı sırasında ülke içinde düzeni sağlayan Darius yeni yerler alarak gücünü artırdı. O'nun döneminde İmparatorluk binlerce kilometrekareye ulaşır. MÖ 517 yılında I. Darius Mısır'a gittiğinde büyük krallar gibi karşılandı. Mısırlılar ona "*Güneşin oğlu*" anlamına gelen "*Ra settu*" tanımı ile saygı gösterdiler. Dönemin çoğu kabartmalarında bu tanım görülmektedir. Darius rahiplerin eğitimi için okul kurmuş, Nil ile Kızıldeniz arasında kanal kurdurmuştu. Darius Mısır'da kaldığı süre içinde Mısır dini ile tanışmış oldu. Mısır'da kendisini sevdirdiği işlerden biri *Tanrı Amen*'in *Al–Karga* vadisindeki tapınağını yaptırmasıdır. Mısırlılar O'nun bu büyük hizmetleri karşısında O'nu kendilerine Firavun olarak kabul ediyordular. Tanrı Amen de O'nun sayesinde bütün semavi dinlerin ayinlerinde ve duaların sonunda "*Amin*" ve "*Amen*" şekinde hep kullanılır oldu.

34- *Bkz.Govare Sewt ül Axir, Mayıs-2000 - Derleyen Zerdüşt Aryan,www. Newroz.com.*

Yine I. Darius, İskitlere karşı da sefer yapmış, ama başarısızlıkla sonuçlanmıştır. I. Darius daha sonra batıya yönelip, Trakta'da-Trakya-Tuna nehrini aşar bu toprakları İmparatorluk sınırlarına katsa da İskitlere karşı başarılı olamamıştır. Ülke sınırlarını güvence altına almak amacıyla Trakya ve Makedonya'yı ülkesine kattı. Ege'de Limni ve İmroz adalarını aldı. O'nun Antolia'da, Karadeniz ve boğazlardaki Yunan kolonilerine el koyması bütün Yunan bölgesinde ve başta İonya'da ekonomik krize ve sonuçta siyasi karışıklıklara neden olmuştu. MÖ 500 yılında İonia'nın en büyük ve en zengin şehri olan *Miletos*'un başında Tiran olarak bulunan *Aristagoras*, Sardes satrabı *Artaphernes*'i *Naksos* adasına karşı bir sefer yapmaya teşvik etti. Sonunda, MÖ 500 yılında Perslere karşı Miletoslu Aristagoras önderliğinde *İonia* ayaklandı. Kısa sürede kuzeyde Marmara Bölgesi'nden, güneyde Kıbrıs'a kadar yayılan bu isyana *İonia İhtilali* denir.[35] Saltanatının son yıllarında batıda küçük Yunan Site Yönetimleri'nin, güneyde Samilerle ittifak etmeleriyle iki ateş arasında kaldı. Nitekim MÖ 499'da *Atina ve Eretria*'nın Pers yönetimine karşı gelişen İyon Ayaklanması'nı desteklemesi üzerine, Kral Darius Atina ve Eretria'ya bir sefer düzenledi. MÖ 498 yılında Persler harp hazırlıklarını bitirip harekete geçince durum değişti. Persler önce Kıbrıs'taki Yunan şehirleri üzerine yürüdüler. Bunları, birer birer ele geçirdikten sonra kuvvetlerini Antolia'ya geçirdiler. İonia şehirlerinin Perslere karşı koymasına rağmen, günden güne daha kötü duruma düştüğü, birer birer Persler tarafından zaptedildiği ve isyancı başı Aristagoras'ın ümitsizliğe düşerek Trakya'daki malikânesine kaçtığı anlaşılır. İhtilâlcilerin son büyük direnme üssü olan Miletos şehri karadan ve *Lade* adası yakınlarında yapılan deniz savaşından (MÖ 495) sonra da denizden kuşatıldı ve ihtilâlin altıncı yılında Perslere teslim olmak zorunda kaldı (MÖ 494). Persler gerek bu şehirde gerek yöresindeki Didyma'da birikmiş olan hazineleri yağma ettikten sonra bunları yakıp yıktılar. Miletos ahalisini Ön Asya'ya sürerek Dicle boylarına yerleştirdiler. Miletos'tan başka birtakım şehirler de Perslerin eline geçti ve aynı akıbete uğradı. 0 zamana kadar istiklâllerini korumuş olan *Sisam* (Samos) ve *Midilli* (Lesbos) adalau da Perslerin istilâsına

35- *Bkz.AnaBritannica.*

uğradı. MÖ 483 yılı Perslerin temizleme hareketleriyle geçti ve ihtilâl son âsi şehirlerin zaptıyla sona erdi.

Doğu Aryanlar denizciliği *Fenikeliler ve Sidonlular* sayesinde biliyorlardı. Lakin Yunan adalar savaşında ve Maraton Savaşı'nda hala gemi kaptanı değildiler. Bu olay sayesinde denizciliği öğrenmemişlerdi. Denizdeki işlerin şansa kaldığını da tecrübelerinden biliyorlardı. Nitekim bir defasında Pers donanması fırtınaya yakalanarak bazı gemiler batınca seferden vazgeçilmişti. Yunanlılar ise bu alanda Fenikelerden bile daha ileri bir noktaya gelmişlerdi.

İyon Ayaklanması'nı bastıran Darius MÖ 490'da Atina'yla yaptığı *Maraton Savaşı*'nda yenilgiye uğradı. Maraton Savaşı, Yunanistan'a birinci Pers saldırısı sırasında, MÖ 490 yılında *Platea*'dan gelen destek birliğiyle takviye edilmiş Atina kuvvetleri ile *General Datis* komutasındaki Ahameniş Ordusu arasında gerçekleşen bu muharebe, I. Darius'un Yunan kent devletlerine, özellikle de Atina ve Sparta'ya boyun eğdirme yönündeki askeri girişiminin doruk noktası sayılmaktadır. Ege'de başarılı geçen bir seferin ardından yaz ortasında *Eğriboz Adası* açıklarına gelen Pers donanması adadaki *Eretria* kentini kuşatmış ve kuşatma sonunda almıştır. Daha sonra Attika'ya yelken açan donanma Maraton Ovası kumsalında karaya asker çıkarmıştır. Kısa süre sonra Platea'dan gelen küçük bir birlikle takviye edilecek olan Atina kuvvetleri de Maraton ovasına yürüdüler ve ovanın Atina yaklaşımı yönündeki iki çıkışını tutacak biçimde yerleştiler. Muharebe, beş günlük bir beklenti sonrası gerçekleşti. Pers kuvvetlerinin sayısal üstünlüğüne karşın Yunanlılar harbi kazandılar. Maraton Muharebesi yenilgisi Yunanistan'a yönelik ilk Pers genel taarruzunun sonunu işaret etmektedir. Bu yenilgi üzerine Pers donanması Asya kıyılarına dönmüştür. I. Darius bu yenilgiden hemen sonra yeniden Yunanistan'a saldırmak için büyük bir ordu oluşturmaya başlamıştır. Ancak bu arada Mısır'da Pers hâkimiyetine karşı bir ayaklanma başlamıştı ve bu ayaklanma, Yunanistan seferini belirsiz bir süre için erteleyecektir.

Maraton Muharebesi, Yunan-Pers Savaşları'nın bir dönüm noktası olmuştur. Pers Ordusu'nun yenilebileceğini gören Grekler, Perslere karşı daha bir özgüvenle mücadele ettiler. Bu savaşların sonucundaki nihai Grek zaferi, bir bakıma *Maraton Muharebesi* ile başlamış sayıl-

maktadır. İzleyen iki yüzyıl boyunca, Batı toplumlarını kalıcı biçimde etkileyen Klasik Yunan Uygarlığı'nın doğuşu serpilip gelişmiştir. Maraton Muharebesi bu bağlamda Avrupa tarihinin dönüm noktalarından biri olarak da görülür.[36]

Bu döneme kadar tarihin gördüğü en büyük devlet Ahameniş İmparatorluğudur. Pers egemenliği yetmiş yılda bu coğrafyanın tamamını kapsamıştır. Ömrünün son günlerinde I. Darius Mısır'a ve Yunanistan'a sefer açmak için yeniden askeri hazırlıklar içindedir. Fakat O'nun bu girişimlerini bozan olaylar arka arkaya gelir. Pers törelerine göre ordunun başına geçmeden önce kendinden sonraki kralı seçmek zorundadır. Kendisi iki evliydi. Sonuçta karısı, Kiros'un kızı *Atossa*'dan doğma büyük oğlu *Kserkses*'den yana kararını belirtti. Herodot O'nun aslında başka da bir seçeneği yok manasında *"Bana kalırsa Kserkses'in kral olması için zaten böyle bir kanıt ileri sürmek gereği de yoktu. Atossa ne derse o olurdu,"* der.[37] Ölümünden sonra Perslerin otoritesi satraplıkların isyanları ile sürekli yüz yüze kalır. Mısır'da başlayan ayaklanmayı bastırmaya hazırlanırken, hastalanır ölür. I. Darius'un ölümünden sonra krallığın başına oğlu I. Kserkses veya yerel adı ile *I. Hişyarşah* (Türkçe "Uyanık Şah", demekti) MÖ 486-465 geçer.

I. Darius döneminde, yani MÖ 522-486 arasında Pers İmparatorluğu Hindistan'dan Yunanistan'a, Mısır'dan Qazwin Gölü'nün yukarılarına kadar gelişmiştir. Kral Darius Bihistun'daki (İran) kaya yazıtında şu ifadeler bulunmaktadır. Ariyaca:

"Dârayavaush xshâyathiya imâ: dahyâva tyâ manâ patiyâisha vashnâ Auramazdâha adamshâm xshâyathiya Aham: Pârsa, Ûvja (Elam), Bâbirush (Babil), Athurâ (Asur), Arabâya (Arap), Mudrâya (Mısır), Tyaiy Drayahyâ, Sparda (Lidya), Yauna (Yunan), Mâda (Medya-modern 'Kurdistan'), Armina (Ermenistan), Katpatuka (Kapadokya), Parthava

36- *Atina kuvvetleri muharebeyi kazanınca bir ulak Atina'ya zafer haberini vermek üzere gönderilmişti. 'Pheidippides' adındaki bu ulak Atina'ya kadar hiç durmadan koşmuş, zafer müjdesini verdiği anda da düşüp ölmüştü. İlk olarak 1896 yılında Atina Olimpiyatları'nda, Maraton Ovası ile Atina arasında koşulan Maraton Koşusu bu söylenceden esinlenmiştir.*

37- *Bkz.Herodot Tarihi, Kitap VII. P. 1, 2 ve 3.*

(Part), Zraka (Dragina), Haraiva (Arya), Uvârazmîy (Harezm), Bâxtrish (Baktira), Suguda (Sogdiana), Gadâra (Gan Darius), Saka/İskit, Thatagush, Harauvatish, Maka, Fraharavam, Dahyâva."

Türkçe: *"Bunlar, idarem altındaki ülkelerdir ve Ahura Mazda'nın izniyle onların Kralı oldum: Pers, Elam, Babil, Asur, Arap, Mısır, deniz yanındaki ülkeler, Lidya, Yunan, Med, Ermeni, Kapadokya, Part, Drangiana, Arya, Harezm, Baktriana (Belh), Sogdiana (Suguda), Gandarius, Saka/İskit, Sattagydia, Arachosia ve Maka."*

Toplam 23 ülkedir. Doğu'da Pers İmparatorluğu bilinen dünyanın neredeyse hepsine hükmediyordu. Antolia merkez olarak düşünülürse Bilinen dünya: Yakın Doğu'da Armenia ve Medya Uzak Doğu'da Parthya, Baktria/Belh, Sogdiane, Hindistan; Güney'de Arabistan, Libya, Mısır, Nubya; daha Güney'de Etiyopya bulunuyordu. Batı'da Yunanistan, İtalya, Sicilya, İspanya, Akdeniz ve Okyanus kıyılarından içeri doğru Avrupa'nın bir bölümü bilinmekteydi; Kuzey'de İskit ve Kimmer halkları bulunuyordu. Antolia'nın güneydoğusu, Mezopotamya bölgesinin sınırları içerisindeydi. Batı'da Yunan şehir devletlerinden olan Atina ve Sparta kendi aralarında anlaşmazlık içindeydi. Persler, bu küçük site devletlerini tek hamlede yutacaklarını zannettiler. Persler, Yunan devlet yöneticilerine rüşvet vererek içten yıkmaya çalıştılarsa da Yunan ordusu Perslere karşı büyük zaferler kazandı.

I. KSERKSES/ I. HİŞYARŞAH DÖNEMİ (MÖ 486-465)

Oniki yıl yöneticilik yaptıktan sonra, babasının ölümü sonrası onun yerine geçen Ahameniş Kralı *I. Kserkses*, tahta çıkışından hemen sonra II. Kiros ve I. Darius için tipik olan diğer dinlere karşı hoşgörüden yoksundu. Nitekim dini sebepler ile yönetime karşı gelen Mısır ayaklanmasını şiddet kullanarak MÖ 484'de bastırdı. Burada herhangi bir yeni yatırımda bulunmadı. Mısır tapınakları için dahi hiçbir şey yapmamıştır. Hatta bazı tarihçilere göre bu tapınakları soymuştur. Uzun boylu, yakışıklı ve gaddar biri olarak tanındı. Daha sonra Babilonya'da taht üzerine hak iddia eden Şamaşeriba'nın isyanını bastırdı. Bu sefer sırasında tapınaklar yağmalandı ve kaleler yıkıldı, Babil'in koruyucu tanrısı Marduk'un heykeli parçalandı. Mısır ve

Babil krallıktan satraplığa düşürüldü. Daha önce unvan sıralamasındaki "*Persiya'nın, Medya'nın, Mısır'ın ve Babil'in Kralları*" vs. ünvanları yerine, Büyük Kserkses kendine; *"Persiya'nın ve Medya'nın kralları"* ünvanını sadece kullandı.

İmparatorlukta düzeni sağlayan kral, babasının "*Maraton Savaşı*" yenilgisinin öcünü almak için MÖ 484-481 arası Yunanlılara karşı üç yıl savaş hazırlıklarına girişmiştir. Bütün satraplıklardan para ve zorunlu asker toplanmış ve ordunun ihtiyacı olduğu iaşe, askeri araç ve gereçlerinin taşınması için Sidon ve Fenike'de donanma hazırlanmıştır. I. Kserkses Yunanlılara karşı amansız bir mücadeleye girmiştir. Yunanistan'a günümüz tahminlerine göre 360.000 kişiden oluşan ordusu ile Sardes'ten hareket ederek büyük bir seferini düzenledi. Pers ordusu MÖ 480 ağustosunda Atina'yı ele geçirdi. Şehir yağmalandı. Antolia'daki ve Trakya'daki bu gelişmeler üzerine Spartalılar, Darius'dan sonra Pers Kralı olan I. Xerxes'e karşı *Salamis Deniz Savaşı*'nı yapmışlardır. Pers ordusunun Atina'yı ele geçirmesine karşın, Pers donanması Salamis Savaşı (MÖ 480) diye geçen Yunan ve Pers ordularının karşı karşıya geldiği savaşta Yunan donanması, Persleri büyük bir bozguna uğratır. Yunanlılarla girdikleri deniz savaşında mağlup olup savaş güçleri zayıflayan Pers ordusu ayrıca Atina şehrinin batısında MÖ 479'da Plataea'da Yunanlılara karşı başka bir yenilgiye uğrar.

I. Kserkses saltanatının bu son yıllarında batıdan küçük Yunanlı beyliklerinin, güneyde Samiler ile ittifak etmeleri nedeniyle iki ateş arasında kalan ordusu mağlup olmuştu. Bölgede tam on üç yıl süren savaş Persleri Persiya'ya çekilmeğe mecbur bırakmıştı. Yunanlılar ile barış görüşmelerini Atinalı bir politikacı olan *Kallias* yapmıştır. Persler I. Kserkses'ın MÖ 479'daki istilasından sonra sürekli olarak Atinalılara karşı toprak kaybettiler. Dolayısıyla Persler barış antlaşması yapmaya hazırdılar. Kallias Barışı sonucu, Antolia'daki İyon şehirlerine otonomi verilirken, Perslerin Ege denizi kıyısında satraplık kurmasını ve gemi bulundurmasını yasaklıyordu. Atina'da Perslerin, Antolia, Kıbrıs, Libya veya Mısır'daki topraklarına saldırmayacaktı. Bu antlaşmadan sonra Pers Kralı I. Kserkses ülkesine döner ve öldürülene kadar memleketinde kalır. Ünlü tarihçi Herodot, olaylara biraz da abartı katarak; *"Kserkses'in ordusunun içerek ırmakları kuruttuğu-*

nu ve koca kentlerin erzağını tükettiğini de öne sürmektedir." Yunan kaynaklarına göre Kserkses ile bir hikâye anlatılır, şöyle ki; Kserkses Zerdüştlerin tanrısı Ahura Mazda'ya tapardı ama kendini de doğanın hâkimi görürdü. Yunanistan seferinde Çanakkale Boğazı'na inşa ettirdiği ilk köprü yıkılınca, denizin bu haddini bilmezliğine kızar ve ona ceza verir. Ceza olarak savaşçılarına Boğaz'ın sularının 300 kez kırbaçlanmasını ve sulara kelepçe atılmasını emreder, askerler kelepçeleri (takacak yer bulamayınca) sulara atarlar, kral hırsından ağlar ve yüz basamaklı tahtından inip denizi tekmeler.[38] Sarayına çekilen kral kendini mimari işlere adamaya başladı. Saray entikaraları ile meşgul oldu. Karısının kışkırtması nedeniyle kardeşini ve ailesinin tümünü öldürttü. İç düşmanlıklar hanedanlığı birbirine düşürdü. MÖ 465 yılında aralarında bakanı Artabonos ve SpaMithras gibi adamları tarafından saray darbesi sonucu büyük oğlu ile birlikte öldürülmüştü. 22 yıl saltanat sürmüş yerine küçük oğlu Artakserkses tahta geçirilmişti.

I. ARTAKSERKSES (YEREL DİLDE: ARTAHŞATARA) DÖNEMİ (MÖ 465-424)

MÖ 464-424 yılları arasında hüküm süren Pers kralı. *Artak-serkses*, Kral Kserkses'in oğludur. O, babasının öldürülmesi üzerine tahta çıktı. Artakserkses'i tahta çıkaran babasını öldürten muhafız birliği komutanı ve amcazadesi *Artabazos*'du. Birkaç ay sonra Artakserkses, Artabazos'u düalloda öldürdü. Kraliyet döneminde, genel olarak saltanatı birkaç isyan dışında huzurlu geçti. Herodot Pers kralı Artakserkses'i Yunanlıların üç kral içinde "*en savaşçı*" olarak tanımladıklarını bildirir.[39] Ayrıca bu Pers kralı Yahudilik tarihi açısından önemli bir yere sahipdir.

Geniş devlet topraklarının yönetiminde bazı yerlerde düzensizlik başladı. Bunlardan ilki Baktira satrabı olan kardeşinin ayaklanmasıydı. Batıda esas tehlike gelişmekteydi. Başta Atina olmak üzere Atina'lılar öne çıkan güçlerden biriydi. Yunanlılar eski arkaik toplum-

38- *Bkz. Herodot Tarihi, K. VII. P.35.*

39- *Bkz. Herodot Tarihi, VI/98.*

lar değildi artık. Kırsal alandaki yarı yerleşik yaşam yerini şehir yaşamına ve pazar için üretim yapan bir üretime kendini yöneltmişti. Şehirlerdeki toplulukları artık yeni sınıflar temsil ediyordu. Site devletleri bir klan yapısı olmaktan çıkmış, geniş aristokrat ve tüccar kesimlerin denetimine girmeye başlamıştı. Haliyle bu egemen sınıflar çıkarlarını Perslere karşı her yerde korumanın konfederasyon tipi örgütlülüklerine sitelerde yönelmişlerdi. Sitelerde gelişen bu aristokrasi durmamış bütün Akdeniz ve Karadeniz sahillerinde Yunan Koloni kentlerini kurmuşlardı. MÖ VIII-VI yüzyıl arasında oldukça büyük değişimler yaşanmıştı. Yunanlı aritokrasi oldukça zenginleşmişti. Persler bu zenginlikten faydalanmak için çabalıyorlardı. Yunanlı sitelerde artan güçleri ile ayak direten politikalarını bir bir hayata geçiriyorlardı. Yunanlı Siteler Perslere karşı *Delos Birliği* adıyla Yunan ada ve şehir site yönetimlerini bir araya getirdi. Bu birlik sitelerin iç yönetimine karışmıyor, dıştan gelecek saldırılara karşı hareketin başkanlığını Atina Site yönetimine bırakıyordu. Atina boş durmamış doğuda Perslere karşı ayaklanan Mısırlıların yardımına koşmuştu. *Atinalı Kimon*'un komutasındaki Yunanlı bağlaşık siteler Perslere karşı ilk zaferlerini *Eurymedon Zaferi*'yle elde ettiler. Ayrıca, MÖ 460-459'da kötü yönetilen Mısır'da ayaklanma çıktı. Atina filosu Mısır Ayaklanmasını destekledi. Bir süre sonra Mısır'da başarı kazandıysa da bundan gereğince yararlanamadı. Yunanlılar ile Salamis ve Mykale savaşlarından sonra Perslerin deniz gücü zayıfladı. Bundan dolayı Eurymedon'da (Köprüçay) Atinalı komutan Kimon'a karşı başarılı olunamadı (MÖ 466) Karya ve Likya kentlerinin *Attika-Delos Deniz Birliği*'ne girmesiyle Doğu Akdeniz Atina'nın denetimine geçti. MÖ 449'da imzalanan Kallias Barışı Pers-Atina mücadelesine son verdi. Böylece Pers donanması Likya'nın güneyindeki *Khelidoniai* (Beş adalar) Adalarından batıya geçemeyecekti. Buna karşılık Atinalılar Mısır ve Kıbrıs'ı bırakacaktı.[40] Atina Kallias Antlaşması sonrası oluşan gücü nedeniyle bağlaşıklarından vergi almaya başladı ve onların topraklarındaki *Klerukhia*'ları (Koloniler) artırmaya başladı. Zenginleşti. Atina Cumhuriyeti, yaşadığı yükseliş döneminde donanması, deniz ticareti, zenginliği, özgür erkek vatandaşlarına mahsus demokrasisi,

40- *Bkz. AnaBritannica.*

disiplini, sanatı ve fikir hayatının üstünlüğüyle Yunan Dünyası'na hükmetmişti. Kültürel hayatın her alanında artan refah ile birlikte Helenistik Dönem Atina'nın öncülüğünde başladı. Atina'nın egemenliği bir İmparatorluğa dönüşmüştü.

Bu site krallıklarından *Sparta Krallığı*, kudretli ordusu, amansız disiplinli toplumu ile eski Yunan dünyasına korku salmıştı. *Lakonya*'nın merkezi olan *Sparta* şehri *Peloponnes*'in güneydoğusunda yer alan ve *Dor* asıllı Lakedemonyalıların yaşadığı Lakonya'nın kuzeybatısındadır. Spartalılar, Doğu Aryan nüfusun yerleşik olduğu Ahamenişlerin merkez üssü konumundaki Peloponnes Yarımadası'nın tamamını ele geçirememekle birlikte, devir devir nüfuzlarını bu bölgede kabul ettirmişlerdir. Sparta'da üç kuvvetli ailenin nüfuzu vardı. Bu nedenle Sparta tahtına iki kral otururdu. Bu geleneğe göre: *Ajid ve Proklides veya Eurypontides* hanedanlarından birer kişi kral olurdu.[41] Diğer yandan siteler vergi ödeme ve temsil sorunları ile iç çekişmeleri yaşamaya başladılar. Elde edilen gelirin paylaşımda bölgede başı çeken iki karşıt güç oluştu. Başı çeken Atina ve Sparta şehirlerinin iç savaşı başladı. MÖ 454'ten sonra Atina'nın bölgesel emperyalizmi başarısızlığa uğradı.

Atina ve Sparta çatışmaları süresince bu durumdan faydalanan ve böylece bölgedeki güçlerini toparlayan Pers kralı Artakserkses, Atina-Sparta arasındaki Peloponnesos Savaşlarından (MÖ. 431-404) önce Sparta'yı ele geçirdi. Bu sıra Akdeniz kıyılarındaki Karya, Likya, Klikya, İç Antolia'da Kapadokya ve kuzeydeki Bithynia bölgelerindeki satraplar tümüyle Persler'in yönetiminde olan satraplıklardır. Pers-Yunan savaşlarına baktığımız zaman Pers ordusunun İran'dan çıkıp Peloponnes'i fethetmesi değil, Ege kıyılarından hatta Ege adalarından çıkarak Peloponnes'i ve Tesalya'yı fethetmesi söz konusudur. Yunanlı dediğimiz bölge Darius'un satraplığıdır ve Pers ismidir. Pers isimli bölgenin, Yunanlıyla hiçbir ilgisi olmadığı gibi tam tersi Doğu Aryan'dır. Peloponnesos Savaşlarından Perslerin başarı ile çıkmasının gerisinde bu yerel Doğu Aryan kimliğin bölgede yer edinmesi ile alakalıydı. *Peloponnes* (Yunanistan'ın güneyindeki en büyük yarımada)

41- *Bkz. Yılmaz Öztuna, Devletler ve Hanedanlar (İlkçağ ve Asya – Afrika), Cilt III, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2005, s. 344.*

Doğu Aryan kimlikliydi. *Karya* (Muğla Nehri'nin kuzey kısımları), *Likya* (modern Muğla ile Antalya arasında kalan, Teke yarım adası ve bölgesinin adı), *Klikya* (Çulrova ve Mersin bölgeleri) *ve Bithynia* (modern Bartın-Amasra bölgesi) Yunan kimliği ile Doğu Aryan yeni nüfuslar ile kaynaşmıştı. Yunanlı Atina ve Sparta'nın emperyal politikalarına karşı Ahemenişleri tercih etmeleri bu nedenleydi. Böylelikle Yunan dünyasındaki karışıklıklardan yararlanarak Batı Antolia kentleri üzerinde yeniden egemen olundu.

II. DARİUS/ I. ARTAKSERKSES (OKHOS) DÖNEMİ (MÖ 423-404)

II. Darius/I. Artakserkses'in bir cariyeden olan oğlu ve halefiydi. *Varkana* (modern Horasan –İran ve Gorgan-Türkmenistan bölgeleri.) satrabı iken, üvey kardeşi *Sekidian*'usu öldürterek tahtı ele geçirdi. Bu olaydan sonra II. Darius/Dara adını kullandı.[42] I. Artakserkses Çok hırslı ve acımasız olan kızkardeşi ve aynı zamanda karısı olan *Parysatis*'in yönlendirmesiyle Hyrkaniye ve Medya'daki ayaklanmaları bastırdı. Peloponnes Savaşları'ndan yararlanarak Ionia'ya girdi. Böylece *Attika – Delos Birliğini* ortadan kaldırdı. *Kallias Barışı* da çiğnenmiş oldu. MÖ 413'de Syrakusa'da Atinalılara karşı kazanılan savaştan sonra, MÖ 448'den beri Atina'nın denetimi altında olan Antolia kıyı kentlerini yeniden ele geçirmeye karar verdi. MÖ 412'de Peloponises Savaşı'na katılan Antolia satrapları *Tıssaphernes* ve *Pharnabazos*'u uzaktan denetlemeye çalıştı. Sonra II. Darius onları küçük oğlu genç Kiros'u (Keyhüsrev'i) Antolia kuvvetleri başkomutanı yaparak, Antolia satrapı Tıssaphernes'i O'nun denetimine verdi. Atina'ya karşı, Sparta kenti ile ittifak oluşturuldu. Sparta kenti destek-

42- *Biz Behistun Yazıtları'nda Varkana adına ilk defa rastlarız. MÖ 29 Eylül 522'de, Kral Darius, bu yazıtta Magi Gaumâta Pers tahtını ele geçirdiğinde aynı yılın Aralık ayında Varkana ve Parthava da meydana gelen iki isyandan ayrıca bahsetmişti. 8 Mart 521 tarihinde, Parthava ve Varkani şehri isyancıları Darius'un babası Viştasp (Gk. Hystaspes) komutasındaki imparatorluk garnizonu saldırdı, ama yenildiler. Kısa bir süre sonra, Darius takviye gönderdi ve iki krallık onun kontrolü altında sokulmuştu. http://heritageinstitute.com/zoroastrianism/varkana/index.htm.* I.

lenerek, İonya'nın büyük bir bölümü elegeçirildi. Bu çabalar semeresini *Aisgospotami*'deki çatışmada vermiş ve Atina'nın gücü kırılmıştı. II. Darius bir süre sonra hastalanarak öldü.

II. ARTAXERSES (II. ARTAHŞATARA) DÖNEMİ (MÖ 404-358)

II. Dara'nın büyük oğlu ve halefiydi. Yunanlılar O'na "*Mnemon*" diye (Yunanca "dikkatli" demekti.) lakap koymuşlardı. Pers tahtına geçtiğinde, Atina'nın gücü *Peloponnesos Savaşı*'nda kırılmıştı. (MÖ 431-404) MÖ 404'de Spartalılar, Perslerin desteğiyle Atinalıları yendiler İyonya'daki Yunan kentleri yeniden Ahamenişlere bağlanmıştı. II. Artaxerses krallık dönemi ise tamemen ayaklanmalar ile geçti. O'nun döneminde devlet hızla çözülmeye başlamış, İmparatorluk'ta ayaklanmalar gelişmişti. MÖ 404'te Mısır'ı kaybetti. MÖ 405'te kurtulan, Mısır tarafından desteklenen, eskiden Perslerin Antolia'da denetimlerindeki Yunanlı batı eyaletleri ayaklanmaları peş peşe gelişmişti. Bu gelişmeleri dikkate alan Persler, Yunan askerlerini para karşılığı ordularına kattılar. Asker kiralama olayına en güzel örnek Prens Kiros'du. Kiros'un ordusunda Yunanlı paralı askerler yer alıyordu. Pers kralı II. Darius'un ölümü sonrası Büyük oğlu Artakserksis tahta geçmiş ama küçük kardeş II. Kiros O'ndan zorla tahtı alabilmek için Küçük Asya'da gizlice ordu toplamaya başlamıştı. Yani, Kiros, Kral olan kardeşi Artakserksis'e karşı sefere hazırlanıyordu. Ünlü Yunanlı düşünür ve savaşçı komutan *Ksenefon* 'a da sefere katılması için davet mektubu ulaştı. O da, II. Kiros'un paralı ordusunda yer almıştı. Prens Kiros MÖ 404'te tahta çıkan ağabeyi II. Artakserkses'a isyan etti. Ertesi yıl, II. Artaxerses'in genç kardeşi ile *Kunaksa Savaşı*'nda (MÖ 401) karşı kaşıya geldi. Prens Kiros, Kunaksa Savaşı'nda öldürüldü. Sonuçta yapılan savaşta Yunanlılar savaşı kazanan taraf olmasına rağmen, destekledikleri Pers kral adayı II. Kiros yapılan savaşta öldürülmüştü. Bu yüzden de Yunanlılar bir yandan savaşı kazandıkları için galip sayılırlarken, öte yandan da destekledikleri Kral namzeti II. Kiros öldürüldüğü için mağlup sayılıyorlardı. Yunanlı paralı askerlerin evlerine dönmekten başka seçenekleri yoktu. Yunanlı paralı askerler çileli bir geri

dönüş yolculuğu yaşamışlardı. Bu dönüş yolculuğuna *"Onbinlerin Dönüşü"* denilmiştir. Bizzat hareketin öncüsü Ksenefon tarafından bu dönüş yolculuğu *"Onbinlerin Dönüşü"* şeklinde kaleme alınmıştır.[43]

Bu gelişmeler karşısında Sparta, MÖ 400'de Ahamenişler ile tüm bağlarını kopardı ve bunu izleyen beş yıl içinde Sparta orduları Antolia'da önemli başarılar elde etti. Bununla birlikte kral II. Artaxerses Helenlerin iç kavgalarını sürdürmesini sağlayıp, Asya'daki Yunan Sitelerini geri almayı ve Ege'deki sitelere kendi barış koşullarını kabul ettirmeyi başardı. Nitekim Yunanlı paralı askerler ve yeni ittifaklar netice vermeye başladı. Sparta donanması Knidos'ta imha edilmesi ile bölgede egemenlik tekrar Perslere geçti. Ahamenişler, *Thebai, Atina. Argos ve Korinthos* ile Sparta'ya karşı ittifaklar kurmuştu. Bu savaştan yalnızca Atina'nın kazançlı çıkacağı belirince Pers Kralı II. Artaxerses, Sparta ile barışma yapmaya karar verdi. MÖ 386'da Atina "Kral Barışı; "*Antalkides Barışı*" denen antlaşmaya razı edildi. Atinalıların bu yenilginin ardından gücünü kaybetmesiyle Antolia'daki Yunan sitelerini Pers Kralı'na bırakmayı kabul ettiler. II. Artaxerses, bu antlaşma ile Asya'daki toprakların tümünün ve Kıbrıs'ın kendisine ait olduğunu, Limni, İmroz ve Skiros'un Atina'ya bağlı kalacağını ve bütün öteki Yunan devletlerinin özerkliklerini elde edeceklerini ilan etti.

II. Artaxerses yaptığı "Kral Barışı" sayesinde yeniden eski gücüne kavuşur göründü. Hatta bölgedeki birçok anlaşmazlıların çözüm merkezi haline geldi. Fakat Perslerin gücü Yunan sitelerinin iç anlaşmazlıklarına dayanıyordu. Kendilerini bu alanda geliştirememişlerdi. Nitekim Atina, Sparta ve Mısır kendi aralarında yeni bir ittifak yaparak, MÖ 366'da ayaklandılar. Medya'da da ayaklanmalar oluştu. Persler pek birşey yapamadılar. Bir süre sonra birtakım para destekli hileler ile bu ayaklanmalar bastırıldı. II. Artaxerses'in hükümranlığı sona erdiğinde İmparatorluğun büyük bölümünde Ahameniş egemenliği yeniden sağlanmış bulunuyordu.

II. Artaxerses döneminde Perslerin dininde önemli bir değişiklik göze çarptı. Kral birçok kente Tanrıça Anahita'nın (Harahvatī) heykellerini diktirdi. Daha önceki kralların bütün Yazıtları'nda Tanrı

43- *Bkz. AnaBritannica. Anabasis, Ksenefon.*

Ahura Mazda'nın adı geçerken, onun Yazıtları'nda Anahita ve Mithra'nın adı öne çıkmıştı. Anlaşılan dinen daha Antolialı bir görünüm devletin egemenliği için gerekiyordu. Bu dini yaklaşımın Zerdüştlüğü gerilettiği ve Mithracılığı öne çıkarttığı yereldeki dini görünümlerden de kendini gösteriyordu.

Onbinlerin gördükleri "Karduxi'ler" veya Kürdler

Yukarda bahsettiğimiz Persli kardeşlerin taht savaşı olayına döneceğiz. Yunanlı yazar Ksenefon (Xenaphon) tarafından bu olay hakkında MÖ 400 yıllarında kaleme alınmış olan kitapta anlatılanlar üzerine çok sayıda kitap yazılmıştır. Bizzat yaşanan olayların hem yazarı hem gözlemcisi Ksenefon'un "*Anabasis*" veya "*Onbinlerin Dönüşü*" adlı eseri olayların anlatıldığı dönem açısından Antolia'nın tarihi coğrafyası, gelenekleri, yerel halkları ve bunların yaşam koşulları hakkında önemli bilgiler vermektedir. Gençlik döneminde Ksenofon, uzun yıllar Antolia'yı işgal eden Pers ordularında bulunmuş çoğunlukla İranlıların askeri eğitim ve öğretim düzenleriyle ilgili görüşlerini yazmıştır. Ksenefon yaşadığı yıllarda önemli gördüğü siyasal günlük ve gözlem notlarına bina ederek derlediği bu eserinde MÖ 401- 400 yıllarında içinde bulunduğu Yunanlı paralı askerlere memlekete geri dönüş yolunda önderlik yapar. Anlaşıldığı kadarı ile MÖ 401 yılında düzenlenen bu askeri seferin dönüş yolu günümüz Botan Kürdistan coğrafyasından geçer. Kardeşi II. Artakserkses'i devirerek Pers tahtını ele geçirmeye çalışan Prens Kiros için savaşan Ksenefon, diğer yanda kendisinin de içinde yer aldığı Yunanlı paralı askerlerin savaşları ve dönüş öykülerini bu günlük içinde anlatır. Yapılan savaşta; II. Kiros'un kardeşi Artakserksis ise savaşı kaybetmesine rağmen Pers kralı olmuştur. Yunanlı paralı askerlerden kurulu ordunun komutanları da çağrıldığı barış toplantısında öldürülünce, 10 bini aşkın Yunanlı asker başsız ve komutansız kalmıştır. Başsız kalan on bine yakın Yunanlı ordu kendi aralarında seçmiş oldukları, güçlü bir hatip de olan Ksenefon'un komutası öncülüğünde memleketlerine; eski Urartu toprakları üzerinden Karadeniz'e çıkarak geri dönüş yapmıştır.

Aynı zamanda usta bir yazar olan on binlerin komutanı Ksenefon, Babil'den Adiabane (modern Erbil-Musul çevresi) ve Botan (Cizre-Siirt çevresi) üzerinden Trabzon'a oradan Kotyora'ya (bugünkü Ordu) değin

uzanan ve Kotyora'dan gemilere binerek İstanbul'a ve buradan memleketleri Thrakya'ya dönerler. Aynı zamanda iyi bir gözlemci, yazar olan Ksenefon bu yolculukta yaşanan olaylardan ve yol üstündeki halklardan bahseder.

"Onbinlerin dönüşü" adlı eserinde Ksenefon, MÖ 401 yılında Pers topraklarından geçerken Kürdlerin Karduk kabileleri için verdiği bilgiye göre, *"Karduklar dağlarında oldukça savaşçı ve Pers Kralına bağlı değildiler."* der. Bundan da anlaşılan yaşanan dönemde Pers kontrolü Medya'da egemenlik alanlarında tam değildir. Egemenliğin süreklilik arz ettiği yerler daha çok merkezi yerleşim yerleri ve kalelerdir. Bu kitapta; Yunanlı yazar *Ksenefon, "120.000 bin kişilik bir Pers Kraliyet ordusunun bir kez Kardukların ülkelerini işgal ettiklerini fakat onların bir tekinin bile geri dönmediğini"* ileri sürmüştür.[44] Verilen sayısal veriler abartılı olsa da Pers egemenliğinin Kardukların bölgesinde etkin olmadığı veya Perslerin, Karduklara hoş görüsünün daha fazla olduğu yorumu da yapılabilir. Yunanlıların Persler ile savaşmak için bölgede kaldıkları da gözden kaçırılmamalıdır. Ahameniş Devleti'nin bu güçlü temeli MÖ 330 yıllarına kadar devam etmiştir. O dönem Yunanlıların günümüz Cizre-Sirt toprakları olan Botan mıntıkasındaki Kürdlerin bazı kabilelerini aynı coğrafyada bulunmaları nedeniyle *"Karduklar"* olarak tanımladığını biliyoruz. Xenaphon/-Ksenefon'un bahsettiği *"Karduklar"* bazı batılı tarihçilerce modern Kürdlerin ataları olarak kabul edilir. Bu tespit yerindedir. Tarihçiler bu verileri Kürd etnik yapısının *"Kardux"* şeklinde tarihte yapılan ilk yazılı adlandırılması olarak kabul eder. Nitekim bu adlandırma bölgenin diğer halklarınca bölge halkı için artık sürekli değişik biçimlerde kullanılmıştır. Bu konunun etimolojik tespitlerini ileride yapacağız.[45]

44- *Bkz. Eric Jensen "History Of Turkish Occupation Of Northern Kurdistan," 1996.*

45- *Tarihçi Herodot'un bölge için ileri sürdüğü bilgileri ise MÖ 430-355 yıllarında yaşamış Atina'lı yazar Ksenofon'un "Anebasis" (Yunanca: Kiru Anavasi) adlı eserin 4. ciltteki "Onbinlerin dönüşü" adlı bölümüne binaen yaptığı gözlenmiştir. İleride Büyük İskender doğu seferinde bu bilgilerden faydalanmıştır.*

III. ARTAXERSES /OKHOS DÖNEMİ (MÖ 358-338)

III. Artaxerses, II. Artaxerses'in oğlu ve halefiydi. Tahta çıkmadan önce Okhos adı ile bilinirdi. Zâlim ama çalışkan olan bu kral, tahtını güvence altına almak için akrabalarının birçoğunu öldürtmüştü. Batı Asya'daki satraplar üzerinde krallık otoritesini yeniden kurmuştu. MÖ 356 yılında da bütün satraplarına paralı askerlerini görevden almalarını emretmişti.[46] Satrap yönetim alanlarında yeni idari düzenlemeler yapılmıştı. III. Artaxerses (MÖ 358-338) zamanında ise Malatya ise Kayseri'deki merkezi eyalet satraplığa bağlı yönetimi devam eder. Harput ve havalisinin Pers hükümdarlığı Van satraplığından çıkmış yerine yine Perslere bağlı bir Ermeni beyliği tarafından idare edildiğini görmekteyiz. MÖ 356-351 ilk başarısızlığın ardından Kıbrıs'ta Sidon ve Salamis Kralları'nın desteğini sağlamış olan Mısırlıları Nil deltasındaki Pelusion'da yendi. Pers periyodunda MÖ 342' de Mısırlıları üçüncü kez egemenliği altına aldı. Mısır'a satrap atadı. Yüksek vergiler koydu. Şehirlerin surlarını yıktırdı, tüm zenginlikleri yağmaladı. O'nun bu Pers zulmü on yıl sürmüştür. *Sayda* ayaklanmasının bastırılmasında yardımcı olan *Rodoslu Mentor,* Kral Artakserkses'in gözüne girdi. Kralın gözdesi *Bagoas* ile yakın ilişkiye girdi. Bu ilişkiler sonucunda Mısır'da başarılı olunduğu iddia edilir. Kral Susa'ya döndükten sonra, sarayı ve üst satraplıkları Bagoas yönetti. Mentor ise batıda İmparatorluğun egemenliğini yeniden kurdu. Fakat yavaş yavaş İmparatorluk parçalanır. İyonya, Mısır, Fenike ve Suriye ve Fırat'ın batısındaki Yunan şehirleri imparatorluktan bir bir uzaklaşır. Pers Kralı III. Artaxerses (MÖ 358-338) son bir hamle ile bu gidişatı geri döndürmek ister. Mısır ve birçok diğer satraplık yeniden alınır. Fakat batıda yeni gelişen güç Makedonlar bu sürecin önünü keser. Makedon II. Philippos (Büyük İskender'in babası) Perinthos ve Bizans'a saldırdığında MÖ 340 III. Artaxerses yardım göndermişti. Daha sonra Yunanistan sitelerine yöneldi. Makedonlar tarafından ele geçirilen Perinthos'u MÖ 340'da kurtardı. Sonunda başkomutan Bogoas III. Artaxerses ve onun büyük oğullarını MÖ 338 yılında zehirletti. Yerine kralın küçük oğlu IV. Artaxerses'i (Arses) tahta geçirtti.

46- *Bkz.AnaBritannica.*

IV. ARTAXERSES/ARSES DÖNEMİ (MÖ 338 –336)

Savaşların sonucu ne olursa olsun mağlup olana kadar, galip geleni de olumsuz etkileyen bir mücadeledir. Yunanistan ve Persler aralarında yaptıkları uzun yıllara dayanan bu savaşlar sonucu yerle bir oldu. Milyonlarca insan öldü, köle oldu, yokluk çekti. Yunanistan yeniden kalkınırken bu dönem yapılan eserlerde savaşlar öncesinde gülen yüzler, savaşlardan sonra tepkisizleşmiştir. Böylece tarihteki önemli sü reçlerden biri olan Pers–Yunan Savaşları geçici olarak bitmişti. İki taraf da bundan sonra iç meselelerini halletmeye çalıştı. Mevcut ilişkilerde Yunanlılar bölge kıyılarında yarattıkları Yunan kolonileri ile ticareti elinde bulunduruyordular. Pazar için mal üretimi yapıyorlardı. Bu nedenle daha çok üretici toplumu olmuşlardı. Bu üretici kimlikleri her alanda görünmeye başlamıştı. Doğu Aryan halklar ise daha çok rantiyer, haraççı ve vergici devlet temsilleri ile geride kalmış topluluklara sahiptiler.

IV. Artaxerses/Arses zamanında Mısır'da kontrolü Nubia'lı bir prens olan *Khabbas*'ın kontrolüne bırakmıştı. Arses'in Mısır'da onun vasıtası ile idari kontrolü böylece elinde tuttuğuna dair anlatımlar var. Arses MÖ 335 yılında öldürülünce yerine III. Darius geçti.

III. DARİUS/KODAMANNOS DÖNEMİ (MÖ 336–330)

Son Ahameniş kralıydı. Hanedanlığın en küçük kolundan geldiği sanılır. III. Artakserkses ve Qarses/Arses'i zehirleyerek öldüren saray hizmetlisi eski komutan *Khiliarkhos Bogoas*'ın desteğiyle Qarses'in yerine tahta çıkar. Kısa süre sonra ülkedeki isyanlarda başarısızlık gösteren Bogoas'ı yanından uzaklaştırdı. Daha sonra kendisini de zehirlemek isteyen Bogoas'a kendisine hazırlattığı zehiri içirerek bizzat öldürtür. Bu olay sonrası ortaya çıkan isyanlar güçlükle bastırıldı. MÖ 337'de Makedonyalı II. Phillippos Pers egemenliğindeki Yunan kentlerini ele geçirmek amacıyla *Korinthos Birliği*'ni kurmuştu. MÖ 336'da Antolia'ya öncü bir birlik göndermişti. Ama Temmuz ayında III. Darius'un kışkırttığı sanılan bir suikast sonucu öldürülmüştü.[47] Daha

47- *Bkz. AnaBritannica.*

sonra son Ahameniş Hanedanı Pers Kralı III. Darius döneminde babasının yerine seçilen Makedonyalı *Büyük İskender*'in Atina'yı fethetmesinden sonra Greklerin büyük bir bölümünü sürgüne uğratmıştı. Babasının ölümünden onları sorumlu tutmuştu. Bu sürgünle beraber Grekler tümüyle bölgeden ayrılmış Antolia'ya geçmişlerdi. MÖ 334 ilkbaharında Büyük İskender Asya'ya geçti. Bugün *Çanakale* ili sınırları içerisinde kalan *Granikos Çayı* (Biga Çayı) kıyılarında Persleri yenilgiye uğrattı. Bu galibiyet, İskender'e İyonya kıyılarının kontrolünü verdi. Özgürlüğüne kavuşmuş diğer Yunan şehirlerinde zafer kutlamaları yaptı. Bu yörede her şeyi düzene koyduktan sonra Antolia'da Kilikya üzerinden Suriye'ye seferler düzenledi.[48] Pers ordusu Gronikos da yenilince, MÖ 334 Büyük İskender'in saldırısı karşısında Kral III. Dara ve satrapları kararsız davrandılar. Adana üzerinden gelen Büyük İskender'i arkadan vurmak için Antakya üzerinden gelen Kral III. Darius, *Aslanlıbeli*'nden *Nurdağı*'nı, aşarak ovaya inmiştir. Bu saldırıyı haber alan İskender karargâhını *İskenderun*'da kurarak III. Darius'u beklemiş, iki ordu MÖ 333'ün baharında İsos ovasında, Payas/Deliçay kenarında karşılaşmıştır. Büyük İskender *İssos*'da III. Darius'nın ordusunu yendi. Pers Ordusu geri çekildi. İskender burada da düzeni sağladıktan sonra Fenike üzerinden küçük bir askerî direnç ile karşılaştığı Mısır'a geçti. Fakat Mısır halkı Büyük İskender'i, Perslerin ve İmparator *Amun*'un oğlunun baskısından rahata çıkaran bir kurtarıcı gibi karşıladılar. Mısır'da Pers Doğu Aryan periyodu bitmiş, yerine MÖ 330 yılında Batı Aryan periyodu Büyük İskender ile başlamış oldu.

Ahameniş Kral III. Darius, ülkesine barış içinde dönebilmek için İskender'den barış istemeye hazırdı. Fakat Büyük İskender'in böyle bir niyeti yoktu, Pers topraklarını fethedip kendini dünyanın İmparatoru yapmaya kararlıydı. Kuzeydoğuda Suriye üzerinden Mezopotamya'ya ilerledi. Hewler (Arbil) ovasındaki *Gavga-mela*'da Persler ile tekrar karşılaşır. MÖ 331, 1 Ekim'de savaş başlar. O gece, ay tutulur Pers Ordusu ertesi gün yenilgiye uğrar. Ay tutulması bir anlamda Pers İmparatorluğu'nun sonunu işaret etmektedir. Böylece Büyük İskender, Babil'den sonra Pers İmparatorluğu'nun kışlık ve yazlık başkentleri olan Susa ve Persopolis'de hiçbir karşı koymaya

48- *Bkz. http://tr.wikipedia.org/wiki/Antolia*

uğramadan kendini Pers İmparatorluğu'nun başında buldu. III. Darius yine kaçar. Büyük İskender peşine düşer. Afganistan bölgesine sığınır. Büyük İskender'in hışmından korkan Afganistan Eyalet Valisi ve kendi komutanları III. Kral Darius'u öldürme planı yaparlar. Son Pers İmparatoru ünvanıyla III. Kral Darius bir süre sonra İmparatorluğun Afganistan Eyalet Valisi ve kendi komutanlarının işbirliği ile öldürülür ve böylece Ahameniş Hanedanı son bulur.

Bir anlatıma göre; Büyük İskender Kral Darius'nın bu öldürülüş şeklini kabul etmemiş ve O'nu öldürenlerin öldürülmesini emretmiştir.

V. ARTAXERSES DÖNEMİ (MÖ 330-329)

Bu kral da Büyük İskender tarafından öldürüldü. O'nun gömü yeri bilinmemektedir. Pers krallarının çoğunun gömü yeri *Nakş-ı Rüstem*'deydi.[49] Persopolis'te Nakş-ı Rüstem'de Akameniş krallarına ait yedi adet mezar vardır. Üzerindeki yazılar açık şekilde bir tanesinin I. Darius'a ait olduğunu belirtir. I. Darius'un yanında, üç tanesinin, *I. Xerses, I. Artaxerses ve II. Darius*'a ait olduğuna inanılır. Persepolis'in arkasında tamamlanmış şekilde bulunan iki mezar da büyük ihtimalle *II. Artaxerses*'e ve *III. Artaxerses*'e aittir. Bitmemiş bulunan bir tanesi, en uzun iki sene hükümdarlık yapan *Arses*'e, ama daha kuvvetli bir ihtimalle Büyük İskender tarafından düşürülen son Akameniş hükümdarı *III. Darius*'a aittir.

UYGARLIK

Pers İmparatorluğu, ikiyüzyirmi yıl boyunca siyasi olarak baskın dünya gücü oldu. Doğu ve Batının arasında temas kurmayı mümkün kıldı. Devlet olarak ilk defa yasa, yargı ve yürütme erkini resmi ve merkezi olarak kullanan ilk İmparatorluktu. Yine de, Pers İmparatorluğu'nun en büyük mirası, kültürel yönden farklı olan sosyal

---

49- *Bkz. http://www.mujde.org/index.php?option=com_content&view article&id=592:kral-Darius'un-buyruu&catid.*

toplulukların bir arada nasıl yaşayabileceğini ve ekonomik şekilde bir merkezi hükümetin altında nasıl başarılı olabildiğinin ilk resmi göstergesiydi. Kuruluşu sonrası Ahameniş Devleti, ana yapılanması İranlı halklardan daha çok Perslere ve Medlere dayansa da devlet yönetimini kendilerine boyun eğmiş olan çeşitli kavimlerin kültürlerinden faydalanarak karma bir İmparatorluk medeniyeti üzerine kurmuşlardı. Hanedanlık yönetimlerinde aile dışına çıkmak zorunluluğu Kraliyet ailesinin iktidarda kalabilmesi için güvenlik nedeniydi. Hanedanlık içinden gelebilecek tahta yönelik iç tehditler de hesaba katılmıştı. Dünya tarihinde ilk defa Doğu, Orta ve Batı Antolia Persli hükümdarın idaresine geçti. Bu sırada ülkesi Hindistan'dan Ege ve Trakya topraklarına, Kafkaslardan Mısır, Trablus, Habeşistan platosu dâhil, Afrika kıtasının ortalarına kadar genişlemişti. Bu Satraplar veya bir kısmı hükümdar olanlar Med ve Pers asilzadeliğinde unvanlaşmış olan Keyaniyan Sülâlesinden geldikleri için yerelde kendilerine de "*Keyaniyan*" denildi. Keyaniyen tanımı Med döneminde Kral *Keykubat/Dayakku* ile başlamıştı.

MÖ 550'de kurulan ilk dünya İmparatorluğu olan Pers İmparatorluğu ile Kiros, dünya tarihinde ilk defa yerel göreneklere, yasalara, lisanlara ve dinlere, göreceli olarak yardımsever ve saygılı bir İmparatorluğun kuruluşunu yarattı. Bu görünümü ile bütün sosyal farklı oluşumlara karşın dünyanın ilk siyasal olarak asimilasyoncu olmayan hoşgörülü İmparatorluğu Ahameniş Devleti idi. Kiros tarafından tesisi edilmiş olan yönetim altındaki halkların haklarının korunması geleneği Kral Darius zamanında da sürdürüldü. O'nun türbesindeki çivi yazısı kayıtlarında: *"Allahın inayetiyle haksızlığı adalet ve nefret ile değerlendirmeye inanırım. Bir zayıf insana zorla bir şey yapılması benim isteğim değildir. Darius'nın hedefi büyük bir yasayı koymak ve onu organize etmektir,"* diye yazar.

Pers Kralı I. Darius da hâkim olduğu ülkelerin eski hükümdarları olan Firavunlar, Nemrutlar gibi tanrılık davasına kalkışmamakla beraber, tebaası üzerinde sorgusuz ve kayıtsız mutlak bir hâkimiyet kurmuştur. Kral Kiros gibi Darius da Yahudilere dini serbestlik tanımıştır. Yahudilerin kutsal mabedinin yapılmasına malî destek sağlamıştır. Böylece Süleyman Mabedi ikinci defa yapılmıştır. Bu konu Tevratta,

Ezra 6: 1-12'de *"Kral Darius'un Buyruğu"* başlığı altında genişçe sunulmuştur:

"Ezra 6:1-12

6: 1. Kral Darius'un buyruğu uyarınca, Babil'de kayıtların saklandığı odada araştırma yapıldı.

6: . Medya İli'ndeki Ahmeta Kalesi'nde bir tomar bulundu. Tomarın içinde şunlar yazılıydı:

6:3,4. "Kral Koreş (Kiros), Krallığı'nın birinci yılında, Tanrı'nın Yeruşâlim'deki Tapınağı'na ilişkin şöyle buyruk verdi: `Kurban kesmek üzere bu tapınağın yeniden kurulması için temel atılsın. Üç sıra büyük taş, bir sıra kiriş döşensin. Yüksekliği ve genişliği altmışar arşın olsun. Giderler saraydan karşılansın.

6: 5. Nebukadnessar'ın Yeruşâlim'deki Tanrı'nın Tapınağı'ndan çıkarıp Babil'e getirdiği altın ve gümüş kaplar da geri verilsin. Yeruşâlim'deki tapınakta özel yerlerine götürülsün. Hepsi Tanrı'nın Tapınağı'na konsun.'"

6: 6. "Onun için siz, Fırat'ın batı yakasındaki bölge valisi Tattenay, Şetar-Bozenay, çalışma arkadaşları ve oranın görevlileri, tapınaktan uzak durun!

6: 7. Tanrı'nın Tapınağı'nın yapım işlerine karışmayın. Bırakın, Yahudiler'in valisiyle ileri gelenleri Tanrı'nın Tapınağı'nı eski yerinde yeniden kursunlar.

6: 8. Ayrıca Tanrı'nın Tapınağı'nın yeniden kurulması için Yahudi ileri gelenlerine neler yapmanız gerektiğini de size buyuruyorum: Bu adamların bütün giderleri kralın hazinesinden, Fırat'ın batı yakasındaki bölgeden toplanan vergilerden ödensin. Öyle ki, yapım işleri aksamasın.

6: 9. Yeruşâlim'deki kâhinlerin bütün gereksinimlerini hiç aksatmadan her gün vereceksiniz: Göklerin Tanrısı'na sunulacak yakmalık sunular için genç boğalar, koçlar, kuzular ve buğday, tuz, şarap, zeytinyağı verceksiniz.

6: 10. Öyle ki, Göklerin Tanrısı'nı hoşnut eden sunular sunsunlar, ben ve oğullarım sağ kalâlim diye dua etsinler.

6: 11. Bundan başka buyuruyorum ki, bu kararı değiştirenin evinden bir kiriş çıkarılacak ve o kişi kirişin üzerine asılacak. Evi de bu suçtan ötürü çöplüğe çevrilecek.

6: 12. Yeruşâlim'i adına konut seçen Tanrı, bu kararı değiştirmeye, oradaki Tanrı Tapınağı'nı yıkmaya kalkışan her kralı ve ulusu yok etsin. Ben Darius böyle buyurdum. Buyruğum özenle yerine getirilsin."[49]

I. Darius, şüphe yok ki ordu ve devlet şefi olarak Ahamenişlerin en parlak bir simasıdır. Bu bakımdan I. Darius, kral II. Kiros'un bile üstüne çıkmaktadır. Darius'un kurduğu idare şekli, sonraları Büyük İskender ve Diyadok'ları (Yönetici Komutanlar) tarafından taklit ve tatbik edilmişdi. Bu devlet hoşgörü geleneği İran'da da bu memleketin Müslüman Araplar tarafından yıkıldığı zamana kadar yaşamıştır. Ahameniş İmparatorluğu'nun günümüzde halen anılan en ayırt edici özelliği; kültürel ve dinsel "*hoş görüsüydü*". Bu idare tarzı, aslında halkı yönetmede, çok başarılı bir politikaydı. Persler ele geçirilen bölge halkının inançlarına ve kültürlerine karışmıyordular. Bu kentlerin yerlisinden birisini vali yapıyordular. Kentler üzerinde otoriter ve baskıcı bir sistem kurmamışlardı. Persler, egemenlikleri altında bulunan Pers olmayan Med, Asur, Ermeni ve Helen kent devletçiklerini göreceli bağımsızlıkla idare ediyor, onlardan vergi almakla yetiniyorlardı. Bu yüzden Ön Asya'da çok sayıda şehir Devleti'nin ve halkının Beylerinin desteğini almışlardı.

Ahamenişlerin dini inançlarının temelini "*Mazdaperestik*" oluşturuyordu. Bu dönemde "*Zerdüşt*" inancı İran'da henüz yaygınlaşmamıştı. Ahamenişler, "*Ahuramazda*"yı büyük ilah ve kendi hâkimiyetlerinin onaylayıcısı olarak kabul ediyorlardı. Ancak bunları bir tarafa bırakırsak Ârâmiler gibi Sami kavimlerin tecrübelerinden oldukça faydalandılar ve idari işlerde onlardan istifade etmeye çalıştılar. Medli Magi din adamlarının toplum üzerindeki etkisi kırılmıştı. Ulema Devletin gölgesindeydi ve insanlar inançlarında serbesttiler. Bütün dinlere "*laik*" ve eşit denebilecek düzeyde yaklaşımın yerleşmesi için Magi din adamlarının diğer ateşperest ve Zerdüştî olmayan toplumlar üzerindeki etkisi kırılmıştı. Ulemalar Devletin gölgesindeydiler ve insanlar inançlarında serbesttiler. Bu görünümü ile bütün sosyal farklı oluşumlara karşın dünyanın ilk siyasal olarak asimilasyoncu olmayan

hoşgörülü İmparatorluğu Pers Devleti idi. Özellikle bir darbeci olmasına rağmen Kral Kiros "Babil Silindiri"nde devletin insan haklarına riayet edeceği bildirgesi önemlidir. Nitekim bu bildirgeye de uygulamada harfiyen bağlı kalmıştır. Köleciliğe karşı çıkması ve köle Yahudileri ve diğer halkları serbest bırakıp, ülkelerine gitmelerine yardımcı oluşu ve bütün diğer inançları ve tanrıları kutsaması oldukça anlamlıydı. Persler dünyanın ilk hoşgörülü ve asimilayoncu olmayan, başkaları için duygudaşlık kuran bir devlet örneği oldular.

Ahemenişlerin idareciliği ünlüydü. Etkin idarecilik sayesinde İmparatorluğu bir arada tutuyorlardı. İdari güç şarttı. İmparatorluğun bürokrasi, ordu ve din adamlarının yanı sıra sarayın tüm giderlerini karşılayacak sistemi kurması gerekiyordu. Vergi ve haraç sistemi daha çok Medli yöneticilerin Asur ve Babil'deki devlet idaresi bilgisi ve tacrübelerine dayanıyordu. Bu sistem İmparatorluğun en genişlediği I. Darius zamanında pekiştirilmişti. I. Darius hazine mülkünde yeni bir idari taksimat, eyalet yani (Satraplıklar) ihdas ederek onlara Satrap yani valiler atayarak işe başlamıştı.[50] Gerek Med, gerek Ahameniş sistemine göre, devlet etnik ve coğrafik esaslar üzerine "*Satrabi*" olarak adlandırılan eyaletler biçiminde yönetiliyordu. Pers Kralı Darius, Asur, Elam ve Babil yönetim modeline örnek alarak ilginç bir sistem oluşturmuştu. İmparatorluğun (MÖ 522-485) düzenli bir yönetim kurmak amacıyla ülkeyi 127 vilayetten oluşan 23 büyük Satrap'lığa ayırdı. Pers impratorluğunun 23 satraplığı olmasına rağmen en önemli satraplıklar *Medya/Ak-batana, Mısır/Memfis ve Lidya/Sardes*'di. Bu eyaletler Medya ve Persiya ülkesi, devlet düzeyinde temsilleri kabul edilmiş, iki ayrı ayakta bölünmüştür. Bir ara Babil ve Mısır da Medya ve Persiya gibi devlet olarak kabul edilmişse de bundan daha sonra vazgeçilmiştir. Büyük Kserkses kendine; *"Persiya'nın ve Medya'nın kralları"* ünvanını sadece kullandı. Diğer bölgeler Satrap olarak protokolde yer aldılar. Ahameniş devlet kaynakları ayrıca "*Nehrin Ötesi*", yani *Büyük Suriye Eyaleti* gibi kurulan eyaletlerden bahseder. Küçük şehirlerde merkezi eyalet şehrine bağlı idi. Örneğin Modern Kürdistan'ın batı ucunda ki Melite/Malatya, Mazaka/Kayseri satraplığına bağlanmıştı. Fakat Mazaka satraplığında bu dönem güçlü bir

50- *Bkz. Gene R. Gartlwaite, İran Tarihi, s. 55.*

Doğu Aryan sosyal yapılı Kapadokya Eyaleti (Mitannili, Medli ve Persli) vardı ve idareciler *Keyani* (Med-Pers) sülalesindendi.[51] Bu satraplıklar merkezi devletin otoritesine bağlı fakat neredeyse bağımsız idarelerdi. Anlaşılan Persler eyaletlere geniş özerklik sağlamışlardı. Persler bu sisteme göre satraplarını fethettikleri topraklarda kendi yandaşı olan ve askeri mesleği olan kişilerden ve daha çok da yerel halktan olmasına özen gösterip seçiyordular. Onlara geniş yetkiler veriyorlardı. Yeni ele geçirilen her kente, yeni bir satrap atayarak oraya özerklik veriyorlardı. Her Satrap küçük bir krallıktı. Büyük Kral bu küçük krallıkları gizli ve özel müfettişleri vasıtası ile kontrol ederdi. Müfettişler ülkeyi sürekli gezerlerdi. Büyük Kral'ın gözü ve kulağıydı. Perslerin *satraplık sistemi* ileride Selçuklu ve Osmanlı'nın toprak sisteminin de kaynağı olmuştur. Satraplık sistemi ile birlikte Kürdistan'da da o yıllara kadar şehir bölgelerinde sürdürülen köle emeğine dayalı üretim tarzı yerini bu satraplık sistemine bıraktı. Bu yeni üretim tarzı ile birlikte satraplık sisteminin göçebelikten yerleşik hayata daha fazla geçişin olduğu ve köyleşmenin de öncüsü olduğu düşünülür. Her ne kadar Ahameniş devleti ve ordusunun çekirdeğini Ahameniş soylu "Persler" teşkil ediyorduysa da bu konumlanış sınıfsal konuma, mesleki başarıya, geleneksel kurumlara ve akrabalık ilişkilerine daha çok dayanırdı.

Kralın en büyük güvencesi de 10.000 kişiden oluşan *Hassa Ordusu* idi. Bu ordu savaşta Kralın yanında yer alırdı. Doğrudan krala bağlı ve onu korumakla yükümlülerdi. İsimleri *"Kralın Ölümsüzleriydi"*. Ölenlerin yerine hep yenileri alınıp, sayıları 10.000'e sabitlenmişti. Ahameniş veya Mado/Pers Devleti'nin bu güçlü temeli MÖ 330 yıllarına kadar devam etti.

Pers egemenliğinin Hindistan'dan Yunanistan'a, güneyde Mısır'dan kuzeyde Karadeniz'e ulaşması sonucu tarihte ilk defa doğu, Nil'den Sirderya'ya, Yunanistan'dan Hindistan'a tek bir Krallık asası altında birleşmiştir. Böylece antik çağın en büyük uygarlıkları, firavun döneminin Mısır uygarlığı, Asur-Babil Mezopotamya uygarlığı, Suriyeliler, Hititler, Urartular, Antolia Yunan uygarlığı, bağrında İsrail uygarlığını da barındıran Suriye uygarlıkları, Mohenko, Daro ve Taksila'yı yaratan İndüs uygarlığı aynı yönetim altında birleşirler. Ortaya kıtalar uygarlıklarını bağrında birleştirmiş ve onun tek temsili bir dünya İmparatorluğu çıkar.

51- *Bkz. "Kapodoksiler", bu kitap.*

Bu hâkimiyeti coğrafya olarak dünya klasik tarihinde en az 250 yıl koruyabilen başka bir İmparatorluk olmamıştır. Bu yönetimi, bir İmparatorlukta barınan halkların haklarına, dinlerine, sanatlarına ve kurumlarına saygı gösterilmesi gerektiğini anlamış hükümdarların, aydın despotların yönetimi olarak adlandırabiliriz.

Doğu Aryan halklar medeniyet olarak birçok alanda Sami halklardan en az 1000 yıl, Batı Aryan halklardan 500 yıl geriydi. MÖ 3500'lerde kendi alfabesini ve şehirlerini kuran Mezopotamyalıların; Sümer ve Sami halkların bu kültürel zenginliğini MÖ 2500'lerde Yukarı Mezopotamya, Suriye ve Antolia Kafkas halkları kullanmış MÖ 1000 yılları sonrası Doğu Aryan halklar kullanmaya başlamıştır. Bu gelişim skalası şehircilikte, tarım ve ziraatta da böyle idi. Birçok iş kolu ve meslek de bölgeden öğrenilmişti. Babil'den astronomi, kanal açma ve bahçecilik, Finike ve Sidon'dan denizcilik, Urartu'nun mimari bilgilerinden yararlanıldı. Bölgenin tüm uygarlığı bir havuzda toplanarak ve hepsi birleştirilerek Ahameniş Devleti'nin görkem ve iktidarını oluşturdu. Babil, Asur, Urartu, Mısır, Suriye, Geç Hitit Kentleri, Antolia ve Yunan Adalar kültürünün etkisiyle o günün ileri dünya medeniyeti yakalanmış oldu. Planlamada takvimlerin geliştirilmesi, "*Darık*" altın sikkesinin basımı, buyruk altındaki milletlerden yeni ordu birimlerinin oluşturulması, deniz kuvvetlerinin oluşturulup geliştirilmesi, haberleşme ve nakliye hatlarının oluşturulması, devlet işlerinin daha düzenli bir hal almasını sağladı. Böylece bölge halklarının uygarlığı ile iç içe olundu ve bu uygarlıklar tanındı. Sonuçta İran'ın, o günün dünyasında en önemli devlerden sayılmasını sağlayan bir imar ve kendini kültürel olarak yenileme dönemi doğdu. Doğu Aryanların bölge ve dünya medeniyetine katkıları ve yaratıcıkları; devlet idaresinde ve ticarette oluşmaya başlamıştı.

Pers İmparatorluğu, ikiyüzyıl boyunca siyasi olarak baskın dünya gücü oldu. Doğu ve Batının arasında temas kurmayı mümkün kıldı. Devlet olarak ilk defa yasa ve yürütme erkini resmi ve merkezi olarak kullanan ilk imparatorluktu. Yine de, Pers İmparatorluğu'nun en büyük mirası, kültürel yönden farklı olan sosyal toplulukların birarada nasıl yaşayabileceğini ve ekonomik şekilde bir merkezi hükümetin altında nasıl başarılı olabildiğinin ilk resmi göstergesiydi. Diğer yandan yetişmiş insan gücü çok önemliydi. Başka bir sosyal gerçeklik doğu toplumlarında bazı meslekler kast-

sal bir ilişkinin oluşudur. Kültür bir yerde kuşaklar arasında babadan oğula aktarılır. Lakin bazı mesleklerin öğretilmesi dışarıdan birine verilmezdi. Nitekim din adamlarında Medli Magiler, bürokraside Medli Kâtip Arizantlar, denizcilikte Fenikliler ve Sidonlular, mimaride Keldânîler ve Frigler, kuyumculukta Medler vs. kastsal özelliklere sahiptiler.

Pers Kralı I. Darius ticareti geliştirmek amacıyla yeni yollar yaptırdı. Ege'den İran'a kadar uzanan Kral yolunu onararak ticareti geliştirmişlerdi. Mısır'ın imarına, ticaretinin gelişmesine önem verdiler. Teb Vahası'nda harabesi hala mevcut bir tapınak kurdurmuştu. Ticareti geliştirmek için Nil nehrini Kızıldeniz'le birleştiren kanalı ikmal etti. Bu kanalın açılmasıyla Mısır ticaret tarihinde müstesna bir önem kazandı. Bir posta örgütü kurdu; vergi sistemini yeniden düzenledi. O'nun eyeletlerine olan bu yaklaşımı diğer eyeletlerin de kalkındırılmasına model oldu. Bu yaklaşım merkezi devletin otoritesini yerel hükmü altındaki ülkelerde kuvvetlendirdi. Darius kullandığı sikkeler ile ekonomik alanda devrim yaratmıştı. Bankacılık sistemi (İngilizcede kullanılan "*Çek*" kelimesi Ariyaca'dır, yine Türkçe ve Arapça'daki ticari litaretür Ariyaca'dır.) Ekonomideki ölçülerde ve ağırlıkta, kodlamada ve tanımlamadaki tüm yenilikler dünya ekenomisi ve insanlık medeniyeti için önemli ilerlemelerdi. Tarım, ticaret ve hayvancılıkla ilgilenen Persler "*Dārayaka*" veya "*Darık*" adıyla, Yunanca "*Dareikos*" denilen bir para birimi altından darp etmişlerdir. Drehmi aynı ad kökenlidir. Herodot'un anlattığına göre, Persler vergi geliri olarak diğer halklardan aldıkları paraları eritip tekrar para olarak basıyorlardı. Doğu Aryan halkların kurmuş oldukları devletler sadece vergi koyan ve haraç toplayan değil yeni bir dünya ticaretinin kapısını aralayan devletler oldular. Kendi eksiklerinini de kısa zamanda tamamlamaya başladılar. Bunların en büyüğü İmar ve şehirleşmede yaşandı.

MİMARİ

Ahamenişler'de Taht'a çıkan her kral eski sarayda oturmaz, kendisi için yeni bir saray yapardı. Ama bu sarayları yapan, süsleyen, kabartmaları kazan ustalar Persler'in egemenliğine giren ülkelerin sanatçılarıydı. Bu nedenle Pers mimarlığında Ahamenişler'den önceki dönemlerin

gelişmiş uygarlıklarının izleri de açık seçik görülebilir. Bu dönemin sanatı üzerinde Pers egemenliğine giren Medya, Babil, Mezopotamya, Mısır, Urartu, Antolia ve Yunan sanatlarının da oldukça büyük etkileri oldu. Ahameniş kralları başkentlerini, güçlerini ve zenginliklerini yansıtan görkemli yapılarla süslemeye özen gösterirlerdi. Ayrıca Pers dininde tapınağın olmaması tüm özenin saraylara, Newroz seronomi meydanlarına ve mezarlara gösterilmesine yol açmıştı. Ahamenişler dünyanın en gelişmiş şehirciliği ile yan yana yaşıyorlardı. Babil tek başına dönemin doruğu olan şehir mimarisini temsil ediyordu. Urartu kaleleri dünyanın en donanımlı ve korunaklı taş kaleleriydi. Ahemenş'in batıdaki eyaleti olan Lidya bölgesinin Sardes'in şehirciliği yalnız dini hayatın değil kültürel hayatın en güzel şehirciliğini öne çıkarmıştı. Medo-Pers Devletleri devletleri bu medeniyetten uzak kalamazlardı. Bir şekilde yeni kurdukları şehirlerde bu örneklerden fazlası ile faydalanmaya çalışmışlardı. Kral Darius çoğu yolları, limanları, yer altı sulama kanallarını yaptı. Bilinen ilk Süveyş kanalı projesi ona aittir. 19. yy' da arkeologların Süveyş Kanalı yakınlarında bulduğu bir yazıtta Kral Darius şunları dillendirmiştir: *"Ben bir Persliyim. Mısır'da Nil Nehrinden bu kanalın kazısını yönettim. Bu kanal kazısı sonrası arzum bu kanaldan yani Mısır'dan Pers'e gitmekti."* Bu karma medeniyetin izleri, en önemli tecelli alanı "*Taht-ı Cemşid*" olan Ahameniş sanat ve mimarisinde görülmektedir. Taht-ı Cemşid'deki resimler incelenerek, Ahamenişlerin tabiiyetlerindeki ülkelerle olan ilişkileri de yorumlanabilir. Perslerin dört idari başkentlerinden biri de Susa kentiydi. Kral Darius MÖ 521'de Sus'u başkent yaparak kente yeni saray yaptı ve şehrin eski surlarını sağlamlaştırdı. Pers politikası kesinlikle dünya medeniyetini benimseyen ve içselleştiren bir konumdaydı. Bu politikanın uygulanmış olduğunu en açık bir biçimde bize sunan Susa'da yer alan kalıntıları günümüze kadar ulaşan yüz sütunlu Kraliyet Sarayı'dır. Buradaki saray çalışması Kral Darius için mimaride *Pasargad*'tan sonra O'nun ikinci adımıydı. Olayın önemini kavramıştı. O'na göre mimarlık ve sanatı himaye etmek hükümdarlığın bir diğer önemli unsuruydu. Susa'daki imar ve yenilik çalışmalarında bu konuya Kral Darius değinmişti. *"Sus'ta inşa ettirdiğim bu sarayın süslemeleri uzaklardan getirildi. .Babil halkı bu vazifeleri yaptı., (sarayın) kerestesi Lübnan isimli bir dağdan getirildi. Asur halkı bunu Babil'e getirdi; Karyalılar ve İyonyalılar Susa'ya getirdi... Altın*

Sardes'ten ve Bactiriya'dan getirildi ve burada dövüldü. Burada dövülen değerli taş Turkuvaz, Harezm'den getirildi. Gümüş ve Fildişi Mısır'dan getirildi. Duvarın süslendiği malzeme İyonya'dan getirildi. Buradan dövülen fildişi Etiopya'dan, Sind ve Arachosia'dan getirildi. Taş sutünlar... taş işleyen kesiciler İyonyalı ve Sardesliydi. Altını işleyen kuyumcular Medli ve Mısır'lıydı. Susa'da çok mükemmel bir iş buyruldu, çok mükemmel bir iş tamama erdirildi. Dilerim Ahura Mazda korur beni ve Babam Hystaspes'i ve ülkemi."[52]

Darius dönemindeki en büyük bayındırlık faaliyeti ise Persopolis adlı yeni şehrin inşa edilmesi oldu. Pers medeniyetinin tüm görkemini yansıtan Persopolis Sarayı (MÖ 522-486) yılları arasında inşa edilmişti. Sarayın inşası için İmparatorluğun farklı yerlerinden malzemeler ve sanatçılar getirildi. 1. Darius yazıtında, bu sarayın Mısırlı, İyonyalı, Babilli, Lidyalı vb. tutsaklar tarafından yapıldığını anlatır. Persler hâkimiyeti altındaki halklardan ilham alsalar da, mimari ve sanatları kendilerine özgüydü. Şiraz şehrinin 70 km. kuzeydoğusunda yer alan Persepolis, MÖ 6. yüzyılın sonlarında kurulmuş ve Pers İmparatorluğu'na başkentlik etmiş, çağının gıpta edilen başkentiydi. Ünlü Pers Kralı I. Darius tarafından yaptırılan Persepolis, görkemli saray kalıntıları, etkileyici duvar süslemeleri ve heykelleri ile Pers sanatını, gücünü gözler önüne seriyor. Persepolis'te kral sarayları, taşıma toprakla yapılan, tepesi 473 metre uzunlukta, 86 metre genişlikte ve 13 metre yüksekliği olan yapay bir tepe üzerinde kurulmuş. 150 yıl boyunca yapımı süren Persopolis, Darius'dan sonra tahta çıkan I. Serhas (Xerxes) ve Artakserkses (Ardeşîr) tarafından büyütülmeye devam edilmiş. Persepolis'in en görkemli yerlerinden biri olan ve sarayların bulunduğu taraçaya giden iki geniş yan duvarları kabartma heykellerle dolu 'Tüm Milletler Kapısı' (Gate of All Nations) oldukça etkileyici. Büyük sütun kaideler üzerinde bulunan, iyilik sembolü olan yarı insan bir savaşçı ile kötülük sembolü olan bir canavarın mücadelesini ve iyilik sembolünün zaferini anlatan heykeller, Perslerin inançlarını yansıtıyor. Toprak altında kaldığı için bugüne kadar gelmiş olan, 10 bin kişilik tören salonu Apadama'nın duvarlarındaki kabartmalar Perslerin eriştiği gücü anlatıyor. Dara'nın Mısır'daki ocaklardan getirilen blok taşlarla yapılmış tören salonunda, başlıklarında

52- *Bkz. Kent, Old Persyan, s. 144- Gene R. Garthwaite, İran Tarihi, s. 46.*

boğa ve insan figürleri olan 100 sütun bulunuyordu. Saray o kadar büyük inşa edilmişti ki, o devirde böylesi büyük bir kapalı salon başka hiçbir saray da yoktu. Newroz kutlamalarında Hindistan'dan Afrika'ya 23 bölgeden gelmiş heyetlerin Pers Kralına sadakatlerini sunuşlarını anlatan kabartmalar günümüze kadar ulaşmış. Toprakları Hindistan'dan Etiyopya'ya kadar uzanan Pers/Ahameniş İmparatorluğu'nun bu görkemli şehri, Büyük İskender tarafından MÖ 330'da yakılıp yıkılana kadar ününü sürdürdü. Farslar buraya "*Taxté Cemşid*" diyorlardı. Ayrıca merkez Persepolis'teki I. Darius'a ait Zafer Takı kabartması önemlidir. Yeni kent Perspolis'in tamamlanması tam 60 yıl sürdü, Ahameniş Krallarına yeni yıl Newroz törenleri için bir kaç nesil için hizmet verecekti. Lakin Persopolis, birçok yerleşim yerine hem uzak hem de dağlık bir yerde yer alıyordu. Diğer yandan sadece bahar aylarında oturmaya iklim olarak elverişli idi. Bu tespit önemli tarihçilerde yapmaktadır. Ünlü tarihçi *R. Gicshman,* eserinde; *"Kral Dara Persepolis'i, Yeni Yıl bayramının, Nevruz'un kutlanmasına ayrılmış kutsal bir başkent olarak tasarladı ve inşa etti. Gerçekten de Persepolis siyasi başkent değildi, hiçbir stratejik önemi yoktu ve Pasargad, Ekbatana, Sus ve Babil'den farklı olarak, hiçbir Batılı veya Doğulu kaynakta adından söz edilmiyordu."* der.[53] Newroz Şölenleri Mecusi Aryanlar için en kutsal gündü. O gün sadece Yeni Yıl diğer bayramların âyin gibi kutlanamazdı. Mecusilik dinine göre; *"evrenselliğin simgesel yenilenişinde "Son Dönüşümde/-Kıyamet sonucu" ebedi "iyi ve güzele" son döngünün kavuşma arzusu ve beklentisi içindeydi"* insanlar. Diğer yandan efsanelerinde Doğu Aryan kahramanları ve kralları ejderha öldürmekle ün yapmışlardır. Kavmin veya İmparatorluğun gerçek düşmanları da canavarlar ve özellikle de ejderhalar olarak imgeleştirilir. Aryanam Kralları'nın dünyanın kotarılmasından ve yenilenmesinden sorumlu olduğu, başka bir deyişle kendisine ait düzlemde kötülük ve ölüm güçleriyle savaştığı, hayalin, bereketin ve iyiliğin zafer kazanmasına katkıda bulunduğu önemli bir sorumluluktur. Bu anlayış krallar için en görkemli bir şehirde karşılanmalıydı. Bu nedenle Ahameniş Kralı Daraius, Persopolis'i kurdu. Newroz/Yeni Yıl bayramı, Persepolis'in birçok kapısında bütün heybetiyle tasvir edilmiş, Ahura Mazda'nın himayesi altında gerçekleştirili-

53- *Bkz. R. Gicshman, "A propos de Persépohs," s. 265, 277.*

yordu. Bütün Doğu Aryanlar (Medler, Persler, Partlar, Soğdiyanlar, Talişler, Sakalar vs.) şölen için en güzel giysileri ile ellerinde hediyeleri ve yiyecekleriyle tüm rölyeflerde resmedilmişti. Newroz şöleni Tanrı Ahura-Mazda'nın uhrevi himayesi altında gerçekleştiriliyordu. Şimdilik akılda tutulması gereken, Medo-Pers kralının dünyanın korunmasından ve yenilenmesinden sorumlu olduğuydu. Kral kendisine ait düzlemde kötülük ve ölüm güçleriyle savaştığı, hayalin, bereketin ve iyiliğin zafer kazanmasına katkıda bulunduğunun nişanesi olarak her şey Persopolis'te O'na, Ahura -Mazda'ya tüm görkemiyle sunulmalıydı. Persopolis Newroz'a adanan kentti. Aryanların kabesiydi. Nitekim Persopolis dini ve mabet şehri olması sebebi ile Pers Kralları da yazları daha çok Medya'nın ünlü şehri Hagmatana'ya/Akbatana'yı (modern Hemedan), kışları Susa ve Babil'i başkent olarak kullandılar.

Persepolis, Büyük İskender tarafından MÖ 330' da Pers ordularının mağlup edilmesinden hemen sonra yakılıp yıkılmıştır. Persler tarafından yakılan Atina'nın intikamı alınmıştır. Aslında dinsel bir hoşgörüsüzlüktür yapılanlar. Daha sonra Persopolis Bölgesi, Persis/Persiya eyaleti olarak MÖ 336'da Makedonya İmparatorluğu'na bağlanmıştır. Hagmatana/Akbatana'a şehri ise Medler zamanında genişletilmişti. Bu eski başkent Persler döneminde yaz başkenti olarak ayrıca görev yapmıştı.

Antolia'ya hâkim olan Perslerin satrapları ülkeyi imar etmek için çaba göstermişlerdir. Bölgenin birçok köprü, kalesi onlar döneminde ilk defa inşa edilmiştir. İmar alanındaki çalışmalar sırasında Bodrum'da yapılan Mausoleum (Mozole kral mezarı) dünyaca ünlü eserlerden biridir. Kral Yolu veya tam ismi ile "*Pers Kral Yolu*" Pers İmparatorluğu Kralı I. Darius zamanında MÖ 5. yüzyılda yapılmış olan 1500 mil yaklaşık olarak- bir antik anayoldur. Kral Darius bu yolu büyük İmparatorluk toprakları boyunca, Susa'dan Sardis'e kadar hızlı ulaşımı kolaylaştırmak için yapmıştır. Persler, Batı'ya yönelik yayılma politikalarını gerçekleştirmek için böyle bir yola gereksinim duymuşlardır. Böylece tarihte ilk defa bu yol Doğu ile Batı arasında 200 yıl süreyle köprü görevini yaptı. Bu da devletin otoritesini her yanda hissedilmesini sağlamıştır. Yolun seyri Herodot'un yazılarından arkeolojik araştırmalardan ve tarihi kayıtlardan yararlanılarak yeniden yapılmıştır. Batıda "Kral Yolu" Efes'te başlıyor, Türkiye'de İzmir'in 95 km kadar doğusunda

Sardes'ten geçerek doğuya doğru günümüz Türkiye'nin orta kuzey kısmından Zela (günümüz Zile-Tokat) hattından Kilikya Kayseri Kapıları'ndan Meletî/Malatya üzerinden Fırat'a geliyor, Amed'de Dicle'yi geçiyor ve Asur'un başkenti Nineveh'a (Musul- Irak) varmaktadır. Daha sonra Assyria üzerinden Babil'in (Bağdat- Irak) güneyine geçmektedir. Babil'in yakınından yolun iki ayrı yola ayrıldığı düşünülmektedir bir tanesi kuzeybatıya daha sonra batıdan Hagmatana/-Hemedan'a ve oradan da İpek Yolu ile beraber gitmektedir. Diğer yol ise doğuya devam ederek Pers başkenti Susa'ya (şu anki İran) ulaşmaktadır ve daha sonra güneydoğudan Persepolis'e geçmektedir. Yol 90 gün sürüyordu. Yol boyunca konaklama yerleri ve krallığa ait posta istasyonları vardı. Her konaklamada atlar ve postacılar hazır bekliyor ve gerekli haberi bir konaklamadan ötekine ulaştırıyordu. Bu kuryeler yedi günde 2.699 kilometre seyahat edebiliyorlardı. Normal şartlarda bu yolda posta dağıtıcıları altı-dokuz gün içinde yol katleder, seyahat edenler, üç ayda yolu katledebilirdi. Yunanlı tarihçi Herodot'un yazdığı, *"Dünya'da Persli kuryelerden daha hızlı seyahat eden başka bir şey yoktur"* cümleleri ile onları övmektedir. Benzer bir şekilde, *"Ne kar ne yağmur ne sıcaklık ne de gecenin kasvetli karanlığı onların görevlerini yapmalarına engeldi"* şeklindeki Persli postacıların sloganı unutulmaz oldu.

Ünlü tarihçi Herodot, Persleri 10 veya 12 kabileye ayırmıştır. Ona göre bu kabileler birkaç *Dudmandan* (Dudman, kanbağına dayalı birkaç ailenin toplamı anlamına gelmektedir.) Her Dudman da birkaç aileden oluşmaktaydı.[54] Ahameniş Devleti'nin kuruluşu nedeni ile meydana gelen toplumsal gelişmeler sonucu, Dudman'a (Kabile) dayalı bir toplumsal düzenden sınıfa dayalı bir düzene geçilmiştir. Bu arada kraliyet ve dudman başkanları elde ettikleri geniş arazi ve toprakları sayesinde iktisadi ve siyasi üstünlüklerini muhafaza edebilmişlerdir. Ahameniş/-Pers Devleti büyüdükçe toplumda meydan gelen değişiklikler daha geniş boyutlar kazanmıştır. Bu ortamda başkanların değeri, daha büyük kabilelerle olan kan bağına değil, elinde bulundurduğu servet ve toprağa bağlı tutulmuştur.[55] Ahamenişlerde veraset, evlilik ve kraliyet aileleri gibi konular büyük ölçüde iktidara hay-

54- *Bkz. Murtaza Ravendi, Tarih-i Tahavvlati İçtimai (Sosyal Gelişmeler· Tarihi) Tahran, 1979, s.148.*

55- *Bkz. Nasır Niray,"Sasânî İmparatorluğu'nun devlet yapısı üzerine bir inceleme".*

ranlık duyan Yunan kaynaklarına dayanır. İmparatorluk ailesindeki kadınların olağandışı rolüne de Yunan bakış açısı ile yer verilir. Ahameniş Hanedan'ın 4. yüzyılda çökmesinde yozlaşmanın, bilhassa kadınların rol oynadığına dair yaygın düşüncenin temelinde bu kaynaklar yatar. Ne olursa olsun veliaht adaylarının anneleri, nüfuza ve iktidara kocaları ve oğulları vasıtasıyla sahip oluyordu. Zerdüştlük inancına göre ve elit olmayan kesimlerde yani aşağı tabakada kadına mülk ve mal düşmemesine rağmen hanedan mensuplarında, kadınlara ayrıcalık gösterilmişti. Onların hazineden pay aldıkları doğrulanmıştır. Soyun önemi göz önüne alındığı için tahtın haleflerinin korunması gerekiyordu. Ayrıca politik bağları güçlendirmek için bazı kız çocuklar ve kızkardeşler aile dışından dost ve zapt edilen ülkelerin hükümdarlarıyla ya da yerel soylular ile evlendiriliyordu. Medlerin Kaştariti henedanlığı ile başlayan bu devlet geleneği, doğulu Aryan devletlerde ilk defa Med döneminde Lidyalılar ve Babilliler ile yapılmıştı. Med Kralı Astiyağ, Lidyalıların damadıydı, Pers Ahameniş Anşan satrabı Kambises'in sonradan kral olan oğlu Kiros, Medli Kral Astiyag'ın kızı Mandene'nin oğluydu. Pers Kral Darius da, damat Part satrabı Persli Hystaspes'in oğluydu.

Klasik kaynaklarda veliahtların eğitiminden, binicilik, avcılık ve askerlik becerilerinin yanısıra liderlik vasıflarının öğretilmesinden bahsedilir. Yine Persli soylular asalet, savaş eğitimi ve spor maksadıyla polo oyununun yaratıcıları olmuştular. Kraliyet her zaman güçlü, zengin ve hep şaşaalı temsil edilmeliydi. Bu konum kraliyete boyun eğmeyi sağlardı. İmparatorluk ailesinde iç gerilimler İmparatorluk ilk oluşumunda veraset yüzünden ikincisi Hanedan ve İmparatorluğun yöneticileri arasında oluşuyordu. En önemli yetkiler ya Ahameniş ailesinin üyelerine ya da hanedanla kişisel bağları kuvvetli olan Pers ileri gelenlerine sunuluyordu. Tabii maharet de şarttı. Nitekim Darius'un iktidara taşınmasında birçok Pers soylusu başarılarından ötürü yüksek mevkilere gelmişlerdi. Hatta Bihistun Yazıtı'nda Magi Gaumâta'yı devirip, Darius'u krallığa getiren altı soylu aileden bahsedilir. Bunlardan Gobryas, Bihistun rölyefine sureti de yaptırılmıştı.[56]

Diğer yandan Bihistun Yazıtı krallığı yücelten bir eserdi. Üç dilli yazıtlarda; Ariyaca, Asurîce ve Elamca bölge insanına hükümler ilan

56- *Bkz. Gene R. Garthwaite, İran Tarihi, s.54.*

edilmişti. Kral Ahameniş soyundan gelmesinin sonucu olarak meşruiyetini, ayrıca evren ve evrensel varlık Ahura Mazda'yla ilişkisini ilan ediyordu. Aynı zamanda saltanatının en temel görevi olarak ahlaki bir görevi yerine getiriyordu. İmparatorluk yaşamı özetçe hükmedilmişti. Ahameniş İmparatorluğunu oluşturan unsurlar emperyal fetihlerin ve hükümdarlığın ürünüydü. Bu yazıtla evrenselliği içeriyordu ve ilan ediyordu. Persopolis'in 6. km kuzeyindeki *Nakş-ı Rüstem* Kral mezarlarının yeriydi. İran'ın Fars eyâletinde bulunan Persepolis'ten 12 km. kuzeybatıda bulunan bir arkeolojik sitedir. Buradaki mezarlar *Kuh-i Rahmet*'e dağına oyulan mezarlar için örnek oluşturmuştu. Mezarların oyuk görünümü haç şeklinde idiler. Kral Darius tarafından yaptırılan ve "*Kabe-i Zerdüşt*" adı verilen yer de buradadır. Buraya daha sonra Sâsânîler rölyefler ve yazıtlar kazıdılar. Fars mitolojisi kahramanı Rüstem'i tasvir ettiği düşünülen, anıt mezarların altlarındaki Sâsânî oymaları sebebiyle *Nakş-ı Rüstem* "e, "*Rüstem'in Resmi*" denilmiştir. Buradaki rölyeflerde sıra sıra insanların taşıdığı platformun üzerinde duran bir kral figürü vardır. Kral sunakta yanan ateşin karşısında dururken, ateşin üstünde havada uçan kanatlı disk figürü bulunur. Sağ üst köşede ay ve güneş birlikte tasvir edilir.[57]

PERSLERİN DOĞU ARYAN KÖKLERİ

Ön Asya'da Doğu Aryanca kelimelere ve terminolojiye III. Ur. Sülalesi, Elamlar, Kassitler, Mitanniler ve daha sonra MÖ 10. yüzyıl sonrası Urartu, Asur ve İran bölgesinde rastlanır. Med Dönemi ile birlikte Doğu Aryan kültürü Yukarı Mezopotamya ve İran'da kültürel görünüm genellik arzeder. Ön Asya'nın batısında MÖ 2500 sonrası başlayan Batı Aryan görünüm; Hitit, Luvi Frig, Makedon ve Yunan göçleri sonu Fırat'ın batısında MÖ 4. yüzyılda tamamlanır. MÖ I. yüzyılda Ön Asya'nın çöllük alanları olan yerlerde Sami kültürel görünüm ve Doğu Karadeniz-Kafkas mıntıkasında Kafkasik kültürel görünümü dışında anakara Ön Asya, tamemen kültürel olarak Aryanlaşmıştır.

Merkezi Asya tarihi gözlemcisi olan bilim adamlarınca Proto-Doğu

57- *Bkz. Gene R. Garthwaite, İran Tarihi, s. 49.*

Aryan kültürlü toplulukların ana yerleşkesi Ön Asya'nın doğusunda kalan Kazakistan ve Volga Nehri'nin güneyindeki *Soğdiana,* Chorasmia/Amu-Darya Nehri ovası (Ariyaca: Uvârazmiya) ve *Baktira*'dan Doğu İran'a uzanan Horasan (*Xorasan*) kabaca bitişik arazidir.

Fransız arkeolog ve tarihçi *R. Ghirshman "İran. From the Earliest Times to the Islamic Conquest"* eserinde yazdıklarına göre; Orta-Asya İndo-Aryanları MÖ 2500'lerde iki grup halinde yurtlarından ayrılmak zorunda kalmışlardı. İlk grup Doğu Aryan Kuzey Afganistan'ın *Koppa Dağı* üzerinden İran Platosunda *Deşt-e Kavīr*'ın Büyük Merkezi Çölü ve Karakurum Çölü arasından geçerek Kuzey Mezopotamya'ya geçmiştiler. İkinci grup *Hindu Kuş* dağları üzerinden Hindistan'a gitmişti. Bu anlatım yerindedir. MÖ 2300 öncesi Ön Asya'da Doğu Aryan kültürlü en ufak bir görünüm yoktur. En bariz Doğu Aryan görünümler MÖ 2300 sonrasıdır. Bu görünümlerde eldeki veriler Doğu Aryanların doğudaki bu adresleridir. Ön Asya'da güneydoğu Mezopotamya'da MÖ 2300 sonrası ilk Doğu Aryan görünüm *Diyala* (Samice; Tur-nu) ve *Masala* Nehir ağızlarından doğuda Zagrosların içine sarkan geçiş bölgelerinde ilk defa sezilir. Bunlar karışık kültürel görünümleri içindeki bölgenin efendileri Akadların gördükleri Gutiler ile karışık Doğu Aryan kabilelerdi. Bunu Akad kayıtlarında daha önce de gösterdik. Doğu Aryan kültürel karışım MÖ 2300-1500 yılları arasında yaklaşık bin yıl bölgede Guti, III. Ur. Sülalesi, Elamlar zamanında genellik arz eder. Doğu Aryanların kuzeybatı göçünün olduğu tespitlerini Erken Asur Dönemi'nde görürüz. Fakat Doğu Aryan görünümler Kafkasik kültürel görünümler içinde bir muğlâklık içindedir. Kafkasik Hurri kabileler olan; *Guti, Kassit, Subaru ve Lulubi* toplulukları karma bir kültürü taşıdıkları belirgindi. Orta Asur Dönemi ve Hitit–Hattuşa/Boğazköy kayıtlarında Yukarı Fırat ve Dicle bölgesinde tarihte ilk kültürel Hindo–Avrupa Doğu Aryanik görünüm tespit edilmişti. Doğu Aryan kültürlü *Mitanniler* bölgede Hurrili kabileler ile birlikte MÖ 1700 sonrası görülmüşdü. Hitit ve Mitanni devletlerinin yaptıkları savaş sonrası bir antlaşmada Hindui tanrı adlarına yer verilmişti. Bu Hindui-Ariyaca tanrı adları: *Mithra, İndra, Nasatyu ve Varuna* üstüne yapılan bir antlaşmada savaş tarafları yemin etmişlerdi. Bu antlaşma ikinci milenyumun ortalarında (MÖ 14. Yüz yıl) tespit edilmişti. Anlaşılan Hurrilere iktidarda ortak olan Hurrili-Mitannili hanedanlık

bu Aryan öğelere kültürel olarak sahipti. Zaten Mitannilerin de Doğu Aryan kültüre sahip oldukları; *Artatama*, *Tušratta*, *Šattiwaza* gibi Ariyaca olan kral adlarından belliydi. İlginçti ilk defa batıda *Doğu Aryan Hint Tanrılarına* rastlanmıştı. Ayrıca yine Hitit-Boğazköy kayıtlarında bulunan, "*At eğitimi*" üzerine olan Mitannili "*At eğitmeni*" *Kikkuli*'nin kayıtları da Ariyaca dilde yazılmışdı. Doğu Aryanların dilde Ariyaca kültürel görünümleri, MÖ 13. yüz yıla kadar bölgede devam etmiştir.[58]

Doğu Aryan göçlerin özellikle MÖ 20. Yüz yıl sonrası dalgalar halinde İran'a ve Küçük Asya'ya yönelik olarak Orta Asya'dan sürekli tekrarlandığı da, tarihçilerce ortak kanıdır. Doğu Aryan kültürlü halkların belleklerindeki tarihi kaleme aldıklarında köken tarihlerini bu adreslere dayandırırlar. Anayurttan gelişi anlatan bu eserlerin başında yine onların ünlü eserleri olan *"Avesta" ve "Šahrestānīhā ī Ērānšahr"* gelir. Šahrestānīhā ī Ērānšahr adlı coğrafya eseri, MS 8. asır sonu veya 9. asır başlarında Abbasi Döneminde tamamlanmış Pehlevice yazılmış, önemli bir tarihi coğrafya metnidir. Metin, Ērānšahr/Aryan şehirlerin kuruluş hikâyelerinin bir listesini vermekte ve bu kentlerin tarihsel gelişimlerini doğudan batıya kronolojik olarak açıklamaktadır. *Ērānšahr* sözcüğüyle kastedilen ise Doğu Aryanların/-İranlıların idaresinde (*Aryanem χšaθra*) kalmış olan topraklardır. Bu eserde de ülkeler ve kentler, Mecusilerin dini kitabı Avesta'nın *Vendidad* bölümüne benzer şekilde doğudan başlayıp batıya doğru sayılmaktadır. Avesta Doğu Aryanların en eski kadim tarihlerini de bize sunar. Avesta Vendidad'da (Vd. 1/3) Ahura Mazda'nın yarattığı ilk ülke; Afganistan civarında olduğu tahmin edilen *Airyana Vaeja*'dır. Ahura Mazda'nın yarattığı ikinci ülke; *Sughda* (Sogdiana), üçüncü ülke; *Mouru* (Merv), dördüncü ülke; *Baχδi* (Belh), beşinci ülke; *Nisa ve* altıncı ülke; ise *Haroyu* (Herat) dur.[59] Ahura Mazda'nın belli bir sırayla yarattığı bu ülkeleri Aryanların göç yolları üzerinde adım adım yerleştikleri memleketlerin mitsel yansıması olarak da düşünebiliriz. Nitekim aynı formül Šahrestānīhā ī Ērānšahr, içinde geçerlidir. Ülke-

58- *Bkz. M. Mayrhofer "The Earliest Linguistic Traces of Aryans outside India and İran," Journal of the K. R. Cama Oriental Institute 50, 1983, pp. 87-95.*

59- *Bkz. Avesta, Vendidad. 1/4-10.*

lerin sayılmasına doğudaki Sogdiana-Semerkand kentinden başlanmış ve ilk yedi fragman Sogdiana-Semerkand bölgesine ayrılmıştır. Ardından Belh (frag. 8-9), Harezm (frag.10), Merv ve Herat (frag.11-12) şehirlerinin kuruluşu anlatılmıştır. Devamında Ērānšahr batıda Amed ve Urfa'ya uzanır.[60]

Doğu Aryanlar anayurtları Orta Asya'da; Soğdiana, Chorasmia/-Amu-Darya Nehri ovası (Ariyaca: Uvârazmiya) ve Baktira'dan Doğu İran'a uzanan kabaca bitişik araziden Horasan ve güneyde Kirman üzerinden İran'a MÖ 2300'lerden MS 400'lere kadar Doğu Aryan göçünü sürekli verdi. Ön Asya'ya yaklaşık 2700 yıl süren bu Doğu Aryan göçler zamansal kopuk aralıklar ile gerçekleşti. İran'da ki Hindo-Avrupa Ariyaca konuşan Doğu Aryan kabilelerin farklı lehçelere sahip olması da bu tespiti öne çıkarmıştır. MÖ X- XI yüz yıll sonrası Batıya İran'a göç eden Aryan Medler ve Perslerin bu göçlerini farklı zamanlarda gerçekleştirdiği düşünülüyor. Görünüşe göre en son olarak da Baktira ve Margiana'dan modern güney doğu İran, güneybatı Afganistan'a ve Batı Pakistan bölgeleri olan *Arachosi*'ya ve *Balūčestān*'a Belluci Aryan topluluklar *Zehadan ve Kermân* (modern güney doğu İran) üzeri gelmiştiler. Aynı yurdun aynı boyların insanları olmasına rağmen Medlerin, Perslerin ve Belucilerin vs. kabilelerinin farklı zamanlarda gelişi nedeniyle dillerinde lehçesel farklılıklar oluşmuştu.

İndo-Aryan gruplardan batıya yönelenlerden Medler MÖ 836'da Asur Kralı III. Salmanasar'ın Yazıtları'nda ilk defa tanımlanmışlardı. Asur Kralı Salmanasar bu Yazıtları'nda; *"Madai'ler" ile savaştım"* demekteydi. Medler İran merkezine yerleşmek zorunda kalmış olmalıydılar. Özellikle Hemedan (modern Hemedan) çevresinde arkeolojik yerler olarak görülen *Godīn, Bābā Jān, Nūš-e Jān* ve *Sialk* bölgelerinde Medler hakkında yaşanan döneme dair bilgiler edinebildiğimiz yerler arasındaydı. Bir kısım Med kabilesi görünüşe göre Urmiye Gölü'nün güney batısına da yerleşmiş görünüyorlardı. Aynı şekilde yazılı kayıtlarda Persleri de Asur kaynaklarından öğreniyoruz. Asur

60- *"Šahrestānīhā ī Ērānšahr, İran, Pehlevice-Orta Farsça, Tarih, Coğrafya" Ulaş Töre Sivrioğlu, Balıkesir Üniversitesi, Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi Academic Journal of History and Idea 2014 / Cilt: 1 / Sayı: 3 / Ağustos 2014/ Volume: 1/ Number: 3 / August.*

Kralı Tiglathpileser (MÖ 745-727) Elam'a yöneldiği zaman Sus'un kuzey doğusunda Persua/*Parsuaš* bölgesinde Persli kabileler ile karşılaşır. Ayrıca Urartu toprağına ve Asur bölgesine yerleştirilen çoğu Medler bu devletler tarafından köle olarak getirilmişlerdi. Anlaşılan hem İran platosundaki Doğu Aryanlar hem de Hindistan'a gidenler ortak inançlarında ve geleneklerinde oldukça muhafazakâr kalmışlardı. Çünkü anavatanları modern Güney Afganistan'dan (Soğdiana, Chorasmia/Uvârazmiya ve Baktira'dan) çıkan bu iki Aryan grup gittikleri yeni coğrafyalarda yüzlerce yıl sonra dahi hala benzer dil, inanç ve geleneklerini koruyorlardı. Aryanlar kültürel yapılarında oldukça değişim yaşamamış muhâfazakar toplumlar olarak görünüyorlardı.[61]

İLK YURT ÖN ASYA'DA MEDLER VE PERSLERİN ARİYACA DİLİ TARİHİ

Ahamenîş/Pers İmparatorluğu'nun yıkılışına (MÖ 330) kadar geçen süre içinde konuşulan, Med, Pers, Saka/İskit, Ariyaca ve Avesta dilleri eski İran dilleri grubunu oluşturur. En batıda Yukarı Fırat ve Dicle boylarında MÖ 14. yüzyıl sonrası tespit edilen Mitanni dili de bu gruba dâhil edilebilir. Çünkü eldeki verilere göre Mitanni dilinin de kökende Ariyaca ve Sanskrist özellikler taşıdığı tespitlidir. Hind-Avrupa İran ailesine moderen zamanlarda Ari, Aryan, Hindi-İrani tanımları ile bölgesel bir aileye yerleştirilmiş ve tanımlanmış dil olmuştur. MÖ 2300 sonrası günümüze kadar Büyük İran, Kuzey Suriye, Mezopotamya, Yukarı Fırat ve Dicle ile güneyde Diyala Nehrine uzanan sahada ve Van gölü ve Urmiye gölü havzasında kuzeyde Kafkas dağlarının güney eteklerine, en doğuda Soğdia ve Hindikuş dağlarına kadar bu diller geniş bir sahada konuşulmuştur. Mitannice tespitler en geniş *Mitannili Kikkuli*'nin (at eğitmeni) Hattuşaş kayıtlarında, *Ugarit ve Nuzi* buluntularında ve *Amarna* mektuplarında yer alır. Ariyaca diğer buluntuları İrani halklara aittir. MÖ 7. yüzyıl sonrası bu kayıtlar görülür. En geniş kayıt *Bihustun Yazıtı*'dır.

61- *Bkz. R. Ghirshman, L'iran et la migration des Indo-aryens et des İraniens, Leiden, 1977.*

Ahamenîşler Devleti zamanında devlete ait belgelerin Pasargard, Şuş ve Bâbil şehirleriyle Medler'in ilk başşehri olan Hemedan'da saklandığı bilinmektedir. Millâttan önce VII. yüzyılın başlarında Med Kralı Deioces, kendisine yazılı olarak gönderilen dava ve mahkeme özetlerine yazılı cevap veriyordu. Yabancı dillerde gönderilen yazıların ise O'nun makamında Med diline tercüme edildiği sanılmaktadır. Medlerin ve Ahamenişlerin dildeki ortaklığını en iyi yansıtan Hemedan-Kirmanşah yolu üzerinde bir kayaya kazınmış olan Kral Darius'un *Bîhistun Kitâbesi'dir.* Ahameniş *Kralı Darius (Dârâ)* bu kitabede "*Bu kitabeyi ilk kez kendi halkımın dili olan Ariya diliyle ve Ariyaca alfabe ile yazdığını"* belirtir.[62]

Ayrıca MÖ VI-V. yüzyıllara ait belgelerden, İran coğrafyasında o dönemlerde bir şiir ve edebiyat geleneğinin zaten Avesta'nın edebi yazım tarzından da anlaşılmaktadır. MÖ 708-550 yılları arasında hüküm süren Medler döneminden günümüze herhangi bir belge ulaşmamıştır. Fakat Medlerin ve onların dini rahipleri Magilerin Avestayı ezbere anlattıkları bilinmektedir. Medler'den sonra İran'da hâkimiyeti ellerine geçiren Ahamenişler devrinden (MÖ 559-330) zamanımıza gelen belgelerin en önemlisi, Hemedan'ın Bîhistun Dağı'ndaki yüksek bir kaya üzerine kazılmış bulunan kitâbesidir. Bu kitâbede Kral Darius'un fetihlerinden söz edilmektedir. Bu dönem Medo-Perslerin kullandığı dil Ariyaca ile çağdaş olan iki Doğu Aryan halkın kullandığı dil daha vardır. Bunlardan ilki Zerdüşt'ün Avesta'sının eski bölümlerinin yazıldığı *Avesta dili*, ikincisi Hindistan'ın güney bölgelerinde bugün hâlâ konuşulmakta olan *Sanskritçe*'dir. Avesta'da bu üç dil de kelime ve gramer bakımından birbirine benzediği için Aryanam/İran ve Hint medeniyetlerinin aynı kökten geldiği kabul edilir.

Ahamenişlerden sonra İran'da hâkim olan Parlar (Aşkâniler/-Aşkanlar) döneminden (MÖ 250-MS 226) bazı mühür ve sikkelerle

62- *Bihustun Yazıtı, "(70) King Darius says: By the grace of Ahuramazda this is the inscription which I have made. Besides, it was in "Aryan script", and it was composed on clay tablets and on parchment. Besides, a sculptured figure of myself I made. Besides, I made my lineage. And it was inscribed and was read off before me. Afterwards this inscription I sent off everywhere among the proninces. The people unitedly worked upon it." http://www.livius.org/be-bm/behistun/bchistun04.html#Translation02.*

birkaç kitâbenin yanısıra *Mani* diniyle ilgili bazı belgeler ile de karmaşık Avesta dili günümüze kadar gelebilmiştir. Daha geriye gidildiğinde MÖ 835 yılında yazılmış olan Asur Kralları'nın kitâbelerinde Medler'den bahsedilmekte ve onlarla ilgili birkaç Ariyaca özel ad zikredilmektedir. Yunanca ve Latince bazı eserlerde de Med dilinden birkaç kelime nakledilmiştir. Sâsânî döneminde Pehlevice yazılmış bazı eserlerin "*Zendce*" şeklinde bir dille tanımlanması hatalıdır. Zend, Magi din adamlarının tanrı Ahura-Mazda'ya yönelen dans eylemi sırasında kendinden geçerek daha çok Zerdüşte ait ilahi şarkı ve şiirlerin *Gatha*ları ezberden söylerken onu *Med*ce ağzı ile aktardıkları için bu anlatımın Ariyaca korunmuş ve görünen haliydi. Sâsânî dönemindeki Avesta Magi din adamlarının ezberden söylediği dini sözler ve Hindistan tarafında hala korunmuş olan yazılı metinler bir araya getirilerek yazılmıştı. Bu halde bulunan Avesta'nın yazılış diline çevirmenler yanlışlıkla "*Zend*ce" tanımı vermişti. Halbu ki bu ilahi şarkıların söylemindeki *Veda*lar bölümünde Sankristce ağırlıklı bir dil ile Ariyaca'nın özdeşliğini henüz kaybetmemişti, anlaşılan. Nitekim Avesta üzerinde yapılan incelemelerde dilbilimciler de aynı sonuçlara varmışlardı. Var olan kayıtlarda anlaşıldığı kadarıyla Mitannice (Kilikya, Kapadokya, Urartu, Kuzey Mezopotamya), Medce ve Persçe İran, Horasan, Baktira ve Soğdia gibi Ön Asya platosuna MÖ 10. yüz yıl sonrası egemen olmuş konuşulan diller, Doğu Aryan Ariyaca dilinin lehçeleri konumundaydılar.

Ariyaca dili Ahamenişler/Persler devrinde (MÖ 559-330) İran'ın resmî dili oldu. Sanskrit ve Avesta dilleriyle yakın akrabalığı olan bu dilden günümüze ulaşan en önemli belgeler Ahameniş Kralları'nın kitâbeleridir. En eskileri Büyük Darius'un (MÖ 610-570) dedesinin babası *Ariyâramna*'ya, en yenisi III. Ardeşîr'e (MÖ 358-338) ait olan Çivi yazısıyla yazılan bu kitâbelerde 500 kadar Ariyaca kelime bulunmaktadır. Ahameniş krallarından Kiros'un mezarının bulunduğu Pasargad'taki dikilitaşta bulunan üç dilli çivi yazıtından da anlaşılacağı gibi bu yazım tarzları anlaşılan Med Devleti sürecinde de vardı. Pasargad'ta *Kiros Dikilitaşı* isminde bir taş sütun üzerinde üç dilde çivi yazısıyla kazınmış "*Akamenid Kralı Kiros*" ibaresi görünür. Sütunun üzerindeki kabartma resimde dört kanatlı koruyucu cinin kafasında Mısırlı figürlere benzeyen bir süs bulunmaktadır. Bunların dışında üze-

rinde Ariyaca kelimeler bulunan bazı mühür ve kaplar günümüze ulaşmıştır. Yunan tarihçileri eserlerinde Ariyaca birkaç özel isim ve kelimeyi değiştirerek nakletmişlerdir. Medler'in yerine geçen Ahameniş krallarına ait kitâbeler bu dile ait en fazla kelime ihtiva eden belgelerdir. Eldeki metinlerin yetersiz oluşundan dolayı Ariyaca'nın dil bilgisi kurallarını tam olarak tesbit etmek mümkün değildir. Çivi Yazısı'ndan sadece dış görünümüyle etkilenen yarı alfabetik yazı sistemlerinden biri de Ariyaca alfabesidir. Bu yazıda kullanılan dil, MÖ 6. yy. ortalarında, Medo-Persler'in Ahameniş sülalesinin resmi diliydi. Dönemin yazıtları, çoğunlukla bölgenin dilleri olan; *Ariyaca* (Eski Medce ve Persçe), *Elamca ve Babilce* olmak üzere 3 dilde yazılmıştır. Büyük olasılıkla o devirde "*Ârâmî Alfabesi'nin*" Ön Asya'da hâkim dil olması, Ârâmî yazının alfabetik değer kazanmasına, ancak aynı zamanda Elam'la olan manevi bağlar, çivi yazısı formunun benimsenmesine neden olmuştur. Medler ile Persler aynı dili konuştukları için Ahameniş Devleti'nin resmi dili *Ariyaca*, resmi dil olmuştur.

Bihistun Yazıtı'nda (Duyun Yazıtı) Ariyaca yazıda toplam 41 işaretin, 36'sı hece işareti, 5'i ise ideogramdır. 3 sesli harf ve yine kelime Ariyaca'da kullanılmıştır. En önemlisi Bihistun'daki Darius'un yazıtı olan kaya yazıtlarının yanı sıra, altın, gümüş ve taş tabletler, bir kaç mühür ve kap üzerinde yazılar ve çok az sayıda kil tablet ele geçmiştir. Buna neden, günlük pratik amaçlar için, çoğunlukla Elam çivi yazısı veya Ârâmca'nın kullanılmış olmasıdır. Geçmişte İran'da egemen dilin Elamca olduğu açıktır. Fakat bu görünüm yerini Med ve Pers topluluklarının bölgeye egemenliği sonucu Ariyaca'ya dönüşmek üzeredir. Yazımda Ariyaca/Eski Medce ve Persçe, III. Artaxerxes'ten sonra (MÖ 358-338) tamamen terk edilmiştir. Yeniden Ârâmice alfabeye dönülmüştür.

İsmin sekiz hale sokulabildiği Ariyaca'da fiil çekimleri çok karışıktır. Geçmiş, şimdiki ve gelecek zamanların dışında istek, niyet, temenni ve ihtimal durumlarını bildiren kipler vardır.[63] Avesta'da kullanılan bazı kelimelerin karşılaştırması yapıldığında bu dilsel karmaşa, bileşim ve dilsel değişim yaşayan dilin ve kelimelerin iç içeliği daha net görülür. *"İndo-Aryanlar ve İranlıların dillerindeki geleneksel baş-*

63- *Bkz. www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=220414 "İran dili ve Edebiyatı", A. Naci Tokmak.*

lıca politik, sosyal, ekonomik ve dini termineoloji ortaklıklar atalarından kalmıştı. Gerçekten en eski kayıtlarda bahsedilen coğrafya da İndo-Aryan dışı bir kültür ile karşılanmamaktadır. Bu konuda belirgin örnekler sunarsak: eski Ariyaca: kṣatrá-, *Avesta* xšaθra, *Ariyaca:* xšaça, -*"hasım ordu;" Ariyaca:* kṣétra ,-*"Kral, yönetim, egemenlik;" Ariyaca:* sénā-, *Avesta:* haēnā, *Persçe:* hainā, - *"Toprak sahibi:" Avesta:* šōiθra- *vs.*[64] Eldeki yazılı kayıtların yetersizliğine rağmen ikincisi Ariyaca (Eski Medce-Persçe) ve Avesta Gathalarında yer alan coğrafik isimler ve şahsi tanımlamalar bu Aryan ortaklığı ve birlikteliği gösterir. Avesta'nın Ariyaca kayıtlarında coğrafik ve şahsi adlardan birkaç örnek vererek bu konumu tespit ederiz. Bir nehir adı olan Eski Ariyaca: *Harōiuua* = Ariyaca: *Haraiva*, Eski Ariyaca'da bir nehir adı olan: Arachosia=Ariyaca: *Sárasvatī,* yer adları olarak: Eski Ariyaca'da: "*Areia*=Ariyaca'da: *Saráyu*, Eski Ariyaca'da: *Haraxaitī* =Ariyaca: *Harauvati*, vs. Diğer yandan Aryan dillerdeki ortaklığı, onların en eski dini termineolojilerinde buluyoruz. Bu ortak sözcükler dini terminolojide, dini soyut felsefe kavramlarında, isimlerde ve kutsal mistik terimlerde fazlası ile görülür. Muhâfazakar Aryanlarda dini dillerini de dilsel benzer-ortaklık alanında fazlası ile korumuşlardır.

Indo-Ir. *ṛta-*, Vedic: *ṛtá-*, Eski Ariyaca'da: *ašaÂ¡-*, Ariyaca: *ṛta* veya dini kült terimlerinde;

Vedic: *yajñá-*, Eski Ariyaca'da: *yasna-* Indo-Ir: *yaźna-*,

Vedic *mántra-*, Eski Ariyaca'da: *mąθra-* Indo-Ir. *Mantra* vs.

İndo-Avrupa dil grubunun, İndo-İran koluna mensup olan Ariyaca, Sanskritçe, Medce ve Persçe kesin bir şekilde aynı kökten gelme olan dillerdir. Şüphesiz dilbilimsel ve etimolojik araştırmalar dikkate alındığında Avesta farklı dönemlerde farklı Aryan diller ile yazılmıştır. Avesta'nın ilk çıkış şekli ile *Ariyaca/Medce* lehçesi ile Magi ağzı ile yazılmış olacağını Medli olduğunu bildiğimiz dini rahipler kastı Magilere dayanarak ileri sürebiliriz. Avesta'nın günümüz ortak İndo-İran/Aryan dilinin alt şubelerini oluşturan; *Pamir; Hazar, Orta Bölgeler Persçe/Farsçası, Afgan, Baluci, Med/Kürd, Zaza, Taliş ve Osset* dillerinin tamamı ile büyük ölçüde ortak benzerlikler göstermektedir. Bazı

64- *Bkz. Özellikle. Ē. Benveniste, "Traditions indo-İraniennes sur les classes sociales," JA 230, 1938, pp. 529-49.*

tarihi araştırmalarda görüldüğü üzere bu toplulukların yine o dönemdeki atalarının birbiri ile iletişim kurabildikleri gözlemlenebilmiştir. Bu hususta tarihçi *Prof. George Rawlinson* fazla şeye gerek bırakmayan bir yorumda bulunmuştur. Etnik kökenleri aynı olan İndo-Aryan toplulukların göç eden kollarında yer alan toplulukların iki koldan dünyaya yayılırken ortak etnik görünümlerinden bahseder. *"Ortak dilin, tarzların ve geleneklerin, yüksek oranda ortak inancın bağlantısı, büyük platonun bütün hâkim kabileleri, eski zamanda birleşmiş ve platonun ötesinde bile Jaxarte (Seyhun) yönüne ve bir başka yönde ise Medler, Persler, Hyfasis, Sagartiyanlar, Hirkaniyanlar, Sarangiyanlar, Gandariyânlar ve Sanskrit Hintliler tek bir dil grubuna aittiler. Bu benzerlik Teutoni veya Slovonik ırkın çeşitli alt bölümlerinde şimdi olduğundan daha fazla değişiklik göstermemektedir."*[65] Kaldı ki bu dönem farklı Aryan kavim dillerinin sürekli göçleri ve farklı uygarlık ilişkileri nedeniyle yeni oluşum ve gelişim dönemidir. Nitekim Medya döneminde diğer Aryan topluluklar ile henüz kültürel olarak kavmi bakımdan ayrışma düzeyi yakalanmamıştır. Böylesi bir ayrımı vurgulayan görünüm de yoktur. Örneğin Pers tarihinde Medler, onlar ile birlikte hep anılır. Ortaya çıkan iç isyanlarda farklılıkları vurgulanır. Fakat bu farklılık Medlerin siyasal olarak daha çok iktisadi ve dini olarak Pers yönetiminin yenilikleri üzerine kuruludur. Bir Medli Magi veya Medli yerel yönetici arasında oluşan farklılık siyasi ayrılık ve şahsi ve dini bakımdan bir karşı çıkıştır. Çelişki ve ayrışma bireysel düzlemde kalmıştır. Pers tarihinde bu siyasi ayrışmalar ve çatışmaların Doğu Aryan topluluklarda kavmi düzeyde olmadığı görülmektedir. Bu çağda yeni bir İrani kavim çıkmamıştır.

Ortak Aryan kültürel öğelere sahip olan geçmiş Med etnik yapısı günümüz Kürd etnik kültürel kimliğine başka kültürler ile ortaklaşa yaşadığı birkaç yüzyıllık belli sosyolojik ve kültürel evrim sonucu değişimlerden sonra Yukarı Mezopotamya'da dönüşebilmiştir. Kürdçe kültürel kimliği ile gerçek anlamda farklı bir Aryan kavim olarak daha çok İslamiyet sonrası tanımlanmaya başlanacaktır. Tarihin bu döneminde Medce'nin hala Persçe ile birlikte anıldığı görülmektedir. Med konuşma

65- *Bkz. Prof. George Rawlinson, Medya Krallığı, s. 71-72-Herodot. C.I. S. 550-555. II. Baskı.*

şekli Pers konuşma şekli herhalde aynı idi. Aradaki lehçe farkının önemsenmeyecek kadar olduğu sanılıyor. Bu konuda özellikle Persler ile Medler arasında mukayeseli tarihi anlatımlar mevcuttur. Pers dönemini çağdaş tarihçisi olan Herodot, *"Artebé ve Angarus"* sözcüklerinin Med dilinde olduğu kadar Pers dilinde de olduğuna dair kanıtlar vermektedir. Böylece Medce olarak bilinen, eski Persçe'nin hem anası hem de kardeşi olan bütün sözcükleri sonradan ele alınan Ariyaca'nın kapsadığı şekillere de bağlayabiliriz.[66] Ayrıca Medli ve Persli özel isimlerin aynılığı. Gömü olayında, giyimde, sürekli beraberlik Medler ile Perslerin Yunanistan'daki görünümlerinde Herodot'un eserinde fazlası ile yer teşkil eder. Özellikle bütün kaya figürlerinde bir Perslinin sağ başında daima bir Medli el ele görünür.[67] Diğer yandan Ahameniş kralları ünvanlarını Pers soyları, hanedan devletleri ve diğer bölgeleri satraplar olarak tanımlardı. Başka bir gerçek devletin asıl başkenti, Bihustun yazıtı Medlerin kurduğu *Hemedan* şehrindeydi. Kral Kiros darbe ile yönetimi Med *Kaştariti* soydan Pers *Ahameniş* soya geçirmişt. Med Devleti'nin memurları yeni hanedanlıkta yerlerini koruyordu. Sarayda iki dillilik yoktu. Olsaydı bundan bahsedilirdi. Bihistun Yazıtı'nın kaleme alındığı MÖ 522 yılı olarak Kral Darius ile kayıtlı oluşu, iktidar değişimi ile otuz yıllık bir zaman aralığı demektir. Tespit edilen zaman aralığında farklı dillerin olduğuna dair bir tespit bulunmuyor.

Dilde Med-Pers ortaklığı ve benzerliği inanç alanında Avesta'da gösterilmişti. Fakat bilinen bu Avesta ortaklık tarihi daha sonra Azeri tarihçilerce kirletilmişti. Tarihi kayıtları uydurmak ile oluşturmak pek mümkün olmasa da, bölge milliyetçi tarihçiliğinde bu görünümler sıradandır. Günümüz İran'da Azerbeycan eyaleti Kürdlerin nufus olarak çoğunlukta ve egemen olduğu Doğu Kürdistan'da: *Bazargan, Mako,*

66- *Bkz."Bu bağlantıda bak. Dan. V. 28. ("Senin krallığın bölündü ve Medler ile Perslere verildi."), VI, 8, 12, 15. ("Medlerin ve Perslerin Kanunu"), Esther I, 3. ("Persiya ve Medyanın gücü"). I, 14. ("Persiya ve Medya'nın Prensleri"). I. 19. (" Persler ile Medlerin kanunları"). X 2 (" Persiya ve Medyanın yazılı olduğu tarihi kitap"). Karşılaştırma için bak. Herod. I-102, 130. Ayrıca tarihçi Herodot'un eserinde Pers ve Med kültürün fazlası ile ortaklıklarını gösteren örnekler bulunmaktadır. "Medler, Perslerce General olarak işe alınırlardı" I/156, 162-VI/94. Medya Krallığı.*

67- *Bkz. Herodot Histories VIII. 113, I, 135. VII. S. 210. Ayrıca: Bihistun ve Persepolis kabartmalarında Medler.*

Saray, Urmiye, Nagedeh, Piranşehir, Lakban, Mahabad, Serdeşt, Bokan ve Sakız vs. birçok şehri de içine almaktadır. Ayrıca modern İran yönetiminde eyaletsel idare şekli, kavmi bir düzenleme değildir. Politiktir. Bu konumdan hareketle Azerilerin tarihsel bazı miraslara sahip çıkışı objektif değildir. Azeriler bu işi o kadar ileri götürmüşler ki, Zerdüşt'ü dahi Azeri yapmışlardır. Oysa Azerilerin yaşanan dönemde MÖ 600-500 yıllarında bu coğrafyada varlıkları dahi söz konusu değildir. Modern Azerilerin bu bölgede oluşumları Milattan Sonra 8. yüzyılda gerçekleşecektir. Zerdüşt'ün doğumunu esas alırsak yani yaklaşık binüçyüz yıl sonradır.

Diğer yandan daha doğru bir tarih yazımı eski Hindistan *Surat* şehrinde Fransız elçisi olan *Anquetil du Perromn* tarafından 1760'larda Avesta'nın çevirisi yapıldı. *"Kutsal Kitap Avesta dilinin her iki halkında (Med ve Pers) ortak dili olduğuna dair de tarihçilerin de genel kanaatı var. Bu teoriye göre Avesta dilinin eski Medya şivesi olduğu sanısı Fransız* orientalist *Anquetil du Perromn'dan (1731-1805) gelmekteydi. Bu tarihçinin çağdaşı olan Darius Hystaspis ile o Zerdüştü, eski Atropatene'yi, günümüz Azerbeycan yerlisi olarak görüyordu. Onun görüşü Kleuker, Herder ve Rask tarafından da benimsenmiştir. Yine de belli değişiklikler ile Tychsen ve Heeren tarafından da benimsenmiştir. Sözü edilen son yazarlar da Zend Avesta'ya, Büyük Keyakser yönetimi süresinde Medya Magna'da yazılmış olduğunu saydıklarından, tam bir Medli karakter vermektedirler."*[68]

Aslında gerçek Avesta dilinin bölgedeki Med ve Perslerin dili olan Ariyaca ile olan uzaklığı geldikleri anayurtları ile alakalıydı. Yani büyük ihtimalle Medlerin ve Perslerin eski dili anavatanları *Soğdia ve Baktira*'da Ariyaca idi. Bu dili anayurtlarında hatta daha sonra göç ettikleri İran Hazar kıyılarında veya Elbruz dağlarının yerleşime uygun vadilerinde yaşamaya başladıklarında kullanmış olabilirlerdi. Onların Medya'da Magi din adamlarının Medce jargon dili olan *Zend* dilinin daha gelişmiş biçimi olan Ariyacayı kullandıklarını Bihustun Yazıtlar'ından biliyoruz. Ayrıca Doğu Aryan kabileler anayurdlarından peyderpey uzun zaman aralıkları ile Ön Asya'ya yerleşmeye başlamış-

68- *Bkz. George Rawlinson, Medya Krallığı. S.127-128 –Bkz. On the Antiqutty and Genuineness of the Zed Avesta- Comment Soc. CXI. s. 112- Asiatic Nations C.I s. 322.*

lardı. Her yeni göç eden topluluğun dili farklı görünümlerini sunuyordu. Dilde başkalaşım özellikle ilk göçen topluluklar için geldikleri yeni yerleşim yerlerinde farklılaşmaya daha erken başlamıştı. Onlara göre; Sâsânîler (MS 224-651) zamanında toplanan Avesta yeniden yazılırken Pehlevice yazılmış olsa da redakte edilen Avesta'nın da içeriğinde Ariyaca dil yine de güçlü yere sahiptir. Medya toprağından alınmış Mecusi itikatların, Medli Magilerin Ariyaca dili ile yazılmış olduğuna dair Medli karakterler oldukça baskındır. Zaten her yenilemede Avesta kitabı en bilgili Medli Magilere yazdırılırdı. Aryanam/İran toplulukların kutsal kitabı olan Avesta bu dille yazılmış olduğundan ona; "*Avestai*" dili de denilmiştir. Bu dille yazılmış Avesta kitabı "*Yasna, Yaştlar, Vispered, Vendidâd ve Hurda Avesta*" adlı beş kitaptan meydana gelir. Bunlardan ilâhiler mecmuası olan Yasna'nın on yedi ilâhisinin dili Avesta'nın diğer bölümlerinin diline göre farklı ve eskidir. Diğer bölümlerden ayırt etmek için bunlara ilâhiler anlamına gelen "*Gata*"lar veya "*Gah*" lar adı verilmiştir. *Gata*ların dilini Zerdüşt'ün dili sayanlar vardır. Özellikle Avesta'da; Medya'da ateş ibadeti ile Zerdüştlüğün tanımlanması bu teoriyi doğruluyordu. Med toprağında yaşayan Magi itikatı ile bağlantı kurulduğunda bu böyle idi. Çünkü Medlerin ateşe tapış inakı ve âyini diğer Aryan topluluklardan farklı idi. Avesta'da tanımlanan ve kaleme alınan ateşe dair dini ayin tarzı Medya'da Medlerde yaşanan şekliydi. Avesta öncesi dini metinler olan Gata ilahi şarkı ve âyinleri hep Magiler tarafından toplanmış ve kaleme kendi dilleri olan Medce ağzı ile yazılmış olması büyük bir olasılıktır. Zaten Avesta'nın yazımında Medli Magiler görevlendirilmişti. Çünkü bu dinin rahipleri Magilerdi. Onların hâkimiyeti dışında din âlimi kimse olamazdı. Bu rahip kurumu babadan oğula aktarılan bir kurumdu. Çeşitli sınıflara da ayrılmışlardı. Bunlara daha sonra değineceğiz.

Medlerin siyasal devlet yıllıkları ya da yazıtları ele geçmedi. Magilerden bu hususta da yazılmış bir eserin henüz ele geçmediği de doğrudur. Yüzlerce yıl Asur esareti altında, kimi Medli Kawalara onlarla işbirliği yaparak Asur bürokrasinde önemli yerlere geldiği halde, birçoğu vassal devletlere sahip olan Med Kawalarının varlığına rağmen Medleri de okur -yazar bulmamak abesle iştigaldir. Medce yazılı belgelerin olmayışı olayı, politik olması büyük bir olasılıktır. Nitekim bu durumun, Med Karkašši Hanedanlığı'nın Persli Büyük Kiros'un aske-

ri darbesi ile Akrameniş Hanedanlığına geçişi ile alakalı olacağı da zannediliyor. Aynı şekilde Kral Darius zamanında birçok Medli Kawa'lar ve Med dini elit sınıfı olan Magiler ona karşı başkaldırmıştı. Dönemin siyasal yönetim tarzının ağırlığı da dikkate alınırsa Büyük Darius'un Medlere ait ne varsa ortadan kaldırtmış olacağı veya tahrif etmiş olacağı kaçınılmazdır. Çünkü yaşanan dönemde darbeciler hasım iktidarların geride bıraktıkları mirası ya yok ederler ya da bu mirası hep kendilerine mal etmişlerdir. Dini ve kültürel alanlarda büyük bir kırım da Büyük İskender'in istilası zamanında (MÖ 330) yapılmıştı.

Medleri ve Persleri dilde ve dinde kültürel ortaklığını ve birlikteliğini diğer yandan siyasal ayrılıklarını bize en iyi anlatan eser Bihistun Yazıtları'dır. Ahameniş Kralı Dara/Darius "Bihistun Yazıtlarını" her iki halkın dili olan "*Ariyaca*" ile yazmıştı. Dikkat gösterilirse Türkçe karşılığı olan "*Duyun Yazıtı*" tanımı günümüz modern Kürdçe dilinin de karşıtı ile aynıdır. Bugün de Kürtçede "*Duymak*" demek: "*Bihistin*"dir. Bazı tarihçiler bu dile "*Persçe*" der. Bu tanımlama gerçekte yanlıştır. "*Bihistun Yazıtları*'nda" özellikle bu dile "*Ariya*" (Ariyaca) tabiri verilmiştir. Kral Dara (Darius) bunu da Yazıtları'nda özellikle dile getirmişti. Yaşanan dönemde Medce ve Persçe farkı, daha çok kullanılan yer ve şahıs isimlerin de oldukça biçimsel görülmektedir. Bu duruma örnek gösterecek olursak Herodot'un *"History"* adlı eserindeki Med ve Pers isimlerinin karşılaştırılmasında görülür:

"Medlerin belki İskitçe olan son 'ek–ak'ı kullanmalarının merakı olabilir. Bu son eki Deioces="Daharki", Astiyağ="aj-dahak", Arbakes="Harpak", Mandauk = "Rhambak" ve Spites = Spitak isimlerinde görebiliriz. Ve bu son ek spak "köpek" sözcüğünde de vardır."[69] Anlaşılan Persler daha ayrı İskitler ile Medler daha çok iç içe yaşıyorlar. Diğer yandan Elamlara yakın komşu olması sebebiyle Eski İran'da hâkim dil olan *Elamca*'nın Persçe üzerinde ağır bir etkileşim yarattığı gözden kaçmamalıdır.

MÖ 550-330 yılları arasında İran'da hüküm süren Perslere Parsia bölgesi halkından oldukları için Helenler tarafından Pers soylu denmiştir. Ariya dili ile konuştuklarını bizzat Pers kralları yazıtlarda dile getirmişlerdir. İlk örneğine MÖ 6. yüzyılda rastlanmıştır. Ariyaca bu

69- *Bkz. Medya Krallığı s. 129 9. nolu dipnot.*

dönemde bütün İran'da yaşayan halkların ortak dili idi. Bu dile Pers siyasi egemenliği nedeni ile yabancılar "*Persçe*" de denmiştir. Ariyaca/Persçe: Hint-Avrupa dillerinin İrani sınıfında yer alır. Bu grupta yer almasının başlıca nedeni bu dilin gramatik ve dil yapısı ile doğrudan alakalıdır. Dillerinin çekimli bir dil olması ve Proto-Hint - Avrupa dilinden türemiş olması buna bir sebeptir. "*Ariyaca*" dili Osmanlıca'da bazen Arapça şekli ile *'Farsça'* Türkçe ifade ile kullanılmıştır. Hint-Avrupa dili konuşan halklarda da İranlıların sunumuyla *"Persçe"; "Eski Persçe, Orta Persçe ve modern Persçe"* şeklinde sunulmuş tanımlara dayanır. Bu yanlış algılamaya neden olan gerçekte Kral Darius'un dilin kavmi niteliğine dair doğru yaptığı "*Ariyaca*" tanımı değildir. Bu Ariyaca gerçek tanımın, modern İran Fars milliyetçiliği tarafından tüm dünyadan saklanmasıdır. İranlıların herşeyi "*Persleştirme*" anlayışı sonucu bölge halklarından Araplar bu yönlendirmeye kapılan ilk kavim olmuştur. Arapça'da '*p*' harfi olmadığı için Araplar; '*Pers'e=Fars, Persçeyi=Fârisi*" şeklindeki telaffuzlar da kullanmışlardır. Bu yanlış kullanım tüm dünyada böylece yayılmıştır. Şimdi bu yanılgıyı düzeltmek hayli zordur.

Persler çivi yazısı kullanmışlardır. Persler, Kral Darius zamanında MÖ 522-486 ayrıca ilk kez parşömene mürekkep ile yazı yazdılar. Galiba bu değişim Ahemenişlilerin Mısır'ı fethinden sonradır. Kral Darius Bihistun Yazıtları'nda bizzat bu bilgiler ayrıca dile getirmiştir. Ülkenin âlimlerini ve okuma yazmayı bilen Medli Magi din adamlarını bir araya getirerek Aryan halkların ortaklaşa kullandıkları özellikle dini kitap Avesta dili temel alınarak Ariyaca ile yeni bir alfabe yapılır. Yeni geliştirilen dil ve yazımda, Medli Magi rahiplerince korunan, tekrarlanan ve geliştirilen ve dini kitap Avesta'da sürdürülen Magi rahiplerinin kullandıkları ana dil öne çıkarılmıştır. Med Ariyacası lehçesi bu çalışma sayesinde bütün Aryan halkların topraklarında egemen bir dili haline gelmesine imkân sağlıyordu. Pers devleti bir yerde bu duruma mecburdu. Medlerden miras alınan devlet ve dini kurumlarda eğitimli yetişmiş insan gücü Medli kabilelere aitti. Ayrıca Aryan halklar arasındaki dil farklılıkları anlaşılan birlikte yaşadıkları bu yüzyıllarda hala lehçesel bir konumdaydı. Aryan kabileler arasında Zerdüştlük dini Ariyaca dili ile Magi rahiplerince öğretilerek sağlanmıştı. Bihistun Yazıtı gibi uzunluğu beş yüz metreyi bulan kaya yazıtı yazan Pers

Kralı Büyük Dara o da yarı Med soylu idi, Ariyaca diline ve Med lehçesine doğuştan hâkimdi. Yine de Bihistun Yazıtı dikkatlice incelenirse bu yazıtı kaleme alırken Kral Dara Medlere karşı siyasal kirli oyunları da aslında itiraf etmiştir. Atalarının Med Kaştariti sülalesine karşı darbeci kişiliğini saklı tutmuştur. Medlere dair birçok belgenin Ahameniş Kralları'nın ortadan kaldırmış olduğu büyük bir ihtimaldir. Ayrıca Med döneminden Pers dönemine geçeli 40 yıl olmamıştır. Lakin Dara kendi döneminde yaptığı işleri kil tablet ve parşömenlere yazdırmıştır. Bihistun Yazıtını kayalarına kazıtmış olan Büyük Dara bu yazıtı kendi dilleri olan Ariyaca dil ve yeni Ariyaca harfler ile yazımını bize ilk defa kendisinin kaleme aldığını belirtir.[70]

I. Darius geçmişte çok değerli işler yapmıştı. En önemlisi kültürel alandaydı. Kendisinin Bihistun Yazıtları'ndan anlattığı şekli ile ülkenin ve bölgenin bütün temsilcileri, aydınları ve din adamlarından bir meclis seçer. Onlar ile daha önce Doğu Aryan halkının alfabesi olmayan Ariyaca diline yeni Ariyaca alfabe yaptırır. Böylece Ariyaca yazılan devletin belge ve raporları vasıtası ile resmi dili olmuştur. Babil (Asurî/Ârâmî) ve Elam dili ile bu dönem kullanılan alfabelerin yanında Ariyaca üçüncü alfabe dili oldu. Bütün satraplıklarda yazıcılık okulları açıldı. Satraplıklar arasında Postacılık geliştirildi. Doğu Aryanlar için kültürel alanda bu girişim büyük bir kültürel devrimdir. 'Aryan komut' ile yazılan son metin dördüncü yüzyıla tarihlenmektedir. Bazı araştırmacılar Bihistun Yazıtlarına dair şu düşünceleri sunmuştu. *"Bölgede kullanılan Alfabenin oluşumunda Medlerin önemli bir rolü olduğu muhakkak. Kırk iki şekli içeren ve otuz altı harfli bir alfabe oluşturulmuştur. Altı şekil idogramdı."*[71] Çivi yazıları 19. Yüzyılın sonuna kadar gizemliğini korumuştu. Özellikle medeniyetin beşiği ile ilgili bilgiler hakkında bu bilinmeyen yazılar nedeniyle gizemliğini koruyordu.

Çivi yazısını çözen öncü yazı Bihistun Yazıtı oldu. Bihistun Yazıtları ile ilk bilgiler bölge gezginlerinden gelmişti. Hemedan'da

70- *Bkz. Bihistun Yazıtı, agc. p.70.*

71- Bkz. Sir H. Ravlinson. Journal of Asiatic Sociaty Pers alfabesinin analizi. C. X. S. 153-186.

MS 1621'de giden Venedik'li kâşif *Pietro della vole* buradaki yazıtları kopyalayıp İtalya'da Napoli'deki arkadaşına göndermişti. Bihistun Yazıt'taki yazıların ilk kopyalamasını yapan kişiydi. Fakat kopyaları zayıftı. 1711 yılında *Jean-Baptiste Chardin,* 1667, 1673 ve 1674 yılında üç kez *Chehel Minar* olarak bilinen daha sonra Persepolis'i (kırk sütunu) ziyaret eden kişinin yaptığı çalışmaları *"İran'a Yolculuk: Bir Onyedinci Yüzyıl İmparatorluğu'nun Jean Chardin Portresi* "adlı eserde yayınladı. *Sir John Chardin*'in *Ronald W. Ferrier* tarafından *"İran'da 1673-1677 yılında Seyahatleri* " ayrıca yayınlandı. 1765'lerde Alman matematikçi, haritacı ve kâşif *Carsten (or Karsten) Niebuhr* (1733 – 1815)'unun Bihistun yazıtı için Hekmadan'a ve Persopolis'e gidip, üç haftalık bir çalışma ile elde ettiği verimli kopyalar ile dönmesi, o tarihlerde bu alanda yapılan çalışmaların en ciddi girişimi olmuştu. Nebuhr'un kopyalarını kullanan Doğu Bilimci *Olav Tychsen* (Rostock) ve (*Friedrich Münter* Kopenhag), bu yazıtın üç ayrı dil olduğunu fark etmişti. 1802'de Friedrich *Münter*'in incelemelerinde bu yazıtın Ahameniş krallarına ait olduğunu ve Avesta'dan bilgiler içerdiğini anlamıştı. Yazıttaki her üç dilde de olan; *"Kralların kralı"* vurgusu üç dilliliği çözen anahtar bir cümle olduğunu tespit etmişti. Yazıt'da ideogramların kullanılmış olduğu ve üç dilde yazılan şeylerin aynı şeyi anlattığını ileri sürdü. Yalnız çift, üç veya daha çok dilde yazılmış tabletlerin bulunması ve okunabilen dilin yaşayan başka dillerle olan akrabalık ilişkilerinin ortaya çıkarılması sağlanmıştı. Nitekim Babil'de rahip okullarında Sümerce'nin o dönemde ölmüş dil olmasına karşın, sayısız dini, mitolojik ve edebi metinlerde hala sözlük listelerinde geçmekte olduğu fark edildi. Yazıtın çözümlemesini kolaylaştıran bilgiler 1771 de *Zend Avesta*'yı çeviren *A. Duperron* ve onunla aynı alanda yaptığı çalışmalar ile izleyen *Nakş-ı Rüstem* adlı yazıtı da inceleyen *Silvestre de Sacy*'den geldi. Göttingen Üniversitesi tarafından teşvik edilen Alman yazıt uzmanı *Georg Friedrich Grotefend* (1775-1853), Münter'in bulmuş olduğu tespitlerden hareket ile Sâsânîlerde kullanılmış olan unvan sözcüklerinden hareketle bilgileri gözlemsel ve mantıksal varsayımsal tezler ile çözüme kavuşturacak çözümlemelerde bulundu. Bonn doğumlu Profesör *Hıristiyan Lassen* (1800-1876), bu yazıtın çözümlenmesinde ideogramlar ve hecesel çözümleri ile katkıda bulundu. *Henry Rawlinson* 1827 yılında,

on yedi yaşındayken, o İngiliz Doğu Hindistan Şirketi altında subay askeri öğrenci olarak Hindistan'a gitmişti. Orada 6 yıl geçirdi ve bölge dillerini öğrendi. 1833'de İran ordusunun eğitimi için İran'a gitti. Hemedan'da bulunurken orada 1835'de ilk defa Bihistun Yazıtını, alan camı kullanarak kopyalamaya çalıştı. 1839 *Rawlinson* Bağdat'a gider, burada bulunduğu sıra Asurîce yazıları inceler. Deşifre ettiği bilgilerinin bir kısmını Londra'da Kraliyet Asya Derneğince yayınlanan 1839 (x. s. 5 6) sayılı dergisinde yer alan bir makale ile yayınlar. Mecburen bir dönem askeri nedenler ile Afganistan, Kandahar'da kalır. 1840 baharında yaptığı çalışmalarını ve anılarını yayınlamak ister. Bu işe kendini adamak zorunda olduğunu gördüğü zaman 1843 yılında Bağdat'a geri döner. 1843 yılında Westergaard tarafından hazırlanan Persepolis yazıtlarının güncelleştirilmiş kopyalarını alır. 1846 yılında o *Kraliyet Asya Topluluğu Dergisi*, Behistun metinlerin neredeyse tam çevirisi dâhil antik Pers yazıtlarının çözümlenmesi ile ilgili anılarını da yayınlar.

Edwin Norris, Rawlinson'un Behistun yazıtlarını çözümlediği kopyalardan O'nun en doğru tespitlerini yaptığı kopyalar üzerinden hareket ile çalışmalarını sürdürmüştü. 1852 yılında Kraliyet Asya Topluluğu'na sunduğu bir makalede kendi sonuçlarını yayınladı. Daha sonra, *Mordtmann*, Susian'da (Elam) yaptığı çalışmalarda ikinci dil olan *Elamca*'yı tanımladı. Persepolis ve Behistun bulunan üç dilde üçüncü Elam metinlerin deşifresi tamamlandı. Araştırmacılar, *Isadore Lowenstern* (1846 ve 1847 yılında), *Hincks* ve (1847 yılında) *Longperier* bu çözümlemelerde önemli ilerlemeler kaydetmişti. *H. Rawlinson ve Rev. Edward Hincks Killyleagh* ile birlikte bütün bilgileri toplamış ve yazıları incelemişlerdi. Bihistun Yazısını çözen *Henri Rawlinson* Eski Mezopotamya ve Yakın Doğu Uygarlıkları Ansiklopedisi'nin 9. cildinde bu dili bir Kürd çocuğun yardımlarıyla çözdüğünü söylemektedir. Bu kanı bize Kürd toplumunun Ahameniş İmparator-luğu'nun bünyesinde yaşayan veya kurucu unsur olan halk veya halklardan biri olduğu kanısını güçlendirmektedir. Üç dilde yazılmış olan yazıtlar Ahameniş kralları dönemine aitti. Yazının çözümü *H. Rawlinson*'un on yılına mal olmuştu. Bihistun Yazıtı sayesinde Ari-yaca dili ve yazı sistemine Grotefend'den daha çok uğraşan H. Rawlinson; öncelikle Yunan tarihinden yaptığı karşılaştırmalarla,

Parius'un egemenliği altındaki halkların ve kralların isimlerinin metindeki yerlerine saptayarak aldı. Rawlinson, Sanskritçe hakkındaki bilgileriyle Ariyaca'nın bu dillerle olan ilgisini fark etmesi, kelime anlamlarını ve gramatik özellikleri bulmasına yardım etmişti. Rawlinson 1846 yılında Bihistun Yazıtı Ariyaca bölümünü tamamlayarak yayınlaması, dillerin çözümü araştırmasında bir başlangıç oldu. Ardından 1851 yılında, Rawlinson Latince Behistun yazıtında yer alan Asurîce metnin yüz on iki hattının çevirisini yayınladığında çözümleme süreci meyvelerini vermiş oldu.[72]

Çivi yazıların çözümü için geçmişte birçok gezgin ve arkealogun çabası olmuştu. Londra'daki *Royal Asiatic Sociaty* dilcilerin her birine kapalı zarflarda metinleri gönderdiler. Özellikle bir araya gelmemeleri istendi. Sonuçta dört çözümde önemli oranda birbiriyle tutarlılık gösterince, çivi yazısını bilimsel olarak yayınlayabilmek için hiçbir engel kalmadı.

Tekrar ana konumuza dönersek, örneğin. Bugünkü bilgimizle Yunanca *Hystaspes* isminin Ariyaca'da; *"vı-sa-a-ta-a-sa-pa-ha-ya"*, Elamca *"I Mi-is-da-as-da"*, Asurîce *"m Us-ta-as-pa"* şeklinde yazılıydı. Ahameniş kral listesinde 300'den fazla işaret vardı. *Grotefend* adlı bilimcinin Asurîce'den sağladığı *"Xerxes Yazıtı"* Asurîce bölümünün çözümü biraz kolaylık sağladı. Ariyaca'da Asurîce *"Sarru"= "kral"* kelimesi yerine, Sümerce'den alınmış logografik şekli *"LUGAL"* kullanılmıştı. Yazıyı daha çok resmi Kraliyet yazışmaları için kullanmışlar ve bu yazışmaların çoğunu da Ârâmi dilinde yazmışlardır. Resmi belgeler dışında günümüze ulaşan yazılı edebi eserleri yoktur. Daha sonra kendi dilleri olan Ariyaca'yı bütün İmparatorluğa egemen kılmışlardır. Aşağıda Ariyaca bir metin sunuyoruz.

Aryaca dilde Latince alfabesi ile:

da-a-ra-ya-va-u-ša \ xa-ša-a-ya-tha-i-ya \ va-za-ra-ka \ xa-ša-a-yatha-i-ya \ xa-ša-a- ya-tha-i-ya-a-na-a-ma \ xa-ša-a-ya-tha-i-ya \ da-ha-ya-u-na-a-ma \ vi-i-ša-ta-a-sa-pa-ha-ya- a \ pa-u-ça \ ha-xa-a-ma-na-i-ša-i-ya \ ha- ya \ i-ma-ma \ ta-ça-ra-ma \ a-ku-u-na-u-ša

---

72- Bkz. Eduljee, Zerdüşt Miras , 2005-1 makaleden çeviri yapılmış, yukAriya aldığım bilgiler tarafımdan çeşitli kaynaklardan derlenmiştir. http://www.heritageinstitute.com/zoroastrianism/languages/oldPersyan.htm sitesinden Yazar: KE

Latince yazım:

Dârayavauš xšâyathiya vazraka xšâyathiya xšâyâthiânâm xšâyathiya dahyunâm Vištâspahya puça Haxâmanišiya hya imam taçaram akunauš

Türkçe dilde Latince yazım:

"Bu sarayı inşa eden ülkelerin kralı, krallar kralı, Aşemenid hanedanlığından Hystaspes 'oğlu Büyük kral Darius'dır."

Ahameniş Kralı Dar(ius) tarafından başkent Hemedan'da dikilen *Bihistun Kitabesi* üç dilde yazılmıştır: *Ariyaca, Asurca, Elâmca.*

Ariyaca: *THATTİY "DARİUSYAVAUS XSAYATHİYA TUVAM (KA) XSAYATHİYA. 68. HYA APARAM AHY MARTIYA (HYA) 68. HYA APARAM AHY MARTİYA (HYA) DRAUJANA AHATIY HYAVA (ZU)RAKARA + + AHAT - 69. DRAUJANA AHATTİY HYAVA (ZU) RAKARA + + AHAT - 69. IY AVAIY MA DAUSTA + + + A UFRASTADIY PARSA İY AVAİY ANNE DAUSTA + + + BİR UFRASTADİY PARSA"*

Elamite/Elamca: 82. *"AIAK (M) TARI - 83. AIAK () TARI M - 83. YAMAUS (M) ZUNKUK NANRI (M) NI ((M) ZUNKUK (M) AKKA MESSIN) NEKTI (M) YAMAUS (M) ZUNKUK NANRI () E NI ((M) ZUNKUK () E AKKA MESSIN) NEKTI (M) RUH(ID)-IRRA TITUKRA HUPIRRI AINI IN KANNENTI AIAK AINI (M) AKKA APPAN - 84.RUH () ID-IRRA TITUKRA HUPIRRI AINI OLARAK KANNENTI AIAK AINI (M) AKKA APPAN - 84. LA-IKKIMME HUTTIS LA-IKKIMME HUTTIS"*

Babylonian/Asurîce: *105. " (M) DA-RI-IA) - MUS (SARRU) KI-A-AM I-KAB-BI MAN-NU AT-TA SARRU SA BE-LA-A AR-KI-IA AMELU SA (M) DA-RI-IA) - MUS (SARRU) KI-BIR-KAB-IKI INSAN NU I AM-TA SARRU SA OLMAK-LA-BIR AR-KI-IA AMELU SA U-PAR-RA- SU U AMELU UD-IS-A-NI 106. U-PAR-RA-SU U AMELU UD-IS-A-NI 106. LA TA- + + + + + + + + + LA TA-+ + + + + + + + + "*

Ariyaca:

"Dârayavaush: xshâyathiya: vashnâ: Au ramazdâha: i(ya)m: dipîmaiy: ty(âm): adam: akunavam: patisham: <u>ariyâ</u>: âha: utâ: pavast âyâ: utâ: carmâ: grathitâ: âha: patishamaiy: patikaram: akunavam: patisham: uvadâm: akunavam: utâ: niyapithiya: utâ: patiyafrasiya: paishiyâ: mâm: pasâva: i(mâ)m: dipim: adam: frâstâyam: vispadâ:

utar: dahyâva: kâra: hamâtaxshatâ"

İngilizce:

"70) King Darius says: By the grace of Ahuramazda this is the inscription which I have made. Besides, it was in Aryan script, and it was composed on clay tablets and on parchment. Besides, a sculptured figure of myself I made. Besides, I made my lineage. And it was inscribed and was read off before me. Afterwards this inscription I sent off everywhere among the provinces. The people unitedly worked upon it."[73]

Türkçe:

"Dara der ki bu kitabeyi Ahuramazda'nın yardımı ile yazdım. Ariaya (Ariyaca)- alfabesi-komutu- ile ayrıca kil tablet ve parşömenlere uygulanmıştı. Ayrıca kendi figürüm olan bir heykel yaptım. Ayrıca soyumu –bu kitabede-resm –heykel olarak- belirttim. Benden önce böyle bir eser hiç yazdırılmamış-bu yazdırılan ve okunan –ilk eserdi- Diğer bir deyişle bu yazıtı iller arasında her yere ben gönderdim. İnsanlar bir araya gelerek onun üstünde çalıştılar."[74]

Kral darius kendi çabalarını abartmaktadır. Yeni Ariyaca alfabe O'na mal edilebilir. Fakat en büyük atası dâhil, Med yönetimi zamanında Ariyaca dilde yazılmış fakat henüz elde olmayan eserlerden bahsedilmiştir. Bu durumdan Medli Magilerın yazıyı tedbirli olarak kullandıkları anlaşılmaktadır. Fakat yüksek sınıftan olanların kendi yerel dillerini bildiğine dair epey kanıt da vardır. Bu hususta Kral Astiyag döneminde Medli General *Harpagus*'un, gizlice prens Kiros'a bir tavşanın karnında gönderdiği mektubun öyküsü bilinmektedir.[75] Yine *Damaskuslu Nicolas*'ın anlattığı Med Kralı *Artaeus* tarafından parşömene yazılıp eyalet valisi *Nanarus*'a gönderdiği bir haberin hala daha şüpheli olan öyküsü de bu duruma bir kanıttır.[76] Ayrıca Pers döne-

---

73- *Bkz. Bihistun Yazıtları No: 70. L.W. King ve R.C. Thompson tarafından çeviri yapılmıştı. (The sculptures and inscription of Darius the Great on the rock of Behistûn in Pers ia, 1907 London*

74- *Bkz. Bihistun Yazıtları no: 70. –(Çeviride değil, biçimsel yazımda bazı değişiklikler yaptım. Bölüm başlarını belirginleştirdim.)*

75- *Herodot History Kitap I. P. 124.*

minde yazılmış olan Medya ve Persiya Kralları'nın kayıtlarının bulunduğu bir kitabın var olduğunu öğreniyoruz.[77]

Kral Dara'nın Bihustun Yazıtları'nda üç dil kullanması ve bu duyuruların *"her şehre iletildiği"* vurgusu anlamlıdır. *Ariyaca, Elamca, Asurîce* bölge halklarının başat ana dilleridir. Nitekim bu dillere ihtiyaç gösterilmiştir. Şayet Med ve Persler arasında dil farklılığı olsa bu farklılık yazımda dikkate alınırdı. Yani Medce ayrı bir dil olsa idi bu dilde de ayrı yazıt yazılırdı. Elam halkı da eski yerel otonom bir bölge halkıydı. Lakin dillerinin farklılığı nedeni ile Bihustun Yazıtları'nda bu farklı durumları dikkate alınmış onlara kendi dillerinde hitap edilmişti. İmparatorluğun denetimi altında kalan Sami toplumları *Akadca-Babilce-Asurîce-Ârâmice* karışımlı bir dil kullanıyorlardı. Bu dillerde ve bölge resmi dillerinde hala bazı ideogramlar *Sümerce* idi. Zamane devletler için anlaşılan Sümer ideogramları hem devlet tanımları için evrensellik hem de resim olarak saygınlık ve kutsallık da taşıyorlardı. Hatta bu dil, devletlerarası ortak dildi. Bu kitabe Medlerin kurduğu, hala bir Kürd şehri olan, Medlerin başkenti Hemedan'daydı. Hemedan şehiri Ahamenişlerin de başkenti olmuştu. Ayrıca yeni Ahamenis kralı Kiros, Medli bürokrasi ile devleti yönetmek zorundaydı. Yine aynı şekilde Medli olan *Ariyâzantava* aşiretinin de devleti yönetme becerisine sahip seçkin bir brokratik sosyal tabaka olduğu tespiti yapılmıştır. *"Prof. Cagney; "Le Muséon"* adlı periyodikte (n.s.IX, 1908), *"Le Nom des Mages"* adlı makalesinde konuyu "enine ve boyuna" inceledikten sonra Medli bu aşiretin devletin bütün bürokratik işlerinde uzman olduklarını saptamıştır. *Prof. Cagney,* "*Ariyâzantava*" aşiretinin ismini oluşturan kelimelerdeki "*Ari*" kökünü tahlil ederek, bu kelimenin bir ırkı değil bir sınıfı isimlendirmek üzere kullanıldığını iddia eder.[78] Aynı konum Mitannili *(M)aryannularda* görülür. *Ariyanzatava ve Aryannu* adları arasındaki yakınlık dikkat çekicidir. Kısacası Persler, mesleklerinde uzman Medli din adamları olan Magilerden ve devlete memur olan Ariyâzantavalardan fay-

76- *Bkz. N.c. Dam. Fr. 10 (Medya Krallığı s. 138)*

77- *Bkz. Dan. V. 25 "Bu kitap "Kral Darius'un bütün halklar, milletler ve diller hakkında yazılmıştır."*

78- *Bkz. Cuneiform Texts from Babylonian Tablets, etc., in the British Museum.*

dalanmak zorundaydılar. Sonuçta bir iktidar değişikliği olmuştu. Devlet katında Medli devlet kadrolarının yerini dolduracak parelel Persli uzman kadrolar da pek yoktu. Demek ki Persler ile Medler arasında bir dil farkı olsaydı bu kesinlikle yazımda yansıtılırdı. Batılı araştırmacılar da benzer tespitleri yapmıştır. *"Avesta sözde doğu (Orta Asya) lehçeleri veya Eski İran formlarına sahipti. İran Aryanların konuştukları dil Ariyaca, Avesta'nın konuşulan batı biçimi Ariyaca idi. Aryan grupların her biri eski İranlı kendi lehçesini konuşuyordu. Örneğin, Medler adında bir lehçesi konuşan Eski Medyan ve Persler ve Akhamenid döneminde Ariyacayı konuşurlardı."*[79] Topluluklar arasında lehçe ve ağız olarak olası diyalekt farklılıkları muhakkak gözetilmişti. Fakat devlet kurumunun geleneksel dili olan Ariyaca sadece alfabetik olarak artık Asurca değil, Ariyaca yazılacaktı.

VII. yüz yıldan sonra Ârâmca tüm yakın-doğuda Akadca'nın ve Asurîce'nin yerini alarak bölgenin yazışma dili haline gelmişti. Bu Samice dil, Asur kralı *II. Sargon* zamanında Kenan topraklarından Yukarı Mezopotamya, Babil ve Medyaya göçertilmiş ve iskân edilmiş çok yoğun Ârâmi yerleştirmeler sonucu olan Keldânîlerin Devleti Babil'de oluştu. Keldânîler zamanla bütün Asur coğrafyasının dilini değiştirdi. Ârâmcayı hâkim dil haline getirdiler. MÖ 539'da Kiros (Keyküsrev) Babil'i alıp Nil'den İndus'a Sus'tan Sardes'e uzanan Ahameniş İmparatorluğunu yarattığında Ârâmîce dili satraplar arasında resmi yazışma dili olduğu gibi ticaretin de dili haline getirmişti. Yerel olarak konuşulan diller üzerinde de Ârâmîce egemenlik kurmuştu. Ama Ariyacayı ve Grekçeyi bozamamıştı. Ahemenişler döneminden kalma önemli sayıda Ârâmca yazılı belge Mısır'dan Afganistan'a kadar İmparatorluğa ait tüm yerlerde bulunmuştu. İmparatorluk Ârâmîcesinin sessel ve dilbilgisel bir gelişim gösterdiğine dair birçok belirlenim vardır. İmparatorluk Ârâmcası birçok idari, askeri ve ticari kelimeyi de Ariyaca'dan almıştı.[80]

79- *Bkz. www.heritageinstitute.com/zoroastrianism/languages/ Yazar: KE Eduljee, Zerdüşt Miras, 2005-14 (itibaren 1979 araştırılmış).* T

80- *Bkz. Büyük Larousse. Mad. Ârâmca s. 749.*

Diğer bir husus, bu coğrafya halklarında en değerli siyasallık aracı dindir. Zerdüştlük dini inancı ve bu dinin kutsal kitabı Avesta yine Aryan dilinin bir lehçesi olan Medce ile Medli Magi rahiplerince yazılır, nüshalar çoğaltılır, ezberlenir ve halka sözsel olarak sunulurdu. Dini misyonu sadece tüm Medya ve Persiya'da ve Elam'da ve daha sonra tüm Batı Küçük Asya'da Magi rahipleri taşımıştı. Hatta Batı Antolia'daki Frigya'lılar Magi rahiplerinin dini ayin ve âyinlerini kaya yazılı belgelerinde bizzat anlatmışlardır. *Henri Ravlinson* Avesta'yı önce okuyabildikten sonra Bihistun Kitabesini çözümleyebildiğini bize anlatmaktadır. O Avesta dili ile Bihistun Yazıtları arasında kopmaz bağlar bulmuştu. O da, *"Magi rahiplerinin Med kökenli olduğunu tespit etmişti. Onların dili de büyük bir olasılıkla Ariyâca'nın bir lehçesi olan Medce idi."* Bu konuda geçmişte ve günümüzde bilim adamları bu döneme dair Ariyaca konuşan Aryan topluluklar arasında dilde bir ayrım yapamamışlardır. Dili en çok edebi bir alanda kullanan Magiler kullanmıştı. Zerdüştlüğün kutsal kitabı Avesta, Magilerin dili olan Medce ağzı ile de yazılmıştı. Bu dil yani Medce; o zamanlar henüz Ariya dilinin lehçeleri olan bölgenin diğer birçok Aryan kavim ve kabilelerin dillerini birlikte temsil eder. Her Ariya dilinin lehçelerinin henüz kendini yazımda ifşa edemediği bir dönemdir. Yaşanan dönem kabilesel ayrılıklara uygun düşen dilde farklı diller düzeyinde bir ayrılığa henüz yükselmemiş sosyal evrimin olduğu bir safha olduğu öngörülmektedir. Bu dönem Ariya dilini kullanan Aryan topluluklarının tamamına ya kabilesel adı ile ya da dilsel alt belirlenim ve kavmi bir adlandırma olarak "*Aryan kavmi*" ile adlandırılması uygun düşer. Bu Ariya dilinin Med döneminde bölgede kendi içinde dilsel farklılık ile yeni Aryan kavimler yarattığına dair elimizde kati bir veri yoktur. Zamanın tarihçilerinin Med ve Pers ayrımlarına dair yaptıkları ayrımlardan da zaten elle tutulur farklı kavmi yapılardan bahsedilemez. Daha çok Ön Asya'nın belirgin bir kılan ya da ortak bir atadan geldiklerine inanılan ve aynı adı paylaşan bir aile, aşiret ve hanedanlık karakteri olan kabilelerden ve bu yapının üstüne kurulu zengin ve güçlü hanedanlıklardan bahsedilebilir.

Bu nedenle Avesta'yı onun bölümleri olan *Gatha*ları ilk bir araya

getiren Medli Magi rahipleri kendi dilleri ile onu kaleme almışlardı. Fakat Medce'nin yine bölge lehçesi olan Persçe'den hiçte o kadar ayrı bir dilmiş gibi durabileceğini gösteren bir belirti de yok. Bunu en iyi dönem tarihçisi ve aynı zamanda yaşamında Persopolis'e kadar gidip bütün Persiya'yı ve Medya'yı gezen Yunanlı tarihçi *Herodot*'un tespit ettiğine yukarıda değindik. O, Pers ve Med halkları arasındaki farklılıklardan bahsederken dilsel bir ayrılıktan çok yerleşik ayrılıklarından söz eder. O halde Persli II. Darius'un bölge halkının Ariyâca yazı ve dili şeklindeki Bihistun Yazıtları'nda yer alan tanımını bölgenin dili ve yazısı olarak kabul edebiliriz. Diğer yandan bu tespiti yaparken tedbirli olmalıyız. Aslında yaşanan dönemde Aryan halklar arasında kopuş henüz dilde değildir. Kopuş siyasaldır. Nitekim Kral Kiros'un darbesi bu süreci başlatır. Durumdan memnun kalmayan ve ellerindeki zenginlikleri gün be gün kaybeden Medli zenginler yine Medli dini Magi rahiplerinin öncülüğünde isyanlar hazırlar. Her yeni isyan sonucu Med ve Pers halklarının kopuşu yeni siyasal ve sosyal yapıların oluşumunun alt zeminini yaratır. Medce'nin zamanla yeni bir dil olarak şekillenmesi bu olaylar ile başlar. Medce'nin daha sonraki yüzyıllarda Kürdçe adlandırılması için Med halkının oldukça uzun bir siyasal ve kültürel kopuş evrimi yaşadığı da dikkate alınmalıdır. O halde bölgedeki tarihe Aryan kavimlerin tarihi olarak bakmak ve hanedan ailelerin tarihini bir kenara bırakmak kültürel geçmiş açısından yerelliği sorgulayan araştırmaların daha sağlıklı olacağı açıktır.

Persli Kiros'un darbe yolu ile Med iktidarını ele geçirmesi dikkate alınmalıdır. Darbecilerin işlerine gelmeyen Medce yazılı belgeleri imha etmiş olacaklarını öngörmekteyim. Yine Pers Kralı Kambis döneminde İranlı kabileler ayaklanmışlardır, bunlar *Gaumâta* isimli bir Med rahibinin başını çektiği Medli Mecusilerdir. Kral Darius'un iktidarı eline almış ve ilk olarak kabile isyanlarını bastırmıştır. Medli kıyımı bu dönemde yaşanmıştır. Anlaşılan yaşanan olaylar Med ve Pers çatışmasını derinleştirmiştir. Persler Medlere dair her şeyi ortadan kaldırmış olduğu düşünülmektedir. Fakat saklı tutulan belgeler dışında Bihistun Yazıtları'nda bölge dilleri zaten gösterilmiştir. Burada İranlı milliyetçilerce Persçe'nin orta dönemine dair gösterilen Partlar döneminde gelişen dil olan Pehlevice de, Medce'den oldukça uzak kalan bir yerde değildir. Her iki dil de Aryan dilin alt şubeleridir. Lakin

Pehlevice, Sâsânî döneminde MS 3. yüzyılda ortaya çıkar. Pehlevice ile aynı yüzyılda Medce'nin de, Medya'da Kürdçeye dönüşmüş olduğunu görürüz.

Asurca ve Elamca'ya göre gerek ses gerek ideogramlarda en zengin alfebeyi Magi rahiplerinin yazdığını Mecusilerin dini kitabı Avesta'da buluyoruz. Bu konuda Pers Kralı Dara'nın özel çabaları olduğu da bir gerçektir. Zamanla bu alfebeden Ermeniler ve Grekler faydalanacaktır. Özellikle seslerin karşılığı olan sembollerde/harflerde bölge halkı ile belli bir yakınlığı olan Ermeniler, Doğu Aryanların bu yazım tarzı Ariyaca'dan oldukça faydalanmıştır. Ariyaca konuşan Aryan kabileler zamanla çeşitli lehçeler yarattılar, daha sonraki yüzyıllarda günümüz Ariyacası'nın birer alt dilleri olan Kürdçe, Farsça, Belluci ve Peştuca gibi vs. birçok şubeye ayrıldılar." *Ahameniş dönemde Ariyaca konuşmada dönüşüm yaşandı. II. Artahşastra MÖ 404-359 ve III. Artahşastra MÖ 359-338 dilde gözle görülür fark görülür."*[81] Fakat bu diller her zaman bir yerde karındaşları olan Avesta'da ve Sanskritce'de kendi dillerini buldular. Avesta Doğu Aryan kökenli olan tüm halkları temsil ediyordu. Çünkü başta Doğu Aryan halklar oldukça birbirlerine yakındılar; birer kabile idiler, bu kabile Aryan sosyal yapılar zamanla kavimleştikçe her Aryan kavim kendi siyasal egemenliği döneminde ona kendi lehçelerinde bir şeyler katma imkânı verdi. Avesta'da bu nedenle her Aryan kavmi kendi bünyesinde dil olarak da, farklı yaşam karakterlerini zorlayan dini buyruklar ile de ortak özellikler taşıdı. Ondan günümüze kalan Kürdçe ile Avesta arasındaki benzerlikleri inceleyen birçok çalışma mevcuttur. Bu hususta araştırmacı *Sıraç Bilgin'in* Avesta da kullanılan alfebeyi esas alarak günümüz Kürdçe dili arasındaki farklılık ve yakınlığına dikkat çeken ve unutulan bazı dilsel konulara değinerek yaptığı değerli dil çalışmasını da burada sunmak gerekir:

"Avesta (Ariyaca) dilinin alfabesinde 56 harf vardır. Bu harflerden 22'si sesli, 34'ü ise sessizdir. Sesli harflerin 7'si kısa ve seslilerden 15'i de uzun seslilerden oluşur. Bu sesli harf zenginliğine rağmen, Avesta'da Ö ve Ü sesleri yoktur. Bu seslere Kurmanci'de de rastlamayız. Buna karşın sekiz tür "a" harfi, beş tür "e" harfi, üç tür "o" harfi

81- *Bkz. KE Eduljee, Zerdüşt Miras*, a.g.e. *2005-14 • 1979'den itibaren araştırılmış.*

ve bir de genizden söylenen sesli "r" harfi vardır. Sessiz harfleri incelediğimizde "q" ve "l" seslerinin Avesta'da kayıplara karıştığını görürüz. Ama Avesta'nın yazıldığı (Ariyaca) dilde bugünkü Kurmanci[82] Dilbilimcisi Kürdler'in red ettiği "ğ" harfi bütün çıplaklığı ile boy verir." Kurmançça konuşan halk arasında halen kullanılan bu harf, Celadet Bedirxan'dan beri dili standardlaştırmaya çalışan dilbilimcilerce -nedendir bilinmez- afaroz edilmiştir. "Bunun dışında Avesta dilinde ve bilhassa Zaza Kürdleri'nin günlük dillerinde kullanılan bazı diğer harflerden de söz etmek gerekiyor. Bunlar; dil ucuyla söylenen (peltekçe) "dh" harfi, yine dil ucuyla söylenen "th" harfi, burundan söylenen "g" şeklinde çıkan "ng" harfi ve bunun bir başka söyleniş şekli olan "ngh" harfi gibi harflerdir. Bunun dışında vurgulu bazı harflere de rastlanıyor. Bunlar vurgulu "t" ve "n" seslerini karakterize eden harflerdir. Bir de Kürdçe'deki tüm lehçelerde "xw" şekline dönüşmüş olan "xv" harfi dikkati çeker." Sayılar Avesta dilinde sayılar hemen hemen bugünkü Kürdçe ile aynıdır. Avesta dilinde "*On bin*" için özel bir isim vardır; "*Baevar*", ki bu Kürdçe'de kaybolmuştur. Sayılar ifade ediliş biçiminde, aradan yıllar geçmesine rağmen, hemen hemen hiç bir değişim olmadığını görmek gerçekten harikulade bir duygudur. Zamirler (Ardıllar): Şahıs zamirleri: Avesta'nın şahıs zamirleri de Kürdçe'de devam etmiştir. Şöyle: Birinci şahıs (tekil)

TÜRKÇE	AVESTA-ARİYACA	KÜRDCE-ZAZACA
ben	azem	ez,
beni	mam	min-mi
bana	Mavöya, me	Ji min ra- mir
benden	mat	Ji min-mira
biz	vayem	Em-ma
bizi	ahma-no	Me-me
bize	ahmaibya-no	Ji mare-mariy,mar
bizden	ahmat	Ji me-mara

82- *Kürdçe'nin bir lehçesi.*

TÜRKÇE	AVESTA-ARİYACA	KÜRDCE-ZAZACA
sen	tum, tu	Tu, tı
seni	thwam,thwı	Te-thwı
senin	thwa, tava, te	Te, thwı
senden	thwat	ji te, twara
siz	yuzem	We-şima
o	Hi, di	Ew-wi
onlar	Hiş, diş	Wanan-eyi

Görüldüğü gibi yalın halleri ile şahıs zamirleri Avesta'da ve çeşitli lehçeleri ile Kürdçe'de -zaman içinde oluşan erozyonu dikkate almazsak, aynıdır. Ancak çekim söz konusu olduğunda bazı hallerde değişiklikler görülmektedir. Ama genel karakteri itibariyle, aradan en aşağısından 2400 yıllık bir süre geçmesine rağmen ana dili ile şimdiki lehçeler arasında şaşırtıcı bir çakışma-aynılık saptayabiliyoruz.

Soru Zamirleri

TÜRKÇE	AVESTA-ARİYACA	KÜRDCE-ZAZACA
hangisi	kam	kîjan-kam
nereye	kuthra	ku deré-Kotî
ne	çatî	çi-çina
kim olursa	kamaiçit	kî dibe- kambenu
Ne zaman	keda	kengé-ké
nasıl	cu	çava-senî
kaç	cvant	çend
hangisi	katara	kîjan-yatara

TÜRKÇE	AVESTA- ARİYACA	KÜRDCE- ZAZACA
Bu, burası	Ta, aeta, aeam	Awa-îtya
Buradaki	Eme	Awane-tîade

Görüldüğü gibi soru zamirleri de tıpatıp aynıdır. Bunların çekimlerinde bazı farklar olabilir. Ama yine de Kürdçe'ye tümüyle vakıf olan biri, Medya'da hiç zorluk çekmeden sorularını sıralayabilirdi.

Avesta'da işaret zamirlerinin yalın halleri bugünkü Kürdçe'ye uyar. Fakat iş çekimlere gelince biraz karışıklık başgösterir. Çünkü işaret zamirlerinin çekimleri günümüz Kürdçe'de bazı edatları gerektirirken, Avesta'da bu iş son eklerle halledilmiştir. Zarflar, adlar, eylemler ve cümle Zarflar, tıpkı Kürdçe'de ve Zazaca'da olduğu gibi; zaman, yer, biçim veya hal bildiren yardımcı kelimelerdir. Bunlar bazen bir ek şeklinde olabilirler. Mesela: -thra son eki ile yapılan fiiller; "ku" kökü ile birleşerek *"kuthra = kutra (Z) = kidare (K) = nerede"* gibi bir kelime oluşturabilirler. Bunun gibi; "hathra = hetra (Z)= hewra (K) = birlikte" ve -dha son eki ile oluşturulmuş *"idha = itya= burada"* kelimeleri de sayılabilir. Zaman bildirmek için zarf olarak Avesta'da "-da" eki kullanılmıştır. Mesela; *"kada = kenge (K), kê (Z) = ne zaman*' gibi. Bundan başka; *noit, naeda = na (K, S) = hayır, nama = bı nome (y xwı) = adıyla, nurem = nha = çabuk, durat = dur (K, S, Z) = uzak, paskad = pışt da (K), paştıdy (Z) = arkasında, hşapo = lı şevda (K), şond (Z) = geceleyin, duire, durae = dûr (K, Z, S) = uzak, kva = kêg (Z) = kengê kû (K) = ne zaman ki, nû = nû (K) = şimdi, moşu = (zû) bı meyşe (K) = çabuk (yürü), pascaeta = paş da (K), bacê (Z) = sonra* gibi birbirine yakın sözcükler de vardır.

Sıraç Bilgin Ariyaca cümle yapılanması için şu tespitleri yapar. *"Avesta'nın yazıldığı dilde söz dizimini anlamaya yardım eder düşüncesiyle örnek olarak seçtiğim bir cümleyi incelediğimizde bu konuda da yakın bir benzerliğin sürdüğünü görürüz. Şöyle: "(Avesta): Tad thwâ peresâ ereş môi vaochâ ahura." = "(Zazaki): Ini twera Pers eno, mır'raşt vac ahura." Bu cümledeki sözlerin dizilişinde "môi" "vaochâ" ile yer değiştirirse iki "dialekt" aynı olacaktır. Çok zorlanırsa günümüz Kürdçesi'nin bu diyalektiğinde söz dizini aynı olabilir, yani Zazaki dilindeki "mır" kelimesi "vac" ile yer değiştirebilir. Avesta'da adlar, tıpkı Kürdçe Kurmanci ve Zazaki "lehçelerinde" olduğu gibi, eril, dişil ve nötr olmak üzere üç guruptur."*[83] Kısacası

83- *Bkz. Sıraç Bilgin, www.kirmancki.com. Not: Araştırmacımızın lehçe-diyalekt ve kavmi tanımlamaları kendine aittir. Okuyucunun Araştırmacımızın Ariyaca (Avetaca) ve Kürdçe- Zazaca arasındaki farklılığa dikkatini vermesini öneririz. Dilsel karşılaştırmaların ve fiillerin çekimleri ile ilgili açıklamalar bir kitabı dolduracak genişlikte olduğundan dolayı burada yer veremeyeceğim.*

Med dönemi ile birlikte Aryan bir dil olan Kürdçe'nin yazı ile kaleme alınışının kökleri ve tarih önüne çıkışı Avesta ile başlamış olduğunu, Avesta'dan önce yazılan dini metinlerin bir arada olduğu *Gatha*'ları ilk kaleme alan ruhban seçkinler olan Magilere bunu atfedebiliriz.

KARDUXİLER/KÜRDLER

Yunan tarihi kayıtlarında Kürdlerin ataları "*Karduxiler/-Kardukhiler*" diye geçer. Yunanlı tarihçi ve komutan *Ksenefon'un (Xenophon)* MÖ 401 yılında yazdığı "*Anabasis*" adlı eserinde; "*Korduene Krallığı"* adından bahseder. Bu krallık Şırnak-Hakkâri ve Batman arasında kurulmuş. Ksenefon'un dediğine göre *Kardukhiler* bağımsız yaşayan bir halktılar ve Akamenid/Pers Hanedanlığına (o sıra) bağlı değildiler. -Aynı Kardukhiler, Selefkoslar ve Part yönetimleri sonrası ise MS I88 yılında Hayasa bölgesinde (modern Ermenistan) geçmişte kurulmuş olan *Artaksias Hanedanlığı* soylu olduğu bilinen *Kral Tigran'ın* hükümdarlığını kabul etmiştiler.

Paralı asker Yunanlı On binler, Yunanistan'a geri dönüşlerinde önce Kürdistan'dan, daha sonra da Kürdistan'la sınır olan Ermenistan'dan geçerek, Karadeniz'e ulaştılar, oradan da Yunanistan'a vardılar. Komutan Ksenefon bu seferle ilgili tüm anılarını yazdı. Gerek Kürdistan'da ve gerekse Ermenistan ve devamında geçtikleri yollarda başlarına gelen bütün olayları Yunanistan'a vardıktan sonra detaylıca yazdı. Böylece "*Kiru Anavasi*" kitabı ortaya çıktı. Kiru Anavasi'nin 4. kitap olarak adlandırılan bölümünde yazar ve komutan Ksenefon, On binlerin Medya'dan geçişini ve bu süre içerisinde başlarından geçenleri anlatır.

"*On binler*" olayı, tarihin önemli askeri yürüyüş olaylarından biridir. Antolia'nın ve Medya'nın büyük kesiminde egemen olan Pers İmparatorluğu'na yardıma giden Yunanlı paralı askerlerin öyküsüdür. Paralı asker ordusunun başına aynı zamanda yazar-tarihçi olan ve iyi bir hatip olduğu bilinen Ksenofon geçer. Böylece, bugünkü Aşağı Medya'dan (Güney Kürdistan-Irak bölgesinden) binlerce Yunanlı paralı askerin geriye dönüşü olan büyük yürüyüşü başlar. Garzan-modern Şırnak üzerinden kuzeye *Trabzon*'a, buradan *Kotyora*'ya (bugünkü *Ordu* şehri) değin uzanan ve Kotyora'dan gemilere binerek yurtlarına

doğru yola çıkan bu Yunanlı ordunun yaşadıkları Ksenofon tarafından günü gününe not edilir. Bu olay "*Anabasis*" adıyla kitaplaştırılır. Özetçe bu öyküyü buraya almakta fayda var. Oldukça önemli olan bu tarihi belge dikkat ile incelenmelidir.

KSENEFON, "ON BİNLERİN DÖNÜŞÜ"

Bu büyük dönüş yürüyüşü, yazılı tarihte "*On binlerin Dönüşü*" adıyla bilinir. Dünya tarihinde bu yürüyüşün yazıldığı kitap çok önemlidir. Grillos'un oğlu, Diodora'dan doğma Komutan, Tarihçi ve Filozof *Ksenefon* Yu. *Ξενοφώντας (Yunanca telaffuzu Ksenofonda)*, İsa'dan Önce 431 yılı civarında Atina yakınlarındaki *Erxieon*'da doğdu. *MÖ 355'te öldü.* "*Atinalı Ksenofon*" olarak tanınan Yunanlı komutan filozof ve yazar Ksenefon Yunanca Sokratis olarak telaffuz edilen filozof Sokrates'in öğrencisi idi. MÖ. 399 yılı Sokrates 71 yaşında ve zehir içip öldüğü yıl *Eflatun* (MÖ 427 – MÖ 347) olarak bilinen *Platon* ise henüz 29 yaşındaydı. Ksenofon, askeri anıları, güçlü biyorafyacı bilgileri ile binicilik ve savaş sanatı bilgileri ile yazdığı eserler tanındı. Anlatım gücü ile batıda edebi alanda orta çağa kadar benimsenen ekol da olmuştu.

Bütün Ön Asya'ya hükmeden Ahameniş Hanedanlığı/Perslerin kralı Daryus/Dara ölmüş. Büyük oğlu Artakserksis tahta geçmiş ama küçük kardeş Kiros ondan zorla tahtı alabilmek için Küçük Asya'da gizlice ordu toplamaya başlamış. Yani, Kiros, yeni Kral olan kardeşi Artakserksis'e karşı sefere hazırlanıyordu. Ksenefon'a da sefere katılması için davet mektubu ulaştı. Ksenefon, Kiros'a paralı asker toplayan Sardes şehrindeki dostu Viotia'lı Prokse-nos'un davet mektubunu okur okumaz, hemen filozof Sokrates'in yanına gidip ondan bu sefere katılıp katılmaması hakkında öğüt almak istemişti. Kardeşine karşı bir ordu hazırlama amacıyla, paralı asker toplayan prens Kiros, *Peleponisos Savaşları* sırasında da o zaman "*Lakedemonlar*" denilen İspartalıları desteklemişti. Bundan dolayı da Sokrates, ona öğüt verirken, eğer Kiros saflarında sefere katılırsa, ileride kendi hemşerileri tarafından (Atinalılar tarafından) suçlanabileceğini söylemişti. Bu yüzden de önce Delfus'taki kâhinlere başvurup onlardan da öğüt almasını ve Delfus kâhinlerinin öğütleri doğrultusunda hareket etmesini ondan iste-

mişti.[84] Sonuçta Ksenefon, MÖ 401 tarihinde, "*Sardes*" şehrindeki dostu *Viotialı Proksenos'un* daveti üzerine Kiros'un komutanlığındaki ordunun saflarında, Kral II. Artakserksis'e karşı sefere katıldı. Pers kral adayı Kiros, bir konuşmasında Yunanlıları *"üstün savaşçılar ve yetenekli insanlar"* olarak övmesi de Ksenefon'un çok hoşuna gitmiş ve bu yüzden de Kiros'a hayran kalmıştı. Böylece 10 bini aşkın Yunanlı savaşçının da katıldığı "Pers" bugünkü deyimiyle de "İran seferi" başlamıştı. İşte Kiros komutanlığındaki bu sefer, MÖ 6 Mart 401 tarihinde bugünkü Manisa ilinin Salihli ilçesi yakınlarındaki tarihi Sardes şehrinden yola çıkışla başladı. MÖ 3 Eylül 401 tarihinde birbirlerinden tahtı kapmak isteyen iki kral adayı kardeşlerin orduları, güney Mezopotamya'da Babil'in 70 km kuzeyinde, Fırat Irmağı'nın sol kıyısında *Kunaksa* (Ârâmîce *Keništa*) denilen bölgede karşı karşıya geldi.[85] İki kardeşin orduları Kunaksa'da savaşa tutuştular. Kunaksa Savaşı'ndan, ordusu galip gelmesine rağmen prens Kiros'un kendisi öldürüldü. Böylece kahramanımız Ksenefon Pers tahtına aday olan dostu Kiros'u kaybetmiş oldu. Sonuçta Yunanlılar savaşı kazanan taraf olmasına rağmen, destekledikleri kral adayı Kiros öldürülmüştü. Bu yüzden de Yunanlılar bir yandan savaşı kazandıkları için galip sayılırlarken, öte yandan da destekledikleri kral adayı prens Kiros öldürüldüğü için mağlup sayılıyorlardı. Kardeşi Artakserksis ise savaşı kaybetmesine rağmen yaşadığı için Pers kralı olmuştu. Savaştan sonra artık Yunanlıların geri dönmekten başka çareleri yoktu ama Yunan ordusundaki tüm komutanlar, yeni tahta geçen Artakserksis'in komutanlarından Tissafernis tarafından, yemeğe davet hilesi ile çağrıldıkları çadırda, tuzağa düşürülerek öldürülmüş veya esir alınmışlardı. Komutanları öldürülen 10 bini aşkın Yunanlı asker başsız ve komutansız kalmıştı. Nasıl geri dönecekler di? Bunun üzerine Ksenefon yeteneği ile kendisini komutan seçtirmişti. Artık Yunan ordusunun yeni komutanı Ksenefon'du. Onlara dönüş için komutanlık yapacaktı. Bu olay belki de tarihteki ilk demokratik komutan tayini idi. Çoğunluğun isteği üzerine bu savaşta on bin kadar kalmış Yunanlı askerin komutanı oldu. Yunanlılar seçtikleri Ksenefon komutasında Yunanistan'a geri dönme-

84- *Bkz. Ksenefon'un "Ellinika" adlı kitabı, III. kitap, I. Bölüm, paragraf 5. ve devamı.*

85- *Bkz. AnaBritannica C.14, s.61.*

ye başladılar. İşte bu dönüş tarihte "On binlerin Dönüşü" olarak adlandırıldı.

Günümüz Yunanistan'ına geri dönerlerken bu ordunun Yukarı Mezopotamya-Botan-Garzan bölgesine giriş tarihi: Milattan önce 14 Kasım 401 idi. Ksenefon, Karduklar bölgesinden 7 günlük geçiş süreci boyunca hiç uyuyamadıklarını ve sürekli savaştıklarını, çok sayıda silahlı Karduklar'ın saldırıları altında çatışarak bölgeden çıktıktan sonra rahat bir uyku uyuyabildiklerini yazmış. Sonunda, 22 Kasımda da Botan Çayı'nı geçerek Ermenilerin denetiminde kalan Artaksiad Hanedanlığı topraklarına varmışlardır. Karduk'dan geçişleri toplam bir hafta, yani 7 gün sürmüştür. 20 Kasım'a kadar Mezopotamya-Botan-Garzan bölgesinde *yol alan* Yunan ordusu, 21 Kasım Karduklular ile savaşa-savaşa 21 Kasım 401'de "*Kendriti Nehri*" dedikleri, bu günkü Botan Çayı'na ulaştılar. 22 Kasım da Botan Çayı'nı aştılar. "Ancient Turkey" kitabının yazarı Seton Lloyd'a göre; Dicle Nehri'nin doğu kolu olan ve o devirde "*Kordune Devleti*" ile kuzeyde *Artaksiad Devleti*'ni ayıran sınır olan *Centrites Nehri'nin* günümüzdeki Botan Irmağı' olduğunu ileri sürer. Karduklular (yani Kürdler) Pers egemenliğini kabul etmezken bu dönem Artasiad Hanedanlığı'nın Pers vasalı hükümdarına tabi idiler.[86] Botan Çayı o zamanlar Pers kralının desteğinden dolayı güçlü olan Ermeniler ile bağımsız yaşayan, yani Pers kralının bile hükmedemediği Karduklar arasındaki sınırı teşkil ediyordu. Karduklular o zaman, Persler ve Ermeniler arasında bir hayli sıkıştırılmış durumdaydılar. Ermeniler ise o zaman Perslerin hükmü altında olup onların müttefikleri sayılıyorlardı. Ksenefon Karduklular hakkında şu tanımlamalarda bulunur: Karduk'ların çok iyi savaşçılar olduğunu, ellerinde kendi boyları büyüklüğünde yayları ve uzun okları olduğunu yazmış. Karduk'ların yaylarını gererlerken, sol ayaklarıyla yayın ağaç kısmına basarak yayın kirişini gerdiklerini belirtmiş. Karduk'ların sapan kullandıklarını da yazmış. Taş, ok ve sapanlarla bir nevi ilkel bir gerilla savaşı yürüttüklerini ve hep beraber saldırdıklarında da hep bir

86- *Bkz. The Archaeology of Mesopotamia: From the Old Stone Age to the Persyan Conquest (World of archaeology) (Seton Lloyd) on Amazon.com. 1939 yılında Seton Lloyd, Irak'ta Eski Eserler Müdürlüğü Arkeoloji Danışmanı olarak atanmıştı. Yukarı Mezopotamya'da ve Diyala'da birçok kazıya katılmıştı. Gertrude Bell Müzesi'nin kuruluşunda yer almıştı.*

ağızdan, saldırı marşı biçiminde bir marş söylediklerini kaydetmiş. Kardukların, işgal sırasında, çoluk çocuğunu alarak dağlara çekildiklerini ve işgalciye karşı direndiklerini yazmış. Kardukların dağlarda ateşler yakarak, bu ateşler vasıtasıyla birbirleriyle haberleştiklerini de yazmış. Ayrıca Karduk'lar, Yunanlılara dostça tekliflerde bulunmuşlar: Onlara:-*«Evlerimizi yakmazsanız sizin ölülerinizin cesetlerini size teslim ederiz.»* dediklerini yazmış. (Tarihteki ilk Kardu/Kürd-Yunan anlaşması). Kürd köylerinde, Kürd evlerinin çok güzel olduğunu, bol yiyecek bulunduğunu ve bu evlerde bolca şarap bulduklarını, şarap saklama sarnıçlarının sıvalanmış bakımlı ve iyi sarnıçlar olduğunu yazmış. Sonunda şu raporu çıkarmış: Kordune'de (Kürdistan'dan) geçtikleri yedi günlük süre içerisinde başlarına gelen felaketlerin, Pers ordusuna karşı savaştıklarından daha fazla olduğunu da yazmış.[87]

On binlerin dönüşünün en önemli ayağı Karadeniz kıyılarında Kotyora'da (Günümüzde Ordu) yürüyüşün sona ermesi, On binlerin yurtlarına buradan gemilere binerek gitmeleridir. Ksneofon'un başında bulunduğu ordu bazen savaşarak, bazen yerli halkla iyi ilişkiler kurup yiyecek satın alarak yaklaşık üç ayda Trabzon'a kadar gelir ve denize kavuşur. Burada biraz kaldıktan sonra üç günde Giresun'a, o zamanki adıyla Kerazus'a gelirler. Burada ilk defa fındık meyvesini görürler! Fındığın ilk tarihsel kaydı bu yapıttadır. Yunanlılar, 8 Aralık 401 tarihinde Fırat nehrine kavuştular. Taox'lar ülkesine vardıklarında tarih 31 Ocak 400 idi. 1 Şubat 400'de de Makronların ülkesine vardılar. 10 Şubat 400'de bugünkü Trabzon'a ve 15 Martta ise bugünkü Giresun'a kavuştular. 4 Nisan'da o zamanki adı ile Kotiora, olan bugünkü türkçeleştirilmiş telaffuzu ile Karadeniz Bölgesindeki Ordu şehrine vardılar. 28 Mayıs'ta Yunanlılar İraklia dedikleri bugünkü Karadeniz Ereğlisi'nde idiler. (Arap harfleriyle *İraklia* yazılınca *"Ereyli"* okunduğu için Türkler yanlış okuma sonucu buraya Ereğli demişler). Yunan ordusu "onbinler" Ekim 400 tarihinin başlarında o zamanlar «Vosporos » denilen İstanbul Boğazı'nı geçti. Mart 399'da komutan Ksenefon, komutanlığını yaptığı ordusunu ISpartalı komutan Thivrona'ya teslim etmesiyle söz konusu bu Pers (*İran)* seferi de sona erdi.

87- *Bkz.Ksenefon'un MS 1631 baskı tarihli kitabı, https://alikarduxos.wordpress.com /2011/12/31/211*

TARİHE ETİMOLOJİK KAYITLAR; KARDULARDAN KÜRDLERE

Bu konuyu Yunanca asıl kaynağında inceleyen Kürd araştırmacı *Ali Karduxi* konu hakkında etimolojik olarak ayrıca şunları ileri sürer:

"MS*1631 tarihli baskılı kitaptan "Kürdler" yazılan bir sayfa yazarımız Ksenefon Kürdlere "Kard-ux-i" demektedir. Kard-: "Kürd" Ermenice yani Türkçedeki "Kürt" demek. Yunanca'da; Ö, Ü, C, Ç, I, H, J ve Ş sesleri bulunmaz. Kürdçedeki ve Ermenicedeki "Ü" harfini Yunanlılar telaffuz edemiyorlar. Bundan dolayı da "Ü" ünlüsü "A" olmuş. Bu nedenle Yunanlı Ksenefon "Kürd" diyememiş, "Kard" demiştir. Ek olarak "ux" eki büyük bir ihtimalle Ermenice çoğul ekidir. Yani Türkçedeki "ler /lar" eki karşılığıdır. Yani "Kard-ux"="Kürdler" demek. Ama Ksenefon bu kelimeye bir de Yunanca çoğul eki olan "i" yi ekleyerek "Kardux-i" demiş. Yunanca yazılışı: Καρδούχοι. Bu isim daha önce de Yunanlılar tarafından kullanılıyordu. Bugünkü Türkçeye de "Kard-ukh-lar= Karduğlar" olarak çevrilmiş. Yani Karduxi; karşılığı: "Kurd-ler-ler" demek. Haliyle iki kez çoğul eki; "ler" takısı almış. Bu kelimeyi tanımlama olarak Yunanlılar anlaşılan kendilerine yakın olan Ermenilerden almıştır. Ermenilerin kelimeyi Ârâmîlerde Ârâmîlerin Sümer kültüründen aldıkları dikkatlerden kaçmaz. Çünkü "KUR" tanımı ünlü Sümerce "ur" tanımı kökenlidir. Bilindiği üzere "Kur" kelimesi "tepe" anlamında zaten Sümerce kökenli idi. Bu tanım belli bir evrimde geçirmiş olabilir. Fakat Ermeniler vasıtası ile yine aynı çağda aynı bölgede Kürdler ile birlikte yaşayan Sami kültürlü Ârâmîlerin, Kürdlere "Beth Kardu" adlandırmaları ile Karduk'luların aynı etnik topluluk olduğu bilinmektedir. Artık Yunanlı Ksenefon Kürdlere ad olan "Karduk" adını yazıya geçirerek, tanım tartışmaları sona erdirmiştir."*

Ksenefon Botan Çayı'na Kendritis Potamos diyor. "*Potam-os*" isimdir ve "*nehir*" demek. Bu ismin çoğulu ise: "*Potam-ia* = Potamya" yani "*Mezopotamya*" kelimesinden tanıdığımız bir isim. Potamya, Yunanca iki nehrin arasında kalan bölge, anlamına geliyor. Tekrarlayalım *Botan Çayı*'nın adı *Kendritis* olarak geçiyor. Bu kelimenin kökeni "*Kendri*" ise Yunanca: "*belirlenen hedef*" veya "*belir-*

lenen nokta" demek. Latince *"Centrum = Merkez"* demek. *"Belirlenen hedef" ile "merkez"* aynı anlamdadır. Varılmak istenen nokta, anlamındadır. Yani Botan çayına Kentritis demekle kendilerine "ulaşmak istedikleri ilk hedefi" belirlemiş oluyorlar.

Plutarxos, Hz. İsa'dan sonra 46 yılında doğmuş bir Yunanlı yazar. Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesinden 13 yıl sonra doğmuş. Çok bilen ve çok yazmış biri. Şu anda 227 eserin onun tarafından yazıldığına inanılıyor. Plutarxos eserlerinden birinde Büyük İskender ile Sezar'ın hayatını karşılaştırmalı olarak yazıyor. Bu kitabın beşinci paragrafında, söylediklerinin açıklanması şöyle: *"Nasıl bugün "dağa çıkış" ve "dağdan iniş" diyorsak o zaman da Küçük Asya'nın doğusuna "gidiş= çıkış (anavasi)", oradan geri dönme de "iniş (kathodos)" olarak adlandırılıyordu. Yani "Kiru anavasi= Kiros'un Asya'ya doğru çıkışı" demekti. Geri dönüş "kathodos" ise; "On binlerin inişi demek."*[88]

Aslında Ksenefon bu askeri serüveninde kendi diline yerleşmiş olan bazı kelimeler ve tanımlamalar dışında, bölge ve insanı için yeni tanımlamalar yapıyordu. Haliyle kendi Helen dili ile. Benzer bir örneği Giresun ile Ordu arasında yaşayanlara Mossynoik'ler adını verir. "Mossynoik" sözcüğü eski Yunanca'da "ağaç evlerde oturanlar" anlamındadır. Ksenefon bir yerde bu halka ve bölgeye dair kendi dilinde bir isimlendirme yapmıştır. Birçok araştırmacının bu dönem dair yaptığı araştırmalar üzerine ortaya çıkardıkları bir sonuç bu dönemde oluşan Kürd etnik yapılanmasıdır. Bu gelişme ve değişim bölgenin *"Kürd"*leşmesiydi." Çünkü bölgenin demografik yapısı Doğu Aryan kültürlerin etkisi içinde kalmıştı. Bölge nüfusu gittikçe artan bir hızla Doğu Aryan soylu *"Kürd"* etnik kimlikli hale geliyordu. Yukarıda izah ettiğimiz gibi Yunanlılar, Ermenilerden büyük olasılıkla aldıkları tanım olan *"Kürdleri"*, kendi ağızlarında *"Kardukh"* diye tanımlamışlardı.[89]

MÖ 10. ve I. yüzyıl içinde yani bin yıldır eskiden beri Hindo-İran dili ile konuşan Medli, İskitli, Persli, Partlı, Soğdianlı vs. Doğu Aryan kavimler bölgedeki daha kadim Hititli, Ermeni, Mitannili, Gutili ve Urartulu yerel kabileler ile belli bir karışımı yaşıyorlardı. Bölgenin yeni

88- *Bkz. a.g.e. alikarduxos@hotmail.com.*

89- *Bkz. Faik Bulut "Kürt Dilinin Tarihçesi", 1993, s 72.*

Aryan yerleşikleri onlara kültürel olarak baskın geliyorlardı. Özellikle Med kültürü, Ön Asya'nın kuzeydoğu Yukarı Mezopotamya bölgesinde hepsine baskın oldu. Uzun yıllar Med, Pers, Part ve Sâsânî devletlerinin resmi dini olan Ateşperestlik/-Mecusilik bu imkânı Medlere sunmuştur. Çünkü bu dinin rahipleri Magiler Medli idiler. Bu devletlerin destekleri sonucu, Ateşperest Medli Magi din adamlarının teşviki ile yüzlerce yıl içinde bölgede tamamen ateşperestî inancında bir toplum yaratılmıştı. Bölgenin farklı etnik yapısı dini alanda kaybolmuştu, bu değişim dilde de anlaşılan oluşmaya başlamıştı. Eski kimlikler gittikçe kaybolmaya yüz tutmuştu. Magiler dilleri Medce'nin edebi dil halinde günlük yaşamda en etkin dil haline gelmesini sağlamıştı. İşte bu Medce konuşulan topluluklara, Ermeni komşuları *"Kard"* şeklinde seslendirmiştir. Yunanca bu tanımın söylenişi Kardukh şeklinde bir ufak değişimi gösterir. MÖ 4. Yüz yılın başında bu yazılı belge ile tanık olduğumuz Botan Çayının doğusunda yaşayan topluluklar ilk bilinen bu Karduxililer, Kürd topluluklar olarak görünüyor. Bu oluşumun kuzey, güney ve doğu hudutları henüz kestirilemiyor. Anlaşılan aynı dini paylaşan bu ateşperestî topluluklar iç evlilikler yapıyor ve oluşan karma sosyal ilişkilerin seyri içinde yeni bir etnik kimlik olan Kardukları (yani Kürdleri) oluşturuyorlardı. Bölgedeki karmaşık etnik evrimin Kürd kimliğe yönelmesi belli bir coğrafyada gerçekleştiği ilk etapta gözlemlenir. Bu farklılıklar bölgesel adlandırmalarda dillendirilmeye başlar. İlerde bu hususta geniş bilgiler sunacağız.

Milattan Sonra 301 yıllarında bölgenin daha çok kuzeyinde ve batısında yer alan Ermenilerin Hıristiyan olan unsurları bu oluşuma direnmeye başlamışlardı. Ermenilerin bir yerde dini sebepler ile parçalandığı ve Ermenilerin eski ateşperest taraftarlarının bu karışımda *"Kürdleştiği"* gözlemlenmiştir. *Bazıl Nikitin ; "Kürtlerin ya İrani kökenli olup, Urmiye gölü bölgesinden Botan'a doğru göçmüş bir topluluktular. Ya da Khald'lar, Gürcüler, Ermeniler gibi Ön Asya yerlisi kavimlere akraba olup, eskiden bu akrabalarıyla aynı dili konuşurken daha sonra dil değiştirerek İranî bir dili benimseyen bir topluluk"* meydana getirmiştiler, diye bu doğrultuda, benzer bir tespitte bulunur.[90] Yani Kürd etnik oluşumun bölgede gerçekleştiği ve bunun bu

90- *Bkz. Bazıl Nikitin, s. 39.*

şartlarda mümkün olabileceğini ileri sürmüştür. Ünlü tarihçi Minorsky de bu gerçeği şu cümleyle dile getirmektedir: *"Sistemli tetkikler, "Kürd" adı ile örtülen bir tabaka altında birçok eski kavmin varlığını ortaya çıkaracaktır"* der. Benzer bir tespiti Kürd araştırmacı *Faik Bulut,* yapar: Kürtlerin kökenini, Antolia ve Mezopotamya'da çeşitli dönemlerde yaşamış olan Elam, Sümer, Hatti/Hitit, Kassit, Guti, Mitanni, Hurri, Urartu, Med, Luvi, Pala Muşki, Lulubi gibi birbirinden çok farklı kavimlere bağlayan görüşlere dayandırır.[91] Biz bu karma kültürel oluşumda Ermenilerin de olduğunu eklemek istiyoruz. Kürd oluşumunda yer alan toplulukların ortak dini inançları ile bir araya gelmiş oldukları, Aryan kültürün diğer kültürlere baskınlığının bölgesel olduğu ve bu durumu belli bir toprak parçasında siyasi olarak ısrarlı yerleşiklik olduğu gözardı edilemez. Doğal ayrışmaların olduğu da dikkate alınmalıdır. Sıcak iklim insanları olan Sami kültürlü halklar Ön Asya'nın soğuk bölgesi olan Toros ve Zagros dağlık coğrafyasında kalıcı olmak istemedikleri bilinir. O dönem modern Kürdistan coğrafyasının Anti-Torosların güney eteklerine ancak Sami kökenli sıcak çöl insanı Ârâmî kabilelerin yerleştiği gözden kaçmamalıdır. Doğu Aryanların komşu ovalık bu çöl halklarınca *"dağ insanları"* olarak anılmaları göz ardı edilmemelidir.

Halkların kaynaşmaları ortak kültürler ile oluşur. Nitekim ortak din oluşumu çok önemlidir. Yaşanan dönemde *Mithracılığı, Mecusi, Ateşperestliği* benimseyen halklar evlilikler yolu ile kaynaşmış ve edebi olarak, üretimde ve ticaretette egemen olan dil etrafında bir araya gelinmiştir. Anlaşılan Doğu Ariyaca Medcesi MÖ 4. Yüzyıl sonrası bölgede artık Kürdçe konuşulan bir dile dönüşmüştür. Bu döneme dair elde henüz yazılı belge bulunmamaktadır. Fakat Med soylu topluluklar Kardu'lara komşu Ermeni halk tarafından *"Karda"* şeklinde tanımlanmaya başlamışlardı. Artık ortada Kassit, Guti, Mitanni, Hurri, Urartu, Med halkları bakiyesi *yoktu.* Karda'lar; Kürdler vardı. Modern Ermeni tarihçilerinden *Nicholas Adontz*'un görüşlerini de kısaca not etmek gerek. *Toumanoff,* yerel Kardukhi hanedanlıklarından, bir Gordyene Krallığı'ndan ve Korduene prenslerinden, MS 298 yılından sonra onbeş kalesi bulunan Korduene prensliğinde devletinde Roma

91- *Bkz.Faik Bulut "Kürt Dilinin Tarihçesi", 1993, s 72.*

kontrolünden söz eder.[92] Adontz, Tigran'ın ordusundaki etnik gruplar arasında Gordyenleri de sayar, modern Kürtlerin atalarının Kurti'ler olduğunu söyler.[93] Kürtler Kral Tigran'ın ordusunda yer alıp birçok yerleşim yerini o dönemlerde hâkimiyeti altına almıştır. Bunlar Mezopotamya, Azerbaycan, Suriye, Kapadokya'dır. Kürtlerin Ermeni hanedanlığının ordusunda yer alması sayesinde Ermenistan Kralı Tigran İmparatorluğunu genişletebilmiştir. Daha sonra ise *Korduene Krallığı* MÖ 55 yılında Roma İmparatorluğu'nun bir eyaleti oldu ve MS 384 yılına kadar 4. asır Roma hâkimiyetinde kaldı. Bizzat Kürd tanımı yazılı eser olarak antikçağ tarihçilerinde vardır. II. Yüzyılda yaşayan Romalı politikacı, yönetici ve tarihçi *Dio Cassius* (Cassius Dio Cocceianus) Kürdistan'a *"Gordyen"* (Gord-Yurdu) demektedir. Modern Ermeni tarihçilerinden *Nicholas Adontz*'un görüşlerini de kısaca not etmek gerek. Toumanoff, yerel *"Kardukhi hanedanlıkları"*ndan, bir *"Gordyene Krallığı"*ndan ve *"Korduene prensleri"*nden, MS298 yılından sonra onbeş kalesi bulunan Korduene prensliğinin yönetimindeki devletinde Roma kontrolünde olduğunu söyler.[94] Bilinen Korduene Kralları: *Zarbien* MÖ 74 ve *Mani Asurus* MS115'dur. *Adontz*, Tigran'ın ordusundaki etnik gruplar arasında "Gordyen'leri de sayar.[95]

Kürdler Kral Tigran'ın ordusunda yer alıp birçok yerleşim yerini o dönemlerde hâkimiyeti altına almıştır. Bunlar Mezopotamya, Azerbaycan, Suriye, Kapadokya'dır. Kürtlerin orduda yer alması sayesinde Ermenistan Kralı İmparatorluğunu genişletebilmiştir. Daha sonra ise Korduene Krallığı MÖ 55 yılında Roma İmparatorluğu'nun bir eyaleti oldu ve MS 384 yılına kadar 4. asır Roma hâkimiyetinde kaldı. Fakat *Kurtiler/Kürdler* batıda Dicle Nehrine ve Kuzeyde Murat nehrine kadar olan yüksek Anti–Toros dağlarına yayıldılar. Birçok

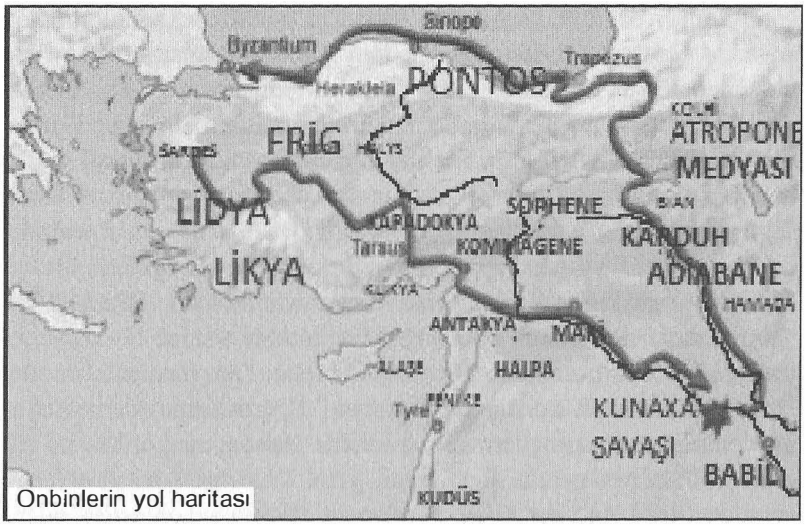

92- *Bkz. Armenia In The Period Of Justinian, 1970 ve Cyril Toumanoff "Studies In Christian Caucasian History", 1963. s. 181-182.*

93- *Bkz. "Studies In Christian Caucasian History", a.g.e. s.318.*

94- *Bkz. I. M. Diakonoff, "The Pre-history of the Armenian People", Yerevan, 1968 (Delmar, New York, 1984).*

95- *Bkz. Prof. Dr. Nabatçikov,http://www.arcaucasica.ru/exhibit/gnc/eng/menu_intro.htm Çeviri: Gılışbi Jankat Kılıç.*

Onbinlerin yol haritası

araştırmacı modern Kürtler'in atalarının Mitanniler öncesi "*Kurtiler*" olduğunu söyler. Bu adın bölgesel ortaklığı ve ses uyum benzerliği "Kardu/Kürd" tanımın çok fazla gölgesine sığınmış olduğunu gösterir. Diğer bir önemli nokta pekçok Kürd tarihçisine göre bu "*Kardu*" adı Kürdlerin adı olarak bölgenin diğer halklarınca kabul görmüştür. *"The Name Kurd And İts Philological Connections"* adlı Yazısı'nda *G. R. Driver*, listesini yazıtlardan çıkardığı *"Kurti, Karda, Karduk, Gord, Kord, Cardakes, Cyrtii", vd* gibi son ekleri farklı dillere göre değişse de hepsi ortak bir *"krd/krt"* öğesi içerdiğini görmüştür. Tüm bu adların Sümerlerden bu yana aynı kökten geldikleri ve bu halkların birbirleri ile etnik olarak ilişkili oldukları sonucuna varmıştır. *Dr. Asad Khailany'nin* yaptığı araştırmalara göre tarihi kaynaklar Kürtleri şöyle kaydetmiştir: *Sümerler; "Kur-tie ve Guti", Babiller; "Garda ve Karda", Asurîler; "Qurti", Grekler; "Kardukh ve Gordukh", Ermeniler; "Kortukh ve Gortai-kh", Persler; "Gurd veya Kurd", Süryaniler; "Kardu ve Kurdaye", İbraniler; ve Keldânîler; "Kurdaye", Nesturiler; "Kardu", Arap yazarları; "Kurd" (çoğul Akrad)- Erken islamik dönemler. Avrupalılar ise MS7. yüzyıldan itibaren;"Kurd" demişlerdir."*[96]

96- *http://kurdcu.fr.yuku.com/topic/*

DOĞU ARYAN HALKLARDA DİN

Ne düşüncelerimiz, ne öğretilerimiz,
ne zihinsel güçlerimiz; ne tercihlerimiz,
ne sözlerimiz, ne davranışlarımız;
ne bilinçlerimiz, ne ruhlarımız
uyuşabilir" (Yasna 45: 2).

DOĞU ARYAN DİN ADAMLARININ SOSYAL STATÜSÜ

"Fransız bilgin *Georges Dumezil*, Hint-Avrupa toplumunun ve dininin temel yapısını ortaya çıkarmıştır. Hint-Aryan toplumlarında tanrılar ve toplumun üç bölüme ayrıldığını ileri sürer. Eski Hindistan'da *Brâhmanalar* (rahipler, kurban törenlerini yönetenler), *Kşatriya* (askerler, cemaatin koruyucuları Hindistan'da bunlara; *"Kaşeserya", ("Kişaterya" veya "Kaçaterya"* diyorlar.) ve *vaiiya* (üreticiler) toplumsal sınıflarına *Varuna, Mithra, İndra* - ikiz tanrılar *Nâsatyalara* (veya *Aivinlere*) denk düşer. MÖ 1380'e doğru bir Hitit kralının Küçük Asya'daki bir Mitannili şefiyle yaptığı anlaşmada, aynı tanrılar aynı sırayla sayılmıştır, *Mithra-(V)aruna* (bir diğer çeşitlemesi Uruvana), *Indra*, iki *Nösatya.* Aynı şekilde toplumdaki sınıflar Avesta da; rahipler (*âtlım, van*), savaşçılar (savaş arabalarında savaşanlar, *rathae-star*), hayvancı-çiftçiler (*vösirjö./suycıut*) birbirinden ayırır. Hindistan'daki bu örgütlenişler ile Ön Asya'da ki Doğu Aryan yapı arasındaki tek fark, Ön Asya'da bu toplumsal bölünmenin Hindistan'daki gibi bir kast sistemi halinde katılaşmamasıdır. Fakat kastsal bir görünüm yüzeysel olarak vardır.

Burada ele alacağımız konu Doğu Aryan din adamlarıdır. Hint-Aryan dinleri Veda, onun türevi olarak Ön Asya'da görülen Ateşperestlik veya Mithracılık dinlerinin ruhban temsilcileri Brahmanlar ve

Magiler olarak bilinir. Brahman ve Magi ruhbanlarında ortak görünüm bu din adamlarının büyücülük ve totemizm döneminde seçkin bir sınıf olduklarına inanıyor oluşlarıydı. Kendilerini her dönem insanlar ile ruhlar, gizli ve gaip kuvvetler arasındaki aracılar olarak görmüşlerdir. Onların tekelinde olan bir teknik ve *fen*'e sahiptirler. Sonra makamlarının devrini irsî bir esasa dayamışlardır. Örneğin Mithraizm'in böylesine yüceltilmesinin esaslarından biri, sihir ve büyüdür. Büyücülük, ruhları zaptetme, nezir, tanrılar için yakarış, toplu namazların edası, toplu ihtiyaçlar hep Doğu Aryan din adamlarının kendilerinin tekelindedir. *"Zira sadece ve sadece kendisi gizli kuvvet olan "Şurnigâ" ya sahiptir. Şurnigâ, sadece kendisinde ve çeşitli devirlerdeki ruhaniyette olan özel kutsal ruh ve insan ötesi özel bir yetenektir.*[1]

Mithraizm, ateşe ve Mithra'ya (Mehr'e) tapma esasına dayanmaktadır: *"Mithra/Mehr"* güneşte yaşayan bir tanrıdır; güneşin kendisi değildir. Mithraizm'in üstünlüğü, büyücü Magilerden gelmektedir. Fazlaca zevk, zekâ ve yetenek sahibi olan, sadece ilmî ve okuma sahibi olması nedeniyle o kişi Magi rahibinin yerine konamaz. Eski dinlerde rahiplik, büyücülük irsi, babadan oğula geçen, Medli Magi rahiplerince resmî bir teşkilat şeklinde idare ediliyordu. Magi büyücüleri, dinî işlerin yöneticileri olarak Tanrı ve insanın rabıta ve aracısıydılar. Bu asaletliğin Magilere toplumda özel imtiyaz ve büyük bir güç verdiğini göz ardı edilemez. Tıpkı Hıristiyan dininde papaya ait olan elçiliğin benzeri gibi Mithraizm de asalet, Magi rahiplerine (Mecusî ruhanilerine) ve Mithraperestlik dinine bağlı ruhanilere aitti. Onlar, toplumsal hayattaki bu doğuştan karizmatik yerleri nedeniyle oldukça güçlüydüler. Kısacası Magiler, dinî işleri yerine getirmeleri için, oldukça fazla güçleri vardı. Halk, onların faziletine ve şahsiyetlerine inanmadığı halde, mecburen onları taklit ediyordu, onlara tâbi oluyordu. Çünkü din işleri, sadece Mecusî ruhanîlerin tekelindeydi. Diğer Aryan topluluklara rağmen Medli Magi rahiplerin bu dini rahip görevini nasıl edindiklerine dair bilgimiz yoktur. Fakat Magiler, Hint Veda din adamları Brahmanların yaptıkları büyücülük, ruhları zaptetme, nezir, tanrılar için yakarış, toplu namazların edası, toplu ihtiyaçlar, kurban törenlerine benzer görevleri tekellerinde bulundururlardı.

1- *Bkz. A. Şeriati, Dinler Tarihi, s. 108.*

Anlaşılan onların bu statüleri Hindistan'da Brahmanların denetimindeydi. Buradan da anlaşılacağı üzere Aryan kavimlerde aynı statüde din adamları bulunmaktaydı. Mitannilerde *"doğuştan özgür olma hakkını"* elinde bulunduran *Maryannuların* büyük bir olasılıkla meslekleri̇nden biri de rahiplikti. Maryannulara asalet doğuştan bahş edildiği için Mitannilerin bölgedeki etkinlik döneminde MÖ XV-XII yüzyılları arası oldukça önemli yer edinmişlerdi. Özellikle Maryannulu bayanlar Hitit kraliçesi olan ve *Kadeş Antlaşması*'nda imzası bulunan ve Hitit sarayında ana kraliçe *Tatvanna* mertebesine yükselen *Puduhapa* çok meşhur olmuştu. O'nun başarısının Maryannu soylu kadınlara büyük bir rağbeti doğurduğu açıktı. Çünkü yaşanan devirde bütün bölge devletlerinin ve vasal beyliklerin kraliçeleri arasında Maryannulu kadınlara hep rastlanır. Bir misal verecek olursak Hitit Kralı I. Şuppiluliuma'nın eşleri *Daduhapa*, Hintî ve aynı şekilde Hitit Kralı III. Hattuşili'nin (MÖ 1267-1237) eşi ünlü kraliçe *Puduhapa* Mittannili yöneticiler olan Maryannu soylularının kızlarıdır. Konumuz açısından önemli olan bilgi de bu Maryannulardan Kraliçe Puduhapa'nın aynı zamanda ünlü bir Lawanzantiya'lı (muhtemelen Elbistan) Mitannili Maryannu rahip *Bentip-šar*'ın kızı olmasıdır. Rahip Bentip-šar, Kizzuwatna'da, Lawazantiya'nın Doğu Aryan tanrı *Ištar/Saušga* tanrıçasının rahibiydi. Rahibi olduğu Lawazantiya'nın *İštar/Saušga* tanrıçası, Hitit kralı III. Hattusili'nin en sevdiği tanrıça olan Samuha'nın Ištar/Saušga tanrıçası'yla bağlantılıydı. Teorik olarak aynı tanrıçaydı; ama pratikte tam olarak aynı sayılmıyordu. Bunun sebebi Hititlerde her şehrin kendine özgü tanrılarının bulunması gibi Ištar/Saušga tanrıçası durumunda olduğu gibi, aynı tanrının şehrine göre farklı tiplerde de bulunmasıydı. Fakat yine de bu tanrılar arası bağlantı III. Hattuşili'nin Puduhapa'nın rahip babasıyla ilişkiye geçmesini ve böylece de tapınakta bir rahibe olan Puduhapa'yla tanışmasını sağlamıştı.[2] Bu bilgiden hareket edilirse anlaşılan Mitannilerle Maryannular aynı zamanda rahiplik yapıyordular. Ruhbanlık da onların tekelindeydi. Diğer bilgi, ruhbanlık bu devirde müessese olarak Mitannili Kizzuwatna'nın denetimindeydi. Kizzuwatna devleti sonra-

2- *Bkz. Kınal, Füruzan (1956), "Eski Antolia'da Kadının Mevkii", Belleten, XX/79, Ankara: TTK Yay. s. 355-366.*

sı Kilikya bölgesinde küçük beylikler halinde Doğu Aryan dini Mithracı Rahip-Korsan devletleri oluşmuştu.[3]

Brahmanlar, Maryannular ve Magiler Mithracılığı ve Ateşperestliğin ruhban temsilcileri olmaları bakımından benzer özelliklere sahiptiler. Herodot Magilerin Medlerin yedi boyundan biri olduğunu söyler. Yunanlı dönem tarihçileri Medya'yı bu çok yönlü din adamlarının vatanı olarak gösterirler. *Magi/Muğan* adı ilk kez 3. yüzyıl Pehlevi Yazıtları'nda "*Mukan*" şeklinde yazılmıştır. Orta İran'daki Mukan bölgesinin eski halkı olan Muklardan geldiği anlaşılan bu sözcüğe "*an*" eki eklendiği görülmektedir. Bu yazım biçimi "*Mykoi*" sözcüğüne tam olarak uymaktadır. Dolayısıyla *Muklar/Magiler*, Ahameniş Devleti'nin kuzeybatısına, Aras Nehri'nin güney kıyısındaki Atropane Medyasında Magi/Muğan arazisinde yaşamış olmalıdırlar.[4] Magiler ve onların Zerdüştlükle ilişkileri sorunu ise tartışmalı niteliğini korumaktadır. Örneğin Magiler, Zerdüştlüğün bozulmasından sorumlu tutulan bir yerli büyücü ve ruh çağırıcılar kabilesi olarak kabul edildikleri gibi, tam tersine Zerdüşt'ün gerçek müritleri ve Batı İran'daki misyonerleri olarak da görülmüşlerdir. Herodot'un verdiği bilgilere göre, düşleri yorumluyorlardı.[5] Beyaz atlar kurban ederek kehânetlerde bulunuyorlardı.[6] Bu kurban törenlerinde bir "*tanrılar soy zincirini*" ilahi tarzında söylüyorlardı. Tıpkı modern Kürd şîn'lerinde "*klamé şîn*" destanlarında olduğu gibi, binlerce yıllık gelenekti.[7] Bu da onların bir dinsel şiir geleneğinin bekçileri olduklarını gösterir.

Magiler, Ahamenişler döneminde de tam anlamıyla ruhban sınıfını temsil ettiler. Her ne olursa olsun, Magiler birçok Zerdüştî âyini ve âdeti benimsemişlerdi ve sonunda Zerdüşt'ün müritleri olarak görüldüler; nitekim bazı Yunan yazarları Zerdüşt'ü de bir Magi olarak kabul ettiler.

3- *Bkz. JL Miller, Studies in the Origins, Development and Interpretation of the Kizzuwatna Rituals, (Kizzuvatna Ritüellerinin başlangıç, gelişme ve yorumlanması alanında yapılan çalışmalar) , Wiesbaden, 2004.*

4- *Bkz. Sagartiler, Rauf Melikov, Çev. Naile Ağababa, s.741.*

5- *Bkz. Herodot Tarihi Kitap. I, 107 vd.*

6- *Bkz Herodot Tarihi Kitap VII, 113.*

7- *Bkz. Herodot Tarihi Kitap 1, 132.*

Bu coğrafyada Magiler bir sosyal sınıf oluşturuyorlardı. Din adap, ayin ve merasimi hakkında eserler bunların nezdinde mahfuzdu. Bu sebepten kendilerini Zerdüşt (Zaratuştra) dininin hakiki temsilcileri sayıyorlardı. Bu temsilcilik irsîliği/soygeçimli özelliği devam etti. Din adap ve geleneklerini ne kadar iyi bilirse bilsin, Magi soyundan olmayan bir adam, Magi olamazdı. Fakat bir Magi oğlu başka bir meslek tutabilirdi. Magi boyu, Med devleti zamanında konfederasyonun en önemli bir uzvunu teşkil ediyordu. Bu bakımdan, Hindu dininde *Barahmanlara*, İsrailoğulları boylarından *Levi Sıbıtne*, yani Levi klanına benziyorlardı. Levi klanına mensup olan İsrailoğulları nasıl Musa dininin bilginlerini, *Ahbar-ı Yahud'u* teşkil etmişlerse, Medlerin Magi boyundan olanları da Zerdüşt tarafından intizamlaşan ve genişletilen eski inanış ve kültleri bilen ve tatbik eden ve bunda ihtisasları olan bilginlerdi. Med İmparatorluğu çağında (MÖ VII. yüzyıl) muhtemelen Levilere ve Brahmanlara benzeyen bu kastsal görünümleri ile Med rahipleri "kastı" oluşturuyorlardı. Ahamenişler döneminde ise tam anlamıyla ruhban sınıfını temsil ettiler. Bu kastsal ruhbanlık geleneği Ateşperestlik dininin temelleri atıldığında oluşmuştu. Magiler bu görevlerinden dolayı, toplumda egemen elit idiler. Kast sistemine benzer bir yapıları oluşmuştu. Magilerin dindarlığı babadan oğla geçer ve din bilgileri kimseye aktarılmazdı.-Günümüzde *Şeyh, Pir, Dede* şeklindeki dini mertebe kurumlarında bu şekilde irsi olarak babadan oğla günümüz Kürdlerin de hala devam ettirilen dini mertebesi olan kurumlardır. Anlaşılan bu gelenek Magi rahiplerinden gelen bir gelenektir. Din işlerinde gelenek olan dini bir mertebenin soyca üstünlüğü ve yapılan işin önemi ve kıymeti nedeni ile bir dini önder soyca aynı gruptan olmasa da soylu dini grubu temsil eden din önderinin yanında halef olarak da yetişmektedir. Aynı zamanda ona verilen ünvana da saygı gösterilmiştir.

Bu gelenek İslami toplumlarda "sahabeden" olmak şeklindeki makamsal gelenek de anlaşılan bir Mecusi geleneğidir. Kürdistan'dan bir örnek verecek olursak; Haz. Muhammed'in soyundan olduğunu iddia eden Dersim'de yaşayan Alevi "*Qureyş*" aşireti bu kimliğine yaslanarak dini temsilde kendine bir üstünlük ve öncelik atfetmiştir. Aynı şey *Êzidîler ve Kakayiler* de vardır. Êzidîlerde; 1. "*Mirler*", "*Mala Mira*" soyundan olanlardan seçilir. 2. "*Baba Şeyh*"ler, "*Şeyh Fahrettin*" soyundan olanlardan seçilir. 3. "*Fakir*", daha çok tapınaklarda ve halkın arasında

şeyh ve miri temsilen görevler edinir. Bunlardan başka 4. *Kavval*, 5. *Şeyhler*, 6. *Pir*, 7. *Kuçek* ve 8. *Müridler* vardır. Bu sınıflarda olanlar yerlerini soyca da değiştiremez. Aynı kurum Kürd Müslüman Şafiiler'de *Mella ve Faki* örgütlenmesi tarzındadır. Bu kurumlar özel medreselerine hep sahip ola gelmiştir. Babadan oğula Şeyhlik Kurumu sürdürülmüştür. Magilerden beri babadan-oğula devam ede gelen 2500 yıllık bu dini Zerdüşt gelenek bütün Doğu Aryan dini kültürün etkin kaldığı Ön Asya cağrafyasında halen kullanılmaktadır. Dünya milletlerinde böyle bir geleneğin olduğu görülmemiştir.

Magilerin, sosyal bir din adamları elit tabakası mı, yoksa sadece Medli bir aşiret mi olduğu tartışmaları yapılmıştır. Fakat sonraki araştırmalardan elde edilen sonuçlar, Magi-Med bağlantısını doğrulamakla birlikte, Herodot'un; onların orada bir aşiret oluşturdukları yolundaki saptamasını ret eder. Bunun yerine Magilerin tüm Medya'ya dağılmış olan bir Med sosyal tabakası olduğu sonucuna varılmıştır.[8] Part döneminde, Bizans Medyasında yaşamış Antakyalı *Yunan* Klasik yazarlardan bir başkası olan *Ammianus Marcellinus,* Magiler hakkında bahseder: *"Kral Hystaspes (Kawa Wiştaspa) tarafından dini eğitimden geçirilmişlerdir. O günden sonra bu öğrendiklerini babadan oğula geçiren Magiler çok muazzam bir aileye dönüştüler."* Der. Bu ifade de Magileri elit bir tabaka olduğuna delalettir."[9] Roma Cumhuriyeti döneminin Yunan tarihçi, coğrafyacı ve filozof *Strabo*'nun (MÖ 64-MS 24), *"Magilerin rahipsel bir sınıf olup"* tüm ülkeye yayıldıklarını kaydetmesi boşuna değildir. Medyalı bu rahipler sınıfı, tüm İran'da dinsel ve giderek zaman içinde özellikle Kürdistan'da siyasal erki elinde tutmayı başarmış olan dini bir sosyal tabakadır. *"Bu Magilerin, Genç Avesta'nın (yani Gathik olmayan Avesta'nın) yazarları oldukları hususunda eski yeni tüm günümüz çağ yazarları arasında bir konsensus var gibi görünüyor. Bazı misaller verirsek, bu daha iyi anlaşılır, şöyle: Harlez (1882), Spiegel (1880), Justi (1897), Mills (pek çok yerde), Darmesteter (1880), Nyberg, Boyce, Herzfeld, Zeahner vs."*[10]

Herodot'a göre, hem Med hem Mado-Pers yani Ahamenişler ve hem de Partlar döneminde de dini işler Magilerin elindeydi. Aynı zamanda

---

8- *Bkz. Herodot tarihi, I. 101, 107, 108, 120, 128, 132, 140, IV. 113, III. 61.*

9- *Bkz. Avesta Dili ve Kürdçe/ Sıraç Bilgin-Zazaki org.*

onların arasından seçilen *Mobedler* mahkemelerde hâkimlik yapardı. *"Bilindiği gibi, Magi Akamaniş Hanedan'ının sonuna kadar mahkeme rahip olarak görev yapmıştır."* [11]

Zerdüştlük döneminde yaşamış ünlü düşünür *Platon'a* göre Zerdüşt; *"Tanrı olarak ilahlaştırılan Ahura-Mazda'nın oğlu olan Zerdüşt, Magilerin düşün öğretmenidir."* Zerdüşt'ün Tanrı Ahura-Mazda'nın oğlu olduğu tanımı daha sonra Hıristiyanlıkta Hz. İsa'nın biyografik öyküsü olarak kullanılacaktır. Ayrıca Tanrı Ahura-Mazda'nın, Zerdüşt'ü Magilere lider atadığı iddia edilir. Aslen Rum olan biyografyacı *Hama'lı Yâqût ibn-'Abdullah al-Rûmî* MÖ 1179–1229 bu iddiayı yapmıştır. Ona göre; *"Magilerin lideri olan Medya'nın Tahran'ın batısında yer alan Rhangee şehrine bağlı Ustunawond'de Zerdeşt'in Magilere "Moğhan" olarak bir lider atadığını belirtir."* [12]

MAGİ ADININ ETİMOLOJİSİ

Magi/Maji kelimesinin kökeni Hint-Avrupalı dillerde *"yüce"* veya *"ulu"* anlamına gelir. Sanskritçe'de *"Maha"* aynı anlama gelir, örneğin *"Mahatma"* (*maha=yüce, büyük, atma=ruhsal varlık*) büyük ruh, yüce kişi olur. *Maharaja* (*maha=yüce, büyük, raja=kral*) büyük kral anlamına gelir. Aynı şekilde Avrupa dillerinde *Ma, Mag* veya *Maj* kökü: *Majesti, Mag-net, Mag-nificant, Ma-ximum, Mag-nate, Mag-istrate, Maj-or, Mag-ister, Ma-ster* gibi başlıklı kelimler *"yücelik, erk ve asalet"* anlamlarını taşır. Magi rahiplerinin bu adı zamanla tüm dünyada fal ve sihirle uğraşan insanların adı olarak, ufak telaffuz değişimi ile günümüze kadar onlar için *"Magi = Magic-Maguc = Maji = Magic (İngilizce "sihir" demek)"* vs. ifadesi ile adlandırma kullanıla gelmiştir. Türkçe sihirbazlara verilen adın karşılığıdır. Yani İngilizce *"Magic"* kelimesi yine *"Magi"* kelimesi ile aynı kaynaktan gelmekteydi. *"Magic, Maci, Maji, Majeste,*

11- *Bkz."Magophonia" www.İranicaonline.org/articles/magophonia*

12- *Bkz. 1. British Museum from the Oxus treasury Londra. 3. Relief from the Museum for Antolian Civilizations Ankara.*

13- *Bkz. Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlik, el-Mu arreb, Tahran 1966, s. 320.*

14- *Bkz. A. Jeffery, The Foreign Vocabulary of the Qur'n, Baroda 1938, s.259-260.*

Major vs." Majüskül vs. kelimeleri *"Magi"* kökenli kelimelerdir.

Megu ya da Magi terimini Sami dilli topluluklar bu dilde "*g*" harfi sesi olmadığı için "*c*" sesi ile seslendirmişti. "*Magi*'yi "*Mecu*" şeklinde telaffuz etmişlerdi. "*Mecusi"* şeklindeki terim ise bu dine inananların tekil hali idi. Buna rağmen farklı tespitler de yapılmıştır. Arap kaynakları Magu/Magileri; 'Macu', İslam'ın kutsal kitabı Kuran, Bahdini dinini "*Mecusilik*" olarak niteler. Bilindiği gibi Sami dili olan Asurca'da ve daha sonra İslamiyet döneminde bölgeye egemen olan Arapça'da "g" harfi yoktur. "g" harfinin yerine "c" harfi kullanılır. Bunun için "*Magis*" kelimesi, "*Macus*" haline dönüştürülmüş ve bunların liderlik yaptığı dine mensup insanlara da Macusi kelimesine ses uyumu sağlanarak "Mecusi" denmiştir. Özellikle Zerdüştlük dini, Arap ve Anıtolia coğrafyasında bu ad ile tanınır. Dini'nin Ön Asya'da Arapların tanımlaması ile bu tanım yaygın kullanımda bir tanımlamadır. Yoksa "(Samice) Mecu'nun = (Ariyaca) Magi " olduğunu zaten biliyoruz. Bütün Ön Asya'da İslamiyet sonrası "*Mecusi*" kelimesi daha çok kullanılmıştır. Mecûs teriminin eski Farsça kökenli olduğu erken dönemlerden itibaren Müslümanlarca bilinmekteydi.[13] Bununla birlikte bu kelimeyi Arapça "*Menece*" fiil kökünden türetmeye çalışanlar da olmuştu.[14] Ayrıca Mecûs kelimesinin Keldânî veya Med kökenli olduğu ileri sürülmüştür.[15] Batılı araştırmacılar, Mecûs teriminin Eski Farsça'dan Arapça'ya doğrudan veya Süryânîce (Mecûsâ) aracılığıyla geçmiş olabileceğini söylerler.[16] Gerçeği yukarıda gösterdiğimiz şekildedir.

Zerdüşt mezhebinin âlimlerine "*Mobed*" ve "*Destur*" namı verilir. Mobedlerin reisleri ise *"Mobed-i Mobedan" ve "Destur-u desturân"* unvanları ile çağrılırdı. Ahamenişler devrinde de din felsefesi bilginlerini yine Magiler temsil ediyordu. Kral Artakhşatra'nın bilginleri yine Magiler arasında bulunuyordu. Artakhşatra'nın bir Magiyi Temistokles'e din felsefesi öğretmeye memur ettiğini Yunanlı tarihçi (MS 46-120) *Plutarque*'den öğreniyoruz. *Plutarque, "Oziris ve İzis"* adlı kita-

15- *Bkz. Mustafavî, et-Tahkîk, XI, 34-35; el-Muvattaó, "Zekât", 42.*

16- *Bkz. Jeffery, a.g.e. s. 260.*

17- *Bkz. Büyü, Hikmet Tanyu cilt: 06; sayfa: 503.*

http://www.islamansiklopedisi.info/index.php.

bında aynı tespitleri ileri sürüyor. Esasen eski Yunanlı araştırmacı ve tarihçilerin ekserisi din adamları olarak Medli Magilerin Mısır rahiplerinden, hatta Hint Brahmanlarından daha eski meslek sahibi olduklarını ileri sürer. *Justin (Yustin)* ise, Zerdüşt'ü Baktrian (Belh tarafları) hükümdarlarının verdiği bilgilere dayanarak, sihirbazlık sanatının bulanlarının da onlar olduğunu ileri sürmüştür. Çünkü Magiler yani, sihirbazlık, falcılık ve kâhinliği Keldânili rahipler ile ilişkileri sonucu geliştirdikleri biliniyordu. Fakat Hindistan'dan bu türden mesleki edinimleri var mıydı bunları bilmiyoruz. Diğer yandan sihirbazlık adı "*Maji*"nin kadim temsilcisiydiler. Yukarıda ifade edilen antik Yunan'lı düşünürler arasında Magilerden en geniş bir anlatımla bahsedeni ise Herodot'tur. Herodot, hem onların etnik kimliklerini, hem de Perslerin bu din adamlarına Medli oldukları için nasıl düşmanca bir yaklaşım gösterdiğini tarih notlarında ortaya koymuştur. Pers kayıtlarında olmamasına rağmen diğer bir iddiaları Magilerin, hekimlik, sihirbazcılık ve falcılık dışında Kral ve aşiret *Kawa*larının danışmanlığını da yapıyor ve toplumda tanrısal güce sahip kutsal kişiler olarak kabul görüldüklerine dair fazladan ilgi alanları olduğu da ileri sürülmüştü. Ki bu sav, Pers kayıtlarından aşağı yukarı ikiyüz yıl sonrası yazarlarımız tarafından yapılan kayıtlardır. Magilerin Antolia'daki yeni görünümleri üzerine yapılmış bir tanımlama da olabilir.

KÂHİNLİK- FALCILIK-SİHİR-BÜYÜ- ESRİME

Tarih boyunca bazı dinlerde din adamlarının aynı zamanda kâhinlik yaptıkları da bilinmektedir. Milâttan önce 4000 yıllarında Mısır'da, Çin'de, Bâbil'de ve Kalde'de falcılık -kâhinlik - yapıldığını bugün bazı belgeler ortaya koymaktadır. Falın en eski menşei muhtemelen Mezopotamya'dır. Geleceği bilmeye yönelik çok sayıdaki teknik Akadlar döneminde gelişmiş, daha sonra bütün Asya ve Akdeniz bölgelerine yayılmıştır. Zerdüşt Mazda dinini yayarken Magilerde sürdürülmekte olan bâtıl inançlarla da mücadele etmişti. Avesta bölümlerinde bile büyücüler ve cadılar lânetlenmişti. Fakat insanların bazı olaylar karşısındaki çaresizlikleri anlaşılan bu işlere kehanetleri ile el atan Magilerin aç gözlülüğünü bir araya getirir. Kâhinlik, büyü, falcılık ve sihir Aryan toplumda devreye yeni dini yorumlar ile yeniden ortaya çıkar.

Zerdüşt'ten kalan telkinlerle halkın sürdürdüğü ve içinde büyü ile ilgili elemanların da yoğun olarak yer aldığı inançlar bir araya geldi ve daha sonraki safhada Magi rahiplerinin bu duruma öncülük ettiği görülür. Bütün dinlerde olduğu gibi Magiler daha çok ilk meşrutiyetlerini muskacılıkla elde etmişlerdir. Bir kâğıt parçasına birkaç kelime dua yazmak onu sıkıca kapalı bir deri parçasına sokmak, açılınca hükmü kalmayacağını belirtmek zor olmasa gerek. Muska yaptırandan ümidini muskaya bağlayan teslim olmuş kişilik bütün dinlerin istediği değil midir? Anlaşılan alan razı veren razı, Magiler de kehanetleri, büyüleri, falcılığı ile bu ümitvar yolu sadece kısaltıyor. Nitekim Doğu Aryan toplumlarda iyiliğin kötülüğe galip gelmesi şeklindeki aslî gayeye uygun olarak, iyi cin ve ruhların yardımıyla kötü cin ve ruhların zararlı etkileri giderilmesi için büyücülerin ancak kötülükler ile baş edebileceği vurgulanır olmuştu. *" Zerdüşt devrinin melekleri ateş, sığır ve yer cinlerine, kurban büyü âyinine, dualar da afsunlara dönüştü. Hastalıklardan, kötü varlıklardan kurtulmak için afsunlar, büyüler yapıldı (ak büyü). Airyaman adlı eski İran sağlık tanrısına başvurularak, Angra Mainyu tarafından yaratıldığına inanılan 99.999 hastalığa çare bulunmaya çalışıldı. Airyaman şimdiki Parsîlik'te (Hindistan'daki Mecusiler) göğün "izad"ı olarak devam etmektedir. Ancak onun iyileştirici gücü Feridun'a verilmiştir."*[17] Herodot'a göre, Magiler sadece Medler için değil aynı zamanda Persler için de rahipler temin eden bir klikti. Babadan oğula geçen bir din adamları kastı inşa ettiler. Ayrıca Medyan Kralı Astyages'in sarayında müşavir, rüya tabircisi ve kâhin olarak görev aldılar. Böylece, aşikârane, Magiler, son Med Kralları'nın saraylarında önemli bir rol oynadılar.[18]

Magileri en yakından tanıyan halkların biri Yahudilerdi. Onların ruhbanları, Medya'da Babil'de köle iken Medli Magilerden oldukça çok şey öğrenmişlerdi. Yahudilerin Magiler üstüne yaptıkları övgüleri İsrail'de yaygındı. Bu övgülerden en değerlisi İncil'de Hz. İsa'nın dünyaya gelişini müjdeleme üzerineydi. Matta İncil'deki ilk bölümlerde, Doğulu, Magi, yani Medli yıldız bilimcilerinden söz edilir. Bu yıldız bilimciler, Hz. İsa'nın dünyaya geldiğini yıldızlardan öğrenmişlerdi.

18- *Bkz Herodot Histories", Kitap 1. P. 107 ve Boyce, Zoroastrianism II, s.v. Magi; Schwartz, shf. 696-97.*

Onlar Yahudiye kentine gelip, Hz. İsa'ya secde etmişler. Ve onu Yahudiler'in lideri olan Hiredes'tan kurtarmışlar. Bu konu İncil'de şöyle anlatılır: *"Yahudiye kralı Hirodes'in egemenlik günlerinde, İsa'nın doğumu sırası doğu bölgelerinde üç müneccim gökteki yıldızlan gözlüyorlardı. Nihayet kendilerine çok parlak bir yıldız göründü; bunun üzerine, aralarında karar vererek önlerinden giden yıldızın kılavuzluğunda Yahudiye'ye geldiler ve Kudüs'e varıp Yahudilerin kralının nerede olduğunu sordular. Hirodes bunu işitince korktu ve bütün kenti tedirginlik kapladı. Bunun üzerine, Hirodes kâhinleri ve yazıcılar (kâhinler-yazıcılar: yahudi din adamları) toplayarak, «Mesih nerede doğması gerekir?» diye sordu. «Beytlehem'de doğması gerekir. Çünkü Peygamber tarafından şöyle yazılmıştır: «Ve sen Beytlehem, Yehuda reisleri arasında küçük değilsin, çünkü senden kavmim İsrail'e önder olacak bir lider gelecektir» diye cevap verdiler. Hirodes bunun üzerine müneccimleri toplayarak, gelişlerini sordu. Doğuda kendilerini bu tarafa getiren bir yıldız gördüklerini ve hediyelerle gelip, yıldızın bildirdiği bu yeni Kral'a tapınmak istediklerini söylediler."*[19] Büyü anlamına gelen Almanca ve Fransızca "*Magie*", İngilizce "*Magi, Magic*" kelimelerinin aslının Yunanca "*Magos*"tan alındığı bilinmektedir. Onlar da zaten Medlerden bu tanımı almışlardı. Orada Magu kudret sahibi olarak bilinirdi. Kelimede kudreti tanım olarak içeriyordu. Ayrıca Ariya dilinde büyü "*Magu*" kelimesiyle karşılanmakta, eski İran'da tabiatüstü güçleri kullanabildiğine inanılan Med kabilesi mensubu rahipler sınıfına da "*Maguş*" denilmekteydi. İslâm kaynaklarında "mecûs, mecûsî" şeklinde geçen kelimelerin, tabiattaki bazı varlık ve olayları yönettiği, gaipten haber verdiği, büyücülükle bazı işleri gerçekleştirdiği kabul edilen bu sınıf için kullanıldığı söylenebilir. Sihir, büyüden daha geniş kapsamlıdır; büyü ile sihrin bazı şekilleri arasında farklar vardır. Öte yandan büyücü ile sihirbaz aynı anlama gelmemektedir. Sihirbazlıkta gözü, görüşü aldatan, hokkabazlık, el çabukluğu ve renk yanıltmasına dayanan bir sanatı yürütme anlamı da vardır. İllüzyonizm, fizik, manyetizma, hipnoz, telepati gibi teknikleri uygulayan sihirbazdır. Büyücü ise iyi veya kötü varlıkların yardımını sağlayan, büyü tekniğini, usullerini, tılsımlı sözleri, iksirleri, uygun mater-

19- *Bkz. Mahmut Namlı, Barnabas İncili (türkçe): "Hristiyanlığın yasaklı kitabı" s. 9-10.*

yali, muskaları, diğer ilgili maddeleri bilen ve kullanan kimsedir. Cadılar ve kâhinler büyücülerle karıştırılırsa da aslında onların mahareti teknik değil, şahsî kabiliyettir. Magilerın bu türden mahareti pek öne çıkmamıştır. Her nekadar sihirbazlık, Mezopotamya ve Mısır medeniyetlerine dayalı olarak gelişmiş bir hüner ise de Magiler bu hünerden uzak kalmamışlardır.

Modern sihirciler kendi mesleklerinin adını "*majilik*" olarak tanımlamışlardı ve Magiciliğin maharetini şu sözler ile dile getirmişlerdi. *"Maji en yüce, en mutlak ve en ilahi doğa felsefesinin bilgisidir. Uygulama ve harika çalışmalarında ilerleyerek, her şeyin içsel ve o kült erdemlerinin üzerine doğru bir anlayışla gidilir, uygun nesnelere doğru araçlar uygulanır; böylece olağanüstü ve hayret verici sonuçlar elde edilir. Dolayısıyla, Majisyenler doğa sırlarını inceleyen engin ve azimli araştırmacılardır ve yeteneklerinden dolayı basit insanların mucize gözüyle baktığı etkenleri önceden belirleme gücüne sahiptirler."* Bütün bunlar göz önünde tutularak büyü, *"tabiatüstü gizli güçlerle ilişki kurularak yahut kendilerinde gizli güçler bulunduğuna inanılan bazı tabii nesneler kullanılarak zararlı, faydalı veya koruma gayeli bazı sonuçlar elde etmek için yapılan işler"* şeklinde tarif edilebilir.[20]

Kutsalla ilişkisi bulunmaması ve ahlâkî amaç taşımaması büyünün en temel özellikleridir; başlıca gayesi ise daima çıkar sağlamaktır. Oysa bu dönemde büyü dini ve başka amaçlar çerçevesinde Magiler tarafından kullanılıyordu. Büyünün asıl amacı insana ve olaylara etki ederek bol ve çok avlanma, besi hayvanlarını iyi yetiştirme, savaşta; düşmanı yenme, zarara uğratma veya öldürmeydi. İnsanın neslini koruma güdüsünden faydalanmaydı. Erkek çocuk çoğaltma, kadın elde etme en önemli maksatlardı. Şifa dağıtıcı olarak hastalıktan kurtarma ya da hastayı tedavi etme Magilerın bilmesi gerektiği diğer özellikleriydi. Büyü, olağanüstü etkileyici bir güç (Üfürüğü kuvvetli/-Efsuncu) veya bilgiye sahip olduğuna inanılan bazı *Mogan* da denilen rütbeli ve bilgili Magilere yaptırılırdı. Bunların güçlerini iyiye de kötüye de kullanabileceklerine inanılırdı. Kendilerden korkulurdu. Büyüde araç olarak ruh-

20- *Bkz.The Goetica, the Lesser Key of Solomon the King, Legemeton, Book 1, Clavicula Salomonis Regis, translated by S.L. MacGegror Mathers., edited, annoted, Introduced and Enlarged by Aleister Crowley, Samuel Weiser, Maine, 1995.*

lar, cinler, şeytanlar canlı veya ölmüş bazı hayvanlar, cisimler, şekiller, hatta adlar kullanılır. Tarih boyunca büyüye başvurulduğu gibi günümüzde de en gelişmiş toplumlarda bile büyü yapanlara ilgi duyanlar vardır. Magilerın bu insiye törenine rastlamış olan Frigyalıların bu törensel büyü merasine dair kayıtları bulunmaktadır. Yunan yazarlarının ifadelerine göre Magiler, din esas ve ayinlerinde, geleneklerinde bile kâhinlerdi. Anlaşılan iç eğitimlerinde insiye seviye testlerini biliyorlardı. Bunlar kâhinliğin, hipnoz etmenin ana unsurları olan bilgeliklerdi. Büyü yapan Magi insiye transına girerdi. Çünkü doğaüstü güçlere ulaşması, kâhinlik yapabilecek kudrete hayallerini kuvvetlendirecek güce ancak böyle ulaşılırdı. Bu alanda Magilere atfedilen şu görünümler ileri sürülür: "*İnisiye olmayan kişiler "Hayal Gücünü", "hayal ürünü" ile eş anlamda idrak ederler. Başka bir deyişle gerçek dışı bir görünümde oluşunca ancak "Hayal Gücü" bu gerçeğin ifadesidir. Bir insan astralda/hayal etme düşünsel seyahatinde ve hatta insiyenin gücü ile oluşan daha yüksek bilinmez bir âlemde; bir şekil yarattığını hayal ediyorsa ve o şekil o âlemde mekân eden zeki bir varlık tarafından bizim âlemdeki çevre kadar somut olarak algılanıyorsa. Hayal gücünün yarattığı bu şeklin geçici bir varlığı olabilir. Bu önemli herhangi bir sonuca neden olmayabilir veya da canlandırılıp iyi veya kötü bir amaç için kullanılabilir.*" Bölgedeki ruh çağırma, falcılık, büyü, hipnoz, telepati, esrime ve muskacılık maharetlerini sergilemişlerdi. İskitlerin esrime (kendinin dışına ruhen coşkuyla taşma) törenlerinde (zikr çekme) kenevir tohumu ve ondan elde edilen esrar ile yapılan sarhoşluk ile kendinden geçme törenleri yapıldığını Herodot belirtir. "*İskitler kızgın taşlar üzerine kenevir tohumları atıyordu.* Dinsel bir davranışın sözkonusu olduğunu anlayamayan Herodot, sözlerinin devamında, .."*çıkan duman onları öyle mutlu ediyordu ki, zevkten haykırıyorlardı*" diyor.[21] esrimeye girebilmek için Esrar/kenevir (bhang) kullanıldığını belirten rivayetler Avesta'da vardı. Zerdüşt'ün esrimelere katıldığına dair, O'nun için, "*Bedeni uyurken ruhu cennete yolculuk ediyordu*", diye geçer. Ayrıca Avesta geleneğinde bizzat Zerdüşt "*kendini esrimeye vermesiyle*" biliniyordu. Görülen ona kendinden geçtiğinde gelmiş ve Ahura-Mazda'nın sözünü bu haldeyken duymuştu.[22]

21- *Bkz. İskitler, Herodot Tarihi IV. s.73.*

Türkçede kullanılan "*Sarhoşluk*" etimolojik olarak "*ser xweş=kafası hoş*" şeklinde Ariyaca (Kürdçe) dilden gelir. Aryanlar bu konuma girmeselerdi, herhalde bu kelimede olmazdı. Sarhoşluğun en ağır biçimi afyon tarzı zararlı maddeler ile yaşanırdı. Ağır hastalıklarda acıları dindirmede kullanılan esrar, afyon gibi maddelerin kerametini en iyi Magiler bilirdi. Herodot Aryan İskitlerin, Kenevir tohumlarını süte karıştırıp, mayalandırdığı ve bu içki ile nasıl sarhoş olduklarını "History'sinde anlatmıştı. Doğu Aryan toplumlarında Medli Magilerin dini yaşam tarzları, mesleklerindeki kastsal örgütlülük, dini vecibelerindeki kurallar onları anlaşılan fazlası ile düşünsel eylemliğe sürüklemişti. Nitekim bunu kimi zaman abartarak yaptıkları törenlerde esrimelere; Haoma içkisi içip sarhoş olarak ve danslar ile vecde, transa girerek Tanrı Mithra veya daha sonraları Ahura Mazda'dan bir şekilde istiyorlardı. Esrimelerde "*dönüşümlere*" girerek evreni açıklamaya çalışıyorlardı. Yapılan *zikr* törenleri *Zend* ile anlamını bulmuştu. Sanırım. "*Zend*" kelimesi Ariyacada ve Medcede "*kolkola, zincir halkası*" manasına gelir. Zerdüşt'ün Gathaları ezberden söylenirken zikr çeken müritler ve inananlar kolkola girerler. Bu ilahi dans etme ve ilahi şarkı söyleme tarzı hala bölge inançlarında devam etmektedir. Özellikle: *Kadirilik, Nakşîcilik, Alevilik, Kakayilik ve Êzidîlik* gibi. Kürd orijinli dini topluluklarda fazlası ile görülür. Newrozlar en son kutsal dönüşümün beklendiği Newroz gününde Magiler en büyük, en olmaz kendini dışa vuran esrimeleri herhalde yaşamışlardır.

MAGİLERDE İSYANCI GELENEK

Doğu Aryan din adamları bazen güç ve ayrıcalıklarını birçok isyanda kullanan öncü roller dahi edinmişlerdi. Med İmparatorluğu, Ahameniş Hanedanı'na geçtiği zaman, toplumsal statüleri bozulan Magiler saraya karşı başkaldırmıştır. Perslerin kendi tanrı ve dini inançlarını, Magi inancına karıştırmalarına da itiraz ediliyordu. Bu Magi başkaldırısının bastırılması, Persler arasında '*Bagadayiş*' ismi ile bayram olarak kutlanmıştır. Bu olay, Ahameniş Kral I. Dara'nın

22- *Bkz. Widengren'iu belirttigi kaynaklar, s. 91.200. Barnabas İncili, 2. Bölüm Münnecimlerin ziyareti.*

Bihustin Kitabelerinde de geçmekteydi. Örneğin Ahamenişler döneminde MÖ 522'de Kral Kambiz'in (Cambyses) ölümünü fırsat bilerek Magiler isyan çıkarmıştılar. Daha önce gizlice öldürülmüş ve halktan saklanmış Ahameniş prensi; Kambiz'in kardeşi *Bardiya*'nın yerine geçip, "*Ben Bardiya'yım diyerek!*" isyan çıkarıp, geçici olarak iktidarı ele geçiren Magilerin Ahameniş sarayındaki darbeci- isyancı lideri *Gaumota*'ydı. Gaumota da bir Magi lideri idi. Daha önce anlattığımız gibi bu dini yapılanma Perslerin askeri yapılanması tarafından boşa çıkarıldı. Darius'un babası ile birlikte Harekete geçen Ölümsüzler Ordusu Medli Magi isyanını boşa çıkardılar.

İleride de anlatılacağı gibi, Partların yıkılmasında ve Sâsânîlerin iktidara getirilmesinde de, aynı rolü Magi Mûbedleri isyan çıkararak gerçekleştirmişlerdi. Zaten dini kurum yöneticileri hiçbir zaman siyasal önderliğin önüne geçememiştir. Fakat kitleleri Magilerin ayalandırmadaki rolleri her zaman vardı. Bu güçlerini de birçok defa kullanmışlardı.

ZERDÜŞT'ÜN HAYATI

Etimolojik olarak Zerdüşt kelimesinin Yunanca karşılığı (-Avrupa lisanlarında da Yunancası kullanılır.) *Zoraastre (Altın Yıldız) veya Zéréthostrô (Parlak yıldız)* namıyla isimlendirilmektedir. Ünlü Kürd şair ve siyaset adamı Cigerxwin, Zerdüşt adını; "*Zar-dest*" (doğruyu söylemek) anlamında kullanmıştır. *"Zarath*: güzel", "*rath*", Kürd-çe'de "doğru" manasına gelen "*Rast*" kelimesinin bükümlü ilk biçemidir. Halk dilinde *"Zerdüşt", "yaşayan yıldız"* olarak nitelendirilir. Kürd araştırmacılara göre; farklı kaynaklarda, Zerdüşt ismi *'gerçek dil' veya 'gerçek dile sahip peygamber'* ve Avesta'da *'spitama Zarathuştra'* olarak geçmekte olup *'sarı develerin sahibi'* anlamına gelmektedir. Asur ve Arap kaynaklar, Zerdüşt'den Magilerin lideri veya Magilerin peygamberi diye söz eder. Zerdüşt'ün temsil ettiği dini etkinliğinin MÖ 1000-600 yılları arasında bir tarihe yerleştirilmesi önerilmiştir.

Avesta'daki Mazdacı gelenek verileri doğru kabul edilecek olursa, Zerdüşt'ün MÖ 628-551 arasında yaşadığı saptanabilir. Dilbilimsel çözümleme, peygamberin *"İskender'den 258 yıl önce"* ifadesi (MÖ

588) büyük olasılıkla Ahameniş İmparatorluğuna son veren Büyük İskender tarafından Persepolis'in fethine (MÖ 330) gönderme yapmaktadır. Daha geç tarihli Avesta metinleri, Zerdüşt'ün gökteki ön-varoluşu üzerinde ısrarla durur. Her ne kadar Zerdüşt'ün yaşamı konusunda spekülasyonlar olsa da, Fransız Oryantalist *Anquetil Duperron'a* göre, Magilerin–Mêcusiliğin kurucusu Zerdüşt'ün, Medler döneminde yaşamış olduğu genel kanı olarak kabul edilmektedir. Zerdüşt, 77 yıl ömür sürmüştür. Bu dönem Med tarihinin parladığı dönemdir. O'nun yaşamı hakkında her ne kadar çelişkiler olsa da, çoğunlukla tarihçiler, O'nun MÖ 600 ve 500 yılları arasında yaşadığını kabul etmektedir. Zerdüşt'ün fikirleri dikkate alındığında; insanlığın bölgedeki tarihsel kültürel evrimine uygun olması bakımından iddia edilen dönemde yaşadığı tespitleri tarihselliği bakımından da mantıki bir yaklaşımdır. Zerdüşt anlaşılan doğuda Hintli felsefeciler ile tartışarak kendini yenilemişti.

Avesta' da anlatılan rivayete göre Zerdüşt, *Zaotar*'dı (Yaşt 33: 16), yani "*kurban rahibi ve ilahi okuyucu*" bir Magi rahibiydi. (Sanskritçe'de: *hotar)*. Çağrısıyla seslendiği topluluk Spitâma'nın Kawa denen şefleri ve "*Karapan"* (mırıldanan) ve *"usig"* (kurban edici) denen Magi rahipleri bulunan yerleşik çobanlardan oluşuyordu. Zerdüşt'ün ailesi bu at yetiştiricisi *Spitâma* ("patlak saldırılı") kabilesindendi. Babasının adı *Pirhaspira*'ydı (atı benekli). Zarathuştra, onların ailesinin ismidir. Avesta'ya göre, "*babasının adı 'Pirhaspira'*, annesinin adı ise '*Duxdu veya Exdube*'dir. Annesinin kabri, Batı Urmiyeye'de Tirgewer bölgesinin *Enbe* köyündedir." Bu bölge tamamıyla Kürdlerle meskûn bilinen, günümüzde "*Kürdistan'é kûr*" (Derin Kürdistan) diye geçen bölgedir. İran-Irak-Türkiye sınırını oluşturan bölgeye, yerel Kürd halkının "*Sê sinor*" (Üç sınır) diye adlandırdığı mıntıkadır. Çevresinde günümüz Yüksekova'nın (eski adı *Gever*'di) etrafında kalan *Mırgever, Tırgever ve Gever ovaları* vardır. Tırgever günümüz İran sınırları içinde Gever'in Güneydoğusuna İran Devleti hâkimiyeti altında kalan Doğu Kürdistan topraklarındadır.

Sâsânîler döneminde Zerdüştçülüğün bilgilerinin özet olarak MS 9. yüzyılda toparlanıp yayınlandığı *Denkard*'da, Zerdüşt'ün dünyaya gelişi ilahi bir eser olarak sunulur: "*Tarihin ortasında" ve "dünyanın merkezinde doğar. Zerdüşt'ün "hvan'fia" (dünyaya geleceği müjdesini) alan*

annesi büyük bir nurla sarıldı. Üç gece boyunca, evin kenarları ateş içinde gibi görünüyordu. Gökyüzünde yaratılan bedeninin özü ise yağmurla yere düştü ve bitkilerin boy atmasını sağladı. Peygamberin akrabaları arasında yer alan hiç doğurmamış iki genç inek bu bitkilerden yedi. Öz, onların sütüne geçti ve Haoma ile karıştırılan bu sütü Zerdüşt'ün anababası içti: ve onlar ilk kez birleştiler ve kadın Zerdüşt'e hamile kaldı."[23]

Zerdüşt evliydi ve iki çocuğunun adı bilinmektedir; bunlardan küçüğü kızdı, adı *Pouruçista'ydı* (Yasna 53: 3). Zerdüşt yoksuldu. Meşhur bir Gatha'sında Ahura-Mazda'ya kendisini koruyup yardım etmesi için yakarırken, şöyle haykırır: *"Niye güçsüz olduğumu biliyorum ey bilge: Çünkü sürüm küçük ve az adamım var."* (Yasna 46: 2). Bir diğer gerçek, Zerdüşt'e dair çeşitli aralıklar ile bölgede olagelmiş mitolojik öykülerin varlığıdır. Son anlatılan Zerdüşt efsanelerinin birinde O, 23 yaşında, Sebelan Dağı'nda ya da Hewler (modern Güney Kürdistan-Irak) kentine yakın bir dağda inzivaya çekilmiştir. Zerdüştlük MÖ 575 senesinde İran'da Urmiye kasabasında oluşmuş ve MÖ 549 tarihinde dinini yaymaya başlamış olduğunu kabul etmek gerekir. Dininin irşat döneminde, on yıl boyunca bütün Medya ülkesini kent kent dolaşmıştır.

Zerdüşt'ün Ahura-Mazda adına saldırmaktan çekinmediği Magi rahipleri, geleneksel Aryan dininin bekçileriydi. Ama çok geçmeden O'nun fikirlerine karşı konamaz tepkiler geldi. Zerdüşt kaçmak zorunda kaldı. *"Hangi ülkeye kaçayım?"* diye haykırır; *"Nereye kaçmak, nereye gitmeli? Beni ailemden ve aşiretimden uzaklaştırıyorlar; ne köyüm ne de memleketin kötü reisleri benim yanımda."* (Yasna 46: 1). Daha sonra yönünü Medlerin doğudaki eski yurtları Belx, Tus kentlerine çevirmiş Fryâna aşiretinin reisi *Vîştaspa*'nın (Hystaspe/Kıstasıp diğer adı) yanına sığınmıştı. Kawa Vîştaspa'nın sarayına gitmiştir. Bölgesel liderlerinden Vîştaspa, Zerdüşt'ün dinine inanan ilk yerel hükümdardır. Zerdüşt, Parthiya satrapı Vîştaspa'ya dinini kabul ettirerek, siyasi iktidara yerel düzeyde ilk başarısını kazandığında, 40 yaşındaydı. Bu bilgi bize onun İran'ın doğusunda, büyük olasılıkla Harizm veya Baktra'da kaldığı sonucuna varılmasını sağlamaktadır. Kral Vîştaspa O'nun dostu ve koruyucusu oldu (Yasna 46: 14; ij 16). Buradan hareket ile Zerdüşt'ün dini Med toplumunun arasında yayılmaya başlar. Ama ona karşı direniş zayıflamadı ve Zerdüşt, bazı kişi-

23- *Bkz. Denkart, 7. 2. 48 vd, çev. Mole, a.g.y, s. 285-286.*

sel düşmanlarını açıkça kınadı: *"hâlâ başlıca engel olan" Bandva* (Yasna 49: 1-2) ve "evine dönen Zerdüşt *Spitâma* ile soğuktan titreyen koşum hayvanlarına *'Kış Köprüsü'*nde saldıran ve köprüden geçmelerine izin vermeyen, küçük prens "*Vaepya*" idi. (Yasna 51: 12). Bu olayın kayıtlı anlatımı Gathalardaki yorumlardan elde edilmiştir.

Zerdüşt, bu parlak başarısını gördükten sonra MÖ 508 senesinde yetmişyedi yaşında vefat etmiştir. Başka bir *"rivayete göre, Zerdüşt 77 yaşında iken, Turanlı Bnitvarkhş tarafından, bir ateş tapmağında öldürüldü. Daha geç tarihli bazı kaynaklar, katillerin kurt kılığına girdiğini belirtiyor."*[24] Bu öldürülme efsanesi, Zerdüşt'ün yazgısının anlamını hayranlık uyandıracak bir biçimde ifade ediyor; çünkü "*kurtlar*," peygamberin büyük bir cesaretle eleştirdiği "*Ân*" (erkek cemiyetlerinin) üyeleriydi. *"Ama mitleştirme süreci en az onbeş yüzyıl sürdü. Zamanla Mazdeist gelenek içinde Zerdüşt tanrılaştırıldı. Helenistik dünya da Zerdüşt, örnek din adamı (Magus) olarak yüceltildi ve İtalyan Rönesansı'nın filozofları ondan hep "Magus" diye söz etti. Son olarak şunu da ekleyelim; Goethe'nin Faust'unda, Zerdüşt'ün en güzel mitinin yansımaları bulunur."*[25]

Batılı tarihçilerin birçoğu tarihin ilk filozofları olarak Yunanlı *Thales*'i (MÖ 625-...), *Anaximandros*'u ve *Anaximenes*'i gösterirlerdi. Bu bakış açısı 18. Yüzyıl öncesi kıt bilgilenmeden kaynaklanan bir olaydı. Daha sonra "*Batıcılık*" fikriyatı ile "*Oryantalizm*" doğdu. *Oryantalizm/ Şarkiyatçılık*; Yakın ve Uzak Doğu toplum ve kültürleri, dilleri ve halklarının incelendiği batı kökenli ve batı merkezli araştırma alanlarının tümüne verilen ortak ad oldu. Batılı devletlerin sömürgecilik dönemine denk gelen oryantalizm, *"Batı Avrupalı beyaz adamın Doğu hakları ve kültürüne yönelik dışarıdan, ötekileştirici, inkârcı ve önyargı dolu yorumlarına işaret etmektedir."* Bu nedenle uzun bir zaman boyunca, çağdaş uygarlığın Roma ve Grek uygarlıklarının hediyesi olduğuna inanıldı.

1799'da Mısır hiyeroglif yazısının deşifre edilmesi ve bunu izleyen arkeolojik uğraşlar, 1890'larda Sümerce ve Ariyaca'nın deşifre edilmesi

---

24- *Bkz. Pehlevice RiVdyüi, 47: 23, alıntılayan Menasce, Anihropas, 35 - 36, s. 4 5 2 (krş. Duchesne- Guillemin, La reiigon de i'Jraı aneîen, s. 341, dipnot 3.*

25- *Bkz. Mircea Eliade, "Dinsel inançlar ve düşünceler tarihi", Cilt. i. Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına, Çeviren: Ali Berktay s.388.*

neticesinde Homeros'un eserlerinin ve Zerdüşt'ün Avesta-sının çözümlenmesi Yunan uygarlığından çok önceleri Yukarı Fırat'da, Sümer'de, Mısır'da, İran'da ve İndus'da değerli kültürlerin varlığını ortaya koydu. *"18. Yüzyıl Aydınlanma Çağı düşünürleri bazen Doğu kültürlerinin, Hıristiyan Batı kültürü karşısında üstün olduğunu savunmuşlardır. Örneğin Voltaire, Hıristiyanlığa üstün olan rasyonel mantığın dünyaya dair gözlemlerin kaynağını oluşturduğu; dini bilgiye dolaysız biçimde sadece akıl yoluyla ulaşılabileceği ilkesini esas alan, tek tanrılı tanrı inancı olan Deizm'i desteklediği gerekçesiyle, Zerdüştlük inancının araştırılmasını teşvik etmiştir. Abraham Anquetil-Duperrron, Zerdüştlüğün kutsal metinleri olan Avesta'yı tercüme etmiş, William Jones ise Hint-Avrupa dilleri üzerinde yaptığı araştırmalarda Doğu ve Batı kültürlerinin birbirine karıştığı ilk dönem tarihi bağlantıları ortaya çıkarmıştır."*[26] Diğer yandan Oryantalizm, Doğu'ya ilişkin ideolojik önyargılar ve perspektiflerin hâkim olduğu, düzenlenmiş (veya Doğululaştırılmış-Orientalized) yazı, uzak görüşlülük ve araştırma tarzıydı. O, tüm düşünce ve araştırma alanı tarafından ifade edilen Doğu imajıdır. Bu tarz hatalı bir tarih ve kültürel çalışma ve yorum görüntüsüne birçok Doğulu tarihçi de Batı'ya duydukları hayranlığa ayrıca kapılmışlardı.

Ön Asya'da Mezopotamya kültürü, MÖ 3000'lerden-500'lere Bereketli Hilal'den İran'a oradan Hindistan İndus ovasına uzanan bu uygarlık, Akdeniz'de MÖ 400'lerde şekillenen Helen uygarlığından çok daha eskiydi. Bu önceliklerin sadece insan marifeti olmadığını daha kitabın başında belirttik. Sorun, *Helen, Sami, Hindu* veya *İranlı* olmak değildir. Fakat Batılı tarihçiler medeniyet tarihini hep kendileri ile başlatarak, dünya medeniyet tarihini yanlış sunmuşlardır. Doğulular da kendi tarihlerinin farkında değillerdi. Batılıların yaklaşımı tarihe politik bir yaklaşımdı. Doğulularınki körlüktü. Özellikle 19. Yüzyıl Batılı tarihçilerin bazıları Batılı olmayan geriye kalan dünya insanına aşağılık psikolojisine kapılmaları amacı ile hareket etmişlerdi. Batılılar medeniyetin Avrupa kıtasında Yunan merkezli başlatma bilgisi sunularak kendilerine bir üstünlük algısı yaratmak istemişlerdir. Açıkçası ırki üstünlük şeklindeki bilimsel olmayan bir mantık ile hareket edilmiştir. Gerçekte insanoğlunun hiçbir ırkı, fizyolojik olarak saf

26- *Bkz. Edward Said, Freud ve Avrupalı Olmayan, Aram Yay. 2004.*

değildir. Antropolojik olarak toplumların geleneksel üretici alışkınlıklarının örgütlenme tarzı ve şahısların IQ'sunun (*Zekâ seviyesinin*) belirleyici olduğudur. Toplumların medeni gelişimi ise farklıdır. Onların gelişimini sosyal, kültürel ve iktisadi örgütlülüklerinde uygarlık gelişimleri, düşünsel olarak gerçekçiliğe yakınlıkları ve sahip oldukları öncelikle uygun tabiat koşullarında yaşıyorlarsa bir medeniyet yaratmışlardı. Toplumların özel becerileri ikinci plandaydı. Henüz tabiat üzerinde hâkimiyetini kuran medeniyete yeni adım atan Antik Çağın Batılı insanları için de bu kaçınılmazdı. Kimse eşit koşullarda değildi. Ne doğal olarak ne de yaşadıkları tarihsel yükleri ile.

Dünyada aynı dönemde gelişen bölgeler bu bakımdan dikkat edilirse ortak özelliklere sahiptir. Bu gün bilim adamları bu görünümün dünyanın Neolitik Çağ'dan (Buzul Çağı) çıkışındaki iklimsel koşullarına bağlıyor. İnsanlar için yaşanabilir coğrafyalara sürekli göçler olmuştu. Oralarda medeniyet; toplu yaşamda ilk şehirleşme, ilk tapınaklar, ilk yollar, ilk ticari araçlar ve mallar üretilmişti. Günümüzde tarihi bu kalıntılar özellikle ilk olarak Ön Asya'da Bereketli Hilal üstünde görülmüştü. Bu medeniyet daha sonraları Tell Halaf üzerinden Sümer'e kaymış oradan tekrar Umman Körfezi, Suriye, İran ve Antolia üzerinden dünyanın geri kalan bereketli yeni alanlarına yayılmıştı.[27] Medeniyet, Sümer sonrası ilk Mısır'da gelişme göstermesine rağmen Suriye üzerinden Antolia halkları kendi yaratıcıkları ile Mısır'dan daha girişkendi. Bir yerde bu konuma Antolia halkları yeni aldığı Batı Aryan Deniz kavimleri ve Thrak kavimleri göçler ile girmişti. Sonraki dönemlerde de Ön Asya'da yapılan arkeolojik kazılar, Hatti, Hurri-Mitanni, Hititler gibi başka uygarlıkların da varlığını ortaya çıkardı.

Akdeniz ve karadan Suriye ve Antolia üzerinden Fenikeliler ve Frigler vasıtası ile Yunan toplulukları bu medeniyete kavuşmuştu. Yunanlılar da MÖ 8. ve 7. yüzyıllarda tüm Akdeniz, Ege ve Karadeniz kıyı şehirlerine artan nüfusunu yerleştirdikleri şehirler kurarak kolonociliğe başlamışlardı. Yunanlılar Kıta Avrupa'sına ve Kuzey Afrika'ya yayılarak medeniyetin daha gelişkin öğelerine sahip olmuşlardı. Anlaşıldı ki, Urfa Göbeklitepe'deki tapınağı temel alırsak 10.000

27- *Tel Halaf, günümüzde Şanlıurfa'nın Ceylanpınar ilçesinin hemen karşısındaki Resulayn'ın yaklaşık 2 km batısında yer alan bir kasabadır.*

yıl sonra, yazının Sümer'de kullanımını MÖ 3200 dikkate alırsak, yani Batılılar MÖ 4. yüzyılda, olgunluğuna erişen Yunan düşüncesi kökenini daha eskilerden alıyordu: Mısır ve Küçük Ön Asya'dan. En yakın Romalılar da batı adına Yunanlılardan ve Fenikelilerden MÖ 4. yüzyılda ancak öğrenmişlerdir.

Diğer yandan Sümer medeniyetinin Doğu'ya kayışı da aynı şekilde gerçekleşmişti. MÖ 2500 sonrası Sümer ve Mısır'dan deniz yolu ile Umman Körfezi üstünden ve karadan Elam'ın başkenti Susa/Şuşa üzerinden Hindistan'a; İndus'a ulaşılmıştı. Ulaşılan her bölgenin de kendine has geliştirmiş olduğu uygarlıklar vardı. İndus üzerinden gelişen Doğu Aryan dini yaşam ve kültürü İrani toplulukları ile tekrar batıya anlaşılan MÖ 16. yüz yılda İran üzerinden hareket etmişti. Önceleri *İran, Urartu, Yukarı Mezopotamya, Mitanni, Geç Hitit Bölgesi, Kilikya, Akdeniz Kıyıları, İç Antolia, Karadeniz kıyıları ve Ege Yunan Adaları* bu yeni medeniyet ile tanıştı. Doğulu dini kültür oldukça farklı ve kendine has yeni bir biçemde görünüyordu. Doğu Aryanlara ait medeniyetin Batıya yolculuğunda İran'a ve daha sonra MÖ 5. - 1. yüzyıllar arası Roma'ya kadar giden Doğu Aryan dininin temsilcileri olan Medli Magi din adamlarının etkinliği ve özellikleri dikkat çekicidir.

Yani bir kronolojik sıra yaparak Sümer'in, Mısır'ın dini rahiplerini daha çok efsaneci ve daha sonra bölgede MÖ 16. yüzyılda görülmeye başlayan Doğu Aryan-Hindui dinin rahiplerini; Mitannili Maryannuları bir kenara bırakırsak, Medli Magileri felsefeci olarak gösterebiliriz. Magilerin önde gelen filozofu da hiç şüphesiz Zerdüşt'tür. Hadi Sümerli ve Mısırlı filozofları bir kenara bırakalım, görüldüğü gibi Zerdüşt, Yunanlı bütün filozofların hepsini tarihsel olarak önceler. Avrupa kıta olarak insanlığın evrimindeki çağları Mezopotamya uygarlığına göre geç yakalamıştır. Kaldı ki Yunan medeniyeti öncesi Yunanlıların "*Doğu*" dedikleri Antolia'da ayrıca Göbeklitepe, Halaf, Sümer, Hurri, Hatti, Hitit ve Mitanni daha sonra Med Magi dini ile gelişen bir Hindui-Aryan dini felsefe de vardı. Yunanlıların, felsefelerini Mısır'dan aldıklarına dair kesin kanıt öne sürülemez. Sonuçta, komşuları olan Hititler, Fenikeliler, Medler ile kültürel, ticari-sosyal ilişkiye geçtiler. Ancak, bu ilişki yaklaşık, MÖ 2000 ile MÖ 600 yılları arasında, Yunan felsefesi üzerinde Akad, Asur,

Kenan, Ugarit, Fenike, Mitanni ve Mısır etkisini doğurdu. Yunan uygarlığının aldıklarına ve önceki esinlenmelerine kısaca gözatacak olursak: Eski Grekçe, Yeni Grekçe ve Latince temel olarak Kenan ve Fenike alfabesinden gelmektedir. Antolia'dan Yunanistan'a geçen önemli şeylerden biri Fenike alfabesidir. Bu fonetik alfabe, ilk olarak Akad ve Asurlu tüccarların Antolia'ya bu kültürü taşımaları sonucu kullanılmıştır. Yunan tanrılarının kökeni Antolia'ya kadar uzanmaktadır. Zeus Girit'ten, Afrodit Kıbrıs'tan, Poseidon Antolia'nın Ege kıyılarından alınmıştı. Biraz daha uzağa gidildiğinde Sümerlerin efsane kahramanlarına Yunan mitolojisinde sıkça rastlanır. Doğu Aryan Mitannilerin Güneş Tanrısı Mithra, önce Ön Asya'ya daha sonra Büyük İskender döneminde Balkanlara, Roma İmparatorluğu çağında en batıya İngiltere adalarına ulaşacaktı.

Medeniyetin tarihsel seyri bakımından da felsefenin oluşum seyrinin mantıki gelişiminin bu şekilde olması gayet normaldir. Felsefenin de insanlık medeniyetinin gelişimi seyrinden ne bilgi birikimi, ne zaman ne de konum olarak kopuk ve farklı gelişmesi zaten mümkün değildir. Nitekim felsefe de Mezopotamya'dan kendi en yakın çevresinden Ege kıyılarına-Yunanlılara doğru zamanla yol katetmiştir. Bu hususta günümüz felsefe ve düşün adamları da benzer tespitler yapmaktadır.

Fransız tarihçi *Emile Brehier*, İlk Yunan felsefecilerinin *"gerçekte bir şey icat etmek zorunda kalmadıklarını"* Mezopotamyalılara ait *"yaratılış"* efsaneleri gibi metinlerin kopyalandığını söyler. *Bertrand Russel*'da *"Tarihte Yunan uygarlığının birdenbire doğuşunu açıklamak kadar güç ve şaşırtıcı bir iş yoktur"* der. Yunan medeniyetinin kökeninde Mısır ve Mezopotamya olduğunu belirtir. *Farabi* 'de medeniyetin, Eskiden Irak halkı olan Keldânîlerde ortaya çıkmış; oradan Mısır halkına ulaşmış; sonradan Yunanlılara, onlardan da Süryanilere geçmiş ve böylece Araplara ulaşmıştır, tespitini yapar. İran'ın ünlü İslami düşünürü *Ali Şeriati*; *"Kürdler felsefeyi Yunanlılara öğretti"* der. *Nietzsche* gibi Avrupa'nın en büyük filozoflarından birinin de iddiası Zerdeşti tarihin ilk filozofu saymasıdır. Gerçi sadece Nietzsche değil, diğerleri de, söze konu olduğunda "*filozof Zerdeşt*" derler. Fakat felsefeyi de kendi medeniyetlerinde başlatırlar. Eğer Zerdüşt filozof

ise ve onların sözkonusu diğer filozoflarından önce yaşamışsa felsefe nasıl Yunan'dan başlayacaktı ki? Oysa Yunanlılar için öne çıkarılması gereken onların felsefeyi sistematik bir bilim dalı haline getiren rolleri ile bu alanda bir gelişimi sağlamış olmalarıdır. Yunan felsefesinin bölge coğrafyasında yeri yukarıda sıraladığımız şekildedir.

Zerdüşt belki de çağının Hindistan ile daha sonra Babil ve Suriye'de görüşeceği Yunanlı felsefeciler arasında doğunun felsefe bilgilerini taşıyan iyi bir ulağı; felsefi köprüsü olacaktı. Zerdüşt'ün şöhreti İran taraflarından Hint bölgelerine kadar yayılmaya başlayınca neşrettiği din hakkında kendisiyle tartışmaya ve konu hakkında fikir sahibi olmaya Hint Brahmanlarından *Cengerenhace* namındaki birisi Belh'e kadar gelmiş, görüşme Zerdüşt'ün Brahman Cengerenhace'yi bu dini kabul etmesi ile sonuçlanmıştı. Mîr Zülfikar Ali'nin eseri olduğu sanılan *Debistânü'l-mezâhib'de*, o esnada Belh'de hükümran olan zatın meşhur I. Darius'un babasının, *Viştaspa* (Kistâsıb) olduğunu beyan ediyor. Yerel kral Viştaspa'ın Yunan tarihinde "*Hystaspe*" namıyla tanınan eyalet hükümdarı olması gerekir. Zerdüşt, on sene kadar Belh'te kaldıktan sonra MÖ 529 senesinde, dinini yaymak için, Babil bölgesine geçmiştir. Zerdüşt'ün bu esnada Keldânîstan (Babil-Asur) taraflarında seyahat eden Yunan hâkimi ve filozof *Pitagor* (Pythagore MÖ 570-495) ile mülakat etmiş olduğuna ihtimal verilmektedir. Ortodoks Papa *Saint Clément*'in (MS 92-99) Pitagor'u, Zerdüşt'ün bir şagirdi olarak tanıtması, bu ihtimali güçlendirmektedir. Zerdüşt üç sene süren bu seyahatten İran'a tekrar döndüğü zaman, babası Kistâsıb'ın yerine geçen I. Darius daha sonra istila ettiği, Keldânîstan (Babil-Kalde), Medya ve Belh taraflarında kendi mezhebinin tamamıyla yayılmış olduğunu görme mutluluğuna kavuşmuştu.

İnsanlık kendini çevreleyen evreni hep yorumlamaya çalışmıştır. Bu düşünce oluşturma ve tanıma eylemlerinde kendini geliştirirken düşün alanında karmaşık tanımlar içinde kalmıştır. Çünkü evren ve insan, insanoğlunun mantığı dışında bir gerçeklik ve onu hep şaşırtmaktadır. Karmaşa karşısında düşünsel yoğunluk yaşamamak imkânsızdır. Düşünce üretimini belli bir mantığa ve sistematiğe yerleştirmek kaçınılmaz olmuştur. İnsanın etkinliğinde yoksa içinden çıkılmaz hale gelirdi. Düşünsel üretim konumuna en yakın kişiler toplumlarda daha

çok din adamları olmuştur. Doğu din adamlarında tefekkürcülük felsefi düşüncenin gelişimini hızlandırmıştır. Mezopotamya dini kültürü daha çok mitolojik hikâyeler üstüne kuruluydu. Oysa Doğu Aryan uygarlık dini alanda felsefi bir boyutu da tefekkürcülük ile yakalamıştı. Doğu Aryan –Hindui dinin bu felsefi çıkışı Zerdüşt ile yakaladığı ön görülür.

Bilindiği üzere Zerdüşt Hindui din âlimleri *Upanişadlar* ile görüşmüştü. Ayrıca kendisi de Upanişadların geleneğinin devamcısı olan Magi din ailesindendi ve Magi din adamları tarafından yetiştirilmişti. *Upanişad (Upanishad)* sözcüğü, *Upa (yakın) ve sad (oturmak)* sözcüklerinin bileşiminden oluşur ve bundan da Upanişadların (gerçeğe, ustaya) *'yakın oturanlar'*, yani yalnız eriştirilmişler için gizli bir öğreti olduğu anlaşılır. Upanişadlar'a "*Vedanta*" da denir. Doğu Aryan-Hindui felsefesinin ve mistisizminin en büyük ve en önemli kaynağı öncü aydınları olarak Upanişadlar görülür. Ateşperesti Hindui-Aryan dinin ilk aydınları olarak da kabul edilen Upanişadlar, dini önderinin yanında "*diz çöküp oturan*" ondan "*özel derin bilgiler*" almış kişiler olarak da tanımlanırlardı. Onlar dünyanın ilk felsefe teoremlerini ortaya koyan kurucu aydınları olarak da kabul edilirler. Bütün Upanişad eserlerde üzerine basılarak öğretilen temel dini felsefi öğreti, bütün evrenin Tanrı olduğu, insan ruhunun da (Atman) aslında Tanrı'nın bir parçası olduğudur. Öldükten sonra su damlasının okyanusla birleşmesi gibi insanın da Tanrı ile birleşeceği, onda özümlenip Tanrı'da yok olacağı onunla bir olacağı doktrinidir. Hinduizim'de binlerce Upanişad olmasına rağmen 13 ünlü Upanişad'tan bahsedilir. Bunlar önemli eserler sunmuşlardır. En eski Upanişad eserleri; *Brihadaranyaka Upanişad ve Çandogya Upanişad*'dır, bu iki Upanişad MÖ 800-700 yılları arasında yazılmıştır. *Kaushitaki Upanişad, Taittiriya Upanişad, Kena Upanişad, Aitareya Upanişad, Mundaka Upanişad, Katha Upanişad* da Upanişad edebiyatının eski örnekleridir ve Budizm öncesi dönemde MÖ 600-500 yılları arasında yazılmışlardır. Upanişad felsefesi metinlerinin hangi tarihlerde oluştuğunu saptamak zordur. Hindistan topraklarının ürünü olan bu metinlerin MÖ 800 yıllarda tamamlanmış olduğu sanılıyor. Upanişadlar verdikleri eserler ve sözlerde en ilkel inançlarla, insan zihninin varabileceği en aşkın, en ileri sezgiler, en yüce kavram-

ları içinde barındırır. Onlara ait bir cümle ile felsefi güçlerini tanımlayabiliriz. *"Ne ak ne kara, ne sebep ne sonuç, ne geçmiş ne gelecek olarak gördüğün şeyi bana anlat."* Var olan şeyler değişik görüntüler sergilese de Upanişad öğretilerine göre tek olan ve hep aynı kalan bir özü paylaşırlar. Upanişadlara göre her şeyin özünde *Atman* vardır. Bir Hindu *Rışısi* bu konuyu öğrencisine etkili bir örnekle anlatır: Bu fikri bir de şu örnek ile dinlendirirler: - *"Bana lütfen Atman'dan biraz daha söz eder misin?"* - *"Peki, bu tuzu suya dök ve yarın bana getir."* Çocuk denileni yaptı.- *"Tuz nerede?"* diye sordu babası.- *"Göremiyorum"*. - *"İç bakalım nasıl tadı?"*. Çocuk; - *"Tuzlu"*. Baba; - *"Peki, şuradan ya da buradan içersen?* Çocuk dedi ki; - *"Yine tuzlu. Hem de her yanı tuzlu."* Babası dedi ki: - *"Tuzu görmesek de tuz her yerdedir. Aynı şekilde Atman da her yerdedir. Onu görmesek bile o, her şeyin içindedir. Her şey varoluşunu o öze borçludur. İşte gerçek budur. İşte o öz varlıktır. Sen de o'sun."* "*Candoqya Upanişad* " Sofistike tarzda, betimleme yoluyla sunulan anlatım yanılgıya da dayansa, bu felsefe, yaşanan yüz yılda oldukça etkileyici olmuştu.

Anlaşılan Medlerin Magi din adamları, yine bir Magi olan Zerdüşt de Upanişad geleneği içinde eğitilmiş ve yetişmiş insanlardı. Magi geleneği de dini-felsefi eğitim baba-oğul arasında sürekli yaşanırdı. Çünkü bu ruhbanlık mesleği babadan oğula aktarılmak zorundaydı. Nitekim bu Medli Magi din âlimlerinden en önemlisi Zerdüşt, dini felsefi alanda Ön Asya'da bir çığır açtı.

AVESTA

Tarihsel kayıtlar yeterli olmadığı ve tahrif edildiği için Zerdüşt ve O'nun kitabı Avesta hakkında bilgiler spekülasyona açıktır. Zerdüşt'ün döneminden kalan Avesta ve ondan daha önce Magu/Magi'li din adamlarınca oluşturulan Gatha'ların tarihin çeşitli dönemlerinde sürekli redakte edildiği, yenileştirildiği ve tahrif edildiği dikkatten kaçmamalı. Yine bu dine ait kaynaklar her yenilenme, redakte edilme ve çoğaltılması şartlarında bölgenin Doğu Aryan kavim ve kabilelerin yüzyıllar içinde değişen dilleri ile reforme ettikleri yeni itikat anlayışları doğrultusunda iktidar erkine en yakın kişiliği olan Magi rahiple-

rince kaleme alınırdı. Zerdüşt'ün yaşamını esas alırsak ondan sonra kaleme alınarak çoğaltılan Mêcusiliğe ait her yeni eserin neyi nasıl anlattığını ve ifade ettiği dilin hangi Aryan halka ait olduğunu kestiremiyoruz. Mêcusilik dini, Aryan İran halkların dışında Sami topluluklarda, Orta Asyalı Aryan kültürlü olmayan halklarda, diğer Doğu Aryan Hindu topluluklarda; Ermenilerde ve Kafkasya'daki diğer halklar arasında da yaygın olan bir din haline yüz yıllar içinde gelmişti.

Biz Med dönemine dair; Magilerin-Mêcusilerin bu dönemdeki ana kaynaklardan ve yaşayan Aryan diline ait lehçeler ile kaleme alınan bilgilerinin Medleri bize tanıtmasında ve dönemin itikat ve felsefi anlayışını göstereceğini bu nedenle Med döneminin bu hususiaki kaynaklarının esas alınması gerektiğini doğru buluyoruz. O'nun dönemine dair en muteber bilgiler Med ve Ahameniş iktidar dönemine kadar yazılmış çivi yazıtları'ndan geriye kalanlardır. Yine Medlerin çağdaş muhatapları olan bölge halklarıdır. Haliyle Urartu, Asur, Lidya ve Keldânî-Yahudi dönem kayıtları önemlidir. Batılı tarihçilerin yazılı kaynakları daha çok Büyük İskender sonrasıdır. Büyük İskender'in İran'a hücumu ve akabinde Pers Kral Darius'un saltanatını yıkması Mêcusiliğe de o kadar müthiş bir darbe indirmiştir. Yunanlı tarihçilerin bu devirdeki halk dini hakkında dönemsel bilgi kaynağı başta Herodot olmak üzere *Strabon, Plutark, Diyodor* gibi yazıcıların eserlerindeki parçalardır. Bu dönemde elde edilen kaynaklarda daha çok iç anlaşmazlıklar nedeniyle Med sonrası yerel Aryan siyasi iktidar ve hanedanlıklarca; Pers, Part ve Sâsânî yönetimleri döneminde tahrif edilmiş bilgiler üstüne oluşturulmuş tarih ve tanıtım yazılarıdır. Bu Aryan devletler dönemlerinde de yazılan Avesta'lar birbirinden farklıdır. Zerdüşt'te bir sahiplenme olduğu gibi, Avesta'da dini belirlemelerde yenilikler hep yapılagelmiştir. Öne sürülen bilgilerin tamamı tartışmalıdır. O halde Milattan Önce 9. ve 6. yüzyıllar arası Zerdüştlüğe ait bilgilerin Medlerin o dönem Magilerin eserleri olarak daha muteber kaynak olacağı dikkate alınmalıdır. Bu bilgiler üzerinden hareket ile yapılan tespitlere en mantıki olan Zerdüştlük hakkında tespitleri Kürd araştırmacılarının doğru yaptığına sizler de okuyunca karar vereceğinizden eminim.

Zerdüşt'e ait kitap olarak tarafların anlaştıkları çerçeve genelde

Sâsânî dönemine dairdir. *"Zerdüşte ait dini şiirlerin bir derlemesi olan Zend, Pehlevi ve Farisi lisanlarından büsbütün başka bir lehçe ile yazılmış olan Desâtîr; II. Sâsânî tarafından kelime bi-kelime Farsça'ya tercüme edilmiş. Sâsân'ın tercüme etmiş olduğu Desâtîr, İngilizcesiyle birlikte (Molla Feyruzeyn Kârûs) tarafından miladın 1818'inci senesinde Kalküta'da tabı' ve neşredilmiştir ki eldeki kitaplar da bundan ibarettir."*[28] Part ve Sâsânî MS 224-651 döneminde kullanılan Ariyaca'dan gelişen Pehlevice dil ile yazılmış *Dinkârd*'ta, Avesta, Magilerin kitabı olarak tanımlanmaktadır. Kitabın Gatha'larında yazılmış dilin arkaik niteliğinden, özellikle de Vedalar'la olan dil benzerliklerinden ötürü bu kitap için en eski tarihler önerilmiştir. Oysa Sanskritçe ve Ariyaca dilde karşılığı bilinmeksizin bazı kelimeler ve kalıp şeklinde cümlesel, kutsallığına atfen kullanılmış anlatımlar vardı. Avesta hakkında eski Part Dönemi Pehlevice yazılı kaynaklarından Dinkert'te malumat verilmektedir: Avesta'yı *Küştasp* veya *III. Darius* 120 bin öküz derisine yazdırarak birini *Şapigan* hazinesine koymuş ikincisini de *İştahr* (Persepolis) sarayı bölgesindeki Magilere hıfzettirmişti. Büyük İskender Persepolis'teki Ahamenişler sarayını yaktırdığı zaman, hazinesindeki Avesta da yanmıştı. İskender, *Şapigan* hazinesindeki ikinci nüshayı buradan aldırarak içinde *"ilminücuma"* ait olan parçaları Yunancaya tercüme ettirdikten sonra onu da yaktırmıştı. Bundan sonra elde kalan "*Avesta*, "*Zend Avesta*" olarak da bilinir. Sâsânîler devrindeki Avesta, Aşkânilerden (Partlardan) Kral *Blaş* zamanında Magilerin hafızalarından toplanmış ve nihayet Sâsânî Hanedan'ını kuran *I. Ardeşîr Babegan* devrinde *Tenser* adında bir Muğbed/Mobed (Bilgin Büyük Magi/Muğ)'in yardımıyla tamamlanmıştır. Sonra Sâsânîlerden *I. Şâpûr*, Tababet ve nücumuna ait, Hint ve Yunanca kaynaklardan toplanan bir takım Mecusi dini bilgileri de ilave ettirerek bu Avesta'yı büyütmüştü. II. Şâpûr devrinde *Mihr-i Spend* oğlu *Azerbed* adında bir Muğbed/Mobed öncülüğünde toplama suretiyle vücuda getirilen bu Avesta'nın sahih ve eski kitaba uygun olduğuna hükmedilmiş. II. Şâpûr 'da bu kitabın herkes tarafından sahih Avesta olarak kabul edilmesi için bir ferman çıkarmıştır. Bu gün elimizde Zerdüşt dini ile ilgili bilgiler daha çok bu Avesta'nın

28- *Bkz. Zoroastrianism II, shf. 15, 104.*

İslamiyet sonrası Hindistan'a çekilen Zerdüştlerin korumuş olduğu Avesta'dadır. Zerdüşt dininin kozmogonosini (everen doğumu) ayin yöntemlerini, yasalarını ve Zerdüşt'ün öğretilerini içeren kutsal kitap olarak günümüze ulaşan bu Avesta, Zerdüşt'ün çok eski bir geleneği yeniden biçimlendirdiği çok daha geniş bir metinler toplamından artakalan parçalardır.

Tarih içinde pekçok saldırıya uğrayıp üç kez yeniden yapılanmak zorunda bırakılan bu dini eser, her şeye rağmen bu dini tanımak bakımından hala tek başvuru kaynağı özelliğini koruyor. Bu eser birinci kez Ahamenişler'in Med iktidarını ele geçirdikleri ilk yıllarda ve ikinci kez ise Makedonyalı Büyük İskender'in (Aleksandrus Codamanus) İran'ı istilasından (MÖ 330) sonra olmak üzere, Milattan Önce iki kez yabancı istilacıların saldırısına uğramış, kısmen de olsa yokedilmişti. Fakat Sâsânî döneminde "*Genç Avesta*" yeniden toparlandı. Söz konusu toparlanma döneminde bir araya getirilmiş olan Avesta'nın ki o zamanlar 345.700 kelimeden oluşuyordu. Aşağı yukarı dörtte biri olan 83.000 kelimelik kısmı, İslam istilasından sonra yaşanan yoketme kampanyalarından kurtulmuş ve Medya merkezli Doğu Aryan Mitolojisi konusunda çok güçlü ve açık bir delil olarak elimize kadar ulaşmıştır. Bu eserin el kitabı niteliğindeki "*Hurde Avesta*" ise belli durumlarda okunacak duaları, ilahileri ve kısa metinleri bir araya getirir.

Zerdüşte ait şarkı ve ilahilerden oluşan Ariyaca ve Sanskritce olarak yazılmış ve daha çok ezbere söylenen Gatha'lardır. Avesta'nın daha büyük bölümüyse Avesta'nın dilinin daha yeni biçimiyle yazılmıştır. Bu bölümlerdeki dil, dilbilgisi açısından giderek basitleştirilmiş ve çeşitlenmiştir. Avesta'nın yazıya geçirildiği dönemde, Avesta sadece din adamları Magilerin bildiği ölü bir dildi. Avesta kitabının dili iki döneme ayrılır: MÖ 600'e uzanan daha eski bir dönemi yansıtan dil; Ariyaca ve Sanskritce olarak yazılan, ikinci dönemde yazılan Avesta ise; MS 4-6. yüzyıllarda yazılan *Pehlevice* dil ile yazılanıdır. Sâsânî döneminde Avesta yeniden, Ariyaca ve Pehlevice denen (Hint-Avrupa) İrani dillerin bir arada olduğu karma bir dil ile yazıldı. Bu dile en çok Zerdüştlerin kutsal kitaplarında rastlandığı için Avrupa'nın ilk dil bilginleri buna yanlış olarak Zendi dili (*Zend Avesta*) dediler. Oysa baş-

taki yazı, Avesta'ya, İran dillerinden Pehlevice yazılan bir girişti. Bu yazı sistemi Ön Asya'da dönemin *linqua Franca* (Ortak yazışma dili ve alfabesi) dili olan Ârâmi alfabesinde türetilen Pehlevi alfabesi ile yazılmıştı. Zend Avesta, Avesta'nın yorumlanması/meali anlamına, bir şekilde gelir. Bu tanım ise Batı dillerine yapılan çevirilerin başlığı olarak kullanılmaktadır. Fakat "*Zend*" kelimesinin Ariyacada "*kol kola, zincirsel bağ* " karşılığı vardı. Anlaşılan Avesta'nın bu yeni adı yine Magilere aitti. Avesta fazlası ile yenilendiği için eldeki Avesta bilgilerine batılıların yorumlanmış Avesta olarak "*Zend Avesta*" tanımlaması yerindedir.

Aslında İranlı Peygamber Zerdüşt'ün Avesta dilinde kaleme aldığı bu çağdışı şiirler o zamanki dinsel reformunun özgün belgeleridir. Kitap bir sisteme bağlandığında MS 4 -6. yy'lar dahi Avesta, yalnız Zerdüşt Magi rahiplerinin bildiği ölü bir dildi. Avesta dilinin anayurdunu (belirsiz olmakla birlikte) Doğu İran'da aramak yerinde olur. Önceleri bu dil, uzun süre Baktiria dili olduğu sanıldıysa da sonradan eski *Harizm* bölgesinden (İran–Horasan arası Hazar boyları Kiva) İran ülkesine yayıldığı saptandı. Parthya'nın (şimdiki Horasan'ın) da içinde yer aldığı bir federasyon olan Baktria'da (Belh, modern Afganistan) Avesta dilinin kullanıldığı, oralarda '*Avestaca*' olarak adlandırılabilecek bir dille konuşulduğu gibi bir tespitin üzerinde çok duruyorlardı. Fakat son zamanlarda ortaya çıkarılan, MS II. Yüzyıldan kalma Baktria dilindeki bazı yazıtların incelenmesi ile bu sanı da ortadan kalkmış olsa gerek. "Avesta'nın dili" *Doğu Bilimci Diakonov*'un (1985) bildirdiğine göre, Baktria Dili'nde kazınan yazıtların dikkatle incelenmesi sonucu Avesta'da kullanılan dil ile Baktria Dili dâhil, Doğu İran Dilleri'nin oldukça farklı lehçelerde olduğu ortaya çıkmış bulunuyor. Bunun dışında, araştırmacılar tarafından Avesta'nın yurdu olarak Büyük *Xorasmia Federasyonu*'nundan da bahsedilir. Bu federasyonun Zarathuştra'nın koruyucusu Kawa *Viştaspa*'nın ülkesi *Parthya* (*Horasan-Harzem*) olduğunu ileri süren araştırmacılar bulunmasına rağmen, sabit bir gerçek var; söz konusu federasyona dâhil ülkelerin hiç birinin dilinin direkt olarak Avesta'nın yazıldığı dilin devamı, onun mirasçısı olmadığı ortadadır. Zaten Kawa Viştaspa'nın reisi olduğu varsayılan Parthya/Horasan en aşağısından bir süre (ki bu süre Avesta'nın şekillendiği iddia edilen süreye denk düşer-NB)

Baktria'nın sınırları içindeydi. *(Diakonov-Masson)*. Bu iki araştırmacının saptamalarına göre Baktria (federasyonu); *Chorasmia, Sogdiana, Baktria, Margiana* ve kısmen *Parthya*'yı içeriyordu. Belki de Medya'nın kendisi bile yukarıda adı geçen *Xorazmiya Federasyonu*'nun sınırları içindeydi. *(Diakonov)* Bu durumda batıda Pers dâhil hiçbir halkın dili, en aşağısından diyalekti aşacak kadar Avesta'nın oluşturulduğu dil ile aynı veya bu dilin devamı olmadığına göre, ya Avesta dili kaybolmuştur, ya da ona başka mirasçılar aramak gerekiyor. Kısacası Kadim Avesta dili bu topraklardaydı, *kadim Ariyaca*'ydı fakat dile dair tespitlerde dilinin kökenlerine yurt olarak yer tespitine tam ulaşamıyoruz. Fakat bazı araştırmacılara göre bu dil Ariyaca'nın Medce lehçesi ve Sankristce dili karışımı ve ayrıca ezber ile korunduğu dönemde özel jargonlar ve lehçeler sonucu otantik dilinin özelliklerini de birçok bakımdan kaybetmiş olduğu bir dilde olduğu varsayılabilir. Avesta dilinde baskın görünüm Avesta'ya hâkim olan Magi rahiplerinin diliydi. En son kaleme alınan Avestalar da onların kaleminden çıkmıştı. Onlar Avesta dilinde özel bir jargon geliştirmiş olabilirlerdi. Diğer yandan Avesta ortaya çıktığı tarih boyunca hep Magiler ve onların kavmi Medler ile hep anılmıştı. Diğer yandan Avesta'nın yeniden yazımı sırasında Hindu sürecinden gelen *Veda* bölümlerinde hala anlaşılamayan oldukça ilkel dönemlerden kalma *Hindui* kelimeler de vardı.

AHURA-MAZDA

Ön Asya'da tek tanrı geleneği MÖ 2000'li yıllarda oluşmaya Babil'de tanrı *Marduk* ile başlamıştı. Tanrı *Marduk*, kendisini tanrı *Baal ve Tammuz* adlarıyla devam ettirmiştir. Baal ile Tammuz arasındaki önemli bir fark, *Baal*'ın simgesinin *Hilal*, *Temmuz*'un simgesinin ise *Güneş* olmasıdır. Baal uğruna küçük çocukların kurban edildiği bir tanrıdır. Fırtına ve yağmur tanrısı olan Baal, verimlilik tanrısı olarak görülerek, Orta Doğu bölgesinde yaygın bir biçimde tapınılan bir tanrı olmuştur. Aslında Babil'de tapınılan üçlü tanrılardan *Sin, İştar ve Şamaş* tek bir tanrıda, Marduk'ta birleşerek üçlük inancını oluştururlar. Tanrılar bu konuma Mısır'da ve Mitannililerin dini inançlarında

gördüğümüz reenkarnasyon düşüncesinin bölgedeki yayılımı ile yönlendirdiği sanılıyor.[29] Yenilenmeler sadece tabiat için değil, artık tanrılar için de düşünülüyordu. Bir bakıma tanrı Marduk da yoluna reenkarnasyon inancıyla devam etmiş görülür. Buna göre Marduk bütün ışık veren gök cisimleriyle simgelenmiş olur. Tanrı kültlerindeki bu değişim ve tekleşme geleneği yaşanan dönemlerde önemli bir kültürel sıçramaydı. Dinler daha çok sistematize edilmeye başlanmıştı. Bu durum bölgenin karma kültürlere açılımı ile doğrudan alakalıydı. Önceleri Babil'in koruyucusu olan Tanrı Marduk, anlaşılan, kentin güçlenmesiyle kendisi de güçlenmişti. Çünkü o dönemde, hangi kent diğerlerinden daha güçlüyse o kentin kralı baş kral, o kentin tanrısı da baş tanrı oluyordu. Tanrı Marduk, MÖ 20 yy.'da Babil kralı *Hammurabi* tarafından baş tanrı ilan edilmiş, Yeni Babil Krallığı'nın kurucusu ve Keldânî Hanedanı'nın ilk kralı *Nabopolassar*'ın oğlu; MÖ 16 yy' da kral Nabukodonosor (Buhtunnasr) tarafından tek tanrı ilan edilmiştir. Bu açıdan Marduk tarihteki ilk tek tanrıdır. MÖ 12 yy'daki Mısırlı tek tanrı *Aton* ve Musa'nın tek tanrısı *Yehova/Yahve/-Elohim*'den çok daha önce varlardı. Bu tek tanrıların varlığı da Babillileri kamçılamış olmalıydı. Tanrı Marduk'un lakabı *"Büyük Efendi, dünyanın ve cennetin efendisi"* idi. Gücünün, her zaman fakir insanlara yardım etme ve kötüleri cezalandırmada kullandığı bilgeliğinde saklı olduğuna inanılırdı. Anlaşılan Tanrı Marduk, inananların değişimine paralel olarak ileriki tarihlerde bu kendi adı da değişecektir. Bölgedeki Sami Ârâmîler dışında Tanrı Marduk'a inanan topluluklardan bir diğeri de *Mardailardı*. Mardai adının daha sonra -r- fonetiğinin düşmesi ile bu topluluğun adının Babil bölgesinde *Medlere* dönüştüğü anlaşılmıştır. Anlaşılan bölgedeki Doğu Aryan Medler de tanrı Marduk'a tapınmışlardı. Tanrı *Marduk* artık *Mazda* adı ile çağrılıyordu. Daha öncede anlattığımız gibi Medli Magi din adamları ile *Baal-Marduk* inancı rahipleri dini kültlerini ve inaklarını birleştirmeye başlamışlardı. Marduk bu şekilde kültlerin benzeşimi yoluyla Mazda'ya dönüşmüştü. Tanrı *Anahita Ardvi Sura*, Doğu Aryanların güçlü eski tanrısı *Anaitis*'di. Göksel ilahi suların yere taşınmasının ve bereketin

29- *Reenkarnasyon: Başka bir zamanda veya varlıkta yaşama geçmek için oluşan Ruh göçü.*

temsilcisiydi. Anlaşılan bu tanrı da Tanrı Mazda'ya eklenmişti. Ortaya Tanrı *Ahura-Mazda* çıkmıştı. Yani Ahura-Mazda Ön Asya'da hatta Babil'de üretilen bir tanrı görünümündeydi. İlk görünümü Zerdüşt ile Gathalarda oldu. Magicilikte tanrı *Ahura-Mazda* hep yüceltilmiş, ona Magiler tarafından yeni fonksiyonlar atfedilmişti. Kısacası, Tanrı Ahura-Mazda Ön Asya'lı ve Babil'lidir. Doğu Aryan hint kültürlü toplulukların dini inancı Mecusilik Mezopotamya'nın dinleri ile melezleşmeyi yaşamıştı. Özellikle Pers Ahameniş Büyük Darius sonrası Mecusi dinde bu görünüm öne çıkar.

Tanrı Ahura-Mazda'nın üstün konuma yüceltilmesi Zerdüşt'ün eseri değildi. Yüce Tanrı veya yalnızca diğerleri gibi bir Ulu Tanrı olarak kabul edilen *Ahura-Mazda*'ya İrani ülkelerde Zerdüşt'ten Ahameniş Kralları'nın Yazıtları'nda da bu tanrıya aynı isimle rastlanmaktadır. Ayrıca Ahameniş Kralları Tanrı Ahura-Mazda'yı öne çıkardığı yazıtlar, rölyefler ve diğer kayıtlarda kendilerini ve vasıllarını resmettikleri ve anlattıkları halde hiç bir zaman Zerdüşt'ü anmadılar. Bu durum dikkat çekiciydi. Anlaşılan Zerdüşt sadece dini bir muhalif değildi. Zerdüşt'ün dini bütün İran'a hâkim olduğunda dahi ondan Ahameniş kralları bahsetmedi ve adını ağızlarına almadılar. Acaba Zerdüşt'ün Medli bir Magi oluşumu mu bu duruma nedendi, pek bilinmiyor. Yoksa Ahameniş kralları kendilerinin üstünde temsili olarak başka birilerini istemiyorlar mıydı? Ya da dini alanda krallığın temsili görünümünü herkese eşit, yakın ve uzak "*laik*" görünümde mi tutmak istemişlerdi? Bu sorulara hala yanıt aranıyor. Fakat aynı Zerdüşt Avesta'da hep yüceltildi. Özellikle ölümü sonrası Ahameniş sonrası bu baskın bir görünümdür. O'na olan övgüler Avesta'daki O'nun kısa biyografisindeki trajik koşullarına dairdir daha çok.

Yeni Ahameniş Kral Kiros zamanında, Mitanni kültürü olarak Ön Asya'da yayılan Hitit krallarından sonra Firavunların, daha sonra da Asur ve Urartu Kralları'nın kullanmış olduklarını bildiğimiz kanatlı güneş kursu kaya gravürü sembolü ile Doğu Aryan halkların tanrısı Tanrı Ahura-Mazda İran'da tasvir edilmişti. Bu kanatları açık kuş kurs'u, Ahura-Mazda'nın sembolü olarak Kral Kiros ve O'nun halefleri tarafından kabul edilmişti. Bu sembol Asur, Hitit, Kizzuwatna tanrı sembollerinde de kullanılmıştı. Anlaşılan İranlılar güneş kurs'a

kendi tanrıları Ahura-Mazda'yı yerleştirmede bir sakınca görmemişlerdi. Bihistun ve Persepolis anıtlarındaki kabartmalarda Ahameniş kralları gibi giyinmiş, saç ve sakalı ile onlara benzeyen başı taçlı, bedeni kanatlı bir tanrı kursu belirlenmektedir. Ahamenişler devri sanatkârları en büyük tanrı Ahura-Mazda'yı böyle tasvir etmişlerdi. Ahura-Mazda görülemediği için onun bu sembolüne tapılırdı. I. Darius'un mezarındaki bir kabartma tabloda böyle bir tapınma sahnesi gösterilmiştir. Bu tabloda kral taştan mukaddes ocakta yakılan ateş karşısında, açıkta ibadet etmekte, Güneş de sahneyi aydınlatmaktadır. Her kral Ahura-Mazda'nın tasvirinde kendi suretini büyük bir olasılıkla sanatçılara yaptırıyordu.

I. Darius'un Bihistun Kitabelerinde bıraktıkları metinlerde tanrı Ahura-Mazda, '*Aryanların tanrısı, tanrıların en ulusu*' diye payelendirilmiştir. Bu yaklaşımdan da anlaşılacağı gibi halkın tapındığı başka tanrıların bulunduğu da kabul olunmaktadır. I. Darius Bihistun Kitabelerinde bu tanrıları *"bütün tanrılar"* diye anmış ve onların adlarını söylememiştir. Kralın büyük tanrısı Ahura-Mazda, hem Perslerin bütün tanrılarına, hem de Perslere tabi olan kavimlerin tanrılarına başkanlık etmektedir. Kral *Artakhşatra* döneminde yazılmış olan "*Mene-mon ve Ohos*" Yazıtları'nda ise ilk defa Ahura-Mazda'dan başka genç Tanrı *Mithra* ile büyük Asyanik tanrıça *Anahita*'nın adları da zikredilmektedir. Mevcut olan diğer tanrıların isimleri ise söylenilmemektedir. Hatta Gatha'larda yardımları istenilen altı manevi kudretin soyut temsilcileri olan *Amasa Spenta* adları da zikredilmekte, mevcut olan diğer tanrıların isimleri ise söylenmektedir. Tanrı Mithra, Mitannilerin, Kassitlerin, Medlerin, Perslerin, Ermenilerin, Kommagenelilerin ve Partların vs. çok eski ilahlarındandır. Fakat Doğu Aryan İran kralların hususi dinlerine girişi ancak MÖ 5. Yüzyıl sonlarına doğru olmuştur. MÖ 14. yüzyılda Mithra'nın Kuzey Mezopotamya'da yine Doğu Aryan olduğu bilinen Mitanni tanrıları *"Vuruna, İndra ile Mithra'da"* şeklinde görülmektedir. Ahameniş Kralı *II. Artakhşatra* zamanında itibaren Ahamenişler, Mithra'yı zafer tanrısı olarak ilahlaştırmışlardır. Krallar onun adına yemin eder, savaşlarda onun yardımını dilerlerdi. Anahita'nın Pers tanrıları arasına girmesi, krallar dininin Kalde/Babil astrolojisinden esinlenmiş olduğunu göstermektedir. Pers İmparatorluluğu'nun yıkılışından sonra da *Anahita*'yı bazı Antolia krallıklarında tapınılma devam etmiştir. Yazıtlarda bu iki tanrının

da zikredilmesi, Ahameniş kralları dininde bir değişiklik vuku bulduğunu, semada tek başına bir Ahura-Mazda fikri yerine yanında genç ve faal iki yeni tanrı bulunan bir Ahura-Mazda fikri olduğunu belirtmektedir. Diğer bütün tanrılar tabiri için de bunlarla beraber yabancı tanrıların da bulundukları şüphesizdir. Çünkü II. Kiros'un Babil'de mahalli tanrılar için yeniden tapınaklar kurdurması, I. Darius'un de Mısır ve Libya tapınaklarını yaptırması, bu yabancı tanrıları da benimsemiş olduklarını gösteriyor. Bütün bunlardan da anlaşılacağı gibi Persler-Ahamenişler için Mazdacılık'ın tek ve kıskanç bir milli tanrı kültü olmadığını göstermektedir.

Ahura-Mazda, Zerdüştün Gatha'larında ilk sırayı işgal eder. O iyi ve kutsal ve zamansızdır. Bu tanrının Mecusilikteki görünür fonksiyonları oldukça çeşitlidir. Dünyayı bilgelik ve düşünce yoluyla yaratmıştır (Yasna 31: 7, 11); bu da hiçlikten yaratmaya denktir. Zerdüşt, "düşünce yoluyla" Ahura-Mazda'yı "birinci ve sonuncu olarak," yani başlangıç ve son olarak "kabul ettiğini" açıklar (Yasna 31: 8). Ahura-Mazda birçok kendiliğin (*Aşa, Vohu Manah, Armaiti*) ve ikiz ruhlardan birinin, *Spenta Mainyu*'nun (İyiliksever Ruh) babasıdır. Ama bu durumda, diğer ikizin, *Angra Mainyu*'nun da (Yıkıcı Ruh) babası olması gerekir. Tanrıya bir tanrısal varlıklar grubu *Ameşa Spentalar* eşlik etmektedir; *Aşa (Adalet), Vohu Manah (İyi Düşünce), Ârmaiti (Bağlılık), Khşathra (Krallık, güç), Haurvatât ve Ameretât (Bütünlük (sağlık) ve Ölümsüzlük).* Zerdüşt, şu Gatha'da da görüldüğü gibi, Ahura-Mazda ile birlikte "bu kendiliklere" (meleklere) de yakarır ve onları yüceltir: *"En güçlü Bilge Tanrı, yaşayanlara refah getiren Bağlılık, Adalet, İyi Düşünce, Krallık, dinleyin beni: Herkesin emeğinin karşılığı verilirken bana acıyın"*[30] Ayrıca Zerdüşt'ün tanrısı Ahura-Mazda'yı sorgularken ondan kozmogoni sırları hakkında kendisine bilgi vermesini, hem kendi geleceğini, hem kendisine baskı yapan bazı kişilerin ve bütün kötülerin kaderini göstermesini ister. Meşhur Yasna 44'ün her dörtlüğü aynı ifadeyle başlar: Zerdüşt, - "*İşte sana sorduğum Tanrım- bana iyi cevap ver! "güneşin ve yıldızların yollarını kimin çizdiğini", "aşağıdaki yeri ve bulutlu gökyüzünü düşmeyecek biçimde kimin sabitlediğini"* öğrenmek ister ve Yaratılış'a ilişkin soruları gide-

30- *Bkz.Yasna 33: 11; ayrıca bkz. devamındaki dörtlükler.*

rek hızlanan bir ritimle birbirini izler, *"iyiye kavuşan ruhunun nasıl kaybolacağını" ve "kötülükten nasıl kurtulacağımızı", "kötülüğü adaletin eline nasıl teslim edeceğini"* de bilmek ister. Kendisine *"görünür işaretler"* verilmesini ve özellikle de Ahura-Mazda ile birleşebilmeyi ve *"sözünün etkili olmasını"* talep eder. Ama ekler: *"Ücret olarak Adalet (Arta) gereği bana vaat edilen on kısrakla bir aygırı ve bir deveyi alabilecek miyim ey Bilge?" "Hak edene ücretini ödemeyenin"* hemen çarptırılacağı ceza hakkında da Tanrı'ya soru yöneltmeyi unutmaz, çünkü *"en sonunda onu bekleyen" ceza hakkında zaten önceden bilgi almıştır.* Zerdüşt'ün zihni sürekli, kötülerin uğrayacağı ceza ve erdemlilerin alacağı ödülle meşguldür. Başka bir ilahide, *"kötülük eden kötüye İmparatorluk (fchştühra, "iktidar, güç") veren için ne ceza öngörüldüğünü"* sorar (Yasna 31: 15). Başka bir yerde haykırır; "*Ey Bilge (Mazda), beni yok etmekle tehdit edenlerin her biri üzerinde Adaletle (Arta) birlikte gücünüz olup olmadığını ne zaman öğreneceğim?"* (Yasna 48: 9). *Sığır kurban etmeyi ve Haoma içmeyi sürdüren "erkek cemiyetlerinin üyelerinin cezasız kalması karşısında sabırsızlanır: "Bu pis içkiyi ne zaman çarpacaksın?"* (Yasna 48: 10). *"Bu hayatı"* yenileyebilmeyi umar (Yasna 30: 9) *ve* Ahura-Mazda'ya, doğrunun kötüyü şimdiden başlayarak yenip yenemeyeceğini sorar (Yasna 48: 2; bkz. daha ileride). Kimi zaman tereddütlü, kafası karışık, alçakgönüllü, Tanrı'nın isteğini daha somutça öğrenmek isteyen biri olarak çıkar karşımıza: *"Ne buyuruyorsun? Övgü olarak, tapım olarak ne istiyorsun?"* (Yasna 34: 12). Bir ilahide peygamberin doğumu Mesihçi terimlerle yüceltilir. (Yaşt 13) "*O doğduğunda ve büyürken su ve bitkiler çok sevindi, o doğduğunda ve büyürken su ve bitkiler de büyüdü*" (13: 93 vd), Ve "*artık iyi Mazdeizm dini yedi kataya yayılacaktır*" diye duyurulur. (13; 95).[31] Zerdüşt'ün Ahura-Mazda'dan olan bu beklentileri ve onu tanımlamaları bize tanrının tekliğini ve kurulu düzenini gösterir. Ahura-Mazda'nın vahyinde insan iyiyi, kötüyü seçmekte özgürdür. Zerdüşt'e yeni dinin vahyi doğrudan doğruya Ahura- Mazda'dan gelir. Ahura-Mazda vahiylerinde ahlaki ve yönetimsel kurallar koyucu olarak yer alır. Zerdüşt bunu kabul ederken tanrısının başlangıç davranışına -

31- *Bkz."Widengren, Les religions de Vlmn, s 120 vd; J, Duchesne-Guillemm, La religion de Viran, s. 338 vd.*

İyi'nin seçilmesi (krş. Yasno 32: 2)- öykünür ve müritlerinden de başka bir şey istemez. Zerdüştçü dini reformun özü, tanrıya öykünmedir. İnsan Ahura-Mazda örneğini izlemesi konusunda uyarılır, ama tercihinde özgürdür. Kendisini Tanrı'nın kölesi veya hizmetkârı olarak hissetmez. Varuna'ya, Yahve'ye, Allah'a inananların kendilerini gördüklerinin aksine hareket eder.

Ahlak, Ahura-Mazda'dan edinilir. Bu kurallar devletin yönetim ilkelerine yükseltilmiştir. Kral II. Kiros'un halefleri Ahura-Mazda ahlaki öğütlerini ve kanunlarını, kralların ve insanların takip etmeleri gereken doğru yol diye övmüşlerdir. Ahamenişlere ait bu yazıtta şöyle deniyor; *"Hakkaniyet ve adalet esaslarına göre hareket ettim. Ne fakire ne yetime karşı şiddet göstermedim. Evimde hizmet eden adama iyi muamele ettim. Haksızlık edeni şiddetle cezalandırdım... Ey sen ki sonra kral olacaksın! Yalancı amansız adamı dost edinme! Onu şiddetle cezalandır."* I. Darius'un mezarı üzerindeki uzun kitabede krallar doktrini şöyle ifade edilmektedir: *"Adaleti sevdim, yalanı sevmedim. Arzu ve iradem, yetime, dula karşı hiç bir suretle adaletsizlik yapılmaması olmuştur. Yalancıyı şiddetle cezalandırdım. Fakat tarlasını süreni de, ödüllendirdim"* Bu yazılar Perslerin ahlak ve kuvvetini, ahlakı ne kadar ciddi bir suretle kavramış olduklarını, fert ile milletin ahlak için yaşamakta olduğunu belirten belgelerdir. İşte sözde düşünce ve eylemde dürüst olma, Ahura-Mazda'nın krallardan ve insanlardan istediği şeylerdir. Ahura-Mazda'nın kanunu doğruluktan hayatın kutsallaşmasından, kibir etmemekten, elden gelen bütün gayretle vazifeyi hakkıyla yapmaktan ibaretti. Kişiler arasındaki karakter farklılığını, meşhur bir Gatha'da (Yasna 30), başlangıçta bu iki Ruhtan birinin iyiliği ve hayatı, diğerinin kötülüğü ve ölümü seçtiği açıklanır. Hayatın başlangıcında Spenta Mainyu, Yıkıcı Ruh'a şöyle der: *"Ne düşüncelerimiz, ne öğretilerimiz, ne zihinsel güçlerimiz; ne tercihlerimiz, ne sözlerimiz, ne davranışlarımız; ne bilinçlerimiz, ne ruhlarımız uyuşabilir"* (Yasna 45: 2). Bu da iki Ruhun farklılığının doğalarından çok tercihlerinden -biri iyi, diğeri kötü'den kaynaklandığını gösterir.[32]

32- *Bkz. Mircea Eliade, "Dinsel inançlar ve düşünceler tarihi", Cilt. I. Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına, Çeviren: Ali Berktay s. 382.*

ZERDÜŞTLÜKTE ŞAMAN GÖRÜNÜM

Mêcusilikte Ahura-Mazdaya bağlılığın nişanesi olarak yapılan çeşitli sınavlar arasında, Avesta'da *"göğsüne kızgın maden döküldü ve orada soğudu"* ve *"bedeni bıçaklarla kesildi, karnının içi ortaya çıktı, kanı aktı; ama daha sonra elini oraya sürdü ve yaraları iyileşti"* gibi ifadelere rastlanmaktadır.[33] Bunlar tamamen şamanlara özgü marifetlerdir. Hala bölgedeki bazı cemaatlerde aynı gelenek sürmektedir. Kürdlerin *Kadirilik* tarikatında bu marifetler hala gösterilir. Özellikle esrime törenlerinde, zikr çektikten sonra, çok marifetliler tarafından ateşin üstünde yürümek, vucudunu şişlemek vs. gibi maharetler sıradandır. Hatta bazıları vecde gelerek, Allahın kendisini uçurduğunu göstermek istemiştir! *"Nyberg, bu deneyime Orta Asya şamanlarına özgü esrimeden; Vecde gelme, sarhoş olma şeklinde hareketle yaklaşabileceğini düşündü. Bilginlerin çoğu bu varsayımı reddetti, ama son olarak Widengren de aynı varsayımı daha ılımlı ve ikna edici ifadelerle yeniden gündeme getirdi."*[34] Esrimeye girebilmek için Esrar/kenevir (bhang) kullanıldığını belirten rivayetler Avesta'da vardı. Bu maddeleri kullanan kişiler *"Bedeni uyurken ruhu cennete yolculuk ediyordu."* Ayrıca Avesta geleneğinde bizzat Zerdüşt *"kendini esrimeye vermesiyle"* biliniyordu. Görülen ona kendinden geçtiğinde gelmiş ve Ahura-Mazda'nın sözünü bu haldeyken duymuştu.[35] Diğer yandan bu esrime törenlerinde herhalde yapılan dans ile uyumlu ve sürekli tekrarları olan şarkılar da tapım içinde önemli bir rol oynuyordu. Çünkü cennete verilen isim *"Garö bhiştutî"*, *"şarkı evi"* anlamına geliyordu. Bazı şamanların esrime halinde şarkı söyleyerek geçtikleri biliniyor; ama şarkılardan yararlanan her tapım sisteminin *"şamancıl"* kabul edilemeyeceğini ekleyelim. Ayrıca Cinvat Köprüsü etrafında geliştirilen senaryonun yarışaman unsurları ve *Artay Virâf*'ın göğe ve yer altına yaptığı yolculuğun şaman yapısı gösterilebilmiştir. Bununla birlikte, tamamen şamancı nitelikte -bedenin parçalanmasını ve iç organların yenilenmesini de kapsayan- bir erginlenme hakkındaki az sayıdaki işarete, yalnızca daha geç tarihli metinlerde rastlanır ve bunlar yabancı etkileri de yansıtabilirler. Zerdüşt'ün Hint-İran şamancıl tekniklerine yabancı olma-

33- *Bkz. Zötspraffl, 22: 12-13, çcv. Mole, a.g.y. s. 334.*

34- *Bkz. Widengren, a.g.y. s. 122 vd. " Widengren, tr a.g.y. s. 88 vd.*

35- *Bkz. Widengren'iu belirttigi kaynaklar, s. 91.*

dığı kabul edilebilir. Zaten bu teknikler İskitler ve Vedalar çağının Hintlileri tarafından da bilinmektedir. Ama Gatha'larda, ayrıca Avesta'da da bulgulanan esrimeler ve görüntüler şaman bir yapı göstermezler. Zerdüşt'ün "*görülere*" erişimi "*çilecilik*" yoluyla erişmedir. Bu görünüm onu başka dinsel kişiliklere yakınlaştırmaktadır. Üstelik peygamberin tanrısıyla ilişkileri ve durmadan vaazettiği mesaj "*şamancıl*" bir üslup sergilememektedir. Zerdüşt'ün içinde yetiştiği dinsel ortam ve gerek kendisinin gerekse ilk müritlerinin yeni dini seçmesinde esrimenin rolü ne olursa olsun, daha sonra gelişen Mazdeizmde de şaman dini ayinlerde ki esrime merkezi bir rol oynamaz. Mazdeist "mistik deneyim" eskatolojik (kaderci sonun) umudun esinlediği, ayin biçimli bir uygulamanın sonucudur."[36]

ZERDÜŞTLÜKTE NEWROZ

Dünyanın "*Dönüşümü*" ile Peygamber Zerdüşt, *Darevaların* (Yalanlar'ın-Şeytanların) yok olacağından ve doğruların kötülere karşı zafer kazanacağından kuşku duymaz. (Bu arada belirtelim Peygamber kelimesi Ariyaca kökenlidir. Eski hali *Payğâmbar/-Patgâmbar*'dır. Türkçe; "*gönül yükünü sunan*" tanımı karşılayabilir.) Ama *iyi*'nin dünyayı kökten yenileyecek bu son dönüşüm/zaferi ne zaman gerçekleşecektir? Zerdüşt, tanrı Ahura-Mazda'ya yakarır: *"Bildiklerini bana öğret Tanrım: Tasarladığın cezalar gelmeden önce, doğru, kötüyü yenecek mi?"* (Yasna 48: 2) Çünkü bilindiği gibi, varoluşta yaşanacak reform buna bağlıdır. Zerdüşt varoluştaki dönüşümü beklemektedir: *"Bana bu işareti verin: Bu varoluşun tanı olarak dönüşümü. Öyle ki size tapıp sizi överken, daha büyük bir sevinç dolsun içime"* (Yasna 34. 6). *"Varoluşu sağaltacak koruyucuyu tanıt!"* diye haykırır. (Yasna 44: 16). Israr eder*: "Parlak ateşin ve erimiş madeninle iki tarafın alnına nasıl bir karşılık yazacaksın ey Bilge, kötüye zarar vermek, doğruya yarar sağlamak için bunun bir işaretini ver ruhlara"* (Yasna 51: 9). Herhalde Zerdüşt dünyanın çok yakın bir zamanda "*dönüşeceğini*" *(jraso-kere-ti)* ummuştur. Onun için her *Newroz*, bu son dönüşüm;

36- *Bkz. Mircea Eliade, "Dinsel inançlar ve düşünceler tarihi", Cilt. I. Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına, Çeviren: Ali Berktay s.381.*

iyi'nin yalan'a galip olacağı büyük dönüşüm beklentisidir. *"Bu varoluşu yenileyecekler biz olâlim!"* diye haykırır. (Yasna 30: 9)[37]

Zerdüşt birçok yerde kendini *Saoşyant, "kurtarıcı"* olarak gösterir (Yasna 48: 8; 46: 3; 53: 2 vb). Rahip Magiler, yaptığı kurban törenlerinde eskatolojik dönüşüme önceden katıldığına inanıyordu. Kralların başlangıçta ve her yıl başardıklarını, rahipler yıllık olarak gerçekleştirmeyi umuyorlardı -ve *Saoşyant/Ahura-Mazda* ise bu işi *"Son Yenilenme"*de nihai olarak yapacaktı. Gün olarak tanrı Ahura-Mazda'dan Newroz gününde bekleniyordu. *"Son yenilenme"* kavramı daha sonra harika bir mitoloji yaratacaktır. Ateş ve erimiş madenle verileceğini duyurduğu cezaların (Yasna 30: 7, 32: 7) amacı da, hem kötülerin cezalandırılması hem de varoluşun yenilenmesiydi. Tarihte birçok kez görüldüğü üzere, *"yargı günü"* ve dünyanın yenilenmesi bekleyişinin izdüşümü, farklı bir biçimde hesaplanabileceği düşünülen son bir gelecek içine yansıtılır giderek. Ama Zerdüşt'ün yenilenme düşüncesine kazandırdığı yeni yorumun altını çizmekte yarar var. Daha önce gördüğümüz ve biraz ileride de göreceğimiz gibi dünyanın yenilenmesine ilişkin farklı mitsel-ayin senaryoları Yakındoğu'da Hint-İranlılar ve diğer halklar tarafından biliniyordu. Kozmogoni bilgisini yineleyen ayin, *"Yeni Yıl"* münasebetiyle yapılıyordu. Ama Zerdüşt, dünyanın her yıl yenilenmesini hedefleyen bu arkaik senaryoyu reddeder ve bir kez gerçekleşecek kökten ve nihai bir *"dönüşüm"*ü duyurur. Üstelik yenilenme artık kozmogoniye ilişkin bir ayinin yapılmasıyla değil, Ahura-Mazda'nın iradesiyle sağlanacaktır. *"Bu yenilenme her varlığın yargılanmasını içermekte ve kötülerin cezalandırılıp iyilerin ödüllendirilmesine yol açmaktadır. Eğer Gatha'lar Zerdüşt'ün eseriyse -ve bilginlerin neredeyse tamamının görüşü bu yöndedir- peygamberin, dönemsel olarak yenilenen kozmik döngüye ilişkin arkaik ideolojiyi yıkmaya çalıştığı ve Ahura-Mazda tarafından karar verilip çok yakın bir zamanda gerçekleştirilecek, geri döndürülemez Ahreti ilan ettiği sonucuna varılabilir."*[38]

Özetle, Zerdüşt'ün çağrısının hareket noktası Ahura-Mazda'nın her

37- *Bkz. Marjan Mole ve Gheraldo Gnoli, rahipler tarafından gerçekleştirilen kurban törenleri (yasna) ardından dünyanın hemen yenilenmesi inancına ışık tutmuşlardır.*

38- *Bkz. Mircea Eliade, "Dinsel inançlar ve düşünceler tarihi", Cilt. I. Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına, Çeviren: Ali Berktay s. 385.*

şeye egemen gücünün, kutsallığının ve iyiliğinin vahiy edilmesidir. Peygambere doğrudan Tanrı'dan gelen bu vahiy tek tanrılı bir din kurmaz. Zerdüşt'ün müritlerinin önüne koyduğu örnek: Tanrının "ve diğer tanrısal kendiliklerin seçimidir. *"Mazdeist Ahura-Mazda'yı seçerken kötüye karşı iyiyi, Daeva'larını dinine karşı gerçek dini seçer. Dolayısıyla her Mazdeist kötülüğe karşı savaşmalıdır. Daeva'ların şahsında canlanan şeytani güçlere hiçbir hoşgörü tanınmaz. Bu gerilim çok geçmeden düalizm tarzında katılaşacaktır. Dünya iyiler ve kötülere bölünecek ve sonunda, bütün kozmik ve antropolojik düzlemlerde, erdemlerle onların zıtları arasındaki çatışmanın izdüşümüne benzeyecektir. O sırada ancak belli belirsiz işaret edilen bir diğer zıtlık ise, İran spekülasyonu içinde büyük bir geleceğe sahip olacaktır; Tinselle maddi, düşünceyle "cılız dünya" arasındaki zıtlık."*[39] Mecusilikte/Mazdacılıkta son dönüşüm, "*kıyamet inancına*" alt yapı sağlarken, iyi-kötü ikilemi ile ahlaki değerler manzumesi yaratılarak her siyasal sistem toplumsal düzeni sağlamada kullanacağı hukuki ve ahlaki değerler sistemine kavuşmuştur. Mecusilik bu bakımdan çağının en iyi dini ve ahlaki düzen koruyucu bir inancıdır.

ZERDÜŞT DİNİ İNANCINDA KUTSAL ATEŞ

Ateş Zerdüşt dini inancı tarafından kutsal olarak kabul edilmektedir. Ateş Zerdüştlükte çok önemli bir yere sahiptir. Avesta'ya göre ateş tanrı Ahura-Mazda'nın ruhu ve oğludur. "Ateşe tapım öylesine tinseldir ki, Gatha'larda "kurban" terimi "düşünce" terimiyle eşdeğerlidir.[40]

Zerdüşt "iyi düşünce olarak" yaklaştığında: Ahura Mazda;

-"*Tapmamla kime seslenmek istiyorsun?*" diye sorduğunda, Zerdüşt cevap verdi:

-"*Senin ateşine!*" ve ekledi:

-"*Ona saygımı ifade etmek için kurban sunarken, elimden geldiğince Adalet'i düşünmek istiyorum!*" (Yasna 43: 9).

Kurban, teolojik bir derin düşünme fırsatı, daha doğrusu "*dayana-*

39- *Aynı eser, s. 385.krş. Yasna 28: 2.*

40- *Bkz. Meillet, Trozs con/erences sur les Gotiıâ, s. 56; Duchesne-Guilemin, Zoroustre, s. 151.*

gi"dir. Ve rahiplerin daha geç tarihlerde yaptıkları yorumlar ne olursa olsun, ateş sunağının Mazdeizmin dinsel merkezi olması ve öyle kalması anlamlıdır. Zerdüşt'ün anladığı biçimiyle eskatolojik ateş ise, adalet dağıtıcı işlevinin yanısıra, dünyayı arındırır ve "ruhsallaştırır."[41]

Esas olarak ateşe üç anlam veriliyordu veya bu anlamlarda ateş kutsanıyordu. Ateşin başlangıcı olarak ev ateşi yani *ocak ateşi* kabul ediliyordu. İkincisi *kurbat ateşi* olup, bu ateş devamlı yanan ve kötülükleri uzaklaştırandır. Üçüncüsü ise halk topluluklarınca meydanlarda yakılan ve etrafında eğlenilen, *halk ateşi* olan aynı zamanda ateşle temasa gelerek veya bu ateşin içinden geçerek geçmişte suç ve günahtan arınmaktı. Bir Part destanında, *Kralın* oğlu *Prens Wise*, suçsuzluğunu ispat edebilmesi için büyük bir ateş yaktırdığını anlatırken ilgili şiirde, *"Şimdi hak ve askerler benden suçsuzluğumu ispat etmemi isterler. Bana deki 'ateşin içinden geç, halka ve dünyaya temiz suçsuz olduğunu ispat et"* diye belirlemesinde de ateşin bu gücüne inanıldığını açık ortaya koymaktadır. Bu inanca göre ateş, sadece günah ve suçlardan arındırıp temizleyen yetkisinin dışında aynı zamanda ilahi güç, kuvvet ve kudret veren bir kaynak olarak da görülür. Çünkü ateşin tanrı Ahura-Mazda'nın oğlu olduğuna inanılmasının yanında, insanların ruhlarının da ateşten geldiği ve ölümden sonra da ruhun yapılmış olduğu gökteki ateşe çekileceği ve onunla birleşeceğine inanılmaktadır.

Geçmişte ateşin kutsanması konusunda anlatılanların dışında tapınaklarda devamlı yanmakta olan ateşler: Bölge halkının inançları için yaptıkları tapınakların çok basit yapılar olmalarına rağmen, tüm tapınaklarında devamlı ateşlerin yanması için ateşgahları vardır. Her Kralın tahta çıkışı ile birlikte büyük ateşgahlar yapılmıştır. Bu ateşgahlara Partlar; "*Taxté atur*", Sâsânîler; Pehlevi dili ile "*Dari ataxsan*" diyordu. Zerdüştlüğün ilk döneminde tapınaklardaki kutsal ateşlerin rahatsız olmamaları için yaklaşan her kim olursa olsun nefesinin kutsal ateşi rahatsız etmemesi için yüzünü örtmek zorunluluğu vardı. Dini törenler açık alanlarda ve alanın ortasında büyük ateşlerin yakılması ile yapılırdı. Zerdüşt'ün hayvanları kurban etmeyi yasaklaması ile kutsal ateşe; ekmek ve süt kurban olarak sunulmakta idi. Kutsal ateş bazı

41- *Bkz. Mircea Eliade, "Dinsel inançlar ve düşünceler tarihi", Cilt. I. Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına, Çeviren: Ali Berktay s.386.*

kaynaklara göre ise üçe ayrılmaktadır. Bunlar; *Farhang Ateşi*; Din adamlarının ateşi, *Guşnah Ateşi*; Savaşçıların ateşi, *Burzin Mihr Ateşi*; Köylü ve çiftçilerin, halkın ateşi olarak bir ayrıma tabi tutulur. Bu ateşin konumu toplumun sosyal yaşantısının açık bir yansımasıdır.

Zerdüştlüğe göre esasta yeryüzündeki her türlü canlı ve cansızda ateş vardır. İnsanda, hayvanda, bitkilerde gökte ve yerde bu ateşi değişik zaman ve durumlarda açık görmek mümkündür. Bunlarda insanda bulunan ve insanların ilişkilerini sağlayan ve aynı zamanda tanrı ile ilişkide olan ateşin en kutsal ateş olduğu belirlenir. Bu ateşin 215-216 değişik ateşten meydana geldiği ve her bir ateşin ise çalışan bir meslek grubuna ait olduğu belirtilir. Aynı zamanda insanların değişik şeylerden yaktığı ateşin, insanları kötülükten ve günahlardan arındırdığına inanılır. Ateşin, dünyanın yaratılışında altı unsurda karışık varlığı ile ateşten yaratıldıkları belirtilir. Bu unsurlar gökyüzü, yeryüzü veya toprak, su, bitkiler, hayvanlar ve insanlardır. Bunların bünyesindeki ateşi değişik şekillerde ve olaylarda gözle dahi görmek mümkündür diye belirlenir. Zerdüştlükte sabah güneşinin öğleye kadar geçen zamanda bereket getirdiğine inanılırdı. Günümüzde *"Parsilik olarak adlandırılan Zerdüştçülük, güçlü monoteist bir karakter taşımaktadır. Ateş, yine tanrıyı simgelemektedir. Eskiden olduğu gibi içinde sürekli ateş yanan tapınakları vardır. Bu tapınaklara Parsi olmayanlar alınmaz. Günde beş kez, ateşin temizliğini korumak için temizleme ayini yapılır."*[42]

TEVHİD/ TEK TANRILI DÖNEM

İlk dönemde Mecusilik -daha yerinde bir ifadeyle Zerdüştîlik-, Gathalar'da bulunan Zerdüşt'ün öğretilerine bağlı kalarak tanrı inancı açısından monoteist bir özellik göstermiştir. Bu dönemde çok tanrıcılığa ve paganist kült ve ayinlere karşı çıkılarak peygamber Zerdüşt'ün yüce tanrı *Ahura Mazda*'dan aldığı vahiyler doğrultusunda öğretiler savunulmuştur. Bu öğretilerin merkezinde, her şeyin yüce rabbi olan Mazda'ya imana dayalı bir inancı ifade eden *"Mazdeyasna"* inancı

42- *Bkz.Ahmet Özalp, Şamil İslam Ansiklopedisi.*

bulunmaktaydı.[43] Zend'de deniliyor ki; "*Ben, e'zam, ahsen, ekmel, ekvâ, a'lem, eltaf olan hâlık Ahura-Mazda, Hürmüz'den istimdat ve onu tebcil ediyorum. "Bizi yaratan, besleyen kendisi olduğu gibi mevcudâtın kafesinin en büyüğü de odur."* Zend'in bu satırlarından, sünâiyyetten ziyade tevhit manası anlaşılmaktadır. Zend, Ehiriman'ı fenalık ibadet edileni, zulmün hâkimi olarak tasvir ediyor. Zend-Avesta'ya göre Ehrimen'nın (Kötülük meleğinin-tanrısal kuvveti olan) kudreti ve nüfuzu sınırlıdır. Ehrimen, bir mabud-ı zi kudret olmaktan ziyade nazar-ı haliktan düşmüş bir Zerdüştlük inanışında, kötülük ve karanlıkları temsil eden bir melek gibidir.[44]

Aryanlarda genellikle "*Xweda/Xwada*" Tek tanrıcılığa uygun ad olarak ifadelenir. Çünkü her şeyi bir tek tanrıveren olarak kullanılmıştır. Nitekim Doğu Aryan dini kültürlü Kürdlerin bütün tanrı adlarında bu hal gözlenir: Mesela; *Xweda/ Kendi verdi, Ezda/Ben verdim Ahura-Mazda/ Bilgeliğini biz verdik. Vs. Maz-da/Me da: Bizi var eden veya Tanrı'dan gelen-ez dame, em dane, dane me"* vs. anlamlarını içerir. Xweda; Kürdçe'de "*sahip*", "*kendi var eden*", "varlığı kendisinden" gibi anlamları da içerir. *Za, Zi, Zin, zin-da, Ma zi-dek* gibi sıfatlar da Kürdçe'de tanrıya atfedilmiştir. "*Zi-da, Me-zi-da*" ikisi de Kürdçe'de "*tanrının*" anlamına gelen *Yézidi/Ezidi ve Yéxwudî/Yahudi* kelimeleri dikkat çekicidir. *"Medha" Sanskritçe "soydaş", "zekâ" veya "bilgelik" anlamına gelir. Bu kelime hem Ariyaca ve hem Sanskrit kelimedir. Günümüz Kürdçeye de bu tanım uymaktadır: Ahura-Mazda'yı Kürdçe hali ile anlamlandırırsak: Ma-z-da, Ma/ biz, -z- da /verme. = Biz verdik. "Ahura" adı Tanrının özel bir Hint-Aryani varlık adıdır. Aslında bir sıfat olarak anlamı "ahuric =oldu" manasındadır. Ahuric demek, Avesta dilinde"tanrıların başlığı ve tanrılar ve ruhların adını temsil etmektedir." Her iki kültürde de kelimenin sonunda diğer tanrılarının sıfatı olarak görünür.*[45] Kürdlerde *"Mazda"* kelimesinden "*Xwada/-Xwadi/Xwedi*" kelimesine İslamiyet öncesine yakın geçildiği bilinmektedir. İslam Arapları ilk zamanlar "*Allah/İlahé*" kelimeleri yerine

43- *Bkz. J. J. S. Taraporewala, The Religion of Zarathustra, Tchran 1980; S. Shaked, s. 2.* Zend'de deniliyor ki; "*Ben, e'zam, ahsen, ekmel, ekvâ, a'lem, eltaf o*

44- *Bkz. M. Şemseddin. "Kadim İran'da Din"*

45- *Bkz. M. Şemseddin. "Kadim İran'da Din"*

Ariyaca-Kürdçe lisanı ile kullanılan "*Xwada*" kelimesi benzerlerini "*Hade/Huda*" telaffuzları içinde kullanmayı yeğlemişlerdir. Bu gelişim sadece bu Aryani kelimede görülmez. Zaten bölgenin dini terminolojisine Doğu Aryan dini kültürü ile gelen kelimeler egemen olmuştur. Anlaşılan bütün dinler her toplumda kendi dili ile değil, yöre insanının dili ile ifadelenmesi kaçınılmaz oluyordu. İslamiyet ile din değiştiren Zerdüştü din adamı Magiler kendi adlarını "*Şêx*" olarak değiştirirken, anlaşılan Magilik ile İslami kesimlerden gelebilecek olası zararlardan korunmuş oluyorlardı. Bilindiği üzere İslam Kuvvetlerine en büyük direnişi önce onlar sergilemişlerdi.

Zerdüşt inançlarına göre, ölümsüzlüğün ve sonsuz mutluluğun geçerli olduğu hak ve doğruluk ülkesinin mutlak hâkimi olan Bilge Tanrı; Ahura-Mazda'nın karşısında, kötülüğü simgeleyen; *Ehrimen* yer alır. Bu inanış Zerdüştçülüğün ikici (düalist) yönünü oluşturur. Ehrimen'in peşinden gidenler, özgür iradeleriyle onu seçtikleri için kötü olurlar. Bu ahlakî ikicilik Zerdüşt'ün kozmoloji anlayışından kaynaklanır. Bu anlayışa göre başlangıçta *"hayat ile hayat olmayan"* arasında seçim yapma özgürlüğü bulunan iki ruh karşı karşıya gelmiştir. Zerdüşt'e göre bir taraftan sağduyu, iyilik ve aydınlıktan oluşan *"Aşa"* (âlem nizamı), öteki tarafta da suç, kötülük ve karanlığı içinde bulunduran *"Drug"* (=Daraw: yalan, anarşi, fesat) vardır. İnsanın iyilik tarafını seçmesi gerekir. İnsanın bu seçimi öteki dünyada sonuç verecektir. Bu ilk seçim, iyilik ve kötülük ilkelerinin kaynağıdır. *"Adalet ve Hakikatin Egemenliği"*, "iyilik" ilkesiyle, *"Yalanın Egemenliği" (Deava=Druc=Darav)* ise "kötülük" ilkesiyle bağlantılıdır. Yalanın ülkesi "daeva"; Zerdüşt kutsal metinlerinin dili olan Avesta dilinde, "Daeva" adıyla (Günümüz Kürdçesinde; daraw/derew) diye geçer. Bunlar eskiden tanrılarmış. Zerdüşt gelip yeni dinini ilan edince "*Daevanan*" (*Yalancılar*) eski makamlarından alaşağı edilmişler. İnsanlara kötülük eden, düzenbaz, sıradışı yaratıklara dönüşmüşlerdir. Oysa eski Ariyaca ile yakın akraba bir dil olan eski Hintçe'de "*deva"= "yalancı tanrı"* manasını korumuş, hala da öyle kötü ve yalan tanrısı olarak kullanılıyor. Latince "*deus*" ile ondan türeyen Fransızca "*dieu*" de ve Kürdçe'deki "*deyyus*" aynı Hint-Avrupa kökünden gelen kelimelerdir. Hepsi de "*kötü tanrı*" demek denilen kötü cinlerle doludur. Kendi iradeleri ve kararlarıyla iki karşıt ilkeye dönüşen iki ruhu da

Ahura-Mazda'nın yaratmış olması, kozmogonik ve ahlakî ikiciliğine karşın Zerdüşt dininin tek tanrıcı –tevdidci- niteliğini korumasını sağlamıştır. Buna göre; Bilge Tanrı Ahura-Mazda, kutsal ölümsüzlerin de yardımıyla sonunda kötülüğün simgesi Ehrimen'i yok edecektir. Bu inanç, kozmik ve ahlakî düzlemlerde ikiciliğin ortadan kalkacağı anlamına gelir.

Avesta 'da Üçüncü Gatha'nın Yasna otuzuncu kısmı, evrenin yaratılışını anlatan bir bölümdür. Burada uzayın ve dünyanın yaratılışı anlatılırken, birbirlerine karşıt iki ruhun ilişkileri ile yaratıldığı belirtilmektedir. Bu ruhların her şeyi yaratışları şöyle anlatılır. *"Ve ondan tüm varlıkları yarattı. Varlıkları yaratınca onları gövdesinde taşıdı. Böylece devamlı olarak çoğalıp büyüdü ve her şey giderek güzelleşti. Ve sonra diğerlerini birbiri arkasına gövdesinden yaratmaya başladı. Ve sonra kafasından göğü ve yeri ayaklarından yarattı. Ve suları gözyaşlarında ve bitkileri tüylerinden ve ateşi kendi anlamından yarattı."*[46] Burada esas olarak anlatılmak istenen tanrının kendisi yani Ahura-Mazda olduğu şeklinde yorumlanmaktadır. Böylece uzayda görünen görülemeyen her şey tanrının görünen organları veya görünmeyen parçalarıdır. Böylece uzayın tüm elementleri tanrının bizzat yapısıdır. Her şey kendisinden oluşmuştur. Zerdüşt inancı ile anlam kazanan yaratılış şekli Bütün Mêcusilerce benimsenmişti. Günümüz Kürdlerin bir kısmının "*Ehl-i hak/Yaresani*" inancının Mêcusi yaratılış inancı ile benzerliği gözden kaçmamıştır. İslamiyet sonrası gelişen bu inanca göre her şey tanrıdan gelmiş, her insan tanrıdan bir parçadır. Her şey ona dönecektir vs. Yine "*Ehl-i hak*" inancının Kürdistan orijinli olması bir tesadüf değildir. Anlaşılıyor ki Kürdler İslami din ile karşılaştıklarında ve onu kabul ettiklerinde/ ya da eder göründüklerinde bu inancı kendi eski Zerdüşt İnançlarında olan yaratılış inancı ile bir şekilde buluşturmuş, reformize etmişliler. *Ehl-i hak* inancı hetoroks görünümünü hala korumaktadır.

Zerdüşt inancına bağlı olanlar Zerdüşt'ün dünyanın üçüncü döneminde gelmiş olduğuna inanmaktadırlar. Avesta'nın Yaşt Bölümü'nün 13/141 de Zerdüşt'den sonra peygamber olarak, yine Zerdüşt'ün soyundan veya direk Zerdüşt'ün bir kızla birleşmesinden her bin sene-

46- *Bkz. Riv. Dat. Den. XIVI 3-5, 11, 13-28.*

de bir peygamberin geleceği belirtilmektedir. En son gelecek olan *Asvart-Arta*'nın dünyayı tüm kötülüklerden temizleyip kurtaracağı belirtilmektedir. Bunların zaman ve sırası ile şöyle olacağı belirtilir. 3000 yılı sonuna kadar Zerdüşt, 2000 yılı sonuna kadar *Uxşyat-Arta*, 1000 yılı sonuna kadar *Uxşyat-Nemah.* "0" yılı sonuna kadar *Astvart-Arta* Zerdüşt dini inancına göre Zerdüşt'ten sonra üç peygamber gelmesi sonrasında, üçüncü peygamber zamanında son mahkeme kurulacaktır. Böylece Ahura-Mazda'nın zamanı gelmiş olacak ve tüm iyi amele sahip olan insanlar, öyle bir dünyada yaşayacaklar ki, hiçbir hükümdarlık, haksızlık olmayacak, karanlık ve üzüntü olmayan bir yaşam başlayacaktır. Tüm kötülükler eriyen metalle tanrı tarafından yok edilecek. Ölüler canlanacak, yaşam ya da ruh geri dönecek, dünyada yaşlılık ve ölüm olmayacak ve böylece sonsuza kadar mutluluk içinde bir yaşam başlayacağı belirtilmektedir.

Avesta'nın Brahman Yaşt bölümünde Zerdüşt'ün arada sırada Ahura-Mazda ile görüştüğü ve Ahura-Mazda'nın isteklerini halka bildirdiği aktarılmaktadır. *"Zerdüşt ile her şeyi bilen Tanrı Ahura-Mazda birleşip yedi gün yedi gece birlikte kaldılar. Zerdüşt Avesta'yı yazdı."* Bu durum Vistaspa hakkındaki bir bölümde ise şöyle anlatılmaktadır. *"Ve ona söyledi: Şarabı Hanf kat Vistasp'a ver. Sonrasında bilerek yapıyordu, onu içtiğinde hemen olduğu yerde bayıldı ve ruhu ile beraber cennete gitti"* Zerdüşt, dini inancı konusunda ve sosyal alanlarda inananları ve öğretileri üzerinde tek otorite durumundadır ve kendisini Ahura-Mazda'nın aracısı olarak tanıtmaktadır. *"Onların doğum ve büyümelerine su ve bitkiler seviniyorlardı. Onların doğum ve büyümelerinde su ve bitkilerde büyüdüler. Onların doğum ve büyümelerinde tüm kutsal yaratıklar isteklerinin gerçekleştiğini gördüler. Bizim istediğimiz ise din adamlarının doğuşu Kutsal Zerdüşt, kurbanlaştırdığı demetleriyle şereflendirir bizleri kurban sunmalarıyla" (Yaşt: 13.39 94)* Burada açıkça bir peygamber ya da kutsal tanrı yapısı Zerdüşt'ün kişiliğinde anlatılmaktadır.

Zerdüştün tek tanrıcılık inancı Doğu Aryan Hint kaynaklarında Veda'larda daha iyi anlaşılır. Hinduizm'in Vedalar'ında çok tanrılı ve natüralist bir inanç sistemi vardı; sonraki kutsal kitapların çoğu bu

politeizmi tek tanrı inancının sembolik anlatımı diye yorumlamıştır. Din adamları Upanişadlar'ın ortaya çıkışından itibaren Hinduizm tevhid inancına yönelmiş, Vedalar'da önemsiz bir tanrı olan Brahma tek tanrı haline gelmiştir.

ZERDÜŞTLÜĞÜN BÖLGE İNANÇLARINA ETKİSİ

MÖ 6. yüzyılda Zerdüşt tarafından kurulan tek tanrılı inanç sistemi. İnanılan tek tanrıya verdikleri "*Ahura-Mazda*" adıyla bağlantılı olarak "*Mazdeizm*" de denir. Ahura-Mazda önce manevi bir varlık olarak kabul edilirken sonraları, Zerdüşt'ten önce olduğu gibi, onun nuru ve ateşi ihtiva ettiği, yaratılmamış bir ışık olarak düşünüldü ve böylece ateş kültürü gelişti. Bu nedenle Zerdüştlük sonraki dönemlerde daha çok "*Mêcusilik*" adıyla anılmıştır. "Mêcusilik" terimi de bu dinin rahipleri olan Medli Magilerin tıpkı diğer tanımlar olan; "*Magi/Maga/Megu /Mecüc/Mecus*" teriminin bölgede Mêcusi şeklindeki Sami Âramice ağız karakterde kullanımı şeklidir.

Zerdüştlük/Mêcusilik ile ilgili dini bilgileri biraz geniş tutarak, Mêcusi Aryanların diğer tek tanrılı dinlere; Yahudilik, Hıristiyanlık, Manicilik, Ezdanilik ve Müslümanlığa bu inanç birikiminin oynadığı rolü de göstermek gerekir. Çünkü Mêcusi Aryanların din değiştirmelerinde yeni dini bilgileri kavramakta dini yönden fazla da zorlanmadıkları görülüyor. Bölgenin otantik halklarından biri olan Doğu Aryanlar zaten dünya din medeniyetinin beşiğinde olan halklardan biriydiler. Bu nedenle Zerdüştlük dini ile ilgili bilgileri burada geniş tutmak bu düşünceyi doğrulayacaktır. Ayrıca İslam'a geçiş serüveni ya da dışında kalma sonucu ortaya çıkan diğer Zerdüşt dini kültür kökenli Kürd inançlarının köklerinin de bu dini geçmişten geliştiğini göreceğiz. Mêcusilerin torunları ya da miras yiyenleri olan bölge halkı Kürdler de bu dinlere hiçbir zaman bir yabancı değildi. Bunun sebebi yine bu dini kurumların içeriğini oluşturan; ayinlerini, tanımlarını, evrene ve geleceğe dair bilgilerini, kadere, yaratılışa, ortak dini efsanelere, mülkiyet anlayışına, benzer hukuka ve ahlaka sahip oluşları ve önemli ölçüde kendinden önceki dinleri benimsemeleri ve kendine bu eski dinleri örnek almaları nedeniyledir. Med kültürel kökenli

Kürdlerin tarihlerinde dıştan gelen güçler ile savaşırken dini kimliklerinden çok siyasal egemenliklerini koruma telaşı içinde oldukları da çok görülür. Bu durumu kavramak için Zerdüştlüğün ya da Mêcusiliğin dini prensiplerini görmek gerekir. Çünkü bölgede Zerdüştlükten esinlenerek gelişen dinler ondan hiç de uzak anlayışta olan dinler değildirler.

Diğer bir konu Zerdüştlüğün daha sonraki bölge dinlerine kaynaklık ve örnek teşkil ettiğine dair iddialardır. Aslında Zerdüştçülüğün var olan dinleri etkilememesi düşünülemeyeceği gibi sonradan oluşan dinler için kaynak olmaması da düşünülemez. Bu gelişim kaçınılmazdır. Örneğin Fransız düşünürü *Kont de Volney* (MS 1757-1820); *"Tevrat'ın temel düşüncelerini Zerdüşt dini inancından aldığını"*, söyler. Bir başka düşünür, *Paul Mason Qursel* ise, *"Budizm'de Zerdüşt dini izlerinin olduğunu belirtir."*[47] Mecusiliğin etkileşimi hakkında şu yargılar vardır. *"En yüksek varlık olarak Ahura-Mazda'nın bu tanımının "Eski Ahitte-Tevrat'ta- bulunan Jehovah'ın-Yahova (tanrı)- ya da Elohim'in milletiyle mükemmel olarak aynısı" olduğu söylenmiştir."*[48] *"Bu dini aynılık Yahudileri ve Zerdüşt Aryanları birbirlerini tanıdıklarında onları birbirine yakınlaştırmıştır. Hatta Perslerin egemenliği altında kaldıkları dönemde, hep yabancıların egemenliğine tahammül edemeyip direnen Yahudiler, onlar (Medli Magi din adamlarına) ile bu inanç ortaklıklarından ötürü onların egemenliğine sessiz kalmışlardır."*[49]

Asurlar tarafından Medya'ya yerleştirilen Yahudi Samiriler, Zerdüştlerden oldukça etkilenmişlerdi. Kendi ata topraklarına döndükten sonra da bu halk Mêcusi/Magici itikattan öğrendikleri birçok itikat biçimini içselleştirmişlerdi. Bu topluluk hala günümüz İsrail'de *Gerizm Dağı* ve çevresinde sayıları birkaç yüz civarında küçük bir topluluk halinde yaşamaktadırlar. Fakat Yahudiler tarafından Yahudilik-dışı görülür. Samirilerin Tevrat'ı, Yahudilerin Tanah'ından farklıdır. Dini uygulamalarında da birçok fark gözlemlemek mümkün-

47- *Bkz. Perslerde Din metininin önemli bir kısmında yer alan, italik olarak sunulan bilgiler, Ord. Prof. M.Şemseddin Günaltay'ın 1948 yılında Türk Tarih Kurumu Tarafından çıkartılan "İran Tarihi" adlı kitaptan alınmıştır.*

48- *Bkz. Ethem Xemgin, "Kürdistan'da dini inançlar ve etkileri" sayfa 98.*

49- *Bkz. George Rawlinson, Medya Krallığı. S. 92.*

dür. Müslümanlardaki abdeste benzer bir abdest alma ve namaza benzer hareketleri olan bir ibadet biçimleri vardır. İbadethanelerinde oturmak için yer bulunmaz. Bu ibadet ve ayinleri anlaşılan Mêcusilikten kendileri almıştır. Yine Zerdüştlükte günde beş defa ateşe bakım ve ayin vardır. Müslümanlıkta da günde beş vakit namazın olması bir tesadüf mü dür? Zaten Namaz ve abdest almanın şekli itibari ile önce Mêcusilerden alınmış olduğu bölgenin diğer Hıristiyan bir kavmi olan Süryanilerde de gözlenir.

Özellikle Hıristiyanlık dininin ayinleri ve İsevilikte/Hıristiyanlıkta Mehdi inakları daha çok Mêcusiliğe benzer. Örneğin "*Kıyemet Günü*" oldukça benzerdir. *"Zerdüşt inancına göre üç bin yıl sonra Mehdi Saoşyant dünyaya gelecek bin yıllık bir çalışma yapacak, insanları doğru yola sevk etmeye çalışacaktır. Bininci yılın sonunda Mehdi görevini Ahura-Mazda'ya görevini devredecektir. Ölenler eski vücutları ile yaratılıp büyük hesap günü başlayacaktır. İlahi yargılama Tanrı, Mukaddes Ruh ve Mehdi'nin huzurunda yapılacaktır."*[50] Bu verilerden de anlaşılacağı gibi bölgedeki Mêcusilerin (Kürdlerin, Farsların, Taciklerin, Afganların, Türklerin vs) Mêcusilik sonrası oluşan yeni dinleri benimsemeler hiç de zor değildi. Çünkü bu yeni dinler dini yaşamda kendilerinin önce inandıkları dinden pek faklı bir konumda değildiler. Bu dinler birçok bakımdan Zerdüştlüğü/-Mêcusiliği örnek almışlardı.

AYİNLER

Mecusiik'te onbeş yaşına gelen her çocuk için dine giriş töreni (*Nevzot*) düzenlenir. Bu törende çocuklar dualarla dinî elbise (*südre*) giyip kutsal kuşak (*kusti*) takarlar. Her Mecûsî abdeste benzeyen bir temizlik işleminin ardından güneş doğarken, öğle vakti, öğleden sonra, güneş batarken ve gece olmak üzere beş vakitte çeşitli dualar (*gâh*) okur. Dualar arasında *Ahûna Veirya* ya da *Ahunvâr* denilen dua oldukça önemlidir. Bu dua her Mecûsî çocuğuna ilk öğretilen dualar arasındadır.

50- *Bkz. Emin Şahin "105 soruda dinler tarihi" s.54-55. Haug. Essays. S. 257.*

Ayrıca her Mecûsî *"Frevarâne"* adı verilen iman formülünü (*âmentü*) günlük olarak tekrarlar. Mecusiler'in bayramları arasında en önemlisi, yıllık olarak kutlanan yedi büyük bayramdan biri olan ve Newroz *(Nu Roj)* adı verilen yeni yıl bayramıdır. Tabiatın dirilişi anısına kutlanan Newroz aynı zamanda dünyanın ve insanın yaratıldığı gün olarak kabul edilir. Genellikle *"Gehembar"* adıyla bilinen diğer altı bayram ise *"Hşatra Veirya"* ve göğün yaratılışı anısına kutlanan *"Meydyoy Zaremaya"* (orta bahar), Ahura Mazda ve insan için kutlanan *"Homaspathmaedaya"* (Fravaşiler Bayramı), *"Meydyoy Şema"* (orta yaz), *"Meydyeyrya"* (orta kış), *"Peydişahya"* ve *Ayetrima"* bayramlarıdır. Bu bayramlar Ahura Mazda, Ameşa Spentalar ve onlar tarafından var edilen ya da korunan kutsal yaratıklar adına kutlanır. Bunlardan başka sonbaharda hasat zamanı kutlanan *"Mihrican"* da önemli bir bayramdır.

Herhalde naturist kültüne bağlı olan Perslerin Ahamenişler devrinde de öküz, at ve diğer hayvanları kurban ettikleri şüphesizdir. Persli zenginlerin kurban kesimlerinde aşırılıkları ile şova dönüşen olayları, bu suretle, ziraatçılara zarar verdikleri gibi, Rahip Magileri de kızdırıyorlardı. Yunan kaynaklarından anlaşıldığına göre Persler, yalnız kurban keserlerken, Magilere başvururlardı. Bunun haricinde Medli Magilerin Pers halkı üzerinde dini bir rolleri olduğunu gösteren kayıtlar yoktur.

Oysa Zerdüştîlik'te kurban, dini kaidelerinde müminin kötülük güçlerine karşı "kutsal bir savaşı " olarak görülür. 'İyi Din'i seçen her mümin daeva'larla (Yalanlarla, kötüler ile) savaşmaya ve dünyayı *demon*'lardan *"temizlemeye"* zorunluydu. Başka bir ifadeyle, müminler, Ahura Mazda ile onun baş meleklerinin evreni sağaltma çabalarına katılması gerekirdi. *'İyi Din*'in kurtarıcı işlevi, ayinin yaratıcı işlevinin yüceltilmesiyle giderek güçlendirildi. Nihai amaç evrensel yenilenme olduğu için, kurban töreninin kozmogoniye ilişkin temel işlevi öne çıkarıldı: Aslında kaderde yenilenme, insanlığı kurtarmakla kalmaz, bedenleri dirilterek onu yeniden yaratır. Bu da yok edilemeyecek, bozulmayacak yeni bir yaradılış anlamına gelir. Yaşt 19/90'da duyurulduğu gibi: *"Maddi Dünya artık hiç sönmeyecek. Yalan ölecektir."* Kurban da yapılan ayin töreninde kötülüğe ve yalana karşı bir

savaşım inancı bu şekilde inşa edilmişti. Bu nedenle her mümin için kurban bir sorumluluktu. Bir gösteriş aracı asla değildi. Mecusi Doğu Aryanlarda tapınak ve mihrap bulunmadığından kurbanlarını yüksek dağ başlarında sunarlardı. Kurbanların makbul olması için rahibin huzuru şarttı. Kurban kesecek adam, başında mersin ağaçlarından örülmüş bir taç bulunan hayvanı dağ başında temiz bir yere götürür, kralın ve bütün halkın mutluluğu için dua ederdi. Magi'nin ve kurban sahibinin kendi şahısları için dua yasaktı. Bütün halk için dua etmek ile içinde "*kendine de*" dua etmiş olurdu. Bundan sonra hayvan kurban edilir, parçalanır, kaynatılır, sonra pişirilmiş etler, ot ve çok defa yonca üzerine serilirdi. O esnada Magi (Moğbed denilen rahip) nağme ile mukaddes '*Surud*'u okur, bu suretle tanrıları haberdar edilmiş olurdu. Magilerin ilahisinden sonra kurban sahibi etleri toplayarak evine götürür ve istediği gibi kullanırdı. Kurbanın ruhu tanrıya ait olduğundan, tanrı adına et ayrılmazdı. Artık Persler döneminde Magilere ancak kurban merasimi, rüya tabiri, ay/güneş tutulması gibi olaylar için müracaat ediliyordu. Mêcusiliğe göre "İyilik ve Kötülük" arasındaki başlangıç dönemine ait ayrılık, Ahura-Mazda'nın başlattığı ve biri *Aşa*'yı (Adalet) diğeri *Drug*'u (Aldatma) seçen ikiz Ruhların da sürdürdüğü bir tercihin sonucudur. Örneğin fakirlere yaklaşımda da Mecusilik insanları sorumlu tutar. *"Kim kardeşlerine doğru ve dürüst olur ve fakirlere yardım ederse, tanrı Ahura-Mazda yolunda çalıştığı için, tanrı da onu destekler ve korur,"* derken inananlarına doğru olanı yapmayı, buna inanç göstermelerini ve bunu yaymaya çalışmalarını tavsiye eder, zayıf ve fakir olanların da yardım edilerek korunmasını belirtir. Bu yaklaşım, iyilik sınavıdır.

Geleneksel İran dininin tanrıları olan Daevalar, Zerdüştçülüğe göre 'Aldatma'yı seçtiğine göre, Zerdüşt kendisine inananlardan onlara tapmamalarını, öncelikle de onlara sığır kurban etmemelerini ister. Mazdeizmde/Zerdüştçülükte, öküze saygı önemli bir rol oynamaktadır. Bu olgu yerleşik çiftçiler ile göçebeler arasındaki çatışmanın bir yansıması olarak yorumlanmıştır. Ama Zerdüşt'ün ileri sürdüğü çatışkı toplumsal düzlemi hem kapsamakta hem de onu aşmaktadır. Reddedilen olgu milli dinsel geleneğin, işe yaramayan bir bölümüdür. Zerdüşt, *"halkımıza dalkavukluk yapmak için öküz parçaları yediren" Vivahvant*'ın *oğlu Yima'yı günahkârlar sınıfına sokar* (Yasna 32: 8).

Ayrıca yukarıda da gördüğümüz gibi, peygamber Zerdüşt, Ahura-Mazda'ya, böylesi halka zarar veren kurban törenleri yapanları ne zaman yok edeceğini sorar (48: 10).[51] Kurban gerçekleştirildiğinde bu inanış bir Magi tarafından yerine getirilir. Törende, ayini yapan rahip, kurban töreni (yasna) aracılığıyla "*Maga*"lıga geçer; yani içinin *"aydınlanmasını," "ilham dolmasını"* sağlayan bir esrime (Vecd olur) deneyimi yaşar. Bu ilham süresince kurban rahibi tinsel özünü bedensel doğasından (gerilerek) ayırmayı başarır; başka bir deyişle, iki özün karışmasından önceki saflığa ve masumiyete yeniden ulaşılır. Bu "*karışma*" Ehrimen'in saldırısından sonra gerçekleşmiştir. Dolayısıyla kurban rahibi, örnek rahip Zerdüşt'ün başlattığı kurtarıcı işe, ilk durumun yeniden kurulmasına, dünyanın dönüşümüne katkıda bulunur. Hatta kurban törenini yapan rahibin o anda dönüşmüş dünyaya katıldığı söylenebilir. "*Maga*" hali özellikle *Haoma* kurbanıyla, rahibin tören sırasında içtiği *"ölümsüzlük içkisi"*yle elde edilir.[52] *Haoma'nın* içinde ise, alevli, ışıltılı, canlandırıcı ve menili kutsal sıvı *hvarina*'dan bol miktarda bulunur. Ahura-Mazda, Hvarinasının gerçek anlamda sahibidir. Ama bu "*tanrısal*" alev Mithra'nın da alnından fışkırır (Yaşt X, 127) ve hükümdarların başından da bir güneş ışını gibi yayılır.[53] Bununla birlikte, her insan kendi Hvarinasına sahiptir ve dönüşüm, başka bir deyişle nihai yenilenme gününde "*bedenden çıkıyormuş gibi görünen büyük ışık ebediyen bu toprak üzerinde parlayacaktır."* Ayin biçiminde *Fiûorna*'yı içen kurban rahibi kendi insanlık halini aşar. Ahura-Mazda'ya yakınlaşır ve evrensel yenilenmeye önceden katılır. Bu eskatolojik tapım anlayışının daha Zerdüşt döneminde bütünüyle dile getirilip getirilmediğini saptamak güçtür. Ama Hint-İranlılarda kurban töreninin işlevi içinde örtülü olarak bulunduğuna kuşku yoktur.[54]

Zerdüşt, eski İran'a tevhit inancını getirmiştir. Tevhit tanrıları birlemek demektir. Allah'tan başka ilah olmadığına inanmak demektir.

51- *Bkz. Mircea Eliade. Dinsel inançlar ve düşünceler tarihi/cilt I. Sayfa.*

52- *Kış Gnoli, "Questioni sulftnterpretazione," s. 349 vd.*

53- *Bkz. M. Boyce, "Haoma, pnest of the sacrifice;" Gnoli, "Lo stato di 'maga,'" s. 114-115; aynı yazar, "Questioni," s. 366.*

54- *Bkz. Duchesne-Guillemin, "Le zvarenaiT ve Eliade, "Spirit, light and Seed.*

Zerdüşt'ün getirdiği din, tek tanrıya inanmakta idi. Ondan önce İranlılar bir kısım tanrılara tapınmakta ve rahiplerin hazırladığı uyuşturucu bir kutsal içkiyi içmekle uygulanan Tanrı Haoma kültürünü devam ettirmekte idiler. "*Haoma*", bütün âlemi sıvı şekilde doldurduğuna inanılan hayat tanrısı idi. Zerdüşt bu tanrıyı ret etmişti. Mecusilerde zamanla bunu kabul ettiler. Bu nedenle Magilerin birçoğu bu kurban törenlerinde Haoma kültüründen vazgeçtikleri bilinmektedir. Aslında yasak tek tanrıcılıktan çok toplumun sıhhati için düzenlenmiş olduğu görülür. Çünkü Kurban töreni sırasında Haoma içkisini getiren Magi'nin kurban ayini sırasında kurban sahiplerini yaşattığı sarhoşluk veya esrime toplumun genel sağlığı için tehlikeliydi. Bu olay bazen aşırılıklara neden oluyordu. Zerdüşt bu nedenle Haoma ayinine bir sınır getirdi. Kurban sırasında Haoma kullanmayı yasakladı. Üstelik en azından din adamlarının dışındaki halkın yararına, hayvan kurbanları kesintisiz sürdürüldü. Bununla birlikte son araştırmalara göre gerek *Haoma* ayininde gerekse Mithra tapıncında ve Mazdeizm tarafından Gathalarda bile tamamen mahkûm edilmediğini gösterdi. Ayrıca Haoma kültürüne özelde Zerdüşt'ün dahi devam ettiğine dair Kral Vistaspa'nın yanında iken Zerdüşt'ün esrimeye girdiğini anlatan Gathalarda bilgiler bulunmaktadır. Anlaşılan bu bilgilerin sonradan Avesta'da kullanıldığıdır. Diğer yandan Kürdlerin içki ve esrime kültürünün çeşitli biçimlerde eski Haoma inancı kültürünü taşıdığı gözlenmektedir. Günümüzde içkiyi günah saymayan *Kürd Alevi, Êzidi, Yarseni/Enel-Hakçı* vs. inançların kökeni Haoma inancına dayanmaktadır. Haoma dini inançta söz konusu edilen şarap içkisi, dini ibadetle ilgili olup, dini düşüncelerin geliştirilip derinleştirilmesi ve ruh gözünün açılması amacıyla içilmekte olduğu vurgulanır. Avesta'nın Gatha bölümünde belirtildiğine göre dini inanç alanında şarkı ve şiirlerin önemli bir yeri olduğu görülür. Cenneti şarkılı bir yer olarak değerlendirdiği dikkate alınırsa bunun önemi daha iyi kavranır. Bu itikat günümüzde Alevilerde, Kakayilerde ve bazı Şafii tarikatlarında zikir ayinleri şeklinde devam etmektedir. Günlük yaşamda içki masalarında en gözde kültür, şairlik geleneğidir.

Zerdüştlük ile yasaklanan ve din dışı kabullenilen diğer bir itikat Şeytanlara karşı kurbanlardaki yükümlülüklerdi. Zerdüşt'ten önce "*deava*" denilen ve *Ehrimen*'in avanesi olan şeytanlara, onları yatıştır-

mak üzere, kurban kesilirdi. Onların kurbanlardan çıkan buğu ile beslendiklerine inanılırdı. -Bu inanç ve itikat tarzı hala diğer bir Kürd dini olan Êzidilikte, şeytanın adını anmaksızın ona "saygı" gösterilerek, bir savunma konsepti ile devam ediyor. Böylece onlara ibadet edilmiş olunurdu. Zerdüşt'ün Magilerin kurban kesimi ile mücadelesi bu dini sebeplere dayanır. Zerdüşt, sığır eti yemeyi de yasakladı. – Bu uygulama Ön Asya'da kalmazken Hindistan'da da bu yasak hala var. İslam ile Yahudilikte ise domuz eti yasaklanmıştır. Aslında bu yasakların çoğu iktisadi nedenlere de dayanıyordu. Magilerin kurban törenleri ile elde ettikleri vurgunculuğun önüne geçilmek istenmişti.

ÖLÜ DEFİNİ

Magiler, ölülerinin defni hususunda hem Ahameniş krallarından hem de Perslerden ayrılıyorlardı. Ancak burada özel biri mezar söz konusudur. Zerdüşt dininde, toprak, su, hava ve ateş kutsal sayılır ve kirletilmeleri yasaktır. Bu nedenle ölen kişinin cesedini ne yakmak ne de toprağa gömmek mümkündür. Çözüm ölünün gökyüzü altında kayalar üzerine bırakıldığı güneş gömmesindedir. Herodotos'un anlattıklarına göre Persler, ölülerin cesetlerini balmumu tabakası yerine taş abide ikame etmiştir. Bunun içindir ki Ahameniş kralları kendilerine dağ kayalarında oydukları mimari motiflerle süslenmiş mezarlar hazırlamışlardır. Magiler ise ceset kurtlar, kuşlar tarafından parçalanıp etleri yenilmedikten sonra ölülerini gömmezlerdi. Ya etleri yenilen iskeletler gömülürken üzerleri sıvanarak topraktan tecrit edilirlerdi. Ya da Leş yiyici kuşların kolayca görebilmesi için Dakhmahlar su ve bitkinin olmadığı yüksek yerlere yapılır. Bu nedenle sessizlik kuleleri, kuleden daha çok büyük bir havuzla karşılaştırılabilir. Özellikle leş yiyici kuşlar ve rüzgâr ve diğer hava koşulları ölünün çabuk çürüyen bölümlerinin ortadan kaldırılmasını üstlenir. Geriye kalan kemikler ise kayaya oyulmuş çukurlara veya da (Astodan) denilen taş sandukalara konulur. Ceset bedenlerin belirli bir yerde açık havaya bırakılması ve orada akbabalarla köpekler tarafından parçalanıp yenmesi olayı azap verici olmalıydı. Ölü defnetme merasiminde ateşperestler ayin olarak dövünüyorlar, kendi bedenlerine vuruyorlar ve kimi zaman bu ağıtların

(Şin'in) sonu intihara kadar varıyordu. Bu nedenle, Zerrdüşt döneminden sonra definlere ya kadınlar alınmadı ya da yasaklandı. *"Ama Zerdüştçülük, Ang-va Mainyu'nun icadı olduğunu açıkladığı "ağlama ve dövünmeleri" definlerde kesinlikle yasakladı."*[55]

Ahura-Mazda kültü için dağlar başında Ateşgahdeler bulunduğu, zamanımıza kadar gelen anıtlardan anlaşılmaktadır. I. Büyük Darius, kendinden evvel Pers tahtını gasp ederek, Magiler üzerinde saltanat kuran Medli Gaumâta'nın yıktırdığı hususi kurban sunağı Apadana'yı yeniden tamir ve inşa ettiğini Bihustun Kitabesinde öğünerek anlatmaktadır. Bundan başka Persepolis kabartmalarında Ahura-Mazda'nın tasviri önünde mukaddes ateş yandığı görülüyor. Bunlar gösteriyor ki Ahamenişler devrinde tapınak yoksa da kült yerleri sunaklar ve tanrı tasvirleri vardı. Antik dönemde ölü gömme tören çeşidinde, sessizlik kuleleri de vardı. Bu tanımlama 19. yy'da Avrupalılar tarafından özel işlevleri olan İran-Hint yapıları için kullanılmıştır. İran'da bu tür yapılara *"mezar: dakhmah"* denilmektedir. Ölüleri gömüp gömmeme, Avesta'da tarif edilen din için felsefi bir sorundur. Avesta'ya göre ölü, *Nasu*'dur, kirlidir. Tabiatın temiz elementleri olan ateşi, suyu, havayı ve toprağı kirletmemelidir. Bunun için ceset bir tepenin başında, açıkta, '*daxma*' ya bırakılır. Akbaba, Kurtlar ve kuşlar etlerini yedikten sonra kemikleri gömülür. Bu açıdan *A. M. Mandelshtam* tarafından ortaya çıkarılan bir başka gerçek de bizi, Avesta'nın yayıldığı coğrafya ve tarih konusunda *Mary Boyce* başta olmak üzere 'Doğu İrancılıktan' uzaklaştırır. *Boyce*, Avesta'nın, eğer zamanında yazılı hale getirilmemişse, sözel olarak geliştirildiği veya eğer yazılı hale getirilmişse yazıldığı tarih olarak MÖ 11-14 yüzyılları işaret eder ve bize İran'ın doğusundaki Aryan ülkelerini Avesta'nın doğduğu coğrafya olarak önerir. Bu konuda, yukarıda da kaydettiğimiz gibi, bilhassa *Vendidad* ve *19. Yaşt* merkezli farklı düşünceler oldukça yaygındır. Oysa eğer Avesta ilk olarak Doğu'da yayılmış olsaydı, ölü gömme veya yakma olayı, en aşağısından Avesta'nın ortaya koyduğu dinin yaygınlaşmasından sonra, görülmemeliydi. Batıda Doğu Aryan halkların tümünde ölü yakma olayı yaygındı. Cesetlerin kuşlara yem ola-

---

55- *Bkz. Mircea Eliade, "Dinsel inançlar ve düşünceler tarihi", Cilt. I. Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına, Çeviren: Ali Berktay s.387.*

rak bırakıldığı hudutlar Zagroslar ile sınırlı görülüyor. Zaman periyodu olarak bu tarz cesede müdahale biçimine dair işte bu noktada *Mandelshtam*'ın ortaya çıkardığı ölü gömme ile ilgili bulgular yol gösterici oluyor. Bu araştırmacı, İran'ın doğusunun hemen tümünde, Amu Derya Nehri'nin kuzeyinden tutun günümüzün Orta Asya'sı ve Batı Türkmenistan'ına kadar olan kuzeyde ve Kuzey Baktria'nın tümünde ölülerin ayrıca yakılarak gömüldüğünü saptamıştır. Üstelik bu mezarlar tam da MÖ 13-14 Yüzyıllara aittir. Eğer Baktria'da, söz konusu zaman diliminde, Avesta düşüncesi hâkim olsaydı ölüleri yakmak gibi bir ayini saptamak mümkün olmazdı. Çünkü bu ayin, Avesta'da en büyük günahlardan biri olarak kabul edilir. Gömmek de öyle. Avesta'ya göre ceset yakanlara nasıl yaklaşılması gerektiğini, Avesta'nın Vendidad bölümündeki VIII. Fargard'ın 73-74'üncü bölümlerine bakarak daha net anlayabiliriz: *'73. Ey Maddi Dünya'nın yaratıcısı, Sen, Kutsal Biri! Eğer Mazda Tapıcıları yürürken veya koşarken veya at sürerken ya da araba kullanırken, üstünde ceset yakılan bir ateşe rastlarlarsa, üstünde bir cesedin pişirildiği veya kızartıldığı (bir ateşe) rastlarlarsa ne yapmalıdırlar?* '74. Ahura-Mazda öyle cevapladı: *'Onlar (Mazda Tapıcıları-NB) ceset yakan adamı öldürecekler, derhal öldürecekler onu.*' Bir bütün halinde incelediğimizde, Avesta inancına sahip insanlar, dört çeşit suçu işleyenleri yargısız olarak öldürme hakkına sahip idiler. Bunlar; birincisi, ceset yakanlar, ikincisi; eşkiyalık yapanlar, üçüncüsü; Mazda dininin tatbikçisi (rahipler) veya bu dini bilenler. Bu adetler arasındaki fark esaslıdır. Pers adeti'ydi. Avesta'da methedilen uygulamalar Magilere mahsus bir gelenekti. Sonraları ve bugün de yaşayan Perslerin dağlar civarında ıssız yerlerde üstü açık dairevi mezarlar inşa etmelerine Avesta'nın bu kuralı sebep olmuştu. Bu mezarlara *"Dakhma, yahut sessizlik"* kuleleri denilmektedir. Naaşlar burada kuşlara yem olarak bırakılmaktadır. Günümüzde Hindistan'da yaşayan Zerdüştlerin ölü gömme ayinleri ve inancı geçmişin örneklerinden çok da uzak veya farklı bir konumda değildir. Nitekim Hintli Zerdüştlerin ölü gömme merasimini buraya yansıtmakta fayda var.

"Ölen insanların törenleri uygulandığı dönemde ölüler Daqma/Deqra'ya (Ölü kuleleri) getirilir. "Nasellar/ Necis " denilen görevliler tarafından ölüler buraya taşınır, başka kimse bu bölgeye

giremez. Görevli, kulelerin iç kısmına girmeden önce kule duvarlarındaki küçük bir delikten içeriyi gözleyerek yırtıcı kuşların olup olmadığını kontrol eder, ondan sonra içeri girermiş. Ölü duvar dibine yatırılır, doğaya terk edilirmiş. Kulenin içindeki yuvarlak avlu üç halkaya bölünmüş. Erkekler avludaki en dış halkaya, kadınlar orta halkaya, çocuklar ise en içe yatırılır ve kule sessizliğiyle baş başa bırakılırmış. Ayrıca bir rahip de vahşi hayvanların ölen kişinin hangi gözünü daha önce yiyeceğini duvardaki delikten gözler, eğer sağ göz önce yenilirse bu ruhun iyi bir geleceğe kavuşması, sol gözün önce yenilmesi durumunda ise ruhun azap görmesi olarak yorumlanırmış. Bundan sonrası uzun bir bekleyiştir. Sadece kemiklerin kalması ve bunların güneş ve rüzgâr ile kurutularak iyice beyazlaması neredeyse bir yıl sürer, bu sürenin sonunda kalan kemikler kireç içinde bir odaya kaldırılır, burada da iyice parçalanıp dağılan kalıntılar çeşitli filtreleme yöntemlerinden geçirilerek yağmur suyuyla doğaya ve denizlere bırakılırmış. Oldukça etkileyici bir arınma süreci ve doğaya saygı."[56]

Ehrimen'den bir parça taşıyan bedeni anlamlı kılan ruhtur. Ruh bedenle birlikte iken beden de ruhtan dolayı kutsaldır. Ancak ruh bedeni terk ettiği zaman beden kutsiyetini kaybeder. Bu durumda bedene dokunmak haramdır. Dolayısıyla defnedilmeyen beden yırtıcı kuşların yemesi için bırakılırdı.

Zerdüşt intihar etmeyi tanrı Ahura-Mazda'ya düşmanlık olarak niteler ve çok günah sayar. Kendini ve eşini her alanda korumakla yükümlü olan insanın intihar etmesi veya kendilerini koruyan askerlerine kötülük etmesini büyük günah saymasının yanında, Tanrı Ahura-Mazda'ya düşmanlık olarak belirler.

AVESTA'DA YENİDEN DİRİLİŞ

Günah, insanı kötü güçlerin esiri kılar; fazilet iyiliğin nihai galebesine yardım eder. Zerdüştlükte, doğru yaşama, *ahlaki* emirlere uyma esastır. Ahlaki emirler; iyi düşünce, iyi söz, iyi iş diye özetlenir.

56- *Bkz. Bu bilgiler Ezginin Günlüğü topluluğunun kurucularından, Gitarcı, Besteci Tanju Duru'nun "Yezd'in sessizlik kuleleri" gezi makalesinden derlenmiştir.*

Fakirlere, cömert davranma, yabancılara misafirperverlik, bütün lekelerden uzak kalma toprağı sürme, sığırlara bakma, sıkıcı şeyleri imha da faziletli işlerden sayılır. Temiz hayvanları, özellikle köpekleri öldürmek büyük günahtır. Zina yasaktır. Bazı cinsi konular ve ölü bedenine temas, kirlenmeye yol açar; özel ayinler gerektirir. Dinin görevi erkek egemen toplumda erkeksi beklentileri de korumuştur. Kurallar ve ahlak buna göre şekillenmiştir. Fakat bu dinin sakat yanını görmek istiyorsanız onlara ölüm sonrası beklentilerindeki taleplerine bakmanız yeterlidir. Çünkü bu dünyada karşılanamayan fantaziler, aç gözlülükler dine insanları cezp etmek için cennet âleminden sıradan hediyelerdir.

Avesta'da yeniden diriliş konusunda; *"Ölüler dirildiğinde yaşayanlar yaşlanmadan gelir, isteğe göre yaşantılar düzenlenir" –(Yaşt 19:11,89)* diye belirtilir. Zerdüşt dini inancında ölenlerin ruhları Cinvat Köprüsü'nden (İslamiyet'te *Sırat Köprüsü*) geçmeye çalışırlar. İyiler geçer, kötüler için ise köprü incelir, keskinleşir ve kötüler köprüden aşağıya karanlıkların içine düşerler. Aşağıya düşen kötüler üçe ayrılır. Tamamen kötü olanlar (sürekli cehennemde kalırlar), çok günah işlemiş fakat iyiliği de olanlar (on iki bin yıl cehennemde kaldıktan sonra cennete girerler), günahları ve sevapları eşit olanlar (günahlarından arınıncaya kadar cehennemde kalıp sonra cennete girecekler). Yine Cinvat Köprüsü'nü geçmiş olan iyi insanların ruhlarının cennete varış seyri üçe ayrılmaktadır. İyi düşüncelerinden dolayı (Hamut) önce yıldızlara, iyiyi konuşmalarından (Huxt) dolayı önce aya, İyiyi yapması (Huvarşt) ile önce güneşe yükseleceği, bu aşamalardan geçtikten sonra cennet kapısına varabileceğini belirler. Burada da sorgulamaya tutulurlar. Avesta'nın Gatha bölümünde şöyle anlatılır; *"Ona sorma, çünkü sen ona başından geçen kötülükleri, gözyaşları ile bozulmuş yolları ki onlarda o geldi, üzüntülü gözyaşlarından akıllanmak vardır. Nasıl buraya geldin ey haklı? Geçmiş olan yaratılışından, iyileşmenden, duran bir yaşam için, günahsız geldin, ölümsüzlüğü tat görüyorsun kal uzun zaman."* Köprüyü rahatlıkla geçebilen iyi insanların ruhları ise Ahura-Mazda tarafından yapılmış cennete çok güzel bir genç kız (Hurri) ile mutluluk içinde sonsuza kadar yaşarlar. Hurriler cennete yaşamayı hak etmiş iyi kadınlardır. Cennette yaşayanların her türlü istekleri sonsuza kadar yerine getirilir. Avesta'da cennette bulunan bir kadın şöyle tasvir edilmektedir. *"Bir*

parlak ve çok güzel kız. Beyaz bilekli ve güçlü, çok güzel görünüşlü, yeni yetişmiş çabuk büyümüş, iri göğüslü, asil yapıda, asil doğmuş, zengin aileden, daha on beş yaşında, görünüş ve şeklinde öyle güzel ki sanki yaratıkların en güzeli." (Yasna 43-46) Görüldüğü üzere Cennet de erkeklere tapulanmış. Arzu ve istekler de erkeklerin fantazi dünyasının çirkin ödülleri ile desteklenmiş!

Zerdüşt gelecek bir Âlemden de bahseder. Kendinden 3.000 yıl sonra Ehrimen'in gücü bitecek ve hakikat-adalet evi kurulacaktır. Böylece itaat ruhu zafere ulaşacaktır. Muhakeme, ateş ve erimiş maden ile olacaktır. Bütün bu işler; "*Saoşyant*" denilen kurtarıcının doğmasıyla gerçekleşecektir. O, Kansava Gölü'nde yıkanan bir bakirenin o gölde bulunan Zerdüşt'ün tohumuyla gebe kalması sonucu doğacaktır. Böylece ölülerin doğması başlayacaktır (dirilme). İlk insan "*Gayomart*"ın kemikleri hayat kazanacak, bütün ölüler tekrar vücutlarına kavuşacak ve bir yerde toplanacaktır. İyiler, kötüler ayrılacak; iyiler cennete kötüler cehenneme gidecektir. Üç gün kalınacak, sonra bütün yaratıklar ateş ırmağından geçecek, ateş kötüleri temizleyecek ve şeytanlarla bütünleşenler hariç, herkes Ahura-Mazda'nın ülkesine girecektir. İşte Mecusiler bu "*edebi son beklentisi*" ile Newroz'ları kutluyorlardı. Med ve Pers daha sonra Part ve Sâsânî krallarının bu görevleri kendi tekellerine aldıkları görülürdü. Yaptıkları büyük hizmetlerin karşılığı olarak edebi son'u arzular ve tanrıya yakarırlardı.

Prof. Arkeolog *David Stronach,* Hamedan'daki kazılarında, MÖ 750 yıllarında Medler tarafından inşa edilmiş olan ve dini yapı gösteren bir binaya ulaşmıştı. *Tepe Nush-i Jan*'da bulunan bu tapınak, *Hamedan*'ın yaklaşık 60 km güneyinde yer almaktaydı. Binalar yaklaşık 30 metre yüksekliğindeki bir kayanın üzerine inşa edilmişti. Daire şeklinde tuğla payandalı duvarla çevrili *"Merkez Tapınak", "Batı Tapınağı", "Kale"* ve *"Sütunlu Salon"*dan oluşmaktaydı. Merkez Tapınak, üçgen şeklinde iç mabediyle kule şeklindeydi. Zemin alanı 11 x 7 metre ve duvarları, hala, sekiz metre yüksekliğindeydi. Bu mabedin batı köşesinin yakınında çamur tuğladan yapılmış basamaklı bir ateş sunağı bulunmuştur. Bilindiği üzere, ateşe tapınma Hint-Aryan mirasıdır ve Tepe Nush-i Jan'daki tapınak, tespit edilen ve bilinen ilk tapınak yapısıdır. Bu tapınakların ve ateşperestliğin temsilini elinde tutan Medli Magilerdir. Diğer

yandan Medlerin döneminde Doğu Aryanların Persopolis tapınağından önce anlaşılan her yıl karşılanan "*büyük son dönüşüm*" Newroz tapınak alanı Medlerin başkenti Hemedan yakınlarındaydı. Perslerin gölgesinde kalan Med dini medeniyeti henüz yeni keşfediliyordu.[57]

Ahameniş Kralı Kiros, iktidar değişikliğinde Med Kralı dedesi Astiyaga'a zafer kazandığı *Pasagard*'ı önce başkent yapmıştı. Ateşperesti kültürün kraliyet temsili için burada kendine yeni saray ve Newroz'u karşılamak için tapınak ve merasim alanı yaptırmıştı. Aynı tapınakta tıpkı diğer Aryan krallar gibi kendi mezarını da önceden hazırlatmıştı. Oğlu Kral Kambiz de, Newrozlar için *Tol-é Taxtı* inşasını burada tamamlamıştı. Aynı Newroz geleneği Kral Darius ile daha görkemli bir biçimde *Persopolis*'te devam ettirilir.

Ahameniş Kralı Darius Persepolis'i, Yeni Yıl bayramının, Newroz'un kutlanmasına ayrılmış kutsal bir başkent olarak tasarlamıştı ve sonunda inşa etti. Gerçekten de Persepolis siyasi başkent değildi, hiçbir stratejik önemi yoktu. Daha önce kullanılan Aryan başkentler olan Pasargad, Hamedan, Sus ve Babil'den farklı olarak, hiçbir Batılı veya Doğulu kaynakta adından söz edilmiyordu. Persopolis'te her yıl kraliyet şölenleri yapılıyordu. Newroz, bütün Yeni Yıl ritüel senaryoları gibi, kozmogoninin simgesel yinelenişiyle dünyayı yeniliyordu. Bu anlayış, Hint-İranlılar için tanıdıktı; bununla birlikte Ahamenişler döneminde senaryo muhtemelen Mezopotamya etkilerine de uğramıştı. Yeni Yıl bayramı Newroz, Persepolis'in birçok kapısında bütün heybetiyle tasvir edilmiş, Tanrı Ahura-Mazda'nın himayesi altında gerçekleştiriliyordu. Şimdilik akılda tutulması gereken, Doğu Aryan Kralları'nın dünyanın korunmasından ve yenilenmesinden kendilerini sorumlu tuttuğuydu. Başka bir deyişle kendisine ait düzlemde kötülük ve ölüm güçleriyle savaştığı, hayalin, bereketin ve iyiliğin zafer kazanmasına katkıda bulunduğudur.

Peygamber Zerdüşt, kendi ömrü boyunca "*iyi Din (Drust Din)*" aracılığıyla *'Evrensel son Yenilenme*'nin gerçekleşmesini beklemişti. Onun için bir defa tanrı *Ahura-Mazda*'ya yalvarmıştı. Kendi yaşantısında evrenin "son dönüşümünü" görmek istiyordu. Genelde Newroz

57- *Bkz. Modern Hamedan şehrinin 50 km. güneyinde. David Stronach, "Tepe Nush-e Jan, a Mound in Media", in: The Bulletin of the Metropolitan Museum of Art, 28.*

törenleri onun yokluğunda Medli Magi adamları geçmişte olduğu gibi yine yapıyordu. Kraliyet Newroz Törenlerinde de aynı seronominin kurulmuş olduğunu Persopolis duvar figürlerinden anlıyoruz. Diğer yandan bu törenlerde en önde yürüyen her Magi rahip yaptığı kurban törenleriyle eskatolojik dönüşüme önceden katıldığına inanıyordu. Kralların başlangıçta ve her yıl başardıklarını, Magi rahipler yıllık olarak gerçekleştirmeyi umuyorlardı.

Mecusiliğe göre Kıyamet Gününde *Saoşyant* (semantik evrimi sağlayacak kişi) bu işi son Yenilenme'de nihai olarak yapacaktı. Zerdüştî inancında bütün tarih, üç döneme ayrılmaktadır; her dönem dört bin yıldır ve her dönemin sonunda bir Saoşyant zuhur eder. En son Saoşyant da gelecek ve sonra kıyamet kopacaktır.[58]

İSLAM'DA ZERDÜŞTLÜK

Ahura-Mazda, Yüce Rabb'dır ve bütün zıtlıkların yaratıcısıdır. Zerdüşt, her şeyin yaratıcısı olan, insanlara iyilik yapan tek bir tanrı Ahura-Mazda'nın (Hürmüz'ün) peygamberidir. Rivayete göre kitap kendisine, Yüce Tanrı Ahura-Mazda tarafından vahiy edilmiş ve o da dini yaymak için halka vaazlarda bulunmuştur. Kitap, peygamberlik, ahret inancı ve tek tanrıcılık görüşleriyle Zerdüştlük, ilâhî bir dinin temel vasıflarını üzerinde taşımaktadır. Bir görüşe göre: *"Sâsânîler devrinde Zerdüştlük, düalist bir özellik kazandı. Başlangıçta Ahura-Mazda'nın sıfatları olarak kullanılan bazı kelimeler, sonraları özel isim olarak algılanmış ve ayrı zâtlar olarak görülmüş; böylece başka tanrılar ortaya çıkmış ve Zerdüştlük, bir şirk dini haline gelmiştir."* Bölgesel dini kültürel etkileşim olarak da Zerdüşt öncesi İran dinî inançları gerekse İran civarındaki çeşitli dinsel geleneklerle Helenistik inanç ve âyinler Zerdüştîliği etkilemiş, böylece Zerdüştîlik saf monoteist yapısından uzaklaşmaya ve senkretik bir yapı arz etmeye başlamıştır. Mecusilik geleneksel düalist yapısına ise tam anlamıyla

58- *Bkz. Yasht, 13, XXVIII, 129'da, Putları kıracak olan Saoşyant adında biri ve Astuat-erata'nın ('bütün halkları tutan veya bir araya getiren' kişi) o gün geleceği önceden haber verilmiştir. İşte beklenen gerçek Newroz budur.*

Sâsânîler döneminde kavuşmuştur. Mecusilik'teki düalist Ortodoks görüşlerin özellikle milâttan sonra IV. yüzyılda *II. Şâpûr* devrinde tesis edildiği ve düalizmi konu alan Pehlevîce metinlerin bu dönemin teolojik anlayışının ürünü olduğu düşünülmektedir.[59]

Gerçi sapmaları kötü emelleri olan iktidar sahiplerine atfedenler de olmuştur. Örneğin Hz. Ali, Zerdüştlük dininin sapmasını şöyle tahlil ediyor: *"Zerdüştlük başlangıçta kitap ve risalet sahibi, hak bir dindi. Aç gözlü güçlülerin ve zorbalığı destekleyenlerin elleriyle, zamanla tahrif edilmiştir."* diyor. Muhammed zamanında ve daha sonraları, Zerdüştlük dini mensuplarına ehl-i kitap muamelesi yapılmıştır. İran'ın fethiyle Müslümanlar, Zerdüştî halkla ilişkiye girmişler ve onların inançlarını öğrenince, Zerdüşt'ün, ilâhî vahye mazhar olmuş bir peygamber olduğu sonucuna varmışlar ve onlara, ehl-i kitap olanlara davrandıkları gibi davranmışlardır. Zerdüşt'ün bir peygamber; Avesta'nın da bir kutsal kitap olduğunu düşünen bazı âlimler, bu kitaplarda da Peygamber ile ilgili müjde aramışlar ve bir "müjde" bulmuşlardır. Nitekim Zerdüştlükteki gelecek ile ilgili verileri İslamiyet'e yorumlamışlardır. Bu İslam âlimlerine göre: Mesih ve diğer peygamberlerin, gelecekte gönderilecek bir elçinin gelişini haber vermeleri gibi, Zerdüşt de kendisine benzer birisinin geleceğini haber vermiştir. Onun adı, Saoşyant'tır; bu ad, *'âlemlere rahmet'* anlamına gelir. O'nun temel özelliği, '*Astuat-erata*' yani '*bütün halkları tutan veya bir araya getiren'* bir kişi olmasıdır. O, bütün insanlara rehberlik etmek ve onları ıslah etmek için gönderilmiştir.

Zerdüştî inancında bütün tarih, üç döneme ayrılmaktadır; her dönem dört bin yıldır ve her dönemin sonunda bir Saoşyant zuhur eder. En son Saoşyant da gelecek ve sonra kıyamet kopacaktır. Yasht, 13, XXVIII, 129'da; *"Putları kıracak olan Saoşyant (herkese, âlemlere rahmet) adında biri ile keza Astuat-erata (halkı ayağa kaldıran)'nın geleceği"* önceden haber verilmiştir. Kâdir-i Mutlak Tanrı, Peygamber Zerdüşt'e Avesta'da şu sözlerle hitap etmektedir: *"Müslüman sahabe arasında en güçlüsü ey Zerdüşt, aslî şeriatına bağlı olanlar ya da dünyayı restore edecek olan (henüz doğmamış) Saoşyant'tan olanlardır."*

59- *Bkz. R. C. Zaehner, The Teachings of the Magi, London 1956; s. 11. a.mlf., The Down and Twilight of Zoroastrianism, London 1961.*

Burada iki açık müjde vardır: Zerdüştlüğü yenileyen birisinden bahsedilmesi. Yukarıdaki cümlede *Saoşyant'ın* beklentisinin hesabı 12 bin yıl gibi görünüyordu. Hz. Muhammed Zerdüşt'ten yaklaşık 1000 yıl sonra dünyaya geldiği için bazı İslamcı yorumcuların bu iddiası zaten bütün dini beklentilerin hurafe olması gibi pek tutarlı değil. Yani Mecusilik hesaplarına göre daha on bir bin yıl var! Neyse, dini mealcilerin işi hep bu tür hataları üretmektir. Peygamber, bütün dünya dinlerini ıslah etmiş ve dine yeni bir soluk vermiş ve bu din, sahabe aracılığıyla dünyanın birçok bölgesine yayılmıştır. Avesta'nın bir başka yerinde şöyle denilmektedir: *"Adı Muzaffer, Saoşyant ve Astuat-erate olan. O, bedenli bir varlık olarak, putperestlerden gelecek bir tahribe karşı duracaktır."* İslamcılar bu tespiti şu şekilde yorumlar: *"Bu ifade, Muhammed'den başka hiçbir peygambere bu kadar uymaz. O'nun hayırlı ve muzaffer oluşu, Mekke'nin fethinde belli olmuştur. O, bütün insanlara rahmet olarak gönderilmiştir. O, hem putperestleri, hem de yoldan çıkmış Mazdekileri (Mecusileri) ıslah için gönderilmiştir."* (Enbiyâ 21/107)

Zend Avesta'nın ilk kısmı olan *Vendidad*'da ve ikinci kısmı olan *Yasht*'ta, Zerdüşt'ün, kendinden sonra ortaya çıkacak bir nesebi olduğundan bahsedilmektedir. Bir kadının *Kansava Gölü*'nde yıkanacağı ve Zerdüşt'e gebe kalacağı; söz verilen peygamberi, '*Astuat-erata*' yani '*Saoşyant*'ı doğuracağı anlatılmaktadır. Bu kişi, Zerdüştî imanını koruyacak, şerri yok edecek, putlara ibadeti ortadan kaldıracak ve insanları Zerdüştlük dinine davet edecektir. Bahsedilen Kansava Gölü, maddî bir göl değildir; o, Kuran'ın *"Biz sana kevser'i verdik." (Kevser 108/1)* şeklinde bahsettiği, rûhî bir kaynaktır. Bu kevser, Kur'ân'ın ta kendisidir; o, bütün peygamberlerin ortak mesajını içerir. Zerdüştî imanın korunuşu ile ilgili haberde, şu örnekte görüldüğü gibi, gerçekleşmiştir. Zerdüşt şöyle demiştir: *"O birdir; sayı olarak değil"* Kur'ân'da da şöyle geçer: "*De ki o Allah tektir.*" *(İhlas 112/1)* Kısacası, İslamcılar işlerine gelecek tespitler yaparak, Avesta'da geçen cümlelerden çıkarsamalar yaparak Mecusilikten faydalanmaya çalışmışlardır. Düşünsel alanda Mecusileri asimile etmeye çalışmışlardır.

İSLAMİYET SONRASI MECUSİLER

İslamiyet sonrası yaşanan Mecusiler ile ilişkiler sadece düşünsel değildir. *Kılıç, Cizye* ve *Göçertme* vs. şeklinde baskı ve yoketme politikaları da vardır. Mecusi din adamları bu baskı-yoketme politikalarında başat yerdedir. Çünkü Mecusi dini tamamen onların iki dudağının arasında olduğunu İslamcılar biliyordu. Magilerin İslami dönemde ortadan kaldırılışı keskin bir bıçak darbesi gibidir. Günümüzde sadece değil, İslami dönem sonrası bu dinin rahipleri sanki yer yarılmış, toptan içine girmiş ve kaybolmuş gibidirler! Sâsânîler'in yıkılması ve İran'ın İslâm hâkimiyetine girmesiyle başlayan son dönemde Mecusîlik hızla gerileme sürecine girmiştir. İslami dönemde Mecusilerin büyük kısmı Müslümanlığı veya Hıristiyanlığı kabul etmiştir. Din değiştirmede bazen yerel İslami yöneticilerin telkinleri gerekse Müslüman olmayanlara verilen cizyeden kurtulmaya çalışılması veya maddi menfaat temini gayelerine uygun düşen İslam devletlerin *Mevali Siyasetleri* onlar üzerinde etkili olmuştur. Mevali grubuna dâhil olan Mecusiler, İslam olduktan sonra aynı gönüllükle İslam ordusunda savaşçı olarak yer alıyor ve savaş ganimetlerinde Arap kökenli bir Müslüman'a göre yarı-hak sahibi olarak ganimetlerden pay alıyordu. Mevali sistemi daha sonra İslami devlet yönetiminde model bir sistem olur. Mevali sistem, gönüllü Müslüman olmadan önce Arap olmayan bölge halkları için kullanılmıştır. *"Mevâlî esas itibariyle iki gruba ayrılıyordu. Birinci grubu, köleleştirilen savaş esirlerinden daha sonra efendileri tarafından serbest bırakılan şahsî âzatlılar (mevâli'l-ıtâka). Mevâli'l-İslâm, mevâli'l-muvâlât, mevâli't-tibâa ve mevâli'l-ahd denilen ikinci grubu ise fethedilen ülkelerin halkından esir veya köle olmadıkları halde bir Arap ya da Arap kabilesi vasıtasıyla İslâm'ı kabul ederek onların mevâlîsi sayılanlardı. Yahut kabile anlayışına dayalı sosyal yapıda iyi bir yer edinebilmek için güçlü Arap kabilelerinden biriyle velâ (himaye) akdi yaparak onun himayesine giren Arap olmayan Müslümanları teşkil ediyordu."*[60]

Müslüman yöneticiler Kuran'daki bir ayette; Hıristiyanlara, Yahudilere, Sâbiîlere ve Müşrikler ile beraber anılan Mecusîlere (el-

60- *Bkz. Mevali, İsmail Yigit, İslam Ansk. yıl: 2004, cilt: 29, sayfa: 424-426.*

Hac 22/17) cizye karşılığı İslâm hâkimiyetinde yaşama hakkı tanınmıştır. Bu konuda Hz. Muhammed'in, "*Onlara Ehl-i kitap muamelesi yapın*" (*el-Muvattaó, "Zekât", 42*) şeklindeki geçmişte ifadelendirdiği hadisinden sonra bizzat kendisinin Yemen ve Hecer Mecusilerine yönelik yaptığı uygulama dikkat çekicidir. Buna göre *Resûl-i Ekrem*, kadınlarını nikâhlamamak ve kestiklerini yememek kaydıyla, Mecusîlerin cizyeye bağlanmasına izin vermiştir.[61] Dört halife döneminde de bu uygulama devam etmiştir. Müslüman hukukçular, kendilerine has müstakil hükmü bulunmayan konularda Mecusilere genellikle gayri Müslimlere ilişkin genel kati haklara sahip uygulama içine almışlardır. Ayrıca Mecusilerin Ehl-i kitap'tan sayılıp sayılmadıklarını konusunda ise farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Mecusilerden Kuran'da sadece bir yerde bahsedilmekte *(ayet, el-Hac 22/17)*. Fakat bu ayet'te, Mecusiler hakkında da bilgi verilmemektedir. Eski Müslüman araştırmacıların çoğunluğuna göre Mecusiler, Ehl-i kitap değildir. Fakat bunu demin de belirttik, Hz. Peygamber'in, *"Mecusilere Ehl-i kitap muamelesi yapınız*" dediği, rivayet edilir *(el-Muvatta', I, 278)*. Ancak Resûl-i Ekrem, Mecusilerin kestiklerinin yenilmesini ve kadınlarıyla evlenmeyi yasaklamıştır.[62] Mecusilerin Ehl-i kitap'tan olduğunu söyleyen Hz. Ali de Mecusilerin şirkleri sebebiyle kestiklerinin yenilmesinin ve kadınlarıyla evlenilmesinin Müslümanlara yasaklandığını belirtir *(Ebû Yusuf, s. 140-141)*. *İmam Şafiî*, Hz. Ali'nin sözüne dayanarak onları Ehl-i kitap saymıştır. (el-Üm, IV, 158). *"Şehristânî'ye göre; Mecusilerin kitabi olmaları şüphelidir. Hz. İbrahim'e verilen sayfalar Mecusilerin davranışları yüzünden tekrar semaya kaldırılmıştır. Buna göre onlar kendilerine suhuf (ilâhî risâleler) verilmesi sebebiyle Ehl-i kitap statüsündedirler, fakat çıkardıkları olaylar yüzünden suhuf tekrar semaya kaldırıldığı için kestikleri yenilmez ve kadınlarıyla evlenilmez." (el-Milel, II, 13).*

İslâmî dönemde Mecusiler'in büyük kısmı Müslümanlığı veya Hıristiyanlığı kabul etmek suretiyle din değiştirmiştir. Din değiştirmede ve özellikle Müslüman olmada gerek yerel yöneticilerin telkin ve teşviki gerekse cizyeden kurtulmaya veya İslâm İmparatorluğunda

61- *Bkz.Hamîdullah, MecmûÓatü'l-veŝâóiķi's-siyâsiyye, s. 72.*

62- *Bkz. Hamîdullah, el- Veşâ'iku's-siyâsiyye, s. 15).*

siyasal ve sosyal açıdan bazı imkânlar elde etmeye yönelik amaçları etkili olmuştur. Dinini değiştirmeyen Kürdler, Farslar ile değiştirenler arasında kopukluklar oluşmaya başlamıştır. Emevîler'in son dönemlerinde Horasan'da ortaya çıkan *Bihâferîd b. Mâhfervedîn* örneğinde olduğu gibi bazı Mecûsî ileri gelenleri telkin üzerine Müslüman olmuş, ancak eski inanç ve geleneklerini gizlice devam ettirdikleri gerekçesiyle cezalandırılmıştır. Bu arada Müslüman olan bir kısım Mecusiler ilmî açıdan önemli eserler vermişlerdir. *Bermekîler Devrinde* İslâmiyet'i benimseyen *Teberistan* valisi olan coğrafyacı *İbn Hurdâzbih* bunlardan biridir. (a.g.e, I, 326).

Alınan cizyenin devamını korumak amacıyla Mêcusilerin Müslümanlaşmasının yerel yöneticilerce engellenmeye çalışıldığı dönemler de olmuştur. Emevîler ve Abbâsîler devrinde zaman zaman Mecusiler'e karşı takibat yapılmış, ateş tapınakları yıkılmış ya da mescide dönüştürülmüştür. Bu yüzden bazıları İran dışına (özellikle Hindistan) göç etmek zorunda kalmıştır. İslâmî devirde Mecusiliğe karşı birçok eleştirel kitap yazılmıştır. Bu dönem Mecûsî dinî literatürünün derlenmesi açısından da önemlidir. Bilhassa IX. yüzyılda *Denkârd, Bûndehişn, Pendnâme-i Zerdüşt ve Dâtistân-ı Dînîg, Dâtistân-i Mînûg-ı Ħired* gibi Pehlevîce metinler derlenmiştir.[63]

Ayrıca İslâmî devirde bazı Mecûsî ekoller ortaya çıkmıştır. *Şehristânî ve Abdülkāhir el-Bağdâdî* gibi yazar olan çeşitli Mecûsî gruplarından bahsederler. *Şehristânî*, "*el-Milel ve'n-niĥal*"inde (II, 54-72) *Keyûmertiyye (Keyûmersiyye), Zürvâniyye, Zerâdeştiyye ve Seneviye'yi*, Abdülkāhir el-Bağdâdî de (el-Farḳ, s. 214) *Zürvâniyye, Meshiyye, Hürremdîniyye ve Bihâferîdiyye'yi* tanıtır. *İsmâilîlik ve Müslimiyye* gibi mezheplerin taraftarları olan bazı kişiler Mecusilik ile ilişkili inanç ve beklentilerini sürdürmüşlerdir. Meselâ bir astrolog ve filozof olan *Daydân* lakaplı *Muhammed b. Hüseyin*, İslâmî dönemden sonra Mecusiliğin yeniden yaygınlaşacağını ilân etmiş, Müslimiyye taraftarı olan *İshak* adında bir kişi de Zerdüşt'ün ölmediğini ve kendisinin Zerdüşt tarafından tayin edilen bir elçi olduğunu ileri sürmüştür. [64]

63- *Bkz. İbnü'n-Nedîm, II, 822 240. (Bausani, s. 15-16).*

64- *Bkz. İbnü'n-Nedîm, I, 469-470; II, 823-824.*

BATI ARYANLARIN ÖN ASYA DEVLETLERİ

BÜYÜK İSKENDER İMPARATORLUĞU (MÖ 336 -323)

Nasıl ki doğuda siyasal gücün doğduğu topraklar hep Baktira olmuşsa; Balkanlar da Avrupa'nın doğusunda Batı'nın daima siyasi baskısının ilk ocağı olmuştur. Trak halkı olan Makedonların Balkanlardaki yükselişi *Filipus* döneminde oğlu *Büyük İskender* ile doruğa ulaşır. Büyük İskender, babası zamanın da elinde kalan Yunan İmparatorluğunu sahiplenmiş iken bazı şehirler Makedonya kontrolünden kaçmak için ellerinden geleni yapıyorlardı. MÖ 331'de Megalopolis'de, Büyük İskender'in vekili *Antepater*, Makedonya üstünlüğünü tanımak istemeyen *Spartalıları* yendi. MÖ 530 yılında *İskit* aşiretlerini takip etmek için Trakya üzerinden Karadeniz'e kadar giden Medo-Pers Kralı Kiros, dönüşte Yunanistan'a ve Atina'ya girmiş, birçok Yunan kentini harap etmişti. Bu olaydan sonra, Yunanistanlıların içinde sürekli intikam duygusu gelişmişti.

Babası Filipus'tan sonra Makedonya tahtına geçen İskender'in gözü, Pers İmparatorluğu'nun topraklarındaydı. Böylece Atina'nın da intikamı alınacaktı. Pers ülkesine sefer düzenlemek için 30 bin piyade ve 5 bin süvari hazırlayan İskender harekete geçmişti. MÖ 334 yılında Pers ve Makedon güçleri olan bu iki güç arasında ilk savaş *Grakinos*'da yaşanır ve Pers ordusu yenilir. Makedonya Krallığı, İskender önderliğinde Trakya'dan Antolia'ya girer. Pers orduları önce MÖ 334'te Antolia'nın Ege kıyıları, ardından da MÖ 332'de Akdeniz üzerinden sırası ile Perge ve oradan Frig topraklarına geçti Ankara bölgesinde Gordion'dan Kapadokya ve Klikya üzerine Gedik Boğazından geçerek Tarsus fethedilir. Bu savaştan sonra İskender yönünü Pers İmparatorluğu'nun merkezine çevirir ve Kilikya üzerinden İskenderun'a kadar ulaşır. İmparator III. Dara burada büyük bir orduyla birlikte İskender'i bekler. İki ordu ikinci defa Asi ırmağı kıyılarında *İssos*

denen yerde karşılaşır. Pers askerlerinin sayısı, Makedon askerlerinden oldukça fazladır. İlk çatışmalarda, İskender'in piyade ve süvarileri Persler'in karşısında yenilgiye uğrar. Daha sonra İskender bizzat ordusunun başına geçerek Perslerin merkezine saldırır. Bu çılgınca saldırının sonucunda Persler geri çekilmek zorunda kalır ve İmparator III. Dara, ailesini de geride bırakarak savaş alanından kaçar. Urfa'yı da içine alan Kuzeybatı Medya bölgesi Makedonyalılar'ın eline geçer.

MÖ 331 yılında Ahameniş İmparatorluğu'nun başkentlerine yönelen Makedonya Kralı İskender, kuvvetleri Babil'e yönelir. Suriye Kargamış ve Fenike'nin fetihlerinden sonra Perslerin Akdenizdeki donanma ve askeri üssü olan Tyros (Sur) kentini ele geçirmeye çalışır. İskender'in orduları bu kentin ele geçirilmesinde zorlanır. Pers Kralı III. Darius barış önerir. Fırat'ın batısını Makedonlara bırakmaya hazırdır. Ailesi için de oldukça büyük bir servet ödemeye (On bin Talent) razıydı. Fakat İskender, her türlü barışı red etti, kendisinin Asya'nın efendisi olarak tanınmasını ve onun koşulsuz teslim olmasını istedi. Bu olayla ilgili olarak İskender'in komutanı *Parmenion*'un *"İskender'in yerinde olsam kabul ederdim."* Dediği buna karşılık İskender'in de *"Parmenion olsaydım ben de kabul ederdim"* biçiminde karşılık verdiği anlatılır.[1] Tyros şehri, şiddetli saldırılara dayanamayarak MÖ 332'de düştü. Güneye yönelen Makedon orduları *Gazze* üzerinden Mısır'a girdi. Büyük İskender, *Memfis*'te kurbanlar keserek Firavunların kutsal ikibaşlı tacını giydi.

Makedonlar çok bilinçli askeri harekat yönetmişlerdi. İlk defa bir askeri kol ile Doğu Akdeniz Batı Aryanlar tarafından kontrol altına alındı. İskender geri dönüşünde bölgelere yeni satraplar atadı. Fırat üzerindeki Thapsakos'a (Mari'ye) vardı. İskender ordusunu Hewler ve Ninive arasında kalan bölge önünde bir araya getirir.

İki İmparatorluk ordusu son olarak *Hewler (Erbil)* ovasındaki *Gavgamela*'da karşılaşır. 1. Ekim'de savaş başlar. O gece, ay tutulur, Pers Ordusu, ertesi gün yenilgiye uğrar. Ay tutulması bir anlamda Pers İmparatorluğu'nun sonunu işaret etmektedir. Nitekim İskender savaşı kazanır. Güneye yönelerek Babil'e girer. Buraya bir Medli komutan

1- *Bkz. mad. İskender, Ana Britannica.*

olan *Mazaios*'u satrap olarak atar. III. Dara yine kaçar. Fakat Pers İmparator'u bir süre sonra İmparatorluğun Afganistan Eyalet Satrabı *Bessos*'un suikastı sonucu öldürülür. Bessos kendisinin İskender'in saldırısını püskürteceğine inanıyordu. Diğer yandan Kral olmak istiyordu. Böylece Pers-Mado İmparatorluğu-Ahameniş Hanedanı son bulur.[2]

MÖ 330 yılının kışında Pers İmparatorluğu'nun işgalinden uzunca bir süre sonra, İskender Mecusilerin dini başkenti *Persepolis*'i Kral yolunda yer alan oldukça iyi korunan ve direniş gösteren Pers ganizonlarını tek tek aşarak ele geçirir. Arkadaşları ve komutanlarının onuruna buradaki sarayda bir şölen verir. Bu şölen için Yunanistan'dan kadın ve dansöz de getirtmiştir. Şölenin sonunda saray ateşe verilir ve yüzyılların mirası olan bu dini yapı kül olur. Persepolis'i yakmakla, İskender, Perslerden Atina'yı yaktıkları için intikam almıştır.[3]

Büyük İskender ardından azimle MÖ 330 yılında Medya'nın başkenti Hemedan'a girer. Bu fetihten sonra bir kısım Yunanlı askerin memlekete dönmesine izin verir. İskender'in amacı Pers topraklarını da içine alan yeni bir İmparatorluk kurmak istemekteydi. Bunun için Perslerin denetimindeki Asya'yı da fethetmesi gerekiyordu. Makedonyalı ve Pers sistemine dayalı ortak yeni yönetim sistemi oluşturduğundan O'nun bu yaklaşımı Makedon yöneticiler ve komutanlar arasında görüş ayrılığına neden oldu. Doğuya yeni sefer başlattı. Kısa sürede yerel satraplara boyun eğdirerek Hazar kıyılarına oradan Afganistan içlerine yöneldi. Gittikçe Asyalı kişilik edinen İskender kendisine karşı gelen ve ona suikast girişiminde bulunduğunu sandığı komutanlarından Parmenion ile oğlunu öldürtür. Daha sonra Baktiradaki ayaklanma ve İskitler ile uğraştı. Burada Baktirane Prensesi *Roksane* ile evlendi.

MÖ 326'da Afganistan, Pakistan ve İndus Irmağı vadisine ilerledi. İskender yönetimi, bütün eski Pers hâkimiyet alanına hem yeni yönetimi benimsetmiş hem de olası düşmanlara gözdağı vermiş oldu. *Pencap*'a girdi, *Ganj Nehri* ve *Bengal Körfezi*'ne geldiğinde ise asker-

2- *Bkz. Briant, Antigone le Borgne, Paris, 1973, pp. 53-74.*

3- *Bkz. Quintus Curtius 5.7.2; Arrian, 6.30.1; Briant in L'idéologie monarchique dans l'Antiquité, Warsaw and Krakow, 1980, pp. 73-81.*

lerde baş gösteren isteksizlik ve yorgunluk nedeni ile ordusunu toplayarak geri dönme kararı aldı. Hayâl kırıklığı içinde Yunanistan'a gitmek için yola çıktığında ise dönüş yolunda MÖ 323'te Babil'de bilinmeyen bir ateşli hastalığa yakalanarak yaşamını yitirdi.

ÖN ASYA'DA BÜYÜK İSKENDER'İN YARATTIĞI DÖNÜŞÜMLER

Büyük İskender'in ölümünün ardından kurduğu İmparatorluk yıkıldı ama yapmış olduğu fetihler Yunan ve Ön Asya dünyasını tamamen değiştirdi. Binlerce Yunan onunla veya ondan sonra, alınış olduğu Ön Asya ve Mısır topraklarına yerleşti. Başta İskenderiye olmak üzere, Antolia ve Asya'da kurduğu şehirler önemli merkezler hâline geldi. Politik alanın dışında kültürel ve siyasal alanda Küçük Asya'da yeni bir çağ başladı. Doğu ile Batı'nın kültür ve bilgi birikimi birleşip Helen kültürünü ortaya çıkardı. Helenizm bölgede egemen olmaya başladı.

Kurulan İmparatorluğa karma bir yönetim oluşturmaya çalışan İskender bu girişimleri kendisinde başlatmıştı. Hem kendisi hem de komutanlarını yerel güçlü aile ve yöneticilerin yakınları ile evlendiriyordu. Kendisini izlemelerini sağlamaya onları özendiriyordu. Onların kraliyet geleneklerini uygulamaya alıyordu. Bu perspektif doğrultusunda kendisi de Baktira satrabının kızı *Roksane*'nin dışında ayrıca III. Darius'un kızı *Barsine* (*Stateria*) ile evlenmişti. İskender'in, seferlerinden sonra doğu kültürünü tanımasıyla bu kültüre yakınlık duyduğu, Persler gibi giyindiği de başka kayıtlarda geçer. Amacı ırk karışımı ve evlilik yolu ile hükümranlığı koruyacak sosyal bir alt yapı yaratmak olan İskender bu politikasında halklar arasında en azından etkileşimi sağlamıştı. İleride görüleceği üzere, İskender'in bu perspektifi ile hareket eden onun generallerinden bazıları başarılı oldular. İskenderin ölümü sonrası onun generalleri arasında paylaşılan Medya, Mezopotamya ve İran'a hükmeden *I. Selevkos Nikator* (*Selefkos ailesi*) ve Mısır'a, Kilikya ve İç Antolia'ya kadar hükmeden *I. Ptolemaeus Perdikas/Soter (Lagoslar ailesi)* bu generallerin önde

gelenleriydi.[4] İskender'in genarelleri, Medli aileler ile kurdukları evlilik yolu ile yaratılan ailevi dayanışmadan dolayı yerelde güç kazandılar. Ön Asya'da çok başarılı oldular. Büyük İskender'in çığır açıcı yeni siyasal yaklaşımı Ön Asya'da haraça sırtını veren monarşik devlet yapılarını, soy hanedanlığı yönetimlerini ve tanrı-kral kutsal iktidar biçimlerini geriletti. Satrapların, kabile hanedanlarının ve *Medya Atropatena*'da olduğu gibi kabile reislerinin –Kawa'ların- uzlaştığı şehir kültürlü yeni monarşik devlet biçimi Ön Asya'da ortaya çıktı. Askeri alanda Medo-Perslerin gittikçe söz sahibi olması ve Makedonlar ile eşit konuma gelmesi Makedonyalıların tepkisine neden oldu. Bu gelenek Selevkoslar döneminde daha da güçlenecektir. Batı Aryan ve Doğu Aryan evlilikler pekçok krallığın soy kütüğünde özellikle dillendirilirdi. Makedonlar bölgede oldukça yerel kimlikleri benimsemiş oldular.[5]

Büyük İskender zamanında projelendirilen ve Makedonya'da eğitime tabi tutulan 30. 000 Medo-Pers gencin ülkelerine geri dönmesi sonucu orduda yeni düzenlemeler yapıldı. Fakat süvari birliklerine ve muhafız birliğine yeni gelenlerin içinden Medo-Pers soylularının alınışı orduda gittikçe hoşnutsuzluğu artırdı. İskender'in bu hoşnutsuzluk üzerine Makedonyalı eski askerleri ülkeye geri göndermeye karar vermesi İmparatorluğun güç ve yönetim merkezini Asyaya kaydırmaya yönelik bir girişim olarak değerlendirildi. MÖ 324'de Opis'te çıkan ayaklanmaya Muhafız Birliği hariç tüm ordu katıldı. İskender bütün orduyu dağıttı. Perslerden yeni bir ordu kurdu.10.000 eski Yunanlı askere armağanlar vererek memleketlerine geri gönderdi. İskender devlet idaresinde mutlakıyetçiydi. Perslerin yönetimini esas almakla birlikte vergi toplamayı merkezileştirmişti. Sikke çıkarma hakkını da merkezileştirerek büyük bir coğrafyada ticari bir imkân yarattı. Para ekonomisi geliştirdi. Ekonomik ve kültürel yeni bir gelişimin ön şart-

4- *Ptolemaeus'nin annesi Makedonyalı Arsinoe'dur. Babasının kim olduğu tam olarak bilinmemektedir. Eski zamanlardan beri ya Lagos isimli bir Makedonyalı soylu ya da Makedonya Kralı II. Filip'in gayrimeşru oğlu olduğu bildirilmiştir. Eğer II. Filip'in gayrimeşru oğlu ise Ptolemaeus, Büyük İskender'in yarı kardeşi olmaktadır.*

5- *Bkz. A. B. Bosworth, "Alexander and the İranians," Journal of Hellenic Studies, 1980, pp. 1-21.*

larını hazırlamış oldu. Batılı Aryanların tanımadığı Doğu Aryanlara ait topraklar, imkânlar ve toplumlar daha bilinir oldu. Aryanlar Ön Asya'da yeniden kaynaştılar. Birçok Makedonyalı ve Yunan asıllı ahali ve tüccar bölgeye yerleşti ve bu arada Harran "*Mygdonia*" adını alarak, buradaki tanrılara Yunanca isimler verildi. Bu bölge yerli halkın Med kimliği nedeniyle Greklerce (Yunanca'da) "*Media/Medya (Μηδία)*" olarak tanımlanmıştır. Böylece, Doğu ve Yunan kültürleri arasında meydana gelen kaynaşma sonucu Helenizm kültürü bölgeye egemen olmaya başladı.

İskender'in genç yaşta ölmesi üzerine, generaller arasında İmparatorluğu paylaşma savaşları başladı. Savaşların bitiminde yapılan antlaşmada satraplıkların değil de, bölgelerin bölünmesine karar verildi. Bu paylaşım sonrası Yukarı Asya satraplıklarının bir bölümüyle Güneybatı Kürdistan ve Babil'e sahip olan General *Selevkos Nikator* MÖ 306 yılında Küçük Asya'nın en geniş topraklarına egemen olarak krallığını ilan etti. İskender'in ölümünden sonra ortaya çıkan krallıklar, Büyük İskender'in başlattığı politikayı reddederek, fetih hakkına göre örgütlendi. Bu krallıkların egemen olduğu büyük alanlarda, değişik kültürlerden farklı halklar üzerinde sadece bir krallık otoritesi etkili olabilirdi. Böylece Mısır'da, Suriye'de, Medya'da-Kürdistan'da-, İran'da ve Baktira'da Yunanca konuşulan *"Koloni Yunan Krallıkları"* kuruldu. Üç Makedon soyu toprak paylaşımlarında öne çıktı. *General Lagos*'un soyundan gelenler (Lagoslar) Mısır'da, *General I. Selefkos*'un soyundan gelenler (Selefkoslar) Suriye, Mezopotamya-Irak ve Güney Batı Medya'da ve İran'da, hüküm sürdüler. Antigonos'un mirasçıları ise (Antigonoslar) egemenliklerini Makedonya'ya yaydılar. Bunlardan en güçlüsü bölgenin güçlü halkı Medler (Kürdler) ile hısımlığı da olan Selefkoslar oldu.

SELEVKOS İMPARATORLUĞU (MÖ 312 – 64)

11 Haziran MÖ 323 günü öğleden sonra Büyük İskender öldü. Ölümünden çok kısa bir süre sonra ortaya çıkan iktidar boşluğunu doldurmada Büyük İskender'in generalleri birbirlerine üstünlük sağlamak için sürekli savaşıyorlardı. Büyük İskender'in ölümünün ardından

İmparatorluğu'nun komutası üvey kardeşi *Filip Arrhiaeus* ve İskender'in oğlu *IV. İskender*'e verilmişti. Ancak, İskender'in babası Kral Filip'in aklî dengesi bozuk iken ve IV. İskender babasının ölümünün ardından doğmuş olan *Perdikkas* adlı bir kral naibi ortaya çıktı. Herkes iktidara ortak oldu. Bu komutanları arasında yapılan çatışmalarda ve yönetim paylaşmasında Selevkos Nikator, Asya Bölgesi naibi olan Perdikkas'ın yanında yer alarak ismini duyurdu. Büyük İskender'in bölgede izlemiş olduğu politikaları ve prensipleri benimseyen doğudaki Diadokdin komutanlarından I. Selevkos Nikator O'nun genarelleri arasında en başarılı olanıydı. Selevkos I. Nikator (Galip), Makedonyalı asker, Selevkos Devleti'nin kurucusu (Europos/Makedonya dünyaya gelmiş (MÖ 358), İyi bir asker olarak yetişmiş, İskender'in Pers Seferi'ne komutan olarak katılmıştı. Büyük İskender'in askeri ve politik amaçlarını bütünüyle benimsemiş bir komutandı. Nitekim yapılan yeni paylaşım savaşlarında öncelikle en güçlü komutanın yanında kalmış, bölgenin en güçlü kavmi Medler ile olan hısımlığını güce dönüştürmesini bilmişti.

Babil'de yapılan anlaşma sonucu Büyük İskender İmparatorluğu generalleri tarafından paylaşıldı. Fakat bir süre sonra savaşlar tekrar başladı. Birkaç satrap güç kazanmak için can atıyorlardı. Birçok satrap da giriştikleri iç savaşta ölmüştü. Makedonyalı Büyük İskender'in kurmayı (generali ve idarecisi) olarak görev yapan (*somatophylax* adı verilen) yedi yardımcısından biri olan Mısır satrabı, Ptolemaeus ilk kez Perdikkas'ın ölümüne yol açan paylaşım savaşlarına karşı çıkmıştı. Kendisine sunulan kral naibliğini geri çevirdi ve diğer generallere karşı isyan etti. Ptolemaeus giriştiği savaşta *Peiton*'u ve *Arrhidaeus*'u tutsak aldı. Ama Perdikkas'ın altında MÖ 323 yılına kadar "*Kamp Kumandanı*" olan I. Selevkos Nikator, Perdikkas'tan sonra gelen hükümdarın öldürülmesine MÖ 321'de yardım etmiş, Babil'in kendisi için elde tutulmasını sağlamış ve Babil merkezli hükümdarlığını genişletmişti. Bu olayın ardından Selevkos'un Babil Satraplığı kabul edlldi. I. Selevkos Nikator aynı dönemde Antigonos Manaphtalmos'a karşı, Ptolemaeus, Kassandros ve Lysimakhos arasında bir ittifakın oluşturulmasında etkili oldu. Bu olaya, Kral III. Flip'in karısı Euridis karşı çıktı ve bütün satrapları, İmparatorluk topraklarını tekrar dağıtmak üzere, MÖ 321 yılında Triparadisus'ta toplanmaya çağırdı. Bu

karşı çıkış sonucu İskender İmparatorluğunda yeni bir bölünme yaşatmıştır. MÖ 320 yılında yapılan bu bölünmeye *"Triparadisus Bölünmesi"* denir. Bu bölünmede Karduların/Kürdlerin içinde yer aldığı yapılan paylaşım aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

BÖLGE ADI	GENARALİ
Kapadokya	Nicanor
Klikya	Philoxenus
Suriye	Laemedon
Mezopotamya	Amphimachus
Bablonya	Seleucus
Büyük Medya	Peithon
Küçük Medya	Atropane (Med soylu)[6]

Bu antlaşmada Mısır Ptolemis ailesine bırakıldı. Mısır halkı *I. Ptolemaeus Soter* ve sonradan tahta gelen Ptolemaeus hanedanı hükümdarlarını bağımsız Mısır'ın Firavunları olarak kabul ettiler. Ptolemaeus hanedanı üyeleri hükümdarlar Mısır'ın MÖ 30'da Romalıların eline geçmesine kadar hüküm sürdüler.[7] *Kraliçe isimleri çok kere "Kleopatra, Arsinoe veya Bernice" olurdu.* Babil ve Güneybatı Medya ünlü komutan I. Selevkos Nikator'e verilmişti. Urmiye'nin kuzeyinde kalan günümüzde Azerbaycan toprakları olan ilk Medya toprakları ise yine bir Medli eski Hemedan valisi olan *Atropatena*'ye bırakılmıştı. Fakat Medlerden kalan Büyük Medya toprakları ilk defa bir yerde ikiye bölünmüştü. Kuzeydoğudaki Atropatena Medyası zamanla *Hun-Turan* kavimlerin akınları ve yerleşimleri sonucu yüzlerce yıl içinde Azerileşecektir. Güneybatı Medya ise, Selevkoslar ile birlikte hareket edildiği için daha çok yeni Kürd kabilelerin yerleşim alanı olacak ve bunun sonucu *Kürdistanlaşacak-*

6- *Bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/Partition_of_Triparadisus*

7- *Ptolemaeus Hanedan'ının tüm erkek hükümdarları "Ptolemaeus" ismini taşımışlardır. Ptolemaeus hanedanı Kralları'nın eşleri olan kraliçelerinin bazıları kocaları ile kardeştiler.*

tır. Çünkü bölgenin kadim halkları zaten yüzlerce yıl Medo-Pers sürecinde Doğu Aryan kültürü içinde yaşadığı karışımlar ile yeni Aryan Kürd kimliğini edinmeye oldukça müsaittir.

I. Selevkos Nikator'e Medya ve Küçük Asya'daki toprakların önemli bir kısmı elinde kalmasına rağmen o bu topraklar ile yetinmedi. Bu doğrultuda tarihçi Appian kaynaklarında I. Selevkos Nikator hakkında," *Frig Ülkesi'nden İndus Nehri'ne kadar olan bölgenin hükümdarı olmuştur"* der. İlk etapda kendi bölgesinde çıkan karışıklıklar ve isyanlar nedeni ile yeniden askeri işgalleri pekiştiren bir dönem yaşadı. MÖ 315-311 arasındaki *İkinci Müttefikler Savaşı*'nda Ptolemaeus'un komutasında savaştı. MÖ 312'de Ptolemaeus'un Antigonos'un oğlu Demetrios Poliorketes'e karşı *Gazze Savaşı*'nı kazanmasına yardım etti. Malatya bölgesine ilk önce, İskender'in Kapadokya Satrabı *Evmenes* sahip çıkmıştı. Ancak, Evmenes MÖ 315'de Likya komutanı Antigonos'a yenildi. Babil satrabı I. Selevkos Nikator, MÖ 312'de uzun savaşlardan sonra Antigonos'u yenince İran, Irak ve Kapadokya dâhil Medya Atropane'si hariç, bütün Medya (yani modern Kürdistan), doğudaki eski Ahameniş toprakları tamamı bu sefer O'nun egemenliği altına girdi. MÖ 312'de Babil'e döndü ve Mezopotamya toprakları üzerinde kendi adını taşıyan Selevkoslar Devleti'ni kurdu.

Batıdaki bu karışıklıkları fırsat bilen İran'ın doğu bölgesindeki satraplar kendi Krallıklarını ilan etmişti. I. Selevkos Nikator MÖ 312 yılında Ptolemi'nin kazandığı Gaze Savaşı sonucunda doğuya yöneldi. Onun doğudaki zaferleri nedeniyle MÖ 311 yılında İskender'in diğer komutanı Antigonus'un oğlu Demetrius'un Selevkosların merkezi olan Babil'e düzenlediği saldırı ve yağması bile I. Selevkos Nikator'ün güçlenmesini engelleyememişti. Dokuz yıl içinde (MÖ 311-302) Antigonus'un batıyı işgal ettiği süre içinde, I. Selevkos Nikator, İskender İmparatorluğu'nun Seyhun ve İndus Nehirlerine kadar olan tüm doğu bölgelerini ele geçirdi. İskender döneminde fetih edilen Hindistan'a kadar elde edilmiş topraklarda olan eski egemenliği yeniden pekiştirildi. I. Selevkos Nikator'ün, Hindistan'a kadar gidip *Çandragupta Maurya* adlı Hint kralıyla bir anlaşma imzalayıp Devleti'nin doğu topraklarını 500 fil karşılığında Hintlilere vermesiy-

le Selevkos Devleti Hindistan üzerindeki hâkimiyetini bir daha kazanamamak üzere kaybetti. Fakat aldığı filler, *İpsus Savaşı*'nı kazanmasında büyük rol oynadı. Bu başarıdan sonra I. Selevkos Nikator'un Babil'e dönüşü resmi olarak Selevkos İmparatorluğu'nun kuruluşu sayıldı. Doğudaki bu isyanlara karşı başarılı olunmuştu. Babil'e zengin ve güçlü muhteşem bir dönüşü olmuştu. MÖ 309'da Babil Hükümdarı Selevkos, İran'ı, Elam'ı ve aşağı-güney Medya'yı Antigonus'un komutanlarından aldı. MÖ 307-301 Antigonus ve Demetrius karşı tüm Diadochi, "*Dördüncü Diadoch Savaşı*" yapıldı. 5 yıl önce yapmış olduğu savaşlar neticesinde topraklarını biraz olsun genişletmiş ve Harran'a MÖ 305'te, uğramıştı. MÖ 301'de Küçük Asya'da Lisimakus'a katıldı ve İpsus Savaşı'nda birleşik kuvvetleri ve Antigonus'u yendi. Bunu İmparatorluğun yeniden idari düzenlemesi takip etti.

Selevkos bu bölünme sonucu imparatorluğuna Suriye'yi ve Küçük Asya'daki birkaç bölgeyi de kattı. *İpsus Savaşı*'ndan sonra Mezopotamya'dan Akdeniz'e kadar uzanan çok geniş bir bölgenin kontrol altında tutulmasının getirdiği zorunluluk, başkent Seleucia'nın yeri bakımından çok içerilerde olması nedeniyle artık krallığın yönetim merkezi olarak kalmasını imkânsız hale getirmişti. Selevkos, mağlup ettiği Antigonos'un yönetim merkezi olan Antakya yakınındaki *Antigonia*'yı tahrip ederek halkını kendi adına kurduğu bu yeni başkente naklettirdi. Antakya MÖ 300 yılında artık Selevkosların yeni başkenti haline geldi.

Batıya yaptığı seferde MÖ 292'de I. Selevkos Nikator halefi olarak oğlu Antiokhos'u atar; o, Baktriya satrapı olur. MÖ 281 Corupedium Savaşında, Selevkos, Fırat Boyu, Malatya, Tabal, Batı Antolia, Trakya ve Makedonya hükümdarı Lysimachus'u yener. I. Selevkos Nikator ölümünden on yıl önce MÖ 291'de krallığın halefi olacak kralını belirlemişti. Kendisinden sonra Baktriya satrapı I. Antiokhos Theos'u (MÖ 325-261) kral olarak atamıştı. –Kendisi Lysimakheia'da MÖ 281 vefat etmişti. MÖ 281 Eylülünde Selevkos, Avrupa'ya geçtiğinde, o *Batlamyus Keraunos* tarafından bir suikast sonucu öldürüldü. Seleukia'da gömüldü.

İskenderiye'de yaşamış Yunan'lı tarihçi *Appian* (MS 95-165) bu

konuya şu şekilde değinir. *"Her zaman komşu ülkeleri gözleyen, ordusu güçlü ve konseylerde ikna edici Selevkos, Mezapotamya, Ermenistan, Kapadokya, İran, Baktiriya, Arabistan, Topurya, Sogd, Anakosya, Hırkanya ve İndus Nehri'ne kadar Büyük İskender'in ele geçirdiği tüm bölgeleri ele geçirdi. İmparatorluğun sınırları İskender'den sonraki en geniş alana yaydı. Frigya'dan İndus'a kadar olan tüm bölgeler Selevkos'a bağlıydı. İndus'u geçti ve nehrin kıyısında oturan Hintlilerin Kralı olan Çandragupta ile savaştı. Ardından birbirlerini anlamaya başladılar ve iki millet dost oldu."*[8]

I. Antiokhos Theos'u (MÖ 325-261) hükümranlık dönemi: Bu kral başarılı olamadı. Tahta çıktığı dönemde Galatların Antolia'yı istila etmesini önledi. Galatlar MÖ 270'lerde Avrupa'dan gelip Balkanlar üzerinden Antolia'ya göç etmeye başlamışlardı. Galatlar, Bithynia kralı Nikomedes ile anlaşıp doğuda Kızılırmak'a kadar bütün Batı Antolia'yı kasıp kavurmuşlardı. Kral I. Antiokhos Theos onları Kızılırmak'ın batısına püskürtmüştü. Fakat daha sonra Bergama Kralı Eumenes'e ve Mısır Kralı Ptolemaeus Philadelphos'a yenilip, batıdaki ve güneydeki toprakların büyük kısmını kaybettiler.

II. Antiokhos Theos (MÖ 261-246) hükümranlık dönemi: Selevkoslar batıda ve güneyde pek çok savaşla yüzyüze geldiler. Bunların çoğu Mısır satrapı olan II. Ptolemaeus ve Antolia'yı işgal eden *Galatlar*la yapıldı. Bu savaşlar Selevkos İmparatorluğunun doğudaki Medya ve İran topraklarının bir arada tutma gayesinin arka plana itilmesine ve batı illere ilginin artmasına neden oldu. Suriye savaşında Mısırlı Ptolemy'e dramatik bir şekilde yenildi; ardından bu lider, kardeşi Antiokus Hieraks ile taht kavgasına girdi. Selevkosların batıdaki ve Mısır bölgelerindeki savaşlardan ve meşguliyetinden yararlanan Baktria ve Part bölgeleri Selevkos İmparatorluğundan ayrıldı. Küçük Asya'da da Selevkoslar kontrollerini yitiriyorlardı. *Galat*lar, Ankara bölgesini alarak Galatya'yı kurmuşlardı. Yarı bağımsız, yarı Helenistik krallıklar türedi II. Antiokus'un hükümdarlığının sonuna doğru (MÖ 245) birçok eyalet aynı anda bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bunlar; Baktira satrabı Diodotus, Part bölgesi satrabı Andragoras ve III. Ariates komutası altındadaki Kapadokya bölgesi oldu. Batıdaki

8- *Bkz.Roma Tarihi, Suriye Savaşları 55 Appian, History of Rome, The Syrian Wars 55.*

Bitinya, Pontus eyaletleri ve Bergama şehri Attalid Krallığı altında bağımsızlıklarını ilan ettiler. Aynı zamanda II. Antiokus'un oğlu II. Selevkos Kallinikos hükümdarlık koltuğuna MÖ 246 yıllarında oturdu. -Bu devletlerden eski Selevkos topraklarına hükmeden daima imparatorlukların kraliyetini belirleyen Parthya bölgesinde kurulan Part Devleti geleceğin İmparatorluğu olarak doğdu. Andragoras'ın Part krallığını MÖ 238 yılında Partlı komutan *Arsases* (ya da Arsak) ele geçirdi ve bu lider kendi devletini kurmuştu. Bu devlet, doğunun yeni imparatorluğu oldu.

II. Selevkos Kallinikos (MÖ 246-225) hükümranlık dönemi: Babası II. Antiokus Teos'un ölümünden sonra, anesi Laodice'nin taraftarları Berenice ve oğlunu Antiocheia'da öldürmüşler, sonra II. Selevkos'un annesi tarafından Efes'te kral ilan edilmiştir. Bu olay hanedan içinde bir kan davası olarak gelişen *III. Suriye Savaşı*'nı başlattı. III. Suriye Savaşı olarak anılan savaşlar esnasında, Mısır Firavunu *Ptolemaeus Evergetes*, Selevkos ordusunu yenerek Fırat'ı aşar. Berenice'nin kardeşi ve Mısır hükümdarı olan III. Ptolemy, Selevkos İmparatorluğunu istila etti ve de Fırat Nehri'ne (ve belki ötesine) kadar ilerledi. Mezopotamya'ya girerek kuzeye doğru ilerler. MÖ 245 yılında Urfa bölgesini de ele geçirir. Selevkos İmparatorluğu'nun Medya vilayetleri ona teslim oldular, bu arada Mısır donanması da Antolia kıyılarına yayıldı. Kilikya bölgesini kendilerine kattılar. "Ankryra (Ankara) Muhaberesinde" (yaklaşık MÖ 235'te) Selevkos kardeşi tarafından ezici bir yenilgiye uğradı. Torosların ötesindeki toprakları kardeşine ve Antolia'daki diğer güçlere teslim etti. Selevkos Kralı Kallinikos, ancak kuzey komşusu Pontus Kralı ile anlaşarak Antakya ve Urfa yörelerini geri alabildi. Selevkos, Antolia'nın iç bölgelerinde hâkimiyetini korumayı başardı. Ptolemy Mısır'a geri dönünce Selevkos Kuzey Suriye'yi ve Aşağı Medya'nın yakın vilayetlerini geri aldı. Ancak, Selevkos'un genç kardeşi *Antiokus Hieraks*, annesinin desteklediği bir grubun girişimiyle Selevkos'un rakibi haline geldi.

I. Antiokus Hieraks (MÖ 240–228) hükümranlık dönemi: Antolia'da Pergomon (Bergama) güç kazanır. Antiokus Hieraks, Pergamon'a kaybettiği topraklar yerine kardeşininkilere el atar ama başarısız olur, sonunda MÖ 228 veya 227'de sürgünde ölür. Bu ara

dönem ile ilgili elimizde pek kaynak yoktur. Yaklaşık bir yıl sonra Selevkos attan düşerek ölür. Yerine büyük oğlu III. Selovkos *Keruanos* MÖ 246–225 daha sonra da küçük oğlu *III. Büyük Antiokus* geçer. Bunların her biri, karısı II. Laodice'nin oğullarıdır.

III. Büyük Antiokus (MÖ 223-187) hükümranlık dönemi: Çökmekte olan Selevkoslar bu kral zamanında yeniden yükselişe geçtiler. Selevkos II'nin küçük oğlu III. Büyük Antiokus hükümranlığının ilk yıllarında Büyük Antiokus, *Rafya*'daki Mısır yenilgisinin ardından, on yılını *Anabasis* adını verdiği düşüncesini gerçekleştirmek için harcadı. Anabasis, doğuda ayaklanan eyaletleri (Parthya ve Greko-Baktriya) onararak ve bayındır hale getirerek bu bölgede sembolik bir bağlılık oluşturma düşüncesiydi. Bunu gerçekleştirmek için Büyük İskender gibi Hindistan'a sefer düzenleyip *Kral Sofagasenus* ile görüşmeler yapmıştır. MÖ 205 yılında batıya geri döndüğünde Antiokus, Mısır Kralı IV. Ptolemaeus'ün ölümünü fırsat bilerek bir batı seferi hazırlığına başladı. Antiokus ve Makedon kralı V. Filippos aralarında anlaşarak Ptolemaeus Hanedanı'nın mallarını ve Ptolemiosların hüküm sürdüğü bölgeleri paylaştılar. Bunun ardından "*V. Suriye Savaşları*" yapıldı. Selevkoslar, Mısırlıları Suriye'den çıkardılar. *Panyum Savaşı*'nda (MÖ 198) kesin olarak Suriye Selevkosların eline geçti. Antiokus, en sonunda Selevkos İmparatorluğu'nu eski ihtişamına kavuşturmuştu. Fakat Antiokus'un görkemi uzun sürmedi. Eski müttefik *V. Filippos*'un MÖ 197'de Romalılara yenilmesinden sonra, Antiokus Yunanistan'ı işgal etme fırsatını gördü. Sürgüne gönderilmiş *Kartacalı General Hanniball* tarafında cesaretlendirilen Antiokus, Yunanistan'daki bazı devletler ile ittifak antlaşması imzalayarak Yunanistan'ı işgal etti. Maalesef, bu girişimi O'nun çöküşüne neden oldu: MÖ 191 yılında Romalılar ile yaptığı *Termopile Savaşı*'nda (MÖ 191) ve günümüz Manisa'sında (MÖ 190) Romalılar karşısında ağır bir yenilgiye uğradı. Bu yenilgilerin ardından Romalılarla ağır bir barış antlaşması olan *Apema Antlaşması* (MÖ 188) imzalamıştı. - Bu antlaşma sonucunda Avrupa'da kalan, Antolia'nın ege kıyıları ve Toros Dağları'nın kuzeyinde kalan tüm Antolia topraklarını kaybetti ve yüklü miktarda savaş tazminatı Roma'ya verildi. Antiokus MÖ 187 yılında doğuya doğru, savaş tazminatlarını ödemek için, başka bir sefer yaparken öldü.

IV. Selevkos Flipator (MÖ 187-175) hükümranlık dönemi: Antiokus'un oğlu ve O'nun halefi olan IV. Selevkos Flipator'un hükümdarlığı süresince Roma'ya büyük savaş tazminatı ödenmeye çalışıldı ve en sonunda kendi elçilerinden biri olan *Heliodorus* tarafından suikaste kurban gitti. Selevkos'un küçük kardeşi IV. Antiokus Epiphanes, tahta sahip oldu.

IV. Antiokus Epiphanes (MÖ 175–164) hükümranlık dönemi: Antiokus Selevkosların düşük prestijini yükseltmek için Mısırlılarla savaşa girişti ve savaşta başarılı oldu; ancak Mısır ordusunu İskenderiye'ye kadar sürmesine rağmen Romalı bir elçi olan *Gailus Popillius Leanas* tarafından ateşkes imzalamaya mecbur kılındı. Romalı elçi *Anyiokus*'un etrafına bir çember çizmiş ve bu çemberden çıkmadan önce Mısır'la bir antlaşma imzalayıp imzalamayacağına karar vermesini istemiş ve Antiokus da Mısırla bir barış antlaşması imzalamaya karar vermiştir. Sonraki hükümdarlık yıllarında İmparatorluk daha fazla dağılmıştır. Özellikle doğu bölgelerde kontrol tamamen yitirilmiş, Partlar eski Pers Ahameniş topraklarını almaya başlamış ve Antiokus'un Helenistik (veya anti-Yahudi) aktiviteleri Yahudiye eyaletinde *Makabi Ayaklanması* adlı silahlı ayaklanmalara yol açmıştır. Selevkoslar aynı anda hem Partlarla, hem Yahudilerle savaşmak zorunda kalmışlardı. Selevkoslar hiçbir şey elde edemediler ve Antiokus MÖ 164 yılında çıktığı bir sefer sırasında öldü. IV. Antiokus Epifanes'in ölümünden sonra, Selevkos İmparatorluğu'nun istikrarsızlığı arttı. Sık sık çıkan iç savaşlar merkezi otoriteyi oldukça zayıflattı.

Epifanes'in küçük oğlu, V. Antiokus, ilk tahttan alınan Selevkos hükümdarı oldu. Onun yerine Selevkos IV'ün oğlu, *I. Dimitrus Sotir*, MÖ 161'de geçti. Dimitrius Yahudiye eyaletinde merkezi otoriteyi yeniden sağlamaya çalıştı, ancak o da MÖ 150 yılında *İskender Balas* tarafından tahttan indirildi — Balas, Epifanes'in oğlu olduğunu iddia eden (Mısır destekli) bir sahtekârdı. İskender Balas MÖ 145 yılında I. Dimitrius'in oğlu, II. Dimitris Nikatör, onu tahtından etmesine kadar hüküm sürdü. II. Dimitris Nikatör, imparatorluğun tamamını kontrol edemedi. Kendisi Babil ve Doğu Suriye'yi yönettiği sırada Balas'ın kalıntıları da -Balas'ın oğlu IV. Antiokus ve General Diodotus Trifon-

Antakya ve çevresini yönettiler. Bu arada, İmparatorluğun topraklarının ayrılması da devam etti. MÖ 143'ten itibaren, Yahudiler bağımsızlıklarını *Makabi* adı altında tam anlamıyla kazandılar. Partlıların işgali de ilerlemeye devam etti. MÖ 139'da, II. Dimitrius, Partlar tarafından mağlubiyete uğratıldı ve tutsak edildi. Böylece bütün İran platosu ve Medya, Patlıların eline geçti. MÖ. 140 yılında Zagros Dağları civarında yapılan Partlar ve Selevkoslar çarpışması sonucunda Selevkoslar İran ve Mezopotamya'yı kaybeder ve doğudaki başkentleri Selasiye'yi tamemen Partlara terketmişlerdi. Bu olaydan sonra Selevkosların Batı Akdeniz kıyılarındaki üstünlükleri de sona erer. Dimitrius Nikator'un kardeşi, VII. Antiokus, güçlü bir donanma kurmayı başarabildi ama kara ordusu Partlara karşı hiçbir şey yapamıyordu. MÖ 129 yılında Partlara karşı yenildi ve savaşta öldürüldü. Ölümünün ardından. Selevkoslar yıkılış devrine geçtiler ve merkezi otorite yok oldu. Pekçok kişi Selevkos Devleti'nin kalan parçalarını elde etmek için savaştı. Uzun süren bir iç savaş başladı.

Selefkos Devleti'nin Yıkılışı (MÖ 100 - MÖ 63)

MÖ 100'den itibaren, güçlü Selevkos İmparatorluğu'ndan bir tek Antakya ve çevresindeki birkaç Suriye şehri kalmıştı. Güçlerinin büyük bir kısmını kaybetmelerine ve krallığın zayıflamasına rağmen soylular kralların seçiminde önemli rol oynamaya devam etti. Bu seçimleri genelde Ptolemaeus Hanedan'ın elindeki Mısır veya diğer dış güçler kontrol ediyordu. Selevkoslar bir süre daha ayakta kaldılar; çünkü hiçbir millet onların mirasını devralmak istemiyordu. Selevkoslar o bölgede bir tampon görevi görüyorlardı. Ancak Pontus kralı *VI. Mithridates* ve *Romalı Sulla* ile Antolia'da yapılan savaşlarda da Selevkosları hiçbir ülke desteklemedi. Mitridates'in azimli damadı *Büyük Tigran* Armenia Kralı, iç karışıklıklar içinde bulunan güneye inme imkânını gördü. MÖ 83'te, bitmez tükenmez iç savaşı durdurmak amacıyla Suriye'ye girdi ve yakın bir süre sonra da kendisini Suriye kralı ilan ederek Selevkos Devleti'nin hemen hemen sonunu getirdi.

Bunlara rağmen, Selevkos Devleti tam anlamıyla yıkılmadı. Romalı General Lukullus'un Mithridates ve Tigran'ın ikisini de MÖ 69 yılında yenmesiyle arta kalan Selevkos Krallığı XIII. Antiokos'un altında toplandı. Fakat Roma'nın vasalı konumundaydı. Yine de iç

savaşlar önlenemedi. II. Flip, Antiokus ile taht kavgasına girişti. Pontus'un da Roma kontrolüne geçmesiyle, Romalılar Selevkos kontrolündeki Suriye topraklarındaki istikrarsızlıklara yoğunlaştı. MÖ 63'te Mithridates, Roma komutanlarından *Pompeus* tarafından yenilgiye uğratılınca, Pompeus Helenistik Doğu'yu yeni bağımlı krallıklar kurarak ve yeni vilayetler oluşturarak yeniden oluşturmak istedi. Bölgede birçok baskın ve direnişçi halka özerklik tanındı. Ancak Pompeus, Selevkosların devam etmesinin çok zahmetli olduğunu görünce, Suriye'yi bir Roma vilayeti haline getirdi. Antakya'yı Suriye Eyaletinin başkenti yaptı. Pompeus üçlü olarak yönetilen Roma Cumhuriyeti'nin son dönemlerinde *I. Triumvirnik*'te (Üçlü yönetim,) yeralan oldukça güçlü askeri ve politik liderdi.[9] Selevkos kraliyet ailesinin bölgedeki varlığı MÖ 63 yılına kadar sürer. Gittikçe etkinliğini kaybeden küçük bir devletçiğe dönüşür. Küçük Asya'nın hatta Ön Asya'nın kimi yerlerinde bu kral soylu ortak kraliyetler oluşur.

SELEVKOS'TAN SONRAKİ HELENİSTİK DÜNYANIN GÖRÜNÜŞÜ

Erasthenes'in (MÖ 276-194) antik dünya haritası, Büyük İskender'in ve ardıllarının çıktığı seferlerden alınan bilgiler doğrultusunda hazırlanmıştır. Selevkosların devamı olarak Makedon-Medo-Pers kaynaşmalı Kuzey batıda oluşan Kapadokya, kuzeyde Pontus Anzelani ve modern Batı Kürdistan'da Kommagene Krallıkları bölgede öne çıkmıştır. Pontus Anzelani Devletini ayrı tutarsak, artık küçük bölge ve şehir devletleri dönemi Medya'nın güneyinde ve batısında gelişir. Yukarı Fırat'ın kuzeybatısında Malatya şehri ve Kapadokya toprakları satrap *Evmenes*'in denetimi altında kalır. Akdeniz kıyıları da diğer Selevkos komutanları arasında paylaşılır.

Antiokus IV Epifanes'in (MÖ 175–164) ölümünden sonra, Selevkos İmparatorluğu'nun istikrarsızlığı arttı. Sık sık çıkan iç savaşlar merkezi otoriteyi oldukça zayıflattı. Epifanes'in küçük oğlu, V.

9- *Triumvirnik; Roma İmparatorluğu'nda uygulanan üçlü yönetimdir. İlk triumvirlik MÖ 60 yılında Pompeius, Jullien Sezar ve Crassus tarafından oluşturulmuştur.*

Antiokus Eupator, ilk tahttan alınan (MÖ 164–162) Selevkos hükümdarı oldu. Onun yerine IV. Selevkos'un oğlu, I. Demetrius Soter MÖ 161'de iktidara geçti. Kral Demetrius, Yahudiye eyaletinde merkezi otoriteyi yeniden sağlamaya çalıştı, ancak o da MÖ 150 yılında İskender Balas tarafından tahttan indirildi. -Balas, Epifanes'in oğlu olduğunu iddia eden (Mısır destekli) bir sahtekârdı. İskender Balas MÖ 145 yılında I. Demetrius'in oğlunun, Demetrius II. Nikator (MÖ 145–125), onu tahtından etmesine kadar hüküm sürdü. Demetrius II. İmparatorluğun tamamını kontrol edemedi. Kendisi Babil ve Doğu Suriye'yi yönettiği sırada, Balas'ın oğlu IV. Antiokus ve General Diadotus Trifon Antakya ve çevresini yönettiler.

Bu arada, İmparatorluğun topraklarının ayrılması da devam etti. MÖ 143'ten itibaren, Yahudiler bağımsızlıklarını "*Makabi*" adı altında tam anlamıyla kazandılar. Doğuda Partlıların yeni işgalleri ve ilerlemeleri devam etti. MÖ 139'da, II. Demetrius, Partlılar tarafından mağlubiyete uğratıldı ve tutsak edildi. Böylece bütün Medya ve İran Platosu, Partlıların eline geçti. Demetrius Nikator'un kardeşi, VII. Antiokus, güçlü bir donanma kurmayı başarabildi ama kara ordusu Partlılara karşı hiçbir şey yapamıyordu. Nitekim MÖ 129 yılında Partlılara karşı yenildi ve bu savaşta öldürüldü.

Selevkos Krallığı, Mezopotamya ve Suriye ile ancak zayıf bir denetim altında tutulabilen doğudaki "*yedi yukarı eyalet*"ten ibaret kalmıştı. Güçlerinin büyük bir kısmını kaybetmelerine ve Krallığın zayıflamasına rağmen soylular kralların seçiminde önemli rol oynamaya devam etti. Bu seçimleri genelde *Ptolemaois Hanedanı*'nın elindeki Mısır veya diğer dış güçler kontrol ediyordu. Selevkoslar bir süre daha ayakta kaldılar; çünkü hiçbir millet onların mirasını devir almak istemiyordu. –Çünkü Selevkoslar o bölgede bir tampon görevi görüyorlardı. Ancak Karadeniz'in güney kıyısında güçlenmekte olan Pontus Anzelani Kralı VI. Mithridates ve Romalı Sulla ile Antolia'da yapılan *Üç Mithradat Savaşı*'ndan sonra (MÖ 88-85, 83-82, 74-63) Selevkoslar bölgeden tamamen çekildi. Antakya'nın Romalıların eline geçmesi ile birlikte *Suriye* ve *Bithynia* (Pontus'un Batısıyla birlikte) Roma eyaleti oldular; *Armenia/Ermenistan, Kommagene, Kapadokya* ve *Medya* gibi öbür bölgelerde de Roma İmparatorluğuna bağlı yeni küçük krallar başa geçti.

Selevkosların başarının gerisinde I. Selevkos Nikator'ün tıpkı Büyük İskenderi gibi benzer fikirler taşıması ve bir o kadar onun gibi ısrarlı kişiliğe haiz olmasıydı. Bilindiği gibi bu anlayışlardan biri yerelleşmek, diğeri azimli ve saldırgan olmaktı. Kurucu özellik olarak da Helenistik medeniyeti şehirler imar ederek gerçekleştirmekti. Bu özelliklerin tamamı I. Selevkos Nikator'de görülmüştü. Bu general siyasal girişimlerinde bu rolünü oynadı. Krallığını ve imparatorluğunu kendi kraliyet dönemine sığdırdı.

Makedon Büyük İskender'in ana politikası bölge insanı olmak ve bölgeye yerleşmekti. Bu nedenle yerli saygın ailelerin kızlarıyla evliliklerin yapılmasını kendisi dâhil komutanlarına salık vermişti. *I. Selevkos Nikator* daha Büyük İskender ölümünden bir yıl önce bölgenin önemli liderlerinden eski *Sogd* yöneticisi, Ahameniş komutanı *Medli Spitame*'nin kızı *Apama* ile MÖ 324 yılında *Sus* şehrinde evlilik yapmıştı. Bu evlilik, O'na Medya'da güçlü bir ailevi ittifak yaratmıştı. I. Selevkos Nikator, Medlerin damadı olmuştu. Medler hala bölgede eski Pers muhalifleriydiler. Üstelik Küçük Asya'da batıda Fırat havzasına kadar yayılmış topluluklardı. Bölgenin çoğu askeri eski Pers satrapları Med soyluydu. Selefkoslar onların bu bölgesel nüfuzundan çok faydalandı. Medler de bu ilişkiden memnundular. Bu nedenle Selefkosların Medler ile akrabalığı oldukça genişlemişti. Apama ve Selevkos'un *Apama* ve *Laodice* adında iki kızları vardı; ayrıca *I. Antiokus* ve *Akeus* adlarında iki de oğulları vardı. Anne Apama'nın ölümünden sonra, bölgede pekçok yeni kurulan şehir onun ardından "*Apamea*" olarak adlandırılmıştır. Selevkos Demetrius, *Polorketes'in* kızı *Stratonis* adındaki başka bir Medliyle/Kürdle daha evlendi. Çiftin *Fila* adında bir kızı oldu. Nitekim onun komutası altında daima Medli ve Grek'li askeri ve dini yapılar birleşmiş, birlikte Büyük Medya ve Persya'daki isyanları bastırmışlardı.

Küçük Medya'daki Med kökenli *Atropatene Medya Devleti*'ne ise hem *Ptolemaeuslara/ Lagoslara* hem de *Selefkoslara* evlilikler neticesinde akraba oluşları nedeniyle hiç karışılmamıştı. Özellikle Partların saldırılarına karşı Selefkoslar için doğuda Kürd Medya Atropatenesi devleti ve Ermeni Arsak devleti bölgede ittifak gücüydü. Medler ile olan bu iki güçlü Makedon soylu ailenin/devletin (Mısır ve Selefkos)

akrabalık ilişkisi onlara doğuda yerel güçlü desteksel bir ittifakın dışında batıda daha rahat hareket etmelerine fırsat veriyordu. Medler içinde Selevkoslar ile Lagoslara olan bu yakın münasebetleri onları Fırat ve Dicle havzasına ve torosların yaylalarına uzanan toprakların tamamına yayılmalarını sağladı. Fırat kıyılarına kadar olan topraklarda yeni Medli yerleşimleri görüldü. Tıpkı Pers döneminde olduğu gibi Ege kıyılarına kadar Selefkoslar ile birlikte hareket edilmişti. Medlerin, Selefkosların yanlarındaki imtiyazlı konumları yeni yerleşimleri sağlamıştı. Önceleri Medya'nın büyük kısmının Selevkosların denetiminde ve hükümdarlığında kalması pek önemsenmemişti. Çünkü Medli Doğu Aryanlar Selevkos yönetimini Med Atropatenesi yönetiminden farklı görmüyorlardı. Selevkosların Doğu Akdeniz kıyıları ve Kapadokya'nın bazı yerlerinde yerleşik olan Grekler dışında kendilerine soydaş olarak bir nüfus yoktu. Selevkos Devletin *Seleusiya* başkentli oluşu ve sonrası şeklinde iki farklı Selevkos dönemi vardı. İlkinde Selevkoslar yarı Medyalı gürünürler. İkinci dönemde Antakya'da geç Hitit bakiyesi halkları ve Yukarı Fırat ve Dicle bölgesinde kimliksel ağırlıklarını hissettiren Mitanniler, Ârâmîler varlıklarını koruyorlardı. Selevkoslar bu defa bu yerel unsurlar ile karıştılar.

Selevkoslar çökerken bölgedeki vassallarından olan *Kommegene, Kapadokya, Sophane Devletleri* yükselişdeydi. Bu uygarlıklarda Makedon siyasal ve kültürel temsil eski *Hati, Hurri ve Mitanni* alt yapısını her ne kadar de gölgeliyor olsa da Mitannilerin Doğu Aryan Hindui dini kimlik Mithracılık hala baskındı. Kilikya'nın Akdeniz kıyı kentlerindeki Grekliler ile karışan Mitannililer ise Mithracı dinlerini korumakla birlikte biraz Yunanlaşmış kültürel görünümler sunuyorlardı.

HELENİZİM

İskender Medya'ya (Kürdistan'a) egemen olduktan sonra her bölgeye kendi komutanlarını atamıştı. Asker ve yönetici olarak (satrap) kendi yönetim bölgelerine gelen Mekodanyalı komutanlar, bölgenin medeniyeti ve kendi Helen kültürlerinin bir karışımı olan yeni bir medeni çağın oluşumuna neden oldular. Ön Asya'da devlet yönetiminden edebiyata kadar her alanda yenilikler yaşandı. Tarihçilere bu

farklılığı *Helenistik Çağ* olarak adlandırdı. Selevkos İmparatorluğu'nun coğrafi mesafesi, Ege Denizi'nden Afganistan'a kadar, Yunanlar, Ermeniler, İranlılar, Medler ve Yahudiler gibi pekçok kültürden insanı barındırıyordu. İmparatorluğun geniş bir coğrafyayı kapsaması, Selevkos hükümdarlarını Büyük İskender gibi çok kavimli yapılar oluşturmaya zorladı. İmparatorluğun Helenizasyon'u Yunan tipi yerleşim birimlerinin oluşturulmasıyla ve yerel yöneticiler ya da yerliler ile yapılan evlilikler ile sağlandı.

Satrap olan Helenli komutanlar birbirleri arasında yalnız savaşlar ile değil kurdukları yeni şehir sistemleri ile de kültürel bir yarışın ve rekabetin içinde oldukları bir yaşamı benimsemişler ve bu nedenle bölgede oluşan bu Helen Kültürü'nün yayılmasına da özen göstermişlerdir. Bu kültürün belirgin özellikleri nedeni ile günümüz tarihçileri ve mimarileri MÖ 323 yılıyla Hellenistik çağın son büyük İmparatorluğu'nun Roma'nın bir parçası olduğu MÖ 30 yılı arasındaki dönemin felsefesine *Helenizm* adını kullandılar. Bu dönemde bölgeye Yunanları yerleştirmek aynı zamanda asimilasyonu hızlandırmak için kullanıldı. Sosyal olarak, bölge halkı Yunanlardan etkilendi; ancak Yunanlılar da bölge halkından etkilendi. MÖ 313 yılından itibaren, ortaya çıkan Helenistik düşünceler 250 yıl boyunca Yakın Doğu, Orta Doğu ve Orta Asya kültürlerini etkiledi. Yunanlılar denizci bir millettiler. Akdeniz'in her tarafından yenilikleri oradan oraya taşımışlardı. Selevkoslar döneminde onların bu şehirleşme projeleri düşüncede, bilimde kültür ve sanatta sıçramalara neden oldu; Helen kültürü oluştu. Pekçok antik şehir zamanla bu Helen kültürünü kabul etti. Selefkoslar hanedanı, Helenizmi tüm İmparatorluğa yaydı ve nüfuzunu egemenliğinden kısa sürede kurtulan ülkelerde de (Baktria ve Parth ülkelerinde) sürdü. Helenleştirmeyi teşvik etmek için hükümdarlar İskender'in yaptığı gibi Yunan ve Ön Asya dünyasına bağlı ve düşüncelerin iç içe geçtiği potalar olan özerk siteler kurdular. *Antakya, Laodikeia, Apameia, Pieria Seleukeia'sı, Berola (Halep), Europos (Dura), Dicle Seleukeia'sı* Eulaios kıyısındaki *Seleukia (Sus), Margiane, İskendiriye'si (Merv)* bu türden oluşmuş yeni Helenistik şehirlerdi. Aslında bu sitelerin bazıları daha eski bir kentin değişikliğe uğraması ya da yeni ama yakın bir yere nakledilmesi sonucu ortaya çıkmıştı.[10] Selevkos Nikator savaş

galibiyetleri sonrası Pers İmparatorluğu'nun kalıntıları üzerine yükselecek olan yeni bir devletin temelini attığı gibi başkentini de Babil'den Dicle kıyısında kurduğu Seleukeia /Selesya kentine (Modern Tel Umar- Irak) taşıyordu. Selesiya şehrini de başkenti ilan etti. Selefkoslar ile bir yerde Medyalı Kürdler ile olan akrabalıkları nedeniylede yeni Medya (modern Kürdistan) merkezli bir imparatorluk oluşmuştu. Selefkosları uzun yıllar Medler ile olan ailevi bu ilişkisi onları bölgeye yerleşimine yardım etmişti. Bu dönem kültürel açıdan çok üretken oldu. Özellikle Medli din adamı Magiler, Babilin Keldani din adamları ve Yunanlı filozoflar yan yana geldiler. Helenizme yeni ileri düşüncelerin yaratılacağı bilgi birikimlerini sağladılar.

Antiochia/Antakya'nın ilinin MÖ 300 yılında temeli atılır. Kenti planlama işi mimar *Xenarius*'a verilir. Xenarius şehri kışın güneş görecek, yazın rüzgârlardan faydalanacak şekilde planlar. İlk iki mahalle krallığın kurucusu Selevkos I. Nikator tarafından Asi kenarında kurulmuş, birine Makedonyalılar ve Yunanlılar, öbürüne Suriyeliler yerleştirilmiş. Asi Nehri'nin kuşattığı alanda bulunan üçüncü mahalle Selevkos II. Kallikinos (MÖ 246-226) tarafından kurulmuştur. Kral sarayı da burada idi. *Epifania* adı verilen dördüncü mahalle ise *Silpius Dağı* eteğinde, kente en parlak dönemi yaşatan Antiokhos *IV. Epifanes* (MÖ 175-164) tarafından kurulmuştur.[11] Devletin resmi dili Yunanca olsa da Antakya bölgesinin bu devirde Ârâmîce, Medce, Mitannice Ermenice, Yunanca konuşan halklardan oluştuğu bölge tarihi arkeolojik mirasından tahmin edilmektedir. Şehirde ve liman kentlerde yerleşik olan Yahudiler ve Fenikeliler Ârâmîce konuşurdu. Şehir halkının Hellenistik kültürü yedinci yüzyılda Arap hâkimiyetine girmesine kadar sürmüş, kentte Roma döneminde Yunanca hâkim dil olarak kalmıştır. Diğer yandan, bu süreçte kentin *territoriumu*'nda farklı dil -özellikle Ârâmîce- ve geleneklerin kesintisiz devamı izlenebilir. Selefkosların denetiminde kalan topraklarda 17 dilin konuşulduğunu

10- *Bkz. Selefkiler, Büyük Larousse, c.20. s. 10330.*

11- *Bkz.Elderkin, George W. Antioch-on-the-Orontes, I: Excavations 1932. Committee for The Excavation of Antioch and Its Vicinity, Princeton: Princeton University Press, 1934.*

Yunanlı tarihçiler söyler. Halkların yerleşimler de Selfkosların pek müdahaleci kalmadığı anlaşılmaktadır. Kıyılarda halkların yerleşimi Antakya ilindeki konumlanış gibi görülür. Akdeniz kıyılarındaki liman kentleri kuzeyde Aleksandretta/İskenderun güneyde *Lazkiye*'de ve batıda *Seleukeia Pieria* (Samandağ) gibi diğer doğu Akdeniz liman kentlerinde Rum kolonileri, kırsal alanda ve şehir merkezlerinde Ârâmîler, yüksek yerler hariç ova ve kıyı olan her yerdedirler. Kuzeybatı Medya'da; Urfa ve Afrin bölgesinde Medyalıların Selefkoslar tarafından bu dönemde yerleşik hale getirildiği anlaşılmaktaydı.[12]

Selevkoslar tıpkı önderleri İskender gibi şehirleşmeye önem vermiş ve yeni şehirler kurmuştular. Urfa, bu dönemde Arâmiler tarafından "*Urhay*" olarak çağrılıyordu. MÖ 302 yılında I. Selevkos Nikator tarafından eski bir yerleşim alanının kalıntıları üzerine yeniden kurulan Urfa, *"Suları bol"* anlamına gelen "*Edessa*" ismini alır. Edessa, o dönemde Makedonya'nın başkentinin adı idi; ancak Urfa'nın o dönemde sulak oluşu ve yeşilliğinin bolluğundan dolayı ve Edessa'ya benzediği için bu isim ona verilmişdi. Şehir yeniden Helenistik tarzda imar edilir. Bu tarihlerde Kürdistan'da Edessa'dan başka birçok askeri koloniler ve kentler kurulur. Bunlardan birkaçı *Osrhoene* (civarıyla birlikte Urfa bölgesi) bölgesinde bulunuyordu. Kurulmuş diğer kentleri; *Karrai* (Harran), *Makedonopolis* (Birecik), *Nikephorion* (Rakka) ve *Anthemusia* (Suruç) vs. sayabiliriz. Şu anda Antep Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen "*Çingene Kızı*" adlı mozaiği Selefkoslar tarafından *Zeugma* 'da (Birecik'te) kurulmuş bir köprü garnizon şehrinde bulunmuştu.

Makedonlar nüfuslarının azlığı nedeniyle yerli halk içinde eriyip yok olmaktan çekindikleri için, Krallık otoritesine bağlı siteler halinde örgütlendiler. Aynı dönemde Perslerden arta kalan birçok kurum bölgelerde korunmuştur. Pek çoğu da Mekodanlar tarafından benimsenmiştir. Bunların başında tarımda üretimin bir biçimi olan Satraplık sistemi gelir. Selevkosların yönetiminde bölgede yaşayan yerli halklar, satrapların denetiminde, vergi ve angaryaya bağlı bir köylü kitlesiydi. Geniş bir özerkliğe sahip ve uzun bir süre vergilerden bağışık olan bu

12- *Bkz. Lassus, Jean. Antioch On-The-Orontes V, Les Portiques d'Antioch. Committee for The Excavation of Antioch and Its Vicinity, Princeton: Princeton University Press, 1972.*

kentler, Akdeniz'den Türkistan'a kadar hızla çoğaldı. Satraplar yerlileri köleliğe yakın koşullarda çalıştırdıkları ve onlardan zorla aldıkları vergi ve aynî mallar nedeniyle kısa zamanda zengin oldular. Bu site şehirleri zamanla bölgede önemli birer idari ve ticaret merkezi durumuna geldiler. Öyle ki Makedonların yerli köylülere, baskıcı yaklaşımı onları ovalık ve şehir alanlarından dağlara kaçırtmış olacağı yorumunu dahi yapabiliriz. Nitekim daha sonraki yüzyıllarda bu site şehirlerinde bize kalan belgelerde yerlilerden pek bahsedilmez. Bu durum da yerli halkın Makedon askeri koloni sitelerinden dışında ve onlardan uzaklara kaçmış olduklarının bir işaretidir. Bu sitelerdeki tapınaklarda geleneksel tanrı kültleri sürdürüldü, okullar da ise gençlere Makedon kültürünün temel kavramları aşılandı. Bu okullarda sadece Makedon dili kullanılıyordu ve bu dil, yerli halkların seçkin tabakaları tarafından da benimsenmiş durumdaydı. Yerli şehir halkların zamanla Mekodanlarca asimile edilmiş olmaları doğal bir sonuçtu. Bütün Antolia'yı Dicle nehrine kadar ele geçiren Roma İmparatorluğu kendisine yakın hazır bir Batı Aryan zemin bulmuştu.

Bugünkü Yunanistan, aslında Grek olan bölgedeki tüm orijinal Grek kabileleri İskender tarafından sürgün edilmiş veya asker olarak götürülmüştür. İskender'in Thrakya'dan Antolia'ya girip ilk savaş yaptığı bölge Granikos Çayı'dır. (*Biga Çayı*). Biga Çayı'nda İskender'in karşısında yer alan Pers Kralı Darius'un ordu komutanlarının emrinde yirmi bin Grek paralı asker vardı. İskender savaşı kazandıktan sonra bu Grek paralı askerlerin tümünü sistematik bir şekilde katletmiştir. İkinci savaş *Karya*'da olmuş, Persli komutanların emrindeki Grek askerler aynı şekilde Makedonların hedefi olmuştur. En büyük Grek nüfusunun katledilişi, Klikya'daki *İssos Savaşı*'nda gerçekleşmiştir. Pers ordusunda paralı asker olan Greklerin tümü öldürülmüştür.

İskender'den sonra Selevkoslar döneminde Grek sürgünlerin Mora'ya dönmelerine izin verilmiş; fakat bu sürgünler daha sonra dönememiştir. Pers ordusundaki Grek paralı askerlerinin tümüyle katledilmesinden sonra Selevkoslar döneminde İskender'in generallerine Antolia'da başkaldıran bölgeler tümüyle Pers yönetimindedir ve Mitriades ailesi ünlü bir aile olarak burada bu mücadeleyi vermiştir.

Trabzon, Samsun ve Giresun gibi Grek kolonileri burada önemsiz bir pozisyondadır. Ama buradaki halk Antolia'daki *Mosklar* gibi Pers yöneticiler tarafından yönetilmektedir. Keza Kapadokya'da da aynı Pers ya da Med soylu yöneticiler vardır. *Klikya*'da da aynı durum söz konusudur. Bu boyutuyla bakıldığında Antolia'daki Grek dilinin konuşulması ticari anlamda Grek kolonilerinin başarısıyla ortaya çıkmıştır. Ama daha sonraki dönem Roma'nın gerek Makedonya'yı gerek Peleponnes'i gerek Antolia'yı fethetmesiyle karşısında ilginç bir biçimde Persli Mitriades'in durduğunu görmekteyiz.

Antolia'daki savaşta ise Romalılara hizmette bulunan *Galatlar* olmuştur. Galatlar, *Keltler* olarak Antolia'ya giren kabilelerdir ve bu noktada Romalılar'ın hizmetinde yer almışlardır. Antolia'nın Romalılar tarafından fethedilmesi sonrası artık bu bölge bütünüyle Latince konuşan bir halka dönüşmüştür. *Konstantinopolis* denilen İstanbul kenti de bu süreçte kurulmuştur. Antolia'da Greklerin oluşturduğu çok tanrılı dine karşılık Rumların yani Romalıların buluştuğu tek tanrılı Hıristiyanlık birbirinin zıddıdır. Roma'nın Antolia'da var olan etnik toplulukların tümünü Hıristiyanlık çatısında birleştirerek Hıristiyanlaştırması melez bir Rum etnosu ortaya çıkarmıştır. Bu Rum etnosu, Grek kültürünün hâkim olduğu Antolia halkıdır: *Friglerdir, Karyalar dır, Bithynialardır, Galatlardır*. Dil olarak ise İskender'in Grekçe konuşması onları Helenleştirmez, Yunanlaştırmaz. Pakistanlıların ve Hindistanlıların İngilizce konuşması ve bu sebeple İngilizleştikleri kadar; bölgedeki halklarda bu şekilde Helenistik dönemde Grekleşmiştir.

"MEDYA" ATROPENA DEVLETİ (MÖ 320 – MS 643)

MÖ 323'te Büyük İskender'in ölümü sonrasında, kurduğu İmparatorluğun toprakları *Ptolemaeus'un* önderliğinde Babil'de İskender'in General Diadokları (ardılları) arasında bölünmüştü. *Babil Bölünmesi*'nde eski Med ve Ahameniş İmparatorluğu'nun bölgesi olan Medya iki eyalete bölünmüştür: Güneyde yer alan *"Büyük Medya" (Medya Magna)* ve Kuzeyde yer alan *Küçük Medya (Medya Atropatene)*. Küçük Medya, daha önceki tüm Medya'nın eski Ahameniş/Pers valisi İskender tarafından atanmış Medli *Atropate*'nin kontrolüne geçmiştir. O'nun bu konumunu korumasında İskender'in ölümünden sonra Mısır'ın

Kralı ve Makedonya Krallığının takipçi naibi *Ptolemaeus*'un kayınpederi olması da önemli bir nedendir. Daha önce Büyük İskender'in genarali olan Ptolemaeus, MÖ 324'de İskender'in Susa'da tertip ettiği Yunan ordu idarecilerinin Persli-Medli kızlarla evlenme merasimlerinde İskender'in isteği üzerine Medli satrap Atropate'nin kızı *Artakama* ile evlendirilmişti. Mısır *Ptolemaeus* soyu bu nedenle yarı Medli idi. Satrap Medli Atropate bu konumundan ötürü Makedon Genaraleler tarafından benimsenmişti. Satrap Atropate Küçük Medya'ya kral olunca idare ettiği bölgeye kendi ismi *"Atropatena Medya Devleti"* adını vermiştir:[13] Bu konu hakkında antik dönem tarihçisi Yunanlı Antakya'lı *Ammianus Marcellinus* (MS 320-390)'da ayrıca bize bilgi verir. Atropatene Medya'sı egemenlik topraklarının Fırat nehrinden Hazar denizine kadar uzandığını ve Hazar kıyısında doğuda kalan platonun batıda Zagroslar ile çevrili olduğunu belirtir. Daha sonra bu devlet adındaki *"Medya"* önekini kaybederek, sadece "*Atropena"* olarak tanınmıştır. Devletin kurucu satrapı Medli Atropate'nin adına atfen "Atropatene" olarak da Büyük İskender sonrası kullanıldığını anlatır.[14]

"*Atropatene*" adının Ariyaca formu "*Âtarepâta*" (erken) "*Āturpātakān*", (daha sonra) *Ādurbādagān*) yeni Farsça söylem ile *Āḏarbāyjān* şeklinde olmuştu. Oysa Yunanlılarca "*Atropatene*" şeklinde yeni ad üretimi vardı.[15]

Kral Atropate bir Medli ve dindar olması sebebiyle Medli Magi rahiplerinin ve dindarlarının merkezi olan Urmiye Gölü'nün güneydoğu ucundaki *Gazaka* şehrini kendine başkent yapmıştır. Yaşanan çağda Atropate topraklarında Urmiye Gölü'nün çevresinde ve güneyde eski Med ve Pers başkenti Hemedan'a kadar Aryan Medler, Hazar Denizi'nin doğu kıyılarına yakın Partlar ve İskitler yerleşiktiler. Med-ler Romalıların

13- *Bkz. Smith, Philip (1872) (İngiliz). "A Smaller Ancient History of the East" New York: Harper & Brothers Publishers. s. 228.*

Kaynak: http://tr.wikipedia.org/wiki/Atropatena.

14- Bkz. *Description of the 18 Provinces of Sâsânî an Empire, 27- 28 Province-of-Sâsânîan-İran. pdf.*

15- *Bkz. Minorsky, loc cit bakınız; Andreas, Pauly-Wissowa yılında "Adarbigana", ben, cols 345ff; Weissbach, Pauly-Wissowa yılında Pauly-Wissowa yılında "Atropatene", II, sütunlar 2149-50 ve Streck, Sayı I, cols 223-24; Schwarz, İran, repr. 1969, s 959f.*

adlandırması ile kuzeyde Albania'da *Talişler*, İskit Osetleri (modern Azerbaycan'da) ve Kuzey Batıda Ermeni Urartu bakiyesi topluluklar ile iç içe yaşıyordular. Küçük Medya toprakları Urartu döneminde kendini *Bestam* (Bastam) kenti adı ile ve *Tâkab*'a 20 km uzaklıktaki MÖ 3 ve 4. yüzyıllara ait meşhur Herkül'ün *Karaftü Kayıtları* ile duyurmuştu.[16] Ahameniş Hanedanlığı döneminde bu topraklar Medya satraplığının bir parçasıydı. Bölgenin *Med, Pers, İskit ve Part* halkları Mecusilik dinini benimsemişken Ermenilerin çoğu Mecusi olmakla birlikte diğer yandan hala tapındıkları kavmi milli ve bölgesel bazı pagan tanrıları vardı.

Önceleri Selevkoslara olan bağımlılığı varken merkezi devletini oluşturan Kral Atropate kısa bir süre sonra Selevkos İmparatorluğu'na sadakat ödemeden vazgeçmiş ve Medya Atropatene'yi bağımsız bir krallık yapmıştır. Atropate Hanedanlığı bölgeyi birkaç yüzyıl boyunca, önce bağımsız, sonra Ermeni Arsak/Arsaklılar Hanedanı'nın vassalı gibi yönetmiştir. Sonunda bölge Part/Arsaklılar tarafından ilhak olunmuş, vassal konuma düşmüştür. Atropatene Medyası daha sonra Sâsânî İmparatorluğu'nun kontrolüne geçmiş ve yine vassal kalmıştır. Sâsânîler bölgeye yerel dilde *"Aturpatakan"* adını vermiştir. Mecusiliğin merkezi bölgesi haline gelen Aturpatakan, Sâsânî Devleti'nin bir özerk eyaleti olarak sürekli Kral Atropate'nin soyundan krallar tarafından yönetilmiştir. Atropatene Medyası bölge olarak, MS 639 ve 643 yılları arasında ise Dört halifelerden *Ömer ibn hattab* 'ın yönettiği Arap Hilafetin büyük bir savaş sonucu kontrolüne geçmiştir.

Bu dönemde bölgede Şirvan, Aran ve Mughan gibi çeşitli hanlıklar kurulmuştur.

Medya Atropatene Devleti ilgili bu kısa siyasal tarih özeti onun sahip olduğu güçlü şahsiyetlerini, siyasal eğilimlerini ve ne de güçlü Atropate Hanedanlığını bize yeterince tanıtır. Atropate bir Mada'ydı. Yani Med kökenli, yine Mecusiliğin kurucu aşireti ve din âlimlerini bir kast sistemi gibi üreten Med Magi aşiretinin zengin ve saygıdeğer bir ailenin evladı idi. Aynı zamanda Ahameniş hanedanlığının eski Pers ordusunun ünlü bir generaliydi. Büyük İskender bu özellikleri nedeni ile yeni Medya satrabı

16- *Bkz. H. van Gall, AMI, N.S. 11, 1978, pp. 91 ff P. Bernard, Studia İranica 9, 1980, pp. 301 ff..*

olarak eski Pers satrapı Hemedan valisi Atropate'yi seçmişti. Bu seçimle bir yerde Med Devleti veya Medyalıların ataları Kürdler, Kuzeybatı İran'da siyasal yönetimde yeniden ayağa kaldırılmış ve öne çıkarımıştır. Büyük İskender, Medli Aryanların önünü açmıştır. Uzak gelecekte diğer yandan Atropatena Medyası satraplığını kuran Med Aryanları kesintisiz beş yüzyıllık bölgesel egemenlikleri ile yarattıkları bu tarihsel istikrarlılık sayesinde Kürdistani oluşumun siyasal, iktisadi, kültürel ve sosyal ülkesel alt yapısını sağlamışlardır. Atropatene Medyası'nın güney batısında Van Gölü'nün güneyinde kalan *Karduh Krallığı* MÖ 5. yüzyılda oluşunca bu iki Med soylu krallık ayrı siyasal konumlarına rağmen Kürdistan ülkesinin en fonksiyonel yaratıcıları olan antik Kürd devletleri olmuşlardır. Nitekim Medya halkı tarihi siyasal konumlanışını istikrarlı ve ısrarlı bir şekilde hep koruya getirmiştir. Bu hususta daha detaylı bilgi sunarsak; birçok dönem tarihçisi benzer tespiti sunarlar. *"Tıpkı Ermeniler gibi Selevkoslardan ve Perslerden kurtulan Medli Medya halkı Kuzey Medya topraklarında "Atropatene" adlı bir devlet kurma şansını yakaladı. Yunan ve Latin yazarları daha az sıklıkla Medya topraklarından "Atropatene" ya da "Medya Minor" - "Küçük Asya" adını kullandılar.*[17]

MEDYA ATROPENA DEVLETİ'NİN OLUŞUM SEYRİ

Makedonya Kralı Büyük İskender ve O'nun talihsiz Pers rakibi III. Dara arasındaki savaş Medya topraklarında tekrar görünür hale gelir. Atropate (Ariyaca: Âtarepâta) MÖ 321-370 sonrası: Medyalı asilzade, *Gaugamela Savaşı*'nda Pers ordusunun generallerinden biriydi. Medya Satrapı olarak MÖ 1.yy. Ekim 331 tarihinde başlayan bu savaş, feci bir sonuca vardı, girdiği bu acımasız savaşın galibi Büyük İskender oldu. Gaugamela Savaşı kaybedildikten sonra Pers Kralı III. Dara, Perslerin, başkenti olan Hemedan'dan bir orduyu yeniden oluşturması için çalıştı. Ama MÖ 330 yılı baharında doğuya-Afganistan'a - çekilmek zorunda kaldı. Burada tahtına göz diken Baktira satrabı Bessos ve kendi adamları tarafından öldürüldü. Büyük İskender kuvvetlerinin Baktira'ya geldiğini duyan Persli yerel yöneticilerin telaşa kapılarak, Pers Kralı III. Dara'nın *Hecatompylus* yakınla-

17- *Bkz. örneğin; Justin 23.4.13, Strabon 11.13.1.*

rında ölümüne sebep oldukları iddia edilir. Baktira satrapı ve adamları kralı bıçaklayarak, orta yerde O'nu yaralı olarak bırakmışlardır. Gaugamela Savaşı'ı galibiyeti sonrası Büyük İskender birçok Persli ve Medli soylunun kendisine katılımını sağlamıştı. Onları yeni görevler vererek ödüllendirmişti. Fakat Kral Dara'nın Ahemeniş hanedanlığının teslimiyetini henüz almamıştı. Persli Kralın onurlu ve teslim olmamış konumu bir yerde geleneksel olarak Büyük İskender'e Ön Asya'nın yönetiminde ona meşruluk vermiyordu. Bu duruma Büyük İskender oldukça öfkelendirmişti. Kral Darius'un ölümüne sebep olan Persli yöneticileri ve kral danışmanlarını bu nedenle yakalatıp öldürtmüştü.[18]

Medya satrapı Atropate, başkent Hemedan'ı Büyük İskender'e teslim etti. İskender başlangıçta -kendi oğlu olduğu sanılan- *Philotas*'a stratejik temasta Makedon hatlarını kontrol etmede önem taşıyan Medya'nın kontrolünü bıraktı. Ancak, kısa zamanda bu kişi öldürüldü. O'nun ölümünden sonra yerine güvenilir generali *Parmenion*'a, Medya bölgesinin kontrolünü verdi. Medya; Hemedan'dan Mezopotamya'ya oradan Akdenize ve doğudaki satraplıklar arasında köprü olmuştu; İskender'in doğuya dönük askeri kampanyası devam ediyordu. Bu nedenle bölgenin merkezi konumunda olan Medya'da güvenilir bir satrap gerekliydi. *Medli Atropate* gerçekten güvenilir bir adam olduğunu; İskender'in sağ kolu Parmenion'un, Hemedan'da çıkan bir isyanda öldürüldüğünde gösterdi. O istirahatta iken eski satrap Medli Atropate ülkeyi ve yönetimi elde tutmayı başardı.

Genaral Parmenion'un ölümünden sonra Medya'nın kontrolünü elinde tutan iki Makedon subay: *Sitalces* ve *Cleander* yerli Zerdüşt dini kutsallarına saldırmışlardı. Bu olay nedeni ile MÖ 325 yılında, *Barya* adında yerel bir lider bu yeni Makedon yöneticilerine karşı ayaklandı. Ama isyan, İskender'in Medya satrapı *Atropate* tarafından bastırıldı. Düzeni sağlamak için Medya halkının gönlünü almak gerekiyordu. O da gerçekten İskender tarafından idama mâhkum edilmiş olan, bu tecavüzkâr Makedon iki subayı idam etti. MÖ 324 yılında Medler ve Perslerin kralı olduğunu iddia ederek ayaklanan isyancı *Barya*'yı da tutukladı.

Atropate'nin anne ve babası Zerdüştlerdi. O'nun da efsanevi peygamber Zerdüşt öğretisinin takipçisi olduğu kesindir. Bu O'nun Ariyaca

18- *Bkz. E. Badian, "Alexander in İran," in Camb. Hist. İran II, 1985, pp. 420-502.*

adından anlaşılır. Ariyacada; *Âtarepâtana*, *"ateş bekçisi"* manasındadır. Aynı zamanda aynı bu isimde Zerdüşt'ün bir oğlu vardı. Büyük İskender tarafından oğullarının bölgeye satrap olarak atanmasında, Atropate ailesinin aynı zamanda Medya'da zengin ve etkili saygın bir aile olması nedeniyleydi. Pers dini başkenti *Pasargad*'ı ziyaret ettiğinde Büyük İskender, Atropate'yi bizzat sağ kolundan tuttu ve İskender yerli halkı kazanmak için Atropate'yi yeniden Hemedan valiliği olan eski görevine atadı. İskender görevinden alınan, alanlarında önemli olan diğer Persli yöneticileri tekrar görevlerine geri iade etti. Ayrıca *Artabaz* ve *Maza* yeniden atanmaları gerçekleştirilen eski Persli yöneticilerdi. Atropate mümkün olduğu kadar Makedonlar ile ilişkilerini sıcak tuttu. Kızını İskender'in en önemli Generali olan *Perdikkas* ile evlendiren Atropate, Bilindiği üzere Perdikkas bir söylentiye göre İskender'in üvey kardeşiydi. Bu bağlantının dışında İskender "kardeşi" ile birlikte büyümüşlerdi. Üstelik o İskender'in yakın 7 koruması olan genarallerinden biri idi. MÖ 324/323 arasında sonbahar ve kış yılında Hemedan'da İskender'i yüz kadın savaşçı ile ağırladı. Çünkü kralın en yakın arkadaşı *Hephaestion*, Hemedan'a O'nun gelişinden kısa bir zaman sonra ölmüştü, eğlence gerekli olabilirdi. Diğer yandan halkı ile ilişkilerini hep sıcak tuttu. Medyalılar inançları olan Mecusiliği oldukça yoğun yaşıyorlardı. Dini bütün bir halktılar. Dini bütün konumları nedeniyle Mecusilik, Medyalılara ileride de görüleceği üzere İslami işgalde başlarına büyük dertler açmıştı. Büyük İskender tarafından Pers zulmünden kurtulan Medya halkı sonra Atropate'nın Zerdüştlüğün yeniden tesis edilmesinde O'nun sağladığı önemli hizmetlerinden oldukça memnundular. Atropate tarihi bir rol oynadı. Tersinden Büyük İskender'in doğu politikasını Batılı Makedonlara sunuyordu. Artık onlara hısım olmuştu. Diğer yandan Atropate, Makedonlar eli ile Medlerin egemenliğini ülke yönetiminde el altından yeniden tesis ediyordu. O'nun bu yaklaşımı her iki tarafın işine geliyordu.

Altı ay sonra, Büyük İskender öldü. İmparatorluk topraklarının yönetimi için Babil'de yapılan toplantı ve anlaşmayı organize eden Genaral *Ptolemaeus* olmuştu. Babil anlaşmasına göre İskender'in süvari generali, Hemedan valise Atropatene'nin damadı *Perdikkas* İskender'in eşi *Roksana*'dan olacak çocuğunun doğumunu beklerken geçici olarak İmparatorluk taht naibi/yöneticisi seçildi. Damat

Makedon Perdikkas'ın imparatorluğun naibi konumu, Medli Atropatene'nin önünü açtı. Fakat generaller arasında Babil bölüşüm kararları anlaşması bir barışa sonuç vermedi ve değişik lider kişiler arasında uzun süren savaşlara yol açtı. Bu ortaya çıkan lider kişilere *Diadoki* ve savaşlara da *Diadoki Savaşları* adı verilmektedir. Perdikkas bu anlaşmalara sadık olmayan Mısır satarabı Ptolemaeus ve diğer genarallere savaş açtı. Mısır seferinde başarısız oldu, burada suikasta uğradı ve öldürüldü.

Bu olayların peşisıra *Triparadisus Konferansında* (MÖ 320) imparatorluk toprakları satraplıklara ayrıldı ve bölüşüldü. Medya ikiye bölündü; Medya topraklarında kalan Batı'dan Doğu'ya Makedonya'ya uzanan yolun güney kesiminin kontrolü, Makedon bir komutan olan *Peithon* adlı birine verilirken, yolun kuzey kesimi de Medli Atropate'ya bırakıldı. Medya Küçük veya Medya Atropatene Devleti'nin toprakları kesin bir şekilde bilinmemektedir; *Schwarz'a göre, (Op. age, s 61)*; Atropatene Devleti'nin toprakları muhtemelen Hazar sahiline ulaştı ve onu kucakladı, ama ne kadar olduğu tartışmalıdır. Bu bilgi, Yunan kaynaklarından Atropatene ile ilgili bilinen son bilgidir. *"Diadok Savaşları"* hakkında gelişen olaylarla ilgili neredeyse hiç bilgi yoktur.

Dinin Rolü:

Atropane, Zerdüştlüğün, Mecusiliğin merkezi durumundaydı. Magiler Perslerin reformize ettiği Zerdüştlüğe karşı duruşu örgütlemişlerdi. Anlaşılan Med ve diğer kavimler arasında Zerdüştlük inancı farklılık arz ediyordu. Nitekim bu farklılıklar daha sonraki yüzyıllarda, Sâsânî döneminde daha yüksek bir mertebeye yükselecekti. Doğu Aryan kavimler bu dini ayrışmalar neticesinde birbirinden gittikçe uzaklaşacaklardı. İran'da kurulmuş olan hanedanlıklar, devlet biçimlerinde her dönem hanedanların temsil ettiği dini kavmi yapıları öne çıkardı. Küçük Medya'da siyasal değişimi Zerdüşt dini geleneği tayin etti. İskender döneminde, Zerdüştler eziyet görmüştü. Sorunların birçoğu, Büyük İskender'e ve Atropatene'ye bağlı konulardı ama diğer yöneticiler karşı koyuyorlardı. Milattan önce üçüncü ya da dördüncü yüzyılda bu hususta Medyalı yazar *Arda Wiraz "Bir Zerdüşt"* adlı kitabında şunları anlatır:

"Melun Büyük İskender ülkeyi ele geçirdiği, Kral Dara ve adamlarını öldürdüğü, Persopolisi yerle bir edip, yıktığı ve onları perişan ettiği zaman bu din adamlarını da melun kötü cin ruhlu şüphesi ile kışkırtmıştı. Ve Avesta dini kitabı ve tüm yorumları, altın mürekkeple hazırlanmış inek derilerin üzerine yazıldı ve Stakhar Papakan'da, arşivlerde saklanacaktı, Büyük İskender (tarafından) yakıldı. Ve o çok yüksek rahipler ve hâkimler ve papazlar ve Magilerin ve ülkenin yetkili ve bilge, dini ayakta tutan ustaları öldürüldü. Ve o, ülkenin soyluları ve aile reisleri arasında kin ve çekişmeleri yarattı. Avesta'ya dair nelerin yakıldığını bilmiyoruz. Bizler daha sonra oluşturulan Avesta metinlerini hep dikkate aldık. Mantıklı bir cevap bulamıyoruz."

İmparatorluk Makedon liderler arasında birçok yönetim altına sokulduğu için halk Atropatena'nın yerli dini liderlerinden biri olması sebebiyle O'nun iktidarı Zerdüştler için güvenli bir sığınak olarak göründü. *Arda Wiraz Kitabı* devam ediyor:

*"Ve bundan sonra, ülkenin insanları arasında birbirleri ile karışıklık ve çekişme vardı. Ve böylece hiçbir lord, yönetici, reis ve ne de din ile tanışık yüksek rahip vardı. Ve Allah'ın buyruklarına göre hepsi şüpheliydiler. Ve birçok türde ve inancın farklı moda ve şüpheci dinler ve çeşitli düsturlar hukuk alanında ilan edildi;" mübarek ve ölümsüz Ataropad-i Marspendan (*Atropatena*) geliş saatine kadar; memede*

Denkard'ın anlatıldığı masaldaki, erimiş pirinç döküldü."

"Denkard", bu erken Ortaçağ'dan kalma Avesta üzerine yapılan tefsirlerden biridir; bugünkü şekliyle *"erimiş pirinç"* hakkında bir hikâyeyi de içerir. "*Erimiş Pirinç*" hadisesi, herhangi bir İran atasözüdür. "*Pirinç*" bir atıftır. Bir vücudu yaralamadan yönetmek ya da "*sahip*" olmak demektir. Bu efsane için Arda Wiraz Kitabı'nın daha eski bir sürümüne başvurulmalıdır. "*Erimiş pirinç*" şeklindeki bu deyimi, *"Düşünsel egemenliği, karşı iktidarda kurma/sağlamada diyebiliriz."* Atropatene olarak yüzyıllardır bilinen bu Medya toprakları, aynı zamanda O'nun anısına yaptığı satraplık adına yaşatıldı. Bu gerçeği bir yerde hikâye eden bu eser de; önemle Medya satrapı Atropate'nin halkının güçlü bir koruyucusu olarak görüldüğünü göstermektedir. Nitekim Küçük Asya'nın doğusunda oluşan Med soylu Atropatene Devleti, Kral Atropate'nin dini anlayışları ile şekillenmiş olduğu düşünülür.

Atropatene Devleti Med kabilelerinin Kürdlerin kavmi oluşumunda son güçlü iktidarı veya devleti olmuştu. Daha sonraki yüzyıllarda İran Kürdistan'ında oluşan Med-Kürd orijinli beylikler veya hanedanlıklar siyasal ve tarihsel gücünü bu siyasal geçmişten elde etmiştir. Atropane Medyası'nın bu özellikleri ve Med devleti döneminden kalan, Pers soylusu Ahamenişler ile olan çelişki ve çatışmaların yarattığı düşmanlık, bölgede merkezi devlet ile dini alanda da daima ayrı bir duruşu canlı tutmuştu. Pers Kralı Dara ve Makedonyalı İskender'den sonra Medya'da oluşan bu siyasi boşluktan Medli yerel yönetici sınıf faydalanmıştı. Günümüzdeki Doğu Kürdistan ve Azerbeycan toprakları üzerinde MÖ 4. yüzyılda bölgenin Medli yerel yöneticileri tarafından *Atropatekan/-Atropatene* adlı krallık bu topraklarda yaşamını sürdürme fırsatı buldu. Dini olarak diğer Persya bölgelerine göre farklılık da anlaşılan Atropane Devleti'nin varlığı için gerekliydi.

Bu gün dahi günümüz Azerbeycan topraklarında kalan bir yerleşkenin ismi olarak *Atropatene* adı hala yaşatılıyor. Makedon genarallerinin Diadok Savaşları'ndan sonra, Büyük İskender'in generallerinden *Selevkos I. Nikator* önderliğinde Batı Kürdistan, Suriye parçaları, Mezopotamya ve İran platformunun tamamı ve Medya toprakları da yeni kurulan Selevkos İmparatorluğu'nun bir parçası olmuştu. Büyük Medya kapsam ve stratejik olarak önemi nedeniyle bu Selevkos İmparator-

luğu'nun da doğudaki kalbi oldu. Küçük Medya olarak Atropane Devleti vassal olarak Selefkosların yönetiminde bir süre kaldı.

Bu krallığın başkenti günümüzde İran'ın Batısında ve Tebriz şehrinin güneyinde yer alan *Gazaca*'ydı. Medya'nın Doğu bölgesinde yaşayan Aryan Medli ve Talişli kabilelerin Ermeniler ile batıda komşulukları vardı. Bölge coğrafya olarak Medya'nın tarıma en elverişli ovalarına ve haliyle oldukça zengin yönetici sınıflarına sahipti. Tarım alanında gelişmiş olduğunu birçok dönem tarihçisi belirtir. Üzüm bağları, hububat ekimi ve yaylaklarda hayvancılık yapılırdı. *Nisyan* adlı kralların kullandığı meşhur atları yetiştirirdiler.[19] Bu nedenle zengin ve verimli bir coğrafyaya sahip olan bölge halkı dışarıdan Persya ve Medya topraklarına göç ile gelen halklara bölgesinde hep kucak açtı. Zamanla bölge batıda Ermeni, doğuda Partların saldırılarına maruz kaldığı gibi, çoğu zaman da bölge yöneticileri ve Ermeni prensleri ile yapılan dini ve siyasi ittifaklar neticesinde Partlara karşı bazı ön cepheleşmenin ittifaklarına şahit oldular. Özellikle Partlara karşı bu karşı duruşlarda Medli yerel yöneticiler ve Magi rahipleri oldukça tecrübeli idi. Daha önce Medya'lı; Kawa'lar- aşiret reisleri-, Medli din adamları Magilerin ve Ermenilerin Perslere karşı giriştikleri dini ittifakları vardı. Pers Kralı Darius Hemedan'daki bu olaylara Bihistun Yazıtları'nda oldukça geniş yer vermişti. İşte bu gelenek Atropatene ve Ermeni devleti yöneticilerince yeniden Partlara karşı da kullanılmış oldu. Atropatene Medyası bölge olarak Medli kimliği nedeni ile sürekli *Selevkos, Ermeni, Part ve Sâsânî* yapılanmasına karşı durdu. Aynı zamanda dini alanda Mecusiliğin en gözde kutsal tapınakları yer almaktaydı. Batılı kaynakların hiç adından söz etmediği, Kürt yüksek dağlarında bulunan ünlü ateşgede *Adur Gushnasp* ve Kutsal göl *Takht-i Süleyman* buradaydı.

Kral Atrabazanes'in ölümünden sonra MÖ 211'de iç kargaşalar yaşanınca Medyalılar Selevkosların denetimlerini kabul ettiler ve krallık vassal krallık oldu. Selevkoslar gerilediği dönemde MÖ 140'larda ülke bir ara ülkedeki Ermeniler ve komşu Ermenilerin işbirliği ile işgal

19- *Bkz. Cf. Herodotus, vii. 40; Strabo, xi. 13, 7; 14, 9. Others say that they were used only for the kings' chariots. Bkz Cf. Herodotus, vii. 40; Strabo, xi. 13, 7; 14, 9. Others say that they were used only for the kings' chariots. Description of the 18 Provinces of Sâsânîan Empire, 28-29-30 http://www.Sâsânîka.org/wp-content/uploads/AMMIANUS-MARCELLINUS-Province-of-Sâsânîan-İran.pdf.*

edildi. Üçüncü yüzyılın ikinci yarısında Partlar ya da Arsak (Aşkâniân) Hanedan'ına bağlı, günümüz İran'ının kuzeydoğusunda yer alan göçebe *"Parni"/Partlar"*, Medya'ya doğusundan sızmaya başladılar. Partlar önceleri sadece yerleştikleri bölgelerde daha sonra giderek bağımsız hareket etmeye başladılar. Selevkos Kralı II. Antiokus 'un hükümdarlığının sonuna doğru birçok eyalet aynı anda bağımsızlığını ilan etti. Bunlar; *Baktira* kralı *Diadotus*, *Arsases* komutasında *Part* bölgesi ve *III. Ariarates* komutası altında *Kapadokya* ve *Sophene*'de *Arsames* oldu. Selevkoslar iç karışıklar yaşadığı dönemde Arsak Hanedanı'ndan Part satrapı *I. Mithrad* (MÖ 171-138) Medya'yı fethetmeyi başardı. Zagros'u geçti. Büyük Medya ve Mezopotamya'nın tümünü fethetmeye devam etti. MÖ birinci yüzyılda Partlar bütün Doğu Aryan halkların yaşadığı İran platosunu tamamıyla ele geçirmişti. Medya'nın diğer parçası olan; Urfa/Osroene (Edessa), Nusaybin/Nisibis, Gordyene ve Hewler/Erbil/Adiabene tamamıyla Selevkoslardan alındı, Partların eline geçti.

Yüzyıllar boyunca, Büyük Medya Part İmparatorluğu'nun merkezi oldu: hatta Partlar kendi başkentleri *Hecatompylos* ve Batıda Mezopotamya'daki Babil yakınlarındaki başkentleri *Ctesiphon'a/-Ktesifon* geçerken krallar hep Medya'dan geçmek zorundaydılar. Ctesifion diğer Aryan adıyla *Tizpon* ya da, Arapça'da: *Medayin/-Medin* (veya *El-Medai*) adlı bu şehir, günümüz Bağdat'ın 30 km güneyinde Dicle Nehri'nin kenarında Selefkos Nikator'un kurduğu Selevkuia'nın adlı şehrin karşı kıyısına Partlar tarafından kuruldu. Kadim Mezopotamya'nın en önemli ve büyük şehirlerinden biri oldu. Bu şehir 800 seneden fazla bir süre Selefkosların, Part İmparatorluğu'nun ve Sâsânî İmparatorluğu'nun batıdaki başkenti olmuştu. Şehir eski İran eyaleti *Hvarvaran*'a bağlı görünürdü.

Önceleri Atropatene'nin soyundan gelen Medyalılara, Medya Satraplığını veren Partlar, daha sonra kendilerine yakın Atropatene'nin soyundan kişileri Medya satraplığına getirdiler. Medya'nın yönetim tarzını belirleyen yerel ayaklanmalar ve batıda gelişen Ermeni ve Roma İmparatorluğu'nun Partlar üzerindeki tehditleri idi. Fakat Atropatene ailesi her zaman bölgedeki yönetici kimliklerini İslami hâkimiyete kadar korumuşlardı.

Atropatene Kralları Listesi:

Aşağıdaki liste eksik olmasına rağmen, Medya Atropatene kralları olarak bilinenler. Atropate, bilinmeyen bir tarihe MÖ 220'e kadar yaşadığı düşünülüyor. O'nun yerine geçen Artabazus MÖ 275-221, Artabzanes'in MÖ 221 - 211 yılları arasında kısa bir dönem iktidarda kaldığı bilinmektedir. Çağdaşı Selevkos III. Büyük Antiokus Medya Atropatene'yi fethetti. O'nu krallıktan aldı. Artabarzanes'in Pers Kralı II. Darius'un kızı *Gobryas* evliliğinden dünyaya geldiğine dair bilgiler var. *Desconguts* MÖ 211'de iktidara gelir. Fakat O'nun dönemi hakkında bilgilerimiz yoktur. MÖ 100- 85 Ünlü Part Kralı Mithridat'ın döneminde Atropate Devleti'nin uzun bir süre Partların vasisi konumuna düştüğü bilinmektedir. Part Kralı 1. Darius MÖ 85-66 arasında hükmüne devam etti.

Kısa süreliğine MÖ 67-66 yılları arasında Arsak kralları soyundan olan *Büyük Tigran'ın* kontrolünde kalan bölge daha sonra Atropatene'nin soyundan gelen *Arobarzanes Ben*'in (MÖ 85-56) tekrar kontrolü altında kaldı. Arobarzanes Ben'in oğlu *Artavasdes Ben* MÖ 56'dan MÖ 31 yılına kadar hükmetti. Bu kral Kommagene kralı *1. Antiokhos Theos*'un torunu olarak da görülüyordu. Bilindiği üzere *Ptolemaeus*, Büyük İskender'in Mısır Naip'i olmadan önce Medya ve İran'ın fethi sonrası Atropatene'nin kız ile evlenmişti. O'nun soyundan gelenler Mısır'a MÖ 305 yılından MÖ 30 yılına kadar hükmettiler. Bu soydan gelenlerin bölgenin Med soylu Atropatene ailesi ile akrabalık bağları korunduğu gibi her zaman siyasi korumalar Atropetenelere akraba olan Selevkoslar tarafından da sağlanmıştı. Çünkü selefkoslar ile de akrabalık kurulmuştu. Gerçi Atropatenelilerin komşu Part ve Arsaklılar ile de akrabalıkları vardı. Ptolemaeus seceresi tutulmuştu. Bu seceredeki bilgiler birçok tarihsel ilişkilerei aydınlatmıştı.[20] MÖ 30-20 arası Atropane Medyasında *Asinalus* (Artaxes) adlı bir kralın hüküm sürdüğü bilinir. Bu kral zamanında Ermeni Arsak krallığı ile doğan akrabalık ilişkileri ile Kral II. Aribarzannes zamanında (MÖ 40-20 arası) kısa bir süre Arsak krallığı da Atropatena kralının denetimine girer (MÖ 6-4 arası). Yine Ptoemaios şeceresine göre III. *Artavasdes* MÖ 4-2 arası hükümranlığı sürdürür. I. Artavasdes'in torunu *Artabanus*, Part vasalı olarak MS 20'den 38'e

20- *Bkz. Ziya Musa Buniyatov, Azerbaycan - cilt: 04; sayfa: 319.*

kadar yönetimde olur. Artabanus'un kardeşi *Vonon,* Part vasalı olarak MS 51 kadar yönetimde olur. *Pacorus* MS 51- 78 arası yönetiminde bulunur. Atropatene Devletinde tahta oturup da adı bilinmeyen yöneticiler MS 72-140 arasındadır. I. Mithrades'in kardeşi MS 140 yıllarında Atropatena Devletini yönetir. MS 140-210 yılları arasında yine adları bilinmeyen Kral veya krallar vardır yönetimde. Part vassallığı altında adı en son bilinen kral *Artabanes* (MS 216-224) yılları arasında Atropatene devletinde krallık yapmıştır. MS 216- MS 226 arasında adları bilinmeyen Atropatene kral veya kralları Sâsânî egemenliğine bağlıdırlar. Sâsânîler Atropatene'yi tamamen ele geçirerek, burayı başşehri *Erdebil* olan bir eyalet haline getirmişlerdir. Atropatene'nin eski başşehri *Gazaka*'ya da (Gezna, Cenze) çok büyük bir âteşgeh de yaptırarak burayı Zerdüştîliğin en önemli dini merkezlerinden biri durumuna getirmişlerdir[21] Sâsânîler bölgeye "*Atur-patakan"* adını vermiştir.[22]

İslamiyetin doğuşu sonrası Hz. Ömer zamanında MS 639 ve 643 arasında *Raşidun* komutası altındaki Arap kuvvetleri bir anda bölgenin kontrolünü ele geçirir. Atropatene'de erken İslam hilafeti ayrı bir eyalet kurdu ve bu Küçük Medya'nın stratejik öneme sahip olduğu kabul edildi. Atropatene/Aturpatkan, stratejik bakımdan büyük önem taşımıştır. Son olarak Atropatene/Aturpatkan adı bölgedeki İslami yönetimler döneminde Arapça dilinin etkisiyle *Azerbaycan* şeklinde değişime uğramıştır. Ermenice'de *Atrapatakan*, Farsça'da *Aturpatakan*, Süryânîce'de *Azarbaygan* şeklinde telaffuz edilen kelime Arapça'da g/c değişikliğiyle *Azerbaycan*'a dönüşmüştür. "*Medya*" adı ise, unutulmuştur.[23] Halife *Hz. Osman*, Erdebil merkez olmak üzere Azerbaycan'ın çeşitli şehirlerine asker yerleştirdi ve İslâmiyet'in yayılması için yoğun bir gayret gösterdi. Hz. Ali'nin Azerbaycan valisi *Eş'as b. Kays el-Kindî Erdebil*'de bir cami yaptırdı. Emevîler devrinde Azerbaycan, Kafkaslar'daki fetih harekâtı için bir üs olarak kullanıldı. Abbâsîler zamanında bölge, başta *Bâbek el-Hürremî* tarafından başta olmak üzere *Mazdekçi* dini isyan-

21- *Bkz. Meyer, Eduard (1911) (İngiliz). New York: The Encyclopaedia Britannica Company. s. 22.*

22- *Bkz. Houtsma, M. T.; http://tr.wikipedia.org/wiki/Atropatena. Arnold, T. W.; Wensinck, A. J. (1993) (İngiliz). "E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936"*

23- *Bu konulara 3. Cilt'de değinilecek.*

lara sahne oldu ve bu isyanlar güçlükle bastırılabildi. İslâmî dönemde bölgedeki ticaret gelişti ve şehirler önemli birer ticaret merkezi haline geldi. Abbâsî Devleti'nin zayıflaması sonucu Azerbaycan'da sırayla *Şirvanşahlar Hanedanlığı* (Karma bir hanedanlık oldu: MS 799-1656), *Sâcoğulları* (Aslen Sogd kökenli hanedanlıktı MS 879-930 yıllarında hüküm sürdü.) , *Revvâdîler* (X. yüzyılın başları-1071 Kürd kökenli hanedanlıktı.) *Sellârîler* MS 916-1090 ve *Deylam* (Kürd kökenli karma bir hanedanlık oldu). *Şeddâdîler'in* (MS 951-1075 Büyük bir Kürd hanedanlığıydı.) egemenlikleri doğuda Horasan'dan batıda Bingöl havzasına uzanıyordu. Daha sonra bölgede *Ahmedilerin* hanedanlığı kuruldu.(Melez bir Hanedanlıktı.)[24]

ARMENİA / ERMENİLER

MEDO-PERS DÖNEMİNDE ERMENİ GÖRÜNÜMLER

Medya, MÖ 7. yüzyılda Kafkasya üzeri göç eden İskit-Kimmer boyları ile birlikte bölgenin halkı genelde Hurri-Doğu Aryan boyları idi. Bu topraklar daha sonra 7. yüzyılda Doğu Aryan halkların devletleri olan Med Krallığı'nın denetimine girer. Medler Babil'le ittifak yaparak MÖ 612 yılında Asur krallığını yıkar. Urartuda bu dönem iktidara daha sonra gelen krallar *Erimena* (MÖ 620-610), *III. Rusa* (MÖ 610-600) ve *IV. Rusa* (MÖ 600-590) olmuştur. MÖ 590 yılına doğru Medler *Ararat Ovası*'na saldırıp, yerel Aryan aşiretlerin de yardımıyla, aralarında *Teyşebaini*'nin de bulunduğu, birçok Urartu şehri ve merkezini tahrip ederler. Urartu Krallığı'nın çöküşüyle birlikte, bölgede Ermeni kavminin yeni yerleşim süreci başlar. Bölgedeki Ermeniler, 6. yüzyılın ikinci yarısına kadar Ahameniş (Pers) Devleti'nin *Armina* eyaletinde kaldılar.

Kısacası Selevkoslar dönemine kadar Ermeni kabilelerin bölgede yaşamaya başladığı dönemlerin tümünde buraları çoğu zaman Urartu, İskit, Med, Pers soylu satrapları (valileri) yönetmiştir. MÖ 9. ve 6. yüzyıllar arasında Urartu, Kafkasya'nın bir kısmı ve Atropatena

24- *Bkz. Jean Laurent, "L'Arménie Entre Byzance et l'Islam Depuis la Conquête Arabe Jusqu'en 886", II. Baskı, (Lizbon: 1980), s. 41-44; Uras, a.g.e. s. 18-21.*

Medyasında hüküm süren Urartu Krallığı'nın MÖ 590 ila 585 yıllarında yıkılmasının ardından Urartu bölgesi Doğu Aryan kökenli Med Devleti'nin egemenliği altına geçti. Bölgedeki Doğu Aryan egemenliği MÖ 550 yılında Pers Ahamenişlerin Med Devletini ortadan kaldırdıkları dönemden sonrada devam etti ve MÖ 550 yılından yani Pers İmparatorluğu'nun kurulduğu tarihten Helenistik devre kadar bölge Doğu Aryan hegemonyası altında olmayı sürdürdü. Urartu topraklarında hiçbir zaman tek başına yaşamamış olan Ermeni halkın bu görünümlerine rağmen modern milliyetçi Ermeni tarihçiler Urartu sonrası Küçük Asya'daki Ermeni varlığını birlikte yaşadıkları hep yerli halkları yok sayan yerleşim tabloları ve haritaları sunmuşlardır. *Bu tarihçiler yaşadıklarını iddia ettikleri toprakları iki kısma ayırıyorlardı: Büyük Ermenistan ve Küçük Ermenistan diye. "Büyük Ermenistan"; Batı'da Fırat nehrinden doğuda Kür (Kura) nehrine kadar çiziliyordu ve 15 vilâyete bölünmüştü. Batı'da Kızılırmak nehri menbâlarına kadar genişleyen "Küçük Ermenistan" ise; üç vilâyete ayrılmıştı."*[25]

Ermenilik ile ilgilenen ilim adamlarının "*Küçük Ermenistan*" veya "*Kilikya Ermeni Krallığı*" adıyla belirttikleri prensliğin toprakları MÖ I. Yüzyılda oluşmaya başlamıştı. Kilikya da, sahil ve dağlık olmak üzere iki kısımdı. Ermenilerin kısmen yerleştikleri Antolia'da *Kapadokya*'nın güneyinde kalan Toros dağlık alanlarına bitişik olan *Kilikya,* antik dönemden beri Ermeniler tarafından bilinmekteydi. Daha MÖ I. yüzyılda kral II. Tigran, Kilikya'nın doğusundaki ovalık ve dağlık bölgeleri ele geçirip, Ermenistan topraklarına katar. Ermeniler, büyük bir ihtimalle bu tarihlerden başlayarak Kilikya'nın dağlık alanlarına yerleşmeye başlar. MS X. yüzyılda Kilikya'da nüfus olarak önemli bir oran oluştururlar.[26]

25- *Kilikya, Toros dağları, Amanos dağları ve Akdeniz arasında kalan bölgedir. -1852 ve 1853 yıllarında güney Antolia'da inceleme gezisi yaparak, gördüklerini yıllar sonra bastıran V. Langlois, Klikya'nın adı için; "Tarsus çayı ile Seyhan Nehri'nin teşkil ettiği deltada pek çok Manda beslendiğinden, Yunanca Manda'nın adı olan "Kilik" adı bu bölgeye ad olarak verilmiştir." demektedir. *Bkz. V. Langlois, Eski Kilikya, (Mersin: 1947), s. 5; Bu konuda Herodot ise, Fenikeli Agenor'un oğlu Kiliks'in adının bölgeye isim olduğunu yazmaktadır. *Bkz. Herodot Tarihi, Kitap VII. Cilt, P. 91.*

26- *Bkz. Ksenefon, onbinlerin dönüşü, Anabasis, III. 5. 17.*

Ermeni yerleşik alanlarından daha çok "*Batı Ermenistan*" olarak adlandırılan modern Kuzey Kürdistan'ın Serhat (Kuzey hattına verilen isim) bölgeleri, o dönem Bihistun Yazıtları'nda MÖ 520'lerde "*Aramu/Hâramu*" bölge adı olarak geçer. Daha sonra Ermenilerin hâkim olduğu bu coğrafyada ve Karadeniz bölgelerinde adı geçen kabilelerin kavmi kimlikleri belli değildir. Bu olmadığı gibi bahsedilen kabilelerin kendi aralarındaki birlikteliklerin daha çok yabancılara karşı komşu dayanışmasına bağlı, basit bir siyasal güç birliğidir. Kendi aralarındaki sosyal ve siyasal birimlerin gevşek organize olduğu gözlenmektedir. Yani bölge halkları bir kabile toplumu idi; kavmi bir sosyal yapı ya da dönemin devlet oluşumuna benzer üst siyasal bir teşkilatlanmaya benzer bir yapıları yoktu. Bu kadim kabileler zaten tarihsel sırası ile Urartu, Med ve Pers devletlerinin hükmü altında kalmışlardı. Adlarını yer aldıkları bazı isyanlardan öğreniyoruz. Fakat daha çok da kendi başlarına yaşayan kendilerine has kültürleri oldukları bir konumda görülüyorlar. Anlaşılan bölgeye batıdan gelen Thrak soylu kabilelerin bölgedeki buhalklar ile karışımın bir sonucu olarak ortaya çıkan melez kültürlü halk bu gün adına *"Ermeni"* dediğimiz kavmi oluşturmuşlardı.

Pers yönetiminin başlarında Kral Dara zamanında oluşan Medya ve *Armenia* bölgesindeki birkaç isyandan bahsedilir. Bu bilgilerden de anlaşılacağı gibi, Eski Ahameniş İmparatorluğu'nun *Arminiya* eyaleti (satraplığı) Van Gölü havzası merkez olmak üzere Ağrı Dağı yöresi ve Aras Nehri ve Arpaçay vadileri ile en batıda Elazığ-Malatya ve Erzincan yöresini içerecek şekilde Yukarı Fırat-Murat-Peri havzasını kapsamaktaydı. Oysa bu dönemde batıda Sivas ve güneyde Kapadokya bölgesine sarkan Ermeni yerleşimleri vardı. Genelde Ermeniler her yerde bölgenin diğer halkları ile birlikte yaşıyordular. Bu topluluklardan Ermenilerin, batıda; Hattilerin, Mitannilerin ve Hurrilerin yerleşik yaşamı seçtikleri, doğuda; Medo-Pers, İskit ve Kimmer halkların yarıgöçebe yaşamı içinde kaldıkları tahmin ediliyor. "*Anabasis*" adlı eserinde Yunanlı aydın ve askeri komutan *Ksenophon*'un verdiği bilgiler bu doğrultudadır. Yunanlı, Kral Dara yanlısı paralı askerler ülkelerine geri dönerken Armina ve Medya'nın bir bölgesi olan *Karduk*'tan geçerler. Medyanın zengin ve kalabalık bir ülke olduğu, sınırları, at yetiştiriciliği yapıldığı yazdıktan sonra yazar gördüklerini şöyle özetler.

"Çünkü tutsaklar, o ülkeyi aştıktan sonra Orontas'ın yönettiği zengin ve kalabalık bir eyalet olan Armenia'ya varacaklarını, oradan da diledikleri yere kolayca gidebileceklerini söylemişlerdi."[27] *"Yunanlılar o günde Kentrites (Dicle Nehri'nin bir kolu olan Botan Irmağı) Irmağı'nın aştığı ovaya hâkim köylerde açık ordugâh kurdular; iki yüz ayak genişliğinde olan bu ırmak, Armenia'yı, Karduklular ülkesinden ayırır"*[28*] Anlaşılan Botan Çayı, Kürdlerin ataları oldukları öngörülen Karduk halkı için bu dönem Ermeniler ile sınır teşkil etmektedir. *"Khirisophos ile Ksenophon birbirlerine dostluk iltifatları ettikten sonra Persçe (Ariyaca) konuşan tercüman aracılığıyla muhtara hangi ülkede olduklarını sordular. Armenia'da (modern Batı Ermenistan) diye cevap verdi. Tayların kimin için yetiştirildiğini de sordular. Adam bunun krala verilecek bir vergi olduğunu söyleyip, komşu ülkenin Khalybler (o dönem Doğu Karadeniz'de yaşayan Ermeni bir boy) ülkesi olduğunu söyleyerek yolunu gösterdi"*[29*]

Buradan da anlaşılıyor ki; Yunanlılar, Ermenilere bölge adından hareket ederek *"Armenios"* adını uygun bulmuşlardı. Bu ad daha sonra Ermeni toplumunca da benimsenmişti. İlginç, bu gün dahi Doğu Karadeniz kıyılarında ve Kafkasya bölgesinde Ermeniler için benzer adlar telafuz edilir. Karadeniz Rumcasında *"Ermeni"* karşılığı olarak kullanılan kelimeler: *Armeno*/αρμενεύω (Giresun, Trabzon, Gümüş-

---

27- *Bkz. age. IV. 2. 1.*

28- *Bkz. age. IV. 5. 34. "Armenia'da yaşıyan halk adı isc; Anabasis'te Armenios (Αρμενιος) olarak tanımlanmıştır.*- Bkz. age. IV. 3. 4; IV. 5. 33; Adic. 31.*

29- *Bkz. Bihustun Kitabesi, 6. (6) King Darius says: These are the countries which are subject unto me, and by the grace of Ahuramazda I became king of them: Persya (Pârsa), Elam (Ûvja), Babylonia (Bâbiruš), Assyria (Athurâ), Arabia (Arabâya), Egypt (Mudrâya), the countries by the Sea, Lydia (Sparda), the Greeks (Yauna), Media (Mâda), Armenia (Armina), Cappadocia (Katpatuka), Parthya (Parthava), Drangiana (Zraka), Aria (Haraiva), Chorasmia (Uvârazmîy), Bactria (Bâxtriš), Sogdia (Suguda), Gandhara (Gadâra), Scythia (Saka) (Ghi-mi-ri or Cimmeria in Babylonian version), Sattagydia (Thataguš), Arachosia (Harauvatiš) and Maka (Maka); twenty-three lands in all. (The sculptures and inscription of Darius the Great on the rock of Behistûn in Persya, 1907 London. (I have made some minor changes and added the titles of the sections.) *- Bkz.Yurt Ansk. Kars Tarihi. S. 4488.*

hane), *Armenis*/αρμένις (Giresın, Ordu), *Armeniz* /αρμένιζ (Ordu, Santa, Gümüşhane, Trabzon), *Armenizo*/αρμένιζω (Ünye, Santa, Trabzon, Gümüşhane) ve *Armenikos*/αρμένικος (Giresun, Gümüşhane, Trabzon Santa) vs.

Dönemin sömürü biçiminde bölge üretimi bakımından tarıma elverişlidir. Fakat yaratılan zenginliğin pek kıymete değer olmayışı, arazinin dağlık ve engebeli oluşu nedeni ile askeri kontrolün zorlukları bölge halklarını sömürgecilerden koruyan ikinci bir faktör olabiliyordu. Bölgede bu dönem yaşanan özgürlüklerin sadece bölge halklarının direnişçi kişilikleri ile açıklayamayız. İşgacilerin veya vassal sahiplerinin yönelimlerini de ayrıca dikkate almak gerekir. Bölgede yerel yönetim köy yetkilileri tarafından yürütülüyordu. Bu yetkililer haraçlarını Med daha sonra Pers bölge satraplarına sunmuştular. Bu haraçlar nedeni ile özellikle Persler döneminde bölge halklarının Medli Magi aşireti rahipleri ile birlikte Persli yöneticilere ve yönetimine karşı isyanları görülür. MÖ 520'lü yıllarda Kafkasya bölgesine doğru ilerleyen Pers kralı Dara buralardaki kabileler ile savaşmıştır. Pers Kralı Dara Hemedan'da Bihistun Kaya Yazısı'nda bu isyanlardan bahseder. İsyancı Magi rahibi Gaumâta'nın Pers kralına yaptığı darbeye katılan adı bilinmeyen bir Ermeni liderine karşı Pers Kralı Dara'nın iki ordu gönderdiğini biliyoruz. Alman arkeolog, mimar ve sanat tarihçisi *Ern Eist Herzfeld,* şu tespiti yapar: MÖ 6. yüzyılda Kral Dara zamanında Perslerin bölgeye "*Aramu*" ismini kullanmıştı. Ermenilerin bölgede Urartu sonrası egemenlik kurmaları ise doğru bir tespittir. Güncel Arkeolojik verilerde bu tespiti doğrular. Urartu'nun yıkılışı sonrası daha sonraki yüz yıllarda kuzeydoğudaki Ermenileri bölgelerinin daha doğusuna ve güneyine sarktıklarını görürüz. Van çevresine Ermenilerin kayışları bölgede Ermeni siyasal birliklerinin kuruluşu sonrasıdır. Balkanlardan bölgeye göç eden Ermeniler, göç ettikleri topraklarda Urartu ve Medlerin denetimi sonrası Perslerin denetimine girdiler.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Ermeniler için tarih kayıtlarını esas alırsak *Armina/Ermeni* adına ilk kez MÖ 521 yılında Pers İmparatoru Dara'nın (Darius) Behistun Yazıtı'nda rastlanılır. Kral Dara, bu yazıtta "Ermenistan"a sahip oluşunu şu şekilde dile getirir. *"Ben Kral Dara: Ahura-Mazda'nın lütfuyla bana tabi olan şu yirmi üç ülke toprağının kralı oldum: Pers, Elam, Babil, Asur, Arabistan, Mısır, Denizi ülkeleri, Lidya, Yunanlılar, Medya (günümüz Kürdistan), Armina (günümüz Ermenistan), Kapadokya, Partia, Drangiana, Aria, Chorasmia, Baktriya, Sogdia,*

Gandara, Saka/İskit, Sattagydia, Arachosia ve Maka. "[30]

Dara'nın kuzey batıya yaptığı bu sefer sonrasında Pers boyunduruğu altına aldığı bölgede yaşayan bu Ermeni kabileler anlaşılacağı gibi Pers hükmü altında "*Armina*" adlı bölgenin insanlarıdır. Her ne kadar Ermeni tarihçiler daha sonraki yüz yıllarda ünlü mitolojilerinden esinlenerek kendilerine "*Hayk*" deseler de yüzyıllar boyunca Pers yönetimi altında kaldıklarından "*Kral Dara*" nın uygun görmüş olduğu bugün kendilerinin yaşadığı bölgeler için kullanmış olduğu "*Armina*" isminden türetilmiş olan "*Ermeni*" ismini kendileri için benimsemişlerdir. -anlaşıldığı kadarıyla bu oluşuma Yunanlılar da katılmıştır. Günümüzde ise; Ermenilere en yakın bölge halkları olan Med-Ariyaca kültürlü Kürdler, Ermeni kimlikli insanlara Ârâmîce de; *"ağaç diken, ziraatçi anlamına gelen "Fılle" diyorlardı."* Gürcüler ise; *"Somkheti"* diyordular. Ermenistan'ın güneyinde *Sukhmu ülkesi* bulunmaktaydı. Ermenistan'ın, Gürcüler tarafından *Somkheti* olarak adlandırılmasının kaynağı bu olabilir. O halde Ermenilerin yakın yüzyılda bu bölgeye göç yolu ile geldikleri dikkate alınmalıdır. Urartu Krallığı'nın takriben MÖ 585 yıllarında yıkılmış olduğunu belirtmiştim, bu tarihten yaklaşık olarak altmış yıl sonra eski Urartu ülkesinin "*Armina*" şeklinde adlandırılmış olması kanımca Urartu'nun siyasi varlığının sona ermesinin hemen ardından bölgenin hızla Ermenileştiğini göstermektedir. Sınırları esneklik gösteren ve yüzyıllar boyunca birçok devletin işgal ve istilâsına uğramış bir geçit ve çarpışma sahası olan bu bölgelerde hiçbir zaman devamlı, kalıcı ve otokton bir Ermeni bölgesi olmamıştır. Küçük küçük prenslikler, civardaki büyük devletlere tabii olarak, muayyen bölgelere hükmetmişlerdir. Ermeniler için vatan devletleri ve prenslikleri olmuştur. Vatanseverlikleri de bu sebeple mahallî niteliktedir. Ermenileri bir arada yaşatan unsur, bir milleti belirtmek için tek başına asla yeterli olmayan ananeler, dil, din, ısrarlı belli bir toprak parçasında kalışları ve belli bir her dönem bölgede yarattıkları ileri kültürel medeniyetlerinin oluşudur. Bu nedenle Ermeniler MÖ 600 sonrası bölgede otokton halk olarak görülür.

30- *Bkz. Çev.Diran Lokmagözyan http://akunq.net/tr/?p=15350.*

BÜYÜK İSKENDER SONRASI ERMENİ GÖRÜNÜMLER; ERMENİ SATRAP KRALLIK

Ahameniş İmparatorluğu'nun son döneminde Perslerin 13. satraplığında kalan Arminiya topraklarının siyasi önemi artmıştı. Urartu döneminde Kimmer ve İskit akınları neticesinde güneye itilen bölgedeki Ermenilerin iki boydan oluştuğu görülmüştü. *Khalibler ile Mossinekler.* Khalyblerin *Kolkhis*'ten (Gürcistan) Halys Havzası'na doğru uzanan, özellikle demir madenlerinin bulunduğu geniş bir alanda yaşadıklarına işaret eder. Bir kısmının, kesin olarak, özellikle Samsun'un doğusunda *Thermedon* (Terme) Vadisi ve *Kerasos* (Giresun)'un batısındaki kıyı kesiminde, savaşçılık anlamında daha fazla organize olmuş ana grubun ise günümüz Erzurum, Bayburt, Gümüşhane ve hatta Erzincan ilinin bir kısmını kapsayan Otlukbeli ve Gümüşhane Dağları'nda dağınık olarak yaşadığı görülür. Özellikle Mossynoikos ve *Tibaren* kavimleri bunların komşuları konumundadır. Yine bu boyların uzantısı olan siyasi kümeleşme Ahameniş İmparatorluğu'nun Büyük İskender tarafından yıkılmasından (MÖ 331) bir süre sonra bölgede, eski Pers satrapların öncülüğünde biri Aras vadisinde, diğeri *Sophene* (Harput-Palu) havalisinde odaklanan iki ayrı beylik şeklinde Ermeni küçük krallıklar ortaya çıkmıştır. Her iki devletin hükümdar sülaleleri Medo-Pers Keyyani yönetici sınıfı kökenli olduklarını iddia etmekle birlikte, Suriye ve Antolia'da egemen olan Helenestik devletler ile yakın ilişkiler kurmuşlardır. Fakat bu Ermeni birlikleri İskender döneminde tasfiye edildi. Ermeni bölgelerin yönetimini Perslerin eski Lidya Satrabı *Mithrines*'e bıraktılar. İskender'in topraklarının generalleri tarafından paylaşımı sonrası Armine bölgesini Makedon komutan *NeoPtolemaeus*'a bıraktılar. Fakat bölge halkı onun yönetimine başkaldırdı. Bu ayaklanmayı Kapadokya'daki satrap *Orantes* kışkırtıyordu. Sonunda Ermeni topraklarında eski Pers satraplarından *Artavasd* gücünü kullanarak duruma egemen oldu.

MÖ 321. Nitekim İskender'in ölümü sonrası Selevkoslar bu satrapların gücü karşısında *Artaks Bölgesi*'nde (Aras Nehri bölgesi-Fırat ve Kelkit çevresi) egemenlik oluşturamadı. Hatta onlardan yardım dahi aldılar. Nitekim Selevkos kralı *III. Antiokhos* doğu seferine çıktı-

ğında, Atropatene Medya'sına üstünlüğünü kabul ettirmesine rağmen Artaks satrabına boyun eğdirtememişti.[31] Nitekim yerelde güçlenen Ermeni beylikleri kendi siyasal güçlerini tesis ederler. *"MÖ VII. yüzyıl sonu ve VI. yüzyıl başlarında Haykazunlar hanedanlığı, iktidarını tekrar tesis ettikten sonra MÖ 201 yılına kadar Ermenistan'da Haykazunların Yervanduni sülalesi hüküm sürer. MÖ II.-I. yüzyıllarda kral Artaşes (MÖ 189-160) tarafından kurulan hanedanlık Ermenistan'ı yönetmekte olduğundan dolayı, hanedanlık Artaşesyan olarak anılmaktaydı. Üstelik bu bahis onların Pers ve Med boyunduruğu altında kalan yerel beylikler düzeyinde bir güç olduklarına dairdir. Ermenilerin yükselişi Selevkoslar sonrası MÖ 2. yüzyıl sonrası bölgede oluşan siyasal boşluk içinde tırmanışa geçer ve ilk Arkas Krallığı ile devlet oluşumları şekillenir."*[32] Roma tarafında zayıflatılan Selefkoslar doğudaki egemenliklerini ve caydırıcılıklarını da kaybetmeye başlar. Bu durumdan faydalanan Aras bölgesi Ermeni beyliklerinden Artaks Krallığı MÖ 1. yüzyılın ikinci yarısında bölgede *Büyük Tigran* ile Ermeni Krallığı doruğuna ulaşır.

ERMENİ ARSAK/ARTAKS KRALLIĞININ DOĞUŞU

Part Kralı *III. Arsak* (Artaban) batıya doğru yayılmak isteyince Seklevkoslar bu defa oldukça güçlü bir ordu ile bölgeye geldiler. Partları gerilettiler. Medya'ya girerek Artaks bölgesini de aldılar. Selefkos Kralı *III. Antiokhos* (iktidarı MÖ 241-187)yaşlılığında devletin idari taksimatını yeniden düzenledi. Atropone Medya Devletine sınırda kalan *Armavir*'e (modern Ermenistan ve Murat suyu ve doğu Aras Havzasını) genarellerinden *Artaksias*'ı (MÖ 187-160) Sophene'ye (Fırat Bölgesine de) *Zariadres*'i (Zareh) atadı. Ne var ki diğer taraftan bölgenin hâkim imparatorluğu Selevkos yönetimi batıdaki gelişen isyanlar ve Roma'nın Ön Asya'ya yönelimi nedeniyle yeniden zayıfladı. MÖ 190 yılında *Magnaise Savaşı*'nda Selevkosların Romalılara yenilmesi, Ön Asya'nın bütün yerel satraplarını harekete geçirdi. Haliyle bu durumu en iyi değerlendirenler

31- *Bkz. Strabon. "Coğrafya".*

32- *Bkz. Yurt Ansk. Kars Tarihi. S. 4489.*

aynı zamanda birlikte hareket eden eski Selefkos satrapları: *Zariadres ve Artaksias* oldu. Onlar bu durumu fırsat bilip batıda Kapadokya'ya kadar egemen oldular. (MÖ 189) Satrap Zariadres, Harput bölgesinde '*Sophane Krallığını*' kurdu. Daha sonra I. Artaksiad (I. Artaks), doğuda, Atropatena Medyası'nın bir kısım toprağını da kendilerine kattı. (MÖ 170) Burada Artaks, '*Artaksiad Krallığını*' kurdu.[33] Daha çok Ermeni bir aile soyuna dayanan Artaks Krallığın merkezi bugünkü Ermenistan topraklarındaki *Amavir* kentiydi. Krallık batıda Murat Suyu kaynaklarına kadar uzanıyordu.[34] "Artaksiad Hanedanı veya Artaşes Hanedanı" (Ermenice: *Ataşesyanneri Harstutyun*), Aras nehri boylarında yer alan bölge temelli krallığı MÖ 189'da böylece kurmuş oldu.[35] MÖ 188 tarihinde kurulan Ermeni Artaksias Krallığı zamanında, Ârâmice'de *"Yukarı/Yüksek/Dağlık Bölge"* anlamına gelen '*Armenia*' adı, *Muş ve Ahlat* bölgeleri için daha çok kullanılan coğrafî bir terimdi.[36] Anlaşılan bölge adı olan "*Armina*" zamanla Ermeniler'e etnik bir ad olur. Daha sonraki yıllarda Muş bölgesini de Selevkoslardan alarak kendilerine kattılar. Hatta komşu *Sofen/-Sophane Krallığı* (Harput/Harberd, "Karkathiokerta/*Ermenice*"-modern Elazığ) topraklarına girdiler. *Aksilen*'i (Dersim-Hozat'ın Ermenice adı) ve *Anzit*'i/*Hanzit* (Harput'un güney doğusu) ele geçirdiler.[37] Böylece Ermeni Krallıklar, Selefkoslarla boy ölçüşecek koşullara geldiler. Bu nedenle Artaksiad Hanedanı yeniden toparlanan Selevkos IV. Antiokhos'un saldırısına uğradı. Kral *Artaksiate* esir düştü. Savaş tazminatı ödeyip, büyük oğlunu bu krallığa rehine bırakıp kurtuldu.

Bu dönem doğuda Selevkosları sindiren Partlar da MÖ 11.yy'da

33- *Bkz. Hovannisian, Richard G. (2004). The Armenian People From Ancient to Modern Times, Volume I: The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century. Palgrave Macmillan. p. 49.*

34- *Bkz. V. De Saint Martin, Mémoires Historique et Géogrophiques Sur l'Arménie, (Paris 1818), aktaran M. Fahrettin Kırzıoğlu.*

35- *Ünlü Alman coğrafyacılarından K. Ritter Harput'u, bütün Sophane eyaletinin merkezi olarak göstermekte ve bu fikri Lehman Haupt da muhtemel görmektedir.*

36- *Bkz Plutarkhos, Bioi Paralleloi, . Sulla= Sul. 5. 8 Tiberius Gracchus). Trans. B. Perrin. Plutarch's Lives. Vol. I-XI. London, New York 1959 (The Loeb Classical Library).*

37- *Bkz.Tigran's bon mot in Plutarch: Lucullus 27. 4.*

"*Büyük*" sanını alan Part Kralı *II. Mitridates*, Kuzey Atropatena Medya'sında İskit boylarına karşı başarı sağladı. Ermeni Artaşes kıralı *I. Artavazd*'ın (MÖ 160-149) üzerine yürüdü. Onu yendi. Arsak Krallığı bu defa Part vassallığını kabul etti. Bu kral, oğlu Tigran'ı Partlara rehin bırakarak barış yaptı. Fakat bu hanedan aile, Artaks Krallığı Partların krallığa saldırısından bir süre sonra Arsak Kralı Artavazd öldüğü için Part Kralı II. Mitridates'in bir süre sonra serbest bıraktığı Arsak kralının oğlu I. Tigran Krallığı'nın başına geçti. Arsaks-Krallığı'nın başına geçen I. Tigran (MÖ 149-128) daha çok batıdaki küçük krallık veya beylikler ile uğraştı. Selevkos Kralları'nın Partlar ile zaman zaman yaptıkları savaşlar, Selevkos kral *Antiokhos Sidetes* döneminde yeniden şiddetlendi. Selovkoslar'dan sonra Arsak Krallığı da Partlar'a boyun eğince, Van'da Part etkinliği güçlenmişti. Arsak krallığı Part kralına bağlı kaldı. I. Artaşes'in halefleri olan *I. Artavazd* (MÖ 160-115) ve *I. Tigran'ın* (MÖ 115-95) yönetim yılları nispeten sakin geçmiş, olaylar ve savaşlar az olmuştur. I. Tigran'ın ölümünden sonra yerine *II. Artavazd* (MÖ 128-95) geçti. Bu kral döneminde Partların vassalı olan bu küçük krallık batıda yer alan diğer bir küçük krallık olan *Sophane Krallığı*'na saldırdı. Bu dönem bir yerde küçük krallıkların kendi aralarında egemenlik savaşlarının olduğu dönemlerdi. Belki de savaşlar yüzünden bu kralların yönetimlerine dair ilgili veriler son derece kıttır. Batıda Selevkoslar birçok küçük krallığı kendine vassal kıldığı gibi doğuda da Partlar aynı konumdaydı. Roma'nın Antolia topraklarına girmeye başlaması ve güneyde Mısır satrabı ile yapılan savaşlar nedeniyle Selevkoslar zayıflıyordu.

Roma'nın MÖ II. yüzyıldan itibaren Hellenistik krallıkları birer birer ele geçirmesi sonunda Roma ile "*Karadeniz Kralı Mithradates VI. Eupator'u (MÖ 120-63) karşı karşıya getirmiş ve MÖ 89-63 yılları arasında Roma için zorlu mücadelelerin yaşanmasına neden olmuştur. Roma, Mithradates ile söz konusu çetin savaşlara girişmeden önce Partları yanına çekmek ya da en azından savaşta onların tarafsız kalmalarını sağlamak amacıyla MÖ 95 yılında generalleri Sulla aracılığıyla Part elçileriyle görüşmüş ve iki imparatorluk arasında Euphrates (Fırat) sınır olarak kabul edilmiştir*".[38] Bu durum Arsak

38- *Bkz.www.hayeng.do.am/index/tigran_mec/0-14. Diran Lokmagözyan.*

satraplığının işine geliyordu. Başıboş kalan satraplıklara Arsak krallığı yöneliyordu. Bu arada Arsak Krallığı'na *II. Tigran* (*Büyük Tigran*) (MÖ 95-55) gelmişti. Romalı tarihçi *Hustinos'a* göre, güçlenen Part devletine karşı yürütülen savaşta Ermeni Arsak hanedanının yenilmesi sonucunda, Arsak Kralı I. Tigran'ın oğlu veliaht II. Tigran rehin olarak Part kralı II. Mihırdat'nın sarayına yollanır. Babası I. Tigran'ın MÖ 95 yılında vefatıyla II. Tigran, Arsak Krallığı'nın güneydoğusundaki bazı topraklardan, Part devleti lehine feragat ederek esaretten kurtulup ata tahtına oturmuştur.

Roma'nın batıdan tehdit ettiği Pontos Krallığı (Zela-Tokat/Zile) da Arsak krallığı ile ittifak kurmuştu. *Pontos Kralı Mithridates* damadı Arsak Kralı *II. Tigran*'ı Kapadokya'yı fethinde destekledi. Bu gelişmelere karşın Roma, Sulla Komutasında bir orduyu Kapadokya'ya gönderdi. (MÖ 92)

TİGRAN DEVLETİ DÖNEMİ

Yetenekli diplomat, devlet adamı ve asker II. Büyük Tigran'ın 40 yıllık yönetim dönemi (MÖ 95-55) Armina'nın askeri-siyasi, ekonomik ve kültürel açıdan görülmemiş yükselişinin ve Arsak Krallığı'nın rolü ve itibarının yükseldiği yıllardır. *"MÖ 1. yüzyıl başında Suriye'de Selevkoslar Krallığı'nın çöküşü üzerine Arsak soylu II. Tigran (MÖ 95 - 55) Yukarı Mezopotamya ve Suriye'ye doğru yayılma siyaseti izlemiştir. Siyasal gemenliğini bugünkü Lübnan'ın güneyine kadar genişletmeyi başarmıştır."*[39] Büyük Tigran, MÖ 94 yılında (Batı Fırat Karasu ve Batı Dicle arasındaki bölge olan bütün beylikleri) *Dsopk*'u birleştirir. Büyük Tigran, güçlü Roma ve Part devletlerinin ilerlemelerine karşı koyabilmek ve Armina'ya yönelik tehditlerini etkisiz kılmak amacıyla MÖ 94 yılında Pontos ve Kapadokya'ya uzanan toprakların kralı *VI. Mithrdat Yevpator*'la askeri-siyasi bir ittifak kurar. Tigran, bu ittifakı perçinlemek amacıyla VI. Mithrdat'ın kızı *Kleopatra*'yı kendisine eş alır. Bu akrabalık ilişkisi meyvesini uzun yıllar verir. Armina-Pontos (Zelani) orduları MÖ 93 yılında Kapadokya'yı ele geçirir.

39- *Bkz.Tigran's bon mot in Plutarch: Lucullus 27. 4.*

Roma'nın müdahalelerine karşı sürekli mücadele sonucunda bölge VI. Mithrdat'ın egemenliğinde kalır. Büyük Tigran, akabinde *İberia ve Ağvank*'ı (Albania) ele geçirip, kuzeyde sırtını sağlama alarak Part devletine karşı savaşa hazırlanır. MÖ 89-84 yıllarında 'Birinci Mithrdat Savaşları'nın içine çekilmiş olan, doğu ülkelerinin genel düşmanı Roma İmparatorluğu, bu durumda daha doğuda yükselişe geçen Büyük Tigran'ın yayılmasını engelleyemezdi.

MÖ 1. yüzyılda ise Ermeni Kral II. Tigran tarafından Botan çayının güneyinde yer alan *Korduene Krallığı* (Karduk/Kürd bölgesi) fethedilmiştir. Yunanlı tarihçi *Plutarch* MS 1. yüzyılda, Kürdistan Kralı *Zarbien*'un Ermenistan Kralı II. Tigran'ın baskısına karşı ittifak için Roma konsolosu *Appius Claudius* yoluyla Roma Generali *Lucullus*'la gizlice irtibata geçtiğini aktarmış. Fakat bu durumdan haberdar olan Tigran, Karduk Kralı Zarbien'u, karısını ve çocuklarını Romalılar Ermenistan'a girmeden önce suikast düzenleterek öldürtmüştü. *"Büyük Tigran, MÖ 87-85 yıllarında Part devletine karşı yürüttüğü savaşta Armina (Yukarı Serhat) Mezopotamyası'nı, Karduk "ülkelerini" (Kürdlerin topraklarını) ve "70 vadileri" kendine katar, ardından Partları Medya Atropatenesi'nden (günümüzde güney Azerbaycan olarak adlandırılan bölge) ve kuzey Mezopotamya'dan, Migdonia'dan, Osroyene'den (Edesia, Urfa), Adiabene'den çıkarır. Bu ülkeler Büyük Tigran'a tabi ve müttefik krallıklar olarak tanınır. Part Arsakları ise Büyük Tigran'ın üstünlüğünü kabul ederler. Büyük Tigran, başlıca rakibi olan Part devletini yendikten ve barış antlaşması imzaladıktan sonra bu devleti belli bir süre için uluslar arası arenadan uzaklaştırır. Tigran, ardından dikkatini güneye yöneltir. MÖ 84-83 yıllarında Kommagene'yi, Kilikya'yı, Asorik'i (Suriye), Pünikia'yı (Finike, Lübnan), Filistin'i ve Nabatea'yı fetheder. Tigran, Asorik'in ele geçirmekle bir zamanların güçlü Selevkos devletini ortadan kaldırır. Büyük Tigran MÖ 83 yılında Selevkos'ların başkenti Antiok'ta (Antakya) Selevkos tahtına oturur."*[40] Bu başarıların ardından Kral Tigran, devletin başkentini de Diyarbakır (Amida) yakınlarında kurduğu *Tigranakert* (Tigranocerta) kentine taşımıştır. Kralı Tigran yeni

40- *Bkz. http://hayenq.do.am/index/tigran_mec/0-14. Aynı eser. Çevr. Diran Lokmagözyan.*

kurduğu "*Tigranocerta*" (Diyarbakır, Silvan) adındaki şehre esir olarak getirdiği *Adiabenelileri (Erbillileri), Asurları, Kardukhluları ve Kapadokyalıları* yerleştirmiştir. Bu şehirde *Grekler* ve Kilikya'dan getirilip yerleştirilmeler de varmış. Tigran bu insanların yerleşim yerlerini darmadağın ederek sakinlerini zorla Tigranocerta'da yaşamaya mecbur etmiştir. Kendi Arsak Devleti'nin yeni adını *Tigran Devleti* olarak bu gelişmelerden sonra anmış olmalıdır. Arsak Devleti adından vazgeçilmiştir.

Büyük Tigran'ın yeni fetih çalışmaları, MÖ 74 yılında batıda Roma ve Pontos arasında patlak veren "*Üçüncü Mithrdat Yevpator Savaşlarıyla*" kesintiye uğrar. Roma, Armina'yı doğudaki en tehlikeli ve güçlü düşmanı olarak ilan edip bir dizi güçlü ayaklanma tertip ederek, Büyük Tigran'ın kayınbabası VI. Mithrdat'a yardım etmesini engeller. Fakat Roma'nın ayak oyunları sonucu Büyük Tigran'ın iki oğlu sırayla kendisine karşı ayaklanır, fakat yenilirler. Roma'nın doğudaki ordularının komutanı *Lukios Lukullus*, MÖ 71 yılında Pontos kralı Mithrdat'ı ağır bir yenilgiye uğratır. Mithrdat, ailesi ve çok sayıda asilzade ile birlikte Büyük Tigran'a sığınır. Lukullus, onların Kral Tigran'dan kendisine teslim edilmesini talep eder. Fakat Tigran bunu kesinlikle reddeder. MÖ 69 yılında, General Lukullus, ordusunu Büyük Tigranâ karşı daha sonra Armina üzerine sürer ve başkent *Tigranakert*'i kuşatır. Büyük Tigran, Romalıların Armina'ya saldırdığı haberini *Ptğomayis* şehrinde alır. General *Merujan* yönetiminde 3000 kişilik bir süvari birliğini Romalıların üzerine yollar. Fakat bu küçük birlik Lukullus'un ordusunu durdurmak için yeterli değildir. Merujan, yaklaşık on misli üstün düşmanla savaşa girer ve kahramanca ölür. Büyük Tigran, 70 000 kişilik ordusuyla düşman tarafından kuşatılmış olan Tigranakert'e varır ve burada da savaşmaya karar verir. MÖ 6 Ekim 69 tarihinde yapılan Tigranakert Savaşı'nda Lukullus, Tigran'ın bu savaşta mağlup etmeyi başarır ve başkenti zapt eder. Fakat Büyük Tigran'ı nihai olarak yenmeyi başaramaz.[41] MÖ 68 yılının sonbaharında gerçekleştirilen *Aradsani* meydan savaşında Büyük Tigran, Lukullus'u yenerek, onu Armina'dan kovar. MÖ 67 yılındaki *Zela* (modern Tokat-Zile) meydan muharebesinde Lukullus, Tigran ve

41- *Bkz. www.hayeng.do.am/index/tigran_mec/0-14. Çeviri: Diran Lokmagözyan*

Mithrdat orduları tarafından nihai olarak yenilgiye uğrar ve Pontus'dan kovulur. Böylelikle Büyük Tigran, sadece ülkesinin gücünü ve bütünlüğünü yeniden tesis etmekle kalmayıp, Pontos tahtını da yeniden kayınbabası Kral Mithrdat'a teslim eder.[42]

Part kralı *III. Hrahat* (Xerhat) ile Roma bu esnada, Ermenistan'ın veliahdı ve *Dsopk*'un yöneticisi *Küçük Tigran*'ın liderliğinde, Kral Büyük Tigran'ın arkasında yeni bir ayaklanma tertip ederler. Küçük Tigran MÖ 67 yılında yenilerek Part ülkesine kaçar ve III. Hrahat'ın damadı olur. Küçük Tigran, MÖ 66 yılında, başkent *Artaşat*'ı ele geçirerek kral olmak niyetiyle Part ordusunun başında Ermenistan'a girer. Lakin tekrar ağır bir yenilgi alır. Romalılara sığınır. Doğu Akdeniz'de güçler dengesinin bozulmasından rahatsız olan Roma İmparatorluğu bu duruma güçlü müdahalesi oldu. Roma senatosu tarafından, Lukullus'un yerine Doğu Generali *Gneos Pompeios(Pompey)* Ön Asya'ya tayin edilmiştir. Romalı *General Pompey* MÖ 65 yılında, şimdiki Şabankarahisar-Bayramköy bölgesinde, Batı Antolia'ya yönelen Pontos kralı VI. Mithridates'in ve Tigran'ın ortak ordusu ile nihayet savaştı. Pontos kralı VI. Mithrdat Yevpator'u nihai olarak yenilgiye uğratır. Romalı General Pompey yaptığı bu savaşta, Mitridates'in ve Tigran'ın ordusunu yendi. Pompey kendi savaş zaferinin kutlanması için zafer şehri anlamına gelen "*Nicopolis*" (modern Pazar kasabası) Athena adlı şehri kurdurttu. İki güçlü devlet olan Roma ve Part Devleti'nin saldırı tehdidi altında olduğunu hesaplayan Büyük Tigran, Roma generali *Pompey*'le MÖ 66 yılında Artaşat'ta barış imzalar ve ele geçirmiş olduğu ülkelerin büyük bir kısmından feragat etmesine ve büyük çapta savaş vergisi vermesine rağmen topraklarının bütünlüğünü ve bağımsızlığını korur. Büyük Tigran *"krallar kralı"* unvanını da elinde tutar. '*Artaşat Antlaşması*'yla Ermenistan'ı "*müttefik ve dost*" ülke olarak ilan eden Roma'nın, doğudaki temel amacı Part devletini ele geçirmek olur. Roma'nın doğu siyasetini dengelemek ve eski Arsak topraklarının bağımsızlığını korumak amacıyla Büyük Tigran ve halefleri, komşu Part devletiyle yakınlaşma ve askeri-siyasi işbirliği siyaseti güderler. Bu siyasete MÖ 64 yılında imzalanan Ermeni-Part antlaşmasıyla başlanır. Büyük Tigran'ın yönetiminin son on yılı barış içinde geçer.[43]

42- *Bkz. Tigran's bon mot in Plutarch: Lucullus 27. 4.*

43- *Bkz. Yurt anks. Mad: Van, s.7603.*

Büyük Tigran, Pompey komutasındaki Roma kuvvetlerine yenildiği için batıda fethettiği toprakları terke mecbur kalmıştır. Büyük Ermenistan hâkimiyeti çok kısa zamanda oluşmuş ve kaybolmuştur. Aslında bölgedeki Büyük Tigran hâkimiyeti vassal temeller üzerine yükselen bir oluşumdur. Roma ve Part İmparatorluklarının geriye düştüğü iç ve dış olaylar döneminde bölgede oluşan hâkimiyet boşluklarından geçici olarak sıcak savaş koşullarında kalmış, siyasal otoritenin tesis edilmediği koşullar üzerinde oluşan geçici bir konum olmuştu. Bu yenilgi sonrası Büyük Tigran'ın Tigran devleti ve Arsak bölgesi iktidarı çöküşe yönelir.

Roma'da, MÖ 60 yılında ilk üçlü yönetim kurulur. Üç ünlü ordu komutanı, *Julius Sezar, Gneos Pompeos (Pompey) ve Markos Krasos*, Roma'nın geniş eyaletlerinin yönetimini aralarında paylaşır. Roma'nın doğu bölgelerinin yönetimi *Krasos*'a kalır. Markos Krasos, başlıca rakibi olan Part devletine karşı MÖ 53 yılında büyük bir saldırı düzenler ve müttefik Ermenilerden destek orduları talep eder. Part kralı *Orodes* bu durumu öğrenerek, ordusunu iki kısma ayırır ve kendisi Ermenistan'a yönelir, ordu komutanı *Suren*'i ise Romalılara karşı Mezopotamya'ya gönderir.

Artaşesyan Hanedanlığı

MÖ I. yüzyılın ikinci yarısında Ermeni halkının Roma İmparatorluğu'na karşı sürdürdüğü mücadele Büyük Tigran'ı, oğlu II. Artavazd (MÖ 55-34) takip eder. II. Artavazd'ın yönetim yıllarında Ermeniler, Part-Roma arasında seyreden ağır savaşlar arasında kalır. Ermeniler, askeri ve ekonomik açıdan Part devleti ve Roma'dan sonra, bölgenin üçüncü gücü olup, bu ülkelerin zaferi veya yenilgisi tampon devlet konumundaki Ermenistan'la olan ittifaklarına bağlıydı. Ermeni kral II. Artavazd, Orodes'le ittifak yapar ve bu birlik Artavazd'ın kız kardeşinin, Part veliahdı *Bakur*'la evliliğiyle perçinleştirilir. MÖ 6 Mayıs 53 tarihinde Kharan'daki (Harran) meydan savaşında Part ordu komutanı Suren, Roma ordusunu bozguna uğratır ve öldürülen Roma komutanı Krasos'un başını, Artaşat'ta bulunan Part kralı Orodes'e gönderir. Ermeni-Part ortak güçleri, Romalıları *Asorik, Pünikia ve Pağestin'den (Filistin)* kovar. Roma'nın zâlim yönetiminden şikâyetçi ve Büyük Tigran zamanında sahip olduğu ayrıcalıkları unutmamış olan yerel halk onları kurtarıcı olarak karşılar. Krasos'un ölümünden sonra Roma'daki üçlü yönetimin dağılması ve Sezar ile Pompey arasında iç

savaş çıkması, Ermeni-Part ordularının başarılarını kolaylaştırır.[44]

MÖ 43 yılında Roma'da, *Markos Antonios, Ogostos Oktavianos* ve *Markos Lepidos* arasında ikinci üçlü yönetim kurulur. *Antonios*, doğu ülkelerini elde eder ve Mısır kraliçesi *Kleopatra* ile evlenir. Markos Antonios, MÖ 36 yılında Part devletine karşı büyük bir sefer düzenler. II. Artavazd'dan kendisine destek olmasını talep eder. MÖ 37 yılında Orodes ve Bakur hayatta değillerdi ve kanlı bir mücadele sonucunda Part devletinde *IV. Hrahat* tahta çıkmıştı. Arsak-Part ilişkileri gergindi ve Antonios bu durumu hesaba katarak Arsak kralından yardımcı birlikler rica eder. II. Artavazd, Romalılara mecburen yardım etmeyi kabul eder. Fakat az sayıda birlik verir. Antonios,100 bin kişilik bir orduyla önce Partların müttefiki olan *Atropatena Medyası Krallığı*'na saldırır. Lakin Part süvari birlikleri tarafından Romalıların kuşatma gereçleri yok edilince sefer başarısızlıkla sonuçlanır. Bu denemeler başarısızlıkla sonuçlanınca, nedenlerinden birinin de Ermeni-Roma işbirliği olan, Ermeni-Part ilişkilerinin kötüleşmesinden faydalanan *Markos Antonios*, MÖ 34 yılının baharında büyük güçlerle Ermenistan'a saldırır. Arsak kralı, ülkeyi yıkımdan kurtarmak niyetiyle Antonios'la görüşmeler yapmaya karar verir, fakat Antonios, Ermeni kral *II. Artavazd*'ı esir alır. Kral Artavazd ve ailesi daha sonra boyun eğmedikleri için ailece korkunç bir şekilde Mısır'da öldürülürler.

Romalı diğer *General Oktavianos*, MÖ 31 yılında *Aktium Deniz Savaşı*'nda Antonios ve Kleopatra'yı mağlup eder ve ikisi birlikte intihar ederler. II. Artavazd'ın oğlu *Artaşes*, fırsattan istifade ederek, Partların desteğiyle Armina'yı kurtarır ve kral ilan edilir. II. Artaşes (MÖ 30-20), Romalılarla işbirliği yapan Atropatena Medyası kralı *Artavazd Medatsi*'yi bozguna uğratıp Atropatena Medya'sını, Artaşesyan Hanedanlığı'na bağlar. II. Artaşes, Partlara bağlı Roma karşıtı siyaseti gütmeye devam eder. Roma, Krasos ve Antonios'un yenilgilerinin acı tecrübesini hesaba katarak, 10 yıl boyunca Ermeni-Part ortak ordularına karşı savaşmaya cesaret etmez.

MÖ 27 yılında Roma'nın ilk sezarı olarak ilan edilen *Ogostos Okatavianos*, vaatler, rüşvetler ve komplolar sayesinde Ermeni ileri gelenleri arasında nifak sokma siyaseti güder. Başında Artavazd

44- *Bkz. Anna Turay, "Ermenilerin Kökeni" minidev.com.*

Medatsi'nin bulunduğu Medya'yı, Kapadokya'yı Pontos'u, İberia'yı ve Ağvan boylarını Arsak bölgesindeki güçlü Ermeni *Artaşesyan Hanedanlığı*'na düşman eder. Sezar Ogostos, MÖ 20 yılında büyük bir güçle *Asorik*'e gelip, taht kavgası nedeniyle zayıf düşen Partları antlaşma imzalamaya mecbur eder ve bu sayede Roma'nın elleri Ermeni Krallığı'na karşı serbest olur. Roma orduları, aynı yıl Ermenistan'a saldırır. Umutsuzluğa kapılan ve Roma'nın hilelerine kanan bazı Ermeni ileri gelenler, II. Artaşes'i bir komplo sonucunda öldürerek, tahtı, uzun yıllar Roma'da rehin olan kardeşi III. Tigran'a (MÖ 20-9) teslim etmeye razı olurlar. Bununla birlikte Medya Atropatena, Ermenistan'dan ayrılır. III. Tigran, hükümdarlığının son yıllarında Roma'nın müdahalelerinden sıyrılarak, Part devletiyle yakınlaşır ve paralarını *Pehlevice* yazıyla bastırmaya başlar.

III. Tigran'ı, oğlu IV. Tigran (MÖ.9-1) takip eder. MÖ 5-3 tarihlerinde, Roma'nın müdahalesi sayesinde III. Tigran'ın kardeşi III. Artavazd, Artaşesyan Hanedanlığı tahtını ele geçirir. Fakat kısa zamanda Partlar tarafından aşağı alınarak, yerine IV. Tigran, MÖ 6-1 tekrar tahta geçirilir. Fakat bu kral 1. yılında, Kafkas dağlılarına karşı sürdürmüş olduğu savaş esnasında hayatını kaybeder. IV. Tigran'ın vefatıyla, Artaşesyan Hanedanlığı (MÖ 189-1) ortadan kalkar.

Bu hanedanlık döneminde Ermenistan, tarihindeki en güçlü dönemine ulaşılmıştır. MÖ 1. yüzyıldan MS 4. yüzyıla dek Ermeni Krallığı'nın, bir yandan Roma, diğer yandan İran'da kurulan Part ve daha sonra Sâsânî İmparatorlukları arasında bir tür "tampon bölge" görevi üstlendiği görülür. Krallar sık sık dış güçlerin müdahaleleriyle değişmiş, hatta kraliyet hanedanı dışından yabancı asıllı kişiler zaman zaman *"Roma veya İran devletlerinin baskısıyla kral atanmışlardır. Merkezi Kraliyet makamının zayıfladığı bu dönemde yerel hanedanlar (Nakhararlar) güçlenmiştir. Bölgede çok sayıda küçük beylikler ortaya çıkmıştır. En önemli nakharar hanedanları: Muş'ta Mamigonyanar, Kars'ta Gamsaraganlar, İspir'de, daha sonra Kars, Ardanuç ve Muş'ta Bagratuniler, Başkale ve Van'da Ardzruniler, Gevaş'ta Rştuniler, Tekman'da Vahevuniler, Erciş'te Abahuniler, Malazgirt'te Knuni'lerdir."* Bilindiği üzere bu yerel hanedanlar farklı etnik yapılardaydı.[45]

45- *Bkz. Türkçeye çeviren: Diran Lokmagözyan .www.akung,net.*

HIRİSTİYANLIK SONRASI ERMENİ GÖRÜNÜM

Ermeniler, Hıristiyanlık ile ilk olarak MS1.yüzyılda tanıştı. İsa'nın havarilerinden *Aziz Tadeos, Aziz Bartolomeos* ve takipçilerinin çabaları sayesinde o güne dek Ateşperest ve Putperest olan geniş bir Ermeni topluluğu Hıristiyanlığı kabul etti. MÖ 150 ve MS 224 yılları arasında Mezopotamya'yı aralıklarla yöneten Partlar yine İran soylu Sâsânî hanedanlığınca yıkılmıştı. Romalılar'ın MS 197 ve 230 yıllarında, Antolia'da yaşayan Hıristiyan Ermeniler'i kırımdan geçirmesine rağmen Hıristiyanlık Ermeniler arasında yayıldı. Nihayet MS 301 yılında, *Aziz Krikor*'un önderliği sonucunda Arsak Kralı *III. Dırtad*, Hıristiyanlığı Ermeni Krallığı'nın resmi dini olarak kabul etti.[46]

İlk üç yüzyıla dair Ermeni Hıristiyanlara ait kaynaklar yeterli değildir. Ermeniler kendilerine ait konuşma dilleri olmalarına rağmen tapınma biçimlerinde batıda Grek dini izleri görülüyordu. Doğuda Doğu Aryan Mecusi –ateşperesti- izler hâkimdi. Vassal yönetimlere artık maruz kalan Arsak Devleti, batıda; Roma ve daha sonra Doğu Roma adına; Bizans, daha doğuda ise; Part ve daha sonra Sâsânî devletleri tarafından yer yer idare ediliyordu. Ermenilerin Hıristiyanlığı benimsemelerinin, onları Doğu Aryan asimilasyonundan ve entegrasyonundan kurtardığı gözlemlenir. Hatta bu gelişmeler Kafkaslarda aynı konumda olan Gürcüleri de etkilemiştir. Hıristiyanlık sonrası bölgede önemli değişimler yaşanmıştır. Bu halklar yeni Hıristiyan dini kimlikleri ile milli bir kimliğe yönelmenin ve eski etnik konumlarını canlandırmanın olanaklarına kavuştuğu gözlenir. Bizans'ın Kral Konstantin zamanında MÖ 316 yılında tamamen Hıristiyanlığı kabul edişi, Ermeni Hıristiyanları rahatlatır. Doğu Romalılar da Sâsânîye'ye karşı Hıristiyan Ermenilerin varlığını kendileri için tampon bir bölge olarak kabul eder. Buradaki Ermeni Hıristiyan yapısını bir kol hareketi olarak kullanır. Nitekim bu bakış açısı sonuçta Ermenistan'ın kontrolünün paylaşımını Sâsânîlere karşı yaratmış olur. Batı ve Doğu Ermenistan, MS 387 yılında Doğu Roma İmparatorluğu ve Sâsânî Krallığı arasında paylaşılır. Bu tarihte çizilen ve Erzurum-Silvan-Nusaybin hattından geçen sınır, yaklaşık 300 yıl boyunca Bizans-İran sınırını oluşturmuştur. İki yıl sonra Roma'ya ait olan Batı

46- *Bkz. Arpee Leon, Hist. of Christanity, s.7-8.*

Ermenistan'da krallık ortadan kaldırılır.

Kavimler göçü, MS 375 yılında, Asya içlerinden gelen Hunların Karadeniz'in kuzeyinden Avrupa'ya doğru ilerlerken karşılarına çıkan barbar kavimlerden olan, *Ostrogot, Vizigot, Süev, Sakson, Angıl, Frank ve Vandal* gibi kavimleri yerlerinden etmesi ile sonuçlanan olaydır. Uzun yıllar Akdeniz çevresinde hüküm süren Roma İmparatorluğu, bu 'Kavimler Göçü'yle güneydoğu Avrupa'da başlayan karışıklıklardan sonra MS 395 tarihinde doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrıldı. Üretimde feodal yapılar oluştu. Avrupa'ya gelen yeni kavimler yerli halkla kaynaşarak bugünkü Avrupa milletlerinin temellerini attılar. Benzer değişimler Bizans egemenlik alanlarında baş gösterdi. Doğudaki Hıristiyan olmuş bölgeler, buna Batı Ermeni Bölgeleri dâhil doğu Roma İmparatorluğu adına Bizans tarafından atanan (fakat çoğunlukla yerel *nakharar* ailelerinden gelen) *Stratoposi* -askeri valilerce – yönetilmeye başlar. Doğu Ermenistan'da ise Part hanedanı *Arsaklar*, 428 yılına kadar vassal bir biçimde ailesel egemenliklerini sürdürürler. Ermeni yönetimleri Sâsânî ve Roma tarafından yönlerildiği için sürekli iç kavgaları ve iktidar mücadelelerin yaşandığı gözlenir.

Romada eğitim almış *Varazdat* (MS 374-378), Roma'nın desteğiyle vassal kral olur. Kral ve ordu komutanı *Muşeğ Mamikonyan*'la aralarında anlaşmazlık hâsıl olur. Varazdat, eğiticisi *Bat Saharuni*'nin kışkırtmasıyla Muşeğ Mamikonyan'ı öldürtür ve ordu komutanlığını Saharuni'ye teslim eder. Varazdat'ın siyasetinden memnun olmayan Ermeni Beyler, *Manvel Mamikonyan* etrafında toplanmaya başlar. Manvel Mamikonyan MS 378 yılında, *Karin* (Erzurum) savaşında Kral Varazdat'ı yenerek ülkeden kovar. Ülkeyi, henüz reşit olmayan *III. Arsak*'ın vekili olarak yönetmeye başlar. Manvel Mamigonyan'ın ölümünden sonra durum aniden değişir. Beylerin büyük bir kısmı, III. Arsak'a tabi olmayı reddeder ve İran şahının desteğiyle MS 378 de *IV. Khosrov* Arsak, Ermenistan vassal kralı ilan edilir. Sadece, ülkenin batısındaki bazı bölgeler III. Arsak'ın yönetiminde kalır. Ülkenin büyük kısmı ise IV. Khosrov'un egemenliğine geçer. Böylece Ermeniler bölünerek daha da zayıflar. Bizans İmparatoru ve Sâsânî şahı, uzun süren görüşmeler sonucunda, Ermenistan'ın bölünmesi konusunda anlaşır. MS 387 yılında imzalanan antlaşmaya istinaden Ermenistan'ın batı kısmı Roma etkisi altında ola-

rak ilan edilir, doğudaki büyük bölümü ise İran'ın. Bizans ve Sâsânî orduları kendi etki alanlarına yerleşir. Böylelikle, komşu devletlerarasında bölüşülerek zayıflayan Ermenistan, artık özerk siyaset sürdürme imkânına sahip olmayıp, krallığın da ortadan kalkması sadece zamana bağlı olur. Khosrov, ülkenin batısından toplanan vergileri Roma'ya, doğusundan toplananları ise İran'a göndermekle mükelleftir. Sâsânî kralı, kendisinden onay almadan I. *Sahak Partev*'i *katolikos* (Ermeni Apostolik Kilisesi' sine ait en üst düzey unvandır.) olarak atayan IV. Khosrov'u 389 yılında hapse atar. Lakin Ermeni beylerin bu adıma karşı olduklarından dolayı, Ermeni krallığını ortadan kaldırmaya cüret etmez.

III. Arsak'ın MS 389 yılındaki vefatı sonrasında Roma, kendi etki alanı içinde bulunan Ermenistan'ın batı kısmının tahtı, IV. Khosrov'un kardeşi *Vramşapuh*'a MS 389-415 teslim edilir. Vramşapuh da, Ermenistan'ın iki kısmı üzerinde hüküm sürer. İran ile Roma arasında hâsıl olan dengeden faydalanan Vramşabuh, iki ülkenin hanedanlarıyla dostluk bağları kurar, Ermeni beyleriyle de iyi ilişkiler tesis eder ve çeyrek asır barış içinde yöneterek, ülkenin refahı, özellikle de milli kültür ve eğitiminin gelişmesine büyük ölçüde katkı sağlar.

Vramşapuh'un ölümünden sonra, oğlu Artaşes reşit olmadığından dolayı *IV. Khosrov*, Ermeni beylerinin önerisiyle hapisten çıkartılarak, 415 yılında tekrar tahta oturtulur. Fakat bu kral birkaç ay sonra vefat eder. Bu fırsattan istifade eden Sâsânî kralı *I. Hazkert*, Ermeni beylerinin iradesine karşın, kendi oğlu *Şapuh*'u (MS 416-419), MS 416 yılında Ermenistan tahtına oturtur. Sâsânîler bu adımla, Sâsânî hanedanlığını Ermenistan'da yerleştirerek, zamanla Ermenileri Hıristiyanlıktan uzaklaştırarak, Zerdüştlüğe döndürmek niyetindedirler. Lakin Şabuh, kendisini her fırsatta hakir gören beylerin teveccühünü kazanmaya muvaffak olamaz. Şabuh, MS 419 yılında Tizpon'a gider, orada öldürülünce, Ermeni beyler, Prens Nerses önderliğinde ayaklanarak Sâsânî egemenliğini geçici olarak üzerlerinden atarlar. Sâsânî kralı, Vramşapuh'un oğlu *Artaşes*'i (MS 422-428) Ermenistan kralı olarak tanımaya mecbur olur. Lakin Artaşes, beylerin haklarını sınırlandırmaya çalışır, devlet işlerinden ziyade ava ve eğlenceye zaman ayırır. Düşüncesiz adımlarıyla beyleri zamanla karşısına alır ve beylerin talebi ve yalan suçlamasıyla MS 428 yılında Sâsânî Hükümdarı tarafından tahttan indirilir. *Grigor*

Lusavoriç'in sülalesinin son temsilcisi, Katolikos *Sahak Partev*, son Arsak kralına karşı İran şahına suçlamada bulunmayı reddedince, kendisi de görevinden alınır. Arsak hanedanlığı böylece yıkılır ve Ermeni Krallığı ortadan kalkar. Ermenistan, İran Devleti'nin *Marzpanlığına* (eyaletine) dönüşür ve ilk *Marzpan* olarak *Vehmihrşapuh* (MS 428-443) tayin edilir. *Gugark, Utik, Artsakh, Paytakaran, Parskahayk, Korçayk ve Ağdznik* gibi sınır bölgeleri, Ermenistan Marzpanlığını zayıflatmak amacıyla ayrılarak, komşu Marzpanlıklara bağlanır. Bu gelişmeler Ermeni halkı için ağır bir darbe olur. Bu dönemde Ermenistan'ın devlet erkinin taşıyıcıları olarak beylikler kalır ve ülkenin ekonomik ve resmi faaliyetlerinin büyük bir kısmı onların elinde toplanır.[47]

Eski Ermeni kraliyet hanedanı MS 421'de doğuda da Sâsânîler tarafından atanan valiler (*vostikan* 'lar) tarafından yönetilmeye başlar. Ancak MS 451 yılında, Sâsânî İmparatorlugu Ermenilerin dini seçimlerini zor kullanarak değiştirmek istediginde, Ermeni beylerinin temsilcisi *Vartan Mamigonyan* önderliğinde İran'a karşı başlatılan savaş yenilgi ile sonuçlanmıştır. Ermeniler yenildiği halde Sâsânî yönetimi Ermenilere dinde özerkliklerini geri vermişlerdir. Bu nedenle Ermeniler arasında bu yenilgi aslında bir başarı olarak benimsenir. Bu olayların seyri içinde eski Ermeni Arsak kraliyet ailesi vassal ve bölge valilerinin yardımcıları olarak hep korunmuştur. Din adamları ve havarilerin eski inançlara karşı açtıkları mücadelede eski tapınaklar batıdan doğuya doğru yıkılmış yerine Hıristiyanlığın yeni tapınakları yapılmaya başlanmıştı. Zerdüştlüğün ve Mithraizmin bazı öğelerini Helenistiğin bazı mitoslarına karışmış olarak görünümü devam etse de Ermeni toplumun önemli bir kesimi artık Hıristiyan olmuştur.[48]

Bizans kendi denetiminde kalan eski Arsakiad topraklarını bazı yerel Ermeni beylerinin denetiminde bölerek kendi idari sistemine katar. *"MS VI. yüzyılda, 536'dan sonra Bizanslar ele geçirdikleri Armenia bölgelerini 4'e ayırdılar: Merkezi Theodosiopolis (Garin=Erzurum) olan ve Kars ilinin batısında bulunan Çoruh bölgesinin başşehri Baeberdon/-Payper/Baberd (Bayburt) ile Trabzon, Cérasonte (Giresun), Yeşilırmak boyunda Satala, Nikopolis bölgeleri Armenia Prima, I. Armenia'yı teşkil*

47- *Bkz. Laurent, a.g.e., s. 40; Grousset, a.g.e., s. 239.*

48- *Çeviri:Diran Lokmagözyan www.hayeng.do.am/index/tigran_mec/0-14.*

ediyordu. Sebesteia (Sivas) bölgesi II. Armenia'yı, Melite (Malatya) çevresi III. Armenia'yı, Tunceli-Diyarbakır bölgeleri de IV. Armenia'yı ihtiva etmekte idi." [49]

Hıristiyanlık-Mazdacılık savaşları bir yerde bu dönem daha çok Ermenistan platosunda devam etmişti. Prokopius (MS 6. yüzyıl), bu dönem Ermeni halkının Bizans'a bağlı yaşadıklarını bildirmiştir. Sâsânî Kralı Hüsrev, bir Hazar bölgesi birliğini Bizans'a bağlı olan Ermenilerin üstüne yollamıştı.

UYGARLIK

Arsak krallığı Med ve Pers geleneklerine uygun olarak oluşmuştu. Doğu Aryan kültür bölgede eski Urartu uygarlığının yerini almıştı. İskender sonrası Mitanni, Kizzuwutna (Kilikya), Geç Hitit Bölgesi, Kapadokya ve Pontos bölgelerinde Helenistik ve eski pagan medeniyetin örnekleri kendini yaşatmasına rağmen doğuya yöneldiğinde kültürel görünüm Doğu Aryan kültürel kimliğe tedricen bürünüyordu. Arsakiad'ın oluşturduğu geniş krallık topraklarının kuzeydoğusunda *Gogaren* (Gogark) ve *Horzen* çevresindeki *İberler* (günümüz Gürcülerinin ataları), *İskit, Kimmer* boyları, Ermeni soylu *Mossinekler*, Urartu kalıntısı Ermenileşmiş *Khalibler (Xaldi'liler)* de yaşıyordu. Dağlı Urartu-Xaldi, Mitanni oymakları, doğuda Med, Pers, Soğdia ve Part boyları, Kuzey doğuda Ermeni; *Karonitid* (Erzurum yöresi) ve *Derksene*'de (Tercan) yoğunlaşmışlardı. Ayrıca Ermeni kültürlü Arsak Krallığı Hanedanlığı hâkim kaldığı topraklarda da farklı etnik öğelerden oluşuyordu. En geniş topraklara hâkim olunduğunda; *"Tigran'ın ülkesinde 15'in üzerinden dil konuşulmaktaydı."*[50] Haliyle Arsak Krallığı bir Ermeni hanedanlığı olmasına rağmen bulunduğu coğrafyada etnik olarak Ermenilerin azınlık oldukları görülüyordu. Birçok etnik yapının iç içe olduğu bu bölgede daha çok yerel kültürel kimlikler yeni bir değişim ve oluşum dönemini yaşıyorlardı. Yani Arsak topraklarını sadece Ermenilerden oluşan bir demografik yapı bulunmu-

49- *Bkz. Yurt Ansk. Mad: Van, s.7603.*

50- *Çeviri:Diran Lokmagözyan www.hayeng.do.am/index/tigran_mec/0-14.*

yordu. Zaten bölge doğudan-batıya Asyalı göçer halkların güzergâhı üzerindeydi. Ermeniler de bölgenin kadim halkı değildi. Arsak Hanedanlığının *Ermeni* soylu kimliği bir yerde bölgenin "*Ermenistan*" şeklinde günümüz tarihçilerince anılmasına neden olmuştur. Bölgedeki bazı süre duran toplulukları tanımlarsak bu konum daha iyi anlaşılır. Bu krallığı toplumsal yapıyı yönlendiren siyasal alanda sözü geçen büyük toprak sahibi ailelerin, aşiretlerin başlıcaları şunlardır: 1) *Bagratlar*: Kökleri *Med* soylularına dayanır. Ailenin Medlerin Magu din adamları kolundan geldiği söylenirdi. Ahameniş döneminde büyük saygınlıkları olan *Bagrat* topluluğu "*Aspet*" adlı önderleri öncülüğünde Arsakias soyu döneminde saraya girmişti. Giderek asker soylu sınıfında yer almışlardır. Devlet katındaki bu konumlarını Arsaklı ve Sâsânî soylu döneminde korumuşlardı. 2) *Kamsarakanlar*: Kökleri *Partlara* dayanır. Arsaklı döneminde öne çıkmış Sâsânîlere karşı savaşmışlardı. 3) *Mamikonlar*: Kökleri Afganistan'da Soğdina bölgesine dayanmaktaydı. Savaşçı bir aşirettiler. Daima devletin yanında yer almıştır. 4) *Arzerunlar*: Kökleri *Urartulara* uzanır. Ahamenişler bu Urartu soylularına *Vaspurgan* sanı vermişlerdi. Van yöresine yayılmışlardır. Bu soy, varlığını Bizanslar ve Araplar döneminde de korumuştur. 5) *Sunlular*: Kökleri İskitlere dayanır. *Kur Irmağı* çevresine VII. yy'da yerleşmişlerdi. Sürekli devletin yanında olmuşlardır.[51]

Krallığın egemenliğindeki kuzey bölgelerinde Gürcü toplulukları Van'ın güneyinde Botan Çayı altında kalan bölgede Kürdlerin etnik oluşumunda daha sonraki yüzyıllarda kültürel baskınlığını öne çıkaran *Karduk* soylu aşiretler yaşıyordu. Daha batıda *Hurri, Hitit, Kimmer, İskit, Ermeni, Grek* ve göçebe Aryan kabileler yaşamaktaydı. Özellikle Büyük Tigran döneminde, bu topluluklara Anti Torosların güneyinde Arâmi kavimler dâhil olmuştu. Büyük Tigran, yeni kurulan Ermeni devletini kolaylıkla yönetebilmek ve bölgedeki dağınık göçebe yaşamı kontrol edebilmek için bir dizi beylikler ve eyaletler kurarak, başlarına yakın akrabalarını ve sadık asilzadeleri getirmişti. Özellikle Büyük Tigran zamanında zorunlu iskân siyaseti işlevlik kazanır. Büyük Tigran, Kapadokya bölgesi ve Antakya'nın fethi sonrası kurduğu yeni şehirlere bu bölgelerde yaşayan sanatkâr ve zanaatkâr ve eli iş tutan

51- Bkz. yurt Ansiklopedisi. Ma: Van, S. 7603

kalifiye işçileri iskâna tabi tutmuştur. Şehircilik ve yol yapımı konusunda büyük çaplı inşaat çalışmaları gerçekleştirir. Yeni Devleti'nin başkenti olan Tigranakert'i, *Ağdznik* bölgesinde kurar ve mamur eder. Ermenistan'ın iki başkentlerini birleştiren Artaşat-Tigranakert "*kral yolunu*" yaptırır, Ermenistan'ın farklı bölgelerinde Tigranakert ve Tigranavan adında başka şehirler de kurar. Büyük Tigran tarafından kurulan Tigranakert'in yeri hala belirgin değildir. Var olan bilgiler çok kesin değil, klasik yazarlar göre, Tigranakert'i Mardin yakınlarındaki Tur-Abidin, tepelerin eteğinde, kuzey Nusaybin arasına yerleştirilmelidir, derler. Daha modern bir yazar. Alman oryantalist *Sachau*, I. Darius tarafından bahsedilen *Tigra Kalesi* ile Tigrano-kert'i tanımlar, şimdi *Tel-Armen* denilen tepede olduğu sanılıyor. *Kiepert Arzanan,* Tigranokert'i kuzey Dicle Nehri'nin yerleştirir. Tarihçi *Belck ve Lehmann* Tigranakert'i Batman-Tchai Nehri yakınında *Meyafarkin* (modern Silvan-Martyropolis) sitesi olarak önerir.

Ermeni mimarisi ve el sanatları, Helenistik dönemde yeni bir gelişim safhasına girer. Garni pagan tapınağı, sarayın mozaik kaplamalı hamamı, arkeolojik kazılar sonucunda Artaşat ve diğer şehirlerde ortaya çıkartılan mimari çeşitli buluntular bunun en çarpıcı kanıtıdır. Mabetlerin ve sarayların süslemeleri de antik Ermenistan'ın heykeltıraşlık ve uygulamalı mimari sanat alanında ulaşmış olduğu yüksek seviyenin ispatıdır. Madeni ve değerli taşlarla süslü ziynet eşyaları da anılmaya değerdir. Madeni paralar, kralların, özellikle de II. Tigran ve II. Artavazd'ın resimleriyle bezeli mühürler ve işlemeli kadehler, bilezikler, altın ve gümüş ziynet eşyaları, uygulamalı sanatın nadide örnekleridir. Büyük Tigran Helenistik kültürü ve ekonomisini, özellikle zanaatları ve ticareti geliştirir, kendi resmi ile Yunanca alfabe ile yazılı paralar basar. Yeni kurduğu şehirlerin nüfusunu hızlı bir şekilde arttırmak için fethettiği ülkelerden çok sayıda zanaatkâr ve ticaret erbabını getirip buralara yerleştirir.[52]

Aynı yüzyıllarda, Ermenistan'ın ekonomik ve siyasi gelişmesine paralel olarak, Ermeni kültürü ve özellikle de tiyatro gelişme yaşar. Ermenice olarak sergilenen halk tiyatrosu da gelişir. Ermenistan tarihi ve Ermeni Kralları'nın yaşamıyla ilgili günümüze ulaşmış çok sayıda

52- 50- *Çeviri:Diran Lokmagözyan www.hayeng.do.am/index/tigran_mec/0-14.*

anlatı ve efsane, halk edebiyatı ve şiirlerinden örnekler, Ermeni halkının o dönemdeki yaşamı, ayinleri ve inançları hakkında değerli veriler sunmaktadır.

ERMENİCE DİLİ

Proto-Ermenice, bölgenin Kafkas ve diğer proto-Kafkas dilleri olan Hurrice, Doğu-Aryan dilleri ile alakalı değildir; oysa kendi bir Hint-Avrupa dilidir. Ancak Hint-Avrupa dilleri gibi Hint-Avrupanın aynı şubesine ait değildi. Ermenice dili üzerine yapılan tespitlere dair ünlü Ön Asya antik tarih uzmanı *Igor M. Diakonoff*, şöyle bir açıklamada bulunur: "*Hititce ve Luvice gibi Proto-Ermenice de MÖ 10 yüzyıl başında Antolia'da görülür hale gelmiştir. Bazı bilimsel anlaşmazlıklara rağmen, kısmen ve sadece hayatta kalan birkaç Frig cümle üzerinde yapılan özel çalışmaya göre, proto-Ermenice muhtemelen milattan önce XII. yüzyılda Asya'da ortaya çıkan bir Thraco-Frig alt grubuna ait olduğu düşüncesini akla yatkın olduğunu gösteriyor. Ve gerçekten de, aşağı yukarı MÖ 370 civarında Yunanlı bilim adamı Knidos Eudoxus Frigce ve Ermenice'nin dil benzerliği olduğunu yorumladı. Eudoxus'da, Herodot gibi, Bizanslı Stephanus tarafından tarihi benzer görüşler ileri sürüldü.*"[53]

Ermenice'nin Hint-Avrupa dil ailesi içinde bağımsız bir kol olması Ermeni halkının çekirdeğini Hint-Avrupa kökenli bir toplumun oluşturduğunu gösteriyor. Ancak bu aileye bağlı Ermenilerin içinde yer aldığı alt topluluk Friglerdir ya da değildir. O konuda bir şey söylemek mümkün değil. Bu topluluk Urartu'ya geldiğinden bölgede Urartu Krallığı'nın siyasi varlığının sona ermesinden sonra kalan Urartu halkı, Kafkas kökenli halklar Hurri boyları, İrani yerel halklar, Doğu Aryan (Mitanni, Med, İskit, Pers, Soğdian ve Part vs.) ve Sami kökenli Âramî, İbrani ve Asur soylu gruplar bulunmaktaydı. Yeni gelen halk bölgenin eski halklarıyla kaynaşmış ve bazı bölgelerde baskın kültürü ile belli bir bütünlük içinde Ermeni halkını meydana getirmiş olmalı. Proto-Ermenice bölgede yeniden bir değişime uğramıştı.

53- Bkz. Diakonoff, pp 109-10, 188-90 N. 39, 40, 1984.

Pekçok dilbilimcinin Ermeni dilinde Urartuca'ya ait sonekler olduğunu söylemesi de bu savı güçlendiriyor. Urartuca ve Ermeni dillerinin birbiriyle gramer açısından hiçbir benzerliğinin olmaması ve hatta aynı dil grubuna bile dâhil olmamaları sebebiyle söz konusu iki halk arasında direk kültürel bir akrabalık bulunduğunu söylemek bilimsel verilerin ışığında çok mantıklı görünmemektedir.

Milat öncesi Ermeni kabileleri günümüz ve Ortaçağ Ermenilerinin farklı soy gruplarını içerir. Günümüz Ermeni fiziksel antropolojik görünümün kesinlikle geçmişte bilinen Thraco-Friglerde baskın olmadığını ortaya koyuyor. Bu tespite göre de Ermenilerin Ön Asya'da özellikle Hurriler ile karışımları sonrası yeni değişen bir dilleri olduğu da dikkate alınmalıdır. Eski nüfusun Hint-Avrupa proto-Ermenice konuşan toplulukların Hurri, Urartu-Hurricesi, Doğu Aryan Ariyaca'sı ve Hint-Avrupa Luvice (Kilikya bölgesi) konuşanlar tarafından sonradan katılımı ile oluşmaktadır. Diğer bir konu Ermenilerin bölgeye varış tarihini tarif etmek zordur. Coğrafî ve kronolojik: iki problem vardır. İlk olarak Ermenilerin batıdan Ermenistan'a geldikleri tespiti önemliydi. Bu tespiti Yunanlı yazar *Herodot ve Strabo* yapmıştı. İkincisi dilin kökenine dairdi. *Eudoksos*'un (MÖ 370) Ermeni dilinin Frig lehçesine benzediği iddiası vardı. Ermenilere dair ana tezler daha çok Yunanlı antik aydınlara dayanmaktaydı.[54] *Eudoksos*'un Frigler ve Ermeniler arasında bir ilişki kaydetmesi ilk değildir. MÖ V. yüzyılın ortalarında Herodot da aynı şeyi yapmıştı. O da, Ermeniler için: "*Frigya kolonları olan Ermeniler, Frigyalılarla aynı geleneklere sahiptirler*" şeklinde tespitte bulunmuştu.[55]

İlginç olan Ermenilerin komşuları ile yapısal hiçbir ortak dil bağının olmamasıdır. Diğer özelliklerden biri kendilerine en yakın dil ailesi olan Hint-Avrupa dili ailesinden bir dili konuşan halkların bu coğrafyaya en az bin kilometre uzakta oluşudur. Aynı dönemde Ermeniceye yakın diller Ön Asya'nın batısında; Hint-Avrupa dil ailesinde olan Frigler ve Lidyalıların Antolia dillerine ait soyu tükenmiş bir diller grubudur. Antolia'nın bu dilleri, MÖ 2. ve 1. binyıllarda, Helenistik çağın başlangıcına kadar Batı Ön Asya'da yaşamış yerli

54- *Bkz. R. Grousset, Bozkır İmparatorluğu, İstanbul, 1980, s. 68-69.*

55- *Bkz. Herodot, Tarihler, VII, 73.*

halklar tarafından konuşulmuştur. Fakat günümüzde bu diller yaşamamaktadır. Bu dönemlerde Kafkasya, Kürdistan ve Antolia'da Ermeniler adına hiçbir şekilde rastlanılmadığı gibi, Urartu ülkesindeki diller ile Ermeni dili birbirlerine benzememekteydi. Urartu ülkesindeki diller Kafkasik ve Doğu Ariyacası konuşan kabileler ile oluşmuştu. Bölgenin temel dilleri; Urartu Hurricesi ve Ariyaca idi. Bu dillerin hiçbir bakımdan birbirlerine yakınlıkları yoktu. Ermenice'nin Ariyaca ile yakınlıkları dahi, kelimelerin köksel uyumunda dahi ortaklıklar bulunmuyordu. Kaldı ki Ermeniler bölge halklarına karıştırtıkları yerlerde yeni bir dil oluşturmuşlardı. Bu konuda onlar kendi boyları olan Friglerden de uzaklaşmışlardı. Öyle Urartular ile Ermeniler arasında bir özdeşlik bulunduğunu ileri sürmeye zaten imkân yoktur. Bunu doğrulayacak hiçbir somut bulgu da mevcut değildir. Çünkü bu diller hep yapı hem köken olarak birbirine oldukça uzaktır. Bu hususta bazı araştırmalar bölge Ermenicesinin uzak geçmişteki ortaklıklarının artık Ön Asya'da kalmadığı şeklindeydi. Ermenice Hint-Avrupa dil ailesinin bir üyesi iken, Urartuca bugün bilinen hiçbir dil ailesine dâhil değildir ancak çekimli diller grubuna giren Hint-Avrupa dillerinin aksine eklemeli bir dil olan Urartuca'nın Kafkas dilleriyle akraba olduğu düşünülmektedir. Bu arada şunu da ifade etmek gerekir ki, tarihte varlık göstermiş dillerin içinde Urartuca ile akrabalığı kesin olan tek dil yine Kafkas kökenli olduğu düşünülen Hurrice dilidir.

Proto Ermenicesinin nerelere dayandığına dair oldukça araştırma yapılmıştır. Bazı araştırmacılar Ermeni mitojisindeki Ermeni ad görünümlerinden hareket etmişti. Buna bir örnek verecek olursak: Frigyalı *Ben Gordias* adı olan, "*Gurdi*" adı olduğu varsayılan erken yedinci yüzyılda birisi, kısaca Asur "*Til-Garimmu*" adında bir şehir devraldı.[56] Til-Garimmu olduğundan, Ermeni *Tcorgom* ve Hayk babası olan belki de İncil'de ki "*Togarma*", Ermenilerin atası "*Tcorgom*" denirdi. Ermeni geleneği kayıtlarına göre, Frig Til-Garimmu ile proto-Ermeni bağlamak için bu görünüm cazipti.[57] Ne yazık ki, dilsel verilerin bu bağlan-

56- *Bkz. Luckenbill, II, 1927, no. 290 (s. 138).*

57- *Bkz. Tcorgom denklemi, Diakonoff, 1984, s -. Togarma için 179 (n. 297). Pp Adontz, 1946, 125, 316-2017 Strabon, XI, iv, 8, XI, xiv, 12; Ermeniler için Til-Garimmu bağlantısı, ss Toumanoff, 1963, 53, 55.*

tıyı desteklemesi için bu örnek pek güçlü görünmüyordu. Bu iki dil çok daha önce yedinci yüzyıldaki 'Ermenilerin' dilinin Frigce olamayacağı dolayısıyla MÖ VIII-VII. yüzyıllarda daha ortak bir tabanlarının olduğu ileri sürülmüştür. Bu özel dilsel kanıtlar açıkça önemlidir. Aslında o dönem görünen proto-Ermeniler olabilir. Ermenistan'a yerleşen bazı grupları keşfetmek için MÖ yedinci yüzyılın kaynaklarına inecek derin bir araştırma gerekir. Ermeniler kendilerini "*Haikh*" diye tek bir kavmi adla adlandırmalarına rağmen, Yunanlı ünlü tarihçi Herodot onların geçmişini "*Alarodians*" melez bir dil yapısı içinde değerlendirir. Yine ünlü Alman dil bilimci arkeolog *Fritz Hommel* de (1854-1936) bu dönem bölge dilleri için melez "*Alarodian Dil Ailesi*" tanımını önermiştir. Alarodian dilleri Kuzeydoğu Kafkas (Nah-Dagestanian) dilleri ve soyu tükenmiş Hurro-Urartu dillerini içeren melez bir dil ailesi olduğuna dair görüşler vardır.[58] Alarodian dil ailesi önce *Fritz Hommel* (1854–1936) tarafından önerildi. Terim Herodot'un Urartu Krallığı'nın sonlarında kullanılan dili ifade etmek için kullandığı simgeden geliyor. Bu dilin Kuzeydoğu ve Kuzey-Orta Kafkasya dil aileleri arasındaki bağlantısı ergatif cümle yapısının fonetik ve gramer sistemsel benzerlikleri gibi iddialarına dayanıyordu. Ancak, bu özelliklerin hiçbiri bu alanda ne sınırlı genetik bir ilişkiyi gösteriyor ve ne de yeterli ve kapsamlı kanıt oluşturmaktaydı. Gramer ve sözcük benzerlikleri temelinde Hurri-Urartu dilleri ile Aloridan dilin ortaklıkları vardı. Ancak bu diller arasındaki genetik ilişkiler tam olarak belli değildi. Bu dil üzerinde, daha fazla araştırma daha sonra *K. Ostir (1921, 1922), A. Svanidze (1937), Giorgi Melikishvili (1965), IM Diakonoff ve SA Starostin'e* (1986) tarafından yayınlandı. MÖ 5. yüzyıl sonrası dönemde Alarodian dili kullanan halkları ise Urartu topraklarının Kafkasya bölgesine yakın topraklarda yaşayan bazı *Hurri, Aryan ve Gürcü* kabileleriydi. Bu kabileler bir arada yaşadığı Van'ın kuzey doğusunda, kuzeyde Kafkas Dağlarına ve doğuda Sevan Gölü'nü içine alan bölgede yaşayan *Karduxi, Çaldayoyi, Kolçoyi, Makroni, Mari, Mosçoyi, Mossynoikoyi, Saspeiri, Tibari* (Farsça Tabali) kabilelerinden Herodot bahseder. Bu kabilelerin hangilerinin *Hurri, Med, Gürcü* ya da *Ermeni* olduğu belirtilmemiştir. Bu tarihsel konumlanışlarına rağmen Ermeniler yöre halk-

58- *Bkz. K. Ostir. Alarodische Sprachwissenschaft (a monograph), 1922 in German.*

larından olmadıkları dilleri olan Ermenice ile belli ederler. Çünkü Ermeniler bölge dilleri ile yakın akraba olmayan bir Hint-Avrupa dil ailesinden bir dili kullanıyorlardı. Fakat Doğu Ermenileri ateşperestliği ve Mecusiliği benimsedikten sonra Doğu Aryan Ariyaca isimleri kullanmışlardır. Nitekim kral '*Tigran*' adı köken olarak, Ariyacaydı. Ateşperestlikte "*Su dökme bayramı*" olan "*Ābrīzagān*"dan adını türetmişlerdi. Bu festival gününe "*Tīragān*" diyorlardı.[59] Hatta Ariyaca isminden hareket ile Kral Tigran'ın, Kürd kökenli olacağı iddia edilmiştir.

19. yüzyıla kadar İran dil ailesinden olduğu sanılan Ermenice'nin dil bilimlerce ve tarihçilerce daha sonra yapılan araştırma tespitlerinde bu aileden ve yine yakın bölge dilleri olan Kafkas dil ailesinden de olmadığı görüldü. Ermenice konuşan bu halkın yerleştikleri bölgede kendilerinin daha çok aynı bölgelerde -Karadeniz kıyıları hariç- ve güneydoğusunda konuşulan en yakın komşu halkların dili Hint–Aryan: Ariyaca'nın lehçeleri veya günümüz Gürcistan topraklarında konuşulan *Gürcüce* ve kuzey doğularında konuşulan Doğu Aryan *Osetce*'nin de içinde olduğu bölge dilleri ailesinden değildi. Hint-İran Aryan dillere rağmen Ermenice'nin MÖ 3000 yıllarından daha önce erken Hint-Avrupa dil ailesinden ayrılmış olduğuna dair tespit var.[60]

Ermenice'ye dair, ayrı bir öbek dil olarak yapılan tanımlamalar da günümüz dil uzmanlarının getirdikleri yeni bir tespittir. Bu tespitlere göre Ermenice dilinin Hint- Avrupa dillerinin *Satem Grubuna* girdiği kabul edilmektedir. Aynı zamanda fonetik ve garamer açısından

59- *Bkz. http://www.İranicaonline.org/articles/abrizagan. Biruni, Kronoloji, s. 218, 221, Mary Boyce, "Abrizagan," Encyclopaedia İranica, Online Edition, 1982, available at.*

60- *Üstelik MÖ 6. yüz yıllarda Ariyaca'nın lehçeleri olan Medce, Persçe ve Osetce o dönemler henüz birbirinden kopuk ayrı diller olarak dahi görülmemiştir. Bazı araştırmacıların Medce'nin Avesta Zendcesine, Ariyaca'nın yazım dili olan Pehleviceye yakın olduğunu söylese de Doğu Aryan halkların dillerindeki değişim ve gelişim ve birbirlerinden kopuşları dönem itibari ile hala kestirilememektedir. Çünkü bu toplumlar yazılı medeniyeti bölgede en son yaşayan toplumlardır. Yine yazılı tarihte MÖ 400'lerde ünlü Yunanlı tarihçi Herodot bu toplumların hala ayrıştırılmasının güç olduğunu Med ve Persler ile ilgili açıklamalarında belirtir. Hem dönem tarihçileri hem de yaşadığımız yüzyılın dil bilimcileri de yaşanan milat öncesi İran topluluklarını bir arada ortak dil içinde olduklarını ileri sürmekteler.*

zamanla komşuları Kafkasya dilleri ile ortak özellikler kazanmıştır. Hurriler, Medler ile karışımları sonucu ortak yeni bir kimliksel görünüm zamanla oluşmuştur. Özellikle 20. yüzyılın başlarında ağırlıkla öne çıkan Batı Ermenice ile Doğu Ermenice arasındaki farklılıklara dair dilbilimcilerce yapılan tespitlerde; bu farklılığın, Ermenilerin bulundukları bölgelerdeki diğer topluluklar ile kültürel ilişkisinden kaynaklandığı ortak genel bir düşüncedir. O halde Ermenice'nin kendi başına Hint-Avrupa dil ailesinden olduğunu peşinen dikkate alarak tarihsel tespitler ileri sürülebilir. Yani tarih öncesi Ermenice Hint-Avrupa dil grubundan ayrılarak oluşan başlı başına eski tarih öncesi bir dildir. Bu nedenle onların Hint-Avrupa dili konuşan Friglerin, muhtemelen Antolia'da Urartulu Hurri'lerin beş yüzyıllık yönetimi altında kalışları sonucu oluşan Ermenice dili olduğu öne sürülmüştür.

Bölgenin komşu diğer halkları Kafkas halkları ise, dilleri daha çok İber-Kafkas dilleri olarak tanımlanır. Bu diller Kafkasya'nın yerli halklarının konuştuğu ve bellibaşlı dünyanın kategorik dil aileleriyle yakınlığı olmayan ayrı bir kategorik ailesel dil grubudur. Bu tespitler Ermeni dil bilimciler tarafından da yapılmıştır. Fakat Ermenice bu diller ile bölgeye sonradan yerleşen diğer halkların dilleri ile ortak doğal karışım ve asimilasyonları yaşamışlardır.

Sâsânî vasalı Ermeni Kral *Vramşapuh* (MS 389-415) döneminde, Ermeni harflerinin yaratılması ve ulusal okulların açılması konusunda *Sahak Partev ve Mesrop Maştots*'a destek olarak, ülkenin aydınlanması konusundaki çalışmalarında onları teşvik eder. Yönetim sisteminde beylerin konumları ve görevlerinin belirlendiği Ermenistan'ın yeni "*Tahtyazısı*", *Vramşapuh* tarafından düzenlenir ve İran sarayına tasdik ettirilir. *Mesrop Maştots*, MS 361 yılında *Taron Eyaleti*'nin (Muş) *Hatsik veya Hatsekats Köyü*'nde doğar. Gençliğinde, çok iyi derecede Yunan ve Asur eğitimi alır ve dönemin başkenti *Vağarşapat*'a gelerek, Ermenistan kralının sarayında hizmete alınır. Maştots vaizlik görevine bir süreliğine ara vererek Vağarşapat'a döner ve katolikos Sahak Partev'in de Ermeni harflerinin oluşturulması gerektiğini düşündüğünü öğrenir. Kral Vramşapuh'un yardımıyla, "*Danielyan*" olarak anılan Ermeni harflerini getirtir. Fakat bu harflerin, Ermeni vokal sistemine uymadığı konusunda kanaat getirirler. Mesrop

Maştots, Ermeni harflerini yaratmak amacıyla, öğrencileriyle birlikte Asur'un Amid (Diyarbakır), Edessia (Urfa) ve Samosat (Adıyaman) şehirlerine gider, yabancı dillerde yazılmış olan elyazmalarını inceler, Asurlu ve Yunan bilgelerle görüşerek, 405 yılında Ermeni harflerini yaratır. Alfabenin 36 harfi, Ermeni vokal sistemini ifade etmek için tamamen yeterliydi. Bizans yönetimi altında bulunan Ermeni topraklarında da Ermeni okulları açılır. İlk Ermeni okullarından biri, Ermenistan'ın doğu bölgesinde (Artsakh, Karabağ) bulunan Amaras manastırında açılmıştır. Mesrop Maştots, Gürcü ve Ağvan (Kafkas Albanları, günümüz Dağıstan bölgesinde bulunan eski bir devlet) alfabesi oluşturma konusunda da önemli çalışmalar yapmıştır. Gürcistan ve Ağvan ülkesine yaptığı seyahatlerde, yerel bilge kişilerle görüşerek, Gürcüler ve genellikle Ağvan olarak anılan Gargaralılar için alfabeler oluşturur. Ayrıca dini ve edebi eserlerin yeni alfabe ile yazımına girişilir. Mesrop Maştots ve *Sahak Partev*, öğrencileriyle birlikte İncil'in, gerçekten de benzersiz bir çevirisini gerçekleştirirler. Bu çevirinin, araştırıcılar tarafından "*Çevirilerin kraliçesi*" olarak anılmış olması tesadüf değildir. İncil'den sonra, Eski Dünya'nın çok sayıda ünlü yazarların eserlerinin çevirisine başlarlar. Tarihçi Leo, bu faaliyetleri irdelerken, haklı olarak kendi elleriyle Ermenileştirdikleri kilise için Ermenice şarkılar yazan ve söyleyen ilklerdir.[61]

ERMENİ DİNİ VE KÜLTÜRÜ

Ermenilerde Doğu Aryanlılar gibi ilk zamanlarda güneşe, aya, ateşe, suya, toprağa, rüzgâra tapar veya doğaya kutsiyet atfederlerdi. *Masis* (Ararat), *Nemrud, Süphan* (Sipan), *Arakaz* gibi alev saçan dağlara, yıldızlara, gezegenlere, burçlara, yalçın kayalara, büyük sulara, güvercin, şahin, kartal, boğa gibi hayvanlara, *Sos* (gümüşlü kavak) gibi ağaçlara hayali tanrılara, iyi ve kötü ruhlara taparlardı. Horenli Movses, Şamran'ın, yanında öldürülmüş olduğu söylenilen Kaya'nın, kutsallaşmış ve Ermeniler tarafından tapılmış olduğunu yazmaktadır. (Geçmişte bazı Ermeni toplulukların yaşadığı bölgelerde alevi inan-

61- *http://www.findarmenia.com/arm/history. Çeviren: Diran Lokmagözyan.*

cında olan Kürdlerde de bu türden doğa tapıcılığı gözlemlenir. Dersim, Erzincan, Batıda Elbistan ve Kürecik dağlık Alevi Kürd köylerinde özellikle bu itikat görülür. Ermeniler ibadetlerini açıkça yaparlardı. İlk zamanlarda belirli tapınakları yoktu. Güneşe, aya, genellikle sabahları dağ tepelerinde tapınılırdı. Ermenilerin kiliselerinin hala doğuya dönük bulunması, ayinlerde o yana dönerek yakarmaları, güneşe ait ilahiler okunması, güneşe *Arekak* yani, *Ar-ek-akn* (Allah'ın bir gözü) denilmesi bu zamandan kalmadır.

Önceleri Ermenilerin yaşadıkları bölgelerindeki komşu halklar ile dini inanç ayrılığı ve ortaklıkları hep birarada olduğu genel bir görünümdü. Anlaşıldığı kadarıyla dinin merkezine olan uzaklık o bölge halkı için eski inançlarına yakınlığını gösteriyordu. Doğudan batıya bu dini görünüm genellikti. Nitekim bu durum merkezi Ateşperest ve daha sonra Zerdüşt inancını benimseyen Doğu Aryan devletlerin hoşgörü politikası ve hâkimiyet gücü ile parelel gelişmişti. Pagan ve İran etkisi ile Ateşperesti ve Zerdüştü inançları olan Ermenilerin kendi yerel itikatlerinde de diğer Doğu Aryan halklardan inanç farklılıkları taşıdığı net görülüyordu.

Hıristiyanlık öncesi Batı Antolia ve Yukarı Fırat Havzası Ermenileri çok tanrıcı ve Mecusi dini kimlik içinde görünürken Doğu Ermenilerin inancında Ateşperest-Mecusi itikatleri baskındır. Daha güneyde Sami ve Sümer kökenli tanrılara da tapım olmuştur. *"Ermeni Zerdüştliği (Mecusiliği) temelde Hint-Avrupa kökenli dini geleneklerle, İran dinleri, Hint dini, Yunan dini ile ilişkili olarak ele alınmıştır. Ayrıca Ermenilerin yaşadığı coğrafya ile ilgili olarak Urartular, Babil merkezli Sümer-Akkad dinleriyle ilişkilendirilmişlerdir."*[62] Bu nokta itibariyle sonuç olarak Ermenilerin Hıristiyanlık öncesinde büyük oranda İran'dan etkilendiği kuşkusuz, bu bağlamda Ermenilerin Hıristiyanlık öncesi tanrılarını şu şekilde sıralamak mümkündür; '*Ahuramazda: Zeus, Jüpiter, Mihr: Hephaistos, Vulkan, Anahit: Diana, Artemis, Nane: Athena, Minerva, Astgik: Aphrodite, Venüs, Vahakn: Hercule, Tiur, Dir: Mercure, Hermes. Vs.* Ermeni yazar *Sandalgiyan*, Ermenilerin milli yazarlarının 14 tane tanrı ve tabiatüstü varlık-

62- *Bkz. Rene Grousset, Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, Çev: Sosi Dolanoğlu, İstanbul. Aras, 2005, s. 116.*

tan bahsettiklerini, bunlardan üç tanesinin (*Arlezk, Kack, Dragonlar*) topluluk ifade ettiklerini belirtmektedir. O, bu tanrılar grubuna, *Hayk, Aray ve Vanand*'ı da dâhil etmektedir. *Sandalgiyan*; Ermeniler arasında yaşayan tanrıları kökenlerine göre şöyle gruplandırmaktadır; 1) *Milli olduğu ifade edilen Tanrılar*; Amanor, Kack, Hayk, Aray, Dragon'lar (Toprağın ürünlerini çalan Ejderhalar-Canavarlar), Güneş ve Ay. 2) *Doğu Aryan kökenli Tanrılar*: Aramazd (Ahura-Mazda), Anahita, Mihr (Mithra), Tir, Vanand. 3) *Hint kökenli Tanrılar*: Vahakn (Vahagn) 4) *Sümer-Akad kökenli Tanrılar*: Astlik (Astgik), Nane, Azlezk(ler) 5) *Suriye-Fenike Semitik kökenli Tanrılar:* Ber Samin, Ba'al. Fakat her ne kadar bu tanrıların çoğunun Doğu Aryan ve İran kökenli olsalar da diğer mitolojik varsayımlar itibariyle Ermenilerin sadece bu tanrılarından etkilendiğini söylemek doğru değildir. Batıdaki; Kapadokya, Sivas, Klikya ve Malatya-Elazığ Ermenilerin Doğu Aryan ve İran tanrılarının yanı sıra Frig, Yunan, Hint ve Roma'dan da büyük oranda etkilendiği görülmektedir. Ermeniler nitekim Grek ve Latin (Yunan ve Roma) tanrılarına saygı duymuş ve mabetlerinde onlara yer vermiştir. Bunların yanında onlar, daha güçsüz başka tanrılara ve 'varlıklara' saygı göstermekten de geri kalmamışlardır. Bu noktada Tanrı kelimesine yüklenen anlam üzerinde durulabilir.

İlk dönemlerde Ermenilerin ataları Hint-Avrupa dil ailesinin, Thrako-Frigya dillerini konuşanlarla akraba olan bu toplulukların diğer ilgili topluluklara benzer bir inanç yapısına sahip olduğu tahmin edilmektedir. Bu inanç biçimi çok tanrılı idi. Göç ettikleri Küçük Asya'da zamanla çoğunluğu Batı ve Doğu Aryan ve Kafkas Hurri kökenli çevre kavimlerin kültürünün etkisinde kalan Ermeni kültürü, özellikle MÖ 12. ve 10. Yüzyıllarda Hitit kültüründen etkilenmiştir. Örneğin Ermeni dini ve mitolojisinin önemli figürlerinden efsanevi kahraman *Tork* ile *Hitit* mitolojisindeki *Tarhundas* benzer hikâyelerinde olduğu gibi efsanesi ile anlatılır. Ermenilerin yoğunlukta oldukları Van ve Muş dolaylarında onların eski inanışlarına dair çeşitli ipuçlarına rastlanmıştır. Bulgular Ermenilerin Urartu kültürü etkisini de barındırdığını ortaya koymaktadır. Örneğin, Muş dolaylarında kült merkezi bulunan tanrı *Vahagn*'ın Urartu mitolojisindeki tanrı *Teişeba*'nın çoğu özelliğini asimile etmiştir. Ermeniler kendilerine özgü karakterlerini korumakla birlikte yerel diğer Aryan kavimlerin ve çeşitli Antolia uygarlıklarının

inanç ve mitolojilerinden etkileşime girmişlerdir. Ermeni mitolojisinde zamanla Ermenilerin daha sonraki dönemlerde dini anlamda odakları Zerdüştlük olmuştur. Ermeni kabileler bölgeye yerleşmelerinden sonra çok kısa bir zaman içinde aynı bölgede yaşayan Doğu Aryan kabilelerin itikatlarını benimsemeye yönelmiş oldukları görülüyor. Altıncı yüzyılda oldukça çok siyasi olay olmuştu. Batıdan bölgeye ilerleyen Yunan kuvvetleri ve doğuda yükselen ve büyüyen bir güç olan Medo-Persler nedeni ile bölge oldukça rahatsız oldu. Medya'da MÖ 559 Ahameniş Hanedanı tacı devraldı. Doğu Aryan devletler Medo-Persler Ermeni topraklarına ve Urartu'ya saldırdılar. Fakat Medo-Perslerin bu egemenliği, Ermenilerin hâkim oldukları bölgelerde yerel Doğulu Aryan kabileleri asimile etmesini durduramadı. Ermeniler yerel kabilelerin dil, kültürel ve dini mirasını zorladı. Karşılıklı etkileşim içinde Ermeniler Doğu Aryanların Mecusi inançlarını edindiler. Mecusiliği benimsemelerine rağmen Gürcüler, kültürel kimliğini korumak bakımından Ermenilerin bölge egemenliğine tahammül etmeyen ve uzak durup kendini koruyan bölgedeki tek kabile oldu. Ermenilerin tapındığı tanrılar ve özellikleri çevre inançlardan etkileşimi ortaya koymaktadır. İran etkisi daha eski ve yoğundur, öze daha yakındır. Armenia bölgesi tapınışlarında Helen döneminde gerçekleşen bir Yunan etkisi vardır ancak İran etkisine göre daha yüzeyseldir. Erken Ermeni kaynaklarının verdiği bilgiler Putperest Ermeni tanrılarında bir panteon olduğunu göstermektedir. Ancak bu panteonun mitolojik boyutuna dair veriler bulunmamaktadır. Ancak tanrı *Aramazd*'ın (Ahura-Mazda) bu öne çıkışı devletin onu öne çıkarması ve bütün bölgelerde etkin kılması ile ilişkilidir. Aramazd'a her bölgede, her başkentte tapınılan bir tanrı olması '*tanrıların babası*' sıfatının anlamını ortaya koymaktadır. Kraliyet üyelerinin Aramazd'a diğerlerine göre daha fazla ilgi göstermeleri de Tanrıların kralı olduğunun işareti sayılır.[63]

Yukarı Fırat ve Murat suyu havzası Doğu Aryanların baş tanrısı Mithra'ya tapım şekli bölgenin inanç biçimiydi. Bu yörelerde yaşayan Ermeniler de aynı inancı bir şekilde benimsemişlerdi. Dini âyinleri daha çok Doğu Aryan halklar ile aynı idi. Doğudaki Aras havzası

63- *Bkz. Canan Seyfeli "Ondokuz mayıs üniversitesi ilahiyat fakültesi dergisi" - 2011+ sayı: 30 s.146*

Zerdüşt Ermeniler ise tanrılarına dair en genel ve temel bilgiyi kendisini kralın yazıcısı olarak takdim eden *Agatangeğos* vermektedir. Verilen bilgiye göre sekiz tane önemli tanrı vardır. *Aramazd (Ahura-Mazda), Anahita, Mihr (Mithra), Nane, Tir, Barşamin, Astğik ve Vahevanyan.* İran Sâsânî Kralı II. Hüsrev'in Ermenistan'ı ziyaretinde bu tanrıların sunaklarına kurban kesilmesi emri verilmiştir.[64]

Romalı tarihçi *Strabo* (Cografya 11.13.9, 11.14.6 adlı eserinde) Ermeni kabilelerinin Medlerin aynı dinî âyinleri ve geleneklerini takip ettiğini ki bunun Perslerinkiyle aynı olduğu ve aslında Perslerin yaşam tarzının kaynağının da Medler olduğunu yazmaktadır. Ermeniler zamanla dini ve mitolojik alanda Med ve Perslerin etkisinde kalmışlar ve özellikle Zerdüştlüğü kendi farklı inançları olarak benimsemişlerdir. *Ermenilerin Zerdüştlük inancında tanrı* panteonunda tanrıların babası Aramazd'ın en etkin olduğu, Ermenilerin başta İran olmak üzere çevre kültürlerden etkilendiği, tanrılara ait kültün modern Erzincan, Muş ve Erivan çevresinde diğer yerlere göre daha baskın olduğu sonucuna varılmıştır. Ünlü araştırmacı yazar *Barney ve Lang, "The People of the Hills"* adlı eserinde Ermenilerin dini inançlarını şu şekilde özetler: "*Eski Ermenilerin inançları arasında en evrensel olanı Mithra kültüydü. Mithra bir yandan güneş, yani Helios ile diğer yandan Apollon ve Hermes ile eşdeğerdi. Özgün olarak bu tanrı, Ahura-Mazda'nın yandaşı olarak savaşan bir ışık kaynağı, bir tür melek biçiminde kabul edilmişti. Mithra'nın savaşçı niteliğini daima koruduğu anlaşılmaktadır... Mithra Bayramları, Mithrakanalar, İran'da her yıl yedinci ayın on altıncı gününde kutlanırlardı. Bu bayram, değişiklik geçirmiş haliyle, İslam'ın doğuşuna kadar devam etmiştir.*"

Ermeniler Zerdüştlükteki Aramazda'nın ana kült merkezi Ani'deki bir tapınakken, Semitik *Ba'al* ve *Şamin* kökenli *Barşamin*'in de Ani yakınlarındaki bir köyde küçük bir tapınağı bulunmaktaydı. Din tarihçileri genellikle Ermenilerde ikisinin birbirine çağrışım yapmasının bunun sebebi olabileceği yorumunu getirmişlerdir. Nitekim Kapadokya yakınlarında bulunan bir kitabede *Bel (Ba'al)* ile Zerdüştlük dininin evlenişi tanımlanmıştır. Aramazd, Batı Aryanların tanrısı *Zeus* ile eşleştirilirken özellikleri de etkin olmuştur. II. Makkabiler kitabında Zeus, eski Erme-

64- *Bkz. Agat'angeğos, ,Patmut'ivn Hayots; CXIV/1-3.*

nice Kutsal Kitaplarına Aramazd olarak çevrilirken bu sıfatın 'yabancıların koruyucusu' anlamında kullanılmıştır.[65] Kutsal Kitap'ın Yunanca'dan Grabar Ermeniceye çevirisinde, II. Makkabiler 6: 2'de Zeus aynı kelimelerle çevrilmiştir. Tam olarak *'hivraser Ormzdakan dits'n vanatri'* şeklindedir.[66] Yunan tanrısı Zeus'un bir ismi olan Jupiter (Jupiter, Zeus pater) Aramazd şeklinde çevrilmiştir.[67]

Aramazd'ın temel sıfatı, tanrıların babası konumudur. Dolayısıyla Yunan tanrılarının babası Zeus ile özdeşleştirilmesi manidardır. Bu özdeşleştirmeyi Herodot da yapmıştı. Zeus isminin erken Ermeni kaynaklarında kullanılan biçimlerinden biri de Dios'tur ve Ari gelenekteki gök tanrısı *Dieus* (Hintlilerde Dyaus) ile benzerliği dikkat çekicidir.[68] Bununla birlikte erken Ermeni kaynaklarında *dits (dik', diok')* kelimesi *tanrı* anlamında bütün Zerdüşt tanrıları için kullanılmaktadır. Burada Ari gelenekte olağan bir durumu, gök tanrısının *"baba"* şeklinde tanımlanmasının kaybolup sadece *"baba tanrı"* biçimiyle kaldığını görüyoruz. *Dits* kelimesiyle Zerdüşt tanrıları, yani iyi olanlar ifade edilmiştir. Kötü güçler, kötü ruhlar, şeytan, kötü olan ise *dev* (Zerdüştlükte *div-deva*) kelimesiyle anlatılmıştır.[69] Aramazd'ın yanı sıra tapınılan daha küçük tanrılar da vardı. Bu tanrı ve tanrıçaların belki de en göze çarpanı Pers mitolojisindeki Anahita'nın Ermeni mitolojisindeki dengi olan *Anahit* idi. *Artaxata* gibi çoğu antik Ermeni sitelerinde rastlanan kızıl balçıktan yapılmış heykelciklerde betimlenenin de olduğu düşünülmektedir. Zerdüştlüğün barındırdığı dualistik yön Ermeni inancında da mevcuttu. Ahura Mazda karşısındaki daha güçsüz ama bağımsız olan düşman ve şeytanî ruh, Zerdüştlükteki *Angra Mainyu* ve daha sonraları *Ehrimen* Ermenice'de iki farklı şekilde anılırdı: *Arhmn ve Haramani*.

65- *Bkz. Agat'angeğos, Patmut'ivn Hayots; CXIX, s. 1702, 17n.*

66- *Bkz. (Astuatzaşunç Matean Hin yev Nor Ktakaranats, Hator Yerkrord, T'arg: 11. Hovhannu Zohrapean, Venedik, 1805, s. 624.*

67- *Bkz. (Eusebius, Church History, II/6. s. 56; Yevsebios Kesaratsi, Patmut'ivn Yekeğetsioy, II/6, s. 88.*

68- *Bkz. Mircae Eliade, Dinler Tarihi İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi, Çev: Mustafa Ünal, Serhat Kitabevi, Konya, 2005, ss. 110-5.*

69- *Bkz. R'uben Serobi Ğazaryan, Grabari Bar'aran, Ant'ilias-Libanan: Kat'oğikosut'yun Hayots Metzi Tann Kilikioy, 2004, ss. 372-4, 379.*

Mecusiliğin Ermeni coğrafyasında görünümü karmaşıktır. Zerdüşt Ermenilerin yaşadıkları coğrafyanın Erzincan, Muş ve Erivan çevreleri tapınak ve tapınım itibariyle merkezi konumdadır. Erzincan ve çevresinde tanrı *Anahit*, Muş ve çevresinde tanrı *Vahagn* ön palana çıkmaktadır. Aras boylarında tanrı *Artaşat* ve çevresindeki Ermeni başkentlerinde ise en belirgini *Aramazd*'dır. *Anahita* da tanrıça olarak her alanda yer alır. Ateşperest ve Zerdüşt-lerin *Mithra*'sı Ermenice'de *Mihr*'dir. Ermenice'de güneş (*areg, aregak, arev*) anlamında *Mihr* kelimesi de kullanılmıştır. Tanrı Mihr, ateş ve güneş tanrısı diye vasıflandırılmıştır. Buradan hareketle Ermeniler arasında günümüze kadar devam eden, ateş yakılarak etrafında dönüldüğü, yeni çiftlerin üzerinden atladığı vakit çocuklarının Hurilere (ateş çocuklarına) benzeyeceği, böylece kötülüklerden arınılacağına inanılan on dört şubat kutlamaları (Terıntas; *Tear'nındar'ac*) ile de ilişkilendirilmiştir. Tanrı Aramazd'ın (Ahura-Mazda) tanrıların babası şeklinde tanımlanmasının diğer bir boyutu da diğer tanrıların onunla tanımlanmış olmasıdır. Bu meyanda *Anahit, büyük ve asil Aramazd'ın evladı*' (*tznund*=ondan doğmuş anlamında), tanrıça *Nane* Aramazd'ın kızı (Dustr), tanrı *Mihr* Aramazd'ın oğlu (vordvoyn Aramazday), tanrı *Tir* Ormizd'in yazıcısı, Divan diye isimlendirilerek tanımlanmışlardır[70] Tanrı Aramazd'ın kızı, bakirelerin koruyucusu ve Mihr'in karşıtı olduğu düşünülen Tanrıça *Nane* hakkında erken Ermeni kaynakları çok fazla bilgi vermezler. O'nun ismi *Agat'angeğos*'ta Nane şeklindedir. Tarihçi *H'orenatsi* ise onu, Yunan tanrıçalarından Athena ile eşleştirmektedir. Aramazd'ın kâtibi, yazıcısı, yani Divan'ı tanrı Tir (Dir)'in ismi *Agat'angeğos*'a göre bu şekildedir. *H'orenatsi* ise Helen etkisini gösteren tanrıları isimlendirme usulünde O'nu Apollon ile ilişkilendirmiştir. Tanrı *Tir* (Dir)'in ismi birçok biçimde Ermenice insan ve yer isimlerinde yaşatılmıştır. *Tribaz, Trdat, Tiran, Tirots, Tiratur, Tirit*' gibi şahıs ve *Tirakatur, Tirar'iç* gibi yer isimlerinde onun izine rastlanmaktadır.[71] Ayrıca Ermeni takviminin dördüncü ayı *Tre* (Dre) diye isimlendirilmiştir. " *Eski İran'da zaman tanrısı Zurvan'ın isminin anlamının baht (bah't)*

70- *Bkz. Agat'angeğos, Patmut'ivn Hayots;, CVIII/4-5.*

71- *Bkz.* Tağavaryan, *a.g.e. s. 75.*

olduğunu Aziz Sahak'ın öğrencilerinden Yeznik Koğbatsi'den öğreniyoruz. Onun yazgıcılık özelliği anlaşılmaktadır."[72] Ayrıca Zurvan'ın ismi Drva şeklinde söylendiği de olmuştur.[73] Tanrı Tir (Dir) bu özellikleriyle tanrı Zurvan'ı çağrıştırmaktadır. Tanrı Vahagn erken Ermeni kaynaklarında en detaylı bilgilerin verildiği tanrıların başında gelir. *Agat'angeğos,* O'nun ismini bu şekilde verirken ejderha terbiyecisi (*vişapakağ*) sıfatını da ekler.[74] İsmi, hem *P'avstos Buzand* hem de *H'orenatsi* tarafından Yunan tanrısı Herakles (Herkül) ile benzeştirilmiştir.[75] Tanrı Vahagn'ın tapınağı *Taron* (Muş) eyaletinde *Aştişat* denen yerdeydi. Bu tapınağın odalarından biri Tanrı *Vahagn*'ın sevgilisi tanrıça *Astğik*'e aitti. "Tanrıça Astğik'in bayramı Temmuz ayının ortalarında kutlanırdı. O'nun su tanrısı olduğu ve Ermenistan'ın çeşitli bölgelerinde bulunan balık formundaki vişapların (dragon-ejder) ona ait olduğu ileri sürülmüştür. Bir söylenceye göre Astğik geceleri nehirde yıkanırken delikanlılar onu seyretmek istediğinde etrafını sisle kaplamıştır. Böylece "*mşuş*" denen sisten dolayı bölgeye "*Muş*" adı verilmiştir.[76] Muş'taki bu tapınak Vahevanyan diye anılıyordu. Sonradan kiliseye döndürüldü. Ancak Zurvanla ilgili oldukça geç bir döneme ait kaynaklarımız Zurvan'ın dönüşümüne dair belirgin izler taşımamaktadır. Erken Ermeni kaynaklarında *Barşamin* şeklinde bir tanrı kaydedilir. *H'orenatsi*'nin Yunan tanrıları ile ilişkilendirmediği tek tanrı O'dur. Buna karşın Barşamin'i Mezopotamya ile ilişkilendirmiştir.[77] Mezopotamya ile ilişkilendirilmesi ve isminin benzerliğinden dolayı Barşamin, Suriye-

72- *Bkz. Yeznik Koğbatsi, Yeğtz Ağandoys, II/1.* Ayrıca bkz. *(Mircae Eliade, Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 2 Gotama Budha'dan Hıristiyanlığın Doğuşuna, Çev.: Ali Berktay, İstan-bul: Kabalcı Yay., 2003, ss. 358-361.*

73- *Bkz. Jozef Wiesehöfer, Antik Pers Tarihi, Çev: M. Ali İnci, İstanbul: Telos Yay., 2003, s. 156.*

74- *Bkz. Agat'angeğos, Patmut'ivn Hayots;, CXIV/2.*

75- *Bkz. P'avstos Buzand, ,Patmut'ivn Hayots;, III/14; H'orenatsi, Hayots Patmut'ivnî, II/12,14.*

76- *Bkz. Seropyan, a.g.e. s. 102-103.*

77- *Bkz. Agat'angeğos, 'Patmut'ivn Hayots;, CIX/1-3.; H'orenatsi, Hayots Patmut'ivni, II/14.*

Fenike kökenli, göklerin efendisi Tanrı Baal-Şamin ile karşılaştırılmıştır.[78] Barşamin Tapınağı *Daranalik* (*Daranağeats*) eyaletinde *Tordan* köyündeydi. Burası muhtemelen *Ani* (Kemah) kalesinin karşısında nehrin diğer tarafındaydı. Aziz Grigor tapınakları yıkarken buradan başlar ve sonra Ani'ye geçer.

MECUSİ TAPINAK VE DİN ADAMLARI; MAJANLAR (MAGİLER)

Ermeni tapınakları sık sık kült heykelleri barındırmaktaydı. Bu heykellerin batıda Yunanlı ustalara yaptırılıp tapınaklara yerleştirildiğini Arsak Kralları'nın yazışmalarından biliyoruz. Bu tip tapınaklara Ermenice "*bagin*" yani *"tanrının mekânı"* denirdi. Tüm Ermeni tapınaklarının, diğer Zerdüştlük odaklı tapınaklar gibi, ateş sunakları bulunurdu. Zerdüştlükte ve Paganlıkta çok önemli bir yere sahip ateş sunağı ve temel aldığı ateş, ışık gibi kavramlar Ermeni dininde de paralellik arz etmekteydi ve kavramlara inanış ile ortaya konan âyinler temelde aynıydı. Bunların dışında Ermeniler Doğu Aryan Mecusi bayramı *Newroz*'u/Yeni Yılını ve kış ortasındaki *Ateş Şöleni'ni* de kutlarlardı.

Tapınaklar ve tanrılar ilişkisine baktığımızda bir tapınak, belli bir tanrıya adanmış olsa bile başka tanrıların da orada tapınak ya da sunağının olduğunu yine Emeni tarihçilerden öğreniyoruz. Ermeni dönem tarihçisi *H'orenats*'nin verdiği bilgiye göre, *"Tapınaklar Medli rahipler Majanların (Magilerin) denetimindeydi. Tapınakların idaresinin k'urm denen kâhinlerce idare edildiğine dair bilgiler vardır. Ani'deki tanrı Aramazd'a (Ahura –Mazda) başkâhin (k'rmapet, Ariyaca Mobed: başrahip) olarak krallık ailesinden Ermenice'de Majan (Ariyaca: Magan, Medli Magi bir rahip) diye birisi tayin edilmiştir.*[79] Daha sonra Majan/Magan sunaklar şehri Bagavan (Bagrevand, Eleşkirt)'a başkâhin iken öldürülür ve orada mezara yerleştirilir. Başka bir yerde ise yine Anili bir Maji kâhinden bahsedilmiştir.[80]

78- *Bkz. Sandalgian, a.g.e. ss. 777-778; Ayrıca bkz. TağavAryan, a.g.e. ss. 80-81.*

79- *Bkz. H'orenatsi, 'Hayots Patmut'ivnî, II/53.*

80- *Bkz. H'orenatsi, Hayots Patmut'ivnî, II/48.*

Görüldüğü üzere Zerdüştlük döneminde Doğu Aryan devletlerin (Med, Pers, Part ve Sâsânî) hâkimiyetindeki topraklarda daima Medli Magiler Ateşperestliğin ve Zerdüştlüğün dini görevlerini ve kâhinlikleri yerine getiren rahiplerdir. Diğer bir husus, *Eleşkirt,* Urartular döneminde ünlü *Rusahanili*/Toprakkale kalesi ile kendini duyuran bu kent idi. (Ermenice: *Valeşkerd*/Eleşkirt/*Alashkert* buraya Kürdçe: *Bagrevand*/Zétikan denmektedir.) Rusahanili kenti Milattan Önce 735 yılında Asur Kralı III. Tiglat-Pileser'in Tuşpa'ya saldırısından sonra savunulması daha kolay olduğu için kurulmuştu. Şehiri Kral Rusa kurarken buraya dini bir tapınak da yaptırmıştı. Daha sonraki dönemlerde bu tapınak kültü diğer dinler tarafından kullanılmış oldu. Ermeni Arsaklar döneminde buraların Medli Magi rahipleri tarafından idare edildikleri anlaşılmaktadır. Arsaklar döneminde de Mecusi dini bir merkezdir. Bu defa Mecusiliğin buradaki Mecusi rahipliğini yine Med soylu Magi Kürdleri yapmaktadır. Tıpkı bu gün bölgedeki Kürd şêxlerinin etkinliği gibi o dönemde bu türden etkinlikler başka bir dini kimlik olan Ateşperestlik/Mecusilik içinde görünür.

Magi din adamları anlaşılan bütün tapınaklarda görevliydiler. Onlar krallık ailesi için önemi açık olan Aramazd'a ait Ani tapınağında krallık sunularının yapılmasını da yönetmesi anlamlıdır. Kralın zengin sunumları arasında, *beyaz tosun, beyaz koç, beyaz at, beyaz katır* ya da domuz kurbanından bahsedilmesi bu sunuların Aramazd'a da yapılabileceğini göstermektedir. Canlı kurbanlar yanında cansız sunu olarak, *altın ve gümüş ziynet, sırmalı ve püsküllü ipek kumaş, altın taçlar, gümüş altarlar, kıymetli taşlarla süslü güzel vazolar, parlak kumaşlar*' takdim edilirdi. Ayrıca bunlar heykelleri süslemekte kullanılırdı. Bunlar kıymetli eşyalar olup tapınaklara bağış, hibe niteliği de taşımaktaydılar. Ayrıca savaşta elde edilen ganimetlerin beşte biri ve gösterişli hediyeler tapınaklara bağışlanır, kâhinlere–Magilere-hediye olarak verilirdi. Bu tür kıymetli hediyelerin kral ve krallık ailesi, ordu kumandanı gibi ileri gelenler tarafından sunulması akla yatkındır.[81]

Magi rahiplerin Ermenilerin din adamları olduklarını kanıtlayan diğer bir olay Magiler'in Roma'ya ilk ayak basışları olayıdır. Roma

81- *Bkz. Agat'angeğos, Patmut'ivn Hayots;, I/12. Tapınaklara yapılan sunular ve bağışlar için bkz. (A.g.e. V/2, CVIII/12, CIX/8)*

İmparatoru *Nero*'nun taç giyme törenleri sırasındadır. Ülkesini Roma topraklarına katmaya gelen Arsak Kralı I. Tiridat, MS 66 yılında, yanındaki Magi rahipleri ve 3000 Partialı atlı ile birlikte bir törene katılmış, Kral Nero'ya hitaben; "*..ben size, Mithras'a yaptığım gibi, tapmaya geldim*" demişti. Tiridat'in bundan beklentisi, Roma gibi bir süper devletin başına geçmekte olan Nero'nun Mithra mezhebini yaymasını sağlamaktı veya güçlü Pers İmparatorluğuna karşı korunma sağlamaktı. Her ne olursa olsun, Tiridat'ın bu tercihi ile Ermeniler, diğer Doğu Aryanlar ile yollarını tamamen ayırmış oldular. Öte yandan Roma Kralı Nero bu dinle gizliden de olsa ilgilendi, Magilerden tapınma ile ilgili bilgiler aldı ve kendisini halka "*Güneş Tanrısı*" olarak taptırdı.[82]

HIRİSTİYANLIK SONRASI ERMENİLER

Ermeniler Hıristiyanlığın bölgede gelişimi ile birlikte başkalaşmayı dini alanda netleştirecekti. Ermeni kavmi yeni dini kimliği ile birlikte bölgenin Zerdüşt ve Pagan kavimleri olan Doğu Aryan kavimlerinden uzaklaşıp daha çok Kafkas ve Batı Antolia'lı Hıristiyan bir kavim görünümüne kavuşacaktı. Tapınakların batıdan doğuya tek tek yıkılışı Hıristiyanlığa geçiş sonrasıdır. Anlaşılan ilk Hıristiyanlığı topluca benimseyen Ermeniler Kilikya ve Kapadokya bölgesi Ermenileri olmuştu. *"Ermenilerin Hıristiyanlığı kabulü Aziz Grigor'un faaliyetleri sonucunda Kral Trdat (III, MS 287?-330?) ve halkın çoğunluğunun toplu olarak din değiştirmeleriyle (MS301) gerçekleşmiştir. Ermeni telif geleneği Hıristiyanlığı kabullerinden sonra V. Yüzyıl başlarında (MS406) Aziz Mesrop Maştotz, dönemin ruhani lideri Aziz Kat'oğikos Sahak (öl. MS439)'in ve onların öğrencilerinin çabalarıyla icat edilen, sonradan Maştotz Alfabesi şeklinde isimlendirilen faaliyet ile birlikte başlamıştır."*[83]

82- *www.bilgin.nu/books/zarathustra/2.php.*

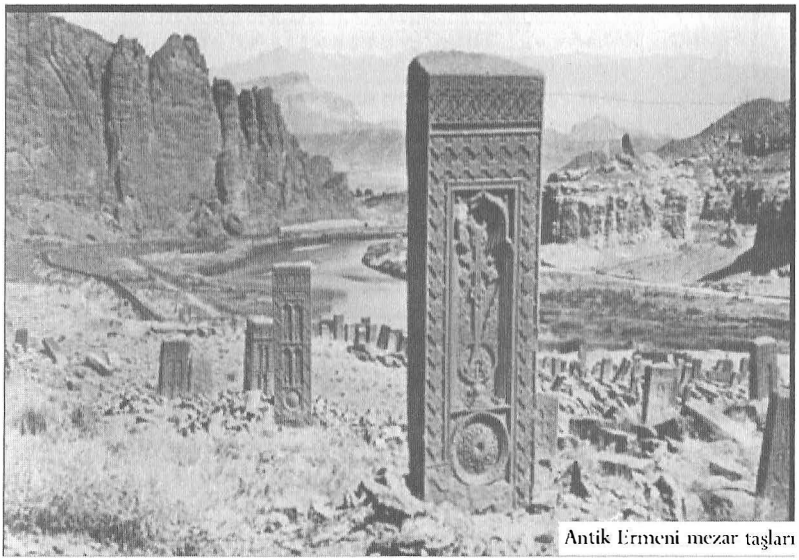
83- *Bkz. Korivn, Vark' Mesropay Vardapetis, Ed.: Zaven Yegavian, Matenagirk' Hayots, I. Hator, V. Dar, Kat'oğikosut'ivn Hayots Metzi Tann Kilikioy, Ant'ilias-Libanan, 2003, ss. 229-257. Canan Seyfeli, "Erken Ermeni kaynaklarına göre Hıristiyanlık öncesi Ermeni tanrılar panteonu, S. 141 "*

4. yüzyılda Aziz Gregor'un Arsak Kralı Tiridates'i Hıristiyan yapmasıyla birlikte bu kral eski Ermeni dinine ve mitolojisine karşı büyük bir yıkıma başlanmıştır. Tapınakları ve eski din ile ilgili diğer motifleri yıkmak amacıyla silahlı bölükler ülkeye yayılmıştır. Eski dinin çoğu yüksek dereceli rahibi yeni inanca geçmektense Sâsânî kralı himayesine girmeyi yeğlemişler. Bununla birlikte bunların sayıları çok küçüktü.

Her ne kadar Hıristiyanlık büyük bir yayılma gösterse de Ermeni inanç, gelenek ve mitolojisi Ermenilerce inanılan Hıristiyanlığı ve ilgili motifleri büyük oranda etkilemiştir. Bugün Ermeni Kilisesi ve folklorundaki çoğu motif ve inanışın izi antik Ermeni dinine kadar sürülebilmektedir. Örneğin çağdaş Ermeni folklorunda yer alan *Grogh* yani "*yazıcı*" nın kökeni, kâtiplik sanatının tanrısı ve semavi kayıtların koruyucusu olduğuna inanılan tanrı *Tir*'e dayanmaktadır. Her ne kadar Ermeni dini ve mitolojisi büyük oranda Zerdüştlüğün etkisi altına girse ve dinî terminoloji, motifler ve figürler büyük oranda değişse de Ermeni dini ve mitolojisi kendi farklılık ve bağımsızlığını da korumuştur. Öyle ki Hıristiyanlığın gelişiyle birlikte eski tapınaklar ve eski dine ait her şey yıkılmaya başlandığında, dönemin Sâsânî İmparatorluğu'na kaçan bazı Zerdüşt inanca bağlı Ermeniler, İran'daki inancın kendi inançlarına olan farklılığı sebebiyle pekiyi uyum sağlayamamışlar ve Sâsânî İmparatorluğu altında da barınamamışlardı. İran'daki inanç her ne kadar temelde aynı olsa da Ermeni inancıyla büyük oranda farklılık arz etmekteydi. Zamanla Ermeni halkının ezici çoğunluğu Hıristiyan olmuştur. Bununla birlikte Orta Çağ yazarları *Arewordik* yani "*güneşin çocukları*" olarak anılan ve hâlâ eski inanca inanan bir Ermeni topluluğundan söz etmişlerdir. Fakat bu mezhep veya topluluğa bugüne kadar ulaşılamamıştır. Bugün Ermeni topluluğu içerisinde bu tip bir mezhep yer almamaktadır. Diğer yandan Hıristiyanlığın Ermeni kavmin arasında oldukça baskın mezhebi dönemlerinin ortaya çıktığı koşullarda *'bir sır dini'* olarak, eski putperest itikatlar ile bağıntılı *Paulikan* adı ile anılan bir din görünür. "*Ermeni milleti arasında miladi VII. yüzyılda Paulikan adlı bir mezhep ortaya çıktı. Aynı yüzyılda Ermenistan'dan sürülen Paulikan mezhebi mensupları Bizans İmparatorluğuna sığındılar ve Pontos yöresine yerleştiler. VII. Yüzyılda Thrakya'ya, IX. Yüzyılda İtalya'ya sürülen Paulikanlar X. Yüzyılda Bizans İmparatorluğu'nun doğusundan tama-*

men sürülüp Thrakya'ya yerleştiler"[84]

Hıristiyanlık öncesi Ermeni tarihi ve kültürüne ilişkin en zengin olanı *Movses H'orenatsi*'nin, "*Hayots Patmut'ivn*" (Ermeni Tarihi) isimli eseridir. Üç kitap (bölüm) halinde günümüze ulaşmıştır. Eser başlangıcından MS 440'lı yılların başlarına kadarki süreci anlatmaktadır. H'orenatsi, kendisini Aziz Maştotz ve Aziz Sahak'ın öğrencileri arasında göstermiştir. O'nun eserine her ne kadar kuşkulu bakılmışsa da Ermeni tarihinin derinliklerinde gezinen hiçbir araştırmacı ondan vazgeçememiştir. H'orenatsi'nin eseri Zerdüşt Ermeniler hakkında da önemli bir kaynaktır. Konuyla ilgili ikinci kaynak, temel eserler arasında P'avstos Buzand'ın '*Patmut'ivn Hayots*' (Ermenilerin Tarihi) isimli eseri gelir. Bu eser, iki kitap kaybolmasına rağmen yer yer Hıristiyanlık öncesi Ermeni inançlarına dair önemli ipuçları sunmaktadır. MS V. yüzyıl temel kaynaklarından bir diğeri *Yeznik Koğbatsi*'nin, *Yeğtz Ağandoy*' (Sapkınların Eleştirisi) isimli apolojik eseridir. Dört kitaptan oluşmaktadır. Konumuzla ilgili olarak özellikle İran dinlerinden biri olan, *Zurvanizm* eleştirisi ipuçları barındırmaktadır.

Antik Ermeni mezar taşları

84- *Bkz. H. Hübschmann, "Altarmenische Orstna-men", Amsterdam, 1969. s. 432 TAY 59.*

Tablo: Putperest Ermenilerde Tanrılar, Tapınaklar ve Tapınaklar Mahalli Tablosu

Tanrılar	İsimleri	Tapınak mahalli ve bölgesi	Kaynağı
1-Aramazd	Aramazd (Ormizd)	I-Ani (Kemahi, Daranağik' (Daranağeats)	Agat'angeğos (V/10-11, VI/1-3, XII/2, CIX/7) ; H'orenatsi (II/53)
	Ormizd'in ateşi	II-Bagavan, Bagrevand (Eleşkirt) Eyaletinde	H'orenatsi (II/77)
	Aramazd	III-Fağat Dağı (Başet Dağı, Van Gürpınar, Güzelsu)	H'orenatsi, Patmut'iwn Sŗbots Hr'ip'simyants
	Zeus	IV-Armavir'den Bagaran'a, (Bagavan, Bagnats avan, Ahuryan kolunun sağında)'dan Artaşat'a taşındı	H'orenatsi (II/8, 12, 40, 49, 77.)
	Amanor ve Vanatur'	II-Bagaran, Bagrevand (Eleşkirt) Eyaletinde	Agat'angeğos (CXIX/3-4)
	Zeus	I-Ani Koruluğu (Kemah)	H'orenatsi (II/12) Agat'angeğos (CIX/7)
	Zeus Olympus	I-Ani Kalesi	H'orenatsi (II/14) Agat'angeğos (CIX/7)
2-Anahit	Anahit	I-Yeriza veya Erez (Erzincan), Yekeğeats	Agat'angeğos (V/1-3,10-11, 20-23 ; VI/2-3; XII/2 ; CIX/8-11) H'orenatsi (II/14, 60)
	(Altın Ana, Voskemor)	II-Aştişat, Taron (Muş)	Agat'angeğos (CXIV/2-3)
	Anahit	III-Yerezamoyn, Artaşat	Agat'angeğos (CVIII/3-4, 6 , CXIV/1-2, CXIV/1-3)
	Artemis	III-Armavir (Erivan'ın Güneydoğusunda) Armavir'den Bagaran'a, (Bagavan, Bagnats avan, Ahuryan kolunun sağında)'dan Artaşat'a taşındı	H'orenatsi (II/8, 12, 40, 49, 77.)
	Artemis	IV-Ani Koruluğu (Kemah), oradan Erez'de ikinci heykeli olarak, Yekeğeats	H'orenatsi (II/12, 14, 60)
	Anaitis (Anahit)	V-Zela (Tokat-Zile)	Strabon (XII, 3/37)
	Anaitis	I-Akilisene (Yekeğeats)	Strabon (XI, 14/16)
	Amanor ve Vanatur'	II-Bagaran, Bagrevand (Eleşkirt) Eyaletinde	Agat'angeğos (CXIX/3-4)

Tanrılar	İsimleri	Tapınak mahalli ve bölgesi	Kaynağı
3-Mihr	Mihr	I-Bagayariç (Bagariç, Pekeric, Tercan yakınında.)	Agat'angeğos (CX/6-9); H'orenatsi, (II/14)
	Hephaistos	I-Ani Koruluğu (Kemah), sonra Bagayariç (Bagariç, Pekeric, Tercan yakınında.)	H'orenatsi (II/12, 14)
4-Nane	Nane	I-Til (Kemah yakınlarında)	Agat'angeğos (CIX/8-12), H'orenatsi, (II/12, 14)
	Athena	I-Ani Koruluğu (Kemah), sonra Til kasabası	H'orenatsi (II/12, 14)
5-Tir	Tir (Apollon)	I-Yerazamoyn, Artaşat'ta	Agat'angeğos (CVIII/3-5) ; H'orenatsi (II/49)
	Apollon	I-Armavir'e, sonra Armavir'den Bagaran'a, (Bagavan, Bagnats avan, Ahuryan kokunun sağında)'dan Artaşat'a taşındı	H'orenatsi (II/12, 40, 49)
6-Vahagn	Vahagn (*Vahevanyan*)	I-Aştişat, Taron	Agat'angeğos (CXIV/1-3) , H'orenatsi (I/30-31; II/8, 12) P'avstos Buzand, III/14
	Herakles	I-Aştişat, Taron	H'orenatsi (II/12, 14) P'avstos Buzand (III/14)
7-Astğik	Astğik	I-Aştişat, (Vahevanyan)	Agat'angeğos (CXIV/2); H'orenatsi (II/12, 14)
	Astğik	II-Pağat Dağı (Başet Dağı, Van Gürpınar, Güzelsu)	H'orenatsi, Patmut'ivn Srbots Hr'ip'simyants
	Aphrodites	III-Ani Koruluğu (Kemah), sonra Aştişat'ta Herakles'in heykelinin arkasına	H'orenatsi (II/12, 14)
8-Barşamin	Barşamin	I-T'ordan köyüne, Daranalik (Daranağeats)	Agat'angeğos (CIX/1-3) , H'orenatsi (II/14)

Bkz. http://dergipark.ulakbim.gov.tr/omuifd/article/viewFile/500073351/5000067610

GALATLAR

Bu arada Selevkoslar döneminde bölge devletlerinin bu dönem baş belası olan Galatlar'dan bahsetmek lazım. *Galatlar/Galyalılar*, MÖ 280-274 yıllarında Balkanlar ve Batı Antolia'da yaşadıktan sonra İç Antolia'ya yerleştiler. Ankara ve Çorum, Yozgat yöresine yerleşen Orta Avrupa kökenli *Kelt* kavmine mensup Galyalılara, Yunanların ve Romalıların verdiği ad Galat'dı. Ege kıyılarındaki devletciklere ve doğuda Selevkos vadsalı olan Antolia'da ve Medya'da yeni oluşmuş devletçiklere saldırdılar. Daha sonra Antolia'ya giren Roma bu savaşçı kabileyi dikkate almıştı. Antolia'da Galatlar olarak, Avrupa'da ise Galyalılar

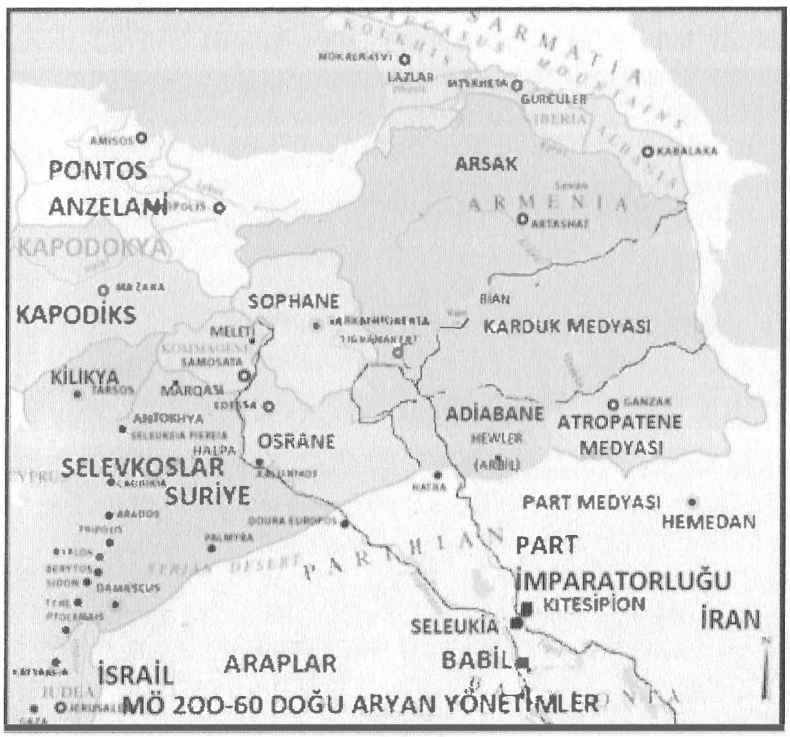
85- *Bkz. Tablo: Canan Seyfeli, "Erken Ermeni kaynaklarina göre Hıristiyanlik öncesi Ermeni tanrılar panteonu " s. 180-181*

olarak bilinen bu halk aynı halkdı. Günümüzde genel olarak Fransa, Belçika, İsviçre ve İtalya'nın kuzey bölgelerini içeren Galya olarak tanımlanan bölgede Demir Çağından Roma Cumhuriyeti dönemine kadar yaşayan Kelt kavmine bağlı bir halktır. Antolia'daki Galatlılar ise günümüzde Türkleşmiştir. Romalılar Avrupa'dan Galatları tanıyorlardı. Galatların toprakları MÖ altıncı veya beşinci yüzyılda Ren Nehri ve Tuna Nehri bölgesindeki *Hercynian* ormanında görülmekteydi. MÖ 270 civarında Batı Aryan bir halk olan Galatlar veya diğer adları ile Keltler, Bithyia Kralı 1. Nikomedes'in (MÖ 279 – 250) çağırması üzerine paralı asker olarak hizmet vermek için Balkanlardan Antolia'ya gelmişlerdi. Bu dönemde Antolia'ya giren Galyalılar Ankara-Eskişehir bölgesine yerleşerek çevre bölgelere hükmetmişlerdi. Galatlar, Medya'da Nusaybin'e kadar istila yapmışlardı. Onlar Antolia'da sonradan "*Galatlar*" olarak adlandırılacaktır. Romalıların Galya'ya akınları MÖ 125 yılında başlar ve *Gallia Narbonensis* adı verilen bölümü ele geçirmesiyle sürer. Jül Sezar'ın MÖ 58 yılında başlattığı *Galya Savaşları*'nın ardından tüm Galya MÖ 51 yılında fethedilir. Sezar'a göre bu dönemde bölgede öne çıkan diğer kavimler *Aquitaniler* ve *Belgae* olmuştur. Galyalıların asimilasyonunun ardından Galya-Roma karışımı bir kültür bölgeye hâkim olacaktır.

Galyaca, Galya'da Roma işgalinden sonra bölgede konuşulmaya başlanan Latinceden önce konuşulan bir *Kelt* dilidir. Sezar'a göre Roma işgalinden önce bölgede *Aquitani*, Galyaca ve Cermen dilleri konuşulmaktaydı. Galyaca; *Kelt-İber* dili, *Lepontik* dili ve Galatça ile akrabadır. Galyaca'nın MÖ altıncı yüzyılda Galyalılar bölgeye gelmeden önce konuşulduğu bilinmektedir.

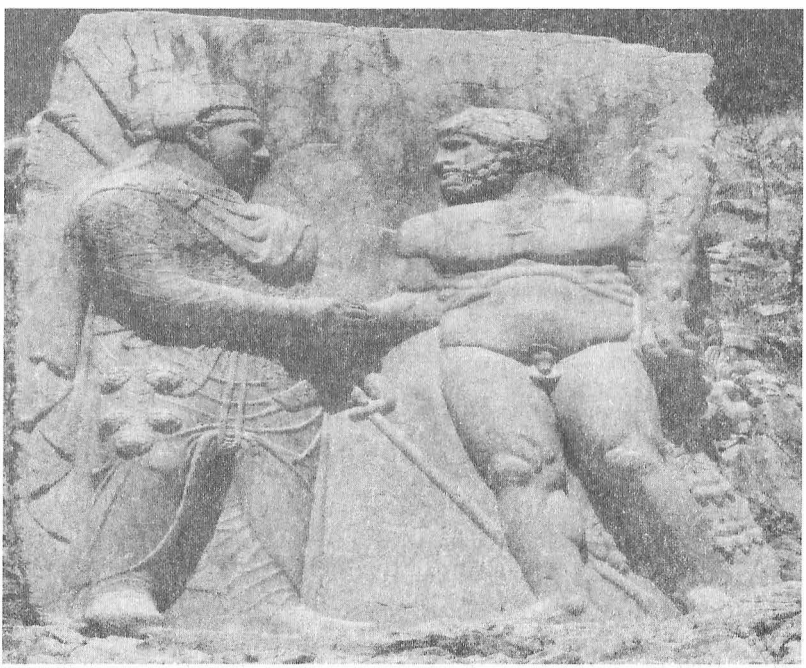
Galyalılar bir tür animizm olarak tanımlanabilecek bir dine sahiptiler. Buna göre göller, ırmaklar, dağlar ve diğer doğal varlıklara hem maddi hem de ruhani bir özellik atfedilir, yarı tanrılaştırılırlardı. Ayrıca Galyalılar arasında hayvanlara tapınma da görülmüş, özellikle yaban domuzu kutsal bir hayvan olarak çeşitli yerlerde simgelenmiştir. Galyalıların dinlerinde tanrı ve tanrıça sistemi karmaşıktır. Her aşiretin olduğu gibi her evin taptığı ayrı bir tanrı olabilirdi. Çoğunlukla Antik Yunan kaynaklı tanrılar bulunsa da toplam bir dini sistemden çok tapınma geleneği bulunuyordu. Galya toplumunda önemli bir

konumda bulunan *Druidler* din konusunda da yetki sahibiydiler. Bir kişiyi aforoz edip toplumdan kovma yetkisine sahip olan Druidler özellikle yönetici sınıfın dini eğitiminden de sorumluydular. Galya toplumu *Druid* adı verilen rahip sınıfı tarafından yönetilirdi. Druidler toplumda çok önemli bir konumda olmakla beraber karmaşık iktidar yapısının sadece bir parçasıdır. Her aşiretin bir ihtiyar meclisi ve bir kralı olurdu. Aşiret yönetimi her yıl yeniden seçilir ve Kral adı verilen yönetici konseyi tarafından kontrol altında tutulurdu. Bu aşiret grupları birbirleriyle birleşerek aşiret birliklerini oluştururdu. Aşiretler kendi içlerinde belirli bir kararlılığa sahip olsa da genel olarak Galya toprakları siyasi olarak bölünmüş durumda olmuştur. Aşiretler arasında birlik ancak ortak düşman karşısında olmuş, çok nadiren Sezar işgaline karşı *Vercingetorix* gibi tek bir liderde simgeleşmişti. Bu dönemde bile Galyalılardan bazıları Roma ile uzlaşmayı seçmiştir.

VI.MİTHRAT SİKKESİ

KOMMAGENE KRALI MİTHRAT

FIRAT'IN BATISINDAKİ DOĞU ARYAN YÖNETİMLER

Ön Asya'nın batısında günümüzde İç Antolia denen bölgede tarih öncesi dönemde yaşayan Hattiler ve Doğuda Malatya ve Urfa itibari ile iç içe yaşadıkları Kilikya ve Yukarı Fırat ve Dicle havzasında yaşamış olan *Mitanniler* ve *Hurriler* karma ve melez kültürlü halklardır. Ön Asya'nın bu dönemde Antolia'nın Kızılırmak havzasında ve Torosların kuzeyinde *Hititler*, Antolia'nın güney kıyıları Akdeniz'de *Luviler* ve daha doğu Akdeniz'de *Mitanniler* bulunuyordu. Bu halklardan Luviler, Hititler ve Doğu Karadeniz halkı olan *Kaşkalar/Gaşga'lar* birer Batı Aryan halklardır. Günümüz Kürd coğrafyasına ve Kilikya topraklarına MÖ 1600 yüzyıl sonrası Zagroslardan ve İran yaylalarından gelip yerleşen Mitanniler, MÖ 8. yüzyıl sonrası gelen; Med, Pers, Part kabileleri kültürel olarak Hint- Doğu Aryan halktırlar. Kimmer ve İskit boyları Hindui tanrıları İran ve Yukarı Fırat ve Dicle havzasında edinmiş Asyalı Aryan halklardır. Bölgeye Antik çağ döneminde MÖ 12. Yüzyıl sonrası batıdan gelip yerleşen; *Frigyalılar, Ermeniler, İonyalılar-Yunan, Grekler, Galatlar ve Romalılar* birer Hint-Avrupa Batı Aryan halktırlar. Yine bölgeye çeşitli zaman aralıklarında egemen olmuş *Akad, Asur; Ârâmi, İbrani/-Yahudi, Yakubi, Arap* topluluklar ise *Sami* kültürlü halktırlar. Hurriler, Gürcüler, Laz'lar, Çerkez'ler ve Abaza'lar Kafkas/Asyanik halktırlar.

MÖ 14 yüzyıl Doğu Aryan Hindi dini kültürel görünümlü Mitanni Devleti, Kafkas-Aryan-Ârâmî karışımlı melez bir uygarlıktır. Batı Antolia'da ki Kapadokya (MÖ. 380-36, 360 yıl) *Hititli, Asurlu, Frigli, Hurrili, Ermeni, Kimmerli, Galatlı, Medli, Persli ve Yunanlı* halkların karışımı içinde baskın olarak Aryan kültürlü alagorik dilleri olan bir bölgeydi. Kendilerine MÖ 6-3 yüzyıllarda katılan ve bölgeye egemen olan Medli ve Persli hanedanlığın devamı olan Persli satrap yönetim-

lerinde oluşan *Kapadokya, Kommagene* (MÖ 163- MS 72/ 361 yıl) ve *Pontus Anzelani* birer "*Doğu Aryan*" devletçiklerdi. Yunanlı tarihçiler onları daha çok "*Med*" olarak adlandırırken, Romalı tarihçiler ise, onları daha çok "*Pers*" olarak adlandırır. Bilindiği gibi Kürdler de kültürel baskınlık olarak dilde Hint-Doğu Aryan'dırlar. Bölgedeki kökenleri itibari ile Hitit, Hate, Hurri, Luvi, Guti, Kassit, İskit/Saka, Med, Pers ve Part vs. kabileleri tarihsel bir bağ olarak yaşanan bu tarih öncesi dönemde Kürdlerin Antik dönemdeki kavmi oluşumunda ve dönüşümünde yer almış topluluklardır. Şayet bir Kürd kökenli tarih yazılırsa bünyesi bu kavimler, Hindui Aryan dinleri olan Mitanni, Medo-Pers ve Part halkları ve bölge Kafkas kültürlü Hurri soylu: Subartu, Guti, Lulubi, Kassit yerel topluluklar baskın kültürel ve genetik ana soyları olacaktır. Fakat bu toplulukların Fırat havzasının batısında kalan toplulukları MÖ. 3. yüzyıl başlarında Selevkoslar ve Roma sonrası kültürel değişimi de yaşamışlardır. Özellikle MÖ 3. Yüzyıl sonrası Kilikya, Kapadokya ve Pontos Zelani coğrafyası insanları Yunanlaşmıştır. Halk da keza alogorik dillerine rağmen benzer konumda olmuştur. Kommagene'de de benzer görünümler bulunmaktaydı. Bu bölgelerde iki hatta üç dilli kültürel görünümlere rastlanır. Bu devletlerde özellikle Roma sonrası resmi olarak Grekçeyi kullanmışlardı. Ârâmîce diplomatik dil olarak kullanılmaya devam etmiştir.

Yunanlı kabilelerin MÖ 10. yüzyılda deniz kıyılarında başlattığı ticari koloni yerleşimler giderek içerilere sarkmış, İç Antolia'nın eski Asur ticaret koloni şehirleri ile buluşmuştu. Medo-Pers, Selevkos sürecinde bu akış devam etmişti. Antolia'nın batısı *Galatlılar* dışında kıyılarda Yunanlaşmıştı. Fakat batıda Akdeniz ticaretini elinde tutmaya başlayan yükselen yeni Roma doğuya Küçük Asya'ya yönelmeye başladı. Küçük Asya'nın efendisi Selevkoslar, Roma güçlerini Balkanlarda karşıladı. Yenildiler. Roma'ya yenilgileri Antolia'da da devam etti. Savaştan galip çıkan Roma ordusu için artık Antolia kapıları açılır. Romalılar, önceleri Antolia'da zenginliğe, ranta el koyarken bu politikaları yeni nizami yöntemler ile yaptı. Yerelde Selevkos sürecinde kalan eski küçük krallıklar zamanla Roma İmparatorluğu eyaletlerine dönüştürüldü. Günlük yaşama karışılmadı. Askeri koloni konumdan yerel yönetimlere zamanla geçiliyordu. Roma'nın bu yerelleşme politikaları, Yunanlaşmayı batı Antolia'da Akdeniz, Ege ve

Karadeniz kıyılarında devam ettirdi.

Hanedanlık olarak Doğu Aryan kökenli Küçük Asya'nın batısında yer alan bu krallıkların tarih içindeki yeri geçmişi tanımlamamız için yeterince incelenmemiştir. Aynı zamanda bu krallıkların Doğu Aryan kimliği hep ideolojik ve siyasi sebepler ile göz ardı edilmiştir. Bu yaklaşım bölgeyi tanımlamada geride büyük bir boşluk ve karmaşa bırakmıştır. Bu çalışmada bizler bölgenin bu karanlık tarihini bir nebze açmaya çalışacağız. Bugün hala İç Batı Antolia'da; *Kayseri, Niğde, Nevşehir, Konya, Ankara, Kırşehir, Amasya, Tokat-Zile ve Kızıldere Irmağını* takip edip Karadeniz'e dökülen Samsun Bafra'ya kadar bulunan havzalarda geride kalmış ve dağınık halde bulunan Kürd nüfusu kolonileri büyük olasılıkla bu antik dönemde oluşmuştu. Yine kültürel bir kalıntı olarak Pers egemenliği sonrası oluşan Ege kıyılarına kadar uzanan alanlarda, Ege'de, Akdeniz kıyılarında, Orta Antolia'da ve Karadeniz bölgesinde bakiye kalan yer isimlerinin çoğu da hala Kürdçe'nin eski ön lisanı olan Doğu Ariyaca'dır. Batı Antolia ve Karadeniz ve Kürdistan'daki Hint-Aryan kültürel belitler, çoğu zaman Hint-Doğu Aryan krallıklar; Med, Pers, Part, Sâsânî siyasal yapılarına dayandırılır. Büyük çoğunlukla Ön Asya'daki diğer medeniyetlere göre baskın kültürel Hint-Doğu Aryan kültürel egemenlik ile açıklanır. Bu kültürel konumlanma detayda farklılaşır.

KOMMAGENE (KUMMUH) DEVLETİ

Hitit Devleti'nin yıkılmasından sonra Komamagene (modern Adıyaman bölgesi) uzun bir süre *Kummuh Krallığı*'nın merkezi oldu. Bunu Asur, Med ve Pers egemenliği izledi. Büyük İskender'in Antolia'ya gelişiyle birlikte bir süre Makedon egemenliğinde yaşadı. Adıyaman MÖ 1. yüzyılda Selevkos Hanedanı'nın idaresi altındayken, eyalet yöneticisi *Ptolemaeus* bağımsızlığını ilan ederek Kommagene ülkesi, Fırat'ın batı kıyısında Kommagene Krallığı'nı kurdu. Kommagene kralları Antolia, Doğu Aryan ve Sami gelenekleri nin Helenistik kültürle kaynaşmasını ve yeni bir sentez oluşmasını

sağlamıştı. Kommagene'nin en önemli hükümdarları *Ptole-maeus, Samos, I. Mithradates ve I. Antiokhos*'tur. Başkent olan *Samosata*, Kral Samos adına kurulmuştu.

Yazılı belgelerde Kommagene MÖ 850 yılında görülen bölge krallığının ismi o dönemlerde Asurîce *"Kummu"* veya *"Kummuhu"* olarak geçer. Komagen(es), Helen kökenli bir adlandırmadır. Makedonya Kralı İskender'in MÖ 330 yıllarında bölgeyi ele geçirmesi sonucu Helen yönetimi belli bir süre Komegene' de kurulur. Devlet Helence dili kullanmaya başlar. Haliyle yer adları ve isimler Helenceleştirilmeye başlar. Bölgede kullanılan isimlerin sonundaki *"es, aeus, bes, ios, hus, us ve son"* Yunanca takıları, bu nedenle isimlerin Helenleştirilmiş olduğu şüphesi ile etimolojik olarak yeniden dikkate alınmalıdır. Bölge halkının dili ile bu Grekçe'nin alakası yoktur. Yazıların Grekçe alfabe ve Yunanca okunuşu bir kraliyetin dışa karşı kendini anlatması içindir. İçe karşı yazılanları yerel halkın diline çevirecek - daha çok dini metinlerin- çeviri sorumlusu olan rahiplerin varlığını yine bölgedeki kraliyetin benzer Yazıtları'ndan biliyoruz. Ayrıca kayalara kazıtılmış yazıtların o devirde kutsal bir gücü olduğunu öngörüyoruz. Aynı zamanda bu yazıtlar egemenliğin nişanesidir. Halkın okuryazar olmadığı bilinir. Fakat ümmi (okur-yazar olmayan) halkın heykel ve yazıtların varlığından ürktüğü ve onlara boyun büktüğü bilinir. Zaten yazıtların çoğu da egemenlik ve kanun metinlerini içerirdi.

"Kom" sözcüğü Hint-Avrupa dillerinde; bu ailenin bir üyesi olan Kürdçe dâhil, bütün Aryan dillerde *"topluluk"* anlamına geliyor. "*Gene"* ise; Grekçe, *"soy, kabile, aşiret"* anlamına gelmektedir. *Commagene* telaffuzda "*Kommagene*" adını Makedonların bölgeye vermiş olduğu oldukça baskın görünüyor. Bölgenin çok kimlikli kabilelerin varlığına en iyi uyan ad *Kommagene*'den başkası olamazdı. *Kom= topluluk* karşılığı ile *gene=Gensler*; Aşiretler, topluluklar ve kan bağı ile oluşmuş topluluklar şeklindeki karşılıkları içerir. Komagene yan yana geldiğinde "*herkesin evi*" anlamını veren ortak bir kelime anlamını ortaya çıkarıyor. Komamgenelilerin modern Kürdlerin ataları Aryan Mitanniler, Medler ve Makedon-Doğu Aryan karışımlı soylu ailelerin ataları olduğu bilinir.

Kommageneler döneminde bölgede Med, Pers imparatorlukları

döneminde yerleşmeye başlamış yeni Doğu Aryan topluluklar dışında eski dönemden kalma *Ârâmî, Hurri ve Mitanni* kabileler bulunmaktaydı. Bu topluluklar arasında Ermeni ve Yunanlı topluluklar Selevkoslar ve Roma sonrası dönemde görülür. Bölgede baskın kültür Ariyaca dillidir. En yaygın din olarak Mithracılık dinidir. Pagancı çok tanrıcılığın daha çok kraliyetin koruması altında var olduğu hissedilir. MÖ 100 yıllarında bölgenin Asur ve Geç Hitit döneminden kalma çok tanrıcılığın temsilcileri Ârâmi toplulukları ve Hurrilerdir. Nemrut tanrılar plaktonunda tanrıların konumlanışında bu Pagancılık görülür. Çünkü burada yer alan tanrı heykelleri Kommagene Kralı I. Antiokhos'un belirttiğine göre; bölgede yaşayan halklar arasındaki birlikteliğinin birer sözleşmesi olduğu kabul edilirdi. Bölgenin bu çok kültürlü görünümü tesadüfî değildi. Bu kadim topraklar Fırat nehrinden geçiş imkânı sunduğu için Kâhta üzerinden sürekli istilalara uğramıştır. Doğudan Doğu Aryan, batıdan Batı Aryan, güneyden Sami, halkların sürekli etkileşimine ve yerleşimine maruz kalmış. Hatta bölgede oluşan melez ve çok kültürlü topluluk dikkatlerden kaçmamış özel bir oluşumdu. Mecburi iskânlara tabi tutulmuş topluluk ile bölge demografisi karmaşıklaşmıştı. Kommagene Kralı bir keresinde Asurlara başkaldırır. Asur Kralı Sargon Kommagenleri yener ve yenilen asi Kralı: *"Tanrılardan korkusu olmayan tanrısız bir adam bu. Sadece kötü planlar yapan bir hilekâr"* diyerek suçlar. Kral Sargon'un nitelemesi fazlasıyla öznel görünebilir. Ancak Sargon sözlerine söyle devam eder: *"karısını, oğullarını ve kızlarını, malını ve hazinelerini aldım ve son olarak halkını aldım ve onları Mezopotamya'nın güneyine (bugün Irak) sürdüm."* Basra bölgesinden de Sami bir nüfusu bu bölgelere yerleştirir. Anlaşılan, yerleşik halkları yurtlarından topraklarından sürerek cezalandırmak o zamanlarda da uygulanan bir yöntemdir.

Yunanlı tarihçi ve coğrafyacı *Strabo*, MS7-18 yılları arasında yazdığı *"Coğrafya"* (Geographika) adlı ünlü eserinde Komagene'den bahseder. Komagene'nin küçük bir ülke olduğunu, *Samosata* (Samsat) adındaki, doğayla kaplanmış başkentte Kraliyet ailesinin ikamet ettiğini, ama şimdi Roma eyaleti olduğunu anlatmış. Şehrin fazlasıyla bereketli topraklarla kaplı ve Fırat Nehri'nin kenarında olduğunu yazmış. Kommagene ile en önemli kayıtları bizzat kendileri bizlere bırakmışlardır. Bu kayıtlar daha çok Grek dilinde yazılmıştır. Görsel eserler daha

çok inançsal olmasına rağmen mimari alanda; Kaleler, saraylar, tapınaklar ve bu mimariyi süsleyen oyma sanatı ile sunulmuş heykeller ve para baskıları oldukça önemli belgelerdir. Bu belgeler ülkenin ekonomik ve sosyal hayatını anlatan ve sosyal ve dini yaşamı düzenledikleri hukuk anlayışlarını bizlere tanıtan içeriktedir. Denebilir ki Helen kültürü en çok kendini Kommagene medeniyeti ile bizlere sunmaktadır.

Kommagene Krallığı, Güneydoğu Toroslar'la Fırat Nehri arasında kalan, batıdan Kilikia, kuzeyden Kappodokia ile sınırlı bir bölgede kurulmuştur. Bölgenin önemini artıran faktör Fırat Nehri üzerinden doğal geçiş imkânlarının bulunmasıdır. Bu stratejik konumu nedeni ile Anti-Toroslarda ve yukarı Fırat'ta geçişlerde tıpkı Malatya gibi önemsenen bölgelerden biri olmuştur. Doğu ile Batı arasında yol güzergâhını kolaylaştıran doğal konumu nedeni ile bölgenin siyasi ve ticari işlevi stratejik olarak öne çıkmıştır. Kommagene bölgesini en eski çağlardan başlayarak yerleşime uğramış, Hitit, Geç Hitit ve Asur egemenliklerini yaşamıştır. Asur ve Hitit egemenliklerini yaşayan Krallığın Asur kaynaklarında, Geç Hitit Dönemi'nde adı, "*Kummuh*" olarak geçmektedir.[1] Bölgeyi MÖ 850 civarında Asur döneminde ilk kez II. Asurnasirpal devrine (MÖ 883-859) ait yazılı kayıtlarda "*Kummuh*" olarak görürüz. Bu alan günümüzde Adıyaman, Gaziantep, Kahramanmaraş illerini kapsamaktadır. Bölge, MÖ 900-700 yılları arasında yöre Asur etkisinde kalmakla birlikte, Asurlar, bölgeye tam olarak egemen olamazlar. MÖ 8.yüzyılın başlarından itibaren yöreye doğudan Urartular, Medler daha sonra Persler hâkim olur. Kummuh geçmişte bölgenin köleci şehir devletlerinden biri olarak siyasal yaşamını organize etmiştir. Geç Hitit döneminden arta kalmış olan kölecilik sistemine dayanan üretim tarzı Ahamenişler/Persler döneminde ortadan kaldırılmıştır. Fakat Ahamenişler de toprakları eski sahiplerinden almış kendi asker soylularına vermiştir. Bu soylular zamanla zenginleşip güçlenerek kendilerine kaleler ve saraylar yaptırmıştır. Aryan kültürleri de bölgeye yayılmıştır. Kommagene halkı MÖ 550 dolaylarında, Babillileri yenen Perslerin egemenliğinde Satraplar (Valiler) eliyle yönetilir. Selevkoslar ve Partlar sürecinde de benzer idari

1- *Bkz. Kummuh dönemine ait tarihi bilgiler, bu kitabın Geç Hitit devletleri bölümünde KUMMUH maddesinde verilmiştir.*

konumlar olmakla birlikte Hanedanlar arası evlenme siyaseti ile bu güçlü devletlerarasında tampon bir devlet olmayı başarmışlardı.

Kummuh bölgesi MÖ 330'larda Ahamenişleri/Persleri yenen Büyük İskender'in ordularının istilasına tanık olur. MÖ 334 yılında Makedonya Kralı Büyük İskender'in Antolia'ya girmesiyle Persler hâkimiyetini kaybetmiş ve Büyük İskender'in egemenliği kısa sürmüştür. MÖ 323 yılında Makedon İmparatorluğu *Babil Taksimatı* ile idari olarak bölündüğünde ve *Triparadisus*'ta (MÖ 321), ikinci taksimatta 1. Nikator Selevkos'a Babil satraplığına verildi. Selevkos İmparatorluğu döneminde ise 1. Nikator, Kommagene Kralları'nın Makedon atalarından birisidir. Babil satrabı 1. Nikator Selefkos'un batıya yaptığı sefer döneminde Kummuh bölgesini de egemenliğine katmıştır. Nitekim MÖ 1. yüzyıla kadar yörede yönetim olarak Makedonyalı Selevkoslar Sülalesi hüküm sürmüştür. Selevkoslarlar döneminde MÖ 290-163 Kommagene Valileri: *I. Sames* (MÖ 290-260), *I. Arsames* (MÖ 260-228), *Xerx*es (MÖ 228-201), *Ptolem*aeus (MÖ 201-163) olmuştur. MÖ 163'te Selevkoslarlar Kralı Antiokhos IV. Epifane öldüğünde, Kommagene bölgesi satrabı Ptolemaeus, bunu fırsat bilip isyan ederek, bağımsızlığını ilan etmişti.[2] Ptolemaeus'tan sonra, Kommagane bölgesi tampon bir devlet konumundaydı. Başkent Samosata'nın kurucusu II. Samos (MÖ 130-100) ve I. Mithradates Kallinikos (MÖ 100-69), güneydeki Selevkos ve doğudaki Partlarla kurdukları akılcı evlilik politikalarıyla ülkeleri ve iktidarları için koruma sağlamışlardı.[3]

(MÖ 100-69) Mithridathes Kallinikos Dönemi:

Anne tarafından Makedonyalı Büyük İskender'e, baba tarafından ise Pers Kralı Darius'a akraba olan Mithridathes Kallinikos tarafından Kommagene bağımsız bir devlet olarak kurulmuştur. Selefkoslara savaşlarda göstermiş olduğu üstün komutanlığı Grekçe "Muzeffer" manasında olan lakabı "*Kallikos*" isminden de anlaşılacağı üzere bir yerde bu devleti kurmasına da imkân vermiştir.

2- *Bkz. Appianos, Syria, 55, 62; XI, 8, 48-49. Diadoros, XXXI, 19 a; Sullivan, 1975: 31-42; Sanders, 1996: 19.*

3- *Bkz. Dignas & Filges, 1991: 9.*

Mithridates Kallinikos farklı topluluklardan meydana gelen ve ayrı inanç ve kültürlere sahip Kommageneliler arasındaki birliği sağlamak konusunda büyük başarı sağladı. Halkların farklı inançlarına sahip çıkmanın bir nişanesi olarak ülkesinin çeşitli yerlerinde tapınaklar yaptırmıştır. Mithridathes, ataları olan Doğu Aryanları, Makedonları, Ârâmî, Ermeni ve bölgedeki kalıtsal diğer azınlıkları bir araya getirerek kurduğu bu güçlü devlete Grekçe *"Genler Topluluğu"* anlamına gelen *"Kommagene"* adını veren kişidir. Krallığın ilk merkezi *Arsameia* olup, başkenti *Samosata* (Samsat)'tır[4]

(MÖ 69 – 36) Kral I. Antiokhos Dönemi:

Kral I. Antiokhos döneminde Kommagene Krallığı en görkemli devrini yaşamıştır. Kral I. Antiokhos, Roma ile Part İmparatorluğu arasındaki oldukça zor dış politik ilişkilere rağmen, Krallığını ekonomik ve kültürel açıdan en üst seviyeye çıkarır.[5] Kommagene için siyasi durum gerginliğini korumaya devam ediyordu zira bir yanlarında sömürgeci savaş tutkunu Romalılar diğer tarafta güçlü Part ülkesi vardı. Romalılar MÖ 70 sıralarında Antolia'nın en güçlü Krallığı Pontus Krallığı topraklarını işgal ettiler. Hemen arkasından da Pontus'un doğudaki güçlü müttefiki olan Büyük Tigran Krallığını kendilerine bağladılar. Fetihlerini tamamlamak için süratle bölgedeki son bağımsız krallık olan Kommagene'ye yöneldiler. Bölgenin Fırat Nehri ve Anti-toroslardaki doğu ile batı arasındaki geçişlerde doğal stratejik önemini gören Romalılar Kommagene devletine fazlası ile yüklendiler. Baskılarını artırdılar. Bu küçük ülkenin istilası başlangıçta hiç de zor görünmüyordu. MÖ 69'da Kommagene'nin başkenti Samosata (Samosata) kuşatıldı. Fakat Samosata düşmedi. Roma Küçük Asya konsülü *Lucullus* ile Kommagene Kralı Antiokhos özel bir görüşme için biraraya geldiler. Bu görüşmenin kaydı yok ama toplantı sonunda Roma ordusu geri çekildi. Anlaşılan Roma, Kommaganeye uydu poli-

4- *Bkz. Humann & Puchstein, 1890: 283-292, 299-317; Dörner, 1975: 31-42: XIII; Wagner, 2000: 1.*

5- *Bkz.Diadoros, XXXI, 19a; Sullivan, 1975: 31-42; Sanders, 1996: 19.*

tikasını benimsetti. Kommagene Kralı Antiokhos (MÖ 62-32) iktidarı döneminde bölgede korku salan Roma İmparatorluğu ile yaptığı bu dostluk anlaşması ile batıdan gelebilecek tehlikeyi ortadan kaldırdı. Antiokhos'un, doğu tarafından yükselen bir tehlike olan Part Krallığı'na karşı da bir strateji geliştirdi. Sevgili kızının, Part Prensi ile evlenmesini sağladı. Yine bu yıllarda Roma Konsülünü destekleyerek Romalıların dostu unvanını alan Kommagene Krallığı en geniş sınırlarına ulaştı. Antik dönemde bereketli topraklarıyla tanınan Kommagene'nin sınırları bu kralın yönetiminde batıda Kahramanmaraş, Göksun, Pınarbaşı; kuzeyde Malatya ve Toros Dağları ile çevrelenirken, Yukarı Mezopotamya'dan Yukarı Fırat'ın batı yakasından, doğuda Fırat nehrine, güneyde Nizip ve Antakya'ya kadar uzanır.

Böylece hem doğunun hem batının dostluklarını kazanır. Her iki yönden gelebilecek tehlikeleri, politik yeteneği sayesinde savuşturan Antiokhos, artık babasının anlaşma yaptığı tanrılara olan inancını kanıtlamak ve onların birlikteliğinden yeni bir inanış oluşturma idealini gerçekleştirmek için, tüm dikkatini, ülkesinin topraklarına yerleştireceği doğu-batı birliğini anlatan meydan tapınaklara, kabartma ve heykellerin üzerine çevirebilirdi. Kısa zamanda da tüm ülke topraklarını; seronomik dini tapınak, dev kabartma, heykel ve anıtlarla donattı. I. Antiokhos'un, *Nemrut Dağı ve Arsemia*'da yaptırdığı anıtsal mezarlar bu dönemin eserleridir. Nemrut Dağı'nın 2150 metre'lik doruğuna, dünyanın yedi harikası eserinden biri olan Nemrut Tapınağı O'nun döneminin eseridir. Bu dönemden, günümüze gelebilen eserlerin büyük bir bölümü, I. Antiokhos dönemine aittir.

Krallıktan Eyalet Vassallığına:

Roma İmparatoru *Tiberius Caesar Augustus* zamanında bölge Romalılar ın eline geçerek, Roma eyaleti haline getirilir (MÖ 17). IV. Antiokhos'ün ölümünden sonra, İmparator *Vespasianus* döneminde başkenti Samosota (Samsat) olan Kommagene Krallığı MS 72'de Roma İmparatorluğu'nun Syria (Suriye) Eyaletine, 6. Lejyon olarak bağlanmıştır. Roma'nın uydusu durumundaki Kommagene'nin vassal Kral olan *II. Antiokhos* Roma yönetimi tarafından isyan ve cinayetle suçlanmış, Roma Kralı *Augustus*'un emriyle MÖ 29 yılında öldürülm-

üştür.[6] Yerine geçen *III. Antiokhos* ise MS 17'de ölümü neticesinde Kommagene ülkesi Roma'nın eyaleti olmuştur. Roma'yı temsilen bölgeyi eski Kraliyet ailesi adına elinde bulunduran *IV. Antiokhos Epiphanes'e*, daha sonra Roma İmparatoru *Caligula* Kommagene'yi ve hatta Klikya Krallığını (MS 38) birlikte verir.

Roma-Part periyodunda Romalıların bölgeyi askeri bi karargâh olarak kullandıkları anlaşılıyor. Nitekim askeri geçişler için özel atlı araba yolları yapılmıştır. Fırat Nehri geçişlerinin kontrolü için Kâhta-Amed ve Malatya ve Kommegene'nin başşehri Samasote (Semsur) arasında bu yol düzenlenmişti. Roma İmparatorluğu'nun MS 395 yılında Batı ve Doğu Roma olarak ayrılmasıyla, Kommagane Semsur bölgesi Doğu Roma İmparatorluğuna katılmıştır. Bizans-Sâsânî sürecinde MS 3. Yüzyıl sonrası bölge daha çok Ermenilerin Hıristiyan olmaları sebebi ile temsilinde Bizans denetimini yaşar. Fakat Sâsânî ve Bizanslar arasında süre gelen savaşlarda süreli istilalarla uğradığı için bölge yaşamı geriler. Hatta Samsat, MS 256'da Sâsânî Hükümdarı I. Şâpûr tarafından yakılıp yıkılır.[7]

Bizans Dönemi

Bizans kelimesinin etimolojik arka planına bakıldığında Helen dil temeline dayalı olduğu görülecektir. Kelime "Bizans kroniklerinde "*Buzantio*" olarak geçmekle birlikte, araştırma eserlerinde genel olarak Bizans için MÖ 7. yüzyılda Grek kökenli deniz kolonisi *Megaryanlar* tarafında Haliç'in güneyinde kurulan şehrin adı" denilmektedir. "MÖ 660'da Dorlar tarafından kurulan ve daha sonra roma imparatorlarının ikametgâhı ve Doğu Roma'nın başkenti olan şehrin Grekçe adı Bizans'tı." şeklinde açıklama yapan *G. Moravcsik* zamanla buranın *Konstantinopolis*, yeni Roma ve İstanbul adını aldığını ve Bizans'la ilgili kelimelerin Germanistik ve Romanistik şekilde türetilebileceğini belirtmiştir. Daha sonra "Bizans" adlı bu kelime özellikle Doğu Roma Devleti'nin Ön Asya'da adı olarak anılmıştır.

6- *Bkz.Ewald Heinrich (1886). İsrail Tarihi, Cilt 8. Longmans, Yeşil, & Co. S.*

7- *Bkz. Yurt Ansk. C. I. s. 196.*

Bizans döneminde Araplar ve Sâsânîler ile sürekli savaşlar yaşandı. Orta Fırat boylarında Sâsânîlerin üstünlüğü olduğu için MS 527-565 yılları arasında Bizans daha çok Urfa merkezli güneyde Fırat'ın batısındaki Suriye havzasına sahip kalmış görünür. Bu değişimler bölge nüfus demografisinin değişimi ile de alakalıdır. Çünkü bölge nüfusu gittikçe Kürdleşmiş ve Ermenileşmişdir. Bizans Devleti, yönetimi bakımından, bölgeler denetimi bakımından "*Thema*" adı verilen eyaletlere ayrılıyordu. Her Thema'nın başında askeri yetkileri bulunan valiler bulunuyordu. Kommegene bölgesi başlangıçta *Fırat Bölgesi Thema-sı*'nda yer aldı. Daha sonraları *Likhandos Theması* içinde yer aldı.

Hıristiyanlık sonrası bölge özellikle Doğu Roma İmparatorluğu'nun İmparator Konstantin zamanında bu dini resmen MS 313 Haziran ayında Milan Fermanı'nın yayınlanması ile Bölge Hıristiyanları da geniş bir din ve vicdan hürriyeti elde etmişlerdir. Bu antlaşma, Roma İmparatorları *I. Konstantin ile Licinius* arasında Şubat 313'te Milano'da varılan siyasal bir anlaşmanın sonucuydu. Licinius'un Doğu Roma'ya duyurduğu ferman, herkese dilediği tanrıya tapınma özgürlüğü tanıyordu. Böylece Hıristiyanlar, kilise kurmayı da içeren yasal haklara kavuştular. Fermana göre, devletçe el konulan mülkler de Hıristiyanlara derhal iade edilecekti. Roma İmparatorluğu'nda dinsel barışı kurduğu ileri sürülen bu ferman; gerçekte, hukuksal bir belgeden çok, ibadet özgürlüğünün tam olarak sağlanması, Hıristiyanların uğradıkları zararların tazmini, vb. bir dökümü niteliğindedir. Daha önce Pagan İmparatoru olan Konstantin, bu tarihlerden itibaren Hıristiyanların İmparatoru konumuna girmiştir. Önceleri Hıristiyanlara baskı yapan İmparator artık Pagan inançlılara baskı yapmaya başlamıştır. Yüzyılda kabul etmesi sonucu diğer dini topluluklar saklı dinler konumuna yer altına indi diyebiliriz. Fakat aynı zamanda bu yeni dinle birlikte Doğu Roma denetimindeki topraklar bu dinin mezhebi çatışmalarına da şahit oldu. Nitekim bu tartışmalar Hıristiyanlar arasında Mısır'da başlayıp, İran'a kadar uzanmıştı. Kommegene bölgesindeki Ermeniler de Hıristiyanlığı benimsedikten kısa bir zaman sonra bu tartışmalarda taraf olmuştu.

Ayrıca daha Med-Pers dönemlerinden itibaren bölgeye yayılan ve

yereldeki eski Aryan Mitanni, Ermeni vs. topluluklar ile kaynaşmış olan Medo-Persler kendi dini inançları Mecusiliği de anlaşılan bölgede var olan Hıristiyanlığa ve eski dinler olan çok tanrıcılığa karşı öne çıkarmışlardır. Bilindiği üzere bu bölgeler Orta-doğuda din merkezli tapınakların da bulunduğu bir bölgeydi. *Urfa, Nemrut* ve *Doliche/-Dülük* önemli dini tapınakların olduğu merkezlerdi. Devletlerin oluştuğu alanlarda muhakkak bir din merkezi vardır. Bu dini merkezler Ön Asya'da daima sonradan bölgeye egemen olan yeni dini yapıların tapınakları haline geliyordu. Nemrut Tapınağı kendi haline bırakılmıştı. Fakat yerleşim alanlarındaki tüm tapınaklar ya yıkılmış, ya da yeni bir biçemde elden geçirilerek taze dinin hizmetine sokulmuştu. Bölgenin bu bakımdan fazlası ile öne çıkan dini tapınakları vardı. Üstelik bu tapınaklarda çıkan dini özel görüşler temsil ettikleri dinleri yönlendirmişti.

Hz. Muhammed döneminde İslam dininin hızla yayılmasıyla birlikte bu dini benimseyenler dini farklı coğrafyalara taşıyabilmek için planlı bir fetih siyaseti güttüler. Farklı Sami topluluklardan kabile ve aşiretlerin birleşmesiyle oluşan İslam orduları Arap Yarımadası dışına çıkarak daha çok Bereketli Hilal topraklarını elinde bulunduran Bizans İmparatorluğu sınırlarındaki Suriye'ye kadar ilerlediler. Aynı dönemde Bizans ve Pers İmparatorluklarının uzun dönemli bir savaştan çıkmış olmaları bu iki devletin önemli ölçüde güç kaybetmelerini de beraberinde getirmiştir. Ayrıca Bizans İmparatorluğu içindeki farklı dinler arasındaki ve Hıristiyan mezhep kavgaları kendi açılarından diğer önemli bir handikaptır. Özellikle bu bölgedeki Hıristiyan topluluklarda bu mezhebi çatışmalar Bizansı güçlü toplumsal destekten alı koyuyordu.

Bölgede İslami süreç Bizans orduları MS 636'da *Yarmuk Savaşı*'nda *Halife Ömer* ordularına yenilince, Bizans'a bağlı uzak sınır bölgesi olan Kommagene de savunmasız kalmıştı. Bölgenin İslami kuvvetlerce işgali ise İslam Ordularını *Ebu Süfyan*'ın idaresine veren Hz. Osman devrinde gerçekleşir. Haz Osman'ın Muaviye'ye Fırat'ı geçerek Ermeniye hudutları dâhilinde bulunan Harberd ve Samosate üzerine asker göndererek buraları zapt etmesini emretmesi ile başlar. Muaviye'nin bizzat başında bulunduğu İslam kuvvetleri bu

bölgeleri fethetmeye başlayınca bölgedeki idareciler barış istemek zorunda kaldılar. Bu suretle bölge kolaylıkla Müslümanların hükmü altına girdi.[8] 643 yılından itibaren bölgeye İslam akınları başlamakla birlikte bölgede İslam hâkimiyeti ancak 670 yılında Emeviler ile kurulabilmiştir. MS 690 yılında Emevi halifesi *Abdulmelik b. Mervan* tarafından bölge Harran merkezli yönetilmiştir.[9]

Komamagene MS 758 yılında ise, II. Abbasi komutanlarından *Mansur Ibni Cavene*'nin hâkimiyetine girer. MS 926 yılına kadar Abbasi hâkimiyetinde kalır. Bu tarihten sonra bölge sürekli el değiştirir. Musul ve Haleb civarında hüküm sürmüş bir *Hamdani Hane-danlığı*'nın eline bir süre geçer. Bu hanadanlık, adını, Benî Tağlib kabilesinden *Hamdan bin Hamdûn*'dan almıştır. Hamdan, MS 885 senesinde Haricîlerle ittifak kurarak kısa bir süre sonra Mardin'i ele geçirir ve ünlenir. Bölgede Hamdanilerin egemenliği başlar. MS 958 yılında Hamdanilerin komutanı *Seyffüddevle*'yi Bizans ordusu *Abadan Kalesi* önünde yenince yöre yeniden Bizansların eline geçer.-Bölge tarihi İslamiyet sonrası Ön Asya medeniyetleri tarihi olarak başka bir kitap olarak düzenlenecektir.

KÜLTÜR VE DİL

Kommagene'deki Asur egemenliğinin MÖ 7. Yüzyılda bitiminden, MÖ 1. yüzyıl ortalarına gelinceye kadar karanlık bir dönem vardır. Bu devirden şimdiye kadar hiçbir yazılı belge ele geçmemiştir. Helenistik devirde ortaya çıkan Kommagene Krallığı döneminde ise, ilk kez Kral I. Antiokhos ile yazılı kültüre tekrar geçilmiştir. Ancak bu, Kral'ın tümüyle kendi kişiliği etrafında yoğunlaştırdığı bir saray dili ve kült propagandası şeklinde kendini göstermiş, halkın etnik ve kül-

8- *Bkz, Belâzurî, Ahmed b. Yahya, Fütûhu'l-Büldân, (trc. Mustafa Fayda),* a.g.e. s. 264-277; *Ankara, 2002.*

9- *Bkz. Claude Cahen, İslamiyet (Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar), (Çev. E. N. Erendor) s. 38, Ankara, 1990,*

türel yapısı yine karanlık içinde kalmıştır.

Kommagene hakkında önemli tespitleri bulunan *Prof. Dr. Sencer Şahin* bu konuyu şöyle değerlendirmektedir: *"Halkın dili kuşkusuz Yunanca değildi; okuma-yazması ise -hangi dilde olursa olsun- kesinlikle yoktu; çünkü Helenistik devirden bu bölgeden şimdiye kadar, doğrudan halktan gelen herhangi yazılı bir belge tanınmamaktadır. Bu şaşılası bir durumdur, Kral Antiokhos'in halka hitaben kaleme aldığı ya da aldırdığı ve bütün Kommagene bölgesine yaydığı kişisel kült yazıtları'nda Helenistik devir Yunancası'nın en görkemli sanat üslubu kullanılmıştır. Yabancı bir dilde ve böylesine edebi üslupla yazılmış metinleri, yazı kültüründen bile yoksun bir halkın anlama ve özümseme olasılığı elbette yoktur. Bu bakımdan, Kral Antiokhos'un Nemrut Dağ üzerindeki tapınaksal mezar anıtındaki ve bölgeye dağılmış diğer kraliyet kült yerlerindeki uzun ve birbirinin içerik bakımından benzeri yazıtların ve resimsel betimlemelerin gerçek amacını anlamak güçtür."*

Eldeki belitlerden hareket edildiğinde birçok soruya yanıt bulunamaz değildir. Örneğin bölgedeki tanrılar eski halklardan kimlere aittir sorusuna yanıt vermek pekçok şeyi açığa çıkarır. Bu durumda, bölgede Batı Aryan Makedonları, Grekleri, Ermenileri, Doğu Aryan halkı (henüz Kürdleşen Aryanları; Mitanni ve Medo-Pers toplulukları), Sami Ârâmîleri, kalıntı olarak Hurri, Hittit toplulukların açıkça varlıkları tescil edilmelidir. Nemrut tapınağı gibi bölgedeki birçok dini tapınak bu halklar coğrafyasının tamamının açık ifadesidir. Çünkü her halkı temsil eden tanrıların heykelleri Nemrut tapınağında yer almışlardır.

Kâhta kenti sınırları içinde kalan ünlü Komagene Kralı I. Antiokhos'in "Nemrut tapınağındaki" "*Nemrut*" adı, Aryan bir dil olan Kürdçe'de; Nemrut; *"Na Mırt";* yani Türkçe karşılığı bakımından "ölümsüz" anlamındaki bir karşılık olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Bu bakımdan "*Tanrıların ölümsüzlüğü*" ile özdeş "*ölümsüzlük*" tanımı tapınak adı olarak kullanılmış oluyor. Bölge halkının buraya ne zamandan beri "*Nemrut*" dediği bilinmiyor. Fakat bu adlandırma bölge halkının ve tanrıların isimlerinde ki Aryanam kültürel görünümü ile de buluşan bir tanımlamadır. Ayrıca kültürel ve politik açıdan daha çok Batıya bağımlı olan Kral Antiokhos, kült Yazıtları'nda kendini, o devirde Batı'yı temsil eden Roma-Yunan dünyasını hedef alarak, hep

"*PhiloRomaios-Philhellen*" (Roma ve Yunan dostu) olarak tanımlamıştır. Yine aynı yazıtlarda Antiokhos ana tarafından Büyük İskender'den (Yunan-Makedonya), baba tarafından ise Kral Darius'un (Pers) soyundan geldiğini vurgulamıştır. Kişiliğinde var olan bu etnik kültürel ikilemi politik yaşamına da aktararak, Doğu kökenli Aryan halkına yeni bir politik ve kültürel hüviyet verme işine girişen Kral Antiokhos, bu idealini gerçekleştirmek amacı ile teokratik temele dayanan, ancak özünde Doğu (Pers) ve Batı (Roma-Yunan) kültürlerinin sentezini amaçlayan reform hareketlerine girişmiştir. Bölgedeki Kommagene yazıtlarının tamamı Grekçe yazılmıştı. Yazı dilinin Grekçe oluşu, Büyük İskender sonrası Selefkoslar döneminde bölgede egemen olan önceleri Makedon sonraları Grek kültürü ile doğrudan alakalıydı. Kommagene Devleti alt yapı olarak Selefkosların bir satraplığı olarak gelişmişti. O'nun Mezopotamya ve Antolia'daki kültürel örgütlülüğünün Helenistik konumu kaçınılmaz olarak yazıda Grekçe'yi, *lingua-franca* bir dil konumuna yükselmişti.[10] Kuzeybatı Mezopotamya bölge devletleri daha önce yine kendi dilleri olmayan Hititce, Luvice, Asurîce ve Ârâmîce alfabeyi kullanmışlardı. Kommagene periyodunda bölgedeki bütün yakın devletlerin yazışması Grekçe olarak Büyük İskender sonrası Ârâmice'nin yerini almıştı. Saraylardaki bürokrasinin ve Kraliyet ailelerinin dili sadece yazımda değil konuşmada da birinci dil olarak *Grekçe/Yunanca Koini* dili olmuştu. Kaldı ki bu dile, dil uzmanları Helenistik Yunanca da diyorlar. Helenistik Yunanca, bölge halklarının dili ile zenginleşmiş bölgenin güçlü imparatorluklarının *lingua-franca* ortak, geçer dilleri olmuştu. Yazımda ve saray topluluğunda konuşmada yer almasına rağmen bu dil Ön Asya halklarında ve birçok farklı dil konuşulan Kommagene gibi karışık toplumlarda, halkın birbirini anlamak amacıyla kullandığı baskın ortak bir dil görünmemektedir. Fakat Kommagene saraylarında baskın dil *Grekçe/Yunanca Koini* dili idi. Selefkoslar sonrası Ön Asya'nın en batı ucundaki devletlerden en doğudaki Partlara kadar Helenistik Yunanca Koini dili Doğu Akdeniz havzasının, Orta Doğu'nun ve Kuzey Afrika'nın özellikle yönetimlerinde lingua-fran-

10- *lingua-franca: birçok farklı dil konuşulan karışık toplumlarda, halkın birbirini anlamak amacıyla kullandığı geçer ortak dil.*

ca'sı haline gelmiştir. Yeni Ahit Yunancası da Roma İmparatorluğu'nun resmi dili olan Yunanca Koini dili bu ortak dildir. Helenistik Yunanca'nın erken ortaçağdan itibaren Doğu Roma'nın halk diline dönüşmesi evresidir. Bu dil bütün Doğu Akdeniz havzasında, Karadeniz'in kuzeyi ve güneyinde, Orta Doğu 'da "*Rum-Romalı*" denilen halkın gündelik dili haline gelmiştir. Fakat Mezopotamya ve Yukarı Fırat'ın doğusunda baskın olan diller Ermenice ve Kürdçe olarak görülmektedir. Diyarbakır, Urfa ve Adıyaman'ın güneyinde Kürdçe ve Ârâmîce birlikte öne çıkmaktadır.

Bölge halkı milat öncesi Hurri, Hitit, Ârâmî, Mitanni ve Ermeni kültürel kalıntıları temsil eden topluluklar ve onlara daha baskın olan Doğu Aryan; Med ve Pers (aynı bölgede yaşayan modern Kürdler ataları) ve Ermeni kültürel yapısı olan topluluklardan oluşmaktaydı. Makedonlar ve Yunanlılar saray soyluları ve tüccarlar arasında yer almakla birlikte halk arasında belli bir nüfusları yoktu. Genelde Doğu Aryan topluluklar baskındı. Nitekim Kommagene Kralı Antiokos yaptığı bütün tapınaklarda bu kültürleri temsilen onların tanrılarını ve geleneklerini olduğu gibi kullanmıştı. Bu tapınakların hepsinde tanrılardan biriyle el sıkışan Komegene Kralı Mithridates'in tasvir edildiği beş tablet bulunur. Mithridates tanrıların bölgedeki iki başat halkın Grekçe ve Ariyâca dilindeki adlar ile tanıtmıştı. Aslı Ariyâca olduğu halde Grekçe alfabe ile yazılmış olan tanrı adlarının Aryan bölge halkları dilinin Ermenice ve Kürdçe olması sebebi ile bu tanrı adları yöre halklarının Aryanca ağız ifadesi ile yazılmış olması büyük olasılıktır. Bilindiği üzere Ermeni topluluklar ile birlikte yaşayan Kürdlerin dini ortaklıkları tanrılar katında vardı. Bu durumu, Hıristiyanlık öncesi çok tanrıcı-Mithracı-Mecusi karışımlı dinlerini anlatan Ermeni tarihçiler bizlere sunmuştur.

Grekce ve Ariyaca isimleriyle anılan tanrılar soldan sağa şu şekilde sıralanmışdır: *Apollo-Mithras, Helios-Hermes, Tanrıça Tyche-Tanrıça Kommagene, Zeus-Oromasdes, Tanrı Kral I. Antiokhos, Artagnes-Herakles/Ares.* Nemrut tapınağındaki tanrı heykellerini arkanıza alarak durduğunuzda, solunuzda ve sağınızda stellerden geriye kalanların oluşturduğu uzun bir kaide sırası görürsünüz. Stellerin her birinde Kral Antiokhos'un atalarından biri tasvir edilmiştir.

Soldaki sırada, Krallar Kralı I. Darius'un lideri olduğu Pers atalara, sağdaysa Büyük İskender'in hükmettiği Makedon-Yunan atalara yer verilmiştir.

Bölge halkının kültürel olarak baskın dil olan Ariyacayı kullandığı bellidir. Bir yerde Batı Aryan soylu dil olan Makedonların kullandığı dil olan *Yunanca Koini* dili burada Doğu Aryanca Kürdçe dili ile buluşmuştu. *Kommagene* adını etimolojik olarak sorgulayan kişilerin kökende kendi Aryanca dilleri ile olan benzerlikleri de buradan kaynaklanmaktadır. Örneğin Kürdçe "*Kom*" kelimesi bütün Yunanca *Koni* ve Latin dillerinde "*Com*" ve Grekçe'de "*Kom*" diye geçer. Bütün bu diller ailece Hindo-Avrupa kökenlidir. Aryan soylu halkların dilleridir. Ortak kelimelerin nedeni bu kadim kültürel ortaklığı nedeniyledir. Diğer yandan Ermenice'nin Yunancaya/-Grekçeye yakınlığı dikkate alınmalıdır. Dil çalışması yapsa idik Batı ve Doğu Aryan dillerin ortaklığına dair bu hususta binlerce örnek verebilirdik.

Doğu Roma döneminde de bölge halklarının dilleri daha çok *Ârâmîce, Ermenice ve Kürdçe* olarak görülür. Şehir merkezlerinde resmi dil *Rumca* daha çok devlet katında idari düzenliklerde yazım dili olarak kullanılır. Ayrıca pazarda Rum dili bölgeye gelen tüccarlar tarafından kullanılmıştır. Kürdçe daha çok kırsal alan yerleşimlerinde yaşayan Aryan halk tarafından kullanılırdı. Ârâmîce gittikçe zayıflıyordu. Daha çok Ârâmîce kiliselerde ve çok az bir nüfusu olan şehirde ikamet eden Ârâmî topluluklarca kullanılırdı. Bu tespitler bu halkların dini kültlerinden hareket ile tespit edilebiliyor.

İDARİ SİSTEM VE YAŞAM

MÖ 330- 30 yılları arasında da Antolia'da *Helenistik Dönem* yaşanmıştır. Bu dönemin en önemli özelliklerinden biri şehirciliğin gelişmesidir. Bu dönemde, insanların iskân etmediği stratejik olarak önemli ve tarımsal olarak verimli arazilere yakın yerleşime uygun bölgelere de yeni kentler kurulmuştur. Bilindiği üzere Selefkoslar döneminde birçok yere yeni kentler kurulmuştu. Köy yaşamı olan bölge ilk

defa saray, kale ve şehir yaşamına geçti. Hatta Romalılar zamanında bölgede muhteşem villalar, yeni askeri garnizonlar, köprüler, hamamlar ve spor için arenalar tesis edilmeye başlamıştı. Daha önce şehir yaşamını bilmeyen bölge halkı için bu yapılaşma büyük bir yenilikti.

Yeni kurulmuş Helenistik Dönem kentlerinde kent planlaması oldukça basit tutulmuştu. Yeniden inşa edilen veya yeni kurulan kentlerde caddeler kent merkezinde birleşmiş ve bu yolların altında da suyolları ile kanalizasyon ağı kurulmuştu. Şehirlerde dik açıyla kesişen sokaklar çoğalmış, meydan planları düzenlenmiştir. Bu dönemde kentler, köylerden yapısal olarak ayırt edilebilirdi. Şehirlerde yönetim binası gibi bazı özel binalar kentlerdeki geniş nüfuzları idare etmek için ortaya çıkmaya başlamıştı. Şehir halkının eğlenceleri için meydanlar hazırlanmıştı. Dini tapınaklar yeni biçemde şehrin yakınlarındaki tepeliklere taşınmıştı. Şehir halkları tepelerden kendilerine sürekli bakan tanrı heykellerin gözetimi ve koruması altındaydı. Bu uygarlık bir yerde batı Aryan Makedonlar, Grekler ve Romalılar tarafından bölgeye taşınmıştı. Romalılar kendilerinden önce bölgeye taşınmış olan Helen kültürünü kendi kültürleri ile daha da ileri taşımışlardır. Kommagene bölgesindeki dönemlerin kültürel kalıntılarını en iyi şekilde sunan Küçük Asya'da hüküm süren çoğu Krallık gibi Kommagene de doğu ve batı halklarının kaynaştığı bir pota oldu. Farklı kültürleri, gelenekleri olan farklı diller konuşan insanlardı onlar ve doğal olarak kendilerini birleşmiş tek bir halk olarak görmüyorlardı. Onlar için aile ve kan bağı Kommagene Krallığı altında birleşmiş olmaktan daha önemliydi. Kral Mithradates bu tavrı değiştirmek için çok çalıştı. Örneğin her yıl atalarının onuruna Kommagene Krallığı'nda Olimpiyat Oyunları düzenledi. Bu oyunlar, Yunanlıların Olimpiyat Oyunlarıyla karşılaştırılabilir nitelikteydi. Gençlik yıllarında Kral Mithradates de bu oyunlara katılmış ve Kommageneliler arasında popüler olmayı başarmıştı. Yetenekleri sayesinde Kral Mithradates pek çok ödül almış ve bunun bir sonucu olarak '*Güzellikle zafer kazanan*' anlamına gelen '*Kallinikos*' adını almıştı.

Kral Mithradates *Laodike* adında bir Selevkoslar prensesiyle evlendi. Üç kızları oldu. Oğulları olduğunda çocuğa kraliçe Laodike'nin babasının adı *Antiokhos*, verildi. Kral Mithradates'in oğlu Antiokhos

ailesinden Yunan ve Aryanam/Pers kültürün karışımı bir eğitim aldı. Antiokhos'un annesi Kraliçe Laodike, soyca Büyük İskender'in soyundandı, babası Mithradates ise soyca Perslerin '*Kralların Kralı*' dedikleri *I. Darius*'a dayandığı iddia edilirdi. Antiokhos ise, çok genç yaştayken babası onu bir Kapadokya prensesi olan *İsias Philostorgos* ile evlendirdi. Philostorgos, Yunanca "*sevgi dolu*" anlamına gelmekteydi. İsias Philostorgos, yarı Doğu Aryan yarı Yunan'dı. Antiokhos-İsias'ın bu evliliğinden beş çocuk oldu. Oğlu Kommagene Kralı olan II. *Mithrades*, kızı *Laodike* (Partların Kralı *II. Orodes* ile evlendi.) oğlu Kommagene *II. Antiokhos* ve küçük Kızı Kommagene *Antiochis* ve diğer kızı *Athenais* (Medya Atropatena Kralı *I. Artavasdes* ile evlenmişti.)[11] Bölgedeki evliliklerin hep Kraliyet ailelerinde akrabalık temeli üzerinde bu dönemde devam ettiği görülür. Ayrıca dikkat edilirse soyca karışımlar daha çok Batıyı temsil eden Aryanlar ile Doğuyu temsil eden Aryan Kraliyet aileleri arasındadır.

Urartularda gördüğümüz ikili iktidar biçimi olan Baba-büyük oğul kraliyet biçimini Kral Mithradates tahtını oğlu ile paylaşarak devam ettirmiştir. Bir süre sonra tahtı bıraktıktan sonra onu gözetmeye devam etmiştir. Bu Krallar Nemrud Dağı'ndaki tapınağı birlikte tasarlamışdılar. *"Tapınak Mithradates'in temellerini attığı tanrılarla yapılan sözleşmenin merkezi olacaktı. Mithradates için tapınak öylesine etkileyici bir anıt olmalıydı ki tebası sözleşmenin önemini anlamalıydı. Nemrud Dağı'nın bölgeye hâkim konumu tapınağın ülkenin her yerinden kolaylıkla görülmesini sağlayacaktı. Antiokhos ise idealistti. Ona göre sözleşme yeni bir dine beşik, Nemrud Dağı da onun merkezi olacaktı. Bu yeni din Nemrud'dan tüm medeni dünyaya yansıyacaktı. Bir din yaratmanın verdiği güvenle olsa gerek, Antiokhos taç giyişinin hemen ardından kendine Theos (Tanrı) adını verdi. Ve kendince bir efsane oldu."*[12]

Aile bağlılığı Antiokhos annesi Laodike arasındaki ilişkide çok iyi

11- *Bkz. Campbell-Scott, Roger ""Nimrud Dagh - A Sacred Mountain in Anatolia", in Vanished Civilizations: The Hidden Secrets of Lost Cities and Forgotten Peoples , pp. 194–197.Kayıp Şehirler ve unutulan Halkların Gizli Sırları, s 194-197: - "Antolia'da Bir Kutsal Dağ Nemrut Dağı" Reader's Digest Services P/L, Hong Kong, 1988. ISBN 0-276-42658-4 . Reader's Digest Hizmetler P/L, Hong Kong, 1988.*

12- *Bkz. http://www.eskimalatya.com/unutulan-Krallik-kommagene.*

seçilir. Kral annesini herşeyin üstünde severdi. Birçok yazıtta kendisini '*annesini seven kişi*' olarak kaydettirmiştir. Annesine tanrıça anlamına gelen "*Thea*" ismini vermişti. Bu sevginin nişanesi Nemrut'ta görünür. Nemrud Dağı tanrılarının heykelleri arasında annesinin silüetine yer verdi. Onu kendisiyle birlikte ölümsüzleştirdi. Tanrı Zeus'un soluna Kommagene Kralı, *Theos* olarak kendisini, Zeus'un sağına da Kommagene'nin Anası, *Thea*, olarak annesi Laodike'yi yerleştirmişti.

Ticaret Kommagene Krallığı için önemli bir gelir kaynağıydı. Kommegene bölge olarak oldukça avantajlı bir konumdaydı. Hem doğusundaki Fırat nehri hem de Kuzeyindeki Anti-Toros dağlarından geçişe el veren doğal konumu oldukça önemliydi. Pers sonrası *Kral Yolu* ile Urfa üzerinden buluşan konumu batıdan doğuya ve güneyden kuzeye bölgeyi ticari merkez haline getirtmişti. Güneyinde yer alan geniş tarım arazileri ve bölge yeraltı kaynakları bakımından oldukça zengindi. Kommagene zamanında bu kaynakların ticari alanda kullanıldığı bilinmektedir. Ülkenin bir diğer zenginliği de demir madeni idi ve antik kaynaklarda *"ubi ferrum nascitur"* (demirin doğduğu -yani çıkartıldığı- yer) ifadesinde tanımını buluyordu. Nitekim bu durum halkın dinsel inancına da yansımış ve '*Jupiter Dolichenus*' (boğa üzerinde elinde yıldırım ve hançer tutan Zeus) kültü Roma Çağı'nda, Avrupa içlerine kadar yayılmıştır. Romalılar ile Partlar arasında büyüyen sorunlar doğu-batı arasındaki ticareti engelliyordu. Bu iki süper güç arasında bağımsız tek devlet olan Kommagene hem Romalılar hem de Partlar ile ticari ilişkiler kurmuştu. Kommageneli tüccarlar özgürce Partların topraklarında ticaret yapabilyorlardı. Çin'den ipek, Hindistan'dan egzotik hayvanlar ve baharatlar dâhil pek çok malın ticaretini yapıyorlardı. Antiokhos Theos denetimi altında tuttuğu Toros sıradağları ve Fırat Nehri geçitleri sayesinde ağır vergiler topluyordu. Zenginliği sayesinde Kommagene sadece bir geçiş yeri değil aynı zamanda lüks malların tüketildiği bir ülke olmuştu. Getirilen mallar başkent Samosata'da Romalılara ve zengin Kommagenelilere satılıyordu. Antiokhos devrinde Samosata doğu ile batı arasındaki ticaretin merkezi haline geldi. Partlar, Kommageneliler, Romalılar, Yunanlılar ve Araplar orada biraraya geliyorlardı.[13]

13- *http://toplumvetarih.blogcu.com/nemrut-un-kult-yazitlari.*

KOMMEGENE'DE DİN VE KÜLTÜR

Kommagene'nin tamamen kendine özgü bir kültür ve sanat geleneği vardı. Bu kültürel ve sanatsal gelenek, Kommagene'nin tarihi geçmişinde nüfuz sahibi Hitit, Hurri, Asur, Ârâmi, Ermeni, Aramyan/Mitanni, Medo-Pers ve Selevkos-Yunan kültürü üzerine şekillenmiş sanatlarının eşsiz bir senteziydi. Selevkos sonrası diğer kültürlere bölgede oluşan Helen kültürü baskın gelir. Bu baskınlık dinde, edebi yazımda, söylencelerde, mimaride, sanatsal yaşamda birçok alanda var olan dönem tarihi kalıntılarında tespit edilmiştir.

Din alanında ne Batı'nın Politeizmi (Çok Tanrıcılık) ne Doğu'nun Ateşperestliği/Mecusiliği bölgede baskındır. Mezapotamya'nın kadim Sami inançları özellikle Şemsicilik Urfa vahasından bölgeye sirayet etmiştir. Dinlerin tümü de bölgede oldukça sıvazlanmıştır. Bu dinler daha geride duran temsili tanrıları ile bölgede yer alırlar. Bölge genelde çok tanrıcıdır. Tarihi olarak da Kommegene'de geçmişte yerleşik bulunan topluluklar genelde çok tanrıcı topluluklardı. Yaşanan dönemde politeist inançlar kendi başat tanrılarını öne çıkarmıştı. Bunların en başında *Mithra* geliyordu. Tanrı seçiminde de Mithra'nın öne çıkması tesadüf değildir. Doğulu Aryan topluluklar dışında Batılı Aryan topluluklar da bölgede Doğu Aryan tanrı Mithra'yı benimsemişlerdi. Tıpkı Güneş Tanrısı Mithra tapınımında olduğu gibi kendilerine ait bir güneş tanrısı kültü zaten herkeste mevcuttu. Bu da Mithra'nın önünü açmış olmalı. Üstelik bölgenin geçmişinde Mezapotamya'nın *Şemsi* tanrısı, Hititlerin Güneş tanrısı *Hepat* vardı. Burada Hepat inancı, Batılı Aryanlar için *Tanrı Zeus* şeklindeki tanrısal karşılığı Doğu Aryanların güneş tanrısı *Mithra* idi. Batılı Aryanlar batıda kendi dinleri için rahipler gibi dini görevliler olmamıştı. Fakat dinden mesul rahipler vardı. Batı'da tanrılar önünde diz çökme yoktu, etek öpme, dini yayma çabası, dini propaganda ve din uğruna fedakârlık yoktu. Burada hepsi vardı. Bu hal ve hareketler bölgedeki dini tören figürlerinde işlenmiş görünür farklılıklardı.

Üstelik Kommagene'de din katında siyasal misyonlar için dini tapınaklar yapılmıştı. Kommagene Tanrılarının konağı Nemrut Tapınağı'nın taşıdığı misyon Komagane Krallığı'nın siyasal ihtiyaçlarını hem içte hem dışta koruyacak ve güçlendirecek şekilde belirlen-

mişti. Bu proje Komagene halkının farklı etnik ve dini kimlikleri içinde yer alan grupları bir araya getirmek için öncelikle hazırlanmıştır. Bu yeni dini kültün anlatmak istediği şey, insanların coğrafya ve kültürlerinden doğan farklılıklarını bir yana bırakıp, barış ve huzur içinde birlikte yaşamalarının mümkün olabileceğini gösteren bir dini yönetim anlayışını tesis edebileceklerini, bunun mümkün olduğunu, nitekim kendi yaptığı tapınakların örnek alınması gerektiğini anlatmaya çalışıyordu. Kommageneliler komşu devletler ile dostlukların nişanesi olarak yeni dini anlayışını ülkenin heryerine yaptığı bu tapınaklar ile sunarlardı. Bu tapınaklar, halkın kutsal günleri birlikte karşılamak için kapalı olmaktan kaçınılmış Doğu Aryan inanç geleneklerine göre yapılmış Güneş tanrısı Mithra'yı öncelikle karşılamayı arzulayan açık alan-meydan tapınaklarıydı. Mithracı Doğu Aryan halklar bu türden Meydan Tapınaklarının en görkemlilerini *Hemedan, Pasargard, Persopolis ve Babil*'de inşa etmeye devam etmişlerdi. Zaten günlük ibadetlerini daima yüzleri güneşe dönük yaparlardı. Kommagene Kralı Antiokhos yeni düzenini kurmaya ilkin babası Mithradates Kallinikos için Nymphaios Irmağı (Kâhta Çayı) kıyısındaki *Arsameia* (Eski Kâhta yakınındaki Eski Kale) kentinde tapınaksal bir mezar (Hierothesion) yaptırmakla başlamıştı. Burayı Yunanca kült yazıtları ve dinsel içerikli kabartma resimlerle donatmıştı. Anlaşılan eserlerde görüldüğü üzere her yeni tapınağında vermek istediği mesajları geliştirmişti. Daha sonra kendisi için, bölgenin en yüksek noktası olan 2.150 metredeki Nemrut-Dağ zirvesinde tapınaksal bir mezar yaptırmış ve burayı kendi adına kurduğu teokratik düzenin kült merkezi ilan etmiştir.

Nemrud Dağında bulunan Kommagene döneminde yapılan dini tapınak 8-10 metre yükseklikte değişik figürlerde tanrı heykelleri, bir tümsek piramidi, yarım kilometre uzunluğunda eski kitabeleri, eski Grek ve Pers sanatı stili karışımı yapıtlarını bünyesinde barındırır. Tapınak özellikleri nedeni ile dünyanın sekizinci harikası olarak da değerlendirilmektedir. Antiokhos'un hem Yunan hem de Ariyaca isimleriyle tanımladığı bu tanrıların her biri terastadır. Bu tanrı heykellerini sağ ve sol yanlarda Kraliyet sembolleri kartal ve aslan figürleri çevrelemektedir. Hayvanların Kralı olan aslan yeryüzündeki gücü, tanrıların habercisi olan kartal ise göksel gücü sembolize eder. Tanrılar tahtının, tümülüse bakan arka yüzlerinde, ülkenin emir ve yasalarını ayrıca Kral I.

Antiokhos'un (MÖ 62-32) doğum gününü ve tapınma işleminin ayrıntılarını belirten Grekçe yazıtlar yer almaktadır.[14] Yüzleri Doğu'ya ve Batı'ya çevrili bu beş büyük Pers ve Yunan tanrıları, kuşkusuz Antiokhos'un Doğu ve Batı kültürlerini birleştirme ideali ile ilişkili olmalıdır. Batı terastaki diğer bir değişiklik ise aslan kabartmalı taş levhadır. Dünyada bilinen en eski Horoskop olarak tanımlanan taş levha 175 cm. boyunda, 240 cm. eninde olup, üstünde, sağa doğru dönerek yürüyen bir aslan figürü betimlenmektedir. Boynunda bir hilal olan aslanın gövdesi sekiz ışınla karakterize edilmiş, 19 yıldızla bezenmiştir. Aslanın sırtında ise onaltı ışınlı üç tane büyük yıldız yer almaktadır. Yanlarındaki yazıyla, *Mars, Jüpiter ve Merkür* olarak belirtilmişlerdir. Horoskopla ilgili yapılan değişik yorumlara göre; Kral Antiokhos'un doğum horoskopunu gösterir şekilde ifade edilmiştir. *Prof. Otto Neugebaur'a* göre, Roma *Generali Pompeins* tarafından I. Antiokhos'un tahta çıkış tarihi olan, MÖ 62 ya da 61 yılının 7. Temmuz'u olarak yorumlanmıştır. Bu tarihte, Jüpiter, Merkür ve Mars aynı hizaya gelmektedir. *Prof. K. Dörner'e* göre ise bu tarih, Nemrud Dağı'ndaki anıtın kuruluş horoskopudur. Kral Antiokhos ile ilgisi olduğu düşünülen aslan Horoskopu'nun Kommageneliler için çok kutsal sayıldığı, bir dini kitabe olarak korunduğu bilinmektedir. Buna benzer tapınak Temenoslar (Meydan tapınakları) ülkenin en göze çarpıcı noktalarında kuruldu. Bu temenoslar kralın tanrılarla yaptığı anlaşmanın şahitleriydiler. Nemrut'taki Doğu Aryan tanrılarının yüzü doğuya, Helenli tanrılarının yüzü batıya bakıyordu. Kral Mithra-dates'in tanrılara her iki dilde isim vermesinin sebebi Krallığını oluşturan halkların kendilerini tanrılara yakın hissetmelerini sağlamak onların birlikteliklerini dini olarak yakınlaştırmaktı. Birlik günlerinden bir *Loos*'un onuncu günü 14 Temmuz *"Yüce Tanrıların Tezahürü"* günü olarak kabul edilen bayramdı. O gün Kral Mithradates'in taç giydiği gün olarak belirlenmişti. Her yıl o gün Kommageneliler köylerinin veya kasabalarının yakınındaki tapınaklarında biraraya gelerek ortak kutlamalar yaparlardı. Bu kutlu günde Kral Mithradates, Nemrud Dağı'nın zirvesinde Kommagene'nin asilzadeleri ve diğer önemli şahsiyetleriyle biraraya gelir ve yüzlerce yurttaşının önünde tanrıların temsilcilerini kabul ederdi.[15]

14- *Bkz. Kral Antiokhos'un vasiyeti.*

Antiokhos, tanrı heykellerinin oturduğu tahtların arka yüzüne 200 satır uzunluğunda Helenistik üslupta bir kült yazıtı kazıtmıştır. Tapınakta Antiokhos'un kendini tanrı olarak ilan etmesi, ölümünden sonra kabul görmemiştir. Çünkü insanın tanrılaştırması imtiyazını Roma yalnız kendi İmparatorlarına ölümlerinden sonra tanımaktaydı. Kommagene gibi Roma'ya bağlı küçük bir ülkenin kralının kendini daha hayatta iken "*Tanrı*" olarak dikte ettirmesi, dünyanın bu yeni sahibinin işine elbette ki gelemezdi. Nitekim Antiokhos'tan sonra iş başına geçen oğlu *II. Mithradates* devrine ait yazıtlarda, "*Tanrı-Kral Antiokhos*"u sadece dünyevi ünvanlarıyla görmekteyiz. Bu belgelerde Kral için "*Tanrı*" sıfatı kesinlikle kullanılmamaktadır.

Nemrut Dağ Tümülüsü'nden başka Adıyaman yöresinde iki büyük tümülüs daha vardır: Karakuş (kartallı sütun dolayısıyla) Tümülüsü: Bu tümülüs Antiokhos'un ailesinin kadın mensupları için yaptırılmıştır. Fakat topraktan yapıldığı için daha antik devirde soyulmuştur. Bir diğeri ise *Se sönk* (Kürtçe: üç sütunlu) Tümülüsü olup, iri taşların yığılmasıyla yapılmıştır. Bu tümülüsün, Antiokhos'un oğlu II. Mithradates'e ait olduğu sanılmaktadır. Nemrut Tapınağında geçmiş dönem tarihinde olmayan şey dini emirler ile medeni kanunları birarada ifade eden Antiokhos'un Kutsal Kanunları Zeus heykelinin arkasında "*Nomos*"=Vasiyatname)'lerinin bulunmasıdır. Burada Anti-okhos'un vasiyeti dini bir itikatla iç içe ifadelendirilmiştir. Bölgede bulunan yeni bir tarzda ve uslupla bu Kutsal Kanunları işler. Nemrud'un kült yazıtı Antiokhos'un vasiyetnamesi olarak görülebilir. Antiokhos insanları yönlendirmek amacıyla *Nomos*'u başlatmıştır. Yazıtı olduğu gibi verirsek konu daha iyi anlaşılır:

"Tarafımdan konan bu Kanunnameye göre; Toros uçurumlarının zirvesine yerleştirdiğim hem tanrılar ve hem de resimlerini yanıbaşına dizdiğim, bedenimi saran rahmete kavuşmuş atalarım için tayin edilen hali hazırdaki ve gelecekte bu görevi devralacak olan rahip, bütün diğer görevlerinden azad olmalıdır. Engel olunmadan ve bahane bulunmadan bu kutsal tapınak mezardaki görevini kült törenlerine ve kutsal heykellerin süslenmelerine vakfederek, herşeyi kutsayarak ifa etmelidir. Her ay ve her yıl tüm yıl boyunca sürekli kutlanmalarını emir

15- *Bkz. www.toplumvetarih.org/index.php/.../221-nemrut-un-kuelt-yazitlari.html.*

buyurduğum tanrıların ve benim doğum günlerimizde bu rahip, kendisine benim; lütfumla ve soyumun ata geleneği icabı takdir edilmiş olan Pers giysisini giyerek, tanrıların dindar onurlarına vakfettiğim bütün heykelleri altın çelenklerle süslemelidir.

Rahmetli soyumun aziz menfaatlerine adadığım köylerden sağlayacağı gelirle bu sunaklar üzerinde bol bol tütsü ve kokulu otlar sunmalı ve besili kurbanlıkları tanrıların ve bizlerin onuruna yaraşır biçimde kurban etmeli, kutsal masaları uyarınca bol ziyafet malzemesiyle donatmalı ve testileri suyla karıştırılmış bol miktarda şarapla doldurmalıdır. Buraya gelen yerli ve yabancı bütün ahaliyi büyük bir ihtimamla karşılamalı ve bir araya gelen cemaate herkesin eşit derecede keyf alacağı bir şölen hazırlamalıdır. Kendisi için de, adet olduğu üzere, rahiplik makamının onursal hakkı olarak pay ayırmalıdır. Bunu yaparken geri kalanların da lütfumdan serbestçe yararlanmalarını sağlamalıdır, öyle ki, her bir kimse, kutsal günlerde kâfi miktarda yiyecek içecek alabilmek için, gözetildiği hissine kapılmaksızın şölenin keyfini çıkarsın ve dilediği köşede, istediği kadar yiyip içsin. Tapınak hizmetine sunmuş olduğum içki kupalarını ise, ancak kutsal alanda birlikte bulundukları sürece kullanabilirler. Tanrılar ve kendi onuruma tanrısal istem doğrultusunda vakfettiğim bu tapınak kölelerine, onların çocuklarına ve bu soyun tüm zaman içinde gelecek nesillerine hiç kimse karışamaz. İster kral olsun ister hükümdar, ister rahip olsun ister yönetici, ne kendine köle yapmaya ne de bir başkasına herhangi bir şekilde satmaya, ne de onlardan birine bir kötülük yapmaya veya onların görevlerini yerine getirmekten men etmeye izinlidir. Tam tersine, rahipler onlara ihtimam göstermeli, Krallar ve yöneticiler ve özel bütün kişiler onlara yardım etmelidirler. Böyle davrananlar tanrılar ve rahmetli atalarım nezdinde dindarlığın; lütfuna nail olacaklardır. Aynı şekilde, şurdaki tanrılara adadığım köyleri kendi mülkiyetine geçirmek, satmak ya da bir başka kurala bağlamak, ya da bu köylere veya bunların tanrıların dokunulmaz mülkü olarak vakfettiğim gelirlerine herhangi bir şekilde zarar vermek, kimsenin hakkı ve haddi olmayacaktır.

O halde, cürümün bir başka türüne ya da bir hakarete veya kendi vakfettiğim kurban şölenlerinin ve toplantılarının şan ve şöhretimiz aleyhine bertaraf edilmesine vesile olacak uygulamalarda bulunmak, hiç

kimsenin yanına kâr kalmayacaktır. Her kim ki, bu düzenin kutsal geçerliğini ya da ölümsüz iradenin teyid ettiği rahmet abidesini bozar ya da zarar verir ya da gerçek anlamını değiştirmeye yeltenirse, yalnız kendisi değil, aynı zamanda tüm soyu sopu rahmetli atalarının ve tüm tanrıların hışmına uğrasın, ta ki cezasını tamamiyle çekinceye kadar. Tanrılara ve atalara karşı gösterilmesi kutsal bir görev olan dindarlığın bir örneğini ben, birçok diğer vesilelerle olduğu gibi, buradaki eserlerimle de çocuklarımın ve torunlarımın gözleri önüne sermiş bulunuyorum. Ve inanıyorum ki, onlar bu güzel örneklere özenip, soyumuzun geleneksel onurlarını sürekli artıracak ve bana benzer biçimde kendi yaşamlarının doruk noktasında soyumuzun ününe ün katacaklardır.

Pers, Makadonya ve Kommagene ülkesindeki bütün tanrıların ilgi ve rahmetinin böyle hareket edenlerin üzerinde olmasını niyaz ediyorum. Zamanın akışı içinde her kim, bu ister bir Kral ister bir hükümdar olsun, bu ülkenin yönetimini devraldığında, bu kanunu ve bize farzolan bu ibadeti korur ve sürdürürse, benim hayır dualarımla, tüm rahmetli atalar ve tanrılar ondan razı olsun. Bu kanuna karşı gelen ve tanrılara saygısızlıkta direnenir ise her türlü felaket onun başına gelsin."[16]

Kral Antiokhos aynı törenlerin, ülkenin çeşitli yerlerinde inşa ettirdiği kült merkezlerinde de (örneğin Sofraz Köy, Çaputlu Ağaç vb.) yapılmasını emretmiştir. Tapınak kölelerini törenler sırasında müzik yaparak halkı eğlendirmekle görevlendirmiştir.

Kral Antiokhos sanata destek verdi. Meclisinde sanatçıları ve bilginleri toplardı. Bunlara '*Kralın arkadaşları*' anlamına gelen "*philoi*" denirdi.[17] Kral Mithradates zamanında sanatta doğu etkisi ağır basmaktayken Kral Antiokhos dönemi sanatı daha doğalcı (naturalist) ve daha az stilize (geleneğe uygun) bir uslup kazandı. Antiokhos Yunan kültürünü tercih etmiş ve kendine "*Yunanlıların ve Romalıların dostu*" adını vermişti. Ayrıca kral Antiokhos'un vasiyeti de ünlüdür. Bir yerde dinsel alanda yaptıklarını bu vasiyetinde tekrarlar ve daha açıklayıcı bilgiler sunar.

16- *Bkz. www.kahtanet.com. Bu metin Grekçe aslından Prof. Dr. Sencer ŞAHiN tarafından Türkçe' ye çevrilmiştir.*

17- *Bkz. https://eksisozluk.com/kommagene-Kralligi—170891.*

"Kommagene Kralı Anthiochos'un vasiyetidir: Kral Mithradates Kallinikos'un ve Anasever Kral Antiokhos Epiphanes Kallinikos kızı Tanrıça, Kraliçe, Kardeşsever Laodike' nin oğlu Tanrı, Adil ve Epiphanes, Roma ve Helen Dostu, Muzaffer Büyük Kral Antiokhos, kutsanmiş taht kaidelerine dokunulmaz harflerle kendi lûtufkârlığından kaynaklanan işleri, ebediyete intikali için yazdırdı."

"Ben, dindarlığın biz insanlar için bütün iyilikler içinde sadece en güvenilir dost olduğuna değil, aynı zamanda en tatlı haz olduğuna da inandım ve bu inanca hem talihli iktidarımın, hem de bu iktidarın takdis edilmiş icraatının kaynağı olarak sahip oldum. Tüm hayatım boyunca Kraliyetimdeki bütün insanlar karşısında, dindarca davranışı en güvenilir savunma aracı ve eşi bulunmaz bir haz kaynağı olarak gören bir insan sıfatıyla durdum. Bu nedenle, beklenenin tersine, büyük tehlikeleri savıp, ümitsiz durumların üstesinden geldim ve uzun yıllar mutlu bir yaşam sürdüm. Ata hükümdarlığını devraldığım zaman, dindarlığımın bir sonucu olarak, tahtıma bağlı Krallığı tüm tanrıların ortak yurdu yaptım. Onları, şekli temsillerini kendi soyumun talihli köklerinin geldiği Pers ve Hellenlerin eski usullerine göre çeşitli biçimlerde yapmak suretiyle, kurbanlar keserek ve şölenler düzenleyerek, eskiden beri insanlar arasında ortak bir adet olduğu üzere, onurlandırdım. Onursal duyguları somut ifadeye dönüştürmek ise benim ıhakbilir düşüncemin bir buluşudur. Zamanın tahribine dirençli bu tapınaksal mezarın temellerini göksel tahtların yakınında atmaya karar verdim. Bu kutsal mekân, sadece ileri yaşıma rağmen hâlâ sıhhat ve selamet içinde olan bedenimi saran kılıfa, tanrının sevdiği ruhum Zeus Oromasdes'in göksel tahtlarına yolcu olduktan sonra, ebedi bir istirahatgâh olsun istemedim. Buranın aynı zamanda bütün tanrıların ortak tahtları olmasını da kararlaştırdım. Çünkü benim çabalarım sonucunda orada sadece kahraman atalarımın şu gördüğün resim dizeleri bulunsun istemedim; daha çok da, bu kutsal tepe üzerinde tanrıları temsil için kutsanarak dikilen ilahi bir figür, artık ıssız kalmayacak bu mekânı tanrılar karşısında ifa ettiğim dindarlığın bir kanıtı olarak görsün istedim.

İşte, gördüğün gibi, tanrılara gerçekten lâyık oldukları bu heykelleri diktirdim: Zeus/Oromasdes' in, Apollon/Mithras, Helios/-

Hermes'in, Artagnes/Herakles Ares'in ve herşeyi besleyen vatanım Kommagene'nin heykelleri. Aynı taştan ve aynı tahtlar üzerinde duaları işiten tanrıların yanına kendi heykelimi de koydurttum. Böylece ulu tanrıların ezeli saygınlığını kendi genç bahtıma çağdaş kıldım. Ve böylece onların Kraliyete ilişkin olarak giriştiğim işlerde sık sık ve somut olarak, âlicinap bir yardım olarak bana tevcih ettikleri sonsuz ihtimam ve himayelerinin hakkaniyetli bir taklidçisi oldum. Kurban törenlerinin çeşitli biçimlerde yapılmasını sağlamak amacıyla kâfi derecede arazi ayırdım ve onlardan sağlanacak gelirlere el sürülmemesini buyurdum.

Sürekli bir kurban hizmeti kurdum ve seçkin rahipler tayin ettim; onları Pers giysileriyle donattım; tören ve tüm onursal hizmetleri benim sanıma ve tanrıların yüceliğine yaraşır biçimde düzenledim. Kurban hizmetlerinin sürekliliği için, eskiden beri var olan ve müşterek bir hukuka dayanan kurban törenlerinin yanısıra, Krallığımda yaşayan tüm insanların, hem tanrılara karşı vecibelerini yerine getirmeleri hem de bizi onurlandırmaları maksadıyla yeni ihdas edilen bayramları kutlamalarını kural olarak koydum. Böylece bedenimin doğum günü olan Audnaios ayının 16. gününü ve taç giydiğim Loos ayının 10. gününü yüce tanrıların yeryüzüne zuhur edişlerine vakfediyorum. Çünkü bunları ben talihli hükümranlığımın menşei ve tüm Krallığımdaki genel saadet ve refahın sebebi olarak telakki ettim. Bunlardan başka kurbanların daha zengin ve şölenlerin daha mükemmel olması için ve yılda bir kutlanmak üzere iki günü daha bayram olarak tahsis ettim. Ülke halkını toplantı, yani şölenlere katılım amacıyla, köy ve kentlere göre gruplara ayırdım ve bayramları herkesin en kolay erişeceği en yakın kült yerlerinde kutlanmak üzere düzenledim.

Geri kalan zamanı, yani doğum günüme tekabül eden 16. ve Diademi takdığım güne tekabül eden 10. günü, her ay tekerrür etmek ve rahipler tarafından sürekli kutlanmak üzere tören günü olarak düzenledim. Bu düzenlemelerin daimi olması için, tanrıların buyrukları doğrultusunda kutsal bir kanun vakfettim. Ve bunu dokunulmaz kıldığım steller üzerine yazdırdım; çünkü bunların sürekli korunması aklıselim sahibi kişiler için dindarca bir iştir; sadece bizim onurumuz için değil, aynı zamanda her ferdin kendi talihi uğruna bel bağladığı en aziz beklentiler

için de bu böyledir. Sonsuz zaman kaderin bir cilvesiyle tüm insanlar arasından hangi soyu bu ülkenin mirasına oturtursa, o insan soyu için bu kanunu korumak bir vecibe olmalıdır.

Şunu bilerek ki, Kraliyetin rahmete kavuşmuş soyunun intikamı ağırdır, ihmal ve cürümden gelen din düşmanlığını eşit derecede cezalandırır ve takipçisi olur; kutsanmış atalarının kanunu hakarete uğramışsa, merhamet tanımaz cezalar verir. Zira dindarca yapılan her iş kolaydır; ama dinsizliğin sonu zorunlu olarak sefalettir. Bu kanun benim sesimi duyurdu, tanrıların vahyi ise ona geçerlik kazandırdı."[18]

DİNİ GÖRÜNÜM

Dünden bu güne Yukarı Mezopotamya'da doğaya tapınım, Güneşe tapma, Pagancılık, Zerdüşlük, Maniheizm, Yersanilik, Ezdanilik vs. bu dinler Sümerlerin, Sami halkların, Asyatik Kafkas halkların, Doğu Aryan ve Batı Aryan halkların kültürleri içinde bölgede yaşanan dinleriydi. Tek istisna Museviliğin bir kavmi din olarak bölgede ayrıca yer alması idi. Fakat göç ve işgaller ile bölgede kurumlaşmaya çalışan, Hıristiyanlık ve İslamiyet gibi dinler, özellikle Doğu Aryan halkların kendilerine ait olmayan dinleriydi.

Tarihsel olarak bölge coğrafyasında Aryan kabilelerin zamanla oluşan Kürd kimliği göçler ile Avrupa, Avrasya'dan gelen Aryan kavimlerin dinsel ve mitolojik kültürel düşüncelerinin etkisi altında geliştiği kabul edilir. Bölgenin antik çok tanrılı döneminde (MÖ 3000-400) dinsel ve mitolojik düşüncenin etkisiyle ki görünürdeki dinler oldukça karmaşık bir görünüm sunar. Kommagene bölgesi Modern Kürdistan coğrafyasının oldukça belirgin bir tarihi özetini verebilecek en geniş örneklere sahip bölgesidir. Kürdlerin genetik ataları kabul edilen Aryan kültürlü; Mitanniler, Hititler ve Ermeniler, Asyatik/Kafkas kültürlü; Hurriler ve Sami kültürlü; Ârâmiler olduğu öngörülen etnik topluluklar ve sonradan bölgeye göç ile gelen Aryan asıllı diğer kavimler; Medler, İskitler, Persler, Partlar ve Makedonlar,

18-*Bkz. Bu metin Grekçe aslından Prof. Dr. Sencer ŞAHiN tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. www.kahtanet.com*

Grekler ve Romalılar hepsi bu bölgede yaşamıştır. Yine bu durumu en iyi şekilde bölge devleti *Kummuhu* sunar. Bu devlet, Hititler'in egemenlik yıllarında Hititler konfederasyonunun özerk bir parçası idi. Antolia'da Hititler egemenliğinin ortadan kalkmasından sonra, kutsal ve dokunulmaz statüsünü koruyarak sırası ile Asur, Urartu ve Babil Krallıkları içinde yer aldı. Bu dönemlerde Sami ve Hurri tanrı ve inançlarıyla yoğruldu. MÖ 13 ve 12. yüzyılları sonrası hem doğu hem batı Aryan toplulukların bölgeye yerleşimi sonucu onların dinleri ve tanrıları ile tanıştı. Herhalde bu kadar tanrıyı MÖ 1. yüz yılda Kummuh yerine kurulan Kommagane Kralı Antiakos'un Nemrut'ta tapınakta bir araya getirmesi bu nedenle kaçınılmaz olmuştu. Her tanrı ile sözleşme yapılarak bölgenin çok kültürlü toplulukları arasında birlik sağlanmış diğer yandan komşuların da tanrıları aynı tapınakta temsil edildiği için bu saygınlıkla onların olası saldırıları savuşturulmaya çalışılmıştı.

Dini inançlar bir arada olmanın kendi karmaşası içinde çeşitli çatışma ve yakınlaşmaları yaşamıştı. Geçmişte bu halklar çoğu zaman bu çatışmalarda yabancıların inançlarına ve tanrılarını kutsamada birleşirlerken, kendi yerel tanrılarını kutsamasında ayrılıyorlardı. Örneğin Kürdistan'da bu çok tanrılı döneme dair MÖ 1200-1300 yılları arasında *Anzan*'da bu günkü Kuzey Mezopotamya-Güney Kürdistan-bölgesinde bulunan çivi yazısı ile yazılmış bir kil tablette bu düşünceyi doğrulayan bir belgede şunlar anlatılır: *"Ben Texixi Kralı Gutu Emardi, Peserxani Kralı, valiler tayin ettim. Emardi tanrıları için klavuz şekiller kazdırdım....Fakat Ma(n) tanrısını burada kazdırmadım, onun istirahatını başka bir yerde yaptım."*[19]

Sümer, Sami, Kafkas ve Aryan halkların yan yana gelişleri tanrılarının da bir birine benzerliklerini yarattı. İnsanlar için en can alıcı duygulara yanıt veren, maddi ve manevi taleplerini karşılıksız sunan, ölüm sonrası onlara istenilir cennetler sunan tanrı belirlemeleri halkların tanrılarını zamanla birbirine benzetti. Önce isimlerini yakınlaştırdı, sonra inanç âyinlerini ve daha sonra kültlerini. Belki bu sıralama karmaşık gelişti. Lakin daima yakınlaşma ve benzeme at başı gelişti. Bu serüveni Yukarı Mezopotamya'da en iyi yaşayan bölgelerin başında

19- *Kaynak: Prof. Says tarafından tercüme edilmiştir.*

Geç Hitit Medeniyeti'dir.

Bölgenin Hurri boyunun Mezopotamya'nın ortalarında yer alan önemli yerleşim merkezlerinden şimdiki Kerkük şehri yakınlarında Nuzi yazılı kaynaklarında MÖ 1500 yıllarında bu bölgede tapılan Hurri tanrılarının isimleri geçmektedir. Bu tanrılardan "*Huvuwa, Sal, Da-gan*", Asurlar tarafından da kutsanan Hurri tanrısı "*Naparbi*", Asur Kralı Asurların Elamlar ile yaptığı bir antlaşmada otuzbeş Elam tanrısının ismi geçer. Bunlardan en önemlisi bölgedeki Aryani inançları olan Gutili ve Kassitli halkın tanrısı olan güneş tanrısı "*Mithra*"dır. Elamlar tarafından da kutsanan "*Akultu ve Sauska*" ile "*İştar*" önde gelen tanrılardı. Bölge halkı Kassit boyunun Aryan tanrıları; "*Burias* (Ülkenin efendisi), *Gidar, Dur, Hala, Harbe ve Kamula* (İyileştirme tanrıları), *Huda* (Hava Tanrısı), *Marttaş, Nergal*" bu bölgenin kuzey doğusunda öne çıkan tanrılardı. Bu tanrıların yanısıra bölgede Gök Tanrısı olarak; "*Siburru, Şihu, Şagamuna, Şugurru ve Şumliye*" adları ile anılan tanrılara tapılırdı. Bu tanrılar aynı zamanda Kral tanrı olarak biliniyordular. Yukarı Mezopotamya'da kalan aynı Hurri medeniyetinin yaklaşık 750 yıl daha ileri bir zamanda MÖ 8. yüz yılda yazılmış Urartu (İzollu) yazıtında[20] Urartu Kralı III. Sarduri'nin (MÖ750-733), şu ifadelerinde tanrı Kral ve diğer Urartu tanrıları dillendirilmektedir.

"Tanrı Haldi ilerledi, onun silahları öldürücüdür. Sahu'nun oğlu Hilarua da Meliti Alhililerin ülkesinin Kralı, Argisti'nin oğlu Sarduri'nin önünde baş eğdi. Haldi güçlüdür. Haldi'nin silahları güçlüdür. Argisti'nin oğlu Sarduri ilerledi.

Sarduri şöyle der;

"Fırat pürüzsüzdü, oradan karşıya geçen hiç bir Kral yoktur. Ben Tanrı Haldi'ye dua ettim. Urartu tanrıları Teişeba'ya, Şivini'ye dua ettim. İstekte bulundum. Tanrılar beni dinlediler. Bana yol açtılar. Tümeiski önünde askerlerimin arasında karşıya geçtim. Aynı günde ülkeye doğru ilerledim..."

MÖ 7. yüz yıllardan sonra Mezopotamya'nın kuzey kesimlerinde

20- *Bu yazıt, Karakaya barajı göletinin yaklaşık otuzdört metre suyun altında kalmıştır. Yazıtın kopyası Malatya müzesindedir.*

Savaş Tanrısı "Ahraman" diye anılan tanrı ileride "*Ehreman*" adı ile Zerdüştlükte "*Şeytan*" olarak anılır. "*Deva*" olarak isimlendirilirken, ahiret tanrısının; "*Yima*", şifa tanrısı; "*Siyem*", hayır ve iyilik tanrısı; "*Ahora*", bereket ve bolluk tanrısı; "*Ard*" olarak bilinir.

MÖ 6. Yüzyıl sonrası Medya (modern Kürdistan ve Azerbaycan toprakları) ve İran halklarının inançlarının çok tanrılı bu dönemlerinin en belirgin özelliği ışık kültüne olan bağlılıktır. Güneş, Ayın ışığı ayrıca ışık saçması nedeniyle ateşin ışığına önem verilmesidir. Işık kültü, Ön Asya'nın batısında bir Akdeniz toplumu Luvilerde MÖ 10 yy'da görülür. Bu güneş, ateş ve ışık kültü zamanla ortaçağ Aryan dinlerine kaynaklık teşkil etmiştir. Öne çıkan, bölge halklarınca da ziyadesiyle taraftar bulan Mithra ve Ahura-Mazda/Aramazd (Ermeniler'de) tanrıları zamanla bölge halklarınca tek tanrı konumuna getirilmiştir. Batı'da Güneş tanrısı *Mithra*, ilerde bu rolü oynayan tek tanrı katına yükseltilen tanrı olmuştur. Kuzeydoğuda tanrı *Aramazd* (Ahura-Mazda), bu konuma yükselmiştir. Tek tanrılı din olan Zerdüştlük ve Manicilik bu ışık=enerji kültünü mezhep ve ibadet usulü olarak uzun zaman kullanmıştır. Hatta Manicilik, bu kültü tanrı olarak tanımlamıştır.

Görüldüğü gibi, Aryan dini kültürlü toplulukların birbirlerinin tanrılarına saygı göstermesi ve değer vermesi siyasal bir sonuçtur. Mezopotamya Aryanlarından olan Kürdlerin kavmi oluşumundaki hetoroks dini kültürel bileşim süreci de bu dini gelişime kendi karakterini vermiştir. Hetoroksluk Kürdistan'da Kürd kavminin oluşumunda bir araya gelen değişik Aryan kavimlerin kültürel inanç farklılığı ile oluşmuştur. Her kabile veya Kürdlerin oluşumunda bir araya gelen Aryan kavimler eski dini gelenek ve alışkanlıklarını takip etmişlerdi. Haliyle tarih boyunca hetoroks Kürd dini kimlikleri modern yaşayan dinleri benimseyen Kürd kavminin içinde hep olagelmiştir. Din değişimlerine rağmen geçmiş dini kültür, her yeni dinde bir şekilde kendini temsil etmiştir. Kürd dini kimliğinin hetoroks karakteri Kürdlerin siyasal kaderini belirleyen tarihsel politik bir görüngü olarak hep görülmüşdü. Pekçok Kürd köyü günümüzde bu durumu hala yaşatır. Farklı inançları olan Kürt boyları aynı yerleşim yerinde iç içe yaşarlar. Dini inançları bakımdan bu dini kültürel bileşimi ve karışımı görüntüsünü en iyi sunan bölge Kürd inanç toplulukları: *Yersaniler, Ezidiler, Şabaklar ve Aleviler*'dir.

KAPADOKYA; KAPPODİKSLER

Kapadokya tarihinde Doğu Aryan halkların konumu Mitanni bakiyesi topluluklar hariç Medler, Persler askeri, ticari ve koloni görünümlüdür. Tıpkı Kommagene, Sophane, Pontus kralları gibi Kapadokya Hanedanlık Doğu Aryan kimlikliydi. Antolia'daki Küçük Krallıklar kendilerini *"Ariaramneia"* (Kral Darius'un soyundan) soylu göstermek için mitolojik kayıtlar dahi tutmuşlardı. Kapadokya kraliyetin sürekli onların elinde kalmış olduğu kral adlarından da bellidir. Üst yapı kurumu olarak aristokratik kraliyet geleneği evlilik kurumunda da devam etmiştir. Nitekim Kapadokya kralları Pers kraliçeleri ile evlenmişlerdi. Kapadokya kralları *Ariaramneiaslar* bu kimliklerini sadece ismen kullanmadılar. Bastıkları paralarda Grekçe *"Ariaramnes"* olduklarını da öne çıkarmışlardı.[21]

Tarihçi Herodot, Halys Irmağı'nın (Kızılırmak) kavisi içinde kalan bölgeye "*Katpadukya*" ismini Persler vermiştir, der. Eski Pers dilinde "*Katpatuka*" olarak adlandırılan Kapadokya bölgesi, *'Cins Atlar Ülkesi'* anlamına gelmekteydi. Bazı tespitlere göre Yunanlılardan sonra bölgeye "*Kappodiks"* der. Bu isim kuzeyde Galatya sınırında ve adı geçen eyaleti Kapadokya'dan ayıran *Kappadiks* adını da Kızılırmak Nehri'nin bir kolundan aldığına dayandırırlar. Lakin bu fikir o kadar kabul görmemiştir. *Kolonea* (Aksaray), *Muskara* (Nevşehir), *Kaisareia* (Kayseri) ve *Nahida* (Niğde) coğrafi jeolojik ve tarihi özellikleriyle '*çekirdek Kapadokya*'yı oluşturan yerleşimlerdir. Genel olarak Kapadokya bölgesinin sınırlarına baktığımızda; kuzeyde Karadeniz ve kuzey Antolia Dağları, batıda *Tatta Gölü* (Tuz Gölü) ve Galatya (Kızılırmak'ın kuzey batısında bulunan Kelt Ülkesi), güneyde Toros Dağları ve *Lykoania Eyaleti* (Konya) ile doğuda Kantona (Elbistan) ve Fırat nehri ve Meletî (Malatya) arasında kalan bölge Kapadokya olarak düşünülür. Eski çağlarda Antolia kıtasının en büyük eyaletlerinden olan Kapadokya farklı zamanlarda değişen sınır ve genişliğe sahip olmuştur. Kapadokya'nın tam olarak sınırını tayin etmek olanaklı değildir. *Strabon*'un ifadesine göre, geçmişte Kapadokya batıda Kızılırmaktan

21- *Bkz. Marquart, Untersuchungen zur Geschichte von Eran I, pp. 1-30; 2, pp. 114-16; see also, Justi, Namenbuch, p. 25.*

(Halys) başlayan ve doğuda Fırat (Eufratis) Irmağına kadar ve enlem olarak kuzeyde Karadeniz'den güneyde Akdeniz'de *İssikos Kolpos* (İskenderun Körfezine) kadar uzanırdı. Kapadokya'nın bu en büyük sınır genişliği zamanında topraklar, doğu tarafında *Armenya* ve kuzeydoğuda *Thermodon* (Termet) Irmağı civarında *Kolhis*, batıda Kızıl Irmağın öte cihetinde *Paflagonya, Frigya, Galatya, Likonya* ve güney batıda *Kilikya*'nın *Traheia* (dağlık) tabir olunan kısmıydı. Kapadokya bahsedilen coğrafi sınırını Doğu Aryan (Mitanni, Kimmer-İskit-Med-Pers döneminde) egemenliğinde ve bütün Makedon-Roma devrinde (MÖ 350–MS 350) korumuştu.

Hatti, Hitit, Luvi ve Mitanni halklarının eski toprakları olan Kapadokya MÖ 12. yüzyılda 'Hitit İmparatorluğu'nun çöküşüyle bölgede karanlık bir dönem başlar. MÖ 12 ve 6. Yüzyıllar arasında Geç Hitit Devletleri döneminde; *Mazaka* (Kayseri) başkentli yer *Tabal Krallığı*'nın kurulduğu bölgedir. Tabal Krallığı'nın yıkılmasından sonra, bölge, Kilikya, Med ve Pers yönetimine girmiştir. Orta Asur ve bölgenin yeni efendileri veya istilacıları Friglerin etkilerini taşıyan Geç Hitit Kralları bölgeye egemen olur. Bu krallıkların varlıkları MÖ 6. yüzyıldaki Med işgaline kadar sürer. İrani Medo-Perslerin egemenliği altında bulunduğu süre zarfında Kapadokya, *Satrapeia* (Satraplık) tabir olunan iki büyük valiliğe bölünmüş olup, bunlardan birine asıl Kapadokya, *"Toroslar tarafındaki Kapadokya"* veyahut *"Büyük Kapadokya"*, diğerine *"Pontos tarafındaki Kapadokya"* ismi verilirdi.[22]

'Asur Ticaret Kolonileri Çağı' sonrası tarihsel geçmişi bakımından Kapadokya tarihi üç büyük devreye bölünebilir. Hitit-Mitanni-Erken Asur, Frig ve Med-Pers ve Makedon ve Roma dönemleri. Çünkü bu üç dönem antik çağın farklı yeniliklerini bölgede kültürel olarak fazlası ile belli eder. Daha öncesi Hitit-Asur periyodu olarak oldukça karanlıktır. Sürekli istilalar nedeni ile yaşanan tanımları aydınlatmak zordur.

22- *Bkz. Fehmi Dinçer, "Antik dönem Kapadokya tarihi" Kapadokya, 1.Bölüm.*

Asur Ticaret Kolonileri Çağı

MÖ 2000-1750 yılları arasında Kuzey Mezopotamya'da yaşayan Asurlu tacirler Antolia'da ticari koloniler kurarak ilk ticaret örgütünü oluşturmuşlardır. Bu ticaretin merkezi Kayseri'deki Kültepe, Kaniş-Karumu'dur (Karum: Ticaretin yapıldığı pazar yeri). *Kaniş Krallığı*'nın merkezi ve Antolia'daki Asur Ticaret Kolonileri sisteminin başşehri olan *Kültepe*, Kayseri'nin 5 km. kuzeydoğusundadır. Eski adı *Kaniş* veya *Neşa*'dır. Neşa şehri, Erciyes'in (eski *Aşkaşipa* veya *Argeus*) eteğinde, bereketli bir ovanın ortasında, Sivas'tan gelen Doğu-Batı, Malatya'dan geçen Güneydoğu-Batı ve Güneyden Kuzeye ulaşan tarihi ve doğal anayolların birleştiği noktada yer alır. Belgelerde adı geçen ve yeri saptanabilen önemli karumlardan bir diğeri de *Karum-Hattuşaş*'tur (*Boğazköy*).

Zengin altın, gümüş ve bakır kaynaklarına sahip olan Antolia, tunç alaşımı için gerekli olan kalay bakımından fakirdi. Tacirlerin beraberinde getirdikleri kalay, çeşitli kumaşlar ve kokular bu ticaretin ana malzemeleriydi. Hiç bir zaman politik üstünlüğe sahip olmayan tacirler yerli beylerin himayesi altındaydılar. Asurlu tacirler sayesinde Antolia'da ilk defa yazı tanınır. Kapadokya Tabletleri olarak adlandırılan Eski Asurca yazılmış çivi yazılı metinlerden, tacirlerin geliş yolları üzerindeki beylere % 10 yol haracı verdikleri, borçlu olan halktan % 30 oranında faiz aldıkları, Antolia Krallarına sattıkları mal üzerinden % 5 vergi verdikleri anlaşılmaktadır. Yine bu tabletlerde Asurlu tacirlerin Antolialı kadınlarla evlendikleri ve nikâh sözleşmelerinde Antolialı kadınların haklarını koruyacak maddeler bulunduğu görülmektedir. Asurlu tacirler yazıdan başka silindir mühürler, madencilik, tapınak ve tanrı fikirlerini de Antolia'ya getirmişlerdir. Böylece Antolia'nın yerli sanatı, Mezopotamya sanatının etkisi altında gelişerek kendine has yeni bir sanat anlayışını ortaya koymuştur. Bu sanat daha da gelişerek önceleri Hatti ve sonra Hitit sanatının temelini oluşturmuştur.

Hitit ve Mitanniler Dönemi

Bölge tüm dünyada görülen '*Büyük Aryan Göçleri*' sonrası MÖ 17 yüzyıldan itibaren Luvi, Hitit, Kaşkalar ve Mitannili-Hurri kavimlerin istilasına uğrar. Bu dönem Kapadokya bölgesinde Hitit, onun güneydoğusunda Mitanni Devleti ve güneyde Luvi ve Mitannili halkların yaşadığı Kilikya bölgesinde Kizzuwatna Devletleri kurulur. Kapadokya'da ilk defa Batılı ve Doğulu Aryan halklar birlikte yaşar. Doğu Aryan Mitanniler ve Batı Aryan Hititler iç içe yaşarlar. Bu nedenle Kapadokya bölgesindeki günümüze kadar gelen, Türkçe olmayan kadim Aryanca isimlerin tamamı Ariyaca-Sankristçe ve Hitit Aryancası'dır. Bölgede bu dil "*Ukaonya*" dili şeklinde adlandırılmıştır. Özellikle Yunan kültürü hâkimiyeti sonrası çift dilliğin olduğu Hıristiyanlık dönemlerinde Ukaonya dili yerel eski dil olarak tanımlanmıştır. *Argaios (Erciyes Dağı), Gazira (Turhal), Amesia (Amasya), Zela (Zile), Snop (Sinop), Tyana (Bor)* vs. bütün isimler Hindi-Avrupa Ariyaca kökenlidir. Kuzeyde diğer bir batı Aryan kültürlü Kaşkaların hâkimiyeti vardır. Kaşkalar güçlü oldukları dönemlerde orta Karadeniz bölgesine ve güneyde Malatya-Sivas arasındaki Yama Dağlarına kadar hükmetmişlerdir. Kapadokya en görkemli dönemini Hititler zamanında yaşar.

Deniz Kavimleri Dönemi

MÖ 1200 sonrası Batıdan gelen Deniz Kavimleri bölgeyi istilası ile Kapadokya yıkıma uğrar. Hititler güneye çekilirler. Yaklaşık olarak 250 yıl bir süre karanlık bir döneme girilir. Friglerin ve Muşki kavimler ile güneyde yeniden güçlenip bu bölgelere MÖ 11 yüz yılda sarkan Yeni Asur Krallarına kadar bilinmez bir dönem yaşanır. Asur kralları I. Shalmaneser (MÖ 1263-1233) ve I. Tukulti-Ninurta (MÖ 1233-1196) verdiği anlaklardaki kayıtlarda bölge hakkında yeniden bilgileniriz. Frig-Asur devri çok eski zamanlardan başlayarak birinci Asur Devleti'nin MÖ 879 yılına kadar uzanır. Ancak bu devir zarfında birçok bölge ülkeleri gibi Kapadokya dahi Frigler dışında bir süre Orta Asur Devleti'nin egemenliği altına geçtiği görünüyor. Zira daha önce yukarıda bahsettiğimiz Tabal, Zila/Zele, Meletî ve Tyana (Kemerhisar) gibi şehirler Asur Kraliçesi II. Adad-nirari'nin eşi Büyük Semiramis'in

(MÖ 811 –805) devleti kocası yerine devleti vekâleten yürüttüğü dönemde onun kurucusu olduğu şehirler olarak isimlendirilir. Bu dönemde anlaşılan bölgeye Sami gruplar bir şekilde yerleşmiştir. Kapadokya'da bir dönem daha, doğudaki Mazaka (Kayseri) şehri öne çıkan yer oldu.

MÖ 676 tarihinde Antolia'ya gelen Kimmerlerin Kaniş ve Mazaka'yı tahrip ederek, bölgede Frig hâkimiyetine son verdikleri tarihi kaynaklarda belirtilmektedir. Kaniş'in önemini kaybetmesinden sonra, bölgenin kutsal dağı kabul edilen Argaios'un (Arga/Arci/-Erciyes=ateş yeri) kuzey eteğindeki Mazaka (modern Kayseri) ön plana çıkmıştır. Kimmerlerin Asur ve Lidyalılar tarafından Antolia'dan atılmalarından bir dönem sonra bu defa Mazaka şehri, Lidya ve Med hâkimiyetine girmiş ve devrin önemli ticaret merkezi olmuştur.

Med-Pers Dönemi

Med-Pers devri tarihçe bilindiği gibi MÖ 650 yılında Medya Kralı Fraortis (Ferhat), Ninos ve Babil'in halefleri zamanında dağılma durumunda bulunan Asur Devleti'nin hâkimiyetini reddederek Kızıl ırmağa kadar olan toprakları, Kapadokya'yı dahi kendi egemenliği altına aldı. Kapadokya MÖ 633 yılında İskit kavminin geçici istilasına maruz kaldı. MÖ 616 yılında İskitlerin Med Kralı Keyakser (Keyhüsrev) tarafından bastırılması ile bölge yine Midosların egemenliği altına geçti. Keyakser'in vefatından sonra Kapadokya bir süre bağımsız kaldı. Ahameniş Kralı Büyük Kiros zamanında Kapadokya hükümdarı Arivaios, Kiros aleyhinde Babilliler ile işbirliği anlaşması yapmasından dolayı Kiros tarafından onun iktidarı sona erdirilmişti. Asur hükümetinin fethi ve lağvı akabinde Kiros tarafından kati olarak Kapadokya Doğu Aryanların egemenliği altına geçmiştir. Doğu Aryanların fethi sonrası bölgeye göç ederek yerleşimleri oluşmuş olduğu görülür. MÖ 547 yılında Ahemeniş Kralı Kiros'un Lidya Kralı Krisos'u yenmesi ile bütün Antolia ile birlikte Mazaka da Pers hâkimiyetine girmiştir. İran'dan bölgeye göç eden Aryan halk, kendi ülkelerine benzettikleri Argaios (Erciyes) ve çevresine yerleşmişlerdir. Bölge Doğu Aryan halkın yerleşimine tamamen açılmıştı. Bu devir Kapadokya'nın dışarıdan İrani ve başlıca Siros Kapadokya göçmenle-

rini kabul ederek, batıdaki Frigopelasgoi kavimleri ile ilişkilerini Med-Pers vasal hükümetlerinin denetiminde sürdürdüğü dönemi kapsar. *"Medo-Persler Antolia'ya Zerdüşt dinini ve buna bağlı olarak ateş kültünü getirdiler." Kapadokya bu inanış için çok uygun simge oluşturan Argaios (Erciyes) Dağıyla ateş kültünün en yoğun yayıldığı yöre oldu."* [23]

Genel bilgiler ışığında Perslerin halkı göçe zorlamadıkları, yerel kültür ile Pers kültürünün kaynaştığı söylense de yerli kültür ile kaynaşan unsur Pers kültürü değildir. Doğu Aryanların Med kültürüdür. Perslerin daha önce İran'dan sürdüğü, ama aynı zamanda Pers ordusunun kumanda heyetini oluşturan ve Antolia'ya Pers akınlarının hemen öncesinde gelmiş ve yerleşmiş olan Medya'lı Med kökenli subay ve memurlardır. Persler bölgeyi 'Satrap' adını verdikleri valilerce yönettiler. Med-Pers toplulukları Ateş kültünü ve Zerdüştlüğü bölgeye taşıdılar. Zaten kendilerinin inandığı Mithra tanrısını ve birçok diğer Doğu Aryan tanrısına bölgede daha önce yerleşik olmuş Doğu Ayan Hindui din kültürlü Mitanniler inanıyorlardı. Med-Pes toplulukları ile Mitanni topluluklarının bölgede bu buluşması Tanrı Mithra inancının önünü açtı. Aryan halklar, Zerdüşt dinine bağlı olduklarından ve ateşi kutsal saydıklarından bölgedeki volkanları, özellikle *Argaios* (Erciyes) ve *Athar* (Hasandağı) kutsal saymışlar ve kendi dilleri Ariyaca ile adlandırmışlardı. Herodot tarihinde Perslerin Tanrı heykeli, tapmak, sunak gibi şeyleri yapmayı bilmedikleri; kurbanları dağ başlarında kestikleri ve Zeus'a tanrısal gök kubbe olarak taptıkları, güneşe, aya, toprağa, ateşe, suya ve rüzgâra kurban adadıkları anlatılmaktadır. Persler zamanında, Kapadokya'da İran ayinlerinin yaygınlaştığını gösteren deliller MS 4. yüzyıla kadar Ateş Tanrısı'na adanmış mabetlerin varlığıdır.

Perslerin ilk işi Persler, Kapadokya'dan geçerek başkentlerini Ege'ye bağlayan, '*Kral Yolu*'nu geliştirmişlerdir. Antolia'yı İran'daki gibi satraplıklara ayırmak olmuştur. Kapadokya Satraplığı da bunlardan biridir. MÖ 4. Yüzyılın sonlarına kadar bölge yaklaşık 220 yıl Ahemenişlere bağlı satraplarca yönetildi. Ancak krala vekâleten valiler nezdinde satrap adı verilen Persli askeri komutanlar bulunurdu. Pers ege-

23- *Bkz. AnaBritannica. 12. s. 550.*

menliği altında "*satrapeialara/satraplar*" taksimde güney Kapadokya bazen Frigya ve Paflagonya, bazen de Likonya ile beraber bir satrapla ve "*Pontos*" tarafındaki "*Kapadokya*" ise aynı satrap tarafından idare edilirdi. Tarih uzmanı *Fehmi Dinçer* bölgenin Perslere olan yükümlülüklerine dair şunları ileri sürer. *"Aryan egemenliği mutlak değildi. Yerli valiler vasıtası ile yarı özerk yönetim olarak büyük Krala bağlılığı 16 hin-i hacette askeri yardımda bulunmak ve tuz ve attan ibaret muayyen bir vergi vermekti. Konstant Porfiroyenitos'un rivayetine göre, Büyük Kiros kendisini bir aslan hücumundan kurtarmış olan Farnavazos'a mükâfat olarak olayın gerçekleştiği dağdan gözün alabildiği bütün toprakları ona hibe etmişti. Kapadokya satrapisleri arasında en meşhuru Datamis olup, onun vefatını müteakip memleketin yönetimi tam olarak yerli vali I. Ariarathes yerine geçmiştir ki (MÖ 361) Strabon bu adı geçen valiye, Kapadokya'nın ilk kralı adını veriyor."*[24]

İskender ve Selevkoslar Dönemi

Pers İmparatorluğu'nu yıkan İskender Kapadokya'da büyük bir dirençle karşılaştı. Kapadokyalılar, Büyük İskender ile yapılan *Granikos Savaşı*'nda Pers kralı III. Darius'a bağlı kalmışlardı. *I. Ariarathes* (MÖ 332-322) kumandasında bir ordu ile Ahameniş kralı III. Darius'un yanında Büyük İskender'e karşı yer almıştı. Büyük İskender, Perslere karşı yaptığı sefer sırasında Kapadokya'ya doğru ilerlemiş, bölgede Kızılırmak Nehri'nin güneyinde kalan kısmını ele geçirdikten sonra "*Sabiktas*" adlı bir Persliyi Kapadokya yöneticisi olarak atamıştı. Sabiktas (Cabictas) adlı komutanı bölge idarecisi olarak buraya bırakmasıyla Kapadokya da Makedonya egemenliğine girmişti. Büyük İskender bu sırada Doğu Akdeniz ve Mısır'ın fatihi ile meşguldü. Bir yerde Kapadokya pasif geçilmişti. Bölgenin yerel güçleri küçümsenmiş Sabiktas komutasındaki ufak bir kuvvete bırakılmıştı. Ancak Makedonyalılar, Kapadokya'da Batı Antolia'daki Yunan kolonilerinde olduğu gibi coşkuyla karşılanmamıştı.

Kapadokya halkı Makedon yönetime karşı çıkmıştı. Kapadokyalılar Makedonya ve Ahameniş hâkimiyetlerinden hiç birini kabul

24- *Bkz. Fehmi Dinçer, "Antik dönem Kapadokya tarihi" http://blog.milliyet.com.tr/*

etmeyerek maharetli azimli ve enerjik bir zat olan *I. Ariarathes*'in arkasında yer aldılar. Bu sırada karargâhı *Gaziura*'da (modern Turhal) bulunan Kuzey Kapadokya'ya egemen olan I. Ariarathes, Büyük İskender'in Perslere karşı yaptığı sefer sırasındaki karışıklıktan yararlanarak yaklaşık 15 bin atlı ve 30 bin piyadeden oluşan ordusuyla MÖ 332'de kendisini Bağımsız Kapadokya Devleti ilan etti.[25] Pers devleti yıkıldığı için kendi kraliyetini *Keyani* soyluluğuna da dayandırarak meşrululaştırıyordu. Çalışkan bir yönetici olan I. Ariarathes (MÖ 332-322) merkezi *Mazaka* (Kayseri) olan Kapadokya Krallığı'nın sınırlarını genişletti. Bugünkü Zile (Zela)'nin yakınında bulunan *Gaziura* (Turhal) kalesini yeni devletin merkezi yaptı. Sinop'tan Trabzon'a kadar uzanan sahili hâkimiyeti altına aldı.

MÖ 323 sonrası Makedonyalıların zamanında Kapadokya kendi yerli hükümdarları tarafından bir dönem bağımsız yönetilerek 10 tane kumandanlığa bölünmüştü. Bunlardan beşi Toros tarafındaki Kapadokya bölgesindeydi. *Meletî (Malatya), Kataonya (Elbistan), Kilikya (Kayseri'nin güneyi), Tianitis (Niğde) ve Garsavritis (Aksaray)* bu bölgenin önemli merkezleriydi. Diğer beşi de *Laouinisiani, Sargaravsini (Armania hududu), Saraunini, Hamanini (Haymana) ve Morimini (Şereflikoçhisar)* olarak adlandırılırdı.

Genç Kapadokya Krallığı Büyük İskender'in ölümüne kadar barış içinde yaşamıştır. İskender'in ölümünden sonra O'nun otoritesini üstlenen Mısır naibi Perdikkas, Makedonya İmparatorluğu'nun ortasında filizlenen bağımsız Kapadokya Krallığın varlığına göz yummamıştır. I. Ariarathes'in kurduğu krallık İskender'in ölümüne kadar, yani on yıl kadar devam edebildi. İskender'in kâtibi *Pedrikas*, MÖ 322 tarihinde ordusu ile gelerek I. Ariarathes'i öldürdü. Oğlu olmayan I. Ariarathes evlat edindiği bu yeğenini kendisine veliaht yapmıştı. Genç Ariarathes yirmi yıl sonra krallığı kurtaracak ve tahta oturacaktır. Sonradan II. Ariarathes adını alacak olan I. Ariarathes'in manevî oğlu, yeğeni bu savaş sırasında oluşan kargaşadan faydalanarak bir grup askerle kaçtı ve ölümden kurtulmuş oldu.[26] I. Ariarates'in öldürülmesinden sonra

25- *Bkz. http://www.cappadociaexplorer.com.*

26- *Bkz. Adnan Erzi, Eski Çağda Ankara, T.T.K. yayını, Ank, 1946, s:39 -Günaltay s.258 Kaynakça Halit Erkiletlioğlu, Kapadokya krallığı ve Sikkeleri.*

Kapadokya Devleti yönetimi Makedonyalı komutanlardan *Eumenes*'e devredilmiştir. Makedon İmparatorluğu Büyük İskender'in ölümü sonrası O'nun komutanları arasında paylaştırılmış, *Kapadokya, Paflagonya ve Pontos* ile beraber *Trabzon*'a kadar Kapadokya toprakları General Eumenis'e tekrar bırakalmıştı.

Makedonyalıların egemenlik yılları Kapadokyalılar için zulüm ve tedhiş yılları olarak geçiyordu. Büyük İskender'in komutanlarının kanlı çarpışmaları Kapadokya halkına çok pahalıya mal oluyordu. Bu çatışmalar sırasında yerli halk telef olduğu gibi, mahsuller de mahvoluyordu. Köyler ve şehirler yağma ediliyor, pekçok masum insan idam ediliyordu. Antolia, İskender'in komutanları arasındaki çekişmelere sahne olurken bu durumdan faydalanmak isteyen ve daha önce Karadeniz ormanlık alanlarına sığınmış olan eski Kapadokya prensi yeğen *II. Ariarathes* yeniden ortaya çıkmıştı. Prens II. Ariarathes, *Bitinya vasalı Fumenes* ile anlaşarak Krallığı'nın başına geçmişti. II. Ariarathes, aslen bölgedeki İskit soylusu anneden doğmuş olan eski Persli yönetici yerli aileden biriydi. Çok geçmeden MÖ 301'de Armenya (Ermeni) Devletine sığınan II. Ariaraets, korucusu ve yardımcısı Sophene hükümdarı *III. Orantes/Ardoatis*'in de yardımı ile Kapadokya üzerine sefer ile Makedonya askerini bölgeden uzaklaştırdı. Bütün diadokları ortadan kaldırdı. İskender İmparatorluğunu hâkimiyeti altına almak gibi büyük emelleri olan Selovkos I. Nikator, Kapadokya isyanını bastırmak için hemen harekete geçti. Bu görevle Kapadokya'ya gönderdiği komutanı *Amintas*, genç Ariarathes'e karşı giriştiği "*İpsos Savaşı*" nda ordusuyla birlikte yok edildi. Aşağı Halys vadisine hâkim olan genç isyancı, II. Ariarathes unvanıyla kral ilan edildi. (MÖ 301) Böylece *Gaziuralı I. Ariarathes*'in ölümünden yirmi yıl sonra Kapadokya Krallığı bağımsızlığına kavuşmuştu. Ne var ki bu sırada Kapadokyalıların ırkdaşı olan *Mithridat Kristes*'te kuzeyde Pontos Kapadokya'sında ayrı bir devlet kurarak Kapadokya Krallığını ikiye bölüyordu.

Bir süre sonra Kapadokya başkenti, ülke toprakları doğuya kayınca *Tyana*'dan (Kemerhisar- Niğde), *Ariarathia*'ya (modern Pınarbaşı'na) taşınmıştır. Ancak ikinci kez kurulan krallık, kuzeyde kalan topraklarının önemli bir kısmını yitirmiştir. Kapadokya kuzeydeki top-

rakların büyük bir kısmını kaybettiği gibi doğuda da Selefkos'un egemenliğine geçen *Katonya'yı (Elbistan'ı)* ve Meletî'yi kaybetti. Burada da fazla kalınmamış yeniden başşehir *Mazakaya* (Kayseri'ye) tekrar taşınmıştır.[27]

II. Ariarathes, 21 yıl devam eden yabancı egemenliğinden Kapadokya'yı kurtararak eski hanedanı iktidar mevkiine getirdiği sırada, yukarıda Pontos Kapadokya'sında dahi yine aynı Hanedan'ın eski sülalesinden olan *Mithridatis Pontikon Kratos* adı ile ileride son derece şöhret kazanan diğer bir yeni devlet kurulmuş oldu. Kapadokya'dan ayrılarak kurulan yeni devletin kurucusu "*Pontikon Kratos*" adı daha sonra tarih yazımında kısaltılarak "*Pontos*" adına dönüşecektir. Pontos devleti etrafına korku saçacaktır. Eski Kapadokya Devleti topraklarında Kuzeyde yine bir Keyani, Medo-Pers soylusu olan Ktistes Pontus Devleti olan Ktistes Pontus Devleti'ni, güneyde ise İskender'in komutanlarından Selevkos Niktador Antakya merkezli bağımsız bir krallık kurmuştur. Aynı zamanda MÖ 280 yıllarında Kapadokya batıdan gelen *Galat* topluluklarının istilasına sahne olmaktadır. Kızılırmak yayı içine yerleşen Galatlar, Kapadokya ile sınır komşusu olmuşlardır. Kapadokya Krallığı Galatlarla sürekli savaşmak zorunda kalmıştır.

Güney komşu Selevkoslar ile iyi geçinmeye çalışan Kapadokya yönetiminin Malatya bölgesindeki egemenliği daha güçlendirdi. Kapadokya Krallığı, bir süre sonra "*Sophene Prensleri*" diye anılan ve Harbert (Elazığ) yöresinde bağımsızlığını ilan eden Ermeni Prenslere boyun eğdi ve Malatya yöresinin yönetimini onlara bırakmak zorunda kaldı. (MÖ 212) Böylece bölgedeki yönetim, tekrar Selevkosların denetimine geçmiştir. Bu yönetimden memnun olmayan yöre haklı, kuzeyde bulunan Pontus Kralı *Farmekes*'in koruması altına sığınmıştır. (MÖ 170) Malatya bölgesi uzun süre Pontus Krallığı'na bağlı olarak kalmıştır.

III. Ariarathes II. Ariarathes'in üç oğlunun en büyüğü olan *Ariaramnes*'di (MÖ 280-230) II. Ariarathes, Selevkos İmparatorluğu ile dostça geçinmek istediğinden; daha çocuk olmasına karşın tahta iştirak ettirdiği oğlu *III. Ariarathes'i*, Selefkos Antakya kralı *Antiokhos Theos*'un kızıyla evlendirmişti. Bu prens on yıl kadar babasının tahtına iştirak etmiş; II. Ariarathes'in ölümünden sonra III.

27- *Bkz. Simonetta, the coins of the Kappadokian Kings, s.14.*

Ariarathes unvanıyla tahta geçmiştir. Babasının ölümünden sonra III. Ariarathes döneminde Kapadokya'nın çevresinde gelişen olaylar bir yerde ülkeyi rahatlattı. Selevkos Nikatör'ün ölümüyle Suriye'deki imparatorlukta baş gösteren kargaşa; Galatların Batı Antolia'yı istilalarıyla beliren parçalanmaları ve Suriye Selevkosları ile Mısır arasında şiddetlenen çarpışmalar bu rahatlıklardan bazılarıydı. Kapadokyalılar çok pahalıya kazandıkları bağımsızlıklarını korudular. Bazı tarihçiler III. Ariarathes'i gerçek Kapadokya Kralı olarak kabul ederler. Çünkü III. Ariarathes'ten önce tahtta olanların sikkelerinde "*Kral*" unvanı yer almıyordu. Ariaramnes, sikkelerinde Ârâmî Alfabesi yerine Grek alfabesi kullandı.[28] III. Ariarathes'in sikkelerinde "*Basileus*" yani kral sözcüğü vardır. Bu nedenle III. Ariarathes'in kral unvanını aldığı MÖ 255 yılı Kapadokya krallığı takviminin başlangıç tarihidir.[29] Kral, "*Ariaratheia*" (Pınarbaşı) adında bir kent kurmuş ve burayı krallığın başkenti yapmıştır. Kataona'yı (Elbistan) ve Meleti' (modern Malatya) Krallığı'nın topraklarına katmıştır.

IV. Ariarathes Suriye Kralı Selefkos Antiohos'un kızı *Stratoniki* ile ve kendi kızını da O'nun oğlu *Antiohos İeros* ile evlendirdi. Görünüyor ki, Kapadokya kralı Ariarathes'i bu siyasetine kuzeyde günbegün güçlenen Pontos Devleti'nin tehlike korkusu neden olmuştur. IV. Ariarathes Evsebes zamanında Selevkoslar ve Romalılar arasında gerçekleşen ve Küçük Asya'yı Romalıların egemenliği altına sokan *Magnesie Savaşı* sonrası Roma ile Kapadokya Devleti arasında ilk temas başlamış oldu. Yaptığı anlaşmalara sadık kalan IV. Ariarathes Evsebes'in önceden müttefiki olan Galatlar aleyhine Bergama Krallığıyla ittifak yapması, cesur Galatların düşmanlığına neden oldu. İntikam almak için Kapadokya'ya yürüyen Galatlar IV. Ariarathes tarafından yenilgiye uğratılarak Kapadokya topraklarından çıkarıldı. IV. Ariarathes Evsebes'in ölümü üzerine tahta *Mithridat* geçti ve adını *V. Ariarathes Evsebes Filopator* olarak değiştirdi. (MÖ 163) Babasının akıllı siyasetini güderek Roma'ya altın bir taç gönderip Roma'nın güvenini kazanmasını bildi.

Dindar bir kişiliği olan V. Ariarathes Evsebes Filopator tahta çıka-

28- *Bkz. Konstantin Kavafis Kapadokya Krallığı Kapadokya Ayhan Şahenk Vakfı s. 201.*

29- *Bkz. Konstantin Kavafis a.g.e. s. 201.*

rak uzun süre saltanatını sürdürdü. Devrinin en önemli olayı ilk defa olarak kendi zamanında Kapadokya'nın Romalılar ile ilişkiye geçmesidir. Kapadokya'nın vasal olduğu Selevkos Kralı III. Antokhos'un "*Magnasia Savaşı*'nda" (MÖ 190) Romalılara yenilmesinden sonra Kapadokya Roma koruması altına girdi. Kayınpederi olan Selefkos Kralı Büyük Antiohos Romalılar ile muharebeye girişmiş olmakla Ariarathes'den yardım istedi. Kral Ariarathes yardımda bulundu ise de bu davranışı ile büyük bir tedbirsizlik yapmış oldu. Zira Romalılar Antiohos'u da, *Thermopi-lai*'de mağlup etmişti. Romalılar Küçük Asya topraklarına girmiş ve Antolia'da geçtikleri yerleri yıkıp yakarak ve haraç toplayarak ilerlemekteydiler. Ariarathes, Kapadokya'nın maruz bulunduğu tehlikeyi görerek memleketini istila etmemesi için Romalıların Başkomutanı Manlios'a 200 Talanton para gönderdi ve damadı Bergama Kralı Eumenis'in de vesayeti ile Romalıların gönlünü alarak hem evvelce 600 talanton tayin olunan haracın yarısına indirilmesine, hem de Romalıların dostu olmayı başardı. (MÖ 188) Bu antlaşmadan sonra büyük Kapadokya Kralları Romalılara sadık ve müttefik kaldılar. Bu tavırları da karşılıksız kalmadı. Bu şekilde Kapadokya, Roma Devleti'nin Antolia'nın içlerine kadar ilerlemesine engel olmaya çalışmıştır. Bunun için Bergama Krallığı'nın yanında yer alan V. Ariarates'in ölümüyle Yunan kültürü Kapadokya'ya girmeye başlamıştır. Pontus Krallığı'nın entrikalarıyla Kapadokya tahtı iyice sarsılmıştır, sonunda kral soyu tümüyle yok edilmiştir. Ardından Kapadokya Krallığı'nın topraklarının paylaşımı için Pontus Krallığı ile Roma Devleti arasında bir mücadele başlamıştır. Bu dönemde Kapadokya tahtı birkaç kez el değiştirmiştir.

VI. Ariarathes (Filopator-vatansever) felsefe ve Yunan Edebiyatına gösterdiği eğilim ve himayesi ile bilinir. Bunun devrinde Kapadokya büsbütün Yunanlaşarak Fen Bilimleri merkezi oldu diyebiliriz. Bununla beraber VI. Ariarathes gerek Romalılar ile ittifakı yenileyerek ve güçlendirerek devletin dış politikasını takviye etmekle kalmadı ahalisi nazarında da göstermiş olduğu imar işleri nedeni ile destek görmüştür.

Roma Dönemi

VII. Ariarathes (Epifanis) (meşhur) Pontos hükümdarı V. Mithridat'in kızı Loadiki ile evlendi ise de uzun süre saltanatını sürdüremedi, zira MÖ 120 tarihinde kayınpederinin vefatı ile yerine çıkan oğlu büyük VI. Mithridat, Kapadokya'yı kendi ülkesine ilhak gayesi ile Kapadokya'da yüksek tabakadan *Gordios* adında birinin teşviki ile VII. Ariarathes'i taht'tan indirdi. Taht'a küçük oğlu VIII. Ariarathes (Flomitor) çıkarak annesi Laodiki'nin vesayeti altında saltanatını sürdürdü. Fakat ana Kraliçe Laodiki, kardeşinin amaçlarını anlayarak ve taht'ta kendisinin oturması azmi ile *Bithinya Kralı Nikomidis* ile evlendi. VI. Mithridat ise, güya yasal varisinin hukukunu savunma iddiası ile Nikomidis'e karşı savaş ilan ederek, O'nu Kapadokya'dan uzaklaştırdı. Tahtı yine VIII. Ariarathes'e verdi. Lakin birkaç ay geçmeksizin oyunlarına devam ile Ariarathes'den kendi babasının katili Gordios'u sürgün etmesine rağmen O'nu kendi çıkarı için geri çağırmasını ister. Ariarathes, VI. Mithridat'ın bu istemlerine tahammül edemedi. Diğer taraftan oynanan oyunları da anlayarak, komşu hükümdarların da yardımını temin etti. Büyük bir ordu kurarak savaşa hazırlandı. VI. Mithridat ise, özel olarak görüşmek üzere Ariarathes'i davet etti. Ariarathes'i her iki ordu huzurunda hile ile katlederek kendi sekiz yasındaki oğlunu Ariarathes adı ile Gordios'un vesayeti altında Kapadokya hükümdarı ilan etti. (MÖ 103). Kapadokyalılar VI. Mithridat'ın gönderdiği yöneticilerin kötü idaresine tahammül etmeyerek isyan ettiler. Bergama'da bulunan maktul Kralın genç biraderi IX. Ariarathes'i zorla hükümdar ilan ettiler. Fakat VI. Mithridat asiler üzerine asker gönderdi ve onları mağlup ederek Ariarathes'i taht'tan indirdi ve tekrar kendi oğlunu taht'a yerleştirdi. Bu taht oyunları karşılıklı devam etti. Roma Senotosu sürece müdahalede bulundu. Her iki tarafın da sahtekârlığına karar vererek, VI. Mithridat'a Kapadokya'dan çekilmesini emretti. Kapadokyalılara da kendi başlarına bağımsız idare olunmalarına müsaade etti. Fakat Kapadokyalılar Roma'ya bir heyet göndererek öteden beri Kral tarafından idare olunduklarını arz ile yönetim özerkliğinin kendilerinden bir hükümdar tayin etmesini Roma'dan istediler. Bunun üzerine Roma *Sigklitos*'u teklifi kabul ederek, *Ariovarzanis* adında aslen Kapadokyalı olan bir prens Kralı Kapadokya'ya tayin (MÖ 99) etti. Lakin Romalılar sadakatlerinden

dolayı Kapadokya ahalisine karşı besledikleri teveccüh ve himaye ile önerdiği genç hükümdarın Kapadokya'nın düşmanlarına karşı korumaya yetkin değildi. VI. Mithridat bir süre sonra Romalıların iç haberleşmesinden fırsat bularak damadı Arsak'ın kuvvetli ve zengin Kralı II. Tigran'ın öncülüğünde Kapadokya'ya savaş açtı. Ardından Kapadokya Krallığı'nın topraklarının paylaşımı için Pontus Krallığı ile Roma Devleti MÖ 73-63 yıllarında arasında bir mücadele başlamıştır. Bu kral gönderilen Roma generallerini mağlup ederek Büyük Tigran MÖ 73'de Kapadokya'yı ele geçirmiştir. Ermenilerin bu istilası Kapadokya ahalisinin ilk defa olarak hadsiz hesapsız felaketlerine yol açmıştı. Zira o ana kadar Kapadokya'da oluşan siyasi krizler ve hükümdarların iktidar kavgalarının sonuçları halka tesir etmez iken bu defa en ağır haraç ve vergilerden başka malları yağma, arazileri harap ve kendileri esir edilmiştir. Üstelik ilk defa Mazaka (modern Kayseri) şehri halkı yurtlarından kaldırıldı. II. Tigran'ın Mezopotamya'da yeni inşa ettirdiği *Tigranokerta* şehrine zorunlu iskâna tabi tutuldular. Pontus Krallığı'nın entrikaları ile Kapadokya taht'ı iyice sarsılmış, sonunda kral soyu tümüyle yok edilmiştir. VI. Mithrat ve Büyük Tigran ittifakı güçleri Pompeius/Pompey komutasındaki Roma ordusuna MÖ 66'da yenilmesinden sonra bölge, merkezi Kelkit Irmağı kıyısındaki *Kabira* olan Roma eyaletinin sınırları içine alındı. Daha sonra Romalılar II. Ariovarzanis'i Kapadokya hükümdarlığına tekrar getirdi. Kilikya ülkesini de Kapadokya yönetimine ilhak eylediler. Aynı zamanda Kilikya anthipatosluğuna ünlü *Kikeron*'u tayin ederek, Kral II. Ariovarzanis'in himayesini güçlendirdiler. Kikeron, Kilikya'ya ulaştığında Kapadokya'nın durumunu çöküntüye uğramış bir şekilde buldu. Hükümdarın ahali üzerinde hiçbir nüfuz ve tesiri yoktu. Maliyenin durum kötüydü.

Kapadokya en parlak dönemlerden birini *Arhelaos*, zamanında yaşadı. Bu kral dağlık Ermeni yönetimindeki Kilikya bölgesini egemenliği altına alarak, Silifke'ye yakın *Eleusa* adası üzerine muhteşem saraylar yaptırıp 50 yıl saltanatını sürdürdü. Doğu bölgelerinin Roma Kralı *Mark Antuan* zamanında *I. Archalaus* Kapadokya'nın son kralı oldu. MS 17'de öldü. Çünkü Octavios'un halefi Tiberios zamanında Roma'ya çağrılarak I. Archalaus orada vefat etmiş ve o andan itibaren Kapadokya, MÖ 17'de Roma hükümetinin Eparhia'sı (Eyaleti) ilan

edilmiştir. Roma döneminde otuz lejyondan ikisinin Fırat havzasına yerleştirilmesiyle, bölgedeki Roma egemenliği devam etmiş ve bu bölge devletin lojistik ve yiyecek deposu olarak görev yapmıştır. Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesinden sonra da bölge Doğu Roma sınırları içerisinde yer almıştır. MS 17'de Tiberius Kapadokya'yı Roma'ya bağlayarak bölgedeki kargaşaya son verdi. Romalılar bölgeyi ele geçirdikten sonra batıya bir yol yaparak Ege'ye ulaşımı sağladılar. Bu yol hem askeri hem de ticari açıdan önemliydi. Roma egemenliği sırasında, yöreye gerek saldırı gerekse göç biçiminde doğudan gelenler oldu. Romalılar bu yeni gelenlere karşı '*Lejyon*' adını verdikleri askeri birlikleriyle karşı koyardı. Bu dönemin tipik bir lejyonu 5,120 lejyoner ve bunları takip eden hizmetçi ve kölelerden oluşurdu. Lejyonlar zaman zaman auxilia'daki birliklerin de dâhil olmasıyla 6,000 muharip askere sahip olabilirlerdi. Lejyon mevcudu sefer sırasındaki şartlara göre değişkenlik gösterebilirdi. İmparator Septimus Severus Dönemi'nde ekonomik bakımdan oldukça canlanan Kapadokya'nın merkezi Kayseri, daha sonraki yıllarda İran'dan gelen Sâsânîler'in saldırılarına uğradı. III. Gordianus bu saldırılara karşı şehrin etrafını surlarla çevirtti.

Kapadokyalılar, Roma'nın bir eyaleti olduğu MS 17 yılına kadar varlıklarını korumak için Makedonyalılarla, Ermeniler, Pontuslularla, Galatlarla, mücadele etmeye devam ettiler. Bölgeye dair kayıtları yerelde kullanılan sikkelerden takip edebiliyoruz. Kapadokya Krallığı zamanında Kayseri'nin güney batısında "*Evsobia*" veya "*Mazaca*" denilen şehir bulunuyordu. Romalılar zamanında Kayseri'yi diğer "*Caesered*"lardan ayırmak için "*Caesered Mazaca*" denmiştir. Bu dönemde Kapadokya tahtı birkaç kez el değiştirmiştir. Sonuncu Kral *Archelaus* zamanında MÖ 36-17 Mazaka-Eusabeia'nın adı yeniden değiştirilmişti. Şehre '*Sezar*' ünvanı verilmişti. MÖ 13 yıla kadar bastırılan sikkelerde şehir adı olarak *Eusebeias* adı daha sonrakilerde *Kaisareias* adı yer almıştır.[30]

Bu dönemden sonra bölgedeki diğer gelişme bölge dinine dairdi. Hıristiyanlık yayılırken Kayseri, Antolia'da bu dinin en büyük yeni merkezlerinden biri olmuştu. MS 33 yılının Pentekost'unda

30- *Bkz. N. Baydur. Kültepe, kanç, Kayseri tarihi üzerine araştırmalar. İst. 1970, s. 82*

Yeruşâlim'de bulunan ve sonra evlerine dönen Yahudiler ya da Yahudiliği benimsemiş kişiler aracılığıyla Hıristiyanlık dini inancı bu bölgelere ulaşmış olabilir. Bilindiği üzere Kayseri bir ticaret merkezi olarak oldukça fazla Yahudi cemaati barındırıyordu. Yahudilerin Romalılara isyan etmesi Kudüs'ün MS 70'teki yıkımına yol açtı. Bunun sonucunda bazı İsrailli Hıristiyanlar Kapadokya'ya kaçmış olabilir. Çünkü buralarda onları saklayacak mükemmel doğal korunaklar olan mağaralar vardı.

Roma'nın egemenliği altına geçtikten sonra Kapadokya, gönderilen *Eksarhi*'lar (Eyalet Başkanları) tarafından yönetiliyordu. Arkas (Ermenistan) Kralı II. Tigran'ın yarattığı yıkımdan memleket ancak belini doğrultarak gelişmeye çalışıyordu. Aslında siyaseten bölgede tampon konumunda kalan Kapadokya halkı Roma yönetiminde siyasi külfetten kurtularak tamamen Yunanlaşıp gelişmeye koyuldu. Bu gelişmeye Hıristiyanlığın burada pek erken vuku bulan yayılması da son derece yardım etti. Kapadokya'nın her noktasında yerleşmiş olan Yunan kolonilerinde parlak okullar açılarak bölgede medeniyetin yayılmasına çalışıyorlardı. Dönemlerinde isim yapmış olan *Doktor Aretaios, Apollonios, Tianeus, Seyyah (periyitis) Pausanias, Julyanos Ritor* gibi ünlü kişiler bu Kapadokya'da yetişmişti.

Sâsânîler Hanedan'ından Sâsânî Şahı *I. Şâpûr* (MS 241-272), kadim Ahameniş Kalı Darius zamanında Doğu Aryanlara tabi olmuş toprakları tekrar elde etmek için, bu emel ve gaye ile Roma İmparatoru *Valerianus*'a harp ilan etti. Urfa bölgesinde yapılan savaşta Sâsânîler, Roma İmparatoru Valerianus'u esir etti. MS 260 yılında bu Sâsânî kuvvetleri Kapadokya'ya hücum ederek Kayseri'yi kuşattılar. Kayseri şehri ünlü *Generali Dimosthenis*'in savunması ile uzun süre direne bildiyse de, içerden bir ihanet sonucu ele geçti. Sâsânî Şahı I. Şâpûr, Kayseri'yi yağma edip binlerce Yahudiyi öldürmüştür. O tarihlerde Kayseri dünyanın sayılı büyük şehirlerinden olup bölge nüfusu 400.000'i aşıyordu. Kapadokya, Kayseri'nin fethi ile İranlılara tabi olarak büyük felaketlere uğradı. Her ne kadar bu esaret uzun müddet sürmediyse de Kapadokya kurtulduktan sonra dahi zaten Roma İmparatorluğu da yoksulluk çektiği için yıllarca yaralarını kapatamamıştı.

MS 3. yüzyılda Kapadokya'ya Hıristiyan misyonerler gelir ve bölge onlar için bir eğitim ve düşünce merkezi olur. Kapadokya vadileri ve volkanik yumuşak kayaların oyulmasıyla oluşan sığınaklarla Hıristiyanlar için her dönemde sığınak görevi görmüş ve Hıristiyanlığın yayılması için de ideal bir yer olmuştur. MS 4. yüzyıl, daha sonra "*Kapadokya'nın Babaları*" olarak adlandırılan insanların, dönemi olur. Bu sırada Antolia'da yayılmaya başlayan ilk Hıristiyanların bir kısmı büyük şehirlerden köylere göç etmeğe başladılar. Kayseri'nin önemli bir din merkezi haline geldiği 4. yüzyılda, kayalık Göreme ve çevresini keşfeden Hıristiyanlar, Kayseri Piskoposu da olan *Aziz Basil'in* dünya görüşünü benimseyerek kayalar içinde manastır hayatını başlattılar. Yine bu dönemlerde, Antolia'nın Ermenistan'dan Kapadokya'ya kadar olan Hıristiyan bölgelerine Arap akınları başlar. Bu akınlardan kaçarak bölgeye gelen insanlar bölgedeki kiliselerin tarzlarının değişmesine sebep olur. MS 395'te Roma İmparatorluğu ikiye bölününce bu bölge (Kapadokya) Antolia'nın diğer bölgeleri gibi Doğu Roma'nın (Bizans'ının) payına düşmüştür.

MS 6. asırda İmparator *Justinianus*, Kayseri'yi surlarla çevirdi ve bâzı îmâr faaliyetlerinde bulundu. MS 397 de Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesiyle Kapadokya Doğu Roma İmparatorluğu'nun etkisi altında kaldı. 7.yüzyılın ilk yıllarında Kapadokya'da Sâsânîler ile Bizanslar arasında yoğun savaşlar oldu. Sâsânîler bölgeyi 6 - 7 yıl kadar ellerinde tuttular. MS 651'de Halife Osman öncülüğündeki İslami Kuvvetler Sâsânîleri yıkınca bölge bu kez Arap-Emevi göçlerinin akınlarına uğradı. Emevîler zamanında 690, 726, 729 ve 732'de İslâm orduları Halife *Abdülmelik, Mesleme, Said ibni Hişam ve Süleyman ibni Hişam* Kayseri'yi dört defa fethettiler. Fakat Kapadokya yeniden Bizans'ın eline geçti. Büyük Konstantinos tarafından Doğu Bizans hükümetinin kurulması üzerine kâmilen Hıristiyanlaşmış olan Kapadokya artık kaderini ve geleceğini bu yeni Hıristiyan Rum İmparatorluğu'nun kaderine bağladı. Müslümanlıkta uzun süredir devam eden mezhep çatışmalarına karşı yaptığı dini reformla *"Birinci Putkırıcı İkonokalast İmparator"* unvanıyla anılan imparator babası *III. Leon*'dan (MÖ 717-747) etkilenerek ikonları yasaklamasıyla doruk noktasına ulaştı. Bu durum karşısında bazı Hıristiyan ikon yanlısı keşişler Kapadokya'ya sığınmaya başladılar. *İkonoklasm Hareketi* yüz yıldan fazla sürdü (MS 726-843). Bu dönemde birkaç Kapadokya kilisesi iko-

noklasm etkisinde kaldıysa da ikondan yana olanlar burada rahatlıkla gizlenip ibadetlerini sürdürdüler.

Büyük Vasilios ve Grigoriosların yetişip yaşadıkları devir en parlak, en mesut adeta Kapadokya'nın altın çağı olarak adlandırılabilir. Tarihi kilise, okul, yol, köprü vesair gelişmeye dönük eserlerin çoğunluğu Justinyanus'un devrini andırmaktadır. Kapadokya, Armeniakon Thema'sı adı ile bir eyalet olarak Bizans İmparatorluğu'nun yönetimi boyunca en büyük askeri merkezlerden biri olmuştur. Tarihte ün kazanan *Fokaslar, G. Manyakis, Katakalom Kekaumenos, İsaakios* gibi generaller, *Leon İsavros, Mavrikios, Nikiforos Fokas, Çimiskis, Romanos, Diogeniş* gibi Bizans imparatorları buradan yetişmiştir. Hakeza, ortaçağ Rumluğu'nun bu son yıllarda keşfedilen Bizans'ın 8. Yüzyıl milli kahramanı *"Digenes Akritas Destanı"* yazarı *Vasilios Digeniş Akritas* dahi Kapadokyalı'dır.[31] *"Digenes Akritas Destanı"* Digenes adlı kahramanın hayatını anlatır. Digenes (Yunanca iki soylu demek), Romalı bir anne ve Suriyeli bir babanın oğlu bir kahramandır. Destanın ilk bölümü anne ve babasının hayatlarını, nasıl tanıştıklarını ve Emir olan babasının, Digenes'in annesini kaçırıp sonra nasıl Hıristiyanlığa geçtiğini ve evlendiklerini anlatır. Destanın kalan kısmı, çoğu zaman yazarın ağzıyla, Digenes'in Bizans sınırındaki kahramanlıklarını anlatır. Sözkonusu kahramanlıklar 7. yy ile 11. yy başları arasında sürmüş Bizans-Arap mücadelesi sırasında geçer. Destan halk Yunancası (Demotik Yunanca) ile yazılmıştır. Destan yaklaşık 10. yy'da yazılmış ama bazı araştırmacılar kahramanın 8. yy'da bir savaşta ölmüş gerçek bir kişi olduğuna karar kılmışlardır.[32] Kapadokya, Küçük Asya'nın doğuda bulunan topraklarından olduğu için talihsiz Bizans İmparatorluğuna çoğunluğu doğudan gelen istilalardan zarar görmüştü. Arap halifelerinin zamanından başlayarak 15. asırda vuku bulup bütün Avrupa dünyasını endişeye düşüren Timurlenk'in istilasına kadar Kapadokya birçok felaket ve istilalar altında çiğnenmiştir

31- *Bkz. The Turks in World History By Carter V. Findley. Published by Oxford University Press US. 2005 sf 72.*

32- *Bkz. http://tr.wikipedia.org/wiki/Digenis_Akritis.*

KAPADOKİSLERİN DİLİ

Kapadokyalılara Antolia'da ki Yunanlılar "*Kapodokis*" diyordu. Kapadokisler öncelikle geç Asur döneminden kalma kültürel özelliklerinin yanı sıra Hatti, Hitit, Mitanni, Frig, Kimmer ve daha sonra bölgeye yerleşen Med ve Pers Aryanların egemenliğinde oluşmuş karmamelez bir Aryani lisanı geliştirmişlerdi. Alagorik olan bu dil karmaşası Kapadokya'nın coğrafyasında farklılıklar arz ederdi. Bu topluluklar Makedonlar döneminde MÖ 4. yüzyılda bölgeye yeni yerleşen Yunanca konuşan toplulukların denetimine girdiği görülür. Eski Kapadokya lisanı Aryancaya dair bilgilerimiz artmadıkça, Kapadokyalıların asıl kökleri hakkındaki bilgiler yarım kalacaktır. Adı geçen lisanı hakkında pek az bilgi edinilmiştir. Ele geçen ve şehir ve saire isimlerinden ibaret pek az kaynaklardan tespit edilenlere göre Kapadokyalılar Ariya dillerinin ailesine dâhildiler. Haliyle orta çağda birçok milletlerde vaki olduğu gibi, Kapadokya'nın eski yerli halkı da dışarıdan gelen istilacıların adını benimseyerek kendisi de onlara lisanını vermiş olması olasıdır. Bölgede azınlığı teşkil eden ve hariçten istila ile adlarını memlekete veren Asurlu kavime gelince, bunlar hakkında pek açık bilgi yoktur. Asurlara yakın oldukları ve medeniyetin ilk tohumlarını onlardan aldıkları kesindir. Asurların İmparatoriçesi ünlü ve *Büyük Semiramis*'in adı, halen bu güne kadar buralarda anılmaktadır. Birçok yol, *Homata Semiramidos* (Kraliçe Semiramis) tabir olunan tepeler ve medeni eserler onun ismini taşıdığı gibi, Zile (Tokat) ve Malatya gibi eski şehirlerin dahi o meşhur sultanın yeniden inşa ettiği şehirler olduğuna dair iddialar vardır.

Makedonyalıların zamanında Yunan dili, resmi lisan olarak benimsenmiş ve aynı zamanda Yunanlıların bu bölgelere kendiliğinden yerleşimleri anlaşılan yerli halkın tedricen Yunanlaşmasına etki ederek kısa süre içerisinde eski Kapadokya lisanını dönüştürmüştür. Kapadokyalıların kendilerine özgü bir alfabesi yoktu. Başlarda Ârâmî alfabesi kullanan Kapadokyalılar daha sonra Grek alfabesi kullanmaya başladılar. Arşive ve yazılı metinlere pek önem vermeyen Kapadokyalılarla ilgili bilgilere komşu devletlerin arşivlerinden ulaşabiliyoruz. Kapadokya ve daha sonra Kapadokya'dan ayrılan Pontus halkları Yunan değildi. Yerel Antolia halklarının birbirleriyle ve kısmen

Persler ile kaynaşması sonucu; Kapadokyalılar ortaya çıkmıştı. Herodot Yunanlıların, Kapadokyalılara *"Beyaz Suriyeli"* dediklerini söyler.[33]

Makedonyalılar devrinde ve Roma egemenliğinin ilk zamanlarında Kapadokya lisanı henüz Yunan lisanı ile konuşulmazdı. Bundan dolayı ahaliye iki lisanlı (diglossoi) adı verilirdi. Kapadokyalıların dili Yunanca değildi. Yunanlı filozof *Philostratos*; Kapadokyalıların Yunancayı çok kötü konuştuklarından bahseder. Kral V. Ariarathes'in tüm çabalarına karşın Yunanca Kapadokya'da kabul görmemiş; yerel dil ve lehçeler karşısında zayıf kalmıştır.[34] Krallıkta yaşayan etnik gruplar kendi dil ve lehçelerini konuşurlardı. Bu noktayı o dönem bölgenin ünlü din adamı *Apost Paulos*'da teyit eder. Paulus, Konya'da *Evangelion*'u (İncili) Yunan lisanında vaaz edip, halkın anladıklarını, lakin beyinlerinde "*Likaonya lisanı*" ile anlayabileceklerini ön görerek konuştuklarını bu ikinci dil ile tekrar ediyordu. Artık Bizans döneminde bölge dili tamamen *Demotik Yunanca* (Halk Yunancası) idi. Latince harfleri ile her şey yazılıyordu. Devletin askeri okullarının ve teknik olarak askeri fabrikaların bu şehirde olması Yunancayı edebi alanda da geliştirecek olanaklar sağlamıştı. Eski Ariyaca dil daha çok Hindui Doğu Aryan dinler ile korunmuştu. Mithracılığın kaybolması ile Ariyaca da bölgede tamemen kayboldu. Sadece yer adlarında ve tarihte anılan Doğu Aryan yönetici adları ile anıldı.

KAPADOKYALILARIN DİNİ

Kapadokya ahalisinin en asıl Aryan ırkına mensup *Pelasgos/Pala* kabilelerinden olup, bilahare dışarıdan saldırı ile memleketlerini istila eden kavimler ile karışarak bir topluluk oluşturdukları dinleri ile dahi gözle görünürdür. Pelasgosların, Hattilerin bir kabilesi olduğu sanılmaktadır. *G. Tseretheli, R.V. Gordeziani, M. Abdushelishvili ve Dr. Zviad Gamsakhurdia* gibi Gürcü araştırmacılar *Pelasglar ile Kolhis* halkları ve

33- *Bkz. Kemal Talih Türkmen Bilinmeyen Kapadokya'dan Bir Kesit Ürgüp Ürün yayınları – Ankara 1999 s. 11.*

34- *Bkz. Konstantin Kavafis a.g.e. s. 203.*

kültürü arasında bağlantı kurmuşlardır. Hattiler gibi bu halkların Antolia'ya Hint-Avrupalı'lardan önce geldiği düşünüldüğünde akla yakın gelmekteyse de bu tespit ispat edilmemiştir. *Pelasglar* büyük ihtimalle Helenlerin barbar olarak tanımladığı kavimlerden birisiydi. Homer'in destanlarında (MÖ 8. yüzyıl) Pelasgların Epir, Güneydoğu Trakya, Argos, Pelopenez ve Girit'in yerli halkı olduğuna dair deliller de bulunmaktadır. Ayrıca hiçbir Yunan kaynağında Doğu Karadeniz'den Pelasg bölgesi olarak bahsedilmemektedir. Tabii ki bu durum, Helenlerin dillerini anlamadıkları Pelasglar hakkında yeteri kadar bilgi sahibi olmamalarından kaynaklanıyor olabilir. Zira yörede yaşadığı bilinen Frigli kabilelerin inançlarına benzer yerli bir din ile Doğu Aryanların Mecusiliğinden (ateşperestlik) daha yakın bir din olduğu görülür.

Zaten Kapadokyalılar doğal bir asimilasyon içinde ateşperestliği benimsemişlerdi. *Mecusilik* dini inancını *Haldaioslardan* almışlardı. Kapadokyalılar ateşperestliği doğrudan Mitanniler'den mi, Medler'den mi getirdiler? Yoksa sonradan siyasi olarak egemenlikleri altına girdikleri Doğu Aryanların nizam ve örfü adetlerini benimseyerek bu dini de onlardan mı aldılar? Bu soruların yanıtı meçhuldür, ancak bilinen şey büyük ilahe (Thea) Anaitis'in ismi, Doğu Aryanların Anahit'esi olup, Ermenilerin vasıtası ile bunları benimsemiş olduklarıdır. Kamer'e (gök ayı, Yunanlıların Faivi'i ya da Artemis'i) şeklinde kabul etmişlerdi, *Min ve Ma* tanrı isimleri Kapadokya dili kelimelerinden olduğu büyük bir olasılıktır. Lakin bazen de Aryani isimleri de benimseyerek *Min Farnakis* seklinde isimlendirmişlerdi. Fakat Doğu Aryanilerin ateşperestliği birtakım dini ayinlerden ibaretti. Mabed, heykel yoktu. Mecusiliği benimsemiş yine Batı Aryan bir halk olan Ermeni tapınakları da vardı. Nitekim Kapadokyalılar da dini mabetlerinin azamet ve ihtişamı ile ünlüydüler. Dinin ayinsel görünümü Friglerin özel ayinlerine benzerdi. Bir yerde bu ayin tarzı onlarda özel bir kabul görmüş ayin tarzıydı da. Gerçekte Batı Aryan halklarda Mecusilik, tanrı heykelleri ve tapınakları ile Doğu Aryani halklara göre farklı bir görünüm sunuyordu. Bölgedeki ateşgâhların konumu şehir alanlarındadır. Buradan da anlaşılacağı üzere Doğu Aryanların (Med ve Perslerin) yerleşimi koloni görünümündedir. Bu durumun Persli satrap ve askeri zevatın taleplerini karşılayan bir görünüm olduğu dikkatten kaçmamıştır. Mitanniler sonrası bölgede egemenlik kuran

Med-Pers devletleri ve onların bir kısım halkı anlaşılan Kapadokya'yı yurt edinmeye çalışmamıştır. Bölgedeki Hindui-Aryan tanrılar daha çok kadim Mitanni ve Ermeni halkın tapındıkları tanrılar olduğu anlaşılmaktadır. Yani Kapadokya'da kadim ateşperestlik inancında görülen Doğu Aryan Hindi kültürel görünüm de Mitannilerden kalmadır. Fakat Mitanni konumlanması oldukça zayıflamıştır.

Kültür ve dinde Pers etkisi her konuda kendini hissettiriyordu. *Komana* (modern Tokat Gömenek) kutsal şehirdi. Ana Tanrı Ma Tapınağı Komana'daydı. Bu mabetlerden en ünlüleri Komana şehrinde bulunuyordu. Komana adı ile biri Pontos diğeri asıl Kapadokya'da iki şehir olup, her ikisinin de muhteşem mabetleri vardı. Lakin daha önemli ve ünlüsü Kapadokya'da bulunan ve *Kataones* kabilesi ile bilinen Komana'dır. Adı geçen şehir hakkında *Strabon* bahseder ki; *"ahalisi her ne kadar hükümdarı tanır idi iseler de bilhassa rahibe (iereus) arz-ı itaat ve tebaiyet ederlerdi."* Netice itibariyle her iki Komana mabetlerinin Arhiereus (başrahip) ahali nazarında pek büyük nüfuzları ve etkinlikleri olup, mensupları hükümdardan sonra ikinci mertebede yer alırlardı. Zaten kendilerini de hanedana mensup olan asilzadeden sayarlardı. Arhiereus rahiplerinin hizmet maiyetleri çok kalabalıktı. Strabon'un ifadesine göre, kendi zamanlarında her iki mabedin altışar bin erkek ve kadın çalışanı vardı. Şehrin etrafında geniş arazilerden elde edilen gelir bu rahiplere bırakılmıştı ve topraklar üzerinde mülkiyet hâkimiyetleri vakıf konumundaydı. Keza ilk *Uinasa*'da (modern Avanos) Zeus'un mabedi de ünlü olmuştu. Buradaki rahipler verimli arazilere sahiptiler ve bölgenin başrahibi de Komanaların mevkisinden sonra ikinci mertebedeydi.

İnançları gereği Kapadokyalılar sünnet olur ve domuz eti yemezlerdi. Bu geleneği Yahudilerden benimsemişlerdi. Yunan-Roma hâkimiyeti devrinde Kapadokyalılar yabancı tanrılarının isimlerini alarak kendi ilahlarına verirlerdi. Halkın Yunanlaşması ateşperestliğe pek az tesir edebilmiştir. Tarihçi *Strabon* kendi zamanlarında (İsa'dan sonra birinci asırda) Kapadokya'nın çeşitli mahallerinde kurulan daha birçok ateş mezbâhları (ateşgâh) bulunduğunu ve ateşperestlerin buralarda ayin yaptıkları yazılarında belirtiyor.

Hıristiyanlığın bölgede ortaya çıkışı ile Yunanlaşmış olan ve halkı

arasında yaşayan birçok göçmen Yahudi yeni dini kolaylıkla kabul etmişlerdi. Kapadokya'da ilk defa İncil'i *Petrus* vaaz etmiştir. Hıristiyanlığın burada pek verimli bir zemin bularak ileride bilhassa M. Vasilios ve Grigorios zamanlarında dinin en metin merkezlerinde bulunmuş ve Bizans devrinde Kilise Tarihi önemli yer teşkil etmiştir. Halkın dindarlıkta mutaassıp olduğu bölgede adım başında rastlanan ve Kapadokya Arkeolojisinin en önemli bölümünü teşkil eden binlerce manastır ve kilise harabelerinden bellidir. Kapadokya Doğu Roma Devleti'nin (Bizans) hâkimiyeti altında kalmıştır. Bizans döneminde Kapadokya Antolia'nın iki piskoposluk merkezinden biri olmuştur. Aynı zamanda üç büyük azizin memleketi olarak da bilinir. Bunlar, Kayseri Başpiskoposu *Büyük Basil*, Kardeşi *Nissalı Gregory* ve *Naziruslu Gregory*'dir. Aziz Basil kaya kiliselerin ve manastırların kurucusudur.

Bizans'ın ilk yıllarında bölge sakin bir dönem yaşamıştır. İmparatorluğun sınırlarının Kafkasya'ya kadar uzandığı düşünülürse, Kapadokya ve çevresi coğrafî bakımdan merkez durumundadır. Bölge halkı bu dönemde Helen-Roma fikirlerinden ziyade İran'ın etkisi altında kalmıştır. Doğu'dan güçlü Arap ve Sâsânî akınları başlamış, İmparator Heraclius, Antolia'nın önemli kısmını askeri eyaletlere ayırmıştır. Kapadokya da bu eyaletlerden biridir. İmparatorluğun Doğu bölgelerinin işgal altında kaldığı, Hakiki Haç'ın Sâsânîler tarafından Kudüs'ten ele geçirilmesinden sonra kaçırılıp tekrar geri alınarak, Kudüs'e götürüldüğü, savaşların aralıksız devam ettiği bu kargaşa döneminde düz ovalarda yaşayan halk yeraltı şehirlerine, dağlık kesimlerde yaşayanlar ise kaya kilise ve hücrelere sığınmıştır.

Bizans Devleti bir yandan Arap ve Sâsânî akınlarıyla başetmeye çalışırken, diğer yandan *Focas* zamanından başlayıp *II. Basil* döneminde doruğuna ulaşan yayılma siyaseti, ilk bakışta zaferlerle dolu ama uzun vadede yıkım getiren bir savaşlar dizisine yol açmakla kalmamış, yerelde feodalizmi azdırmıştır. Orduda hizmet edenlere toprak tahsis edildiğinden, bir süre sonra toprak sahibi askeri aristokrat grup ortaya çıkmış, kiliselerin ve feodallerin gücü artmıştır. İmparator Basileos'un ölümünden sonraki çağda, büyük mâlikaneler hızla artarken asker ve köylü kökenli küçük mülkiyet çökmeye başlamıştır. Vergiler, resimler, angaryalar kadar, toprağa bağlılığın içerdiği bütün

külfetlerin ağırlığı altında ezilen bağımlı köylünün gösterdiği tek tepki, çok kere nereye olduğunu bile bilmeden kaçmaktan ibarettir. Ayrıca Bizans döneminde uzun süredir devam eden mezhep çatışmaları iyice artmış, İmparator III. Leon'un ikonları yasaklamasıyla "*İkonoklasm*" dönemi başlamıştı. Önce, Hıristiyanlara baskı yapan Sâsânîlerin ve din büyüklerinin tasvirine karşı olan Arapların saldırıları nedeniyle ikona yanlısı keşişler, Göreme, Ürgüp ve Avanos çevresindeki kayalık, kuytu bölgelere sığınmışlardır. İkon kırıcı akımın Bizans'ta güç bulmasıyla taşlardan oyulmuş manastır ve kiliselere sığınanların sayısı da artmıştır. Bu dönem, *İmparatoriçe Thedore*'un ikonları tekrar serbest bırakmasıyla olaylar son bulmuştur. 9-11. yüzyıllar arasında Göreme ve Zelve önemli bir manastır yerleşimine sahne olmuştur. Bu dönemde kuzeyde Pontus Krallığı'nın elinde olan Hıristiyanlık merkezleri Kapadokya'ya kaymıştır.[35]

MEDENİYET

Kapadokya'da büyük şehirler yoktu. Birbirinden oldukça uzak; dağınık köyler ve kentlerden oluşan Kapadokya pek mamur değildi. Kapadokya'nın önemli kenti Kayseri'nin ticari kimliği Asur ticaret kolonisi geleneği ile devam edegelmiştir. Dünyanın tüccar milleti Yahudilerin Kayseri şehir yerleşimlerindeki görünümü tesadüf değildir. Büyük kaleler; kentleri koruyan surlar inşa edilmemişti. Bugünkü eyalet sistemine benzeyen ve on *stratej* den (bölgeden) oluşan bölgesel sistem uygulanırdı. Bölgelerin yöneticisi konumundaki *Stratejlerin* (valilerin) şatoları vardı. Zamanla Kapadokya mimarisi ilerleme sağlamıştır. Su kemerleri, barajlar, mahkeme salonları, köprüler, yollar ve yol kenarlarındaki sınır ve mesafe belirten taşlar, tapınaklar, sunaklar ve şatolar inşa edilmiş; ne var ki bunların pek azı günümüze kadar ulaşabilmiştir. Tiyana (Kemerhisar-Niğde) Kapadokya mimarisinin günümüze ulaşabilen örneklerinin görülebileceği en önemli yerleşimdir. Kapadokya halkı kralları için Tümülüs yapmamıştı. Krallarını kayadan oyma mezarlara gömmüşlerdi.

Çalışkan ve oldukça barışsever insanlar olan Kapadokyalılar

35- *Bkz.www.farukarslan.com/*

tarımla ve hayvancılıkla uğraşırlardı. Krallık Kapadokya'sı ürettikleri katırları ile Ön Asya'da ünlenmişti. Kapadokya katırları oldukça değerliydi. Yine Kapadokyalılar yün üretiminde de oldukça ilerlemişlerdi. Galatlardan sucuk yapmayı öğrenen Kapadokyalılar; meyve ve sebze üretiminde, şarapçılıkta zamanının hatırı sayılır ülkelerinden biri olmuştu. Bizans döneminden de anlaşılacağı gibi Kapadokya'da metal ve alaşımların, cevher veya metal içeren hammaddelerden çeşitli metalik araçların üretimi gelişmişti. Metal sikkelerinde altın, gümüş ve pirinç kullanılırdı. Ufak paralarda pirinç büyük paralarda altın ve gümüş kullanılırdı. Altın ve gümüş sikkeleri kral bastırırken; Pirinç sikkeleri basma yetkisi o günkü belediyelerdeydi. Sikkelerde kralın adı ve saltanatyılını gösteren rakamlar bulunurdu. II. Ariarathes'in kral unvanını aldığı MÖ 255 yılı Kapadokya takviminin başlangıcı sayılır. Kapadokya Takvimi, 30'ar günlük 12 ay ve 5- 6 günden ibaretti.

Kapadokya mimarisi Asur koloni dönemindeki şehir planlamaları ile başlamıştır. Yahudilerin şehirlere yerleşimi sonrası ticari kimlikli şehir görünümü öne çıkmıştır. Karum ve Akropoller şehir merkezlerinde kurulmuştur. Med-Pers sürecinde şehir merkezlerinde ateşgahlar ve Mecusi yerel halkın çoktanrılı görünümlü tapınakları kurulmuştur. Özellikle Selefkos-Roma-Pontos sürecinde şehirler ve kaleler imar edilerek yeni silüet kazanmıştır. Özellikle Sâsânî dneminde 1.Sapur'un işgali sonrası bu kaleler Bizans yönetimi tarafından tahkim edilmiştir. Hıristiyanlığın sır olarak saklandığı dönemlerde Göreme/-Nevşehir civarında mağara yerleşimleri görülür.

PONTOS/ANZELANİ

Pontos Devleti'ne, yerelde doğu halkları Zela (Zile) merkezli olduğu ve kurulduğu şekliyle Yunanca deniz manasına gelen Pontos tanımını kullanmamışlardır. Bu devlete *Anzeliya* (modern Zile) bölge adından ötürü, Kapodakyalılar "*Anzelani Devleti*" adını kullanmışlardır. Bu yaklaşım soy olarak bölgedeki Mithradat ailesinin Doğu Aryan, *Keyani* kimliği nedeni ile kurulduğu da gözden kaçmamalıdır. Ppntos, Pers sonrası Küçük Asya'daki üst tabakalar ya Medo-Pers veya Makedon soylu ailelerine dayanırdı. Bu yapılara MÖ 60 sonrası

egemenliğini Küçük Asya'da tamamen inşa eden Roma Yönetimi de saygılı davranmıştır.

Maşat-Höyük'ten (Hititler dönemindeki adı ile *Tapigga*) ele geçen beş adet çivi yazısı ile yazılmış olan Hititçe tablette, bugünkü Zile'nin adı "*Uru An-zi-li-ya*" şeklinde belgelenmektedir. *Uru*; Sümerce "*tepe*" anlamındaki belirticidir ve kendisinden sonra bir şehir isminin geleceğini gösterir. *Zela* adı Hititler dönemindeki şehir isminin günümüze yansımasıdır. Yine Hititlerden kalma bir başka şehir ismi *URU Tahazzimuna*, bölgedeki *Maşat* höyük tabletlerinde geçmektedir. Bu da Bizans döneminde *Dazimon* ve günümüzde de *Dazmana* olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat *Turhal*'ın kuzey doğusunda yer alan Dazmana'nın ismi bugün "*Akçatarla*" olarak değiştirilmiştir. Yaklaşık 3350 yıl önceki bu yer sakinlerinin kullandığı ve kendilerine özgü yer isimleri her şeyi Türkleştirme mantığı ile Türkçeleştirilmiştir. Maşat-Höyük'te 1975 yılında yapılan kazılarda ortaya çıkan mektup şeklindeki belgelerde halkın tarım ve ziraatla meşgul olduğu ve işlerin Hititli bölge yöneticileri tarafından bizzat yönetildiği belgelenmiştir. Zile şehrinden *Anziliya* olarak bölge halkının bahsettiğini öğreniriz: *"Anziliya şehrine 30 hapiri-kutasını yukarıya sevket. Tapigga'ya verdiğim, Anziliya'nın 10 askeri, otları kessinler, Sürülü tarla için tohum mevcut değildir. Tapigga, Anziliya, Hariya ve Haninqauva şehirleri için, hangi arpa ve buğday ekilmiş ise, (onları) onlardan almasaydın, o sürülü tarlaları ekerlerdi."Şimdi Dapigga ('da tohumlar) ekilmiştir. Bir kısmı Anziliya'da, diğer kısmı Hariya'da, başka bir kısmı Haniqqava'da (ekilmistir). O tohumları nereye verdin."Halkın ateşten nasıl rahatsız olduğu ve insanların salgından nasıl hayatta kaldığı ve kurtulduğu konusunda beyim majesteye yazdım."* ve *"Beyim majeste, yaya ve arabalı savaşçılar, Anziliya'yı (bu kısım kırık) düşman, tahıla(?) zarar vermiyor, ülkeye de zarar vermiyor."* (Mşt. 75/ 114 nolu), şehirlere göre şahıs listesinde Anziliya şöyle belgelenmektedir: 8-11. satırlar: "*Daha şaralı adam Pimpira, Anziliyalı iki adam Yarraziti ve Kikkilu."*[36]

Bölgenin Hitit sonrası genel sosyal ve siyasal tarihine bakacak olursak antik dönemden bu yana bölge hakkında bildiklerimiz şunlar:

36- *Bkz. Dr. Rukiye Akdoğan," Zile adı, nereden geliyor?" http://zileweb.com/dokumanoku.asp?id=19.*

Anziliya (Zile höyüğü-Günümüz Zile; Tokat) ve *Tapigga* (Maşat höyük), MÖ 15. yüzyıldan sonra Hititler'in en büyük düşmanlarından Kaşkaların birçok saldırısına uğradı. Karadeniz kıyısında *Kaşkalar* (*Gaşgalar, Kaşkular; Kaskiler*) adlı bir halkın varlığı Hitit kaynaklarında bildirilmektedir. İç Antolia'ya Avrupa'dan göç ile gelen Hititliler dışında kalan İç Antolia'nın doğusunda Malatya'ya kadar bölümünde yerleşik ve bölgenin ilk bilinen halklarından olan Hattiler vardı. Yine Pala ve Kaşkalar Antolia Karadeniz Bölgesi'nin tarihi kaynaklarında bahsi geçen ve adları ilk bilinen bölgenin yerleşik Aryan halklarıdırlar.

Domuz yetiştiren, keten ziraatı yapan, Hitit ticaret kervanlarını soyan Kaşka halkı ile Hatti ay tanrısı *Kaşku* arasındaki isim benzerliği ilginçse de halkın kendisini bizzat bu isimle adlandırdığı şüphelidir. Kaşkaların Hitit kralı II. Tudhaliya döneminde MÖ 1450 Hitit kenti *Nerik*'e (bugünkü Samsun Vezirköprü yakınlarında olmalı) yerleştiği daha sonra I. Arnuwanda döneminde *Kammama ve Zalpuwa* adlı Hitit kentlerini ele geçirdiği bilinmektedir. Kaşkaların yerleştiği bölgelerdeki Pala dilini konuşan Hattileri ve Hititleri yerinden ettiği görülmektedir. Buna karşın Kaşkaların Karadeniz kıyılarında eskiden beri yaşayan otokton bir halk mı yoksa komşu bir coğrafyadan (Kafkasya veya Zagroslar üzerinden) gelen istilacı bir halk mı olduğu belirtilmemektedir. Kaşkaların en önemli özelliği yakın zamana dek ekilen kendir ziraatini yapmalarıdır.

MÖ 8. yüzyılda Frigler'in yönetimine giren yöre, MÖ 756 yılında *Milet*'ten ayrılan ve kendilerine yeni bir şehir kurmak isteyen göçmenler buraya gelerek bugünkü Sinop'un ilk temelini atmışlar. Burada Yunan kolonisini kurmuş oldular. 7.-6. yüzyıllarda bölgeye *Yunanlı Dorlar, İoanlar ve Aiolar* yerleşmeye ve bölgede koloni şehirler kurmaya başlamışlardır. Şehrin surlarının büyük bir olasılıkla kolonize (koloniler halinde yasanan) devirlerde yapıldığı tahmin edilmektedir. Daha sonra MÖ 630 yılında ikinci bir Yunanlı koloni (sömürge, göçmen topluluğu ya da bu topluluğun yerleştiği yer) grubu Sinop'a yerleşmiştir. 7. yy başlarında Sinop, Antolia'ya kuzeyden gelen MÖ 7. yüzyılda *Kimmerler* tarafından yağmalandı. İlk olarak Asur kaynaklarında MÖ 714 *"Gimirri"* adıyla geçen *Kimmerler* MÖ 676-674 yılları arasında Antolia içlerine Paşagonya-Sinop çevresi ve Frigya'ya -Balıkesir, Eskişehir, Bergama çevresine kadar- akınlar düzenlemekteydiler. Aynı

bölge onlardan sonra İskitler tarafından yeni yerleşim yeri olur.

MÖ 6. yy ortalarında İran'dan gelen Doğu Aryan Hindui inançlı Mecusi Medlerin istilasına uğramıştır. Bölgenin MÖ 6. Yüzyıl sonrası Doğu Aryan kültürlü yeni halklarca fethedilme hareketleri Medler ile başlar. MÖ 612 tarihinde Asur devletini yıkan Medler Paşagonya'ya (Günümüz Sinop bölgesi) dek uzanan bir imparatorluk kurmuşlarsa da Herodot'un Karadeniz sahillerine ulaştıklarını belirtmesine karşın Trabzon ve civarında Med etkinliğine dair bir kanıt bulunmamaktadır. MÖ 550 Med İmparatorluğu'nu ele geçiren, yine Doğu Aryan bir kabile olan Ahamenişler/Persler bölgeyi ele geçirir ve Trabzon'u "*Pontos Kapadokyası*" adı ile satraplık (valilik) sınırları içerisine alır. Bu dönemde bölge Doğulu Aryanların istilasına uğrar. Günümüzde Karadeniz kıyı kentlerinde hala kullanagelen birçok yerleşke adının *Ariyâca* olması bu nedenledir. Bölgeye Pers sonrası Doğu Aryanların yerleşimi etkin olmadığı arkeolojik veriler de görülmektedir. Persler anlaşılan oluşan gelirlerin denetimini sağlamak için askeri güç bulundurmuşlar ve Sinop limanından Yunan adaları üzerinden gelen ticareti kontrol etmişlerdir. Persli bölge satraplarının zamanla bölgede kalıcı ailelere dönüştüğü de bilinir. Anlaşılan Büyük İskender sonrası ilerde oluşan Pontus Devleti bu temel üzerine yükselmiştir. Bölge dini inançlarının Mithracı kimliğe bürünmesi de gözden kaçmamalıdır. Yani bölgede Batılıların baskın kültürel asimilasyonu egemen olmuştur. Roma döneminde yeni asimile görünüm fazlası ile belirgin hale gelmiştir. Bazı Kürd tarihçilerin Pontos bölgesi hanedanları üstünden Kürd orijinliği zorlamaları sonucu üretilen "*Zeylani*" tanımları yerinde değildir. Çünkü soy olarak bir hanedanlıkta bir köken bulabilirsiniz. Lakin Zela kralları bir Pontuslu kültürel kimliği ile hareket etmişlerdi. Çünkü bölgenin farklı halklarının kültürü oldukça iç içe geçmiş fakat bölge halkı kültüel olarak Yunan kültürünün baskın olduğu bir dönüşümü yaşamışlardır. Yani bölge Yunanlaşmıştır. Komutan Büyük VI. Mitridat (MÖ121-63) baba tarafından soyca Darius'un ünlü kumandanlarından *Antigonus I. Monophthalmus*'un Doğu Aryan olması ya da Annesi *Laodika*'nın Selevkos Kralının kızı olması o kadar önemli değildir. Çünkü onlar da bölgede Yunanlaşmıştır. Bölge halkı Yunanlı kültürünü benimsemiştir. Bu kültürel görünüm ile *Pontos (Zeylani) Devleti* Kürdlük hanesine değil, Batı Aryan haneye koymayı gerektirir.

PONTUS (ANZELANİ) KRALLIĞI (MÖ 291- MS 62)

Eski Yunanca'da "*deniz*" anlamına gelen "*Pontos*", bölge adı olarak bir yerde Karadeniz kıyı kentlerini temel alan siyasal coğrafya olarak batıda Sinop burnu ve güneyde *Hallys*-Kızılırmak, doğuda *Akampsis*-Çoruh nehirleri sınırlar. Günümüzde Sinop, Samsun, Amasya, Ordu, Tokat, Trabzon, Rize, Gümüşhane, Bayburt ve Ani-Kars'ın kuzey batısında kalan Orta ve doğu Kardeniz bölgesinde yer alan şehirlerdir. Bölge daha çok Partlara karşı yine batıdaki Pers karşıtlığına uygun gelişen hareketler ile birlikte bazı isyanlarda bulunmuştur. Antolia'nın batısında ve kuzeyinde yeralan Yunan (İon) kentlerinin MÖ 5. yüzyılda Pers istilasına karşı ayaklanması neticesinde Karadeniz kentlerinin de katıldığı kanlı bağımsızlık isyanlarını Persler bastırmıştır. Persler döneminde Yunanlı tarihçi *Ksenefon*, "*Anabasis*" adlı eserinde bölgede Trabzon'dan batıya doğru Antolia'nın Karadeniz kıyıları arasında yaşayan "*Amazonlar; Khalybesler; Tiberenler; Mosynoikler ve Makronlar*" adlı kabilelerden bahseder. Bu sınır doğu Aryan Mecusi topluluklar ile özellikle Roma'nın denetiminde kalan çok tanrılı dinleri olan Batı Aryan halkları birbirinden ayıran hem siyasi hem doğal bir sınırdı diyebiliriz. Pontus-Zela Devleti'nin hâkim kaldığı topraklar bazı kaynaklara göre yirmibeş kadar dilin konuşulduğu bir coğrafyadır.[37]

Araştırmacı ve derlemeci *Özhan Öztürk'* göre: *"Bölgeye Yunan kolonizasyonunun başlaması ve Karadeniz kıyılarında Batıdan Doğuya Sinop (Sinope), Samsun (Samisos), Giresun (Kerasus), Trabzon (Trapezus) gibi yeni Yunan kentlerinin ve emporion (ticaret amaçlı limanlar) kurulması. M. 800 – 600 " yılları arasında oluşmuştur. Eusebius, Trabzon kentinin kuruluş tarihini MÖ 756 olarak belirtmişse de, bu tarih doğru bile olsa Sinope'ye vergi veren bir koloni olarak Sinop'tan daha önce kurulmuş olması mantıkla çelişmektedir. Eusebius eğer yanılmıyorsa Sinoplu kolonistler, varolan bir şehri MÖ 630 yılından sonra tekrar kolonize etmiş olmalıdırlar. Anabasis'te (MÖ 401) yeralan "Pontos Euksenios kıyısındaki bu şehir Sinope'nin*

37- *Bkz. A. Gellius, Noct. Att, XVII,17. Hayaşa Bölgesi Tarihi, s.294 Berikan YAY. Tahir Erdoğan Şahin-2014.*

Kolkh ülkesindeki kolonisidir" sözleri ve diğer tanıklıklardan kent merkezinin Yunan, çevre halkının ise *Kolh* adlı yerli halktan oluştuğunu görmekteyiz. *Pausanias*'ın notlarından eski Yunanistan'da *Arkadya* bölgesinde Trabzon isimli bir başka kent olduğu ve Yunan mitolojisinde bu kentin *Lykaon*'un oğlu *Trapezeus* tarafından kurulduğu için bu adı aldığı bildirilmektedir. Kentin adının Yunanca orijini kesin olmakla birlikte "*Trapezus*" kelimesinin "*masa*" anlamı dışında *"Köle satılan düz platform" olarak da kullanıldığını, Kolhis'ten Yunan anakarasına yapılan köle ticaretinin liman noktası olduğu için bu kelime yakıştırılmıştır."*. Fakat Trabzon şehir merkezinin yerleştiği alan gerçekten masa şeklindedir.[38]

MÖ 4. yüzyılda da bölge tamamıyla Makedonlar'ın denetimine girdi. Bölgeyi Makedonya kralı Büyük İskender'in MÖ 330'da Antolia'daki Pers egemenliğine son vermesi neticesinde, diğer bölgelerde olduğu gibi Karadeniz kentlerine de İskender'e bağlı subaylar yönetici olarak atandı. Bu dönemde fetih sonrası Bergama, Zile ve Karadeniz bölgesindeki kültürel değişim ve devlet geleneği Pers kültüründen Yunan kültürüne doğru kayar. MÖ 300'lerden itibaren Selevkoslar ve Romalılar vasıtası ile Roma-Yunan medeniyetinin kontrolüne geçer. Özellikle bölgenin dini olan Mithracılığı benimseyen Roma döneminde bölge halkının yeniden Zerdüştlükten tekrar Mithracılığa dönüşü gözlemlenmiştir. Büyük İskender'in ölümünün ardından siyasi açıdan boşluğa düşen Antolia kentlerinde yerel yönetimlerin güçlenmesi başlar. Büyük İskender'in Pers Hükümdarı Darıus'u *Granikos*–Biga Çayı kenarında MÖ 334 tarihinde yenmesi ile Antolia, Makedonya İmparatorluğu'nun eline, dolayısıyla Zile kenti de, Büyük İskender'in eline geçmiştir. İsmini Hititler döneminden alan, önemli birer yerleşim yeri olan Anziliya (Zile höyüğü) ve *Kappodakia Pontika* adından türetildiği öngörülen alan *Pontos Anzelani Devleti* şeklindeki bu Aryan devlet kökeni yönetici hanedan açısından, Pontus hanedanı, *Mithridat* adında bir Pers soylusundan gelmektedir. Pontus Krallığı adını daha çok VI. Mithridat zamanında Roma Cumhuriyetinin dönemindeki en başarılı komutanları olan *Sulla, Lucullus ve Pompey* ile "*Mithridatik Savaşları*" adı verilen üç

38- *Bkz.Cambridge Ancient v.9, s.133.*

seferde karşılaşarak duyurmuştur. Pontus Devleti'nin Roma ile karşılaşmaları MÖ 92'ye kadar geçen yaklaşık iki yüz yıl boyunca bu bölgeler Pontusluların kararlılıkları sonucu daha çok onların adı ile anılır.

Büyük İskender sonrasındaki Helenistik dönemde, Antolia'da onun generalleri arasında ve özellikle Selevkos döneminde çıkan kargaşalıklar ve siyasal boşluktan ortaya çıkan bir devlettir. Bu devlet yönetici hanedan açısından, Pontus hanedanı, Mithridat adında bir Keyani Medo-Pers soylusundan gelmektedir. *Zela* ya da *Pontus* adı ile bilinen devlet eski Doğu Aryan soylu bir aileden geldiği kabul edilen Mithridat öncülüğünde MÖ 301 yıllarında Selevkoslar ile yapılan siyasal mücadele sonucu daha önce Kapadokya'nın denetiminde iken günümüz Amasya-Tokat-Zile bölgesinde oluşmuştu. Selevkos kralı Büyük Antiakos'un ölümü sonucu Mithridat kendini MÖ 280 de Pontos-Zelani kralı ilan etmişti. Bu adlandırma Mithridat'ın üslendiği yerel alanların adı ile önceleri oluşmuş görünür. Büyük İskender'in kumandanları arasında çıkan harplerde General *Ornets*, Kuzey batı Kapadokya'yı; haliyle de Zile'yi idaresi altına almıştı. Çıkan bir takım karışıklıklardan sonra Kapadokya bir müddet bağımsız kalmış, kısa bir süre sonra zamanın Pontus Kralı Mithridat, VII. Kapadokya Kralı Arbaran'ı mağlup ederek Kapadokya'yı, eline geçirmiştir.

Bu kral *Galyalıların/Keltlerin* Antolia'ya gelişinden karlı çıkmıştı. Selefkoslara karşı sınırlarını genişletmiş bütün Karadeniz kıyıları üzerinde söz sahibi olmaya başlamıştı. Partlar karşısına çıkan *İpsos Savaşı*'ndan sonra İran'dan Balkanlara kadar olan dağlık bu bölgeler küçük krallıklar ile daha çok bilinirdi. Büyük İskender sonrasındaki Helenistk dönemde, Güney Marmara ve Bergama bölgesinin yöneticisi olan Mithridat'in ölümüyle aynı isimdeki oğlu *I. Mithridat Ktistes*, babası gibi öldürülmemek için kuzeydoğu Paflagonya'ya (günümüz Türkiye'sinin Orta Karadeniz Bölgesi) kaçtı. Önceleri Paflagonya ve Kapadokya coğrafyasında, daha sonra Orta ve Doğu Karadeniz havzasında bağımsız kalmayı başarmıştır. Yerli halkların yanında, İskender'in fetihleri sonrasında göç eden Yunan, Makedon ve diğer halklar da bu Hanedan'ın hükümdarlığında Pontus milletinin unsurlarını oluşturmuşlardır. I. Mitridat önce Paflagonya'daki *Cimiata*'ya ardından Kapadokya'ya geçerek Amasya'ya gitti. I. Selevkos ile mücadeleye girişti ve MÖ

280 yılında kendini Kuzey Kapadokya ve Doğu Paflagonya'nın kralı ilan etti.[39]

MÖ 220'den beri alınmak istenen Sinop, Pontos kralı *I. Farnekes* zamanında (MÖ 189-159) MÖ 182'de alınabildi. Onun zamanında *Cotyara, Pharnacia ve Trepezus* gibi Yunan kıyı koloni kentleri ele geçirildi. Bölge kıyı hâkimiyeti Pontuslara geçti. *Rhodianların* durumu, Roma'ya şikâyet etmeleri, sonuç vermedi. *Pergamon*'a ve Kapadokya Kralı *IV. Ariarathes*'e de savaş açan I. Farnekes, önceleri başarılı olduysa da sonunda olumsuz bir antlaşma imzalamaya zorlandı. I. Farnekes, Galatya ve Paflongaya'daki tüm topraklarını bıraktı, yalnız *Tium* şehrini alıp, Sinop'u elinde tutabildi.[40] Ardılı *V. Mithridat*, Euergetes Roma ile dost kaldı, hatta MÖ 149 yılındaki *3. Punic Savaşı*'nda gemilerle yardım bile gönderdi. MÖ 133 yılında Bergama Krallığı'nın topraklarını ele geçiren Roma İmparatorluğu'nun tüm Antolia'ya egemen olma mücadelesi ve Pontus Devleti ile ardı ardına yapılan savaşları Trabzon dâhil tüm Antolia'yı işgali ile devam eder. Roma'nın Batı Antolia'daki çıkışından Zela Devleti'ne esir düşen Kapadokyalılar faydalanmak isterler. Nitekim Roma'dan yardım istemişlerdir. V. Mitridat bu yardımın ödülü olarak *Frigya*'yı aldı, oysa Frigya'nın Pontus ile sınırı yoktu. Kralı öldüğünde Paflagon-ya üzerinde hak iddia eden V. Mitridat, kızını Kapadokya kralıyla evlendirdi, sonra da Kapadokya'yı işgal etti. Helenleştirmeyi sürdüren V. Mitridat, Asya'da Yunan misyonerliğini yaygınlaştıran ilk Pontus kralı oldu. MÖ 121-120 yılında detayları bilinmeyen bir suikast sonucunda V. Mitridat erken yaşta öldü. V. Mitridat öldüğünde, oğulları *Krestus* ve daha sonra *Büyük Mithridat* olarak adlandırılacak olan *VI. Mitridat* (MÖ 120 - 63 krallığı) henüz çocuktular. Eşi Laodice, veliaht olarak oğlu Krestus'u tercih edince, VI. Mitridat dağlara kaçtı. Zehirlenme şüphesi nedeniyle, o dönemin bilinen zehirlerine karşı panzehir yapımını öğrendi. Zehir biliminde o dönem için ileri bilgilere ulaştı. Zehirlenme olasılığını önlemek için benzer zehirlerden az miktarlarda alarak kendini zehirlere bağışık kıldığı da iddia edilir. "MÖ 113'de geri döndü, kardeşini öldürüp, annesini hapse attırdı.[41]

39- *Bkz. B. C. McGing. "The foreign policy of Mitridat VI Eupator, King of Pontus", 1986. Pp.16-17.*

40- *Bkz. Polybius "Histories", XXIV. 1, 5, 8, 9 XXV.*

41- *Bkz.Özhan Öztürk, "Karadeniz Bölgesi ve Trabzon kronolojik tarihi."*

VI. MİTRİDAT EUPATOR PONTOS KRALLIĞI

VI. Mitridat kral olarak yaşadığı olaylardaki kişisel kimliği tam bir özgün Karadeniz karakteri kimliğidir. Karadeniz karakterini o, bu dönem bölgede yaşayan kavgacı, savaşçı, ısrarcı ve dirayetli insanlarından almıştır. Bu dönem Karadeniz kıyılarında yerel orman insanı dışında, batıdan doğuya; *Bitinyalılar, Paplogonyalılar, Galatlar, Tiberenler, Makronlar, Kimmer ve İskit soylu; Kolatlar, Amazonlar, Ermeni soylu; Khalybler, Taokhlar, Phasianlar, Gürcü soylu; Kolhisliler*, sınır şehirlerindeki Helen kolonilerinde *Yunanlılar* ve bunlar ile birlikte *Medo-Persli* eski asker kökenli aileler yaşamaktaydılar.[42] Karadeniz insanların kültürel çok renkliliği ve bölgenin zorlu yaşam koşulları kendi aralarında zamanla sert ve kavi kişilikli bir karakter yaratmıştı. Kişi olarak VI. Mithriat bu kimliği bir sembol olarak Karadeniz kişiliğinin ta kendisi olduğunu fazlası ile hak ediyordu.

VI. Mithriat Krallığı sonrası genç kral babasının yayılmacı politikasını sürdürdü. MÖ 115-114 yıllarında Karadeniz'i güneyden kuzeye geçti ve Kırım'da Helenistik krallık ("Bosporan krallık") ve kuzey komşusu İskitler arasında çıkan bir çatışmaya müdahale etti. Bu müdahale sonucu Kırım'ı Pontus'a bağladı. Kırım'dan hareket ile Karadeniz'in kuzey kıyısında büyük bir bölge Mithridates'in himayesine böylece girmiş oldu. Yeni başarılar gelişti. *Paphlagonia*, *Bitinya* kralı *III Euergetes* ile paylaşıldı. MÖ 104/103 yılında, *Kolchis* (modern Gürcistan) ele geçirildi ve daha sonra, Ermenistan'ın da batı bölümleri fethedildi. VI. Mitridat ile Roma Bitinya, Galatya ve Kapadokya'daki egemenlik meselelerinde artık sürekli karşı karşıya geliyordular. Nitekim aynı dönemde Akdeniz'e ve Balkanlara egemen olmaya başlayan Roma'nın MÖ 2. yüzyıldan itibaren Akdeniz'de, Yunan adalarında ve Antolia'da Helenistik Krallıkları birer birer ele geçirmesi sonunda bölgede Roma ile Zela (Pontus) Kralı *VI. Mithradat Eupator Dionysius*'u üç defa karşı karşıya getirmiştir. MÖ 89-63 yılları arasında *Atina-Pire*, *Balkanlarda* ve *Antolia*'da Roma için Pontos ile zorlu mücadelelerin yaşanmasına neden olmuştur.

42- *Bkz. Ksenophon, Anabasis, Çev. Hayrullah Örs, İnkilap ve Aka Kitapevi, İstanbul. (Kaynaktan derleme bana ait).*

Roma, Pontos Kralı VI. Mithradat ile söz konusu çetin savaşlara girişmeden önce Partları yanına çekmek ya da en azından savaşta onların tarafsız kalmalarını sağlamak amacıyla MÖ 85 yılında Generalleri *Sulla* aracılığıyla Part elçileriyle görüşmüş ve iki imparatorluk arasında Fırat Nehri sınır olarak kabul edilmiştir. Bu anlaşmaların peşisıra, '*Birinci Mithradatik Savaş*' (MÖ 88-84) başlamıştır. Roma'dan gelen Sulla komutasındaki kuvvetli bir ordu Pontus kralı Mithradat'ı MÖ 86'da *Chaeronea Savaşı* ve *Orchomenus Savaşı* ile mağlup etti. Roma kuvvetleri Kapadokya'yı ele geçirdi. Savaşlar Roma'nın zaferi ile sona erdi ve *Dardanos Antlaşması* imzalandı.

VI. Mithridat zamanında batıda Briglere uzanan Pontuslular güneylerinde Kapadokya'ya ve doğuda Yukarı Medya, Hayaşa ve Kolhkit'e egemen olmuşlardır. Medyalıların, Kaldenlilerin ve Tiberenlerin ve yörelerdeki pekçok halkın VI. Mithridat'a derin sadakatleri olduğu bilinir. Fakat VI. Mithridat, artan savaşlar sonucu artan giderler için halktan sürekli "*kan vergisi*" alması halkta tepkiye neden olduğu sanılır. Kimi tarihçiler Mithridat'ın Roma Generali Sylla (Sulla)'ya yenilişini buna dayandırırlar. Şifaen yapılan MÖ 85 Dardanos Antlaşması'nda VI. Mithridat kazandığı eski toprakların tamamını Roma'ya kaybeder. Fakat Roma Genareli Sulla, zafer kazandığı birkaç çarpışmanın ardından, Roma'da rakibi olan general *Gaius Marius*'un güç kazandığı haberini almış ve hızlı bir barış antlaşması ayarlayarak Roma'ya dönmüştür. İki tarafın da üstünlük sağlayamadığı bu savaşın sonunda Sulla, yardımcı genareli *Lucius Licinius Murena*'yı Antolia'daki kuvvetlerinin başına bırakmıştır. VI. Mithradat ise, kısa süreceğini öngördüğü bu barış dönemini ordusunu kuvvetlendirmek için kullanmıştır. VI. Mithradat damadı Ermeni Kralı *Tigran*'dan (MÖ 95-55) işbirliği istemiştir. Sulla'nın Roma'ya dönmesi, MÖ 78'de ölmesi üzerine VI. Mithradat yeniden Romalılara savaş açmıştır.

VI. Mithradat ise boş durmadı. Ermenistan kralı Büyük Tigran, Mısır'daki Makedon hanedan Ptolamioslar, Balkanlardaki Romanyalı asiler ve Kilikya'daki Korsanlar hatta Roma'daki aslen Pontos'lu bir subay olan, Roma'ya köle düşen isyancı Spartaküs ile Roma'ya karşı ittifaklar geliştirdi. Kilikya ve sonra da Küçük Asya valiliğine atanan

Roma generali Lucullus'un Küçük Asya Konsüllüğü sırasında MÖ 74'te, Bitinya Kralının ölümü üzerine, Pontus hükümdarı VI. Mithradat Roma'nın Bitinya eyaletini işgal etmişti. Antolia'daki Küçük Asya sorumlusu Roma Generali Lukulus MÖ 73'de VI. Mithradat'a karşı harekete geçti. *İkinci Mithradatik Savaş*'ta Mithradat'e karşı savaşan Roma ordularına komuta etti. Pontos'un fethinde ilk savaşta yenildi. VI. Mihradat eski popülertisine kavuştu. Fakat Lucullus daha sonra MÖ 74-73 kışında komutasındaki beş lejyonla Mithradat'ı *Kyzikos*'tan sürdü ve MÖ 72'de *Cabira*'da yenilgiye uğrattı. MÖ 70'te gelindiğinde savaş bitmiş görünüyordu. Taraflar kontrol edebilecekleri alanlarda kaldılar. Roma Orduları Karadeniz içlerine çekilen VI. Mihradat'ın arkasından gitmeye çekiniyordular. General Lucullus başarılı mali yönetimi sonunda savaşın Asya eyaletinde yol açtığı bunalımın hafif atlatılmasını sağladı. Lucullus'un bu reformları sayesinde, 4 yıl içinde, bütün borçlar ödenerek, hayat normalleşmeye başladı. Asya eyalet kentlerinde Lucullus kendi adına zafer kutlamaları düzenleterek, halkı kendine bağlamaya çalıştı. Bu bayramlara '*Luculliennes*' dendi. Lucullus halkın sevgi ve saygısını kazanmıştı, herkes ona karşı minnet duyuyordu. Ancak, eyaletler yararına gerçekleştirdiği reformlar sonucu kârları azalan Romalı tüccarların düşmanlığını kazandı.[43]

İkinci Mithradatik Savaş'tan on yıl sonra, Roma'nın Bitinya'yı (modern Bursa ve Zonguldak arasındaki bölge) ilhak etme kararı almasının ardından *Üçüncü Mithridatik Savaş* başlamıştır. On yıl süren bu savaşta Roma adına önce Lukulus ve ardından *Pompey*, VI. Mithradat'ın karşısına çıkmıştır. MÖ 70 yılında VI. Mithradat'ın ittifakları ile sorunlarını halleden Roma sonunda Pontos'a yürümüştür. MÖ 67 yılında Lukulus'un vekili Amiral Triarius ile VI. Mithradat Tokat Zile'ye 5 km. uzaklıktaki Skotios "*bugün altı ağaç denilen mevkii*" civarında karşı karşıya gelirler. Ancak savaşın galibi uzun bir süre belli olmaz. *Triarus*'un mağlup olması ile VI. Mithradat'ın Antolia'da başlayan ikinci egemenliği de uzun sürmez. VI. Mithradat daha sonra Arsak Kralı olan damadı II. Tigran'la bağlantı kurdu. O'na sığındı. Bunun üzerine Romalı General Lucius Licinius Lucullus, VI.

43- *Bkz. http://tr.wikipedia.org/wiki/Lucius_Licinius_Lucullus.*

Mithradat'ı Büyük Tigran'dan istedi. Büyük Tigran teklifi red etti. Romalılar Ermenilere saldırdı, Büyük Tigran'ı yenilgiye uğrattılar ve MÖ 69'da başkent Tigranocerta/-Dikranagerd'i ele geçirdiler. Ermenilerin başkenti Tigranocerta'nın düşüşünden sonra Roma Genareli Lucullus ile Partlar, Fırat Nehri'nin Partlar ve Romalılar arasındaki sınır olması kararını tekrardan pekiştirdiler. VI. Mithradat ise aynı dönem Büyük Tigran'ın vermiş olduğu kuvvetler ile önce eski topraklarına dönmüştü. Yeniden toparlanan VI. Mithradat ordusu ile Malatya'ya kadar gelir. Lukulus karşı hareketa geçer. Romalı general Lucius Licinius Lucullus, Sebasta (Sivas'a)'ya kadar gelse de ordusu kendisine karşı ayaklanır. Geri çekilir. VI. Mithradat, kaybettiği toprakların çoğunu geri alır. Bu gelişme üzerine Lucullus'un düşmanları, Küçük Asya Konsüllüğü için komutayı Kilikya'da Korsanlara karşı başarılı olmuş General *Gnaeus Pompeius'a* bırakmasına yol açan bir yasa (Lex Manilia) çıkarttılar. Fakat Roma'nın bu çekilişini gözlemleyen ve onlar ile anlaşan Partlar, bu defa Tigran'ın ülkesini ele geçirir. Romalı General Pompeius ise Klikya'dan getirdiği yedek güçler ile VI. Mithradat'ı takip eder. Ermeni II. Tigran'ın müttefiği olan Pontus hükümdarı VI. Mithradat Malatya'daki savaşta, Partlardan Romalılara karşı askerî destek isteğinde bulundu. Bölgedeki sorumlu Part yönetici *Sanatrukes* bu yardım isteğini reddetti. Malatya, Kelkit, Karasu civarlarının Romalıların ele geçirişi bu şekilde gelişmiştir. VI. Mithradat ordusunu Malatya bölgesinde, Fırat ve Tohma nehirlerinin ucunda Romalıların bir gece baskınında kaybeder. VI. Mithridat, önceleri Pontus krallığı civarında muhabereler kazansa da sonunda Pompey'e Malatya civarında ağır şekilde yenilmiştir. Bu yenilginin ardından en önemli müttefiği olan Ermenistan kralı Büyük Tigran'ın desteğini de kaybeden VI. Mithradat ve Gürcistan üzerinden o sırada oğlunun yönetiminde olan *Azov* bölgesine kaçmak zorunda kalmıştır. VI. Mithradat elindeki ufak bir kuvvetle Gürcistan üzerinden oğlunun idaresindeki Kırım bölgesine yakın olan Azov bölgesine gitmiştir. Kırım'a çekilir. Bu sıra Roma'nın iç kargaşasından faydalanarak yeniden toparlanmaya çalışır. Ülkesine döner. Roma'nın Büyük Tigran gibi teslim olması tekliflerini red eder. VI. Mithradat, Pontuslular, Traklı kabileler ve İskitlerden kurulu bir ordu yaratma peşindedir. Romalılar ile mücadeleye devam etmek niyetindeydi, ancak oğlu

Farnek'in bu konuda isteksiz oluşu, MÖ 65 yılında babasına karşı bir darbe planı yapmasına yol açtı. Plan açığa çıkarıldı. Ancak Roma Ordusu ile yeniden karşılaşmak istemeyen Pontus ordusu Farnek'i desteklediğini açıkladı. Ordu ile birlikte VI. Mithradat'in üzerine yürüyen Farnes, tacı ele geçirdi. Fakat bu yigit Kral VI. Mithridat, MÖ 63 yılında Roma'lılar ile işbirliği yapıp, kendisine karşı çıkan oğlu II. Farnekas'in eline düşmemek için Sinop'da sarayında intihar etmiştir. Farnes, pozisyonunu koruyabilmek adına vakit geçirmeden Pompey'e gönderdiği elçiler vasıtasıyla barış talebinde bulundu ve babasının cesedini Pompey'in tasarrufuna bırakmak için ona gönderdi. Bu davranışı Pompey tarafından takdir görünce, barış teklifi kabul gördü. Prens Farnes, "*Bosphorus Kralı*" olarak atanarak adı, Roma'nın dostu olan krallar arasına yazıldı.

VI. Mithradat ömrü boyunca geliştirdiği ve adını verdiği zehire karşı bağışıklık kazandığı için, kendini zehirleme çabaları boşa çıkmış ve kendini yakın korumasına öldürtmek zorunda kalmıştır. Erken İmparatorluk dönemi yazarlarının Part Krallığı ve Roma İmparatorluğu için *"güneşin altındaki en büyük iki egemenlik"* ve *"en büyük güçler"* tanımlamaları yaptığı bilinir. Fakat iki İmparatorluk arasında dostane başlayan ilişkiler, VI. Mithradat'ın intihar etmesi ve VI. Mithradat Hanedanlığı'nın Romalılar tarafından ilhak edilmesinden sonra zamanla yerini savaşlara bırakmıştır.[44]

VI. Mithridat'in ölümü üzerine yerine geçen oğlu II. Farnes Roma egemenliğini kabul eder. Bir müddet sonra Romalı Generaller; Kayser ile Pompeis arasında çıkan ihtilaf istifade ederek Roma'ya karşı ayaklanır. Bunun üzerine Roma Diktatörlerinden Jül Sezar orduları ile Suriye üzerinden Antolia'ya oradan da Zile'ye gelir. II. Farnes daha önce babasının Amiral Triarius'u yendiği yer olan bugünkü "*Altı ağaç*" denilen yerde Jül Sezar ve ordusu ile karşılaşır. (Zile'ye 5 km. mesafedeki Yünlü Köyünün karşı yamaçları veya Yayla yolu ile Yünlü Köyü arasındaki bir yer olmalıdır). Çok çetin ve kanlı bir savaş olur. *Sezar*'ın ordusu büyük zayiat verirse de sonuçta II. Farnes ağır bir yenilgiye uğrar. Zafer Sezar'ındır. Sezar uzun ve yorucu bir yolculuktan sonra, 5 saat gibi kısa bir süre içerisinde elde ettiği zaferin sevin-

44- *Bkz. Ioseph. Ant. Iud. XVIII. 46, Tac. Ann. II. 56.*

cini Zile'den Roma'ya bildirir. Zile'de İlahi törene nail olan Sezar'ın, kısa ama anlamı büyük olan bu mektubundaki *"Veni-Vidi-Vici"* sözü, yani; *"Geldim-Gördüm-Yendim"* Sözlerini bir taşa yazdırır. Yakın zamana kadar, Kalede olduğu söylenen bu taşın, nerede olduğu bilinmemektedir. Sezar'ın Zile'ye güney istikametinden geldiğini ve II. Farnes'in de olası bir mağlubiyette merkezi olan Sinop'a dönme düşüncesini dikkate alarak Zile'nin kuzeyinde bir mevkide konumlandığını yazmıştır. Burada unutulmaması gereken husus, savaş alanını Sezar'ın değil, II. Farnes'in belirlemiş olmasıdır. Zira II. Farnes, Zile'yi savunan ve burada Sezar'dan daha önce bulunan taraf olduğuna göre savaş alanı seçiminde inisiyâtif sahibi olan yeğane kişidir. II. Farnes'in olası bir yenilgide Karadeniz'e kaçış imkânlarını göz önünde bulundurma zorunluluğu, Zile'nin kuzey istikametini ya da ona yakın bir noktayı tercih etmiş olmasını gerektirmektedir.

Sezar'ın ölümünden sonra Pontus Kralı kısa bir müddet için Zile'ye egemen olmuşsa da Zile ve çevresi yeniden Romalıların eline geçmiş ve uzun yıllar Roma'nın eyalet merkezi olmuştur. MS 64: Pontus devleti ile Roma İmparatorluğu arasındaki savaşta tarafsız kalan Trabzon'a savaştan zaferle çıkan Roma İmparatorluğu rarafından *Civitas Libera (Serbest Kent)* statüsü tanınması ve kentin İmparatorluğun Pontus *Polemoniacus* vilayetine katılmasına neden oldu.

MÖ 44 yılında II. Farnek, yardım bulmak ve İskitler ve Sarmatlardan asker toplayabilmek için hemen Bosphorus'a geçti. Ancak eski bir valisi olan Asandar birlikleri ile ona saldırdı ve Farnek çatışma sonucu öldü. Tarihçi Appian onun savaşta öldüğünü teyit eder. Ancak Cassius Dio onun önce yakalanıp sonra öldürüldüğünden bahseder. Böylece Pontos (Zelani) Devleti son buldu. Bölge daha çok Yunan kolonisi oldu. Özellikle daha sonra Trabzon şehri bölgenin egemen merkezi şehri haline geldi.

DİN

Persler döneminde bölgedeki egemenlik kültürel olarak da pekişir. Persler Yeşilırmak havzasına çok önem verip, tarihi *Kral Yolu*'nu buradan geçirmişlerdir. 1. Darius zamanında Antolia'nın en büyük eyaleti

olan Kapadokya ikiye bölünmüş ve Zile'nin kuzeyindeki Pontus Kapadokyası daha çok Zela Pontus Devleti'nin kontrolünde kalmıştır.

Persler Zile'de kendi tanrıları olan *Anaitis "Anahita" Anos ve Anadates'e* ait bir ateş tapınağı inşa etmişlerdir. Bu mabet çevresinde her yıl son baharda yapılan geleneksel "*İskitia*" şenlikleri düzenlenmeye başlanmıştır. Farklı kavimlerin dili ve dini inançlarına ve yaşam tarzlarına karışmayan, bölge yönetimini ekseri bölge halkına bırakan Pers İmparatorluk sistemi zamanla bölge halkınca benimsenen bir idare olmuştur. Bölgeye yerleşmeye başlayan Aryan topluluklar nedeni ile bölge zamanla Doğu Aryanlaşmış ve yaşam tarzı, dini inancı Pers İmparatorluğu'nun benimsediği dini yaşam tarzına bir dönüşümü yaşamıştır. Doğu Aryan inancı olan *Mithracılık* bölgenin de temel itikat biçimi olmuş ve zamanla Zerdüştlük yine bölgenin dini haline gelmeye başlamıştır. Eski Pers egemenliğinde olup da önceleri Anzalina/Pontus devletinde sonra Roma'nın denetiminde kalan topraklarda Zerdüştlüğün ve tanrı Mithra'ya tapınımın devam ettiği görülmektedir.

Anlaşılan Partlar döneminde de Ateşperestlik-Zerdüştlük hala etkinliğini korumaktadır. Bu konumu destekleyen buluntular günümüzde ele geçmiştir. Pontus bölgesindeki her yeni araştırma Amasya ve çevresinin Antolia'daki en önemli Zerdüştlük merkezi olduğunu kanıtlıyor. 2007'de Amasya Müze Müdürlüğü tarafından bölgede yürütülen kazı çalışmalarında kent merkezindeki *Harşena Kalesi'*nde keşfedilen son bulgu bir bronz Roma İmparatorluk dönemi sikkesinde tasvir edilen ateş sunağı ile eşleştirilmişti. Roma Kralı *Severus Alexander* (MS 222-235) döneminde, o zamanki adıyla *Amaseia*'da basılmış sikkede kentin surlarla çevrili yukarı kısmı (sitadel) ve bu bölüm içinde üzerinde dev alevler yükselir durumda ateş sunağı resmedilmiş. *"Sikkede resmedilen ateş sunağını oluşturan yuvarlak biçimli boşluğa, kayaya oyulmuş dört adet basamakla ulaşılıyor. Kaide boşluğunun Batı kenarında günümüze değin ulaşmış düzgün kesilmiş iki adet blok taş, ateş sunağının büyük olasılıkla Hellenistik Dönem'de (MÖ 334 - 330) inşa edildiğini gösteriyor. Silindir şeklinde olduğu anlaşılan ateş sunağının sikke üzerinde hemen solunda yer alan tapınak ile ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Amaseia ateş sunağı, Zerdüşt dininin baştanrısı olan Ahura Mazda ile bağlantılı olmalıdır.*

Bu dinin en güçlü âyin ögesi olan Ateş Kültü'nün, Hellenistik ve Roma dönemlerinde Amaseia halkının inanç pratiğinde yer aldığını ve kültün mimari boyut kazanmasına neden olduğu anlaşılmaktadır."[45]

Çok tanrılı inançları olan Pontos kral hanedanı "*Mithrat/Mithradat/Mithridat*"adları olan krallar da adlarını "*Mithra*" inancından almışlardı. Yönetimleri altındaki önemli Karadeniz şehirlerinden Trabzon'daki kutsal Mithra Mağarası, şimdiki adı Boztepe olan efsanevi Mithra tepesinin yamacındadır. Günümüze kadar ulaşabilmesinin nedeni, bulunduğu yerin doğal erozyondan korunaklı olması ve insanların oraya kolayca ulaşamamasından ve oluştuğu kayaların kolay erimemesinden kaynaklanıyor. Mithra inancı Karadeniz kıyılarından İskoçya dağlarına kadar izler bırakmış. Mithra inancı Yunanlılarda da vardı. Yunanlılar zamanında burası, *Helios/Güneş tanrısı* "dini" olarak bilinirdi. Çok tanrılı dönemde olup bitenler artık efsaneleşmişti. Bir tür masal şekline dönüşmüşlerdi.

HIRİSTİYANLIK SONRASI TRABZON'UN KISA TARİHİ

Trabzon'daki Mitolojik Mithra mağarası ise tarihsel bir olgu olarak halen yaşamaktadır. Bu yakınlık bölgede Doğu Aryan dini kültleri batı Aryan kültler ile karıştırılmıştır. Zaten bölge halkı olmuş birçok Aryan topluluk doğu ve batı Aryan halklar arasında geçiş konumunda olan Aryan halklardı. İskitler, Kimmerler, Ermeni kabileler bu konumdaydılar. Batıyı daha çok Gaşkalar, Yunanlı topluluklar, Galatlar temsil ediyordu. Doğuyu bölgeye yakınlığı ile Med ve Pers topluluklar temsil ediyordu.

Trabzon ile ilgili pek çok konuyu *Alman J. Phil. Falmerayer*'den öğreniyoruz. *Mithra Mağarası* ve *Aziz Eugenios* hakkında verdiği bilgilerin efsane olmak dışında tarihi bilgi niteliğinde olduğu görülüyor. *Falmerayer*'e göre, *Trabzonlu Eugenios* Mithra Mağarası'nı efsane olmaktan çıkarmış tarihsel bir olgu olarak Trabzonlulara sunmuş-

45- *Bkz. Şevket Dönmez, "Tarih Dergisi", Kasım 2014.*

tur. Trabzon *Maçka*'daki "*Ziya*" kayalıkları adı da tanrı Mithra ile aynı anlama gelmektedir. Bu inanç sisteminde asıl belirleyici figür ve elaman ateştir. İnsanlar en çok ondan korkar ve o nedenle ona taparlardı. Maçka'da *Livera* köyünün eteğinde yayıldığı "*Sümala*" dağının zirvesine yakın bir yerde kayalıklar vardır. Orasının "*Ziya Kayalıkları*" olarak bilindiğini muhacir giden *Livera Rumları* söyler. Kayalar arasında hiç söndürülmeden yakılan bir ateş bulunduğu için bu nedenle buraya, "*ışık veren*" anlamında "*Ziya*" kayalıkları denirmiş. Trabzon'da Boztepe'nin denize bakan yamacındaki Mithra Mağarası ile Livera'daki Ziya kayalıklarının ilişkili olduğu anlaşılıyor.

Hıristiyanlığa geçişte Pontus bölgesinde hala kahramanca bir rolü olan *Eugenios* hikâyesi Trabzon'da anlatılır. Hikâyeye göre: Üçüncü asırda Trabzon'da Hıristiyanlık yasakmış. *Eugenios* ve çevre köylerden iki arkadaşı ise tek tanrıya inanmış ve Hıristiyan olmuşlar. Öyle olunca da bu inançlarını gizlemeleri gerekmiş. Bu şahısların gayreti ile din değiştirenlerin sayısı gün geçtikçe artmış. Ne var ki hiç kimse açıktan açığa Hıristiyan olduğunu söyleyemezmiş. Eugenios bir gece, inançlı adamlarıyla Mithra mağarasına giderek oradaki heykeli kayalıklardan aşağı yuvarlamış. Bu o gün için çok önemli bir olay olmuş. Yetkililer heykeli devirenlerin peşine düşmüş. Uzun araştırmalar sonucunda suçlu bulunmuş. Bugünkü Yeni Cuma Camisi'nin olduğu yerde Eugenios idam edilmiş.[46] Trabzon halkı Eugenios'u hiç unutmamış. Hıristiyan ahali onu kutsal bir şehit olarak daima hatırlarmış. Altıncı yüzyılda Doğu Roma Kralı Justinyen tarafından getirilen su şebekesine onun adı; Eugenios'a verilmiş. Trabzon İmparatoru *III. Alexi* döneminde onun idam edildiği yerde, anısı unutulmasın diye bir kilise ile bir manastır inşa edilmişdir. III. Alexi orada yeniden taç giymiş ve evlenme törenini burada yapmış. Bu yaşanan olaylardan ve O'na sahip çıkmanın yüceltilmesi sonucu Şehit Eugenios'un kutsal bir aziz olarak Trabzonluları her türlü felaketten koruduğuna inanılırmış. Adına pekçok yazılı eserler düzenlenmiş. Daha doğrusu O'nun adı etrafında bir edebiyat oluşturulmuştur. Fakat Manastırın geçirdiği talihsiz bir yangın sonucunda bu eserler de yanıp kül olmuştur. Bölge her ne kadar

46- *Bkz. Efsanevi mithra mağarası: maçka ziya kayalıkları" http://www.akarsukoyu.com.*

kıyı liman çevrelerinde Yunan kolonilerine sahip oldu ise de yerel halk dağlık alanda kendini korudu. Fakat Hıristiyanlığın millattan sonra 200 yıllarından itibaren bölgede yayılması sonucu bölge halkları da Hıristiyanlaştı. Bu dönemlerde özellikle Pontos Zelani Devleti'nin ortadan kaldırılması ve bölgede tekrar Helen kültürüne yakın olan Roma kültürünün egemen olması ile yerli Ateşperest, Mithracı Aryan halkların bölgeyi terk ettiği düşünülmektedir. Bizans ile "Sâsânîler" arasında zaman zaman el değiştiren yöre sonuçta 1071 yılına kadar Bizanslıların elinde kalmıştır.

MS 117-138: Bizans İmparatoru *Hadriasnus* döneminde Trabzon kentinin limanının yeniden ve daha geniş bir kapasite ile inşa edilmesi, dolayısıyla ticari potansiyelini arttırdı.

MS 241 yılında, Sâsânî Hükümdarı Ardeşîr'in oğlu I. Şâpûr, Romalılara harp açmış Urfa civarında *Valeryus*'u yenerek, *Kilikya "Adana" Kapadokya* ve *Arap Yarımadası*'nın büyük bir kısmına sahip olmuştur.

MS 254: Kentin Karadeniz'in Kuzeybatısından gelen Germen kavmi Galatlar tarafından yakılıp yıkıldı. Bu olayın ardından kenti ve civarını Barbarlara karşı savunmak için bir Roma askeri garnizonu (Legio Pontica) yerleştirilmişti.

MS 395: Roma İmparatorluğu'nun Doğu ve Batı olarak ikiye ayrılmasının ardından Trabzon ve civarının Doğu Roma İmparatorluğu (Bizans) sınırları içerisinde kaldı.

KİLİKYA

KİLİKYA ASUR DÖNEMİNDE KİLİKYA

Ege Halkları Göçleri ile yıkılan bölge devletlerinin eski toprakları MÖ 10. Yüzyıl sonrası Asur'un denetimine girmeye başlar. Kuzey Suriye, Eski Mitanni, Hate Devletleri (Antakya bölgesi), ve Geç Hitit Devletleri ve son olarak Eski Kizzuwatna toprakları olan Kilikya doğuda Geç Hitit Devletleri -Ârâmî Beylikleri ve Kuzey doğuda *Muşki, İşuva, Hayasa,* Azzi ve doğuda *Naire/Urartu* fetih edilen yerler arasındaydı. Asur Devleti yöneticileri askeri kampanyalarında Kizzuwutna/Kilikya'ya özel bir yer verdikleri gözlemlenir. Karkamış

ve Hatte üzerindeki egemenlikleri sonrası Kilikya bölgesinin zenginliğinin farkına varılmıştı. Bölge insanının çok·kültürlü oluşu işlerini de kolaylaştırmıştı. Böylece bölgeye Asur baskısı artar ve bölgede oluşmuş 'krallıklar' Asur Devleti'ne bağlanırlar.

Kizzuvutna'nın yıkımı sonrası oluşan küçük krallıkların yerlerini tayin etmek zorlaşmaktadır. Konu ile bilgilerin yetersizliği ve tanımların karma kültür içinde karmaşık şekillenişi de bu karmaşayı yaratmaktadır. Biz bölgeye dair araştırmaları olan *Doç Dr. Ekin Kozal'a* başvurmayı gerekli gördük. Azatiwataya, Karatepe-Arslantaş, Kilikya Ovası'nın kuzeydoğu köşesinde, Ceyhan Nehri'nin batı yakasında, Osmaniye ili Kadirli ilçesine 20 km mesafede yer alır. Azatiwataya, Que Ülkesine bağlı Ovalık Kilikya'da şehir krallıklarından biriydi. Que Ülkesi, Adana ve Tarsus şehirlerini kapsamaktaydı. Asur belgelerinde '*Keveh/Kawe Ülkesi*' olarak da geçen bu ülke Luvice hiyeroglif yazıtlarda '*Hiyawa Ülkesi*' olarak geçmektedir. *"Azatiwaya'da (Karatepe) bulunan, MÖ 8. yy.'la tarihlenen ve o dönemde yaşı küçük olan Kral Awarik'in koruyucusu olan Azatiwadas'ın yazıtında, krallığın ismi 'mq'dn, "Adana Ovası" olarak ve Awarik ise "bt mpš" "Mopsos'un Ülkesinden" "mlk dnym "Danaoların Kralı" olarak geçmektedir. Fenike dilinde MP ve Luvi dilinde Muksa olarak adı geçen Mopsos, MÖ 12. yy.'a tarihlenen Grek kaynaklarına göre Pamphylia'da ve Kilikya'da krallık yapmıştır ve daha sonra ise Tarhuntassa kralı olması olasıdır. Mopsos, ismini 'Ovalık Kilikya'daki birçok yerleşime vermiştir (Ör. Mopsuhestia). Karatepe Yazıtları'nda ismi geçen Awarik/Warikas (Asur dilinde Urikki/Urik), Asur kralı III. Tiglat-Pileser'in çağdaşıdır ve Çineköy heykelinin üzerindeki yazıtta ülkesinin isminin "Hiyawa" olduğunu belirtir. Bu yer adı, etimolojik olarak Asur dilindeki "Qawe/Kawe/Que" ve Geç Babil dilindeki Hume ile bağlantılıdır. Eğer, Cebelires Dağı'ndaki Pihala'as (Pellas) yazıtında ismi geçen Urikku, Awarik ile özdeşleştirilirse, Que'nin nüfuzunun Alanya Bölgesi'nde kadar ulaştığı öne sürülebilir."*[47]

Asur Kralı III. Şalmaneser'e karşı MÖ 858'de Geç Hitit kralları tarafından kurulan koalisyon cephesi içinde 'Ovalık Kilikya' *Que Kralı Kate*'nin yanı sıra '*Taşlık Kilikya*'dan *Hilakku* kralı *Pihirim*'in adları

47- *Bkz. Kilikya Arkeolojisi, Prof. Dr. Mirko Novák, Yrd. Doç. Dr. Ekin Kozal.*

geçer. Que, Çukurova'ya karşılık kabul edilirken, Hilakku bunun batısında yer alan dağlık kesim '*Taşlık Kilikya*' olarak kabul görür. *Keveh* ülkesi, *Ovalık Kilikya* olarak bilinen Çukurova'dır. Bu ülke yazıtlarda *Danuna* ülkesi olarak da adlandırılmaktadır. Keveh, şehir krallıklarından oluşan bir konfederasyondu. Adana ve Tarsus şehirleri, Que Ülkesi'ndeydi. Diğer Geç Hitit Krallıkları gibi *Que ve Hilakku*'nun da Asur kaynaklarında geçmektedir. Ancak Asur egemenliğine girdiklerine dair kesin bir kayıt bulunmamaktadır. II. Sargon'un, Tabal'i işgal ettiği sırada Que'yi askeri bir üs olarak kullandığı tahmin edilmektedir. Que Krallığı'nın, MÖ 709'da Frig kralı Mita, yani ünlü Midas'a karşı bir askeri harekâta giriştiği bilinmektedir. Hilakku ülkesi dağlık Kilikya'dır. *Kilikia* adının Hilakku'dan geldiği kabul edilmektedir. Bugün bu bölgeye Taşeli platosu adı verilmektedir. Bölgenin doğu sınırını yakın bir zamana dek Lamas Çayı denilen Limonlu Çayı (antik Lamos çayı) oluşturur. Bu çaya Hititler döneminde *Lamiia Nehri* deniliyordu. Hilakku, kısaca Keveh ülkesinin Kuzey ve Kuzeybatısındaki dağlık bölgedir. Batıda Göksu Havzası, Kuzeyde Kapadokya'nın güneyi, doğuda Kilikya geçitleri ile sınırlıdır. Asur askeri seferlerinin batı sınırını Silifke Çayı adı da verilen Göksu Nehri (antik Kalykadnos/Hititler döneminde Hulaia Nehri) oluşturur. *II. Şarrukin*'in yıllıklarında Göksu'nun batısındaki bölge ve şehirler ile ilgili hiçbir bilgiye rastlanmamaktadır. Hilakku bölgesinin ise II. Sargon'un kızlarından biri ile evlenen Tabal kralı *Ambaris*'e, armağan olarak verildiğini belgelerden biliyoruz. Daha sonraki bir Asur kralı döneminde ise Hilakku ile Tarsus bölgesinde yer alan bazı kentlerin, Asur Devleti'ne karşı ayaklandığı da yine yazılı belgelerde yer alan bir bilgidir. Ancak en sonunda Asur kralı Aşurbanipal zamanında (MÖ 669-631) Hilakku Krallığı, Asur egemenliğini kabule zorlanmıştır. *"Bu bölgede bulunan en önemli yazılı belgeler, Adana'nın Kadirli ilçesindeki Aslantaş-Karatepe'de bulunan Fenikece ve Luvi hiyeroglif olmak üzere çift dilde yazılmış olan yazıtlardır. Ayrıca Karatepe'de keşfedilen bazalt taşından blok taşları ve üzerindeki betimler, buranın kurucusu olan Kral Azatiwatas hakkında, ayrıca krallığın ilişkide olduğu diğer devletler hakkında ve dönemin siyasi gelişmeleri hakkında bilgi vermektedir."*[48]

48- *Kaynak: Eski Antolia Tarihi, sayfa 70-71, Editör: Prof. Dr. Kemalettin Koroğlu Antolia Üniv. 2011*

III. Salmanassar MÖ 854, 842 ve 840 yıllarında Que ve Hilakku ile karşı karşıya gelecek, en başta diğer Geç Hitit Beylikleri olmak üzere artık Que ve Hilakku'yu da işgal ederek, orasını bir Asur eyaleti yapmak isteyecektir. *"Göklere hançer uçları gibi yükselen ve atalarımdan hiçbirinin içine giremediği sarp yüce dağlarda bakırdan çapalarla yollar açtırdım."* diye övünen III. Salmanassar artık sık sık Amanos Dağları'nı geçecek ve Kilikya'ya saldıracaktır. *"Amanos sıra dağlarından hareketle Orontes (Asi) Irmağı'nı geçtim (ve) Pattinalı (Amik Ovası kralı) Sapalulme'nin müstahkem kenti Alisir'e (veya Alimus) yaklaştım. Patinalı Sapalulme hayatını kurtarabilme pahasına, Bit-Adini kabilesinden Ahunu'yu, Kargamışlı Sangara'yı, Sam'allı Haiyanu'yu, Queli Kate'yi, Hilakkulu Pihirim'i, Lasbuqlu Bar-Anate (ve) Iahanlı Adānu'yu ordusunun içine aldı. Beyim Tanrı Asur'un emriyle onların birleşik kuvvetlerini darmadağın ettim. Kenti kuşattım, teslim aldım (ve) değerli savaş ganimetlerini, sayısız savaş arabalarını (ve) koşum atlarını ülkeme taşıdım."* İlginçtir ki, Salmanassar Amik Ovası ve diğer Geç Hitit Şehir Beylikleri'nden hep *"Hatti Ülkesi"*nin insanları" diye bahsetmektedir. Onların kavmi kimlikleri hakkında bilgi sunmamaktadır. Salmanassar'ın Kilikya seferleri arasında saltanatının 20. yılında (MÖ 839) yaptığı seferi biraz daha ayrıntılıdır ve olaylar şu şekilde anlatılmaktadır: *"Saltanatımın yirminci yılında Fırat Nehri'ni yirminci kez geçtim. Kendi (birliklerimle) birlikte tüm Hatti Ülkesi'nin krallarını da teftiş ettim. Hamanu Dağı'nı (Yunanca telefuzu: Amanos) geçtim. Aşağıya, Que (kralı) Kate'nin yerleşim yerlerine indim. Lusanda, Abarnani, Kizuatni (Kizzuwatna) ve başından sonuna kadar birçok yerleşim yerini müstahkem yerlerle birlikte ele geçirdim. Oralarda çok kan akıttım. Savaş tutsaklarını alıp götürdüm. Hükümranlığımın iki adet anıtını diktirdim. Kudretimin şöhretini onlar üzerine yazdırdım. Birincisini, kentlerinin başladığı yere, ikincisini ise denizin başladığı ve onun yerleşim yerlerinin bittiği yere yaptırdım. Zafer ve gücümü Que üzerine yerleştirdim."* Aynı seferi kısa olarak anlatan başka bir nüshada ise genel hatlarıyla; *"Kate'nin kentlerini sildim süpürdüm, tahrip ettim (ve) ve sayısız kentleri yaktım. Çok insan katlettim (ve) onlardan sayısız şeyler yağmaladım. Onun (Kate'nin) haracını kabul ettim (ve) onu efendim Adad'a yaşayacağım günler uzun olsun diye kendi hayatım, saltanat ve tahtımın devam etmesi, düşmanlarımın yanıp kül olması, tehlike-*

li düşmanlarımın helak olması (ve) bana karşı çıkan kralların ayaklarıma kapanarak bana teslim olmaları için sundum." denmektedir. Başka bir nüshada ise olay daha da kısa tutulmuştur ve *"onların kentlerini teslim aldım ve onları yağmaladım."* denmekle yetinilmiştir. Salmanassar metnin devamında saltanatının ilk 20 yılında toplam 110.610 tutsak ele geçirdiğini, 82.600 kişiyi öldürdüğünü, 9.920 kısrak ve katır, 35.565 sığır, 19.690 eşek, 184.755 adet de küçükbaş hayvanı yağmaladığını anlatır.[49] Salmanassar'ın Kuraba ilde bulunan heykeli üzerindeki yazıtta olayı sadece Que Kralı Kate'den haraç aldığını belirtmekle geçiştirmekte, herhangi kesin bir askeri zaferden söz etmemektedir. Bu dönem bölgeye Asurlar Sami toplulukları yerleştirmiştir. Ârâmîler bölgedeki Asurlu yöneticiler sayesinde güçlenmeye başlamıştır.

III. Salmanassar'dan sonra III. Tiglat pileser ve II. Sargon Devrine gelinceye kadar V. Samsi-Adad (MÖ 823-811), III. Adad-Narari (MÖ 810-783), IV. Salmanassar (MÖ 782-773) ve III. Asur-Dan (MÖ 772-755) zamanlarında Asur kaynaklarında Kilikya ile ilgili haberlerin olmaması dikkat çekicidir. Acaba Kilikya tüm bu zaman zarfında Asur boyunduruğu altında mıydı, yoksa bağımsız mıydı, kestirmek zordur. Ancak Sargon'dan biraz önce bir Que kralı, Hamath Kralı Zakur'un Ârâmca bir kitabesinde geçmekte ve liderliğini Arpad'ın yaptığı Hamath Kralına karşı yapılan bir koalisyonda yer almaktadır. Bu da, Que'nin bu sıralarda hala bağımsız olduğunu gösterse gerektir.

Que bölgesinde kendi içinde bir birlik olmadığından, ülke birçok yerel beylikten oluşmaktaydı. Bunlar arasında Salmanassar'ın yıllıklarında sözünü etmediği ve 1947'de Karatepe harabelerinin keşfinden beri bilinen Ârâmî olduğu anlaşılan *Azatiwataya* krallığı vardır. Azatiwata kendisi Ârâmî kökenli olmasına rağmen Hanedan'ını eski *Adaniya-Danuna* geleneğine bağlamakta ve kendisine *"Danunalar'ın (yani Adanalılar'ın) Kralı"* demektedir. Azatiwata'nın babası veya daha büyük bir ihtimalle tabi olduğu beyi, *Awarikus*'tur. İsim benzerliğinden hareketle bu şahsın, Asur kralı III. Tiglatpileser'in yıllıklarında MÖ 738 ve 732 yıllarında kendisine sürekli haraç gönderdiğini belirttiği *Que Kralı Urikki* (MÖ 738-732) ile aynı şahıs olduğu kabul edilmektedir. Kral Urikki'nin ömrünün sonlarına doğru sürgüne gönderildiği ve sürgünde iken bile Asur karşıtı politikasını

49- *Ganimet topladıkları kesin de, Asur kralları zaferlerinin rakamlarını daima abartılı sunarlar. Siz bu rakamları yirmide bir görün.*

sürdürdüğü sanılmaktadır. Awarikus/Urikki ismi Karatepe dışında Hasanbeyli ve Cebelireis Dağı Ârâmca Yazıtları'nda da, *"WRK"* olarak geçmektedir. Tiglatpileser MÖ 729 yılında Tabal kralını değiştirdiğine göre, herhalde Tabal'a giderken Que'den geçmiş olmalıydı. Urikki Tiglatpileser'in ölümünden sonra da saltanatına devam etmiştir ve II. Sargon ile de çağdaştır. Que Krallık, III. Tiglat-Pileser (MÖ 744–727) döneminden itibaren Asur Devleti'nin baskısı gittikçe artar ve V. Salmanasar (MÖ 726–722) döneminde krallık Asur Devleti'nin bir parçası olur. Asur kralı III. Salmanassar Que'ye sefer düzenleyen ilk Asur kralıdır. Asurlar, o zamanlar Çukurova'nın hiç olmazsa bir kısmını, doğudaki ovalık Kilikya'yı Que olarak biliyorlardı. Her nasılsa bir defa geçen kent ismi *Kisuatni* dışında *Kizzuwatna* neredeyse unutulmuştur.

Urartu Kralı Rusa, Antolia krallıklarının ortak düşmanı Asur'a karşı Frigya Kralı Midas ile eşitlenen Muşki Kralı Mita, merkezi muhtemelen Kululu'da yer alan ve Kayseri ve Nevşehir çevresindeki Tabal Kralı ve II. Sargon'un damadı Ambaris yanında bu Urikki ile de işbirliğine gitmişti. Sargon MÖ 718 yılında bu koalisyonun liderliğini yaptığından kuşkulandığı Tabal ve Muşkiler'e karşı saldırıya geçmiştir. II. Sargon'un MÖ 715 yılında daha önce Mita tarafından işgal edilen kentleri geri almış ve onları Que kralına iade etmiştir. II. Sargon'un öldüğü MÖ 705 yılından sonra bölgede Grekli tüccarların öncülüğünde isyanlar artmış gözüküyor. Özellikle bölgede çıkan isyanları Liman kentlerine yerleşen Grekli tüccarların örgütlediği bilinmektedir. Yerli halkın Assur despotizmine karşı ayaklanmalar yapılırken de buralara gelen Grekler'in asker değil, tüccar oldukları, zamanla bölgede nüfuz sahibi oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim onların öncülüğünde Hilakku dâhil bölgedeki diğer beyliklerde bu isyanlarda yer almışlardı. Fakat isyanlar bastırılmıştır. Que en son MÖ 655 yılına kadar bir Asur eyaleti olarak gözükmektedir. Bu tarihten sonra Que'de Asur valiliği görevini yapanlar arasında *Amiyanu, Nabudanninani ve Marduk-sarru-usur* bilinmektedir. Yeni Asur Devleti'nin MÖ 612'de *İskitler* tarafından yıkılmasıyla Kilikyalı yerel beylerin tekrar bağımsızlıklarını ilan etmiş olmaları gerekir. Çoğu zaman isyanların çıkmasına rağmen, bölge kısmen göreceli bir bağımsızlık yaşar. Fakat bir zaman daha Babil Devleti'nin bir parçası olarak kalırlar. Bu bağımsızlık da uzun sürmemiştir, keza Yeni Babil Kalde kralları da stratejik ve doğal kaynakları dolayısıyla bölge-

ye çok yakın ve sıcak ilgi duymakta idiler.

Que'nin uzun yıllar Asur hâkimiyeti altında kalmasına karşın, çoğunlukla göçebe olan ve sonraki *İsaurialılar* gibi savaşkan ve özgürlüklerine aşın düşkün kavimlerin oturduğu Kilikya'nın dağlık kısmındaki *Hilakku* uzun süre Asurlar'a karşı bağımsızlığını koruyabilmişti. *Hilakkuların* göçmen, savaşçı ve ailevi gelenekleri bakımından onların Doğu Aryan Mittanili olabileceği ön görülmüştür. Ancak Asurbanipal zamanında Kimmerler'in Hilakku'yu da tehdit altına almalarından sonra Hilakkular politik açıdan Asur'a yaklaşmak gereğini duymuştur. Anlaşılan Asur'un yıkılmasından sonra da varlığını devam ettiren Hilakkular, bu bölgeyle aşina olmaya başlayan Grekler tarafından Kilikya için kullanılmaya başlamıştır. Hilakku'nun bağımsızlığı *Nebuhadnezzar* (MÖ 592) ve kesin olarak *Neriglissar*'ın (MÖ 557) işgallerine kadar sürmüştür. Daha sonra kendileri gibi Doğu Aryan Medo-Pers döneminde Medler ile işbirliğine gitmişlerdir.

MEDO-PERS DÖNEMİ KİLİKYA

Medo-Pers Dönemi'nde, olasılıkla Hilakku *Syènnesis Sülalesi* bir kişi ismi olarak karşımıza çıkar. *Herodot*'a göre Med Kralı Kyaxares'in, Lidya Kralı Alyattes'e karşı Kızılırmak üzerinde yaptığı savaş sırasında (MÖ 585) barış antlaşmasında eski Lidya vasal Hilakku'lu Kilikya Kralı Syennesis ve savaşta Med taraftarı olan Babil Kralı *Labynetus* ile birlikte arabuluculuk yapmıştır. Kral Syennesis sadece arabuluculuk yapmakla kalmamış, Med Kralı Kyaxares ile ittifak kurmuştur. Nebu-hadnezzar ve Neriglissar zamanlarında Babil tehlikesine karşı Lidyalılarla yapmış olduğu ittifakı unutarak, fırsatçı bir şekilde yeni ortaya çıkan gücü, yani Medler'i desteklemiştir. Nitekim Medler ile ittifakının meyvesini Medo-Pers Kralı *Kiros* zamanında görmüştür. Medo-Perslerin yardımı ile Kilikya Krallığı'nın topraklarını Orta Antolia içlerine kadar genişletmiş ve kendini otonom bir Pers Satraplığı yapmıştır.[50]

50- *Kaynak: Asura dair tarihi derlemeler Prof. Dr. Ahmet ÜNAL'ın değerli çalışması "Hitit imparatorluğu'nun yıkılışından Bizans dönemi'nin sonuna kadar Adana ve Çukurova tarihi" çalışmasından alınmıştır. Bkz. "ÇÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 15, Sayı 3 (Arkeoloji Özel Sayısı), 2006, s. 67-102."*

Hilakku ile birlikte, daha geç dönemlerde "*Dağlık Kilikya*" olarak adlandırılan *Ura*'nın batısı (=Seleukeia, Silifke) ile birlikte bir eyalet haline getirilir. Büyük bir olasılıkla, bu dönemden itibaren, coğrafi ve morfolojik açıdan birbirlerinden çok farklı olan bu iki bölge için de "*Kilikya*" ismi kullanılmaya başlanmıştır. Antolia ve Kilikya'nın Medo-Persler tarafından işgalinden sonra, Kilikya'da yerli bir hanedan hüküm sürmeye devam etmişti. Medo-Pers hâkimiyeti yerel satraplara dayalı bir modele göre siyasal örgütlenmenin oldukça serbest bir örneğiydi. Yönetimler, o kadar katı değildi; yerli krallar Medo-Pers hükümdarlarına vergi ve haraç vermek suretiyle kendi saltanatlarını devam ettirebiliyorlardı. Tarihçi Herodot, Kilikyalıların Kral I. Darius'a (MÖ 522-486) gün başına bir at olmak üzere senede 360 beyaz at ile 500 talent gümüş vermekle yükümlü olduklarını yazar ki, bu oldukça yüksek bir rakamdır ve Kilikya'nın gümüş ve at varlığı bakımından ne kadar zengin olduğunun bir belirtisidir.

Gene Herodot'un anlattığına göre, Syennesis kızını Perslerin Bodrum'daki eyaletin *Karia* kralı ünlü *Mausolus*'un oğlu *Pixodarus* ile evlendirmişti.[51] İzlenen fırsatçı politikalar yüzünden yerli hanedan Syennessisler devrinde Kilikya'nın hudutları, görüldüğü gibi, Orta Antolia ve Kızılırmak Vadisi'ne kadar genişlemiştir. I.Darius'un yerine tahta geçen oğlu *Xerxes* (MÖ 486-465) devrinde Kilikya, Persler'in Yunanistan'a düzenledikleri seferler sırasında orduların toplanma ve lojistik bölgesi olmuştur. MÖ 480 yılındaki sefer dolayısıyla Oremedon'un oğlu Syennesis, 100 gemiden oluşan bir deniz birliğini Pers kralı Xerxes'in emrine vermişti. Rivayete göre Syennesis MÖ 479'da '*Salamis Savaşı*'na katılmış ve dövüşürken ölmüştür. Syennesis'in ölümünden sonra Pers Kralı Kilikya Hanedan'ında bir değişiklik yapmış ve onun yerine *Xenagoras*'ı atamıştır. Sonradan yönetim her nasılsa gene Syennesisler'in eline geçmiştir. Bunlardan MÖ 401'lerde yaşamış Syennesis'in eşi *Epyaxa*, tıpkı hemşehrisi ve hemcinsi *Puduhepa* gibi eski Antolia ve eski Kizzuwatna'da mevcut anaerkil aile tipini hala devam ettiriyordu. Keza tarihçi Xesenefon'un

---

51- *Kraliçe Artemis tarafından kocası Mausoleus (Mozoles) için bir anıt yaptırılmıştır. Karia Kralı Mausoleus, o zamanki adı Halikarnas olan bölgesinde, MÖ 377-353 yılları arasında hüküm sürmüştür. Bodrum o zamanlar "Karia" olarak anılıyordu.*

yazdığına göre o, kocası ve Pers prensi Genç Kiros birlikte politik ve askeri ilişkileri idare ediyordular. Yerli Kilikya menşeli bir dilden olması gereken *Epyaxa* ismi, eski *Pirrindu* Kralı *Appuasu* ve Roma devrinden bilinen *Epiuasis* ile karşılaştırılmıştır. Bize göre, bu isim de Mittaniceydi. Prens Kiros kardeşi büyük kral *Artaxerkes*'e karşı başlattığı isyan ve savaşta Kilikyalılardan da büyük yardım görmüştür. Tarsus'ta biraz kaldıktan sonra Payas Geçidi üzerinden kardeşine saldırdıysa da Babil'e yakın bir bölgedeki savaşta öldürülmüştü. Herhalde bu yardımdan dolayı, Kilikya'daki Syennesis Hanedanı üzerine olan İran baskısının bu dönem sonrası arttığını görüyoruz.

SELEVKOSLAR DÖNEMİNDE KİLİKYA

MÖ 334 yılında Makedonya Kralı Büyük İskender'in Çanakkale Boğazını geçerek Troia yakınlarındaki Granikos Çayı vadisinde 5 satraplığın askerlerinden oluşan Pers ordularını yenerek buradan Sardes'e hareket etmiş, oradan da *Bodrum, Perge, Sillyum, Aspendos, Side, Sagalassos, Gordion ve Ankara* üzerinden yürüyüp *Gülek Geçidi*'ni aşarak Kilikya'ya girmiştir. İskender'in ordusu aşağı Ceyhan Vadisi'ndeki *Mallos*'a vardığında, artık Pers Kralı Darius'un Amanos Dağları'nın hemen arkasındaki, bugünkü Türkiye-Suriye hududundaki *Sohoi*'da kamp kurmuş olduğu haberini almıştı. Hemen harekete geçerek, sonradan kendi kurduğu İskenderun yakınlarındaki küçük liman kenti *Myriandrus*'a gelmişti. Niyeti buradan hemen *Beylan Geçidi*'ni aşmak ve krala saldırmaktır. Ne var ki, İslâhiye ve Bahçe geçidi üzerinden kuzeye hareket etmiş olan Pers kralı Darius onu kuzeyden çevirerek, onu Dörtyol veya Kinet yakınlarındaki *İssos*'ta sıkıştırmış ve savaşa mecbur etmiştir. Bu savaşta Perslerin yenilgisiyle neticelenmişti. Batı Antolia gibi artık Kilikya da Büyük İskender'in cihan imparatorluğu'nun bir parçası haline gelmiştir (MÖ 333).

Büyük İskender'in ölümünü takiben onun süratle kurduğu ve kendi içinde asla merkezileşmiş olmayan askeri devlet, onun halefi generaller (Diadochlar) arasında MÖ 306'dan MÖ 281 yılına kadar süren iç savaşlar ve kargaşalıklar sonucu parçalanmıştır. MÖ 301 yılında Toros Dağları'na kadar uzanan Antolia'yı *Lysimachos, Kataonya*'yı da

Selevkos Niktatör aldı. MÖ 281'de *Lysimachos*'un ölümünden sonra Antolia'nın tümü ile Kilikya da Büyük İskender'in ünlü komutanı Selevkos Nikator'un idaresi altına girdi. Kilikya'nın gerçek anlamda Helenleşmesi ve İyonya sahilleri gibi kentleşmesi, Selevkoslar ve özellikle Roma Devrinde başlamış ve gerçekleşmiştir. *Seleukeia* (Silifke), *Kydnos* üzerindeki *Antiocheia* (Tarsus), *Pyramos* üzerindeki *Seleukeia* (Mopsuhestia, Misis), *Hieropolis* (Kastabala), *Epiphaneya* hep Helenistik devirde kurulmuş veya genişletilmiş kentlerdir. MÖ 3. yy.'da en başta *Arsinoe* olmak üzere Taşlık Kilikya'nın bazı kesimleri, Mısır'daki Helenistik hanedan *Ptolemeiosların* hâkimiyetinde kalmıştır. Helenistik Dönemde, Selevkoslar ve *Ptolemeioslar* Kilikya için savaşmışlardır. Seleukia, Kalykadnos, Aigeai ve Arsinoe kentleri ile büyük bir olasılıkla *Olba*, bağımsız kentler olarak yeniden iskân edilmişlerdir. Fakat bölge başıboş Korsan-Rahip devletler olarak bütün Akdeniz Ticaretini tehdit eden bir konuma sürüklenmiştir. Batıda gittikçe güçlenen Roma, Balkanlarda daha sonra Antolia'da Selevkosları yenerek bölgeye yaklaşır. Akdeniz Ticaretini elinde tutan Roma, Kilikya'ya ciddi ve kalıcı bir askeri yönelim içinde olur.

ROMA-BİZANS DÖNEMİNDE KİLİKYA

Batı Antolia'yı Selevkoslardan alan Roma, korsanların yuvası haline gelen Kilikya'ya *Pompeius Dönemi*'nde (MÖ 106-48), Likya'ya (Alanya'ya) çıkarma yapar. Bölgenin Rahip-Korsanlarını '*Korakesion Savaşı*'nda (MÖ 67) yener, Likya bölgesindeki korsanların ünlü *Korkasion* (Alanya) kalesi ele geçirilir. Kuzeydoğu Akdeniz sahillerindeki ovalık Kilikya topraklarını da kendine katar. Bölgeye egemen olmaya başlar. Bir Roma eyaleti olan Ovalık Kilikya, yerel deniz korsanlarından alınır. Ancak, bölgeden, önceleri yerel bir kral olan *Tarkondimotos* sorumlu olur. MÖ 51/50 yıllarında Roma'nın ünlü Suriye valisi *Cicero* bölgeyi, Tarsus'tan yönetir. Bölgede deniz korsanlarına karşı mücadele verilir. MÖ 101 yılına kadar Kilikya Romalılar için sadece askeri bir üs olur. Antolia'daki Mithrades savaşlarını kazanan Roma, Kilikya'yı tamemen kendi eyaleti yapmış ve Suriye eyaletine bağlamıştır. Fakat bölgede siyasi iktidarını kurmakta sürekli zorlanmıştır.

Meşhur konuşma üstadı ve düşünür (filozof) Marcus Tullius Cicero Kilikya'da MÖ 51-50 yıllarında *proconsul* olarak eyalet valiliği yapmış, Amanos Dağları'ndaki *Eleutherokilikler*'e karşı savaşmıştır. MÖ 44 yılında Kilikya, Suriye eyaletine bağlanmıştı. MÖ 43 yılında büyük Kilikya eyaleti artık neredeyse lağvedilmiş gibidir. En azından karadan da kontrolü mümkün olan doğu kısmı Suriye üzerinden Tarsus'a kadar kontrol altına alınmış görülür. MÖ 39 yılında ise Antonius Cilicia Aspera'nın *Lykaonya* (Konya'nın güneyi) ile komşu olan kısımlarını, Başkenti *Ikonium (Konya)* olan *Laodiceia Kralı Polemo*'ya verdi. Polemo belki de *Claudiopolis/Mut*'un kurucusudur. MÖ 36 yılında Polemo'nun devleti Galatyalı *Amyntas* ile Mısır Kraliçesi (Firavun) *Kleopatra* (MÖ 51-30) arasında paylaştırılmıştır. Romalı tarihçi *Strabo*'nun belirttiğine göre, Kleopatra'ya ayrıca sahil kesimlerinin pek çoğu da verilmişti, öyle ki Antolia'daki Mısır (Ptolemeios) toprakları *Derbe, Laranda* (Karaman) ve *Olba*'ya kadar uzanıyordu. Kuşkusuz bunlar, Mısır kraliçesi Kleopatra'nın bir zamanlar *Julius Caesar* ile şimdiyse *Antonius* ile yakın dostluk ilişkilerinin ürünüydü. Dağlık Kilikya'nın içlerindeki Olba'da MÖ 3.yy.'ın ortalarından, korsan saldırılarının Akdeniz dünyasını sarstığı döneme kadar Tanrı Zeus'un rahipleri olan Grekli krallar hüküm sürüyordu. Bu 'rahip-krallar' Selevkoslardan bağımsız kalmasını becerebilmişlerdi. Toprakları Olba ve sonradan hemen onun yakınında kurulan *Diocaesarya* dışında belki de Kanytele (Kanlıdivane) Eleiussa Sebaste (Ayas) ve Korykos'a (Kızkalesi) kadar uzanıyordu.

Grekli Rahip krallar genelde Luviceyi anımsatan *Tarkuaris, Teukros, Zenophanes, Aiax ve Marcus Antonius Polemo* gibi isimler taşıyorlardı. Pers sonrası bölgede oluşan boşluğu dolduran korsanlar Akdeniz dünyasına ve buralara hâkim olduklarında rahip-kralların hâkimiyetine son vermişlerdi. Akdeniz'de ticaret gemilerini soyuyor, bölgenin zenginlerinin geç kızlarını ve hanımlarına el koyuyor, ele geçirdikleri mal cinsinden her şeyi ve köleleri bölgede oluşturdukları aracı korsan tüccarlara satıyorlardı. Yaşadıkları bölgeler herkes için korkutucuydu. Korsanlar bölgedeki rahipler ile işbirliği içinde idari düzenlerini de kurmuştular. Soygunculuk ve talan onlar için yaşam tarzı olmuştu. Olba'ya (modern Silifke'nin kuzeyinde) kendi taraftarları olan Tiranlar atamışlardı. Roma İmparatorluk döneminde uzun süre

refah içinde yaşayan bölge, Yahudi, Fenikeli, Cenevizli tüccarların eksik olmadığı bir bölgeydi. Köle ve Asker kaçakları, katiller ve Hırsızlar için iyi bir sığınma alanıydı. Köle ve ganimet mallarının hala serbestçe satıldığı, Roma'nın vergiden muaf ender Kara-Pazar ve fuhuş bölgelerinden biri olduğu için Kilikya oldukça zenginleşmişti. Ancak bölgenin korsanlardan temizlenmesinden sonra rahip-krallar Olba'daki hâkimiyetlerine devam etmişlerdir.

Antonius ve Kleopatra Kilikya'da iken, Olba'da eski rahip-kralların ahfadından *Aba* isimli bir bayan hüküm sürmekteydi. Antonius ile Kleopatra, Aba'nın tahtını garanti altına almışlardır. İmparator Augustus ise, Olba'nın idari işlerine pek karışmamıştır; ancak MÖ 25'te Galatya Kralı Amyntas ölünce, Agustus Kapadokya topraklarının büyük bir kısmını Roma eyaleti yaptı. Ama Kilikya Aspera'ya dokunmadı. Eskiden Kilikya Campestris'in Suriye eyaletine bağlanmış olan toprakları MS 72 yılında İmparator Vespasian zamanında Suriye'den ayrılmış, Kilikya Aspera'ya katılarak onunla birlikte Roma eyalet sisteminin içine sokulmuştur. Tarsus bu eyaletin başkenti yapılmıştır.

Roma-Sâsânî savaşlarında Antolia'yı kısa bir süre işgal eden Sâsânî kralı I. Şâpûr anlaşılan bu zenginlikten ve kara pazardan haberdar olmalıydı. MS 260'dan itibaren Kilikya da Sâsânî saldırılarına maruz kaldı. Bu tarihte Sâsânî kralı I. Şâpûr Kilikya'yı tahrip etti ve yağlamadı. Bu yıkımdan sonra Sâsânî ordusu yapılan antlaşma sonucu çekildi. Roma İmparatoru *Diocletianus* Taşlık Kilikya'yı İsauria ile birleştirerek başkenti Seleukeia (Silifke) olan büyük bir *İsauria Eyaleti* kurdu. Özgürlüklerine düşkün olan ve bir anonim Roma tarih kitabında (Historia Augusta) *"Kilikya (İsauria) insanlar tarafından değil, ülkenin tabiatı tarafından korunur"* diye sarp ve ulaşılması güç yapısını açıkça dile getirdiği İsauria Ülkesi'nin insanları bundan böyle Romalılara karşı uzun süre savaştılar.

Roma ve dünya tarihinin kaderini değiştirecek girişimlerinin en belli başlısı, Kilikya'da ortaya çıkmıştır: Hıristiyanlık. Bu dinin emelleri Hz. İsa'ya ve dolayısıyla *'Kutsal Topraklar'*a geri gitmekle birlikte, Hıristiyanlığı bir dünya dini haline getiren ünlü *Pavlus* (MÖ 5-67), Tarsus'ta doğmuştur. "*Kilikya Çadırı*" alım-satımı yapan tüccar

Yahudi bir ailenin çocuğu olan Pavlus, aynı zamanda Roma vatandaşıydı. Oldukça bağnaz Yahudi *Ferisi* tarikatında olmasına rağmen gençliğinde Roma Devleti'nin Hıristiyanları yakalayıp-cezalandıran askeri bir yapısı içinde görevli olduğu bilinir. Suriye'de görevde iken *"Hz. İsa'nın kendisine görünmesi üzerine"* '33' yaşında Hıristiyanlığı seçer. Hıristiyanlığın ilkelerini orada geliştirmiş ve onu buradan Antolia'nın diğer yerlerine, Hellas'a ve Roma'ya kadar yaymıştır. Roma cihan İmparatorluğu'nun yıkılmasında ve sonradan Doğu Roma-Bizans'ın ortaya çıkmasında, bu dini yapılanma en büyük öncüsü olmuştur. Yakalanmış, Roma vatandaşı olduğu için Mecusi Roma Kralı Nero'nun mahkemelerinde yargılanmış ve 65 yaşında iken idam edilmiştir. Kilikya'daki Hıristiyanlık misyoner çalışmalarına rağmen diğer yandan bölgenin Mithracı dini kimliğini koruduğu görülür. Roma Cumhuriyeti son dönemlerinde Birinci Triumvirlik'de; Gailius ve Büyük Sezar ile birlikte yer alan, KüçükAsya'da askeri ve politik lider olan Pompey'in (MÖ 106-48) "*Yaşamı*" adlı kitabın 24. Bölümünde Kilikyalı korsanların "*Mithracı din etkinliklerinden*" bahseder. Plutarkos'un Mithra'yı bu korsanların önce Romalılara tanıştırdıklarına dair tespitleri bulunmaktadır. Bu sav birçok çağdaş tarihçi ve araştırmacılarca da gündeme getirilmişti. Plutarkos'un tanrı Mithra'nın nasıl önce Antolia ve Roma'ya buradan Batı'ya sıçramasına dair bilgileri bu bakımından oldukça önemlidir.[52] Kilikyalı korsanlar MÖ 1600 sonrası bölgeye egemen olan Mitannilerin kültürel ve inançsal takipçileri olduğu bölgede kurdukları küçük Rahip-Korsan kimlikli devletçiklerde görülebilir. Soyca bu Rahip-Korsan devletlerin ne kadar Mitannili olduklarını bilemiyoruz. Fakat bu kültürel görünüm Doğu Aryan Hindui kültürlü Mitannilere ait olduğu tartışmasız bir gerçekliktir. Burada şu tespiti yapabiliriz Kilikyalı Korsan devletler Mithracı kültürlerini Hıristiyanlık öncesi de korumuşlardır. "*Mitra, Mithra ve Mithras*" olarak üç farklı yazılışla karşımıza çıkan tanrı *Mithra* ortaya çıkışından beri doğudan batıya yayıldığı bilinmektedir. Güneş ve Işık tanrısı ve kendine inanan savaşçıların güneş, adalet, savaş, antlaşma koruyucusu olan ve adına antlaşma yapılan ve yemin törenlerinde şahitliği olan bir tanrıdır. Kısacası ve yemin tanrısı olarak

52- *Bkz. Plutarkos, de İside et Osiride.*

kabul görmüştür. Mithra en erken tarih olarak Doğu Aryan tanrılar panteonunda görülmüştür. Hakkında ilk yazılı belge Mitanniler ve Hititler arasında MÖ 1400'lerde yapılan antlaşmada karşımıza çıkar. Tanrı Mithra, kronolojik sıralamada ikinci olarak MÖ 1200'lerde yazıya geçirildiği tahmin edilen Hintlilerin Veda metinlerinde karşımıza çıkmaktadır.[53] Zerdüştlük öncesinde tanrı Mithra, Persler'in en büyük tanrısı *Ahura Mazda* ile bir tutulmuş ve "Işık tanrısı" olarak kabul görmüştür. Ateşle özdeşleştirilerek özellikle bu noktada Zerdüştlüğü oldukça etkilemiştir. Zerdüştlük içerisinde zamanla özellikle Partların döneminde yer almıştır. Önceleri tanrı Ahura Mazda'ya yardımcı görünen Mithra, daha sonra savaşçıların koruyucusu niteliği nedeniyle Zerdüştlüğünde içerisinde yer almıştır.[54] Kilikya ve Antolia'nın diğer bölgelerine Mithra kültünü Med ve Pers dönemlerinde Medli Magi din adamları taşımıştır. Antolia'ya Mezopotamya üzerinden gelen Magi din adamları beraberlerinde Kaldeli-Babil'lilerin teolojisini de getirmişler. Mithra törenlerini buralarda yayıp, MS V. yüz yıla kadar bu kültün bölgede varlığını sürdüren en önemli dini unsuru olmuşlardır.[55]

BİZANSLILAR ÇAĞINDA KİLİKYA (476-650)

Erken Bizans çağında (400) Ovalık Kilikya iki ayrı eyalete bölündü. Bunlardan "*Cilicia Prima*" (Ön Kilikya) denen batı kısmının başkenti *Tarsus* oldu. "*Cilicia Secunda*" (İkinci Kilikya) denen doğu kısmının başkenti ise *Anazarbos* (Justinupolis, *Anavarza*) idi. Bölgedeki Bizans kilisesi Antiocheia'ya (Antakya) patriyarkatlığına bağlandı. Ama Bizans kilise tarihinde Suriye'nin de bağlı bulunduğu Antakya metropolitliği ile hep sürtüşmeler ve çekişmeler yaşandı. Bunun nedenleri Hıristiyan kilisesinin kendi içindeki tartışmalardı. *"İsa peygamberin yaratılışı ve kökeni, yani O'nun tanrı mı, insan mı, yoksa tanrının oğlu mu olduğu"* ile ilgili fikir ayrılıklarıydı. Ne var ki, Bizans

53- *Bkz. F. Cumont, « The Mysteries of mithra «çev. T. J. McCormack, New York, 1956, s.2.*

54- *Bkz. R. Graves, N. L. E. M. new York, 1959, s. 11.*

55- *Bkz. F. Cumont, "The Mysteries of Mithra", çev. Mc Cormack, New York. 1956. S. 11.*

zengin Kilikya ve Suriye topraklarından vergi toplayabilmek pahasına kilise içindeki bu anlaşmazlıklara göz yumuyordu. Hem Kilikya, dem de *İsauria* eyaletleri uzun süre bir barış ve refah devri yaşadı. Taşlık Kilikya'nın sahil ve iç kesimlerinde ve Ovalık Kilikya'da yapılan pekçok Kilise, Bazilika ve köprü diğer imar faaliyetleri, hep bu dönemde gerçekleştirildi. Antolia'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi Kilikya'nın da Helenleşmesi ve Hristiyanlaşması işte bu dönemde oldu. Antolia'nın Helenleşmesinde kilise ve İncil'in dilinin Grekçe olması en önemli rolü oynamıştır. Bu dönemde bölgede Grek asimilasyonu başarılı olmuş, Hitit, Luvi, Mitanni, Hurri, İbrani, Ârâmî ve bölgeye sonradan gelen Latin korsanlık bakiyesi topluluklar tamamen ortadan kalkmıştır. Halbu ki Diadoklar ve Romalılar Devrinde bölge insanına böyle bir baskı ve mecburiyet yoktu; o zamanlar Grek dili ile Latince asla bu kadar yaygın değildi. Antolia ve Kilikya'nın bazı bölgelerde daha 6.yy.'a gelinceye kadar yerli diller konuşuluyordu. Bundan dolayı Roma Kralı *Julian* MS 360'ta Kayseri civarında Grekçe konuşan birisini bulabildiği için sevincini dile getiriyordu. Ama Helenleştirme çabaları ve özellikle Hıristiyan kiliselerinin gücü ve bağnazlığı yüzünden kısa sürede Antolia'da yerli diller artık konuşulmaz olmuştur. Önceleri çift dilli yapılan Kilise ayinleri yerini Grekçe/Yunanca tek dilli ayinler bırakmıştır. Antolia'da en eski devirlerden beri konuşulmakta olan yerli ve onlara ilaveten yeni gelen kavimlerin konuştukları dillerin yok olmasının bir nedeni de, 6. yüz yılın ortalarına, yani *Justinian Devrine* kadar Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu'nun resmi dili olan Latince'nin kaldırılıp, yerine Grekçe'nin konmasıdır. Yani bir taraftan devlet idaresinde resmi dilin Grekçe olması, diğer taraftan zorla ve inanılmaz bir misyonercilik ve asimilasyoncu ruhuyla Hıristiyanlaştırılan insanlara kiliselerde Grekçe'nin neredeyse mecburi dil olarak konması ve İncil'in de Grekçe olması, Antolia'nın Helenleşmesini sağladı.

KİLİKYA'DA İSLAMİ DÖNEM (MS 650-965)

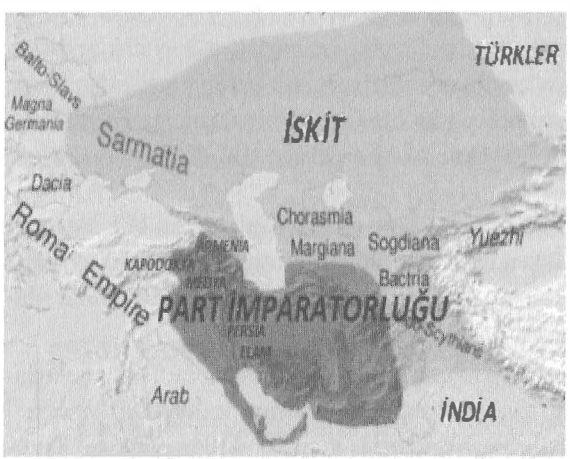
7. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan Sâsânî saldırılarına uğrayan bölgenin nüfusu neredeyse boşalmışdı. Kilikya ekonomisi çökmüş, kent-

ler harap olmuş ve boşaltılmıştı. İslami Güçlerin Antolia içlerine yönelmesi ile birlikte kaynaklar, Bizans'ın Antolia'daki sayılı kentlerinden Ankyra'da (Ankara) 7. yüz yılın ortalarında bir tek İncil bulmanın bile artık mümkün olmadığını belirtiyorlar. Doğu Kilikya sahili 700'de de kesinlikle İslami güçlerin eline geçti. Bizans ile İslami güçler arasındaki hudut, *E. Honigmann*'ın ayrıntılarıyla gösterdiği gibi, ana hatlarıyla Toros Dağları'ndan geçiyordu ve burada Toroslar "*eski Antolia kavimlerini Semitik dünyadan, doğu diyosezini (Dioecese) Antakya patriyatlığından ayıran*" doğal bir duvar oluşturuyordu. Batı'daki sınırı Lamas (Limonlu) Irmağı oluşturuyordu. Burada İslami güçler ve Bizanslar karşılıklı olarak savaş tutsaklarını takas ediyorlardı. Lamas Irmağı'nın batısı, Bizansların merkezi *Silifke* olmak üzere kurdukları ve *Germanikopolis (Ermenek), Titioupolis, Dometi-oupolis (Dindebol), Zenoupolis (Iznebol), Neapolis, Klaudioupolis (Mut), Eirenoupolis (Irnebol), Kaisareia (Diocasereie, Uzuncaburç), Lausados (Lavda) ve Dalisandos (Sinobiç)* kentlerini kapsayan eyalete (Thema) ayrılmıştı. İslami güçler - Bizans sınırı Lamas'tan sonra kuzey doğuya doğru dönüyor, Tarsus'un kuzeyinden, Gülek Boğazı'nı Araplar'ın elinde bırakacak şekilde Toros dağları sırtlarından Maraş (Germanikeia) hattının ortasından Besni ve Samsat'a varıyor, oradan kuzey doğuya dönerek Nusaybin (Nisibin) ve Gerger üzerinden Anti-Toros Cizire dağlarına ulaşıyordu. Hududun böyle oldukça sabit olmasına rağmen, Araplar her yaz Amanosları veya Toros duvarını aşarak Antolia içlerine kadar giriyor ve *"Rum, Romonya"* dedikleri Bizans topraklarına baskınlar düzenliyor, onları yağmaladıktan sonra gene bu çizginin ötesine çekiliyorlardı; baskınlar bazen kış içlerine kadar devam ediyordu. Arapların Toroslar ötesindeki toprakları işgal etme hırsları pek yoktu. Yaklaşık 200 sene bu böyle sürüp gitti. Kapadokya insansızlaştı. İslami dönemde '*Omayidler Devrinde*' Araplar ile Bizans arasında terkedilmiş harap bir tampon bölge oluştu. Terk edilen bölgeler arasında Antakya veya İskenderun'dan *Mopsuhestya*'ya (Massis, Missis) veya Tarsus'a kadar uzanan, oradan da "*Bizans Medyası'na*" kadar ulaşan bölge de vardı.

Kuzey batıda Kürd coğrafyası bu devirde Bizans ile Dicle nehirleri sınırdı. Bu bölgeye '*Bizans Medyası*' tanımını kullandık. "*Medya*" tanımı bölgeye Medlerin yerleşimi sonrası kullanılmıştı. Pers-Makedon savaşları sonrası "Medya" tanımı, yerleşik tanım olmuştu.

Büyük İskender'in ölümü sonrası Diadoklar arasında topraklar paylaşıldığında; Medya ikiye bölünür, biri bu günkü Azerbaycan toprakları olan Medya'dır. Buraya "*Atropene Medyası*" denir. Diğeri zagrosların batısında Dicle Nehri'nin doğusunda ve Murat suyunun güneyinde kalan güneyde Diyala Nehrine uzanan Yukarı Mezopotamya toprakları "*Medya*" olarak geçer. Medya adı, Roma döneminde *Roma Medyası* ve *Part Medyası* olarak kullanılmıştır. Zaten Bizanslar Heraklius zamanında Suriye'yi Araplara terk ederken tüm kentleri kendi elleriyle yakıp yıkmışlar ve kent sakinlerini ya öldürmüşler, ya da sürmüşlerdi. Ülkelerine geri dönüşü kolaylaştırmak için Araplar da geçtikleri yollar üzerindeki kentleri tahrip ediyorlardı. Bu taktik özellikle *Muaviye ve I. Valid* zamanlarında sıkça uygulanır olmuştur. Araplar MS 800'den itibaren hudut hattındaki kentleri tahkim etmeye başlamışlardır. Böylece Romalıların "*limes*"lerine benzeyen sınırlar (*tughūr*) oluştu. MS 814 yılında *El-Ma'mun* Gülek Geçidi'ni iki adet kapıyla kapattı ve gözetleme kuleleri diktirdi. Bizansların *Phrourion Loulou* ve Arapların "*Lu'lu'a*"; "*inci*" dedikleri bir başka kale de Ulukışla'nın hemen yakınında yer alıyordu.

Kilikya'daki Arap hâkimiyeti MS 965 yılındaki işgale kadar sürdü. Bu tarih, *reconquista*, "*yeniden işgal*" olarak anılır. Bizans *recon-quista*'sı, Araplardan boşalan nüfus boşluğu her ırktan insanlarla doldurulmuş, Ermeniler bölgeye gelmeye başlamışlardır. Burada Haçlı Seferlerinin ve Batı kilisesinin yardımıyla kurulan Ermeni Krallığı MS 1375 yılına kadar devam etmiş, daha sonra Memluklar ve Osmanlılar bölgeyi ele geçirmişlerdir.

PARTLAR- ROMALILAR VE HIRİSTİYANLIK

PARTLAR

Yunan ve Latin kaynakları, Part tarihini kapsayan pek çok materyal barındırmaktadır, ama bu kaynaklar Partların hasımları tarafından yazıldığı için pek güvenilir değildir. Bu yabancı kaynaklar genelde Part tarihinin sosyal ve kültürel öğelerini yok sayar. Romalılar Partları genelde acımasız savaşçılar olarak ve kültürden yoksun bir kavim olarak gösterir. Hal bu ki eldeki veriler ile bu şekilde bir tespiti doğrulamaya yeterli değildir. 375 yıllık bir devlet kültürü hem de dünyanın en büyük İmparatorluğu olan Roma ile Ön Asya'da hep eş ağırlıkta anılmış siyasal bir devlet yapılanması için bu yaklaşım pek yerinde de değildir. Yunanlı veya Romalı pek çok yazarın Partlar hakkında eserleri bulunmaktadır. *Artemita'lı Apollodorus* ve *Arrian*, Part tarihine odaklanan yazılar yazmışlardır. Augustus döneminde yaşamış olan *Charax'lı İsidore'nin, Justin, Diodorus Siculus, Plutarch, Dio Cassius, Appian, Ptolemy, Ammianus Marcellinus, Eutropius, Kosephus, Yaşlı Pliny, Strabo ve Herodian* Part bölgelerine dair kayıtlar ve yazılar tutmuşlardır. Part tarihi yazımı aynı zamanda Çin kaynaklarına dayanarak da şekillendirilmiştir. Partların hasımları olan Selefkos, Yunan ve Roma kaynaklarından farklı olarak, erken dönem Çin kaynakları, Partları daha tarafsız bir bakış açısıyla incelemektedir. Ayrıca Çinli kronolojistlerin alışkanlıklarından dolayı, kronoloji sıralamasını oluştururken eski olaylardan kopya çektikleri de bir gerçektir. *"Çalışmalar ve tarihsel yazılar Sima Qian'ın Shiji'sini (Büyük Tarihçinin Kayıtları), Ban Biao, Ban Gu, Ban Zhao'nun Han kitabı (Han Kitabı) ve Fan Ye'nin "Hou Han"kitabı (Geç Dönem Han Kitabı) da içerir. Bu eserler, İskitlerin Partları istila etmelerine sebebiyet veren göç olaylarını ve değerli politik ve coğrafi bilgileri anlatmaktadır. Örneğin, Shiji diplomatik ilişkileri, Aşkan Kralı II. Mithridat tarafından Han Krallığı'na verilen egzotik hediyeleri, İran'daki tarımsal ürünleri, şarabın üzüm kullanılarak yapılmasını, gezgin tüccarları ve İran*

bölgelerinin büyüklüğü ve nerede bulunduklarını açıklamaktadır. Shiji ayrıca, Partların tarihsel metinleri parşömen üzerine yazmalarını; "hayvan derisi üzerine dikey olarak yazmaları" şeklinde bahsetmektedir."[1]

Part Hanedanlığı "*Aşkâni*", kelimesinin Grekçe; "*Arsacid*" kelimesine değişime uğramış halidir. Son olarak, İran ulusal tarihinde Partlar hakkında pek tarihi olaylara değinilmemiştir. Bir yerde Partlar doğulu tarihçiler tarafından "*Selefkos, Makedon-Part*" ortak tarihi bir dönemi olarak görülür. Gerçekten de Part hanedanlığı ve muhatapları olan yerel hanedanlıklar ve onların en büyük hasımları olan geçmişteki Selefkos Makedon kökenli ve daha sonra hasımları olan Romalılar ile olan bağları ve yakınlıkları, kullanılan din ve resmi diller ve devlet yapılanması kültürel olarak fazlası ile "Makedon–Doğu Aryan" ortaklığını gösterir. Yine de Partlar hakkında yerli tarihçiler kısmen bilgi sunmuştur. Yerli klasik tarihi veriler: *Kârnâmag î Ardeşîr î Babagân, Kay Qobād*[2]

Doğu Aryan soylu Partlar, Hindu Avrupa kültürlü kavimlerden diğer Aryan kavimler gibi bir grup olup, ilk yerleşim alanları Avrasya stepleri olarak görünür. MÖ 3000 dolaylarında bu coğrafya da bazı Aryan kavimler yaşamaktaydı. Bu kavimler, Bir grup batıya yani Avrupa'ya gidip sonraları Yunan ve Roma Latin medeniyetlerini yaratmıştılar. Diğer bir grup ise güneye doğru hareket etti. Ulaşılan ilk noktaları İran ve Hindistan oldu. Onlara bu çevrede yerleştikleri ve Hindi kültürlere sahip oldukları için onlara da "*Hint-İran*" kavimleri dendi. Bu Aryanlardan bir grup İran'dan geçip Hindistan'a gitti. İrani ve bölgeye has ortak Hindui dini özellikleri nedeniyle İran'da kalan Aryanlara ise "*İranlı veya Aryanam*" olarak isimlendirildi. Böylece İran'da büyük bir Doğu Aryan ülkesi oldu. Doğu Aryan topluluğu şekillendi. Daha önce anlattığımız gibi Doğu Aryan kültürlü Med kabilesi grupları kuzey batı, Pers kabilesi grupları güney ve Part kabilesi grupları ise Horasan'ın kuzeyinde Hazar Denizi'nin batısında

---

1- Bkz. Medeniyetler tarihi: Her yönüyle Part İmparatorluğu (tarihsel makale)" http://www.paradoxfan.com.

2- Bkz. Firdevsi, Arsak'ın soylarına dair: Şah-Nama VII, s 116; Taberî, I, s. 710), oğlu Kay Aras (Ša'lebî, p 457) ve Homây (Bkz. Taberî, I, s 704. oğlu Dara için; Biruni.)

kuzey doğu İran'a yerleşti. MÖ 7. yy Asur metinlerinlerinde onlar için "*Partakka*" veya "*Partukka*" adında bir ülkeden söz etmişti. (Günümüzde bu coğrafya bölgesi; Türkmenistan Devleti topraklarıdır.)[3] Bu göçler 1000 yıllık tarihi bir süreci kapsar. Partların yaşadığı *Parthya* kabaca doğu *Hazar Denizi ve Ceyhun Nehri* arasındaki merkezi bölge olmakla birlikte sınırları hükümdarlara göre değişmiştir.[4]

Partların kurucu öğesi olan "*Parniler/Aparniler* olarak da bilinir, Hazar Denizi'nin doğusunda bir konfederasyon kuran *Dahlara* (Dahae) bağlı göçebe ya da yarı-göçebe üç kabileden biridir. Part kelimesi coğrafi bir yer olan "*Parthya*'dan gelir. Parthya, coğrafi bir yer olarak Pers Kralı Darius'un "Bihistun Yazıtı'nda belirttiği yerdi. Yine Pers Kralı *Kserkes* "*Kavimler Listesinde*" sıraladığı Persopolisteki kavimler arasında Partların "*Daha Aşireti*' isimlerini saymıştı. Part Daha Aşireti, Arsak'ın liderliğini yaptığı *Parni* ve *Aparnileri* de barındıran Parthya'nın pek çok göçebe konfederasyonlarından biriydi.[5] Yunan kaynaklarına göre Med kralı Astiyag'a karşı torun Prens Kiros'un (MÖ 550) savaşında Partlar Kiros'un yanında yer almışlardı. Aynı şekilde Medlerin yeniden iktidarı ele geçirdiği Kral Kambiz zamanında daha sonra kral olan I. Darius'un babası Baktira-Part valisi *Hystaspes*'in yanında Medlere karşı yer almışlardı. Kral Darius'un doğudaki Sakalara karşı emperyal askeri kampanyalarında da bulunmuşlardı.[6] Herodot tarihinde, Partlar, *Korasmiler, Sogdianiler ve Areioililer* gibi Ahameniş Pers ordusunda yer alan topluluklar arasında adları geçer. Ahameniş Hanedan'ına yılda 300 kuruş gümüş ödeyen bir topluluktur.[7] Perslerin son dönemlerinde onların satrapları olan

3- Bkz. Diakonoff, I.M. (1985), "Media I: The Medes and their Neighbours", in Gershevitch, Ilya, Cambridge History of İran 2, Cambridge University Press, pp. 36 - 148 .

4- Bkz.İran Tarihi, Gene R. Garthwaite, s. 69.

5- Bkz. İran tarihi, Gene R. Garth White, s.70.

6- Bkz.Mallowan, Max (1985), "Cyrus the Great", in Gershevitch, Ilya, Cambridge History of İran 2, Cambridge University Press, pp. 392--419.

7- Bkz. Cook, J.M. (1985), "The Rise of the Achaemenids and Establishment of their Empire", in Gershevitch, Ilya, Cambridge History of İran 2, Cambridge University Press, pp. 200–291 .

Partlar, Selevkos döneminde başkentleri *Shar-e Qumis/Hekatompylos* (Çin kaynaklarında ise: "*Ho-tu or Fan-tou*") olarak anılırdı.

Partların bir kısmı güneydeki Part topraklarına, bir bölümü de büyük olasılıkla doğudaki Baktiraya (modern Afganistan) göç etmişlerdi. Partlar, ilk olarak Ahamenişlerin ve Büyük İskender'in ölümünden (MÖ 323) sonra da Selefkosların hâkimiyeti altındaydılar. Bilindiği gibi; Büyük İskender'in İndus Irmağı'ndan Akdeniz sahillerine kadar uzanan toprakları istila ederek buralardaki Doğu Aryan hâkimiyetine son vermesi üzerine yörede Grek felsefesi ve Yunanca, yani Helenizim büyük bir hızla yayılmaya başlamıştır. İran ve Medya'nın Selefkoslarca istilası sonucu, değerlerini ve dinlerini korumakta olan bölge halklarına rağmen bölge halkının üst tabakasında Yunanca ve Grek felsefesi ile ilgilenen elit bir sınıfın doğmasına neden olmuştur. Bir bakımdan Partlar bu elit sınıf tarafından kurulan bir devlettir. Bu şekilde adlandırma *Firdevsi*'nin ünlü tarihi, epik şiiri yazdığı *Şahname*'sinde de geçmektedir. İran tarihçileri Part döneminin İran kültür ve medeniyetine büyük bir yıkım getirdiği kanaatindedirler.[8]

Ünlü Selefkos İmparatorluğu döneminde önceleri İran, Ermenistan ve Medya'ya daha sonra güneyde Suriye ve Mezopotamya'ya yayılan Part aşiretleri buralarda bölgenin diğer kavimleri ile karıştığı görülür. Ermeni tarihçiler Van bölgesinde, Romalı tarihçiler daha batıda Urfa ve Halep civarında yerleşik olan bazı Part aşiretlerinden bahseder. Anlaşıldığı kadarı ile Part kabileleri farklı ağız ve lehçelerde oldukları tahmin edilen kendileri gibi Ariyaca konuşan toplulukların arasında yerleşik düzenlere geçmiştiler. Partların öne çıktıkları dönemde Selevkoslar'ın bütün güçlerini batı sınırlarına harcayıp doğuyu ihmal ettikleri görülür. Bu durum Partların Medya (modern Kürdistan) ve Persiya eyaletlerinde merkezden bağımsız hareket etmesine zemin hazırladı. *"İskender sonrası İran egemen olan "Selevkoslar" (İskender'in İran'daki halefleri) vergi ödemek şartıyla İran'ın eşraf eyaletlerinin iç işlerinde bağımsızlığını kabul ederek, onları kendilerine bağlamaya çalıştılar. Fakat İranlılar, yabancılarla mücadele güdüsü ve bağımsızlık kazanma ümidiyle onlara itaatsizliklerini artırdılar. Bu ortamda Part kumandanı "Aşkâni" MÖ 245 yılında "Selevkoslar"*

8- Bkz. De Lacy O'Leary, How Greek Science Passed To The Araps, London, 1948.

a karşı büyük bir ayaklanma başlattı."[9] Bölgede Partları özelliklerine atfen farklı tanımlanmışlardır. Klasik olarak onlar kurdukları devlette Med ve Pers hoşgörüsüne sahip devlet yönetimlerini devam ettirmişlerdir. Kültürel farklılıkları şu şekilde gösterilmiştir: *"Aşkâniler'in (Partlara önderlik yapan Hanedan ailesi) sosyal düzeni ve askeri yapılanması, Pehlivanlar diye adlandırılan süvari asilzade tabakaya dayanmaktaydı. Büyük toprak sahipleri ve kabilelerin yöneticileri olan Pehlivanlar, diğer yarı bağımsız hükümetler ile birlikte Aşkâni Muluk'ut-Tavayifi sistemini kurmuştular. Aşkâni şahı bütün eyaletlerin şahlarına kumanda etse de, ona tabi olan şahlar iç işlerinde bağımsızdı. Aşkâniler İran'ın kuzey doğusundaki "Pehlu"dan geldikleri için "Pehlevi" olarak da adlandırılırlardı. Aşkânilerin egemenliğinin sonuna doğru kullanılan dile İranlı Farsi dilbilimciler "Orta Farsça" der. "Orta Farsça" dili Sâsânîler zamanında da kullanıldı. Bu yüzden Farsi dilbilimciler onu "Aşkâni Pehlevi" ve "Sâsânî Pehlevi" olarak ikiye ayırmışlardır. "Aşkâni Pehlevi" kültürünün temel özelliği Pehlivanlık kültürü idi. Başta süvari bir halife ve büyük topraklara sahip büyük bir ev şeklinde simgeleşiyordu."*[10]

Bu arada şunu da belirtelim, *Firdevsi*'nin "*Şahnamesi*"ne yansıyan İran milli destanlarının ortaya çıkışı, Aşkâniler dönemine rastlamaktadır. Bilindiği üzere modern Fars milliyetçi aydınları bütün İran tarihini "*Fars Tarihi*" olarak ele alırlar. İran tarihi gerçekliğine uymayan bu *"inkârcı Fars milliyetçi tarihçi"* yaklaşım hala terk edilmedi. Daha önce de belirttiğimiz gibi *Med-Pers-Part-Sâsânî* dönemi İran ve Medya bölgesi Pers Kralı Darius'un da belirttiği üzere hâkim dil olarak Ariyaca konuşulurdu. Bölge lehçelerinin dil ayrışması İran coğrafyasında yaşanan göçler, siyasi ve dini değişimler sonrası oluşmaya başlar. Bu kültürel niteliksel değişim süreci Partların son yüz yılında başlar ve Sâsânî Döneminde bu değişim daha net görünür olduğu bu dönemde yazılan Sâsânî Pehlevicesi dili yazımlarda olduğu gibi doğrulanır. Persya bölgesinde gelişen Persçe/Farsca dil oluşumu İran'ın iç ve güneyinde özellikle İslamiyet döneminde daha baskın bir görünüm olarak ortaya çıkar. Yani Doğu Aryan İrani halklar kendi bölgelerinde-

9- Bkz. Strabo 11.9.3.

10- Bkz. http://www.tebyan.net. İslam öncesi İran tarihi -3"

ki yerel halklar ile kültürel etkileşimlere girerler ve yeni kavmi kimlik ile İslamiyetin geldiği MS 7. yüz yılda görünürler. Artık İran platosunda en doğuda *Paştular, Beluciler, Farslar* batıya geldikçe *Kürdler*, onların batısında Batı Aryan; *Ermeniler* ve en batıda *Rumlar* diğer yandan kuzeybatıda Kafkas: *Gürcüler, Lezgiler, Çerkezler* kavmi kimlikleri ile anılmaya başlar.

Ayrıca görünen o ki, MÖ 3500 öncesi Ön Asya'da Aryan topluluk görülmez. Bu dönem (MÖ 3500 öncesi) Batı İran'da Hurri, Elam ve Kuzey Batı Hazar'da daha çok Alan topluluklarından bahsedilir. Bu tartışma konularına ilerde değineceğiz. Diğer yandan milliyetçi Fars tarihçilerinin de Part tarihine bakışları hep çelişkiler içinde olmuştur. Onlar bölgenin diğer bir Aryan grubu olan Persleri daha çok temel almışlardır. Bölgenin kültürel değişimine etkide bulunan halklar Sami kavimler; Asurîler, Âramiler, Araplar ve Part sürecinde Makedon-Yunan kültürlü Selefkoslar olmuştur.

PARTLARIN DEVLET KURMASI VE SELEFKOSLAR İLE ÇATIŞMALARI

Selefkoslar, Büyük İskender'in ölümünden sonra O'nun genarelleri olan diadoklar toplantısı sonrası, imparatorluğun Balkanlar'dan Hindistan'a kadar uzanan topraklarını ele geçirmişlerdi. Onların hükmü altına en kuzeydoğuda Partiha bölgesi de giriyordu. Parthya'da hüküm süren Parni kral ailesi *Eşkanlı Hanedanı* olarak anılır. Daha sonra oluşan Part Krallarına da "*Eşkanes*" adı verilirdi. Bu dönem, hüküm süren soyun kurucusu olan I. Arşaşes/Arsak (MÖ 3. Yüz yıl ortaları) öncülüğü ile saltanat kuruldu.[11] Selevkosların Partlara olan batıdan gelen tazyikleri, Selevkosları Balkanlarda ve Ege'de dize getiren Romalılar sayesinde kırılmıştı. Partlar bu nedenle önce bir satraplık (eyalet) olarak Selevkos İmparatorluğu'ndan bağımsızlığını kazandılar. Eşkanların bağımsızlıklarını neden MÖ 247'de kazandıkları tam olarak bilinmiyor. *A. D. H. Bivar, "Andragoras adında bir satrapın*

11- Bkz. İran Tarihi, Gene R. Garthwaite, s.69. Ayrıca, Ana Britannica, Mad. Parni, 431.Bu bilgilere rağmen Part Hanedanı'nın kökeni de açıklığa kavuşmuş değildir. İlk üç Hükümdar'ın saltanat tarihi kesin bilinmemektedir.

Selefkoslara karşı ayaklanması sonucu Selefkosların bölgedeki hâkimiyetini kaybetmesinden" dolayı olduğunu söyler.[12] Bu nedenle Selefkosların bölgedeki kontrolünü yitirmesi Partlı I. Aşkan için büyük bir fırsat olarak görülür. Bölgedeki Selefkos yapılanması bir darbe karışımlı Part merkezli olaylar gelişiminin seyri içinde olmuştur. Nitekim bu durum o dereceye ulaştı ki yerelde Makedon askerler de Partlara sürekli destek vermekle kalmadılar, ilerde Yunanlı asker ve komutanlar özellikle Part ordusunda görevler aldılar. Olaylar Parthya bölgesinde en doğuda Arsaklılar ve Bactrian müttefiklerinin isyanları ile başlamıştır. Ünlü Orta-doğu sikke baskıcısı *Vesta Sarkhosh Curtis*, I. Aşkan'ın Parni kabilesinin şefi olarak seçildiğini iddia eder. *Homa Katouzian ve Gene Ralph Garthwaite* ise Aşkan'ın Parthya'yı ele geçirdiği ve Selefkosların bölgedeki otoritesini yıktığı yıl olarak anlatırlar. Diğer yandan tarihçi *Curtis ve Maria Brosius,* Selevkosların Part satrabı Andragoras'ın MÖ 238 yılına kadar Partlar/Aşkanlılar tarafından mağlup edilmediğini söyler.

Part Devleti'nin oluşumunda bir darbe görünümü var. Tıpkı Ahameniş Devleti oluşumunda olduğu gibi. I. Aşkan'dan sonra yönetime kimin geldiği pek açık değildir. *Bivar ve Katouzian*, kardeşi *I. Tiridates* olduğunu, sonrasında oğlu *II. Aşkan*'ın geldiğini söylerler. (MÖ 211) Ayrıca *Curtis ve Brosius*, II. Aşkan'ın, I. Aşkan'ın yasal varisi olduğunu konusunda hemfikirdirler. Curtis bu olayın MÖ 211'de olduğunu açıklamıştır, Brosius ise, MÖ 217'de olduğunu iddia eder. *Bivar*, I. Mithridat'ın yönetimdeki son yılında, yani "Part tarihinin resmî olarak başladığı yıl" olan MÖ 138'de olduğu konusunda ısrarcıdır. Tüm bu fikir ayrılıklarını anlattıktan sonra, Bivar, tarihçiler tarafından kabul görülen Partlar için iki farklı hükümdar kronolojisi olması olayını özetlemiştir. Kısacası Part tarihi Part Kralı 1. Aşkan ile başlar.[13]

Selefkos İmparatorluğu kurucusu I. Antiokus Nikatatör (MÖ 281-261 hükümranlık) ve halefi olan oğlu II. Antiokus Theos (MÖ 261-246 hükümranlık) Batı Antolia'da pek çok savaşla yüzyüze geldiler. Bunların çoğu Mısır naipi olan II. Ptolemy ve Antolia'yı işgal eden Batı Aryan Galatlar ile yapıldı. Bu savaşlar Selevkos İmparatorluğun doğu

12- Bkz. A. D. H. Bivar, Justin 41. 4; Ammianus Marcellinus 23. 6. 2.

13- Bkz. wikipedia.org/wiki/Parthyan_Empire. Çeviri: Özgün Göksu

bölümünü bir arada tutma gayesinin arka plana itilmesine ve batı illere ilginin artmasına neden oldu. Parthya eyaletinde Parni kabilesinin reisi Arsaşes, MÖ 250'de Selevkoslar'a karşı ayaklandı ve diğer kabileleri kendi önderliğinde birleştirdikten sonra Part Devleti'nin temellerini attı. Aynı bilgiye ünlü tarihçi *Strabo* da değinir,*" Part Devleti, Diadokların Selefkoslara karşı isyanı sonrası Parni kabilesinin şefi tarafından Parthya ("İran'ın kuzey doğusunda ki Batı Horasan bölgesi") bölgesini ele geçirildikten sonra başarılmıştı."*[14] Batıda Mısırlı *III. Ptolemy Euergetes*'in, Ön Asya'nın diğer Makedon egemen krallığı Selefkosları meşgul etmesi (MÖ 246–222) doğuda Parthya ve Hirkanya bölgesindeki yerel kavimlerin güçlerini pekiştirmesine yaradı.

Hasta olan Selefkos kralı II. Antiokus Theos'un ölümü sonrası Selefkos krallığı üzerine taht kavgası çıktı. Sonunda Selevkos *II. Kallinikos* tahta çıktı. Bu iç kargaşayı fırsat bilen Mısır *II. Ptolemaeus* orduları ile kuzey Suriye ve Batı Medya'yı ele geçirdi. Selevkosların Mısır'daki diğer Makedon Kral *III. Ptolemy* ile olan bu savaş, "*Üçüncü Suriye Savaşları*"nın başlamasına ve (MÖ 246–241), eski Selevkos egemenliğinde olan doğuda Satrap I. Diodotus'un öncülüğünde halkın ayaklanarak, Orta-Asya'daki Baktriya Krallığı'nı kurmasına vesile oldu. Arsaşes komutasında Partia bölgesi ve III. Ararates komutası altında Kapadokya bağımsız olmuştu. Baktira kralı Diorotus, sonraki vâris, II. Diodotus, Selefkoslara karşı Partlı Eşkanlılarla müttefiklik kurdu. Fakat Eşkanlar II. Selefkos, Callinicus tarafından Parthya'dan atıldı. 1. Aşkan bir süre göçebe Apasiacae kabilesinde zaman geçirdikten sonra karşı saldırıda bulundu ve Parthya'yı geri aldı.[15] II. Selefkos'un vârisi, III. Büyük Antiokos (MÖ 222–187), güneydeki Medya bölgesinde bulunan Molon şehrinde çıkan Medlerin bir ayaklanmadan dolayı bu saldırıya karşı koyamadı.[16] Anlaşılan Medler, Partlardan yana tutum almıştır. Selefkos Kralı III. Antiokos MÖ 210 ya da 209 yılında Parthya ve Baktriya'yı tekrar ele geçirmek için büyük bir sefere çıktı. Başarısız oldu, fakat II. Aşkan ile bir ateşkes imzaladı.

14- Bkz. The Geography of Strabo published in Vol. III of the Loeb Classical Library edition, 1924.

15- Bkz, I. N. Chlopin, İranica Antiqua 12, 1977, pp. 143ff. II.

16- Bkz. wikipedia.org/wiki/Parthyan

Sonrasında III. Antiakos'un boyun eğmesiyle birlikte II. Aşkan krallık unvanını aldı (Yunanca: *Basileus)*.

Bu sırada Selefkoslar Antolia'da toparlandı, Mısır'da IV. Ptolmy'nin ölümü ve iktidar boşluğundan faydalanan Selefkoslar Makadonya kralı *V. Filippos* ile anlaşarak Antolia'daki Ptolmyiosların egemenliğindeki yerleri kendi aralarında paylaştılar. II. Antiokus'un ölümünden sonra iktidara gelen oğlu *III. Antiokos*, Yunanistan'daki bazı devletlerle ittifak antlaşması imzalayarak Yunanistan'ı işgal etti. Maalesef, bu kararı onun çöküşüne neden oldu. MÖ 191 yılında *Termopile Savaşı*'nda (MÖ 191) ve Manisa'da (MÖ 190) Romalılar karşısında ağır bir yenilgiye uğradı. Bu yenilgilerin ardından Romalılarla ağır bir barış antlaşması olan *Apame Antlaşması*'nı (MÖ 188 sonucunda Avrupa'da ve Toros Dağları'nın kuzeyinde kalan tüm toprakları ve yüklü miktarda savaş tazminatı Roma'nın hükmü altına verildi. Selefkos III. Antiokos MÖ 187 yılında doğuya doğru, savaş tazminatlarını ödemek için, Partlara karşı başka bir sefer yaparken öldü. Bazı kaynaklara göre Partlara esir düştü. Bu kral bir yıllık esareti döneminde hastalandı ve öldü. Selevkos III. Antiokos'un hükümdarlığının sonuna doğru Antolia'da birçok eyalet aynı anda bağımsızlığını ilan etti. Partlar artık bağımsız ve efendisini alt etmiş, kendini kanıtlamış bir devlet konumundaydı.

PARTLAR VE ROMALILAR

Roma batıdan Antolia'ya sarkarken önce Selefkoslara karşı küçük eyalet devletleri yaratıyor daha sonra onları belli bir statüde tutarak kendine katıyordu. Partlar doğuda hızla gelişen bir devlet konumundaydı. Onlar doğrudan vergilendirme ve haraç üzerine politikalar ile Selefkosların denetimindeki Medya'ya hızla yönelmişlerdi. Tabi her iki güç içinde dönemin en zengin toprakları Orta-doğuda *Bereketli Hilal* coğrafyasıydı. Modem dönem tarihçileri Partların başarısını Helen kültüründen bölgede etkilenip ve yetişen yerel yeni elit kadrolara dayandırırlar. Bilindiği gibi; Büyük İskender'in İndus Irmağı'ndan Akdeniz sahillerine kadar uzanan toprakları istila ederek buralardaki Ahameniş hâkimiyetine son vermesi üzerine yörede Grek felsefesi ve Yunanca,

yani Helenizm büyük bir hızla yayılmaya başlamıştı. İran'ın Makedon istilası, değerlerini ve dinlerini korumakta olan halka rağmen Yunanca ve Grek felsefesi ile ilgilenen Doğu Aryan elit bir sınıfın doğmasına neden olmuştur. İşte Partlar, bu elit sınıf tarafından kurulan bir devlettir. İran tarihçileri bu dönemin İran kültür ve medeniyeti açısından büyük bir yıkım getirdiği kanaatindedirler. Nitekim Zaten Partlar, Yunanlıları Fars bölgesinden sürdükten sonra bile Yunanlılar tarafından kurulmuş olan kolonilerin varlığını korumaya, buralarda taşkınlık yapılmasına ve kentlerin tahrip edilmelerine müsaade etmeyip onlarla iyi geçinmeye çalıştılar. Part İmparatoru *I. Mithrdat* ve ondan sonra gelen Krallar Yunanlılara yakın olmayı çok önemsediklerinden isimlerinin yanındaki tantanalı sıfatlara "*Yunanlıların dostu*" ibaresini de eklediler.

Partların erken dönemde iki düşmanı bulunuyordu: Batıda Selefkoslar, doğuda da İskitler. İskitler doğuda "*Sakalar*" diye de adlandırılırdı. MÖ VIII. Yüzyılda Kimmerleri kovalayarak Kuzey Azerbaycan'a kadar gelen İskitler, aynı tarihte burada kendi devletlerini *Sak Krallığı*'nı kurdular. Kısa sürede bölgedeki siyasi güçler üzerinde hâkimiyetliklerini tamamlayarak Yakın Doğu'nun en büyük devleti haline gelen Saklar, merkezi bölge olarak kendilerine Kuzey Atropane Medyası'na (Azerbaycan) sahasına çekmişlerdir. Aynı topluluklar daha doğuda Horasan bölgesinde Partları sıkıştırmıştı. Göçebe bir topluluk olan Sakalar büyük at sürülerine ve hayvanlara sahiplerdi. Modern kuzey Azerbaycan sahası otlak ve kışlak saha olarak Kafkasya en verimli bölgesi olduğundan göçebeler burada demir atmışa benziyorlardı. MÖ 680 yılında Doğu Gürcistan, Arran (şimdi ki Azerbaycan) ve Ermenistan bölgesi Sakaların Devleti'nin hâkimiyeti altında bulunuyordu. Daha önceki yüzyıllarda bu topluluklar Medler, Persler ve Selevkoslar tarafından dize getirilmiştiler. Saka kabileleri yeniden Ukrayna üzerinden bu defa batıya yönelerek Balkan halklarını sıkıştırmaya başlamışlardı. Nitekim Sakalar, Partlar için hem doğuda hem kuzey batıda geçit vermeyen halk olarak görülmeye devam ettiler.

Geçmişte Selevkos hükümdarı Büyük Antiakos Nikator doğudan batıya gelişebilecek saldırıları önlemek için tedbirler almıştı. Özellikle Ermenilerin yoğun yaşadığı bölgeleri politik kimliğine uygun düşen "Medya'da, Kafkasya, Doğu Karadeniz ve Sophene'nin (Harput, Şim-

şat) kısımlarında bulunan yerleri iki kısma ayırdı. Buraların yönetimini isimlerinden Doğu Aryan kökenli olan *Arsakias* (Ardeşîr) ve *Zariadris*'e (Zareh) adlı komutanlarına verir.[17] Bu düzenleme bir yerde Fırat Nehri-Murat suyu merkezli Büyük Ermenistan oluşumunun önünü açmıştır. *"Bu komutanlardan Arsakias, kuzeyde Gürcülerin ataları arasında sayılan İberyalılardan ve Kura Irmağı kaynağının bulunduğu yerlerden bazı parçalar koparıp kendi egemenliği altına almıştır. Ayrıca Halip, Mosinek ve çeşitli "Medya" kabilelerin yaşadığı Karanitid (Garin) bölgesi, Pontuslu dağlı kabilelerin yaşadığı çeşitli alanlar, Derksen (Dasteria, Dersim) ve Dertzan (Tercan) tarafları zapt edilir.(Strabon, XI, 14, 35) Bundan başka Taronidit (Muş) tarafları da Selefkoslardan alınmıştır.*[18]

Nitekim Partların batısında yer alan Atropatena Medyası dışında Selefkoslara bağlı *Kommagene, Sopene ve Arşak* vasal küçük krallıkları vardı.

ROMA İMPARATORLUĞU'NUN ÖN ASYA'YA YÖNELİŞİ

Tarih anlatımımızda ilk defa Ön Asya bölgesinin dışına çıkacağız. Akdeniz ve Avrupa havzasına giren bölge tarihinden kısa da olsa bahsedeceğiz. Çünkü Partlar ile aynı dönemde yükselen Akdeniz Havzasında doğan Roma Devleti vardır. Bu devletin başı Avrupa'da uzuvları Ön Asya ve Mısır'da ve kuzeydoğusunda Rusya'daydı. Büyük bir İmparatorluk olmuştu. Roma MÖ 1. Yüzyılda Ön Asya'ya adım atmıştır. Bu nedenle Roma'nın geçmişine bakacağız. Roma'nın bulunduğu bölge Tunç Çağında (MÖ 16. yüz yıl) yerleşime açılmakla birlikte, bölgedeki ilk kalıcı birleşme MÖ 8. yüzyıla doğru Hint–Avrupa kökenli halklar önce *Palatium ve Avetinus*, daha sonra da *Esquilinus ve Quirinailis* tepelerinde ayrı köyler kurmuşlardı. MÖ 6. yüz yılda tek bir siyasal birlik altında bir kent ortaya çıktı. Bu Romalılar sonraki yıllarda İtalya Yarımadasının tamamını fethederek egemenlik alanlarını

17- *Bkz. Hayaşa Bölgesi Tarihi, s.291 Berikan YAY. Tahir Erdoğan Şahin-2014.*

18- *Bkz. Hayaşa Bölgesi Tarihi, s.291 Berikan YAY. Tahir Erdoğan Şahin-2014.*

Akdeniz Havzasına, Ön Asya'ya ve Avrupa'nın içlerine doğru genişlettiler.[19] MS 1. ve 2. yüz yıllarda en parlak dönemini yaşayan Roma, Kralları Jülius Sezar döneminden itibaren yaşadılar. Bu Krallar ticari çıkarları için askeri fetihçi olarak Doğu Akdeniz üzerinden önce Balkanlara sonra Ege'de Antolia kıyılarına yöneldiler. Sırası ile buralarda bulunan küçük şehir ve bölge devletlerini kendilerine kattılar. Onları bölgede en çok zorlayan Balkanlardan itibaren bu bölgelerin efendileri olan Makedonlar ve Antolia üzerinden ise yine aynı soylu Selevkoslar olmuştu.

Aslında Roma, Ön Asya'nın eski efendisi Selefkoslar ile yine Büyük İskender'in eski komutanlarının denetiminde kalan batıda önceleri küçük Antolia Krallıkları ve daha Balkanlardan onlara yüklenen Makedon Krallığı ve güneyde Mısır daha çok çatışmıştı. Ön Asya'nın Balkanlar ve Ege üzerinden gelişen bu iç çatışmalarından İran platosu üzerinden doğuda Partlar faydalandı. Batı'da ise, Kartaca'nın baskısını 17 yıl süren *Zama Muharebesi*'nde (MÖ 19 Ekim 202) üstlerinden atan Roma, bu durumdan faydalanmaya başladı. Roma İmparatorluğu

Doğu Akdeniz'deki egemenliğini pekiştirmek için öncelikle bölgeye hükmeden Makedonları ve Selevkos hâkimiyetindeki Antolia krallıklarını tasfiye etmek zorundaydı. Makedonlar bir yandan Ege Adalarına ve oradan Antolia topraklarına sürekli hükmediyordu. Roma MÖ 205'de, Makedon Krallığını uzun yıllar süren savaşlar sonrası yendi ve onları kendi ittifak sistemine kattı. Daha sonra ise Makedonlardan özgürleştirdiği Antolia Krallıkları ile ilgilenmeye başladı. Aynı şekilde daha Güneydoğu Akdeniz'de yer alan bölgenin önemli tarım ve ticaret merkezi Mısır'da Roma'nın hedeflerinden biriydi. Roma yakın gelecekte Makedonlardan özgürleştirdiği Antolia Krallıklarını kendine katacaktı. Bunun için Suriye üzerinden bölgeye egemenliğini dayatmış Selefkoslar ile çatışması kaçınılmazdı. Selevkosların Kralı *III. Antiokos* ise, ikinci bir İskender olmak niyeti ile hareket ediyordu. Makedonlar ile gizli bir işbirliği ittifakı olmasına rağmen Roma-Makedon savaşlarında bu ittifakın gereğini yerine getirmedi. İki gücün zayıflamasını gözlemlemişti. Savaşın bitimi sonrası Doğu Akdeniz ve Ege bölgesindeki Grek soylu ve Antolia'daki Doğu Aryan

19- Bakana Britannica C. 18, s. 452.

soylu Kapadokya, Pontus (Zelani) ve Ermeni soylu devletlere ve küçük beyliklere kendi egemenliğini dayatıyordu. Daha doğuda geçmişte Selevkosların vasalı olan ve Partların denetimine henüz girmemiş olan Atropane Medyası (modern Azerbaycan) ve Güneybatı Medya (modern Kürdistan) hala Selevkoslar ile olan akrabalığı üzerinden özerk halde idiler. Selefkoslar Ege kıyılarındaki küçük krallıklarını ele geçirdikten sonra Roma İmparatorluğu'nun siyasal sisteminde kurulmuş bağımlılık ilişkileri vardı. Roma tarafından sürgüne gönderilmiş *Kartacalı General Hannibal* tarafından cesaretlendirilen Selefkos Kralı *III. Antiokos*, Yunanistan'daki bazı devletlerle ittifak antlaşması imzalayarak Yunanistan'ı işgal etti. Selevkosların Makedonya daki eski müttefiki Filip'in MÖ 197'de Romalılara bu yenilgisinden sonra yer alan Makedonya üzerine yürüdü. III. Antiokos Yunanistan'ı işgal etme fırsatını gördü. Nitekim Balkanların güneyinde kalan Hellas/Yunan topraklarına girdi. Roma gözlemlemek ile yetindi. Çok kısa zamanda ele geçirilen bu toprakların savunusu önemliydi. Selefkosların böylesi bir hazırlığı yoktu. Üstelik Antolia'da ki birçok eski Krallık hala onların idaresine başkaldırı halindeydi.[20]

Maalesef, III. Antiokos'un bu girişimi onun çöküşüne neden oldu. Selevkos orduları MÖ 191 yılında Termopile Savaşı'nda yenildiler ve Antolia'ya çekildiler. Selevkosların hükümdarı III. Antiakos kendisine danışmanlık yapan Kartacalı Hannibal Barca'nın taktiklerini dinlemedi ve kendi taktikleriyle savaşı kazanacağını sandı. Hellenlerin III. Antiokos'a ihaneti ağır oldu. MÖ 191'de Thermopylai geçidinde yapılan savaşta Selefkoslar, tıpkı Persler gibi yenildi. III. Antiakos Antolia'ya Ephesos'a (modern Efes, Selçuk-İzmir) çekildi. Birkaç deniz savaşında Selefkosların Romalılara ve onun ittifak güçleri Helenler ile yenilgisi sonucu Romalılar Antolia'ya geçme kararı aldı. Bir yıl sonra Roma Cumhuriyeti Generali konsül *Scipio Africanus* 30.000 kişilik Roma ordusuyla Antolia'ya geçip, buradaki ittifak güçleri olan *Pargemonlular* ile buluştular. *Asyalı; Hindli, Medyalı, Arsaklı, Suriyeli, Kapadokyalı, Galatyalı ve Keltler* ile destekli Selevkosların 50.000 kişilik ordusunu takibe başladı. İki ordu *Magnesia*'da (modern

20- Bkz.Hoyos, Dexter (2003) Hannibal's Dynasty: Power and Politics in the Western Mediterranean, 247-183 BC, Routledge.

Manisa), *Akhisar ve Kum Çayı* civarında büyük bir savaşa tutuştular. General Domitius öncülüğündeki disiplinli ve teknik olarak harp gücü kuvvetli Romalılar Zama'daki planı aynen tatbik ederek, Selefkosların önce Filleri'ni mızrakla yaraladılar. Filler sağa sola dağılarak Selevkos ordusunu darmadağın etti. Daha sonra Romalı süvariler önden, Roma piyade lejyonerleri arkadan imha planına girişerek sistemli bir şekilde Selevkosları büyük bir bozguna uğrattılar. Roma yönetimindeki ordular ve Pergoman suvarilerinin de savaştaki üstün başarıları sonucu savaşı kazandılar.[21] *Magnesia Savaşı* artık Antolia'da yeni demografik değişime yönelen bir siyasi serüvenin kapısını araladı. Savaşı kaybettiğini gören Antiokos önce *Sardeis*'e (Sard) sonra da *Apamia*'ya (Dinar-Afyon) kaçtı. III. Antiokos, Roma Generaline elçiler gönderdi. Barış istiyordu. Magnasia yenilgisinin sonuçları Selevkoslara çok pahalıya mal oldu. MÖ 189'da yapılan antlaşmaya göre; Selefkoslar Akdeniz kıyılarına paralel olan Toros Dağlarının arkasına çekilecekti. Bütün Batı Antolia'yı terk edecek, on beş bin tolenton savaş tazminatı verecek, elindeki rehineleri ve ünlü eski Kartaca Kralı Hannibal'i teslim edecekti.[22] *Magnesia Savaşı*'nın önemli kayıtlarından biri, Romalı tarihçi *Tito Livio* yazmıştır.[23] Livy, Magnesia Savaşı'nda Selefkosların askeri dizilimini şöyle anlatır:

"Sol kanada 4000 tane Psidyalı, Pamphyliyalı ve Lidyalı, sağ kanatta ise aynı sayıda karışık Kürd ve Elamlı okçuların dizildiğini, yakın mesafede de 16 tane fil olduğunu" yazmıştır. Livy'nin bu kaydı, Selefkoslar ile Kürdlerin ilişkisini göstermesi bakımından dönemin en önemli kayıtlarından biridir.[24]

21- Bkz.Roma Tarihi, "Doğu Akdeniz Dünyasının Fethi", s.339 Halil Demircioğlu.

22- Bu muharebe için ana kaynaklar Romalı tarihçi olan Titus Livius ile Yunanca Roma tarihçisi Appian tarihleridir. Appian, Syrica C.7, s.30-36. Titus-Livius, Tarih C.37, s.37-44. Gutenberg; "Livius Tarihi".

23- MÖ 59 yılında doğan Livy, yine MS 17 yılında Kuzey İtalya'nın Venedik şehrine bağlı Patavium (Padua) kasabasında hayatını yitirmiştir. Livy çalışmalarını özellikle Roma İmparatoru Augustus'un hükümdarlığı döneminde yazmıştır. Livy'nin çalışmaları aslında 142 kitaptan oluşmaktadır. Ama bu kitaplardan sadece 35 tanesi mevcuttur.

24- Bkz. Titus Livius (Livy) "Roma Tarihi" (History of Rome, Ab Urbe Condita).

Roma bu anlaşma ile Antolia'nın kapısını araladı. Torosların kuzey batısındaki bütün toprakları elden geçirdi. Öncelikle Selefkoslar ile işbirliği içinde olan küçük krallıklara yöneldi. Roma Balkanlardan sonra Antolia'da önce Pergamon'u ondan sonra Karadeniz bölgesi hariç Batı Antolia'daki bütün küçük devletleri kısa bir zamanda kendine kattı. Daha sonra Fırat Nehri'nin doğusuna geçti. Zamanla Roma İmparatorluğu yükselişinde Ön Asya'da özellikle Doğu Akdeniz kıyılarına, Fırat'ın batısında kalan toprakları, Güney Medya'yı, Mezopotamya'yı, Suriye'yi ve Mısır'ı içine alan Bereketli Hilal'e ve kuzeyde Ermenistan, İberya, Kırım ve Karadeniz kıyılarına siyasal olarak yüzlerce yıl hükmetmiş ve bölgeye kendi medeniyetini bırakmış önemli bir Avrupalı İmparatorluk oldu. Roma'nın Antolia ve dolayısıyla doğuyla olan ilişkileri somut olarak MÖ 133 yılında sonra yine Ege kıyılarında Pergamon'da başlar.

Pergamon Kralı *III. Attalos Philomator* (MÖ 139-133), altı yıllık kısa saltanat sonrasında hastalanıp öldü. Geride "bıraktığı" şaibeli bir vasiyeti Roma'nın kullanmasıyla Antolia'da Roma'ın yeni girişimleri doğdu.[25] Bu vasiyete göre ölen kral *III. Attalos*, krallık merkezi olan Pergamon dışındaki topraklarını Roma'ya bırakmıştır.[26] Böylece Roma MÖ 129 yılında Küçük Asya'daki ilk eyaleti olan "*Provincia Asya*"'yı kurmuştur.[27]

Roma siyaseten dış politikada "*işgal-koruma-egemenlik*" haklarının peşinde oldu. Küçük Asya da çok dikkatli bir politika izledi. Roma sömürgeciliği modern tarzda Antoliaya getirdi. Roma *"her çeper ülkeyi, bölgeyi ve devleti önce taraftar konumuna, sonra uydu konumuna, daha sonra vasi devlet ve en son kendine katıyordu"*. Yani sabırla adım adım izlenen ince bir kendine katma siyasetiydi. Tümünde *"cezalandırma- benimsetme ve yandaşlık"* konumu Romalı her fatihan genare-

25- Bkz. Sall. Hist. IV. 69. 8; krş. Virgilio, 1993; Arslan 2007, 68-69.

26- Bkz. Strab. XIII. 4. 2 c. 624; Liv. perioch. 58-59; Vell. II. 4. 1.

27- Bkz. Strab. XIV. 1. 38 c. 646;25. Bkz. Kitap, Roma Tarihi 1. Cilt- Halil Emircioğlu.

li ya da İmparatoru için benzer bir politikaydı. Nitekim Balkanlar ve Pergamon ile Roma'nın çıkarları Küçük Asya'ya taşınması ile Roma'nın bu siyaseti bütün Ön Asya'da görülür. Antolia topraklarındaki küçük krallıkları farklı yönetim biçimleri olan eyaletler altında yönetti. Roma'nın uyguladığı eyalet sistemi, zapt edilen bu yerlerde eskiden mevcut ve muteber olan kanun ve nizamları iptal edip mağlûplara yeni bir idare sistemi getiriyordu. Bu idare tarzı bazı yerlerde, mağlupların eski idaresinden daha medenî bir sistem manzarasını göstermiştir. Fakat Yunan Yarımadası ve Antolia'da böyle olmamıştır. Çünkü buraları Batı gibi değildi: Bu memleketlerde oturanlar medeniyet ve kültürde o sıralarda Romalılardan çok üstün idiler. Böylece Roma'nın eyalet politikası eski Hellenistik devletler sahasında önemli yeniliklere maruz kalmıştır. Fakat eyaletlerin idaresi hakkında ilk zamanlarda muayyen bir kaide görülmüyor. Önceleri, o memlekette harp yapması kendisine bırakılmış olan yüksek memur, fetholunan yerin idaresine bakmıştır. Biraz daha detay verirsek;

"Akdeniz fetihleri denilen bu fetihler esnasında Roma devleti eline geçirdiği yerleri, tâ baştan itibaren, İtalya'da yaptığından başka şekilde kendisine ilhak etmiştir. Roma'nın bir istisna ile (Kuzey İtalya), genel olarak İtalya dışında tatbik ettiği bu ilhak sistemi "provincia', (eyalet) ismi altında toplanmaktadır. Kendilerine umumî vali diyebileceğimiz bu eyalet idarecileri, idaresi verilmiş eyalet içinde, bütün Roma yüksek memurları gibi, aynı kudret ve salâhiyete (yani mutlak imperium salâhiyetine) sahiptiler. Fakat bunlar eyaletleri sahası dışında tamamı ile hususî bir şahıs idiler. Eyalet umumî valisi ile birlikte eyalete, malî işlere bakmak için bir quaestor (defterdar) da yollanırdı. Bundan başka umumî valinin yanına, müşavir ve yardımcı olarak bir kaç senatör de tefrik olunurdu. Çünkü umumî valilerin vazifeleri çok ve önemli idi. Umumî vali her şeyden önce eyaletinde sulh ve sükûnu temin etmek, eyalet hudutlarını taarruzlardan korumak ile görevli idi. Umumî vali eyaletin baş hâkimi de olduğu için, icabında hâkimlik eder, hattâ bazen eyaletin muhtelif kısımlarındaki mahkemelere başkanlık etmeğe de giderdi."[28] Roma eyaletlerinin yönetimi "*Lex Provincia*" denen özgün yasalar ile belirlenirdi. Provincia terimi aslında Roma'da yüksek bir memura (umumiyetle aske-

28- Bkz. Roma Devleti'nin Eyalet (provincia) Sistemi Hakkında, Halil Demircioğlu s. 443.

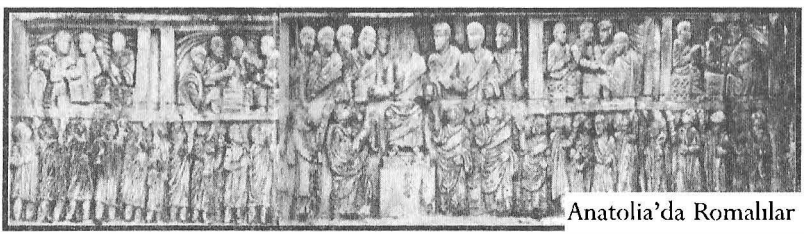
rî manada) verilen bir görevi yapıyordu. Akdeniz fetihlerinde bu kelime fetih olunan sahalar için kullanılmağa başlandı. Böylece *provincia* sözü, bir yüksek memurun iş ve aksiyon sahasını, başka bir deyimle, Roma'ya tabii olan sahaları ifade etmeye başlamıştır. Her eyalate günümüzdeki valiliğin karşılığı diyebileceğimiz birer *Praetor* ya da *Quaestor (defterdar)* atandığı görülür. Roma İmparatorluğunun Suriye-Antakya merkezli ve daha sonra Mezopotamya merkezli Edessa/Urfa ve Nisi-bis-Dara şehirleri üzerinden Medya topraklarının batı ucunda eyalet yönetimleri kurduğu görülür.

Edessa/Urfa bölgesinin yerel halklarından biri olan Ârâmiler, Selovkosların zayıflaması sonucu MÖ 132'de önderleri *Karen*'in önderliğinde Urfa'da *Abgar Prensliğini* kurmuşlardı. Bölge kısmen Ermenilerin, Romalıların ve Partların arasında MÖ 65 yılına kadar el değiştirmişti. MÖ 64 yılında Suriye'ye giren Romalı *General Pompeius* tüm yöreyi Roma'nın Suriye Eyaleti yönetimine bağladı. Bölge Antakya'dan yönetiliyordu. Medya topraklarında Doğu Aryan; *Med, İskit, Pers ve Part* aşiretlerinin yanı sıra Batıda Edessa/Urfa yöresinde *Ârâmiler* ve Botan çayının kuzeyinde *Maldia, Harputuva, Muş, Dersim, Çevliğ, Amid ve Van* bölgelerinde *Ermeni* kabileleri vardır. Medya'nın batısında ve kuzeyinde Makedon kolonileri, Semsur/-Adıyaman, Maldia/Malatya, Edessa/Urfa gibi vs. şehir merkezlerinde *Mitanniler, Hititler, Hurriler, Yahudiler, Ârâmiler ve Ermeniler* diğer Doğu Aryan kabileler ile birlikte görülürler. O dönem Medya olarak adlandırılan günümüz Kürdistan topraklarında -daha çok Mezopotamya'ya uzanan Medya topraklarında Roma İmparatorluğu'nun varlığı çoğu zaman hudutlar değişmiş olsa da şu şekildedir: Kayseri/-Eufraten-sis'e bağlı Fırat'ın bölgesinde kalan bölgeler: Meletî, Semsur/-Komagene, Maraş ve Antep-Bilecik. Osrhoene-Edessa/Urfa merkezli Harput, Amid/Diyarbakır'a ve batıda Fırat Nehri doğuda Nisibis/-Nuseybin ile sınırlı bölge. Tigranekert/Silvan merkezli Dicle ile sınırlı bölge görülür. Bir zaman ise bölgenin ticari kontrolü için Roma Basra Körfezine kadar olan bölgelerin tamamını ilhak etmiş bu sıra haliyle bütün Medya'ya geçici olarak hükmetmiştir.

Batı Aryan bir halk olan *Galatlar* veya diğer adları ile Keltler doksan sene önce Bithyia Kralı 1. Nikomedes'in çağırması üzerine paralı asker

olarak hizmet vermek üzere Balkanlardan Antolia'ya gelmişlerdi. Bu yardımları üzerine *Galatya* diye anılan modern Ankara-Balahisar dolaylarında yerleşik düzene geçmişlerdi. Savaşçı olan bu kavim kısa zamanda bölge insanının kendine hizmetçi yapmış ve çevre halklardan haraç almaya başlamışlardı. Son *Magnasia Savaşı*'nda Selefkoslara paralı asker olarak hizmet vermişlerdi. Romalı komutan Manlius, bu halka Roma'nın kudret ve gücünü göstermesi için onları cezalandırma hareketine girişti. (MÖ 189) Roma ordusu Pergomon Kralının kardeşlerinin öncülüğündeki bölge gücü ile birlikte harekete geçti. Komutan Manlius öncelikle Galat'ı çevreleyen küçük krallıklara önce yöneldi. *Kariya, Kibyra, Pamphylia, Termessos* (Ağlosun), Güneyden tekrar kuzeye dönerek burada *Psidya* ve Güney *Frigya*'dan geçerek *Sangaris* (Sakarya)da bu kuşatmayı tamamladı. Bu şehirlerin tamamından haraç aldı. Bu gelişme karşısında Kapadokya Kralı ve Antiokos'un damadı *I. Ariathes* ile *Paphlagonya Kralı Murzes*, Galatlara yardıma koştular. Yapılan savaşta Galatlar ve müttefikleri Roma ordusuna yenildi. Roma Galatlara daha önce kendi müttefiklerinden Ege bölgesinden ve Marmara bölgesinden elde ettiği toprakların iadesini sağladı. Onlardan haraç dahi almadı. Roma'nın bu yaklaşımı geleceğe dönük bir girişimdi. Roma, Galatları ileri bir müttefik halk olarak öngörüyordu.

Apameya Barışı (MÖ 188) Selefkosların Batı Ön Asya'da ki bütün egemenlik ve hükümranlık haklarının sonunu getirdiği gibi, Roma'ya her yıl 9 bin medimni buğday, bin tolonton para ödemeyi ve donanmasını Romaya teslim etmesini zorunlu kılmıştı. Bu şartların sonuçları Selefkoslar için ağır oldu. Çünkü Selefkoslar artık bölgede egemen efendi devlet olmaktan düşmüştü. Tüm Ön Asya küçük krallıkları arayış içindeyken Partlar doğudan batıya yönelen bölgenin yeni imparatorluk krallığı olarak geliyordu.

Anatolia'da Romalılar

PARTLARIN YÜKSELİŞİ

I. Phraates dönemi MÖ 176–171

Parthyalı *Phriapatius*'tan sonra (MÖ 191–176 arası) *II. Aşkan* tahta geçti ve sonra Parthyalı *I. Phraates* (yerel dilde "Ferhat", MÖ 176–171). I. Phraates, Selefkosların müdahalesi olmadan Parthya'yı yönetmeyi başardı. I. Phraates'in Parthya'yı genişleterek İskenderun kapılarına dayandırdığı ve *Apamea Ragiana* şehrini ele geçirmiş olduğu kaydedilmiştir. Fakat bu şehrin hangi bölgede bulunduğu bilinmiyor. (modern Antakya'ya yakın Akdeniz kıyısında Samandağ civarında olması gerekir.) Partlar, 130 yıl sonra Perslerin batıda kaybettikleri toprakları tekrar ele geçirmişlerdi. Fakat doğuda bir başka tehlike baş gösteriyordu. MÖ 177-176 arasında göçebe bir konfederasyon olan *Xiongnular (Hunlular)*, göçebe *Yuezhi* federasyonundan (günümüz Kuzeybatı Çin'deki Gansu Bölgesi) ayrıldılar. Yuezhiler batıdaki Baktriya'ya göç ettiler ve Saka (İskit) kabilelerini de yurtlarından sürdüler. Sakalar daha da batıya gitmek zorunda kaldılar ve Part İmparatorluğu'nun kuzey doğu sınırlarını işgâl ettiler. Part Kralı Mithridat böylece Mezopotamya'daki fetihlerinden sonra tekrar *Hirkanya*'ya geri dönmek zorunda kaldı. İskit kabilelerinden bazıları *Phraates*'in Antiokos'a karşı kurduğu orduda asker olarak yer almıştı. Gerçi savaşa çok geç katılmışlardı. Phraates, maaşlarını ödemeyi reddedince İskitler ayaklanmıştı. Phraates eski Selefkos askerlerinin yardımıyla ayaklanmayı bastırmaya çalıştı. Fakat onlar da Phraates'e bağlı kalmadılar ve İskitlerin tarafına geçtiler. II. Phraates bu orduya karşı taaruza geçti, fakat savaşta öldürüldü. Romalı tarihçi *Justin*'in belgeleri, Phraates'in varisi *I. Artabanus*'un da doğuda bozkır ülkeleriyle savaşırken aynı kaderi paylaştığını yazar. Artabanus'un *Turfancılar* tarafından öldürüldüğünü açıklamıştır. Bunlar bir Yuezhi kabilesidir. Buna rağmen Bivar, Justin'in onları İskitler ile karıştırdığını düşünür. Part kralı *I. Mithridat* döneminde, Sistan'da İskitlerden kaybedilen toprakları tekrar ele geçirmiştir.

I. Mithridat dönemi MÖ 171–138

Partların en büyük genişlemesi ve en büyük sınırlara sahip olması, kardeşi ve vârisi olan I. Mithridat (MÖ 171–138 arası) dönemine denk

gelir. I. Mithridat (MÖ 171–138 arası) Selevkoslardan Medya ve Kuzey Mezopotamya bölgesini alarak imparatorluğun sınırlarını büyük ölçüde genişlettiler. I. Mithridat'in ordularının, Baktriyalıların iki vilayetini ele geçirmesiyle ve *I. Diodotus*'un ölümüyle beraber Partlar ve Baktriyalılar arasındaki ilişkiler kötüleşmeye başladı. (*I. Eucratides dönemi* - MÖ 170–145). I. Mithridat muhtemelen ilk askeri kampanyasını MÖ 160'da I. Arsak'ın kaybetmiş olduğu topraklar için Baktira satrapına karşı yaptı. Aynı dönemde Batı Medya satrapı Komegene Kralı, Selefkoslara başkaldırdı. Roma bu Krallığı tanıdı. Selefkos bir valinin Bihistun'daki kayıtlarına göre Selefkoslara sırtını dönen I. Mithridat MÖ 148 veya 147 yılında Medya ve Hemedan bölgelerini ele geçirdi; *Timarchus* tarafından başlatılan ayaklanma ile birlikte bölge son bir Selevkos baskısıyla istikrarsızlaştırıldı. Bu zaferleri Partların Mezopotamya'daki Babil ve Selevikia şehrini ele geçirmesi olayı izledi. Burada MÖ 141-138 tarihli sikkeler bastırdı.

I. Mithridat ilk sikkelerini burada bastırdı ve resmî bir tören yaptırdı. (MÖ 141) Mithridat tekrar Hirkanya'ya geri çekilirken, orduları *Elymais ve Characene* Krallıklarını hâkimiyeti altına aldılar ve Susa şehrini ele geçirdiler. Komutan *Diodotus Tryphon* MÖ 142'de Antakya'da bir ayaklanmaya sebebiyet verdiğinde Selefkosların buna karşı koyacak gücü yoktu. Eski Sümer Uruk kentinde bulunan bir yazıta göre Partlar MÖ 12 Ekim 141'de Aşağı Mezopotamya'nın tamamına bu dönem hâkim olmuştular. Yine de MÖ 140 yılında II. Demetrius Nikator Mezopotamya'da Partlara karşı bir ordu toplamayı başarmıştı. Önemsiz başarıların haricinde, Selefkoslar mağlup edildi. Selefkos Kralı Demetrius Part orduları tarafından ele geçirilerek Hirkanya'ya (Modern Afganistan) götürüldü. I. Mithridat burada tutsağına büyük bir konukseverlikle davrandı, hatta kızı *Rhodogune* ile *Demetrius*'u, evlendirdi. Fakat Demetrius MÖ 139'da öldü. Mithridat Elam'ın/Elymais'in fethine gitti. Mithridat'in amacı Partları bir dünya gücü yapmaktı. Bu yüzden Akdenize ulaşması gerekiyordu. Suriye'yi elinde hala tutan Selevkoslara yakın olmak gerekiyordu. Evlilik yolu ile bu alt yapıyı devam ettirmek için ayrıca yeni destek politikalar gerekiyordu. Demetrius'un kardeşi VII. Antiakos Sidetes (MÖ 138–129 arası), bu maksatla Selevkos tahtına getirildi. Sonra *Cleopatra Thea* ile evlendirildi.

Çıkan karışıklıklar ve vergilendirme maksadı ile Antolia'ya gönderilen ordulara bölge halkının karşı çıkmalarından sonra Roma, aynı yıl Pargemon devlet arazisini Antolia'daki ilk Roma eyaleti olarak belirledi. (MÖ 129) Pargemon'un devlet arazileri Roma'nın bölge müttefiği olan devletlere pay edildi. Roma Ege'nin doğu sahillerine ve Çanakale boğazına yerleşerek bölgede stratejik bir bölgeyi doğrudan kendi yönetimine ayırdı. Bu gelişmeler karşısında doğuda Selefkoslar yeniden toparlanmaya çalıştılar. Selefkos Kralı Antiokos MÖ 130'da Partlara kaybedilen Mezopotamya'yı tekrar almak için sefer hazırlıklarına başladı. Bölge II. Phraates'in yönetimindeydi (MÖ 138–128). Part komutanı *İndates*, Büyük Zap'da yenilgiye uğratıldı ve bunu çıkan bir ayaklanma sonucunda Babil valisinin öldürülmesi olayı takip etti. Antiokos Babilî fethetti ve sikkelerini bastırdığı Partların şehri olan Susa'yı ele geçirdi. Ordusunu Medya bölgesine doğru ilerlettikten sonra Partlar ateşkes isteğinde bulundular.

MÖ 129 baharıyla birlikte bölge halkı Medler Antiakos'un kaynak bulunamamasından dolayı bitkin düşmüş ordusuna karşı bir ayaklanma başlattı. İsyanları bastırmak istenirken ana Part ordusu bölgeye giriş yaparak bu savaşta Antiakos'u öldürdü. Ceseti gümüş bir tabut içinde Suriye'ye geri gönderildi, oğlu Selefkos, Part prensi oldu, kızı ise II. Phraates'in haremine katıldı. Selefkosların Mezopotamya'dan geri çekilmeleriyle birlikte Partların Babil valisi Himerius, Part Krallığı tarafından Characene'yi sonra da Hyspaosines'in yönettiği Charax Spasinu'yu fethetmek ile görevlendirilmişti. Fakat bu görev başarısızlıkla sonuçlanınca Hyspaosines MÖ 127'de Babil'i işgâl etti ve Selevsiya'yı ele geçirdi. MÖ 122 yılı ile birlikte II. Mithridat Hyspaosines'i Babil'den attı ve Persyan körfezini kontrol eden aşağı Mezopotamya'daki Characene Krallarını Partların hâkimiyeti altına aldı. II. Mithridat'in sınırları daha da batıya genişletmesinden sonra, MÖ 113'te Dara-Europos ele geçirildi. Ermenî Krallığı ile savaşı başlatmış oldu. Part Orduları Arsak kralı *I. Artavasdes*'i yenilgiye uğrattı ve O'nu tahttan indirdi. Ermenistan'ın "*Büyük*" Tigran'ı olarak anılacak olan oğlu Tigran'ı esir olarak aldı (MÖ 95–55)[29] Mithridat'in

29- *Bkz.Cf. L. Robert, Gnomon 35, 1963, p. 76; H. Luschey, Archäologischer Anzeiger, 1974, p. 123. "İran tarihi s. 70, Gene R. Garthwhite"*

yönetim devri *sırasında I. Gotarzes* Babil'i ve Medya'yı, *I. Orodes* ise kısmen Parthya'yı yönetiyordu. Bu bölük monarşi sistemi Partları geçici oarak zayıflatmıştı. Sonuçta bu durum Arsak Hanedanı II. Büyük Tigran'ın Partların batı Mezopotamya'daki topraklarının ele geçirmesine sebep olmuştu. Bu topraklar *Sanatrukes* dönemine kadar geri alınamamıştı (MÖ 78–71). Kısa zamanda Kral Büyük Tigran Sophene, Kapadokya, Selefkosların Suriye'deki bütün yerlerini, Batı Medya'nın tamamını ele geçirmişti. Bu durumu dikkate alan Roma batıdan önce Pontus Kralı VI. Mithridat'ın üzerine yürümüş, Pontus Kralı VI. Mithradat damadı Kral II. Büyük Tigran'a sığınmıştı. Bu sıralar Arsak kralı II. Büyük Tigran'ın oğlu Genç Tigran'ın babasını Ermenistan tahttan indirme çalışmaları başarısız olmuştu. Kaçarak Part Kralı *III. Phraates*'e sığındı ve onu, Ermenîlerin yeni başkenti *Artaxarta* üzerine yürümesi konusunda ikna etti. Bu kuşatma başarısız olunca, Genç Tigran bir kez daha kaçtı, bu sefer Romalı General *Pompey*'e sığındı. *General Pompey*, Ermenistan seferi boyunca ona rehberlik edeceğine dair söz verdi. Baba II. Tigran ise MÖ 66'da Romalıların esiri durumuna düştü. Parth Kralı Phraat, Pompey'den oğul Tigran'ı serbest bırakıp kendisine teslim edilmesini istedi. Pompey bunu reddetti. Bunun üzerine Parth Kralı Phraat, Ermenilerin himayesinde olan Karduk bölgesini (Dicle Nehri'nin güney doğusu ve Erbil'in kuzeyi) işgâl etmek için yola koyuldu. Partlar doğudan Ermenistan'ı ve Karduk'u yağmalamaya başladı. Elde bulunan her iki Roma belgesine göre, Roma konsülü Lucius Afranius Partları Karduk'a sokmadı. Savaşla ya da diplomatik yollarla Partları bölgeden atmıştı. Bu savaş sonucunda Ermeni kuvvetler bölgeden çekilmişti. Belli bir süre Romalıların denetimi altında onlar ile Ermenilere karşı işbirliği yapan bölge halkı modern Kürdlerin ataları Kardular bölgeye yeniden egemen olmaya başlamıştı.[30]

Kordune Krallığı, Büyük Tigran ve Romalılar

MÖ 1. yüzyılda ise Ermeni Kral II. Tigran tarafından Korduene (Kürd bölgesi) feth edilmiştir. Yunanlı tarihçi *Plutarch* MS 1. yüzyılda, Kürdistan Kralı *Zarbien*'in Ermenistan Kralı Tigran'ın baskısına

30- *Bkz. "Arsaklılar altında İran Siyasi Tarihi," İran Cambridge History (Cilt 3: 1), 21-99. Ehsan Yarshater tarafından düzenlenmiştir. Bivar (1983), p. 47.*

karşı ittifak için Roma konsolosu *Appius Claudius* yoluyla Roma Generali *Lucullus*'la gizliçe irtibata geçtiğini aktarmış. Fakat bu durumdan haberdar olan Tigran, Karduk Kralı Zarbien'u, karısını ve çocuklarını Romalılar Ermenistan'a girmeden önce suikast düzenleterek öldürtmüştür. MÖ 74'de Roma Generalliği ve konsolosluğu yapan Lucullus ileri düşünceli olduğu için Karduk'a (Kürdistan'a) girdiğinde Zarbien onuruna cenaze törenleri düzenletmiş. Zarbien için düzenlenen törende Kral'ın cenazesi altın, Kraliyet elbiseleri ve Tigran'dan alınan kalıntılarla süslenmiş. Lucullus kendi elleriyle süslenmiş cenazeyi Kralın akrabaları da yanındayken ateşe vermişti. Arkadaşlarına katılarak, Zarbien'in adına içerek; Zarbien'u arkadaş ve Romalıların iyi bir müttefiki olarak anlatır. Lucullus, Kürd Kral Zarbien anısına da masraflı büyük bir anıt yapılmasını emreder. Kürt Kral Zarbien'in sarayında çok fazla altın, gümüş ve üç milyon ölçek mısırdan oluşan büyük hazine bulunmuş. Böylece Romalı askerlere bolca mısır temin edilmişti. Lucullus kamu hazinesinden tek kuruş almadığı için de takdir edilmişti. Böylece savaşın masrafı kendiliğinden de karşılanmıştı.[31]

Part Kralı II. Orodes (MÖ 53–34) Ermenistan'ı işgâl etmişti. II. Orodes, Ermenî Kralı II. Artavasdes'i bir akraba müttefiği yapma konusunda ikna etti. Oğlu Prens I. Pacorus'u (MÖ 38) Artavasdes'in kız kardeşi ile evlendirdi. Böylece bölgedeki siyasi ağırlık Fırat nehrine kadar Partların denetimine girmişti. Kuzeybatıda Pontos Alzi devleti de (modern Tokat-Zile) O'nun müteffiki durumundaydı.

Romalılar ise bir yerde daha çok Ön Asya'da koloni olarak birçok şehirde yaşayan Greklere ve Makedon eski yapılara sırtını verebiliyordu. Akdeniz üzerinden ve Mısır egemenliğinden kendi lojistiğini karşılıyordular. Yani Ön Asya'da yandaşlık din-dil yakınlığı, geleneksel siyasi yakınlık ve evlilikler ile oluşmuş akrabalıklar üzerinden yürüyordu. Romalıların bölgeye dayattıkları yeni olan şeyler gayet ortaklığı zorunlu kılacak mecburi ilişkiler ve çıkar ortaklığı, zor olarak; yeni devlet biçimi, yeni savaş gücü, teknik üstünlük ve dini alanda hoşgörüydü. Konsüller ile devlet temsil gücünü doğunun klasik hanedan krallığı şeklindeki devletlerin karşısına çıkaran Roma, bu örgütsel ve teknik olarak ileri üstünlüğünü bölge halkına hissettirmişti.

31- Bkz. Plutarch/Hayatlar/Lucullus, Bölüm 36.

Bu dönemde Partlar birçok iç olayları da yaşamıştı. Part Kralı *III. Phraates* ve oğulları kardeşleri; *II. Orodes* (saltanatı MÖ 57-37) ve *III. Mithridat* tarafından öldürtüldü. Daha sonra II. Orodes diğer kardeşi III. Mithridat'i ortadan kaldırmak istedi. Onu Medya'dan Suriye'ye kadar kovaladı. İktidar kavgasında kardeşi Orades'e düşman düşen Part kral kardeşlerden III. Mithridat ise, Romalı müttefiklerini beklemeden Babil'i kuşatmıştı. Bölgeyi Medyalıların desteği ile ele geçirdi. Romalılar ile ittifak yaptı. Selevkosların eski başkenti Selevsiya'da MÖ 54'e kadar parasını bastırdı. O yıl, Parth Kralı Orodes'in komutanlarından *Surenes, Selevsiya*'yı tekrar ele geçirdi. III. Mithridat idam edildi. Yaşanan dönem Romalı generallerin de iktidar mücadelesi içinde olduğu bir dönemdir. Bölgenin en güçlü devleti Partlar bu durumdan faydalanmak istemektedir. Yine Aşkanlılar, Pontuslular ve Mısırlılar Roma'nın bu iç kargaşasından faydalanmak isteyen güçlerdi. Modern Güney Kürdistan coğrafyasına geçmişte egemen olan yapıların iç kavgaları ve bu türden olayların oluşumu bölge halkına yarıyordu. Partların, Selevkosların, Ermenilerin ve Romalıların çatışma alanı haline gelen Medya; hem Atropatena Medyası hem de Büyük Medya'da yaşayan halklar ve hanedanlar bu çelişkilerden hep faydalanmaya çalışmıştır. Ayrıca Medya toprakları, bölgenin merkezi idareleri ile araları açılan her prens ve yöneticinin bir yerde sığınağı haline gelmiş görünür. Medya platosu bu dönem Roma, Pontos, Arsak/Ermenistan ve Part devletleri arasında tam bir tampon coğrafyadır. Partlar aynı inanç ve dil yakınlığı nedeniyle daha çok bölgedeki yerel Medyalılara yaslanır görünüyordular. Ayrıca bölgeye, birçok doğu Aryan kabilelerin yanı sıra Medli aşiretlerinin yanına Partlı kabileler de yerleşmiş görünür.[32]

CARRHAE SAVAŞI

Carrhae Savaşı, Romalıların *Triumvir Marcus Licinius Crassus* komutasında Partların Mezopotamya'daki topraklarına karşı giriştiği saldırının durdurulmasıyla sonuçlanan (MÖ 53) savaştı. Özel olarak bu savaşı ele alışımızın nedeni bu savaşın siyasi sonuçlarının tarihsel olarak oldukça kalıcı olması nedeniyledir. Mesala bu sonuçlardan en

32- *Bkz. Bu kitap, Ermeniler (Arsak Devleti).*

önemlisi bölgede yaşayan Doğu Aryan halkların Batı sınırı Fırat Nehri olarak öne çıkar.

Bu dönem Roma'nın Suriye valisi, üçlü yöneticilerden biri olan *Marcus Licinius Crassus* (MÖ 115-53), MÖ 53'te Mithridat'ın desteğinden yoksun olarak Partlara karşı bir sefer düzenledi. Roma Ordusu Carrhae'ye (günümüz Harran'ı-Urfa) doğru yol alırken, amaçları uzun yıllar Selevkosların doğudaki topraklarına başkentlik yapmış Selasiye'ye ulaşmaktı. Kabaca Crassus'un yedi lejyondan, destek birliklerinden, Galyalı süvarilerden ve hafif piyadelerden oluşan ordusundan Partların Surenes komutasındaki ordusu 4 kat daha büyüktü. 44.000 kişiden oluşan Roma ordusuna karşılık Parth komutan Surenes, çoğunluğu süvarilerden oluşan ordusuyla, Crassus karşılamak üzere yola çıktı. Surenes'in 1,000 Katafraktı (zırhlı süvari) ve 9,000 okçu-atlısı bulunan ordusu; yaklaşık 1,000 adet devenin bulunduğu kervanın verdiği lojistik avantajla, Part okçu-atlılarına düzenli olarak ok kaynağı sağlanabiliyordu. Roma ordusu Partların batıdaki Dicle kıyısında başkentleri olan Selasiya'ya ulaşmak istiyordu. Bu nedenle Fırat Nehri geçildi. Çöl koşullarında Carrhae denilen yerde (modern Harran-Urfa) yapılan savaşta Partlar tarafından yaklaşık 20,000 Romalı öldürüldü, 10,000'i ise ele geçirildi. Ayrıca 10,000 kadar askeri batıya doğru kaçtı. General Crassus ise Ermenistan topraklarına kaçtı. Ordusunun başında Surenes, Roma genareli Crassus'la görüşmek istedi ve Crassus bunu kabul etti. Fakat sonra dönüşte, Crassus, Carrhae'den geri çekilirken rehberlerin ihanetine uğradı. Crassus, Surenes'in kampına bir baskın düzenlememesi için Partlar ile işbirliği yapan ast subaylarından biri tarafından tuzak kurularak öldürüldü. İranlılar hasımlarına karşı malasef bu türden haince tuzak kurmakla ünlüydüler. MÖ 53 yılında Romalı ünlü General Crassus önderliğinde *Carrhae*'da (Harran) yapılan savaşta Roma ordusu ağır bir yenilgi almıştı (MÖ 53) .

Crassus'un Carrhae Savaşı'ndaki yenilgisi, Roma tarihinin en kötü yenilgilerinden biri olarak kabul edilir. Partlar bu zaferle Roma ile neredeyse eş değer bir güç hâline geldi. Komutan Surenes kamp takipçileri, savaş esirleri ve değerli Roma ganimetleri ile birlikte yaklaşık 700 km. (430 mi) yol katederek Selevsiya'ya döndü ve zaferini burada kutladı. Surenes ise kısa bir süre sonra, Aşkâni tahtına göz dik-

mesinden dolayı Part Kralı Orodes tarafından idam ettirilmekten kurtulamadı. Crassus'a karşı kazanılan zaferin verdiği cesaretle Partlar Batı Asya'da bulunan Roma yerleşimlerini ele geçirme girişimlerini atırdılar. MÖ 51'de Part taht vârisi I. Pacorus ve kumandanı Osaces Suriye'den Antakya'ya kadar olan bölgeyi elde ettiler. Bu başarı uzun sürmedi. Partlar, Carrhae Savaşı'nda yendikleri Romalı General Crassus'un yardımcısı *Gaius Cassius Longinus* tarafından kısa bir süre sonra geri püskürtüldüler. Crassus'un yardımcısı Cassius, Carrhae Savaşı'nda 500 süvariyle kaçarak bir kez daha Lejyonlarla birleşmeyi başarmış ve geri çekilmişti.

General Gaius Cassius Longinus ilk olarak Carrhae Savaşı mağlubu MÖ 53 yılında Romalı *General Marcus Licinius*, Crassus'un yanında yardımcı olarak göreve başlamışdı. Crassus'la birlikte Suriye eyaletine gitmişti. General Marcus Licinius Crassus'a Fırat Nehri kıyısında bir üs oluşturulmasını önererek onu Partlara saldırmaktan vaz geçirmeye çalışmıştı. Cassius'un önerisini reddeden Crassus ise, ordusunu Carrhae Savaşı'na sürmüşdü. Sonuç Roma birlikleri için büyük yıkım oldu. Cassius, Crassus'un yardımcısı Gaius Octavius'un yardımıyla ordudan geri kalanları kurtarmayı başarmışdı. Ordu, daha önce Cassius'u yeni komutanları yapmak istediyse de, o Crassus'a olan sadakati nedeniyle bu öneriyi reddetmişti. Cassius iki yıl boyunca Suriye eyaletini yönetti ve yeni konsül gelene kadar sınırlarını Part akınlarına karşı korudu. Son akın Part komutanı *Osaces*'in ölümü neticesiyle ve Part birlikleri dağılmasıyla sonuçlandı. Klikya Roma eyaleti valisi *Marcus Tullius Cicero*, bu zafer için Cassius'a bir kutlama notu göndermişti.[33] Sonuç olarak bu savaş; Doğu Aryan toplulukların Fırat Nehri'nin ve Anti-torosların doğusundaki egemenliğini pekiştirdi. Akdeniz, Roma'nın kontrolünde tamamıyla kalmış oldu. Partlar doğunun efendi devleti haline geldi. İmparatorluğu tescil edildi.

33- Bkz. Elizabeth Rawson"Caesar: Civil War and Dictatorship," in The Cambridge Ancient History: The Last Age of the Roman Republic 146–43 B.C. (Cambridge University Press, 1994), vol. 9, p. 465.

ROMA'DA YÖNETİM BOŞLUĞU VE ROMA'NIN ÖN ASYA'DAKİ YENİ TEMSİLCİSİ: GENERAL MARCUS ANTONİUS

MÖ 40-33 yılları arasında Romalı devlet adamı ve doğu komutanı Marcus Antonius, Partlara karşı başarısız bir sefer yapmış, daha sonra İmparator Augustus (MÖ 27-MS 14), barışçıl bir dış politikaya yönelmiş ve MÖ 20 yılında iki imparatorluk arasında Fırat'ın sınır kabul edildiği yeni bir anlaşma yapılmıştır.[34]

Roma İmparatoru Augustus MÖ 27-MS 14, *"sınırsız bir İmparatorluğu, "imperium sine fine"* vurgulamış; ancak imparatorluğun mevcut sınırları içinde sürekliliği olan bir politika amaçlayarak Fırat'ın yukarı kısımlarını fethetme yoluna gitmemiştir. Roma bu dönem iç kargaşalara sürüklenmiştir. Ortaya çıkan üçlü yönetimler, başarılı komutanların kendi aralarında zamanla meydan savaşına dönüşmüştür. Roma'da ortaya çıkan ayak oyunları ile *Jül Sezar* suikasta uğramıştır. *Marcus Antionius* ve *Octavian*'a bağlı birliklerle Jül Sezar'ın suikastçileri *Marcus Jonios Brutus* ve *Gaius Cassius Longinus* arasında Makedonya'daki *Philipien* kenti yakınlarında MÖ 42 yılında savaş başlamıştı. İkinci üçlü yönetim bu savaşı Sezar'ın intikam savaşı olarak ilan etmişti. Savaş antik Philippi kentinin batısındaki ovada birbiri ardında gelen iki çarpışma halinde olmuştur. Savaşı "*Suikastçılar*" kaybetmiş *Marcus Antonius* ve grubu kazanmıştır. Yeni üçlü yönetimde yer alan Marcus Antonius, Romalı komutan, MÖ 54'te Sezar'ın Galya'daki ordusuna katılmasıyla başarılı askerlik hayatı başlamıştı. Jül Sezar'ın MÖ 44'te öldürülmesinden ve çıkan iç karışıkların ardından, doğu bölgesinin yönetimini üstlenmişti. *Augustus Gaius Octavius* ise, *Thurinus* olarak doğmuş ve MÖ 44 yılında evlatlık edinilmesinin ardından *Gaius Julius Caesar Octavianus*, adını almış olan, MÖ 27 - MS 14 yılları arasında hüküm sürmüş Roma İmparatorluğu'nun ilk imparatoruydu.

Marcus Antonius, Tarsus'a gelerek Mısır Kraliçesi *VII. Kleopatre*

34- "Pax Romana" denilen bu dönemin MÖ I. Yüz yıldaki Roma İç Savaşı'nın bitmesiyle başladığı ve İmparator Marcus Aurelius'un (MS161-180) ya da oğlu Commodus'un (MS180-192) ölümüyle sonlandığı kabul edilir.

ile ittifak yaptı. Kleopatra'nın maksadı, Antolia'daki eski Mısır egemenliğinde olan kaybettikleri toprakları geri almaktı. Antonius'un ki ise hem doğudaki iktidarını sürdürebilmek hem de Partlara karşı yapacağı askeri harcamalar için Mısır'ın zengin kaynaklarından yararlanmaktı. Bu maksatla Marcus Antonius, Kleopatra'yı Tarsus'a davet etti. Muhteşem gemisiyle Tarsus limanına gelen Kleopatra, Antonius ile 7 yıl sürecek renkli, Romantik ve ihtiraslı bir beraberlik yaşadı. Kleopatra'nın Tarsus'a giriş yaptığı kapının adı "*Kleopatra Kapısı*" olarak değiştirilmişti. Bilindiği üzere *Kilikya* daha çok Mısır'ın denetiminde kalmış; Giritli, Yunanlı, Fenikeli ve Mitannili korsanların ülkesi olmuştu. Yerelde Kilikyalı Mitannili Korsan rahipler, beylikler şeklinde küçük devletlere sahiptiler.

Romalıların bu iç çatışmalarını fırsat bilen Partlar boş durmamışlardı. Suriye, Partlı Prens *Pacorus*'un orduları tarafından ele geçirildikten sonra *Labienus*; Pacorus ve komutanı Barzaphames Roma Filistin'ini ele geçirirken, Antolia'yı işgâl etmek için ana Part ordusundan ayrıldı. Akdeniz kıyısındaki *Tyre* şehir hariç, güneydeki Ptolemilerden (günümüz İsrail'i) Akdeniz kıyısı boyunca bulunan tüm yerleşim yerlerini boyundurluğu altında topladılar. İsrail'de rahip *II. Hyrcanus*, Phasael ve Herod'un yarı-Romalı Yahudi ordusu Partlar tarafından yenilgiye uğratıldı. Herod Masada'daki üssüne kaçarken Yahudi müttefik II. Antigonus Mattathias (MÖ 40–37) İsrail Kralı oldu.

Bu başarılarının dışına Partlar kısa sürede Romalılar tarafından Filistin'den atıldı. Marcus Antonius'un Mısır Kraliçesi VII Kleopatra ile kurduğu ilişkiler meyvesini verdi. Mısır'da üstlenen Roma ordusu kısa zamanda bölgedeki egemenliğini yeniden tesis etmeye başladı. Marcus Antonius'un himayesinde bulunan bir subay olan *Publius Ventidius Bassus*, MÖ 39'da Kilikya Geçitleri Savaşı'nda Partlı Labienus'u mağlup edip, onu idam ettirdi (günümüz Mersin şehri, Türkiye). Kısa süre sonra bir Suriye'de, komutan *Pharnapates*'in öncülüğünü ettiği bir Part ordusu *Amanos Boğazı Savaşı*'nda Romalı komutan *Ventidius* tarafından yenilgiye uğratıldı. Sonuç olarak Part velitahtı I. Pacorus geçici olarak Suriye'den geri çekildi. MÖ 38 yılı baharında geri döndüğünde Gindarus Dağı Savaşı'nda (Antakya'nın kuzey doğusu) Ventidius ile yüzleşti. Part prens Pacorus savaş esna-

sında öldürüldü ve ordusu Fırat nehrini geçerek çekildi. Prens Pacorus'un ölümü üzerine Part Kralı II. Orodes, kendisine *IV. Phraates*'i vâris olarak seçti (MÖ 38–2).

Part tahtına geçdikten sonra *IV. Phraates*, yerinde hak iddia edenleri öldürttü ve kendi öz kardeşlerini sürgüne yolladı. Bu kardeşlerinde biri olan *Monaeses*, Roma Genareli Antonius'a sığındı ve İran'ın işgâli için onu ikna etti. Antonius, Partların Yahudi müttefiği *Antiogonus*'u MÖ 37'de yenilgiye uğrattı, Herod'u ise buranın vasal kralı yaptı. Bir sonraki yılla birlikte Antonius Erzurum'a hareket edince, Ermenî Arsak Kralı II. Artavasdes, Antonius'a destek kuvvet göndererek bir kez daha müttefik değiştirdi. Antonius MÖ 38'de Medya Atropatene'yi işgâl etti. Sonra Partların müttefiği Medyalı I. Artavasdes tarafından *Praaspa* başkent şehrini ele geçirmek amacıyla buraya yöneldi. (Fakat şehrin yeri günümüzde bilinmiyor.) *IV. Phraates*, Antonius'u arkadan vurarak, Praaspa kalesinin kapılarını kırmak için hazırlanan dev koçbaşlarını yok etti. Bu olanlardan sonra Ermeni Kral *II. Artavasdes*, Antonius'un ordusundan ayrıldı. MÖ 36'da Partlar, Antonius'un ordusunu Ermenistan'a kadar kovaladı. En sonunda yapılan savaşlarda yorgun ve zayıflayan Roma ordusu Suriye'ye geri dönebildi.

Bundan sonra General Antonius, II. Artavasdes'e, bir evlilik müttefikliği bahanesiyle tuzak kurdu. MÖ 34 yılında onu esir olarak ele geçirdi. Ermeni Kral Roma'ya gönderildi ve orada idam edildi. Antonius, IV. Phraates ile ilişkileri kötüleşen Medyalı I. Artavasdes ile bir müttefiklik anlaşması yapmaya karar verdi. Bu, Antonius ve ordusunun MÖ 33'te Ermenistan'dan geri çekilmesiyle unutuldu. Antonius'un Roma'da ki hasmı Oktavius'un batıdaki sınırlara saldırıları devam ederken bir Part işgâlinden de kaçmış oldular. Antonius'un geri çekilişiyle birlikte Part müttefiği II. Artaxias, Arsak tahtına oturmuş oldu. MÖ 31'de *Actium Savaşı'nda* Antoinus'un mağlup edilmesiyle, *Oktavius* Roma İmparatoru oldu. Artık cumhuriyet temsilî bir kelimeydi. Bir yıl sonrada Mısır'a giden Oktavius'un gücüne karşı koyamayacaklarını bilen Antonius ve VII. Kleopatra Mısır'da ard arda intihar ettiler.

Bu dönem Ermenilerinin ve diğer Doğu Aryan halklarının

Roma'ya karşı birlikte olmalarına neden olan ortak dini inanaç birlikte-likleridir. Zerdüştlük dini Fırat'ın doğusunda tamemen hâkimdir. Ateşperestlik Fırat'ın batısında Pontus ve Kapadokya'da pagancılıkla yanyana var olmuştur. Dinin temsili Medli Mağı ruhbanlarının ve onlar üzerinden Part Krallığı'nın insiyatifi ve otoritesi görünür. Roma'nın hâkim olduğu coğrafya da çok tanrıcılık, Hate ve Harran bölgesinde *Mithracılık/Şemsçilik* (*Şamas*) egemendir. Bu inanç farklılıkları halkların siyasi yönelimlerinde de bir belirlenim olduğu görülür. Nitekim Romalı krallar dahi zamanla Orta-Doğu'nun tamamında ve Antolia'nın dahi bir kısmında halkların ortak tanrısı olmuş bu Mithracılığı benimsemişlerdir.

ROMA-PART ENTRİKALARI

Part bölgesinde bu sıralarda II. Tiridates kısa sürede Part Kralı IV. Phraates'i yönetimden devirdi. Fakat IV. Phraates İskitli müttefiklerinin de yardımıyla tekrar yönetimin başına geçti. II. Tiridates, IV. Phraates'in ona muhalif oğullarından birini yanına alarak Romalılara sığındı. MÖ 20'de yapılan görüşmelerde, Part Kralı IV. Phraates kaçırılan oğlunu geri getirmeyi plânladı. Bir diğer yandan Romalılar, MÖ 53'teki Carrhae Savaşı'nda kaybettikleri lejyon sancaklarını ve savaşta esir düşen ve hayatta kalmayı başaran askerlerini geri aldılar. Partlar bu takası prensi kurtarmak için yapılan küçük bir bedel olarak gördüler. MÖ 20 de Partlar Roma'nın Batı Medya'daki (Modern Kuzey Batı Kürdistan-Yukarı Fırat ve Dicle Nehirleri havzası, Türkiye ve Suriye) egemenliğini kabul ettiler. Roma Senatosu ile birlikte *Octavius*, yeni adıyla *Augustus* (MÖ 27–14) Partlar üzerinde politik bir zafer olarak görülen sancakların geri getirilmesini sevinçle karşıladı. Bu olay yeni para sikkelerinin bastırılmasıyla kutlandı. Yeni tapınaklar ve hatta Augustus adına sanatsal öğeler içeren heykeller kuruldu. Fırat havzası Roma denetimine girdi, Dicle Nehri iki devlet arasında sınır oldu. Bu gelişme, bir bakıma Mitanniler ile şekillenen ve Medo-Pers sürecinde tamamen Doğu Aryan kimlk kazanan bölgenin terki anlamını taşıyordu. Ortaya yeni bir konumlama çıkmıştı: *Roma Medyası.*

Roma Medyası

Roma Medyası'nın oluşumunda sadece siyasi sebepler yoktu. Bölgede Doğu Aryan *Kürd* kimliğin yanı sıra *Ermeni, Ârâmî, Makedon ve Rum* halkın karışımı vardı. Bölge inancı çok tanrılı kimliğini terk etmemişti, bura Doğu Aryanları daha çok eski ateşperest ve Mithracı geleneğe sıkı sıkıya bağlıydılar. Ermeniler hala karma inançları olan ve zanaatçı bir topluluktu. İmar işlerine önem veren Romalıları tercih ediyorlardı. Ârâmiler diğer Sami halklar gibi çok tanrılı inançlarının yanı sıra Şemsçi inançları ile farklılık gösteriyorlardı. Ziraatçı kimlikleri ile şehirlere önem veren Romalılar ile hareket etmeyi tercih etmişlerdi. Şehir merkezlerinde bulunan Tüccar Yahudi ve Yunanlı toplulukları dinsel farklılıklarının dışında yüzlerini Akdeniz'de ki egemenlikleri nedeniyle Roma ile birlikte olmayı daha karlı bir konumlama olarak görüyorlardı. Yani *de facto*/fiilen zaten Partlar bölge üzerinde egemen değillerdi. Partlarla sınırlar üstüne barış yapılmasına rağmen Romalılar hâlen Partların iç işlerine karışıyorlardı. Roma İmparatoru *Tiberius* (MS 14–37) Partların müttefik Ermenî Kralı *Arsaces*'i öldürerek yerine kardeşi *Mithridat*'i geçirmek isteyen *İberyalı* (*Kolha-Kartly-Albania*) '*Gürcü*' kralı *I. Pharasmenes* tarafından bir entrikaya uğradı. *II. Artabanus* Ermenî bölgelerinde Part kontrolünü tekrar sağlamayı denedi fakat başarısız oldu. Bu olay bölgede aristokrat bir ayaklanmanın patlak vermesine ve kendisinin de İskit topraklarına kaçmasına sebep oldu. Romalılar, prens *III. Tiridates*'i bölgeyi bir Roma müttefiği olarak yönetmesi için serbest bıraktılar. Zaten geçmişte Romalılar Kafkasya'ya girdiklerinde bölgede üç krallık bulunuyordu: *Kolha, Kartli ve Albania.* Romalı General *Pompeius*, Albania'yı MÖ 66'da, Kartli'yi MÖ 65'de ve son olarak Kolha'yı MÖ 63'de fethetmişti. Bölgede zaten Roma'nın Grekli koloniciler ve Karadeniz üzerinden güçlü bir Roma etkisi vardı.[35]

Ölümünden kısa bir süre önce, Artabanus, Hirkanya'daki askerleri kullanarak Part Kralı Tiridates'i tahttan indirmeyi başardı. MS 38'de Artabanus'un ölümüyle yasal vâris *I. Vardanes* ve kardeşi *II. Gotarzes* arasında büyük bir iç savaş başladı. Vardanes, bir av sırasında suikaste uğrayınca Part soyluları MS 49'da Gotarzes ile yüzleşmesi için

35- *Bkz. Gürcülerin Tarihi, Fahrettin Çillioğlu, s. 36-37.*

prens *Meherdates*'in serbest bırakılması için Roma İmparatoru Claudius'a (MS 41-54) başvurdular. Fakat Meherdates, Urfa valisi ve Adiabene'li *İzates mar Monobaz* tarafından ihanete uğrayınca bu plân geri tepti. Meherdates ele geçirildi ve Gotarzes'e gönderildi, burada kulakları kesildikten sonra, taht vârisliğinden mahrum bir şekilde yaşamasına izin verildi.[36]

MS 97 yılında, Batı bölgelerinin Muhafız-Komutanı Çinli *Ban Chao*, elçisi *Gan Ying*'i, diplomatik bir görüşme yapması için Roma İmparatorluğu'na gönderdi. Gan, Roma'ya ulaşmadan önce *Hekatumpilos*'ta Part Kralı *II. Pacorus*'u ziyaret etti. Batıda deniz yoluyla gidilebilecek tek yer olan İran Körfezi'ne doğru yola çıktı. Önünü birçok engel çıkarılan ve bu nedenle cesareti kırılan *Gan Ying*, Han İmparatorluğu'na geri döndü. Gang Ying, kendi İmparatoru *He*'ye (MS 88-105) Roma İmparatorluğu'na, ev sahibi Partların ağzından çıkan sözler üzerine bir kayıt sunmuş oldu. Araştırmacı *William Watson*'un tezine göre, Han İmparatorluğu'nun Roma ile diplomatik ilişkilerde başarısız olması durumunda Partlar doğu hudutlarında rahatlayacaktı.

Romalıların ve Partların İberya'nın Gürcü Kralı *I. Pharasmanes* ve oğlu *Rhadamistus*, Romalıların vassal kralı olan *Mithridat*'ı tahttan indirmek için Ermenistan seferine çıktı. Başarılı oldu. MS 51-55 arasında bölgede hüküm sürdü. Parthyalı I. Vologeses de (MS 51–77) Ermenistan'ı işgâl edip tahta kendi kardeşi I. Tiridates'i geçirmeyi plânlıyordu. Rhadamistus ise tamamiyle gücünü kaybetmişdi. Tiridates ile birlikte aynı olayda yer almıştı. MS 55'te Part Kralı II. Vardanes babası I. Vologeses'e karşı bir ayaklanma başlatınca Vologeses ordusuyla beraber Ermenistan'dan çekildi. Partlar ise tüm olanlara son vererek Ermenî bölgelerini tekrardan ele geçirip burada Part Aşkâni hanedanlığını tekrar canlandırmıştı. Her şeyden önce Part İmparatorluğu yıkılsa bile, Aşkâniler, Ermenî Kralları olarak hayatlarını sürdüreceklerdi. Roma, geride kalan yönetimsel boşluğu doldurmak için harekete geçti. MS 58-63 yılı Roma-Part Savaşı'nda, kuman-

---

36- Eski imparatorluklarda sakat, hadım bırakma kraliyet ailelerinde özellikle Roma'da gelenekti. Gözlerine mil çekilen, hadım edilen prensler bir daha iktidara gelme şansını kaybetmiş oluyordu. Bu geleneği daha sonra Bizans ve Osmanlılar devam ettirdiler.

dan *Gnaeus Domitius Corbulo*, Arsak'a VI. Tigran'ı bir vasal kralı olarak ilân ederken Partlara karşı birçok askerî zafer elde etti. Yine de, Corbulo'nun vârisi *Lucius Caesennius Paetus* Part ordusu tarafından yenildi ve Ermenistan'a sığındı.

Roma İmparatoru Nero'nun, Tiridates ve onun maiyetindeki Magili rahipler ile görüşmesi

Bir ateşkes anlaşmasından sonra, Arsak Ermeni Kralı I. Tiridates MS 63'te yanında Magi rahipleri ile Napoli'yi ve Roma'yı ziyaret etti. Roma İmparatoru Nero (MS 54-68), büyük bir törenle kafasına hükümdarlığın sembolü olan *Diadem*'i takarak, O'nu Ermenistan Kralı olarak ilân etti.

Roma İmparatoru Nero'nun, Tiridates ve onun maiyetindeki Magili rahipler ile görüşmesi önemlidir. Kral Nero bu görüşmede Medli Magi rahiplerin tesirinde kalmış ve Mithra Tanrısını benimsemişti. Roma dini Mithracılık üzerine şekillendi. Hıristiyanlık 4. yüz yılda resmi din haline gelene kadar Mithracılık inancı reforme edilerek üç asır Roma'nın dini oldu. Roma Mithracılığında şu görünümler vardı: Roma yönetimindeki halkların değişik kültürlerin Mithraları birbiriyle çelişiyordu. Mesela Roman Mithrasında, Mithra bir boğayı keserken betimlenirken ilk dönemlerde İran Mithrasında böyle bir şeye rastlanmazken sonraları buna da uydurulmuştur (İran değil sadece Roma Mithra anlatımlarında Mithra ölür ve dirilir.) Mithra ölüp dirilmiştir, kendini insanlık uğruna "*feda*" etmiştir. Dirilişi pagan taraftarları tarafından kutlanmıştır. Ayrıca genel olarak pagan dini inanırlarının önderlerinin giyim tarzları da bugünkü katolik ve ortodokslarınkine benzerdir. Tapınaklarının süslemeleri de bugünkü katolik ve Ortodoksların ki gibi çok süslü ve görkemli olduğu tespit edilmiştir. Çeşitli Hıristiyan sanatları resimleri de direkt Mithracılık ve Dionysos sanatlarından ayrıca çeşitli pagan Yunan dini sanatlarından gelir. Fakat Roma Mithracılığında inanış biçimlerinde; ibadetlerde Doğu Mithracılığına benzer hiçbir benzerlik söz konusu değildir.

Partlar ve Romalıların arasındaki uzun bir barış sürecinin ardından, MS 72 yılları civarında Kafkasya'da Batı Hazar'dan aşağı sarkan Alanların, Partların sınırlarını tehdit etmesi olayı sadece Roma kay-

naklarında geçmektedir. Roma Kralları Augustus ve Nero, Partlara karşı koymak için dikkatli bir askerî politika seçiyorken, sonra gelen Roma İmparatorları, Partların ağırlıkla bulundukları Dicle ve Fırat boyunca uzanan merkezî toprakları olan kuzey batı Medya'yı işgâl girişimlerinde bulundular. Bu gitgide yükselen saldırganlık, Roma'nın askerî reformlarına bağlanabilir. Partların milis ve süvari birlikleriyle başedebilmek için Roma, öncelikle yabancı milletlerin askerî gücünden faydalandı. Özellikle Suriye ve Suudi Arabistan sınırları arasında yaşayan, ticaret ile uğraşıp zenginleşen bu sayede bölgede Selevkoslar döneminde Şam'a kadar hâkimiyet kuran Kızıldeniz'e kadar olan topraklarda yaşamış *Nebatîlerden* faydalandılar. Fakat sonra, ağır lejyoner piyadelerine yardımcı olması açısından sürekli bir destek birlik ordusu oluşturdular. Sonunda Romalılar da okçu-atlılardan (sagittarii) oluşan tümenlerden, hatta doğu bölgelerinden sağladıkları ağır-zırhlı katafraktlardan bile faydalandılar. Ama yine de Roma hâlen Partlarla savaşırken mantıklı bir stratejiye sahip değildi ve bu işgâllerden sadece çok az sayıda bölge ele geçirebilmişlerdi. Savaş için öncelikli güç kaynakları imparatorun kişisel pozisyonu ve kişisel zaferinin yükselmesiydi, aynı zamanda Roma'nın bölgedeki vassal krallıklarını Partlara karşı savunurken Roma onurunu da savunmuş oluyorlardı.

Partlara gelince, MÖ 1. yy'da günümüz Afganistan, Pakistan ve Kuzey Hindistan'da bulunan Hint-Part Krallığı, Part İmparatorluğu ile müttefiklik anlaşması yapmıştılar. Bivar, bu iki devletin politik durumlarının eş olduklarını söylemiştir. Bununla birlikte artık Part egemenliği uzak doğudan Hint nehrine kadar uzanmış bulunuyordu. Bundan sonra, Part İmparatorluğu'nun sınırları Fırat'ın kuzeyinden Medya'ya (Günümüz Kuzey Kürdistan ve Batı Ermenistan toprakları) kadar uzanıyordu. Aynı zamanda, Partlar, kuzey batıya doğru genişlemelerinden dolayı, Ermenî Krallığı'yla da sorun yaşadılar. Bu krallığı da kendilerine vasal yaptılar. Kuzey Hindistan'da bulunan *Yuezhi Kuşhan İmparatorluğu* Partların doğu sınırlarının güvenliğini sağladığına dair garanti vermişti. Bu yüzden MÖ 1. yy'ın ortasında, Part Aşkâni hanedanı öncelikli olarak batı sınırlarını Romalılardan korumaya odaklandı. II. Mithridat'in Ermenîlere boyun eğdirdiği yılla birlikte, *Lucius Cornelius Sulla*; Roma'nın Kilikya valisi, Fırat nehrinde Part elçisi *Orobazus* ile görüştü. İki taraf da bu nehrin Partlar ve Romalılar ara-

sında bir sınırı olarak kullanılmasında anlaştılar, buna rağmen Rose Mary Sheldon'a göre, Sulla'nın bu şartları sadece Roma'ya iletmeye izin veren kısıtlı bir yetkisi vardı.

Roma ve Partlar arasındaki düşmanlık, *I. Osroes*'in (MS 109–128) Roma'dan izin almadan Ermenî Kralı Tiridates'i tahttan indirip yerine *II. Pacorus*'un oğlu *Axidares*'i tahta geçirmesi ile tekrar canlandı. Roma İmparatoru *Trajan* (MS 98–117) taht için yeni bir Part adayı olarak seçtiği *Parthamasiris*, Ermenistan bir Roma vilayeti olmadan MS 114'te öldürüldü.

ROMA'NIN YENİ EYALETİ MEZOPOTAMYA

Roma İmparatoru Traianus/Trajan'ın askeri seferleri

Roma ile Partlar arasındaki sınır, MS II. Yüz yıla kadar Fırat nehri olarak kalmışken, *Traianus /Trajan*'ın (Marcus Ulpius Nerva Traianus MÖ 53-117, kraliyeti: MS 98-117) başa geçip İmparatorluğun sınırlarını genişletmek istemesiyle değişikliğe uğramış ve Fırat ile Dicle) nehirlerinin doğusuna geçmiştir. Bölgedeki önemli değişimlerden biri ünlü Roma Kralı Trajan'ın zamanında yaşandı. Hoşgörülü ve adaletli olarak bilinen Kral Trajan, Roma'nın Doğu'daki geleneksel düşmanı Partlar'a karşıydı. Sefere hazırlık olarak MS 105/106'da Trajan'ın generallerinden biri Ârâmi *Nebatilerin* topraklarını ilhak etti. Bundan sonra yaklaşık MS 110'da Partlar'ın Roma yanlısı Ermeni Kralı'nı tahttan indirmesi üzerine MS 113/114'de Trajan, Kralı yeniden tahta çıkartmak üzere sefere çıktı. Ertesi yıl Yukarı Mezopotamya'yı; Batı Medya'yı aldı (MS 115) ve Part İmparatorluğu'nun Kışlık Başkenti Ktesiphon'u ele geçirmek üzere Dicle'nin aşağısına indi, Basra Körfezine ulaştı. Bölge uzun yıllar Partlar arasında el değiştirdikten sonra MS 114 yılında ise Roma Kralı Trajan Partlar ve Roma devletleri arasında kalan Urfa-Harran arasındaki *Osroene Krallığı* topraklarını ele geçirdi. Hatta Partları bozguna uğratarak bu devlet yönetimine kral atama konumuna geldi. Roma İmparatoru Trajan, Urfa dâhil, Medya topraklarını da kapsayan *Mezopotamya Eyaleti*'ni kurararak bölgeye hâkim oldu. Romalı komutan *Lusius Quietus*'un önderliğini yaptığı orduları kuzey Mezopotamya ovası boyunca uzanan büyük

ticaret yollarının güvenliliğini sağlamak için *Nisibis*'i ele geçirdi. MS 112 yılında Partların Roma İmparatoru Nero'nun devrinden beri elli yıldır Romalılar ile egemenliğini paylaştıkları Ermenistan tahtına kabul edilemez birini getirme kararları üzerine, bu defa Roma İmparatoru Trajan, Ermenistan'a sefere çıktı. Ermeni Arsak Kralını devirdi ve ülkeyi Roma İmparatorluğu'nun kontrolüne soktu. Bir sonraki yıl Roma İmparatoru Trajan Mezopotamya'yı işgâl etti, burada Roma İmparatorluğun yeni eyaleti Mezopotamya'yı ilan etti.

Roma ile Partlar arasındaki sınır, MS II. yüzyıla kadar Fırat nehri olarak kalmışken, Roma İmparatoru Trajan'ın (MS 98-117) başa geçip İmparatorluğun sınırlarını genişletmek istemesiyle değişikliğe uğramıştı. Nitekim o Fırat ile Dicle'nin doğusuna geçmişti. Aynı dönemde yaşamış *Claudius Cassius Dio* ya da Cassius Dio Cocceianus olarak bilinen Romalı tarihçi (LXVIII. 17. 1), Trajan'ın asıl amacının imparatorluğunun topraklarını Büyük İskender'in sınırlarına ulaştırmak olduğunu söyler. Zira MS 117 yılında cephenin gerisinde büyük bir isyan çıkmış ve ardından ordu *Hatra*'da (Irak'ta al-Hadr kenti) ağır bir yenilgiye uğramıştır.

Daha sonra Partların üzerine gitti. Babil, *Selevkeia* ve son olarak da başkent *Tizbon*'u ele geçirdi. Basra körfezine doğru devam ederek, Osroes doğuda III. Vologases'in çıkarttığı bir iç savaşla uğraşırken Adiabene'li Gürcü *Meharaspes*'in zayıf bir direnişi ile karşılaştı. Roma İmparatoru Trajan MS 115-116 kışını Antakya'da geçirdi. Fakat baharda seferine devam etti. Fırat nehrini geçerken, *Dura-Europos*'u, Part başkenti *Ktesifon*'u ve *Selevsiya*'yı ele geçirdi, hatta İran Körfezi'nden Hindistan'a gitmek için ayrılan gemileri izleyebileceği bir şehir olan *Characene* şehrine boyun eğdirdi. Büyük İskender'in yolundan gitmek için çok yaşlı olmasına hayıflandı. Ama durmadı. MS 116 yılında Part Kralı *I. Osreos*'u devirdi ve yerine kendi kuklası *Parthamaspates*'i Part Krallığı'na getirdi. MS 116'nın son aylarında Roma İmparatoru Trajan, Pers şehri *Susa*'yı ele geçirdi. Part Kralı *II. Sanatruces* Romalılarla savaşmak için doğu İran'dan asker toplarken, kuzeni *Parthamaspates* ona ihanet etti ve onu öldürdü. Fakat İmparator bu amacına ulaşamamıştır; zira MS 117 yılında cephenin gerisinde büyük bir isyan çıkmış ve ardından ordu Hatra'da (modern

Irak'ta al-Hadr kenti) ağır bir yenilgiye uğramıştı. Trajan, başarısız bir Hatra kuşatmasının üzerine, MS 117'de Mezopotamya'dan geri çekilmek zorunda kaldı. Bu geri çekilme geçiciydi, Çünkü MS 118'de tekrar Partlara saldırmak istiyordu ve artık "*Partları tamamen kendine bağlamak*" niyetindeydi. Roma İmparatorluğu doğuda Medya'da bir daha onun zamanındaki kadar genişlemedi. Onun Part hâkimiyetini bölgede bırakışı bölgesel güçlerin yeni beylikler halinde yükselişine neden oldu. Doğu seferi sırasında, Trajan senato tarafından "*Partikus*" ünvanını almıştı ve İran'ın fethini betimleyen sikkeler basılmıştı. Bu sikkelerde ön yüzünde Kral Trajan'ın resmi, arka yüzüne Ermenistan ve Fırat ve Dicle nehirlerinin temsili resmi yansıtılmıştı.

Ayrıca, MS 4. yy tarihçileri *Europius ve Festus*, onun güney Mezopotamya'da yeni bir Roma bölgesi kurmaya çalıştığını iddia ederler. Bazı tarihçiler Basra'nın fethi ile birlikte bütün uluslar arası ticaretin Roma tarafından kontrol altına alınması için bu seferin düzenlenmiş olduğunu belirtirler. MS 114 yılında Roma İmparatoru Trajan, kışlamak üzere Suriye'ye dönerken Urfa'ya uğrar. *Süryani Osrhoene Krallığı* (Urfa Krallığı) VII. Abgar, (saltanatı MS 109-116) İmparatoru kentin dışında hediyelerle karşılar. Fakat İmparator Trajan'ın çekildiğini duyan Urfalılar, 116 yılında Mezopotamya'nın genelinde çıkan isyâna katılarak Roma garnizonlarını kılıçtan geçirirler ve onları kovarlar. Ancak Urfa halkı bu isyânın bedelini ağır bir şekilde öder. Kent kuşatılarak zaptedilir, ceza olarak kan ve ateşe boğulur. Süryani VII. Abgar'ın da saltanatı son bularak Urfa, Roma himâyesine girer. Bu himâye İmparator Trajan'ın 117 yılındaki ölümüne kadar devam eder. İmparator Trajan MS 117 Ağustos'unda Roma'ya dönüş yolculuğu sırasında Kilikia'dayken *Selinus*'ta (modern Gazipaşa-Antalya) aniden ölmüştür.

Trajan'ın vârisi *Hadrianus* (MS 117–138) Roma'nın askerî kaynaklarının sınırlı olmasından dolayı Mezopotamya'da oluşan yeni isyanlar ve devletler nedeniyle bölgeyi yeniden işgâl etmek yerine Roma-Part sınırını tekrar Fırat nehri olarak belirlemeyi seçmişti. Birçok tarihçinin Roma'nın başarılarının arkasındaki gerçekliği tarifinde ortak oldukları kanı: Roma uygarlığının Yunan şehir medeniyetine, yeni askerlik ve teknik bilgilere uyumluluk göstermesi aynı

zamanda pragmatik düşünme biçimine dayanarak gelişmiş olduğu şeklindedir.

Roma yanlısı *Parthamaspates* ise Part tahtında kısa bir süre kalabildi. Romalılar tarafından henüz yeni Partların Osroene Kralı ilân edilen Parthamaspates, Partlar ona karşı ayaklandıktan sonra kaçmıştı. Yerine MS117'de *Osreos* geçti. Roma İmparatorluğu artık doğuya daha fazla gitmeyecekti. Roma kralı Trajan'ın ardılı *Hadrianus* (MS 117-138)'da üvey babası Trajan tarafından fethedilen topraklardan vazgeçmiş ve imparatorluğun sınırları tekrardan Fırat'ın batısına çekilmiştir. Roma'nın yeni efendisi Hadrianus, İmparatorluğu Roma Senatosu tarafından onaylandıktan hemen sonra Part Kralı I. Osroes ile antlaşma yapmış (Aur. Vic. XIV. 1) ve Trajan'ın Fırat ve Dicle nehirlerinin doğusunda işgal ettiği yerlerden geri çekilmiştir.[37]

PARTLARIN YIKILIŞI

Part kralı I. Osroes, *III. Vologaes* ile olan savaşı sırasında ölmüştü. Yunanlı bir cariyeden olma *IV. Mithridat* on bir yıl iktidarda kaldı. Osroes'in küçük oğlu *IV. Vologases*, barış dolu iyi bir dönemde Part tahtına oturmuştu (MS 147–191). Fakat IV. Vologases'in Ermenistan'ı ve Suriye'yi işgâl edip Urfa'yı tekrar alması üzerine MS 161-166'da Roma-Part Savaşı tekrar başladı. Bu dönemde Roma'nın başı Avrupa'da sorunluydu. *Germen* kabileler ve diğer halklar kuzey Avrupa sınırına birçok saldırıda bulundular. Doğudaki savaşçı kabileler yüzünden özellikle Galya ve Tuna'nın öteki yakasına yöneldiler. Roma Kralı *Marcus Aurelius*'un (MS 161–180) bu kabilelere karşı yaptığı seferler Marcus Aurelius sütununda anılmıştır. *Pax Romana* denilen bu dönemin MÖ I. Yüz yıldaki Roma İç Savaşı'nın bitmesiyle başladığı ve *İmparator Marcus Aurelius*'un (MS 161-180) ya da oğlu *Commodus*'un (MS 180-192) ölümüyle sonlandığı kabul edilir. Roma İmparatoru *Augustus*, sınırsız bir imparatorluğu vurgulamış; ancak İmparatorluğun mevcut sınırları içinde bir politika amaçlayarak Fırat'ın yukarı kısımlarını fethetme yoluna gitmemiştir.

37- *Bkz. SHA. Hadrianus. V. 3; IX. 1; XXI. 12; Eutr. VIII. 6. 2.*

Part Kralı *V. Vologases*'in yükselişi esnasında (MS 191–208) Roma İmparatoru *Septimius Severus* (MS 193–211) Mezopotamya'yı MS 197'de işgâl etti, Romalılar bir kez daha Fırat'ı geçtiler. Partların önemli olan iki Mezopotamya şehri; *Selevsiya* ile *Ktesifon*'u ele geçirdiler. Roma İmparatoru *Septimius Severus, "Partiküs Maksimus"* ünvanının kazandıktan sonra, MS 198'de geri çekildi. Romalılar, daha önceleri onları Mezopotamya'dan atmak isteyen Partların ünlü Selevsiya ve Ktesifon şehirlerini ele geçirip yaktılar. Buna karşın geri çekildiler. Bu noktadan sonra Romalıların elinde sadece *Dura-Europos* kalmıştı.[38]

İmparator Septimius Severus Dönemi'*(MS 193-211)*

Bu dönemde Roma-Part ilişkileri yeniden gerilmiş, MS 197 yılında Partlar *Nisibis*'i (Nusaybin) kuşatma altına alınca Roma İmparatoru Severus doğu seferi düzenlemiştir. Severus'un doğu politikası Part Krallığı'nda bölgesel isyanların artmasında ve Sâsânîlerin ortaya çıkmasında etkili bir rol oynamıştır. Bölgesel isyanların en önemlisi MS 204/205 yılında Fars eyaletinde yerel bir yönetici olan *Papak* (*Papag*) tarafından çıkarılmıştır. Part Kralı *IV. Artabanus* (MS 216-224) ile kardeşi *VI. Vologases* arasındaki hanedanlık mücadelesinin yarattığı kargaşa ortamından faydalanan Papak, Persis topraklarındaki nüfusunu artırmayı başarmıştır.

MS 212 civarı, VI. Vologases'in tahta oturmasından kısa bir süre sonra (MS 208–222), kardeşi IV. Artabanus (MS 224) ona karşı ayaklandı ve İmparatorluğun büyük bir bölümünün kontrolünü ele geçirdi. Bu arada, Roma İmparatoru *Caracalla* (MS 211–217) *Osroene ve Arsak* kallarını tahttan indirip bu bölgeleri tekrar Roma vilayeti hâline getirdi. IV. Artabanus'un kızlarından biri ile evlenmek bahanesi ile Mezopotamya'ya doğru yola çıktı, tabi bu evlilik gerçekleşmeyecekti, Partlara savaş açılıp, Dicle Nehri'nin doğusundaki *Erbil* (Hewler) şehri ele geçirilecekti. Fakat *Caracalla*, *Carrhae*'ye giden yolda askerleri tarafından suikaste uğradı. Bu fiyaskodan sonra, Partlar, Macrinus (MS 217–218) ile Romalıların onlara iki yüz milyon dinar

38- Dura Europos, Modern Suriye'de Fırat'ın sağ kıyısında, Deyrizor'un yaklaşık 90 km güney doğusunda, Ebu Kemal'in de 40 km kuzey batısında bulunuyordu.

verdiği bir bölgede yeni bir yerleşim bölgesi inşaa etti. Fakat Part İmparatorluğu, iç savaşlar ve Romalılarla uğraşmaktan artık zayıflamış, yakın zamanda yerine geçecek olan Sâsânî İmparatorluğu'na zemin hazırlamıştı.

Alışılagelmiş sivil savaşlar sırasında Part tahtına göz dikilmesi yabancı bir işgâlden daha tehlikeli bir durumdur. *Estakhr* hükümdarı *I. Ardeşîr*'in yönetimini üstlendiği Fars bölgesinde Part hâkimiyeti zayıflamaya başlamıştı. Kısa bir süre sonra da öyle oldu, Persis bölgesinin yerel valisi (günümüz Fars bölgesi, İran) Aşkanlılara ait bölgelerin hepsini kuşatma altına aldı. MS 220 civarındaki ölümünden sonra oğlu I. Ardeşîr de Pers İmparatorluğu'nu yeniden kurmak için ayaklanmış ve etrafındaki askerleri kendi tarafına çekmeyi başarmıştır. Part Kralı *IV. Artabanus* ile üç kez karşı karşıya gelen 1. Ardeşîr, MS 224 yılında yaklaşık 400 sene süren Part İmparatorluğu'na son vermiş ve *Sâsânî Krallığı*'nı kurmuştur. MS 224 yılının 28 Nisan'ında İsfahan yakınlarında yapılan savaşta IV. Artabanus'la karşılaşıldı, onu mağlup etti ve bu savaşta IV. Artabanus'u öldürmüşlerdi. Böylece Sâsânî İmparatorluğu'nu kurdular. Gerçi Partlı VI. Volageses'in MS 228 yılına kadar Selevsiya şehrinde kendine ait paraları bastırdığına dair kanıtlar vardır.[39]

MS 224'de Ardeşîr MS 7. yy'daki Müslüman akınlarına kadar İran'ı ve Yakın Doğu'nun büyük bir bölümünü kapsayan Sâsânî İmparatorluğu'nu kurmuş oldu. Aynı zamanda Arsaklılar bir Ermenî hanedanı olarak Sâsânîlere bağlı kalarak yaşamaya devam ettiler. Modern Kürdistan toprakları olan o zamanlar Part Medyası toprakları *Sâsânî Hanedanlığı* güdümünde ve yönetimindeydi. Sâsânîler, kendilerini Partların vârisi olarak görmüyorlardı. Fakat *II. Keyhüsrev* döneminde (MS 590-628) kısa sürede Doğu Roma İmparatorluğu'ndan Filistin'i, Antolia'yı ve Mısır'ı ele geçirerek Pers Ahameniş İmparatorluğu'nun sınırlarına ulaşmaya çalıştılar. Sonradan bu bölgeler Arap istilası öncesi son Roma İmparatoru *Heraclius* tarafından tekrar ele geçirildi.

39- *Bkz. Cass. Dio LXXX. 3. 1-2; Herodian. VI. II. 7; Agath. IV. 24. 1.*

PARTLARDA UYGARLIK

Part uygarlığı kendisinden önce İran'a egemenlik kuran Medler ve Persler'in devamında Selevkosların uygarlığı üzerine kuruludur. Aryanların belli bir ırk içinde sınıflandırılmaları mümkün olmadığı için MÖ 2000 sonralarında göç eden Hint-Avrupa dilini kullanan kavimlere *Aryan* halklar olarak adlandırılmıştır. Aryan ulusların göçü, Orta Asya steplerinden, Güney Rusya'nın geniş ovalarından ve Baltık kıyılarından gerçekleşmiştir. Persler ve Medler'in ve Partların ise Doğu Hazar ve Baktiraya yakın bölgeden İran'a geçişleri söz konusudur. İran dolaylarına göç eden Medler ve Persler'in kültüründen olan bir grup ise Hindistan'a göç etmişlerdir.[40] Partlar da işte bütün bu Aryan halklar ile bu coğrafyaya egemen oldukları dönemde belli bir karışımı yaşamıştır. Özellikle Hindui Aryan inançları benimseyen İrani halklar ve Mitanniler bizim tarafımızdan *Doğu Aryanlar* olarak tanımlanmıştır. Bu topluluklar dini görünümleri nedeni ve dilsel farklılıkları nedeniyle aynı zamanda batı Aryan halklara mesafelidir. İran coğrafyasının batısında kalan Ön Asya'da yaşayan kavimlerin çoğu özellikle Dicle'nin batısında kalan Aryan kavimleri ve Hitit-Mitanni-Urartu kavmi kollarındandır. Bölgedeki kavimlerin etnik karışımlarının pekçoğu bizzat Aryanlı göçmenlerin oluşturduğu Hititler, Mitanniler Medler, Sakalar/İskitler, Persler, Frigler, Galatlılar, Ermeniler, Partlar, Makedonlar, Grekler, Romalılar, Sâsânîler ve hatta diğer Kafkas kültürlü Hurriler, Gürcüler ve Sami soylu Asurîler, İbraniler Ârâmiler ve Araplar arasında gerçekleşmiştir. Nitekim Partlarda temsilini bulan uygarlık da bu halkların oldukça karmaşık görünümlü kültürüdür. Ön Asya'nın batısında Helen kültürü, doğusunda Med ve Pers kültürü ve Mezopotamya'nın güneyinden doğu Akdeniz kıyılarına ve Mısır'a uzanan Sami kültürü baskındır. İran kendi doğusundan Çin ve Hint kültürlerinden beslenmeye devam etmektedir.

MÖ 500–MS 1000 yılları arasında İran coğrafyasından batıda Fırat nehri kıyılarına kuzeyde Kızılırmak hudutlarını içine alan coğrafya da Ariyaca kökenli dili konuşan topluluklar bulunur. Med, Pers, Selevkos, Part ve Sâsânî dönemleri bu coğrafya da Aryan uygarlıkların kültürel olarak da değişim ve bileşim sürecidir. Medlerin *Kaştariti Hanedanlığı*,

40- Bkz. Lıssner, İ. "Uygarlık Tarihi", Çev. Adli Moran, Nokta Kitap, 6. Baskı, 73-74 İstanbul. 2011

Perslerin *Ahameniş Hanedanlığı*, Partların *Aşkâni Hanedanlığı* olarak yerelde ifade edilmesi de bu hanedanlıklar arasındaki kültürel ortaklığı göstermesi nedeniyledir. Nitekim İranlı tarihçiler bu Aryan hanedanlık dönemini, daha da ileri giderek "*Fars Dönemi*" olarak ele alarak, günümüz İran'ı ile özdeşleştirirler. Tabi bu yaklaşım hatalıdır. Partların bölgedeki kültürel egemenliğini Aryan dönemde kalan fakat Selevkoslar ve devamında Roma ile ilişkilerinde Helenistik uygarlıkla buluşan bir yerde değerlendirmek gerekir. Diğer Doğu Aryan kültürlü bu halklar, bölgede Hıristiyanlığın ve İslamiyetin dini oluşumları sonucu kültürel değişime hızla uğramışlardır. Doğu Aryan topluluklar yeni siyasi değişimler ile özellikle İslamiyet sonrası kavmi kimliksel farklılıklarını yoğun yaşarlar.

Partlara dair en geniş bilgileri hala Yunanlı kaynaklarda buluyoruz. Aryanca, Yunanca ve diğer dillerde yazılmış olan yeni Part kaynakları, Sâsânîler ile hatta erken dönem Ahameniş kaynaklarıyla kıyaslandığında, çok nadir bulunan kaynaklar olarak karşımıza çıkarlar. Yunan filozofu *Tyana'lı Apollonius*, MÖ 42'de Part hükümdarı *I. Vardanes*'i ziyaret ettikten sonra (MÖ 40-47), Vardanes bir ticaret kervanının onu koruması koşulu ile Hint-Parthya'ya gidebileceğini söyler. Apollonius Hint-Parthya'nın başkenti *Taxila*'ya ulaştığında, kervan lideri Vardanes'in mektubunu okur, yazılanlar muhtemelen Ariyaca'dır. Bu dile tarih araştırmalarında daha çok "*orta Farsça*" tanımı getirilmiştir. Bu tasnif pek yerinde değildir. Farsça'nın oluşum sürecini daha çok Sâsânî dönemine dayandırmak yerindedir. Birçok tarih çalışması Partların kullandığı dili "*Farsça*" olarak basitce tanımlamıştır. Oysa bu gelişim İran'da MS 7. yüz yılda oluşur. Bu süre zarfında Ön Asya'nın doğusunda Aryanca temelli konuşulmakta olan; Medlerin, Perslerin, Partların, Bellucilerin, Peştuların dilleri, dil olarak henüz Ariyaca'nın lehçe ve ağızları düzeyinde kaldıkları öngörülür. Partların son dönemlerinde Ârâmice yazı dilinden faydalanılıp Ârâmîler ve Arsakların/-Ermenilerin geliştirmiş oldukları alfabeden geliştirilen ve türetilen Pehlevi Alfabesi ile zamanla oluşan MÖ 3 yüz yılın başlarında oluşturulan *Pehlevice* dili, saray dilidir. Bu dil, Partlara ait edebiyatı, Zerdüşt dinine ait Avesta çevirileri ve yorumları olmak üzere, bozulmuş tablet yazılarından, çömlekler, taş yazıtlar, sikkeler ve bazı parşömen belgelerinden günümüze kadar ulaşma şansı ile birlikte, Part tarihi bu Pehlevice yazılmış eserlerden daha

yakından öğrenildi. Geçmişte onlara dair bilgilerimiz genelde Roma ve Yunan belgelerinden oluşurdu. Pehlevi el yazmalarının birçoğu Bombaylı Parsiler (Zerdüştçüler) tarafından korunmuştur. Pehlevi dilinin yerini İslami dönemde Arapça ile yazılan Farsça dili almıştır.

Tarihçiler çoğunlukla yazılı kaynak bulamadıklarından Partların kültürünü ve yaşayışlarını anlayabilmek için sanatsal anlayışlarını göz önünde bulundururlar. Helenistik dönemde Yakın Doğu halklarının Selefkosların Yunan kültürünü benimsemesine karşın, Part dönemi, din, sanat ve giyim alanında İran kültürünün tekrar dirilişine şahit olmuştur. Helenistik ve Pers kültürünü benimseseler de, Aşkâni/Part Kralları, Pers hükümdarlarından sonra kendi tarzlarını oluşturdular ve Yunan dostu oldular (philhellene). "*Philhellene*" kelimesi II. Artabanus dönemine kadar basılan paralarda yazıyordu. Bu kelimenin sonradan kullanılmamasının sebebi, Parthya'da İran kültürünün tekrar dirilmesiydi. I. Vologeses, para sikkelerinde okunaksız Yunanca yazıların yanı sıra Farsça dilini ilk kullanan hükümdardır. Başlangıçta Helen kültürünün etkisi altında kalan Partlar milâttan sonra 77 yılına kadar paralarda Yunan harflerini kullandılar. Ancak daha sonra Mezopotamya kültürleri hâkim duruma geldi. Yine de, Part devlet idaresinde Yunan-alfabesinin kullanımı, İmparatorluğun yıkılışına kadar sürmüştür. Genelde gümüşten yapılma Yunan dirhemi, Part İmparatorluğu'ndaki en yaygın para birimiydi. Aşkanlar paraları Hekatompilus, Selevsiya ve Hemedan'da bastırırlardı. Ayrıca Nisa şehrinde de birçok para bastırmışlardır. İmparatorluğun başlangıcından yıkılışına kadar, dirhemlerin 3. 5 ya da 4. 2 gramdan daha fazla bastırıldığı çok nadir görülmüştür. İlk tetra-dirhemler, bazı çeşitleriyle birlikte standart olarak 16 gram ağırlığında olup, Part Kralı I. Mithridat'in Mezopotamya'yı kuşatmasından sonra Selevsiya şehrinde bastırılmıştır. Kral I. Aşkan'ın para sikkelerinde Ahameniş satraplarınınkine benzer giysilerinin olduğu görülür. *A. Shahbazi*'ye göre, Kral Aşkan "kendi millî duygularını vurgulamak için kasıtlı olarak Selefkos sikkelerini bırakmış ve kendini Kārny/Karny (Yunanca: Autocratos) olarak ilân etmiştir. Bu ünvan zaten üstün Ahameniş komutanları tarafından kullanılıyordu, Genç Kiros gibi.[41]

41- *Çeviri: Özgün Göksu (TuCoT) «Son Düzenleme: 17 Ağustos 2010, http://en.wikipedia.org/wiki/Parthyan_Empire*

Ahameniş geleneklerinde olduğu gibi, Part/Aşkan hükümdarlarının I. Darius'un (MÖ 522–486) yazıtlarının bulunduğu Behistun Dağı'nda kazınmış resimleri bulunurdu. Bunun dışında, Aşkanlılar Pers hükümdarı II. Artaxerxes'in (MÖ 404–358) vârisliğinde hak iddia etmişlerdir. III. Artabanus oğullarından birinin adını Darius koymuştur ve onu Kiros'un vârisi olarak ilân etmiştir. Aşkan Kralları tipik Zerdüşt isimleri kullanırlardı. *V. G. Lukonin*'e göre bazen Zerdüştlüğün kutsal kitabı sayılan Avesta'dan da isimler kullanmışlardır. Partlar Selevkosların Makedon takviminden sonra, Ahameniş takvimindeki isimlerle beraber Babil takvimini kullanmaya başladılar.

Partlar genellikle Pers, Helen ve bölgesel kültürler ile karışmış kendi kültürlerinin sanat anlayışını, mimarîsini ve dinî inanışlarını benimsemeye başladılar. Kuruluşlarının hemen hemen ilk yarısında, Part hanedanı, İran geleneklerini tekrardan canlandırmış olmalarına rağmen Yunan kültürünü benimsedi. Arsak hükümdarları *'Kralların Kralı'* olarak anılırdı ve kendilerini Ahameniş/Pers İmparatorluğu'nun yasal vârisi olarak görürlerdi; gerçekten de, birçok Kralı vassal olarak kabul ettiler. Zaten Ahamenişlerin merkezî yönetimi seçmelerine rağmen birçok özerk satraplığı bulunuyordu. Krallık birçok satraplık kurdurmuştu. Çoğu da İran'ın dışındaydı. Bu satraplıklar küçüktü ve Ahamenişlerden daha güçsüzdü. Partların genişleme gücü ile birlikte, merkezî yönetim *Nisa* şehrine taşındı, daha sonra başkent günümüz Türkmenistan'ından Ctesiphon'a uzanan Dicle bölgesine taşındı. (modern Bağdat'ın güneyi) Tabii sonrasında krallığa birçok şehir başkentlik yaptı. Zaten Partlar, Fars bölgesinden sürdükten sonra bile Yunanlılar tarafından kurulmuş olan kolonilerin varlığını korumaya, buralarda taşkınlık yapılmasına ve kentlerin tahrip edilmelerine müsaade etmeyip onlarla iyi geçinmeye çalıştılar. Dahası, ipek yolu üzerindeki Partların *Dora* kentinin büyük bir kısmını Yunanlı nüfus oluşturduğu için bu kente, Part sınırları içerisindeki bir Yunan kenti olarak bakılmaktaydı. 1950'lerde Dora kentinde Fransız ve Amerikalı arkeologlar tarafından yapılan kazılarda Sami, Yunan ve Mithraist tanrılara ait çok sayıda resim ve kitabeler bulundu. Bu kalıtlar da Part medeniyetinin Yunan, Ari ve Sami' karışımı bir medeniyet olduğunu göstermektedir.[42]

42- Bkz. De Lacy O'Leary, How Greek Science Passed To The Araps, London, 1948.

Part İmparatoru *I. Mehrdad* ve ondan sonra gelen krallar Yunanlılara yakın olmayı çok önemsediklerinden isimlerinin yanındaki tantanalı sıfatlara *Yunanlıların dostu* ibaresini de ekledi̇ler. Bu dostluk o dereceye ulaştı ki Yunanlılar, Romalılar ile süren mücadelelerinde Partlara sürekli destek vermekle kalmadılar, Yunanlı asker ve komutanlar bizzatihi Part ordusunda görevler aldılar. Partlar döneminden kalan sikkelerin üzerindeki Ariyaca (Partların son dönemlerinde onların kullandıkları dili "*Pehlevice*" olarak tanımlayıp dillerinin tanımını bu şekilde pekçok tarihçi kullanmıştır) ve Yunanca yazılar da bu birlikteliği teyit etmektedir.

Aynı şekilde o dönemden kalma sanat ve mimari de Partlar döneminde İran Medeniyeti'nden ziyade Yunan Medeniyeti'nden söz etmenin daha doğru olacağını ortaya koymaktadır. Tahran müzesinde konu ile ilgili bulunan kalıtlar da bunu doğrulamaktadır. Yunan kültürü Part İmparatorluğu üzerinde etkisini yitirmedi, hatta Aşkanlıların Yunan tiyatrolarında eğlendiklerine dair kanıtlar bulunmaktadır. Crassus'ların başı Part Kralı II. Orodes'e getirildiğinde o ve Ermenî Kralı II. Artavasdes'in, Euripides'in yazmış olduğu "*The Bacchae*" adlı eseri izlemekle meşgul olduğu bilinir (MÖ 480–406). Dolayısıyla bu durum sadece İbnu'l-Belhî'nin değil birçok Fars kökenli milliyetçi tarihçinin Part medeniyetini sahiplenmesine engel olmuştur.

Partlar, Çin ve Kuşhan Devleti ile ticari ve diplomatik ilişkide bulunmuştur. Çin'den çıkan ilk kervan MÖ 106 yılına tarihlenir. Ayrıca vakti zamanında Çinli tüccarlar sayesinde doğuya taşınmış Partlara dair Çin'lilere ait kaynaklar da rastlanır. Orta Asya'daki Çin İmparator *Wu*'nun yükseliş döneminde (MÖ 141–87) *Zhang Qian*'ın tehlikeli diplomatik ilişkileriyle birlikte *Han İmparatorluğu* MÖ 121'de *II. Mithridat*'e bir temsilci gönderdi. Han elçisi Partlar için İpek Yolu vasıtasıyla resmî bir ticarî teklif sundu, fakat *Xiongnu* konfederasyonuna karşı askerî bir birlik sağlanmadı. Mawangdui'den Çin ipeği, MÖ 2. yüzyıl, Han Hanedanı; Çin'den gelen ipek belki de Partların İpek Yolu sayesinde elde ettikleri en kârlı şeydi. Part İmparatorluğu Avrasya'daki ticaret kervanlarından topladığı vergiler sayesinde zenginlemişti, en pahalı mallar Romalılar tarafından ithal ediliyordu. Ayrıca Çinlilerin Part baharatı, parfümü ve meyveleri aldı-

ğı zamanlarda inciler de Çin'den yüksek bir fiyatla ithal ediliyordu. Egzotik hayvanlar ise Aşkâniler tarafından Han hükümdarlarına hediye olarak veriliyordu; MÖ 87'de *II. Pacorus*, Hun İmparatoru Zhang'a aslanlar ve İran ceylanları göndermiştir. (MS 75-88). Bunun yanı sıra ipek ve Part mallarını satın alan Romalı tüccarlar aynı zamanda Hindistan'dan demir, baharat ve deri ithal ediyorlardı. Part İmparatorluğu boyunca yolculuk yapan kervanlar Batı Asya bazen de Roma züccaciyelerini Çin'e getiriyorlardı.

İDARE VE YÖNETİM SİSTEMİ

Partlar MÖ 3. yüzyılın başlarında Selevkos İmparatorluğunu yendikten sonra İran platosunu tekrar birleştiren ve yöneten ve aynı zamanda MÖ 150 ve MS 224 arası Mezopotamya'yı kontrol eden Aşkâniyan Hanedanı tarafından idare ediliyordu. Partlar antik İran'ın üçüncü yerli Aryan halkından olan hanedanıydı ve beş yüzyıl hüküm sürdüler. Part/-Aşkâniyan günümüz İran'ın kuzeydoğusunda yer alan bir medeniyetti. Partların en geniş siyasi hâkimiyeti zirve zamanında yönettiği bölgeler arasında, İran'ın tamamı, modern ülkelerden Ermenistan, Irak, Gürcistan, Fırat'ın doğusu, Suriye'nin doğusu ve kuzeyi, Türkmenistan, Afganistan, Azerbaycan, Tacikistan, Pakistan, Kuveyt ayrıca Suudi Arabistan'ın, Bahreyn'in, Katar'ın ve BAE'nin Basra Körfezi'ndeki kıyılarını kapsıyordu.

Selevkos-Part ardından Part-Sâsânî geçişlerine damgasını vuran parçalanma, Doğu Aryan bölgenin siyasi kültürünün devamlılığı açısından baki bir biçimdi. Medler'in, Asurlar'ın, Babil'in ve Elam'ın topraklarının ele geçirilmesinden sonra Partlar kendi İmparatorluklarını düzenlemek zorunda kaldılar. Bu ülkelerin eski elit tabakasından olan herkes Makedon/Yunan'dı ve yeni egemenler eğer hükümranlıklarını sürdürmek istiyorsa kendi geleneklerini bunlara uydurmak zorundaydılar. Sonuç olarak, şehirler eski antik haklarını korudu ve sivil yönetimler ancak belli oranda rahatsız edildiler.

Partlar, Selovkoslar döneminde devletin idari yapısını aynen korudular. Bu biçime göre aynı dine ve aynı hanedanlığa sahip olmalarına

rağmen toplulukların idaresinde yerel göçebe kabilelerin ve yerleşik kavimlerin bölgesel özerkliğinin önemini vurgular. Bu dönemde devlet, iç işlerinde müstakil eyaletlere bölünmüş olup yerel yöneticiler tarafından idare edilmekteydi. Hekatompilus Partların ilk başkentiydi. Kral 1. Mithridat; Selevsiya'da, Hemedan'da, Ctesiphon'da ve Aşkan Kralları'nın mezarlarının bulunduğu yeni kurulan şehir *Mithradatkert*'de (Nisa, Türkmenistan) Kraliyete ait özel binalar kurmuştu. Hemedan Kraliyet ailesinin yaz mevsimindeki gözde şehirlerinden biri olmuştu. Ctesiphon ise kral I. Gotarzes'in yükselişine kadar başkent olamamıştı. (MÖ 90–80 BC). Brosius'a göre bu şehir Aşkanlıların Kraliyet törenlerini yaptıkları temsilî bir şehir olmuştu.

Partların zayıflamasıyla bu yerel yöneticiler birer müstakil hükümdar haline gediler. Erken dönem Ahameniş İmparatorluğu ile karşılaştırıldığında, Partların yönetim sistemi merkezîleşmeden oldukça uzaktı. Yerli bir tarihsel kaynağa göre, bölgeler merkezî bir yönetim ile idare edilirdi. Her iki devlet de şehirleri üç farklı yönetim tarzı ile idare ederdi: *marzbanlık, satraplık ve dizpatlık*, bu üçü Selefkosların satraplık, piskoposluk ve hiparşi sistemine benzer. Part İmparatorluğu aynı zamanda içinde birçok yarı-özerk Krallıklar da bulundururdu, *Kafkas-İberya devleti, Ermenistan, Atropatene Medyası, Gordyene/Karduk, Adiabene/Hewler, Urfa/Orsane, Hatra, Mesene, Elymais ve Persis* gibi küçük krallıklar ve *Hatra, Atropatene Medyası, Gordyene/Karduk, Adiabene/Hewler* devletçikleri Kürd kimliğini gittikçe kazanan bölgelerdi. Geleceğin Kürdistani teşekkülleri bu topraklarda şekillenmiş ve ortaya çıkmıştı.

Devlet yöneticileri kendi bölgelerini idare ederler ve kendi paralarını bastırırlardı. Brosius'a göre, erken Ahameniş döneminde bu böyle değildi, küçük şehir devletleri, sınır bölgelerdeki satraplıklar yarı-bağımsız olsalar da kralın üstünlüğünü kesin olarak tanırlardı ve haraçlarını ödeyip gerekli askerî destekte bulunmak zorundalardı. Parthya satraplıkları küçük bölgeleri yönetirlerdi ve muhtemelen Ahameniş dönemindeki atalarına kıyasla daha az prestij sahibiydiler. Selefkoslar döneminde, yerli yönetim şekli yarı-özerk yönetim kuralına dayanırdı. Bazen bu yapılar düpedüz isyankâr bir tutumla yönetilirdi.

Partların geç dönem yönetim biçimine dönüşüm "*Kralların*

Kralı", Parthya idaresinde Parth Kralı en başta bulunurdu. Çok kârlı bir sistemle ülkeyi kalkındırır ve vâris olarak, doğan ilk erkek çocuğunu seçerdi. *Toplumda kabilecilik ve kölelik üzerine kurulu bir geleneksel idare vardı. Bir yanda kabile şeflerinde kurulu aritokrasi diğer yanda köylüler ve köleler bulunurdu. Devlet Kabile aristokrasi üzerinde egemenliğini tesis ederdi. Farklı inançlara gösterilen hoş görüye rağmen Aryan dini inanca ve ananelere bağlı olan ana kavmi yapı öncelikli bir hiyarerşi içinde olurdu. Devlet idaresinde bu konumlama gözetilirdi."*[43] *Brosius.* Kral *II. Artabanus* tarafından MS 21'de Susa şehrinin valisine (archon) ve halkına Yunanca yazılan bir mektup bulmuştur. "*Tercih Edilen Dost*", "*Muhafiz ve Haznedar*"ın belirli yönetim görevlerinden bahsedilmiştir, ayrıca belge yerel yasama ve yürütme yetkileri yüksek divana atanırken, kral kişisel olarak buna müdahale edebilir, durumu tekrar gözden geçirebilir ve eğer bunun kendine uygun olduğunu düşünürse yerel yönetimi tekrardan değiştirebilirdi. Hiyerarşik soyluluğun kalıtsal ünvanları ilk Sâsânî hükümdarı I. Ardeşîr döneminde kaydedilmiş, bu ünvanların Part döneminde zaten kullanıldığını ifade etmiştir. Part soyluluğunda üç sınıf bulunuyordu, en yüksek olanı Krallar Kral'ına aitti, ikincisi Krallar Kralı ile evlenenlere ve üçüncü yani en düşük sınıf ise yerel kabilelerin ve küçük bölgelerin liderlerine aitti.

MS 1. yy ile birlikte, Part soyluluğu, Aşkan Kralları'nın konumunda ve vâris belirleme olayında çok büyük bir etki hâline geldi. Soyluların bazıları ve kutsal rahipler, Krala saray danışmanlığı olarak görev yaptılar. Büyük ve soylu Part klanlarının listesi, Sâsânî dönemi başlangıcında oluşturuldu, erken Part belgelerin de sadece iki klandan açıkça bahsedilir: *Suren Hanedanı ve Karen Hanedanı.* Tarihçi Plutarch, Suren hanedanı üyelerinin Aşkan Krallarına ilk taç giydiren soylular olduklarını söyler. Mısır'daki *Ptolemilerde* olduğu gibi, Aşkan Kralları'nın kız yeğenleriyle evlendiğine dair kayıtlar vardır. *Kraliçe Musa*, kendi öz oğluyla evlenmesine rağmen bu bir istisna olarak görülür.

"Partlarda eğitim hakkında fazlaca bir kayıt bulumamaktadır. Sâsânîler döneminde devam eden eğitim şekli onların altyapısını kur-

---

43- Bkz. Lukonin, pp. 684-89; Frye, pp. 207-08; see ii, above. 44- Bkz. Christensen, İran Sass, S. 416.

dukları eğitim tarzıydı. Ancak, devlet katında prensler, soylular, din adamları ve idari sekreterler (dabīrs) ile sınırlı bir eğitim olduğu sanılıyor. Nufusun çoğu okuma yazma bilmeyen köylülerden oluşuyordu. Ama kentsel tüccarların çoğu muhtemelen en az yazma ve hesapla ile tanışmıştı."[44] Asil veya bir üst-sınıf bir ailenin çocuğu için gerekli eğitim yazma eğitimi, din eğitimi, beden eğitimi ve saray sanatları eğitimi: Pehlevice yazılmış *Xusraw ud Rēdag* adlı eserlerde tanımlanmıştı. Asil beş ve yedi yaş arasındaki bir çocuk, doğru yaşta" eğitime başlıyor ve yedi yıl okulda kalıyordu.[45] Ardeşîr döneminde yedi yılda, V. Bahram döneminde beş yılda bir çocuk eğitimini tamamlayacakdı ve onbeş yaşına kadar genel eğitim ve din eğitimini tamamlamış olacaktı.[46] Her öğrenci okulda yazmayı öğrenecek ve *Hādōxt, Bayān Yasn ve Vidēvdād* gibi yaştları ezberleyecekti. Dini eğitim alan öğrenciler içinde bu eğitim geçerliydi. Ek olarak Avesta'nın Pehlevi çevirisini Zendce dinleyecektiniz. Astroloji eğitimi de müfredatta yer alıyordu.[47]

Parth sonrası Sâsânî'li zengin bir ailenin çocuğu ile ilgili elde edilen verilere göre İran'da bir öğrenci yedinci yıl eğitiminde Avesta'yı ezberlemiş olurdu. Hıristiyanlık sürecinde de benzer şartlar olduğu bilinir.[48] Soylu bir çocuğun eğitiminde müzik aletleri çalmak ve şarkı öğrenme, satranç ve tavla gibi oyunları bilme ve şaraplar, çiçekler, kadınlar ve binek hayvanlar hakkında genel kültürel bilgileri alması şarttı.[49]

45- Bkz. Taberî, I, s 815, 855.

46- Bkz. 1; Pehlevi Metinler, ed. Jamasp-Asana, p. 41.

47- Bkz. Xusraw ud Ridag, pars. 8-10, 14.

48- Bkz. Hoffmann, p. 94. Auszüge aus syrischen Akten Persischer Märtyrer, Leipzig, 1880; Christensen, İran Sass. pp. 413-14.

49- Bkz. Kâr-Namag, ed Antia, bölüm 3, p 11 par 2 Xusraw ud Ridag'da bu genel bilgiler; 13, 15, 57-58, 62-63, 66, 69-93, 96, 99-100 sayfalarda bulunuyor.

ORDU

Partlar zırhlı ve ağır silahlı ve hafif silahlı ancak hareketli atlıları kullanarak hükmettikleri toprakları yaklaşık 300 yıla yakın bir süre savundular. Part İmparatorluğu'nda sürekli bulunan bir ordu yoktu, ilgili bölgedeki askerleri hızlıca toparlayarak bir ordu oluştururlardı. Fakat Kralı korumakla yükümlü, soylulardan, kölelerden ve paralı askerlerden oluşan sürekli bir muhafız ordusu bulunuyordu. Bu ordudaki asker sayısı çok azdı. Ayrıca garnizonlar sınırlardaki kalelere yerleştirilmişti. Part kitabeleri bazı askerî ünvanların bu bölgedeki kumandanlara verildiğini ortaya çıkarmıştır. Diğer yandan Partlıların hasmının teknik askeri bilgi ve örgütlülüğünden faydalandıkları tespit edilmişti. Partlar kendi ordularında *Macus Antonius*'tan ve MÖ 53'te Harran'da "*müthiş bir bozguna*" uğrattıkları *Marcus Licinius Crassus*'den elde ettikleri deneyimlerle o dönem çok takdir edilen Roma lejyon Kural ve Standlarlarına uygun düşen bir Roma Askeri örgütlülüğü olan "*Altın Kartallar/Eylanan Zêr*" modeline göre bir düzenlemeye gittiler. Askerî güç, aynı zamanda diplomatik ilişkilerde de kullanılıyordu. Örneğin, *Shiji* eserinde, MÖ 2. yy'ın sonlarında Çin elçileri İran'ı ziyaret etmeye geldiklerinde, elçilerin doğu sınırlarına gidene kadar 20.000 süvarinin onlara eşlik ettiğini anlatır. Muhtemelen bu, gözdağı vermek için yapılan bir şeydi.[50]

Aryani zırhlı at giysisi *Katafrakt* göçebe İran kabilelerinde, Antik Yunan ve Roma'da kullanılan bir zırhlı atlı tipidir. Cataphract, tamamen anlamına gelen "*qata*" ve korunaklı/korunmuş anlamına gelen "*qaotok*" kelimelerinin birleşimi ile oluşmuştur ve zırhlı anlamına gelir. Katafrakt süvarileri, binici ve ata zırh giydirilerek oluşturulurdu. Bu ordunun üstün silah ve zırh güçleri sayesinde İran dışından gelip İran'a yerleşmiş olan Partlar'a büyük katkı sağlamıştır. Partların, Roma İmparatorluğuna karşı ayakta kalmasında ve Roma'nın doğudaki fetihlerinin sınırlandırılmasında önemli rol oynamıştır. Ancak daha sonraları Romalılar bu hayran kaldıkları askerlerin benzerlerini kendi ordularında kurdular ve İmparatorluğun pek çok kilit noktasında kullandılar. Roma'nın bölünmesinden sonra Doğu Roma yani Bizans'da

50- *Derleme: Çeviri: Özgün Göksu, Son Düzenleme: 17 Ağustos 2010.*

kullanılmaya devam edilen katafraktlar Bizans'a büyük güç getirdiler. Katafraktlar tarih içinde pek çok halk tarafından kullanıldığından (Ermeniler, Partlar, Selevokslar vs.) dolayı pek çok farklı silah çeşidi de kullandılar. Çoğunlukla ellerinde bir mızrakları olurdu. Ellerinde kalkan taşımazlardı. Atın koşusu sırasındaki hızından dolayı sahip olduğu kuvveti rakibe aktarabilmek için mızrakların ata bağlanmasını sağlayan düzenekler de kurulurdu. Partların en etkili askerî birlikleri hiç kuşkusuz hem binicisinin hem de kendisinin tepeden tırnağa zırh giydiği ağır katafrakt süvarileriydi. Katafraktlar düşman hattını hücum yaparak yarmak için büyük bir kargı ve bazen ok ile yay kuşanırlardı. Ekipmanlarının ve zırhlarının maliyetinin yüksek olmasının yanı sıra, katafraktlar aristokrat sınıflardan oluşturulan seçkin süvarilerdi ve Aşkan Kralı tarafından kendilerine yerel düzeyde bir özerklik tanınırdı.[51]

Hafif süvariler ise halkın içindeki sıradan insanlardan seçilirdi ve okçu-atlı olarak eğitilirlerdi. Süvariler, savaşta basit bir tunik ve pantolon giyerlerdi. Düşmanlarının üzerine giderken ve onlardan kaçarken atış yapabilecekleri kompozit yaylar kullanırlardı; Part atışı olarak bilinen bu tekniğin çok etkili olduğu kanıtlanmıştır. Sıradan askerler ile paralı askerlerden oluşturulan hafif piyade birlikleri ise, süvari hücumundan sonra düşman birlikleriyle savaşmak için kullanılırdı.

Part ordusunun büyüklüğü bilinmiyor, İmparatorluğun toplam nüfusu kadar olma ihtimali var. Fakat eski Part yerleşimlerinde yapılan arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda Partların nüfusunun çok fazla olduğu ve insan gücünün müthiş olduğu görülmüştür. Bu yüzden Babil gibi nüfusun çok olduğu bölgeler, Romalılar için her zaman çekici gelmiştir.

51- Seçkin, profosyonel atlı sınıfı Şovelyeler, Partların Katafrakt atlı birliklerinin örnek alınması ile Romalılar vasıtası ile Avrupa'ya taşınmış askeri bir model olmuştur. Hatta Batılılar Şovelyelerin zırhları ile oluşan ağırlığı taşıyabilecek atları geliştirmişlerdir. İri kıyım yük atı "Kadana atları" bu amaçla devşirilmiş at cinslerinden biridir. Zaten Şovelye kelimesi de Latince cavalry/süvari adı ile aynı kökten gelir.

SANAT

Part sanatı üç bölümde incelenebilir: gerçek Part sanatı; Göçebe yayla sanatı ve Mezopotamya sanatı. Gerçek Part sanatının temelleri Nisa şehrinde atılmıştır, Ahameniş ve Selefkos geleneklerinden yola çıkarak birleşen Yunan ve İran kültürü. İkinci sanat anlayışında, Partlar Ahamenişlerin sanat anlayışından etkilenmişlerdir. II. Mithridat'in Behistun Dağı'ndaki taç giyme töreni buna örnek olarak verilebilir. Son olarak üçüncü sanat anlayışı ise Partlar Mezopotamya'yı fethettikten sonra aşamalı olarak ortaya çıkmıştır.

Part döneminin soradan motifleri, Kralların av seferlerini ve taç giyme törenlerini resmetmektedir. Bu motifler ayrıca yerel yöneticilerin portrelerini de resmediyordu. Sıradan sanatsal çalışmalar ise taşlar, freskler ve duvar yazıları ile yapılıyordu. Örneğin, Partların Türkmenistan'daki ilk başkenti Nisa'da birçok sayıda ticarette veya şarap vb. şeyleri saklamada kullanılan el yapımı çömlekler bulunmuştur. Ayrıca geometrik ve biçimlendirilmiş bitki örnekleri duvar çalışmalarında kullanılmıştır. Sâsânî döneminin en basit motif örneğinde birbiriyle savaşan iki süvari görülmektedir.

Partların portrecilik sanatında en çok betimleme ve vurgulama kullanılırdı. Genelde resimle, yontmacılıkla ve para sikkelerinin üzerinde rahat bir profil sergileyen insan suretleri işlenirdi. Part dönemindeki portrecilikte vurgulama, eski bir sanatsal teknik olmasına karşın, Archéologique Française Direktörü olarak Afganistan ve İran'da araştırmalarda bulunmuş Arkeolog *Daniel Schlumberger* vurguculuğun yeniliklerini şöyle açıklıyor: *"Part vurguculuğu', Yakın Doğu ve Yunan vurguculuğundan tamamiyle farklıdır. Her ikisi de Oryantal ve Yunan sanatı grubunda yer alsa da, vurguculuk çok sıradışı bir konudur: Oryantal sanatta dinî ve efsanevî öğeler birbirinden titizlikle ayrılırken; Yunan sanatında bu, özne tarafından istenirse belirli nedenlerle tercih edilirdi ve nadiren kullanılırdı. Part sanatıyla birlikte, vurguculuk, figürün normal bir şekilde elde edilişi hâline geldi. Aslında Part vurguculuğu, doğallığı ve ferahlığı yansıtmaktan başka bir şeyi yansıtmazdı, bütün figürler, masrafları çok olsa bile, açık ve net bir yüze sahipti (günümüzde görüldüğü gibi). Tabi bunların uygulanışı çok sistemik bir yapıya*

sahipti. Bu eşsiz şeylerin bir diğer örneklerini MS 1. yüzyıl eserlerinde de görmek mümkün."[52]

MS 245 yılında Dura-Europos'taki bir sinagogta bulunan Esther Kitabı'ndaki bir sahne duvara yansıtılmış, *Curtis ve Schlumberger* bunun 'Part vurguculuğuna' dair çok iyi bir örnek olduğuna dikkat çekiyor. Part sanatındaki vurguculuk akımı, Sâsânîlerin getirmiş olduğu yeni politik ve kültürel değişikliklerden dolayı kısa bir süre sonra yok oldu. Buna rağmen, MS 165 yılında Dura-Europos'un Roma tarafından ele geçirilişinden sonra bile portre resimlerinde vurguculuk kullanılaya devam etmiştir. Bunun örnekleri, MS 3. yy'ın başında Dura-Europos'taki sinagogun duvarında ve yine aynı şehirde, Palmira tanrıları için yapılmış olan tapınağın duvarında bulunan resimlerde görülmektedir. Part mimarîsi, çoğunlukla Ahameniş ve Yunan mimarî öğelerinden etkilenmiştir, fakat her ikisinden de farklı bir anlayışı vardır. Tarzları ilk olarak Nisa şehrinde keşfedilmiştir. Yuvarlak Nisa Salonu, Yunan palaslarıyla benzerlik gösteriyor. Ayrıca Nisa'daki sanat çalışmaları, mermer heykelleri ve demir kapların üzerine kazınan figürleri de içermektedir. Part mimarîsinde evlerde karşılama alanları eyvan özelliği gösteriyordu, üç tarafı kapalı, bir tarafı ise tamamen açık olan giriş bölmesi. Çatılara destek amaçlı kullanılan Helenistik sütunlar yerine beşik kemer kullanımı yaygınlaşmıştı. Eyvan kullanımı, Ahameniş ve bazı erken dönem krallıklarda kullanılmasına rağmen, onu anıtsal yapıtlarda ilk kullanan Partlardı. Erken dönem Part eyvanları Selevsiya'da MS 1. yy'da inşa edilmiştir. Anıtsal yapıtlarda kullanılan eyvan örnekleri aynı zamanda Hatra tapınaklarında da kullanılmıştır. En büyük Part eyvanları bu sitede bulunmaktadır.

Part kültürüne ait giyim örnekleri kuzeybatı Irak'taki Hatra'da yapılan kazı çalışmalarında bulunmuştur. Dümdüz inşaa edilmiş heykeller üzerine tipik Part gömleği (kamis), iyi görünümlü bir pantolon ve çeşitli materyaller giydirilmiştir. Hatra'nın aristokrat sınıfı, orta sınıf Aşkan halkının soyluluk simgesi olan bombeli saç stilini, başlıkları ve kemerli tunikleri benimsemiştir. Pantolonlar, sikkelerden görüldüğü üzere Aşkan Kralları tarafından bile giyilmekteydi. Part stili pantolon ayrıca Palmira'da, Suriye'de ve vurguculuk sanatında da olduk-

52- Bkz. *İran Cambridge History (1983).*

ça yaygındı. Part süvarilerinin giydiği kıyafetlerin örneklerini Şami, Elymais'te bulunan, bir soyluya ait bronz heykelinde görebiliriz. Boyutu 1. 9 m (6 ft) olan heykel, V-yakalı bir ceket, V-yakalı bir tunik, serbest duran ve kıvrımlardan oluşan bir pantolon giymiştir ve kafasında bir diadem bulunmaktadır. Bu giyim türü MÖ 1. yy'ın ortalarında basılan para sikkelerindeki suretlerde de görülmektedir.

Part sikkelerinde görüldüğü gibi, Part krallarının giydikleri taçlar zaman içinde değişmiştir. Erken dönem Aşkan sikkeleri, başlık (Yunanca: kyrbasia) denilen, yanakları iki taraftan da kaplayan bir şapka giyerlerdi. Bu şapka Ahameniş dönemindeki satrapların kullandıkları ile aynıdırlar ve bu ucu sivri şapkalar Behistun ile Persepolis şehirlerinde sıkça görülürdü. I. Mithridat'in erken dönemde bastırdığı sikkelerde görüldüğü üzere, hükümdarlığının ilk yıllarında Helenistik bir diadem başlığı giydiği görülür. II. Mithridat, incilerle ve değerli taşlarla süslenmiş ilk Part tiara'sını giyen hükümdar olarak karşımıza çıkmaktadır; bu taç türü geç dönem Part ve Sâsânî hükümdarlarınca giyilmiştir. Part yontmacılığı, giysilerin üzerine takılan kolyelerin, küpelerin, taçların ve bilekliklerin, zengin Part kadınları için vazgeçilmez olduğunu gösterir. Çok katlı giysilerini omuzlarında bulunan bir broş yardımı ile tuttururlardı. Kafalarına takılan taçlarda aynı zamanada bir peçe de bulunurdu.[53]

PART DİLİ

Partlar da Ariyaca temelli bir dile sahiptiler. Aryan dilleri arasındaki benzerlikler bu dillerin bir ana dilden (proto-Ariyaca'dan) türediğini göstermektedir. Part hânedanı'nın kuruluşundan Sâsânî Devleti'nin yıkılışına kadar olan zaman aralığında bu iki güçlü Aryan devletin egemen olduğu topraklarında Ariyaca konuşan topluluklarda ortaya çıkmış olan diller: *Farsça, Kürdçe, Soğdca, Hoten dili ve Hârizm* dili orta zaman Ariyaca dilleri grubunu oluşturur, diyebiliriz. Her ne kadar bu yaklaşım "*orta dönem Farsçası*" tanımına benzer olsa

53- *Bkz.http://paradoxfan.com/forum/index.php?topic=8710.0. "Medeniyetler Tarihi, her yönüyle Part imparatorluğu"*

da aslında yaklaşım itibari ile dönem modern bir etnik tanımlama altına konmamıştır. Kültürel ortaklıklar henüz modern anlamda etnik kültürel ayrışmayı dilde okadar belirgin hale getirmemiştir.

Başlangıçta Helen kültürünün etkisi altında kalan Partlar Milâttan Sonra 77 yılına kadar paralarda Yunan harflerini kullandılar. Ancak daha sonra Mezopotamya kültürleri hâkim duruma geldi. Parthya ülkesinde-Hazar Denizi'nin doğusunda Horasan'ın kuzeyinde Part/Arsaklılar döneminde (MÖ 2. MS 3.yüz yıl) konuşulan, Part İmparatorluğu'nun iç resmi dili Doğu Aryan dilidir. Parnice, Partların Ön Asya hâkimiyet sonrasında; Orta İran dili, *Medce, Aramîce, Yunanca, Babilce, Sogdiaca* ve fethedilen yerdeki birçok bölgenin dili ile birlikte konuşulan Partların resmî bir dili hâline geldi. İran'daki diğer dillerden diyalekt olarak farklı bir dildi.[54] Bu dilde günümüze ulaşan en eski belgeler arasında, Sâsânî devri öncesi Şahların kitâbelerinin önemli bir kısmı Partça yazılmış olup en eskileri *Kâ'be-i Zerdüşt (Nakş-ı Rüstem)* duvarının üzerindeki I. Şâpûr, *Paikuli'deki Nersî*, Fars'ta Hacıâbâd'daki *Şâpûr Kitâbeleri*'dir. Ayrıca SSCB'li (modern Rusya) arkeologların Aşkanlıların başkentleri olan Nisa'da (Modern Türkmenistan) yaptığı kazılarda ortaya çıkardığı (1949-58) iki binden fazla yazılı çömlek parçası bulunmaktadır. Eşkânî şahlarının kabirlerinin bulunduğu eski Part şehri olan *Nesâ*'da son kazılarda ele geçen seramik belgeler Ârâmî yazısıyla yazılmış ve Partça dilindedir. Bugün bu belgelerin Ârâmî değil Part diliyle yazılmış olduğu kesinlik kazanmıştır. Ermenice kaynaklarda geçen Partça kelimelerin hareketleriyle kaydedilmiş olması Part dilinin araştırılması konusunda büyük bir önem taşır.[55] Part dili ile yazılmış olan Nisa kalıntıları için şu tespitler yapılmıştı: *"Buluntuların çoğu, MÖ 1. yy'dan kalma o dönem başkent Nisa'ya yapılan şarap sevkiyatını gösteren âlim satım kayıtlarıdır. Diğer çömlek parçalarında ve bazı sikkelerde hükümdarların ismi, Krallık tarihi ve ünvanı yer almaktadır. Muhtemelen Partlarda sözlü tarih geleneği devam ediyordu. Ancak bu kaynaklar millattan soraki yüzyıllarda yazılı hale getirilmişti. Partça'da kuzey batı Aryan diyalektiğiydi."*[56] Aşkan hükümdarlarının doğru sıralama-

54- *Bkz. Tthe Parthıans (arsacıds) s.84 Maria Brosius.*

55- *Bkz. www.islamansiklopedisi."İran dili ve Edebiyatı", A. Naci Tokmak. P*

sını belirlemekte kullanılan en yararlı kaynaklar hükümdarların bastırdıkları dirhem sikkeleridir. Tarihçi *Gero Widengren'e* göre bunlar, *"metinsel olmayan kaynaklardan metinsel olan kaynaklara geçiş"* olarak adlandırılabilir.

Partların Aryanca dili son yüzyıllarında Pehlevice metodu ile yazıldığı için yerelde Parsalara "*Pehlevi*" de denildiği için onların dili "*Pehlevice*" dili olarak da adlandılmıştır. Bu dil MS 3. Yüzyıldan 7. Yüz yıla kadar bölge Aryanlarının dili haline gelir. Günümüz Fars milliyetçi dil uzmanları bu dili "*orta Farsça*" olarak göstermektedir. Oysa genelde Aryancadan ayrılıp gelişen Farsça dili, İran coğrafyasının batı ve güneyinde yaşayan ve Arapçadan etkilenen Aryanlar arasında İslamiyet sonrası İran'da oluşan dildir.

Bu dönemin Partların, Arsaklar üzerinden Ârâmiceden geliştirdikleri yeni Pehlevice alfabesi ile alakalı olduğu öngörülmektedir. İran'da MÖ 2. Yüzyıldan İslamiyetin kabulüne değin (MS 7.yüz yıl) kullanılan yazı sistemi Pehlevi Alfabesi ile yapıldı. Pehlevi alfabesi, Ârâmi alfabesinden türetilmiştir ve en az yerel üç biçimi vardır: Arsaklı yazısı olarak bilinen kuzeybatı biçimi, Sâsânî olarak bilinen güneybatı biçimi ve doğu biçimi. Bunların tümü sağdan sola doğru olarak yazılır. Ârâmi alfabesindenki 22 harfin çoğu Pehlevi alfabesinede birden çok sesi karşılar; bazıları hiç kullanılmaz, bazıları ise iki harfle karşılanır. Kuzeybatı Pehlevi alfabesinde 20. Güneybatıda alfabesinde 19 harf bulunur. Zerdüşt dininin kutsal kitabı Avesta, Pehlevi alfabesinin bir biçimi olan Avesta yazısıyla yazılmıştır. Bir el yazısı olan Avesta 50 harften oluşur. Ve büyük olasılıkla Pehlevi alfabesi örnek alınarak geliştirilmiştir. Pehlevi yazı sisteminin bir özelliği de, Pehlevi dilindeki sözcüklerin Ârâmca sözcükler ile gösterilmesiydi; Ârâmca sözcükler bir tür ideogram işlevi görüyordu. Örneğin, Pehlevi dilindeki "*Kral*" anlamına gelen "*Şah*" sözcüğü, Ârâmca "*Malka'ya*" dayanılarak *m-l-k* olarak yazılır, ama "*şah*" olarak okunurdu. Adıllar ve bağlaçlar tümü, adlar ve eylemlerin çoğu bu tür ideogramlar ile gösterildiği için Pehlevi alfabesinin okunması çok güçtür.[57]

Diğer Part kaynakları, Babil'de bulunan astrolojik tabletlerin ve

56- Bkz. İran tarihi, s. 70. Gene R. Garthwhite.

57- Bkz. Ana Britannica C.17. s. 487.

metinlerin kronoloji sıralamasını yapmak için kullanılmıştır. Yerli yazılı kaynaklar taş yazıtları, parşömenleri, papirüs belgelerini ve el yapımı çömlekleri de içermektedir. Dura-Europos'da bulunan parşömen belgeleri, Partların kamusal, vergi, askerî ve bölgesel alandaki yönetimleri hakkında bilgiler vermektedir. İlk Sâsânî Kralları'nın (MS 224- 303) yazıtlarıyla bunların Pehleviceye uyarlamaları da Part dilinin günümüze ulaşmasında önemli rol oynamıştır. Manicilerin Part dilinde ortaya koyduğu edebiyat yapıtları, özellikle de şair Mar Ammo'nun 3. yy'ın ikinci yarısında yazdığı ilahi dizileri bu dil için zengin bir kaynak oluşturur. Part yazısı Pehlevice-Ârâmice karışımlı alfabesinden türetilmiştir.[58]

Yerli ve yabancı yazılan kaynaklar olduğu gibi, yazısız kaynaklar da Part tarihinin oluşmasında büyük rol oynamıştır. Buna rağmen Part tarihçileri kayıtları korumuştur. Fakat Partlar'ın değişik bir tarih anlayışı vardı; İran'ın en eski tarihi, "*Khwaday-Namag*", son Sâsânî hükümdarı III. *Yazdegard* (MS 632–651) dönemine kadar düzenlenmemişti. Part tarihi üzerine yazılan nadir yerli kaynaklar, İran tarihinin diğer tüm periyodlarından daha azdır.

Part döneminde ozanların müzik eşliğinde ezberden şiirler okuduğu bilinmektedir. Fakat bundan geç Sâsânî dönemine kadar bahsedilmez. Aslında, sonraki yüzyıllarda yazılana kadar, bilinen bir Part edebiyatı dili yoktur. "*Vis ve Ramin*" gibi aşk hikâyeleri ve "*Keyan Hanedanı*" gibi epik eserler, çok sonradan derlenmelerine rağmen, bunlar Part dönemindeki sözlü edebiyat parçalarıydı. Part dili edebiyatının yeterince işlenmemesine rağmen, Aşkan Kralları'nın Yunanca yazılmış edebiyat eserlerini onayladıkları bilinmektedir.

DİN

Part İmparatorluğu, değişken bir politik ve kültürel yapıya sahipti. Çok çeşitli dinî inanış biçimi iktidar dönemlerinde gelişmişti. Partlar öncesi Zerdüştlük, bir din olarak Ön Asya'da yayılmasına rağmen Medya'da (modern Kürdistan) ve Bereketli Hilal'de, Horasan bölgesinden Arap yarımadasına kadar oldukça geniş bir bölgede taraf-

58- *Bkz. Ana Britannica, Mad. Part dili, 435.*

tar edinmişti. Fakat tabii olarak yavaş yavaş kendi özgün teolojik doktrinlerini kaybetmeye ve yayıldığı bölgelerin yerli inanç sistemleriyle karşılıklı bir etkileşim süreci yaşamaya başladı. Neticede bu süreç, Zerdüşt'ün öğretilerinin irtibatta bulunan geleneksel dinler ve kültürler çerçevesinde yorumlanarak Zerdüştîliğin senkretik bir dinî gelenek şeklinde ortaya çıkmasını sağladı. Bu dinlerin çoğu eski Sümer, Hurri, Hitit, İbrani, daha sonra Batı Aryan Yunan ve Doğu Aryan *Magi/-Magu/Mecusi* kültüne dayanıyordu. İran dâhil Zerdüştîler'in yaşadığı Ön Asya bölgelerin büyük ölçüde Yunan hâkimiyeti altına girmesiyle gerek Zerdüşt öncesi bölge dinî inançları gerekse İran civarındaki çeşitli dinsel gelenekler ile Helenistik inanç ve âyinler Zerdüştîliği etkilemiş, böylece Zerdüştîlik saf monoteist yapısından uzaklaşmaya ve senkretik bir yapı arzetmeye başlamıştır. Partlar döneminde Yunan kültür ve medeniyetinin etkisinde kalan İran'da Mazdaizm'in ortadan kaldırdığı Mithraizm yeniden canlanmaya ve büyük bir hızla yayılmaya başlamıştır.[59] Zerdüştlük, Selevkoslar zamanında İran'ın ve Medya'nın gerek içinde gerekse dışında varlığını sürdürdü. Hatta Ermenistan ve Kafkasya üzerinde etkiliydi, doğuda bütün Baktira ve Soğdiana bölgelerinden Himalyalara kadar uzanıyordu. İnanç üzerindeki Yunan etkisi yüzeyseldi. Aslında Helenizm fikir alanında hiçbir etkisi olmazdı. Part döneminin sikke ve heykellerindeki ustalıklar Yunanlı ustaların kullanılması ile açıklanabilir. Ermeni ve Hıristiyan kroniklerinde Medya ve Ermenistan ve Batı İran halklarının Zerdüşt olarak nitelenmesi, onların Yunan tanrılarına tapmadıklarını gösterir. MS 46-120 yılları arasında, dolayısıyla Part döneminde yaşayan Yunanlı tarihçi, biyografi ve deneme yazarı *Plutarkhos* İranlıları Zerdüştlükle özdeş kabul eder. Diğer kaynaklarda Ateş Tapınaklarından ve bunların Part Hükümdarları tarafından himaye edildiğine dair bilgiler sunmuştur.[60] Aşkânilerin Zerdüştlüğe inandıkları zaman dilimi günümüzdeki araştırmacılar tarafından tartışılmaktadır. Zerdüştiler, İran kültürünün kabul etmediği kanlı kurbanlar veriyor olabilirdi. Yine de, I. Vologeses, bir Zerdüşt rahibin kişiliğini övdüğüne ve sonradan Avesta'ya dönüşen kutsal Zerdüşt metinlerinin derlenmesine kefil

59- Bkz. *EbO'l-Meali el-Belhi, bu eserini MSl092'de Gazne'de yazmıştır.*

60- Bkz. *Oxford Dictionary of Philosophy, Plutarch.*

olduğuna dair kanıtlar bulunmaktadır. Sâsânîler ise Zerdüştlüğü devletin resmî dini olarak benimsemiştir.

Yahudi azınlığı ve erken dönem Hıristiyanlarına rağmen Partlar çok tanrılı inanışlara sahiptiler. Ülkenin batısında özellikle Medya'da yaşayan Doğu Aryan Mitanniler, Medler ve Ermeniler arasında Yunan ve İran tanrıları çoğu zaman bir tutulurdu. Örneğin Tanrılardan Zerdüştlük dininde *Ahura Mazda- Zeus'a, Hades- Angra Mainyu'ya, Afrodit-Hera Anahita'ya, Apollo,-Mithra'ya ve Hermes de- Şamaş'a* denk gelirdi. Büyük tanrıların ve tanrıçaların yanı sıra, her etnik grup ve şehrin kendine has inanış biçimleri de vardı. Part sanatı, Selevkos hükümdarlarında olduğu gibi Aşkâni Kralları'nın kendilerini tanrı olarak gördüğünü belirtir; muhtemelen bu gelenek bu dönemde çok yaygındı.

Devletin dini yapılar ile ilişkin alanlarda fazla bilgimiz yoktur. *"Parth'lar döneminde dini örgütler hakkında çok az şey bilinmektedir. Yunanlı tarihçiler Strabon ve Poseidonius'a (yaklaşık MÖ 135-50) göre, Partların konseyi (synedrion) iki grup oluşuyordu: biri (Kralın; syggenoi) akrabaları ve diğer bilge adamlar ve Magi (sophoi ve magoi) din adamları. Krallar, soyca hanedan sülalesinden krallığa yakın namzet olanlar arasından bu konsey grubu tarafından tayin edilir ve belirlenirdi. Bu konseyde yer alanlar için bu kurum devletin en üst kurumuydu.*[61]

Part tarihinin son yıllarında, Sâsânî döneminin başlarında yeni bir dini faktör ortaya yayıldı. I. Şâpûr döneminde Mani peygamber olarak ortaya çıktı. *Manişeizm* akımını kuran MÖ 216 da doğan Mani'nin MS 228/229'a kadar ilk dini ifşasını açıkladı. Manişeizm'in temeli, Zerdüştçülüğün iyilik ve kötülük ilkesine dayanır. Evrende iki ilke egemendir; iyilik ışık ve ruhtur, kötülük de karanlık ve bedendir. Evren bir iyilik-kötülük karışımıdır, insanda bundan ötürü ruhtan ve bedenden yapılmıştır. Bedenin içine hapsedilip acı çeken ruhları kurtarmak gerekir. Amaç, iyilik-kötülük savaşının üstündeki birlikte ulaşmaktır. İnsanları bu birliğe bilim götürebilir, bilimse sevgiyle kazanılır. Sevgi, kötülüğü iyilik içinde eriterek insanları birliğe ulaştıracaktır. Bu amaca varabilmek için her türlü tutkudan ve yalancılıktan sakına-

61- *Bkz. D'yakonov and Livshits, 1966, pp. 148-49, 152.*

rak yaşamak yeter. *Maniheizm*'e sempatiyle yaklaşan I. Şâpûr (MS 242–273) egemenliği bu yeni dinin İmparatorluk sınırlarında yayılmasına izin verdi. I. Şâpûr'un ölümünden sonra yerine geçen I. Hürmüz de Mani'ye yakınlık gösterdi. Mani, I. Behram'ın Krallığı döneminde Zerdüşt dini rahipleri Magilerin bir şikâyeti üzerine Mani'yi tutuklatıp, uzun işkencelerden sonra idam ettirmişdir. [62]

Mani dini Antik Çağın sonlarında, 3. ve 4. yüzyıllarda Sâsânî İmparatorluğu ve çevresinde yayılmıştır. Kral I. Şâpûr 'in bir kardeşi Mani dini'ni kabul etmiş; ancak Şâpûr'dan sonra gelen Fars Kralları Manicilerin düşmanı olmuşlardır. 4. yüzyılda Roma İmparatorluğuna kadar yayılmış olan Mani dini, etkili misyoner uygulamaları sayesinde daha da ilerleyip doğuda Çin'e ve batıda İspanya'ya kadar yayılmışdır. Mani dini en parlak dönemini doğuda Uygur hükümdarı Bögü Kağan'ın hüküm sürdüğü 762 yılında devlet dini olarak ilan etmesi ile yaşamışdır. Mani dini Çin'de 14. yüzyılda ortadan kaybolmuş, ama Çin'in Ming döneminin kuruluşunda önemli bir rol oynamışdır (Ming *aydınlık* ya da *ışık* anlamına gelir). Mani dini sonunda Avrasya da birçok dinin içine işlenmiş ve böylece başka dinlerin yeni kollarının ve tarikatlarının doğmasını sağlamıştır. Mani dini 5. yüzyılda özellikle Roma İmparatorluğunda hızla yayılan Hıristiyanlığa ciddi bir rakip olmuş, bu yüzden Romalılar bu dinin yayılmasını önlemek için çaba göstermişlerdir. Bu inanış fikirleri bakımından Zerdüştlük, Hıristiyanlık ile Part dönemindeki diğer geleneklerin bir karışımını yansıtıyordu. Bu inançlar karmaşasına rağmen, *Bivar* yeni inanışının Manateizm (tek tanrılı bir inanış) akımından, İran kosmogonisinden ve hatta Hıristiyanlıktan bile çok etkilendiğini iddia eder.

Budizmin, İran bölgesine günümüz kuzeybatı Hindistan, Afganistan ve Türkmenistan topraklarının bir kısmında MS 1-3. yüzyıllar arasında var olmuş ve Sâsânîler zamanında ortadan kaldırılmış Aryan soylu Kuşhan İmparatorluğu'ndan yayıldığına dair çok az arkeolojik kanıt vardır. Yine de, Çin kaynakları, bir Part soylusu ve Budist keşişin, Çin'deki *Luoyang*'ı bir Budist misyoner olarak ziyaret ettiği ve Budizmin ilkelerini Çinceye çevirdiği bilinir.

62- *Bkz. http://www.felsefe.gen.tr/maniseizm_nedir_ne_demektir.asp.*

KARDUKLAR/KÜRDLER
KORDUENE KRALLIĞI (MÖ 189 – 90)

MÖ 900 sonrası Doğu Aryan ve Ermeni topluluklar coğrafyası olan Hazar Denizi'ne kadar Fırat Nehri'nin doğusu, Mezopotamya'nın kuzeyi tarih boyunca, Batı Antolia'ya hükmeden devletler ile Medya'da, Persiya'da ve İran'da kurulmuş diğer devletlerarasında hâkimiyet mücadelesinin yapıldığı bir toprak parçası olmuştur. İki tarafta, bu coğrafyayı kendi doğal uzantısı içinde görmüş, stratejik açıdan vazgeçilmez bulmuş ve daima kendilerine ait saymışlardır. Tarih boyunca, iki tarafın da bölge için akıttığı kanların haddi hesabı yoktur. İşte bu coğrafya MÖ 1. Yüzyıldan itibaren Roma ve Partlar arasında savaş alanı olacaktır. Bölge halkı da bu çatışmaların seyri içinde kendi geleceğini kurmak için çırpınacaktır.

Atropatena Medyası, Arsak (Ermeni), Kordune/Karduk, Orsaenne Ârâmî Krallığı, Adiebene/Erbil, Sophene/Sofiene (Ermeni-modern Harput-Elazığ), Kapadokya ve Pontus Anzelani Krallıkları bu çatışmaların seyri içinde de doğmuşturlar diyebiliriz. Bu krallık topraklarında Aryan soylu Kürdler ve Ermeniler, Sami soylu Ârâmî ve Yahudi halkları zamanla daha net görünür kimliklere bölünürler. Bu duruma sebep yeni dini akımların da siyaseten yeni etnik birlik oluşumlarında bölgede rol oynamaya başlamasıdır.

Yunanlı yazar Ksenofon'un Anabasis kayıtlarından geçen şekli ile Karduk Kürdlerinin MÖ 401 yılındaki ehvali üzerine daha önce değindik. Burada daha çok onların MÖ 1. Yüzyıl sonrası konumu tarihsel olarak ayrıca incelenecek. Kısacada olsa Karduk bölgesi tarihini yeniden anımsatmakta fayda var. Çünkü özellikle Hıristiyanlık dinin bölgedeki faaliyetleri Doğu Aryan halkları Sami Ârâmî'lerden ayıracaktır. Bu gelişme kuzeyde Mecusiliği kısmen daha önce benimsemiş Batı Aryan Ermenilerin Hıristiyanlık dinini benimsemeleri ile birlikte MÖ I. ve 3. yüzyıllarda hızla yaşanmaya başlayacaktır. Diyebiliriz ki, Sami halklar ve Ermeni kökenli Aryanlar arasında kalan Zerdüşti inancındaki topluluklar olan: daha çok bölgenin eski *Mitannili, Hurrili, Medli, Persli, Partlı ve İskitli* kabile ve aşiretleri *Kürdleşmeye* başlar. Kürdleşmenin en yoğun yaşandığı bölge Kardukların yaşadığı bölge

olarak öne çıkar. Kardukların yaşadığı bölgeden geçen siyasi olaylar nedeni ile bu tespit ortaya çıkmıştır. Bu bölge günümüzde Kuzey Kürdistan'ın "*Botan-Garzan*" dediğimiz Batman-Şırnak-Hakkâri kentleri arasında kalan bölgedir. Bu bölgeye MÖ 5. yüz yılda Yunanlılar "*Corduene, Gorduene, Cordyene, Cardyene, Carduene, Gordyene, Gordyaea, Korduene, Korchayk, Gordian, Karduh vs.*" şeklinde telafuzu olan adlar vermişlerdir. Bu adlar, Romalıların bölgeye egemenliği ile birlikte vassal krallık adları olarak bilinmektedir. –Türkçe tarih yazımında *"Karduk, Kardukhi"* adları ile de anılırlar.

Karduklardan, ünlü Atinalı Edebi yazar ve tarihçi *Ksenefon* (MÖ 430- 355), *Anabasis* (sefer) adlı eserinde ilk defa bahseder. "*Kardukhi*" denilen siyasi zümre, eski *Urartu/Nairi* Krallığı'nın yerine kurulmuştur. Ksenefon'un dediğine göre Kardukhiler, Perslerden bağımsız yaşayan bir halktılar. Ahameniş Kralına bağlı değildiler. Van gölünün güneyindeki dağları arasında kalan bu bölge Suriye *Ârâmî* kaynaklarında "*Beth Qardu*" olarak da adlanır. Bölge, Ermeniler ve Persler arasında bir –vasal- Prenslik olarak hep anılmıştır. Karduklular geçmişte diğer yerel Aryan soylu *Kapadokya, Kommagene, Sofhene, Atropene Medyası, Adibene ve Pontus*'un krallarıyla eş zamanlıydılar. Perslerin ticaret yollarını kontrol eden Büyük İskender'in Antiochtemelli Selefkos İmparatorluğu'nun halefleri ve Part İmparatorluğu'nun arasında sınırdaydılar. Anlaşılan Selefkosların Romalılar karşısında gerileme döneminde yerel bir yönetici, MÖ 150 civarında etrafındaki Selefkos yönetimlere karşı kendi bağımsızlığını dayattı. O günkü şartlarda bölgenin, topografyasına bakıldığında bunun nasıl mümkün olabildiği pek ala anlaşılır.

MÖ 190'larda Roma'ya "*Magnasia Savaşı*"nda yenilen Selefkosların batıdaki üstünlüklerinin Roma tarafından kırılması Ön Asya'nın doğusunda birçok yeni yerel otorite yaratmış eski vasal otorite devletleri bağımsızlığa itmişti. Bu dönemde birçok bölgede yeni Aryan kültürlü beylikler oluştu. Bunların büyük bir kısmı eski Medo-Pers *Keyaniyan* soylularına dayanıyordu. Bu soylular daha çok yerel beylerdi. Nitekim en doğuda Partlar yükselişte iken, batıya doğru Atropatena Medyası, Karduk, Orsaenne Ârâmî Krallığı, Adiebene/Erbil, Arsak (Ermeni), Sophene/Sofiene (Ermeni-modern Kharpêrt/

Harputuva/Elazığ), Kapadokya ve Pontus Anzelani öne çıkan yerel güçlerin yeni krallıkları olarak şekilleniyordu. Bu beylik ya da krallıklar kadim kraliyet tarihlerine rağmen Selefkoslar döneminde çoğu doğrudan merkeze bağlı bir idari siteme kavuşmuştu. Fakat yaşanan dönemde saklı kalan potansiyel devlet olma arzularını yeniden ete kemiğe büründürme imkânını yakaladılar. Bu beceriyi gösterenlerden biri de Karduklulardı.

MÖ 5. Yüzyılın başlarında *Karduh/Kardu* bölgesinin oldukça serbest göründüğü bizzat Yunanlı yazar Ksenofon tarafından da tespit edilmişti. Aynı yerde MÖ 189-90 yılları arasında Karduh bağımsız bir bölge halindeydi. Zamanla MÖ 60 da Roma İmparatorluğu'nun egemenliğini kabul etmiş, Roma'ya dost bir Aryan bölge olmuştu. Artık *Kardu/Korduene* (Grekçe) küçük bir Kürd krallıktı.

Günümüz Ermeni tarihçilerinden *Nicholas Adontz* (*Armenia In The Period Of Justinian*, 1970) ve *Cyrıl Toumanoff* (*Studies In Christian Caucasian History*, 1963)'un görüşlerini de kısaca not etmek gerek. *Toumanoff*, *yerel "Kardukhi Hanedanlıklarından", bir "Gordyene Krallığı"ndan ve "Korduene prenslerinden*", MÖ 298 yılından sonra onbeş kalesi bulunan Korduene prensliğinde/devletinde daha sonra ki dönemlerde Roma kontrolünden söz eder.[63]

Adontz, Büyük Tigran'ın ordusundaki etnik gruplar arasında "*Gordyen*'leri" de sayar. Tarihçi *Toumanoff*, Kaarduk adının etimolojik geçmişine benzerliğinden ve ardıllığından hareket ile*"günümüz Kürdler'in atalarının "Kurti"ler olduğunu"* söyler. *"Kardukhi'lerin Kral Tigran'ın ordusunda yer alıp birçok yerleşim yerini o dönemlerde egemenliği altına almıştır."* Der. "*Bunlar Mezopotamya, Azerbaycan, Suriye ve Kapadokya'dır. Kardukhilerin orduda yer alması sayesinde ve Romalıların iç kargaşalığı sonucu bu bölgelerde atıl konumundan faydalanarak Ermeni Kral Tigran kısa bir dönem de olsa hükmettiği topraklarını genişletebilmiştir. Daha sonra ise Korduene Krallığı MÖ 55 yılında Roma İmparatorluğu'nun bir eyaleti oldu ve MS 384 yılına kadar 4. asır Roma egemenliğinde kaldı. Kürd prensler tarafından yönetilmeye devam etti. Kardu -Gorduen- halkı Hurrilerin gök tanrısı Teshup'a tapınıyordular. Corduene, Moxoene ve Zabdicene*

63- Bkz. *"Studies In Christian Caucasian History", 1963, s. 181-182.*

gibi bölgenin her üç Prensliğin Hanedanlığının tarafından Kardu olduğu kabul edilir."[64]

Modern tarihçiler de benzer bir şekilde *Kardu/Kürdleri* hakkında bilgiler sunar. Hurrilerin gökyüzü ve Fırtına tanrısı olan *Teshup/Teşup* Hitit ve Hattilerde *Taru* diye geçer, Luvi dilinde *Tarhun* (*Tarhunt, Tarhuwant, Tarhunta*) olarak bilinirdi. Eğer bilgi doğru ise Karduklular, ateşperestlik inancı döneminde hala Hurri tanrıları terk etmemiş görünürler. Yani Kürd oluşumunda kültürel melez oluşum göze çarpar. Konuya dönersek ayrıca *Adontz,* Roma–Kürd ilişkisine dair şu yorumda bulunur; *"Bölge coğrafyasının sunduğu dış saldırılara karşı başarılı ve kolayca savunma, bu küçük Krallık için yüz yıllık bir ömür sundu. Romen ordusuyla Antolia boyunca Selovkosları süpüren Roma –Kral Pompey-, Kommagene'nin Kralı ile müttefik olma yoluna gittiler. Bölgede Selevkoslara direnmiş güçlü bir müttefike ve Partlar ile olan sınırda tampon bir bölgeye gereksinim vardı. Roma ilerde de görüleceği gibi Kürdistan'da Partlara karşı bu Karduk/Kürd kökenli bölge Prensliklerinin küçük krallığını hep tanımıştır."*[65]

Yine başka bir tespit Kardukların özgürlükleri Roma için Partlara karşı Tampon bölge ihtiyacı ile oluşur. Tampon konumlanma, Roma'nın Partlara karşı kendine doğrudan kattığı Dicle'nin batısında kalan toprakların emniyeti için önemliydi. Bu nedenle Roma hem Büyük Tigran'ın Arsak hanedanlığına hem Partlara karşı önlem almalıydı. Roma bölgedeki hâkimiyetini sağlamlaştırınca tampon konumlamayı daha doğudaki *Atropane Medyası* yine Kürd kökenli eski vasal Part devletine kaydırmıştır.

KÜRD/KARDUK KORDUENE KRALLIĞI

Ermeni Kral Kralı Tigran da (MÖ 95 - MÖ 55), Ermeni oldukları kabul edilen ünlü Arsak Hanedanlığı'nın MÖ 2. yüzyıl başlarında bir üyesiydi. Genç yaşta Part Kralı II. Mithradates'in sarayına rehin olarak gönderilmişti. Bu devirde vasal devletler, gelecekte krallığına

64- *Bkz. Armenia In The Period Of Justinian, s. 318. 1970.*

65- *Bkz. Cyril Toumanoff "Studies In Christian Caucasian History," 1963.*

gelecek kişiyi vasal olduğu büyük devlete rehin bırakırdılar. Part sarayında birçok Kürd beylerinin ekseriyetle büyük oğlu bu şekilde rehin bırakılmıştır. Tigran Arsak'ın başına geçmesi mümkün hale geldiğinde, İran'ın güneybatı kesimindeki Medya'ya bitişik 70 vadiyi Partlara bırakınca özgürlüğüne kavuşmuştu.

Tigran izleyen dönemde krallığını genişletme çabasına girdi. Önce Yukarı Fırat Irmağı'nın doğusuna düşen "Ermeni" *Sophene* adlı krallığı topraklarına kattı. Pontus Kralı *VI. Mithridat* ile ittifak kurdu ve onun kızı *Kleopatra*'yla evlendi. Kapadokya'da toprak kazanmak amacıyla Pontus Kralıyla birlikte düzenlediği sefer Roma'nın müdahalesiyle MÖ 92'de başarısızlığa uğradı. Bunun üzerine doğuya dönerek Hazar Denizi'nin güneydoğusunda kalan Part topraklarına yöneldi. Part Krallığı'nda *II. Mithradet*'ın ölümünden (MÖ 87) sonra başlayan iç çekişmeler ve doğuda Horasan bölgesinde gelişen İskitlerin saldırıları Part İmparatorluğu'nda geçici bir zayıflamaya yol açmıştı. Roma İmparatorluğu da kraliyet ve siyasal sistem çatışmaları ve yeni Asya halklarının istilaları ile Avrupa'da boğuşuyordu. Antolia bir yerde batıda Pontos Kralı VI. Mithridat ile doğuda ve Mezopotamya'da damadı Tigran'a kalmıştı. Kral Tigran bu durumdan yararlanarak daha önce Partlara bıraktığı vadileri geri aldı ve Medya'nın büyük bölümünü yakıp yıktı. Bugünkü Azerbeycan topraklarında bulunan *Atropatena Medya*'sını, Yukarı Dicle Nehri kıyısında yer alan Karduk ve Adiebene/Erbil ile Ârâmi Osraenne Krallıklarını kendisine MÖ 85 de bağladı. Kapadokya'yı yağmaladı. Kuzey Mezopotamya Medyasını topraklarına kattı ve Kafkaslardaki Gürcü İberia ve Alban Krallıklarına egemenliğini kabul ettirdi. Selevkos Hanedanı'nın iç çekişmelerinden bıkan Suriye halkı MÖ 83'te kendisine başa geçme çağrısında bulundu. MÖ 78-77 yıllarında ikinci bir sefer düzenleyerek Kapadokya'yı ele geçirmeyi başardı. Suriye'deki iç karışıklıklar içinde bulunan güneye inme imkânını gördü. MÖ 83'te, bitmez tükenmez iç savaşı durdurmak amacıyla Selevkosların denetimindeki Suriye'ye girdi ve yakın bir süre sonra da kendisini Suriye Kralı ilan ederek Selevkos Devleti'nin hemen hemen sonunu getirdi. Büyük Tigran artan gücünün bir göstergesi olarak *Krallar Kralı* unvanını aldı. Amacı güneyde boşalan bölgelere daha yakın ve stratejik bir kent kurmaktı. Tıpkı atası Arsakata gibi kendi adına Ermenistan ile Mezopotamya

sınırında *Tigranocerta* adıyla yeni bir başkent kurdu.[66] Büyük Tigran'ın fetih hareketleri sonucu kazanılan toprakları kendine katma politikalarını gerçekleştirmeden uzak bir konumdaydı. Kurduğu devlet bu yetkinliğe ve tecrübeye sahip olmadığı gibi de hâkimiyetinin de geçici olduğu kısa zamanda görüldü. Kurduğu yönetimler talan ve haraça yönelik tedbirler içeriyordu. Tigran'ın fetihleri, fırsattan istifade, Roma ve Partların iç kargaşalarından ve diğer bölgelerdeki sorunlar ile meşguliyetinden fayadalanmak olarak gözüküyordu.

Karduki bölgesinin kuzey batısında MÖ 95-55 arasında hüküm süren Arsak Kralı Tigran bütün servetini topladığı yeni kurduğu *"Tigranocerta"* (Diyarbakır- Silvan) adındaki şehre harcadı. Tigranocerta'nın bulunduğu yer konusunda farklı görüşler vardır. Bu yeni başkentin modern *Silvan* kenti olması büyük olasıdır. Tigran esir olarak getirdiği Grek, Kapadokya, Klikya, Adiabene, Asur ve Korduene-Gordyeni' deki 12 kentin halkını zorla bu yeni kente yerleştirdi. Kral Tigran bu insanların yerleşim yerlerini darmadağın ederek sakinlerini zorla *Tigranocerta*'da yaşamaya mecbur etmişti. Arsak Devleti'nin adını kendi adı *"Tigran Devleti"* şeklinde yenilemişti. Fakat yine de onun devletinin adı "*Arsak* " olarak anılmaya devam etti. Çünkü bu egemenliği kısa sürdü. Anlaşılan Kral Tigran bölgenin demografik yapısı ile de uğraşmıştır. Bilindiği üzere bu bölgelerde Ermenilerin nüfus olarak daha önce bir etkinliği ya da diğer halklara baskın bir görünümü bulunmamaktaydı. Diğer halkları ilhak-kendine katma-konumunda devlet erki olarak güç sahibi ve bilgi sahibi olmadığı kısa zamanda belli olmuştu.

Asya valiliğine atanan *Romalı General Lucullus*, VI. Mithradat'a karşı savaşan Roma ordularına komuta etti. MÖ 74-73 kışında komutasındaki beş lejyonla VI. Mithradat'ı *Kyzikos*'tan (modern Bandırma Erdek) sürdü ve MÖ 72'de *Cabira*'da/Kabiria (modern Niksar'da) yenilgiye uğrattı. VI. Mithradat daha sonra Ermeni Kralı olan damadı II. Büyük Tigran'la (hükümdarlığı MÖ 94-56) ittifak kurdu. Roma baskısı altında kalan Pontus Kralı VI. Mithradat MÖ 72'de Ermenistan'a kaçtı. Bunun üzerine Lucullus'un komutası altındaki Roma orduları Ermenistan'a saldırdı. Tigran MÖ Ekim 69'da

66- *Bkz. Plutarkhos, luc. XXXI. 3-4.*

Tigranocerta'da, ardından MÖ Eylül 68'de eski başkenti *Arsakata*'da (Aras nehri kıyısında Silvana Gölü'nün batısında) yenilgiye uğrattı. Romalı General Lukulus, Tigranocerta'yi harabeye çevirdikten sonra kışı geçirmek için *Kardu*'ya/Gordyeni'ye gitti. Kral Tigran, daha önce Romalılar gelmeden *Kardu Kralı Zarbien(us'u)* da suikast düzenleterek öldürtmüştü. Bu olaya ünlü Yunanlı tarihçi *Plutarch* değinir: *"MS 1. yüzyılda, Karduk Kralı Zarbien(us'un) Ermenistan Kralı Tigran'ın baskısına karşı ittifak için Roma konsolosu Ap(pius) Claudius yoluyla Roma Generali Lucul(lusla) gizlice irtibata geçtiğini aktarmış. Fakat bu durumdan haberdar olan Tigran(es), Kürd Kral Zarbien(usu), karısını ve çocuklarını Romalılar, Ermenistan'a girmeden önce suikast düzenleterek öldürtmüş."* MÖ 74'de Roma generalliği ve konsolosluğu yapan Lucul(lus) düşüncesiz olmadığı için Kürdistan'a girdiğinde Kral Zarbien(us) onuruna cenaze törenleri düzenletmiş. Zarbien(us) için düzenlenen töreninde Kral'ın cenazesi altın, Kraliyet elbiseleri ve Tigran'dan alınan kalıntılarla süslenmiş. Lucul(lus) kendi elleriyle süslenmiş cenazeyi kralın akrabaları da yanındayken ateşe vermiş. Arkadaşlarına katılarak Zarbien(us'un) adına içerek; Zarbien(usu) can dostu ve Romalıların iyi bir müttefiki olarak anlatır. Lucul(lus), Kürd Kral Zarbien(us) anısına da masraflı büyük bir anıt yapılmasını emreder. Kürd Kral Zarbien(us'un) sarayında çok fazla altın, gümüş ve üç milyon ölçek Mısır'dan oluşan büyük hazine bulmuş. Böylece Romalı askerlere bolca mısır temin edilmiştir. Lucul(lus) kamu hazinesinden tek kuruş almadığı için de takdir edilmişti. Böylece savaşın masrafı kendiliğinden de karşılanmıştı.[67] Gerçi Plutarch'ın son iddiasını aynı eserde daha sonra farklı anlatmaktadır. Kral Zarbien'in hazinesine dokunulmamıştır.[68] Kış sonu General Lukulus tekrar Arsakların eski başkenti *Arsakata*'ya yönelmiştir. Büyük Tigran ile müttefiki Mithradates gerilla savaşı yaparak Lukulus'un ordusunu yıpratmışlar. Nitekim Arsakata'yı alamadan kışın da gelmesi sebebi ile Roma Ordusu Nusaybin'e kadar tekrar çekilmiştir. MÖ 67 de buraları ele geçiren Lukulus, Adibene Krallığı'na da yönelmiştir. Fakat Büyük

67- *Bkz. Plutarch/Hayatlar, Lucullus, Bölüm 36.*

68- *Bkz. Memnon 58. 1 Mithradates VI Eupator: Roma'nın Büyük Düşmanı Yazar: Murat Arslan.*

Tigran ve Pontos Kralı VI. Mithradat tekrar eski kraliyet topraklarına sahip oldular. Üstelik Roma vasili Kapadokya'yı da talan ettiler. Lukulus, tekrar Kardu'ya kışı geçirmek üzere gitti.

İlkbaharda ordusu ile tekrar Pontos'a yöneldi. Fakat ordudaki yaşlı emekli askerler Lukulus'un görevden alındığını bildikleri için onun emirlerine uymadılar. Lukulus, Roma senatosunca normal bir Roma vatandaşı statüsüne düşürülmüştü. MÖ 68'de Küçük Asya eyalet yönetimi Lucullus'tan birçok sebep ileri sürülerek senato tarafından alınmıştı. Bazı tarihçiler buna sebep olarak Lukulus'un bölgedeki Roma'nın aleyhine olan yerel halktan yana olduğu reformlarıydı. Bazıları da bölgedeki zenginliğin Roma ya sunulmasından kaynaklandığına dair iddiaları vardı. Diğer yandan gerçekten Lukulus inatçı ve savaşçı bir general olduğu bilinirdi. Onun bu hali korkutuyordu. Fakat Roma kayıtlarında Lukulus, düşmanlarına boyun eğdirme yerine yağmacılık yaparak hasımlarının hazinelerini boşaltarak zenginleşmeye çalışan bir talancı olarak suçlanıyordu.[69]

Lukulus'un Roma'ya geri çağrılması bir ölçüde Büyük Tigran'ı ve VI. Mithrat'ın rahatlamasını sağlamıştı. Bu arada MÖ 66 da Büyük Tigran'ın kendisiyle aynı adı taşıyan oğlu, Partların desteği ile yönetime başkaldırdı. Part Kralı *III. Pharaates*'in bir orduyla verdiği destek ile Kordune ve Aşağı Mezopotamya'nın bir kısmını fetih etmesine karşın babası karşısında tutunamayan genç prens, gerçi kayınbabası Part Kralına sığınmak istiyordu. Fakat onun *Romalı General Pompeiusa* yenildiğini duyunca ona sığınmaktan vaz geçmişti. Yeni Asya sorumlusu Roma komutanı Pompeius'a (ünlü Pompey) sığınmak zorunda kalmıştı.

Ermenistan'a Büyük Tigran'ın oğlu ile birlikte giren yeni Roma Küçük Asya Konsülü Pompeius, kendisine MÖ 66'da teslim olan Büyük Tigran'a iyi davrandı. Suriye ile güneyde ele geçirdiği öbür toprakları Roma'ya bırakması karşılığında Krallığı'nın başında kalmasına izin verdi. Tigran yaklaşık 10 yıl daha Ermenistan'ı yönetti. Ama Sophene'yi Romalılara ve Karduk/Gordyene ve Adibane'yi Partlara kaybetmişti. Daha önce fetih etmiş olduğu batıdaki bütün toprakları Romalılara yitir-

69- Bkz. Şhatzman, 1972. S.177 -Ayrıca ünlü Cicero, Gabinius'ın konuşmasına atfen Lukulus'un zenginleşmesini onun yaptırdığı görkemli villasının resmi ile sunmuştur.

mişti. Büyük bir savaşa tazminatı karşılığı olarak kendisi Roma'ya bağlı vasal krallık durumuna düşürüldü. Tigran'ın oğlu Roma'ya bağlı, Sophane (Elazığ) Krallığı'nın başına getirildi. Bundan memnun kalmadı. Fakat buradaki eski Ermeni Krallığa ait hazineyi tekrar babasına iade etmediği ve el altından Partlar ile yeniden ilişkiye geçtiği için Sophane Krallıktan düşürüldü, kendisi Roma'ya esir olarak sürgün edildi. Bölge Roma Vasalı; Kapadokya Ariobarzanes'in Krallığı'na bırakıldı. MÖ 64'de Kordune Krallığı'na (Gordyene, Karduk) yönelen Part ordusuna karşı Büyük Tigran Romallılar ve Korduneliler ile birlikte karşı koydular. Büyük Tigran'ın müttefiki Pontus Kralı VI. Mithradat Roma ile yapılan görüşmelerde anlaşamadı. Kuzeydeki topraklarından güç toplamaya çalıştı Roma'nın teslim görüşmelerine yaklaşmadı. Romalı yöneticilerin kendisine damadı Büyük Tigran'ın teslim şekli teklifini de "*onursuzluk*" olarak değerlendirmişti. Ukrayna topraklarına yakın oğlunun idaresinde olan *Kimmeria'ya* çekildi. Burada Roma ordusu doğu da iken Roma'yı Balkanlar üzerinden fetih etmeyi düşündü. Kendisine karşı isyan eden oğlu *Pharnekes* taraftarlarının baskısı sonucu MÖ 63' de intihar etmişti.

Romalılara Küçük Asya'da ki egemenliklerini doğudan Partlar tarafından gelecek olası saldırılar için Ermeni Arsak Devletini ve diğer Krallık Kordune'yı Partlara karşı bir yerde tampon devletler olarak yeniden yaratmışlardı. Böylece doğuda yerel ittifaklar Romalıların lehine idi. Kordune (Gordyene, Karduk) vasal küçük bir krallık olarak Partlara karşı uzun yıllar Sâsânîlerin yeni Krallığı'na kadar Roma'ya bağlı kaldılar. Bu dönem tarihinde Ermeniler için *Arsak*, Kürdler için *Kardu ve AtropaneMedyası* devletleri yeni siyasal yurtlar olarak şekillenmişti.

MİMARİ

Ünlü Yunanlı tarihçi, felsefeci ve coğrafyacı *Strabon* (Latince: Strabo) MS 1. yüzyılda "*Coğrafya*" adlı eserinde Kürtlerin mükemmel mimar olduklarını resmen *Kürt* kelimesini kullanarak yazmıştır. Dicle Nehri'nin bulunduğun yerlerin Kürtlere ait olduğunu söylüyor. Kordune/Gordyaei (Gordyaea) bölgesine de değinen Strabon, bu bölgeye bölge topluluklarının "*Kardukhi*" dedikleri yerin aynı yöre olduğuna işaret eder. Strabon, *Gordyaei*'ye dâhil yerleşmeleri *Sareisa,*

Satalca ve Pinaca şeklinde saymaktadır. Halkının mükemmel yapı ustası ve kuşatma makineleri yapmada uzman olduklarını belirtir. Kardukilerin/Gordyaeiler'in bu sebeple Artaxiad Hanedanlığı'nın en ünlü Kralı olan Tigran (Tigran II) tarafından hizmete alındıklarını belirtir. Gordyaea ülkesinin en büyük ve en iyi mücevher parçasının Roma Generali Pompey tarafından Tigran'a hediye olarak verildiğine işaret etmektedir.[70]

Yunanlı tarihçi *Plutarch* (Mestrius Plutarchus) MS 1. yüzyılda yaşamıştır. Plutarch, ünlü çalışması *"Parelel Yaşamlar"* (*Bioi paralleloi*) adlı eserinde "*Kordune Kralı*"nın sarayı olduğunu yazmış. Yunanlı tarihçi Plutarch MS 1. yüzyılda, Kordune Kralı Zarbien'in ailesinine ve kendisine yönelik Büyük Tigran'ın suiskastı nedeni ile onun sarayını bu bölümde konu etmiştir. Oldukça etraflı bir biçimde Romalılar ve Büyük Tigran hakkında bölgede geçen yaşanan olaylardan bahsedilmiştir. Özellikle Kral Zarbien'un sarayında çok fazla altın, gümüş ve üç milyon ölçek Mısır'dan oluşan büyük hazine bulunduğunu yazmış. Bu hazinenin akıbeti hakkında bilgiler sunmuştur. Özellikle Romalı General Lukulus'un bölgedeki askeri hareketlerde Kordune Kralı Zarbin(us)'un sarayında iki kış geçirmesi de dikkat çekicidir. Bilindiği üzere General Lukulus Roma senotosu tarafından Küçük Asya Komutanlığından alınışı bu görkemli yaşamı da gerekçelendirilerek verilmişti.

Plutarch'ın sarayın sahibini göstermesi ve tanımlaması doğrudur. Fakat bu sarayın Korduneli Doğu Aryan mimarların tarafından mı yoksa hemen hemen Küçük Asya'nın tamamında bir kast grubu gibi tarihi olarak hep var ola gelen bölgenin de mimar ve inşaat ustaları olarak bilinen etnik olarak Ermeni, Grek ya da Ârâmi ustalarca mı yapıldığı yeterince belli değildir. Bölge halkı arasında bu etnik toplulukların da yaşadığı bilinmektedir.

70- Bkz. Geography Of Strabo, 14. Kitap, s. 161-62.

SOPHENE/ ŞUPANİ DEVLETİ" (MÖ 290 - 63)

Sophene Krallığını MÖ 7-8. Yüz yıllarda Urartu Devleti'nin konfederasyonun bir parçası olarak ilk defa duyarız. Bazı kaynaklara göre Urartu Kralı Menua'nın (MÖ 810-786) bölgedeki fetihlerini anlatan *Bagin*'deki yazıtta Dersim ve Elazığ yörelerine "*Şupani*" denmektedir. Bu adın sonraları *Sophene (Sofhene*) şekli altında yaşadığını görmekteyiz. Bu bileşimi sağlayan Urartu Kralı *Argişti* (MÖ 785–763) daha sonra bölge halkını doğuda yeni kurmuş olduğu *Erubuni*'ye (modern Erivan'a) iskân etmişti. Bölgenin Hurri, Muşki, Kimmer, İskit, Med, Part ve Ermeni kabilelerin farklı zamanlarda yerleşimine girdiğine dair siyasi alan görünümleri var. Fakat genelde Doğu Aryan kültürel görünümü ile MÖ 4. Yüzyıl sonrası Kürdleşmiş olduğu gözlenmektedir. Sophane Devleti, kraliyet ailesi Mitanni soylu Aryanlardan, Ermenilere Roma döneminde geçiş yapmasına rağmen bölgenin genel baskın Doğu Aryan kültürel görünümü değişmemiştir. Yerleşik kabileleri Hurriler, Mitanniler ve Ermeniler dışında tanımlayacak veriler elimizde yoktur, Sadece Mitanni soylu topluluğun Zazalara temel oldukları tahmin edilmektedir. Bu tespitlerde hala tartışmaya açıktır. Çünkü yerelde şahıs ve yerleşim adlarına ve diğer kültürel görünümlerde demeografik benzetmeler ile bazı tespitler ileri sürülmüştür.

Sophene MÖ 600'lerde yeni oluşan Ermeni Orandits Hanedanlığının daha sonra bu hanedanlık üzerinden Medlerin, Ahamenş/-Perslerin ve Romalıların egemenliğine girmiştir. Yunanlı *Ksenofon*'da bu bölgede (MÖ 401 yılında), "*Susa*" adında bir şehirden bahsetmektedir. Bu şehir, Zazalar tarafından kurulduğu izlenimini veren "*Sophene*" Krallığı'nın merkezi olarak ileri sürülmektedir. Oysa bu Susa'nın, Ksenefon'un "*Onbinlerin*" yürüyüş rotalarına ve takvimine göre *Şirvan* veya *Peniyan* bölgeleri (Modern Siirt-Şırnak platosu) olması gerekir. "*Onbinler*" günümüzde Zazaların yaşadığı hiçbir yerden geçmediler. Yunanistan üzerinden gelirken Sardes-Tarsus-Adana-Antakya ve Suriye'de Fırat Nehri kullanılarak Babil bölgesine uğrarlar. Burada savaşırlar. Dönüşte Dicle Nehri kıyısının doğu yakasından kuzeye hareketle Karduk topraklarına girerler. Yine "*Onbinler*", Dicle boyunca Şirvan veya Peniyan platosundan Kuzeyde Çoruh Nehri'nin akış yönünün tersine batıya kıvrılıp onu takip ederek, Gümüşhane-Bayburt üzerinden

Tlıekes Dağını (Zigana Geçidini) aşar ve Trapezos'a (modern Trabzon'a) varırlar. Onbinler, burada Khalyblerin ülkesine varırlar.[71]

Sophene Krallığı (MÖ 3. yy. ile MS 1. yüzyıl arası) bölgedeki İrani hanedanlıklar, Selevkoslar ve Roma ile kuzeylerindeki Pontus Anzelani devleti arasında bir tampon devlet olarak yeniden oluşur. Sophene Kralı *Arsam* (es) (MÖ 260-228): Fırat'ın ana kollarından *Aratsani Nehri* (modern Murat Nehri) havzasında kendi adını verdiği *Arsamosata* (Arsamasat) kentinin kurucusudur. Batı kaynaklarında Sophene Krallığı olarak anılan devletin kendi sakinlerinin dilindeki adı '*Şupani*'dir. *Sophene* diğer adları ile "*Şupan, Supani*" Ermenice'de; *Tsop'k*' dur. Kelimenin Kürdçe adlandırma olduğu gözden kaçmamalıdır. Dicle ve Fırat nehirlerinin arasından kurulmuş bir krallık olmuştur. Bu bölge günümüzde Kuzey Kürdistan'ın *Dersim-Palu-Harput-Maden-Ergani* şehir topraklarını içine alan bölgesidir. Ermeni kaynaklara göre Sophane Kralı Arsames'in oğlu Xerxes (MÖ 228-212) zamanında Komaggene bölgesine de hâkim olmuştur. Sophene toprakları güney doğuda Diyarbakır'a, doğuda Bingöl'ü içine alacak şekilde genişlemiştir. Selefkos kralı III. Antiokos'un kız kardeşi ile Xerxes'in evlenmesi anlaşılan bölgede onun güçlenmesine neden olmuştur. Fakat Selefkos kralı III. Antiokos, Xerxes ile anlaşamamış, ona suikast düzenletmiş yerine oğlu *Zareh*'i (Abdissares) kral yapmıştır.

Arsak Hanedanlığı olarak da bilinen Ermeni Krallığı'nın güneybatısında olan Sophene, *Magnesia Savaşı* (MÖ 190) sonrası Selevkosların Roma karşısında gerilemesi sonucu, bir ara Magnasia Savaşı'nda yer alan Sophene vasi kralı Zareh (Zariadres) daha sonra bağımsızlığını ilan eder. Sophene Krallığı yeniden toparlanır ve yükselişe geçer. Topraklarını genişletir. Sophene Kralı olan Zariadres'in geçmişi onun Selefkoslar ile olan ilişkisi sonucu şekillenmişti. MÖ 201 yılında Selefkosların Kralı olan Büyük Antiockus, Artaxias ve Zariadres ile beraber Ermenistan ve Sophene'yi fetih eder. Antiochus, Zariadresi Sophene'ye, Artaxias'ı Ermenistan'a vasal krallar olarak atar. Büyük Antiochus'un Romalılar a karşı MÖ 201 yılında yenildigi *Magnesia Savaşı* sonrasında, Artaxias ve Zariadres bölgelerinde ayaklanır. Roma fethiyle Artaxias,

71- *Bkz. http://www.karalahana.com/karadeniz. Ksenefon, Anabasis, "Onbinlerin Dönüşü" Çeviriyi Derleyen: Figen Şahin,*

Ermenistan'ı, Zariadres de Sophene Krallığını bağımsız olarak yönetmeye başlarlar. -Zariadres, isminin Ariyaca olması nedeniyle Zaza Kürdü olduğu izlenimi vermektedir. (Zariadres (Zareh) kelimesi de Kürdçe'den kaynaklanabilir. Zar-zer- kelimesi de Kürdmanci ve Zazaca'da "Sarı" demektir.) Bölgedeki yer ve şahıs adları görünümünden Kürd Zazaların kültürel olarak baskın bir görünümü vardır. Bu kralın ölümünden sonra çocukları Sophene'yi yönettiği öngörülür. Strabo'daki *Artanes* ise, *C. Toumanoff*'a göre, Sophene kralı Zariadris (Zareh)'in oğlu *Mithrobuzanes* olup, doğru adı *Me(h)ruzan*'dır.

Büyük Tigran zamanında Sophene Krallığı'nda o sıralar anlaşılan Kral Zariadres/Zareh'in soyundan Kral Artanesi bulunuyordu. Arsak Hanedanlığının devamı olan Kral Büyük Tigran döneminde Sophene bölgesi (MÖ 95'de) onun kurmuş olduğu devletin vasalı konumuna düşer. Dönem tarihçisi ünlü *Strabo* bu duruma değinir:

"MÖ 95 yılında tahta çıkan ve 'Büyük' ünvanı taşıyan Tigran'ın ilk işi küçük Sophene Krallığını fethetmek oldu. O tarihe dek bağımsız olan Sophene de ilhak edildi ve Ermenistan'a bağlandı. Ermenice'de "Tsophk" adıyla bilinen Sophene Krallığı bugünkü Elazığ-Dersim bölgesine tekabül ediyordu. O dönemde Sophene Kralı olan Artanesi tahttan indirildi. Artanes, Zariadres'in soyundandı."[72]

Kısa bir zaman aralığından sonra Pontus Anzelani Kralı VI. Mithrdat'a ve Partlara savaş açan Romalı Pompey, Pontus savaşlarının galibi olarak çevredeki küçük krallıklardan biri olan Sophane'yi MÖ 63 de Büyük Tigran'dan alır. Kendine bağlı satraplık olarak Sophene'yi kendisi ile babasına karşı birlikte olduğu; oğul Tigran'a verir. Fakat daha sonra oğul Tigran'ın Partlar ile gizli ilişkilerde bulunması üzerine, Sophene onun yönetiminden alınarak bölge Roma'ya bağlı Kapadokya satraplığına bağlanır. Sophene Amed'e (modern Diyarbakır) bağlı satraplık iken Roma Kralı Nero (MS 54-68) Sophene'yi ayrı bir vasal krallık olarak bölgenin soylu kraliyet ailesinden olan *Sohaemus*'aye verdi. Sophene, daha sonra ise ayrı bir krallık olarak tarihi kaynaklarda gösterilmeye başlanmıştır.[73]

72- Bkz. Plutarch, Lucullus, Bölüm XXI)ve (Strabo XI. 532)

73- Bkz. Swain, Simon, Hellenism and Empire: Language, Classicism, and Power in the Grek World, Ad 50-250, Oxford University Press, 1996, p. 304.

Tarihçi büyük *Pliny*, MS 2. yüzyılda Antolia ve Mezopotamya civarlarındaki ülkeler ve eyaletlerden bahsederken birçok kere Sophene adını kullanmaktadır.[74] MÖ 58 yılından MS 117 yılına kadar Palu ve bölgesi Romalılar ile Partların egemenliği arasında el değiştirip durdu. Yine Sophene bölgesi Partlardan sonra kurulan Sâsânîler ile Romalıların arasında da MS 395 yılına kadar sürekli yeni yöneticilere sahip olmuştu. MS 395 yılında kurulan Doğu Roma İmparatorluğu ile Sâsânî Devletleri arasındaki mücadeleler arasında bölge sürekli el değiştirmiştir.[75]

SOPHENE'YE DAİR YAZILI KAYNAKLAR

Batılı kaynaklarda ismi *"Arsamosata"* (Arşamaşat) olarak geçen Sophene'nin başkenti Bizans çağında *Asmosata* olarak anılmıştır. Aynı isim, Ermenice'de *"Aşmuşat'a"* dönüşmüş, Süryaniler kente "*Arşemşat*", Kürdler "*Armuşat*", Araplar ise "*Sumaysat*" ya da "*Sumeisgat*" demişlerdir. Hala günümüz Kürdçesinde *Armuşat* adı kullanılmaktadır. Şehrin ismi bölgede yaşayan Doğu Aryan Zazaların dili Zazaca'daki adı *Şemşat*'tır. Sophene Krallığı başkenti olduğu düşünülen Bu *Arsomasata*'nın modern karşılığı olan *Şemşat*, modern Elazığ'ın Palu sınırları içerisinde, Murat Irmağı'nın güney kıyısındadır. Palu merkez bucağına bağlı *Xaraba Köyü*'nün Şupani Krallığı'nın tarihi başkenti olduğunu aynı yerdeki *Şemşat Kalesi*'nin varlığından biliyoruz. Günümüzde bu kalenin ismi '*Örencik*' olarak değiştirilmiştir.

Şemşat ismindeki şehir anlamına gelen *Şat* sözcüğü oldukça dikkat çekicidir. Şemşat ismindeki "*Şat*" sözcüğü eski dilde site ya da şehir yöneticisi anlamına gelmektedir. Şat sözcüğünün Aryanî dillerde '*Şar*', '*Şahar*', '*Şehr*' gibi çeşitleri vardır. "*Şat*" şeklinde kullanılan isim en eskisidir. MÖ 16-12. yüzyıllarda yaşamış Mitannili Aryan Kralları'nın isimlerinin sözcük hecelerinde "*Şat*" sözcüğü vardı: "*Par-Şattar, Şat-Turna, Uvasa-Şatta*" vs. Kral isimleri gibi. Yüce, Tepe, Dağ anlamına gelen *Şah* sıfatı dahi bu *Şat* kelimesinden türetilmiştir.

74- *Bkz. Pliny, Adiabene, 6.16, 6.10.*

75- *Bkz. Ernest Honigmann, Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı, Tercüme, Prof. Dr. Fikret Işıltan, s.32-35.*

Şemşat adının Kürd -Zaza dilinde *Şem* (Güneş) ve *Şat* (Şehir)'den hareketle "*Güneş-Şehir*", "*Baş-şehir*" anlamına geldiği Kürd-Zaza dilbilimcileri tarafından söylenmektedir. Yine önemli bir bağlantıyı daha kurabiliriz. Bilindiği üzere Mitannilerin baş şehrinin adı *Waşşukani* idi. Bu isim Zazaca'dır. Zazaca; *Waş*=Güzel, *Kani*=Pınar, yani bu Ariyaca kelimeyi; "Güzel pınar" şeklinde Türkçe'leştirebiliriz. Buradan hareketle eksik bir etimolojik metot da olsa Sophene ile Mitanniler arasında ortak kültürel bir köprü kurulabilir. Gerçi aynı Ariyaca kökenden gelen Zazaca ve Kurmanci dilleri bölgede bu görünümleri ortak yaşamıştır. Örnekler ve veriler yeterli olmasa da bu bilgiler dışında daha sonraki dönemlerde yaşanmış yakın dönemin tarihinde bölge tarihi verileri Kurmanci, Zaza ve Ermeni Aryan kültürünü sürekli ortak bir biçimde bölgede yaşanmış olduğunu bizlere sunmaktadır.

Amasyalı *Strabo*'nun bahsettiği Sophene bölgesindeki başkentini *"Karkathiokerta"* (Carcathiocerta) olarak göstermektedir.[76] Ayrıca IV. yüzyılda İranlılar tarafından ele geçirildiğinde buradan *Ziata Castellum* şeklinde söz edildiği, bunun da Arapça'ya *Hısnıziyâd* şeklinde geçtiği bilinmektedir. *Ziat* kelimesi ile bölgenin kadim halkı Zazaların alakası kurulabilir. Arap coğrafyacıları Harput'a *"Hısn Ziyâd Hartebirt"* denildiğini söylemektedirler. Bunların yanında ismin Ermenice aracılığıyla Urartu ve Hurri dillerine kadar gittiği ve çivi yazılı Asur tabletlerinde rastlanan *Karpata* ile buranın kastedildiği de düşünülmüştür. Bizans kaynaklarında *Xarpote* ve Frank tarihçilerinin eserlerinde *Quartapiert* şeklinde yazılan isim Osmanlı devrine ait kaynaklarda ve belgelerde *Hartabird*, daha yaygın olarak da *Harpurt* veya *Harpurd* imlâsıyla görülür; ancak 19. yüzyıldan itibaren resmî yazışmalarda halk arasındaki Harput telaffuzu benimsenmiştir.[77] Yunanlı coğrafyacı Strabo'nun tespitinden hareket ile Harput'un en eski adının "*Carcathiocerta*" olduğunu belirtirken; "*Carcath=şehir*", "*Certa=kale*" anlamlarını koyarak, *Carcat-hiocerta/Karkathiokerta* adının "*Şehir kale*" anlamına geldiğini söylemektedir. Oysa bu şehrin Harput'tan (Elazığ Harput) ayrı, modern Elazığ şehrine yakın başka bir yerde olabilir. Ayrıca bölge şehirleri tarihsel dönem itibari ile bölgede

76- *Bkz. Strabo, XI.14. 3. Nurettin Ardıçoğlu.*

77- *Bkz. Harput, M. Ali Ünal, İslam Ansk. Cilt: 16; sayfa: 233.*

birkaç yerde görülür. Modern Harput'a yakın oldukça antik kaleler var. Carcathiocerta şehrinin adı da önceleri İslam öncesi Grek kültür ile tanımlanan "*Harputuva*", Kürdlerin kullandığı *"Herpet", "Harberd"* daha sonra Harput olan "Elazığ'ın" eski adlarıyla benzerlik taşımaktadır. *"bert, pert, perd vs"* son ekli kent isimleri Urartu-Arsak ve Part dönemlerinde görüyoruz. Kadim şehir adları bu son ekleri almıştır. Eklerin hangi etnik yapı ile alakası olduğunu tespit edemiyoruz. Zaten Doğu Aryanların bölge egemenlikleri sonrası oluşan bölge isimleri bu dönem çoğu Zazaca ve Ermeniceydi. Harput (modern Elazığ) adı, Zazaca dilinde *Harberd*'den türemiştir. "*Har; sıcak, berd; taş*" (hibrid bir kelime Zazaca-Soranice) demektir. Grekler ise şehre, bu dönem "*Harputuva*" demişler. İslamiyet sonrası hariç bilinen "*Sıcak taş*" anlamına gelen *Herpet/Harberd/Harput* ismi Mitanniler öneminde verilmiş olabilir. Bu kelime Ariyaca'dır. 20. yüzyılın büyük uzmanlarından biri olan Meşhur Alman arkeolog *J. Marquart*'a göre, "*Carcathiocert*" kenti aslında "*Argatiokert*" kenti olarak düzeltilmesi gerekir. Argatiokert kentini Sophene Kralı Zariadres'in oğlu kral Argatias kurmuştur. Marquart, Kral figürünün büyük bir ihtimalle, Dicle'nin kaynağındaki Asur Kralı III. Salmanassar (Sulmanu-Asared, MÖ 858-824) figürünün aynısı olduğunu söylemektedir. Sophene bölgesinin diğer önemli kent-kalesi Eğil'i dikkate almak gerekir. Bu yer adı, Hititler zamanında Antolia'da yaşamış olan Galyalılar ismiyle *Eğil* bölgesinin eski adı olan "*Angl*" ilişkilendirilebilir. Ünlü Ermeni tarihçi Profesör C. *Toumanoff*'a göre *Angl Kalesi* (Eğil Kalesi) ve kenti MÖ 14. yüzyıla ait Hitit kayıtlarında "*Ingalawa*" adı altında görünür. Bu isim Mısır Yazıtları'nda da geçmektedir. Grek ve Romalılar Angl bölgesini "*Ingilene"* olarak bilirdi. Bu bölgenin adı "*Angel-tun"* olarak da geçmektedir. Angeltun adı, Toumanoff'a göre, bu devletin merkezi olan Angl Kalesinin adından gelmektedir. *Primary History*'de ve *M. Khorene*'de kayda geçirilmiş bulunan Ermeni tarihinde de Angl Bölgesi'nin orijini Asur Kralı *Senahrip*'e dayandırılmaktadır. Çok eski bir kale olan Angl Kalesi, Sophene olarak bilinen topraklarda, Sophene Krallığı'nın başkenti *Carcathio-Certa* ile aynı yerdeydi. *J. Marquart*'e göre bu kentin kalıntıları Dicle Nehri'nin kaynağı Eğil veya Arghana Suyu (Murat Suyu) yakınlarındadır. Zazalar ile bir tarihi bağlantı Urartu Kralı Argist'in "*Zavaidi*" tanımına dayandırılır: *"Urartu Kralı I. Argişti (MÖ 780-755), bölgede Zuen diye bir hanedanlıktan bahseder. Bazı yazılarında (kitabelerinde) ise,*

Zazalar'ı "Zavaidi" diye göstermiştir. Bu Kralın "Saski" Hanedanı ile "Zuaen"lere olan düşmanlığı ve aralarındaki mücadeleleri de anılmaya değer."[78]

Sophene, Kral Nero döneminden sonra ayrı bir krallık olarak tarihi kaynaklarda yeniden gösterilmeye başlanmıştır. Tarihçi büyük *Pliny,* MS 2. yüzyılda Antolia ve Mezopotamya cıvarlarındaki ülkeler ve eyaletlerden bahsederken birçok kere Sophene adını kullanmaktadır.[79]

Ünlü Suriyeli Arap tarihçi, etnografist ve coğrafyacı *Yakut El Hamavi* 1179-1229 yılları arasında yaşamıştır. Hamavi'nin *"Mücemü'l-Buldan"* adlı eseri coğrafya sözlüğü olup, tarihsel, biyografik ve kültürel bilgiler içermektedir. Bu çalışmasında, 12. yüzyılda Sophene'nin başkenti *Arsamosata* kentinin % 25'inin Ermeniler tarafından yerleşik olduğunu yazmış. Bu tespitten hareket ile geriye kalan bölge nüfusunun % 70-75'inin de Aryan Kürdlerden ve Zazalardan teşkil ettiği anlaşılmaktadır.

Sophene Kralları:

Sames (Kurucu-MÖ 290-260)

- Arsames I (MÖ 240)
- Charaspes (MÖ 235)
- Arsames II (MÖ 230
- Xerxes (Kserks) (MÖ 220)
- Abdissares (MÖ 210)
- Zariadres (Bağımsız MÖ 190)
- Morphilig (MÖ 190)
- Mithrobuzanes (MÖ 170)
- Artanes (MÖ 110)
- Arsaces (MÖ 70)
- Sohaemus (MÖ 63)

78- Bkz. http://olumune.wordpress.com/category/uncategorized/5000 yıllık Kürd tarihi.

79- Bkz. Pliny, Adiabene, 6.16, 6.10.

ÂRÂMÎ OSRHOENE KRALLIĞI

Urfa bölgesinde MÖ 2. Yüzyıl başlarında tanınan Ârâmî Osrhone kent Krallığı'nın kurulduğu toprakların etnik geçmişi oldukça karmaşıktır. Geçmişinde daha çok Asyatik/Kafkas, Aryan, Sami ve Doğu Aryan kabilelerin iç içe yaşadığı bu topraklarda Urfa ve Harran daha sonra buralara eklemlenen Nuseybin, İdil ve Diyarbakır şehir merkezli yeni siyasal görünümler öne çıkar.

Kuzey batı Mezopotamya'ya da yerleşen Asurlu Ârâmî kabileler bölgede aşiretler halinde yaşayıp hayvan yetiştiriciliği yapan ve yetiştirdiği bu hayvanları komşu ülkelere satarak geçimlerini sağlayan topluluklardı. Ârâmî aşiret beylerinden biri olan *Asuresaysi* bu ayrı ayrı toplulukları bir araya getirerek devletlerini kurmuşlardı. Asur'u da başkent ilan eden Asuresaysi, kendini de 'Büyük Hükümdar' ilan etmiştir.[80] Ârâmîler için ilk yeni Asur Kralları (II. Asur'dan, Tukulti-Ninurta'ya kadar (MÖ 934-884) kayıtlarında bazen orta Asur dönemindeki Selefkoslar tarafından daha önceden fethedilmiş yerlere savaş açtıklarından söz edilir. Bu da 10. Yüzyıldan 9. yüzyıla kadar süren Asur yayılmasını haklı çıkartan gerekçelerden birinin Orta Asur Kralları'nın oluşturduklan siyasetin benzeri olduğunu düşündürür. Ârâmilerin Doğu Akdeniz'de Asur medeniyetinden de faydalanıp yaratıcı yeni medeniyetlerini temsil eden devletlerini kurmuşlardı. Daha öncede bahsettiğimiz Ugarit ve Fenikeliler uygarlığı bu bakımdan azımsanamaz örneklerdi. Onlar ticarette, dilde bütün Ön Asya'da yeni uygarlığın beşikleri oldular. Nitekim modern Kürdistan'da daha çok Torosların güneyinde yerleşik yaşam kurmuş Asurlu Ârâmî yerleşimleri de benzer rollerini oynadılar.

Partlar ile Roma arasında sıkışan bölgede Urfa'ya yerleşik olan Ârâmîlerce MÖ 132'de *Abgar* sonra da *Osrhoene* olarak isimlendirilen krallık kurulmuşdur. Latin tarihçilerinden *Tasitüs ve Pelin*, Osrhoene Krallarını "*Abgar*" diye adlandırmışlardır. Ârâmî Abgarların ardılları Urfa'da, Roma Cumhuriyeti son dönemlerinde Roma'nın bölgede askeri ve politik lideri olan *Pompey*'in (MÖ 106 - MÖ 48)

80- Bkz. Louis Frederic, Medeniyetler Ansiklopedisi, Çev. Vahdet Gültekin, Doğan Kardeş Matbaası, C. I, s. 126.

MS64'te Suriye'yi Roma eyaleti yapıncaya kadar başta kalmışlardır.[81]

Ârâmîler aynı dönemde Mezopotamya'da da büyük toprak parçaları ele geçirmiş ve buralarda çeşitli krallık ve prenslikler de kurmuşlardır. Yunanlı tarihçiler bu krallara "*Phylark veya Topark*" yani *"Kent Kralı"* diyorlardı. Büyük Tigran zamanında Ermeni Krallığı yönetiminde yağmalanan, bir süre Partların denetiminde kalan Osroene Krallığı MÖ I. yüzyıl sonlarında Romalılara bağlanmıştır. Romalılar ile Partlar arasında zaman zaman el değiştiren Osroene Krallığı, MS 117'de tamamı ile Roma'nın egemenliğini kabul etmiştir. Ârâmîler birçok kez Roma'ya karşı ayaklanmışlarsa da bu ayaklanmalar bastırılmıştır. MS 163 yılında iki büyük güç olan Roma ve Parth kuvvetleri arasında Ermenistan Krallığı yüzünden çıkan anlaşmazlık sonucu, Osrhoene ve Mezopotamya Romalılar tarafından zaptedilir. Birecik yakınında başlayıp Romalılar'ın galibiyetiyle sonuçlanan zor savaşlardan sonra Urfa kuşatılır. Urfalı Ârâmîler kentteki Parth garnizonundaki Partlıları öldürerek kenti Romalılar'a teslim ederler. Bu esnada Urfa tahtında Süryani Kral *Vail bar Sahru* (saltanatı MS 163-165) bulunuyordu. Bu himaye ilerde görüleceği gibi krallığın MS 244 yılındaki yıkılışına kadar sürecektir. Asya'da Part İmparatorluğu Roma'nın bu konumundan faydalanıp yeni saldırılarda bulunmuştur. MS 163'de *Marcus Statius Priscus* Ermenistan'ı ve MS164'de *Avidius Cassius* Medya ve Mezopotamya'yı işgâl ederken Roma İmparatoru *Marcus Aurelius* (MS 161–180) ve yardımcısı *Lucius Verus,* Suriye'yi savunuyorlardı.

Sâsânîler'den *Ardeşîr* ve *I. Şâpûr*, Romalılar ile Urfa'yı anlaşmazlık konusu yapınca, İmparator *III. Gordianus*, hânedanın bir üyesini bir kez daha Kral tayin eder. MS 242-244 yılları arasında Urfa'da *XI. Abgar Ferhad* Kral idi. Roma imparatorunun öldürülmesi üzerine yerine geçen *Philippus Arabs*, Sâsânî Kralı I.Şâpûr ile anlaşmayı tercih ederek Mezopotamya'yı Sâsânîler'e terketmek üzere bir anlaşma yapar. Ancak bu tatbik edilmez ve Mezopotamya'nın yine Romalılar'ın elinde kalmış olmasına rağmen Osrhoene Krallığı kesin bir şekilde tarihe karışır. Bu arada üç yıl önce Sâsânîler'in eline geçmiş olan Harran da tekrar Romalılar'ın hâkimiyetine geçer. Son Roma vasalı Urfa kenti kralı XI.

81- Bkz.Oates Joan, Babil, Çev. Fatma Çizmeli, Arkadaş Yay. Ankara 2004., a.g.e. s. 148.

Abgar Ferhad, 244 yılında Roma'ya dönmüş ve orada ölmüştür. Kendisinin ve karısı *Hodda*'nın mezarları halen Roma'da olup tarihçiler tarafından ziyaret edilir.

Roma idaresinde Edessa/Urfa sıradan bir kent iken, Roma İmparatoru Büyük Konstantin zamanında önemi anlaşılarak eyalet haline getirilmiştir. (MS 349) Roma İmparatorluğu'nun Batı ve Doğu diye ikiye bölünmesi üzerine Urfa Doğu Roma İmparatorluğu'nun sınırları içinde kalmıştır. Bizans ve Sâsânî Devletiin yüzyıllar boyu devam eden kanlı boğuşmalarında Urfa daima ön safta yer almış ve elden ele geçmiştir. Bu olaylar şehrin yıpranmasına ve harap olmasına neden olmuştur. 376 yıl süren bu Urfa Süryâni Krallığı, çok zengîn bir inanç, geniş bir dil, sanat, edebiyat ve kültüre sahip idi. İncil, Yunan dilinden Süryâni diline ilk defa Urfa'da çevrilmiştir. Edessa kültürü, Yunan, Aryani ve Arâmi-Süryâni kültürlerinden oluşmuştur. Kentte, Yunan-Roma üslubunda bezenmiş 30 civarında renkli taban mozaiği, kent içinde ve civarında bulunmuş *Estrangela* (Doğu Süryânicesi) türü Süryânice kitabeler ve kaya mezarları hep bu döneme aittir.

KUZEY MEZOPOTAMYA'DA YERLEŞKE ADLARINDA SÜMER VE ASUR-ARAMİ BASKIN GÖRÜNÜMLER

Ant Toros Dağları'nın güneyinde kalan çöllük Mezopotamya'da yazılı tarihte kullanılan ilk coğrafi terimler ve kent adlarını birçoğu Sümerce ve Asurca'dır. Bu Sümerce ve Asurca isimlendirmeler Asur koloni ticareti döneminde Antolia içlerine yayılır. Sami Âramî toplulukları da bu geçmişin kültürel devamını sağlamıştır. Ayrıca ilk tarihi kayıtlarda Sümer ve Semitik Akad ve Asur dilinde çivi yazısı olması bir rastlantı değildir. Zamanla bölgeye Semitik Âramîlerin yerleşikliği ve hâkimiyetinin ağırlıkla öne çıkması dilde dikkat çekicidir. Bölgede MÖ 15 yüzyıl sonrası Âramî topluluklarca Âramîce'nin bölge pazarlarında pazar dili haline gelişi göze batar. Bu sonuç, önceleri göçebe olan Âramîlerin şehirlerde yerleşik duruma geçmeleri ve yaratıcı kişilikleri sonucu mesleklerinde tüccar ve inşaatçı ustalıkları vasıfları ile de alakalıdır. Bütün medeniyetler şehir merkezlidir. Onlar da bölgede artık şehirli bir kavimdirler.

Âramîler bu bölgeye gelmeden önce Kuzey batı Mezopotamya bölge halkının, Asurların kültüründen etkilendiğini göstermektedir. Âramice konuşan toplulukların Yukarı Mezopotamya'ya yerleşim veya bölgede oluşum geçmişi MÖ XVI. yy'dan sonradır. Sanki daha sonraki yüz yıllarda Asurca, Âramîceye merdiven olmuş gibidir. Âramilerin yerleştikleri şehirler, onlara tüm Mezopotamya'nın kara ticaretine egemen olma fırsatı verdi. Âramî tüccarları, Asur askerlerinin fethettiği bölgelere kolayca girip ticaret yaparlar. Bu durum Âramilerin ticaretini daha da geliştirir. Bu yeni hizmet ilişkisi ve üreticilik, kısa zamanda onları doğunun en etkili kara tüccarları ve sanaatkarları haline getirdi. Fırat ve Dicle nehirleri arasında yerleşik hayata geçen ve Asurlar ile kaynaşan Âramilerin ticari etkinliği Âramice dilinin basitliği ile birleşince, Âramice tüm yakın doğuda Asurca ile birlikte kullanılmaya başlandı. Yukarı Mezopotamya haklarının bu dönemde birbirleriyle kaynaşmalarını sağlayan ve bunların tümüyle birleşmelerine neden olan ikinci etken ise Asur ve Babil İmparatorluklarının yıkılması ile ortaya çıkan yeni durumdu. Asur ve Babil İmparatorlukları yıkıldığı zaman, yakın doğuda yaşayan tüm Sami halkının kaynaşmasını sağlayan temeller artık hazırdı. Temeli Sümerler'den kaynaklanan, Akad, Asur ve Babil'lilerin geliştirdikleri kültürel mirası Âramiler almış ve bu kültürü çok geniş bir bölgeye yaymışlardı. Bu ortak kültürel geçmişten dolayı Sami halkları birbirlerinden çok farklı olmayan uygarlıklar kurdukları gibi, kolaylıkla da kaynaşmışlardır. Sami halklarının üçüncü büyük göçünü oluşturan Âramiler de Mezopotamya'ya yayıldıklarında hem kolayca diğer Sami halklarıyla kaynaşmışlar hem de getirdikleri dil ve etkin ticaret tüm Mezopotamya halklarınca kullanılmaya başlamıştır. Âramice dili sonraki dönemlerde tüm Sami halklarının ortak dili haline gelmiştir. Aynı dönemde Âramice Yahudiler tarafından İbaranice yerine günlük konuşma ve yazı dili olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Âramca ya da Âramice, Sami (Semitik) dil ailesinin Kuzeybatı grubundan bir dil. Suriye ülkesinin eski adı olan Aram sözcüğüne izafeten adlandırılmıştır. Âramice en eski kaynaklar MÖ 2. binyıl başlarında Suriye'de bulunmuştur. Diğer yandan bölgede aynı dönemlerde yerleşik Kafkas Hurri ve Aryan kabilelerin Sümer, Asurî ve Akad isimlerini olduğu gibi kullanması da dikkate şayan bir olaydır. Bu isimlerin diller

arasındaki yandaşlığından mı, etimolojik olarak her halka yakın duran anlamlarından mı veya Asurların bölge halkına atfen taktıkları adlardan mı ileri geldiği etimolojik olarak ayrıca detaylı sorgulanmalıdır. Gerçi bölgede oluşan Kafkas Hurri ve Doğu Aryan kültürlü halkların kurduğu devletlerin Sümer, Akad, Asur ve Ârâmi dillerini resmi yazılarında ve edebiyatlarında kullandıkları gerçeği birçok buluntu ile günümüzde kanıtlanmıştır. Şehirlerde oturan bölge yöneticilerinin Sümerce, Asurîce ve Ârâmice olan bu şehir adlarını olduğu gibi korumaları da haliyle normal gözüküyor.

Asur döneminden beri Urfa, Mardin, Dıhok, Hewler/Erbil, Ravenduz, Şaklawa, Hakari, Urmiye vs. Kürdistan'ın birçok diğer şehir ve bölgesinde bugün Doğu Aryan kültürlü Kürdler ile hala bir arada ufak koloniler halinde yaşayan bu Semitik kültürlü Ârâmî topluluklar Nesturi ve Keldânî olarak bilinirler. Ârâmice'nin Urfa lehçesinden türeyen ve MS 2. yüzyıldan itibaren Süryani Alfabesi (*Estrangelo*) ile yazılan lehçesine *Süryanice* adı verilir. Millatttan sonra Efes Konsili'nden sonra bağımsız bir diofizit kilise kuran Nasturiler Hindistan ve Orta Doğu 'da yayılırlar. MS 1304 yılında Nasturilerin bazıları Katolikliği benimser ve Papa'nın otoritesini kabul ederler. Yeni kurulan bu kiliseye "*Keldânî Kilisesi*" adı verilir ve bu tarihten sonra katolikliği benimseyen Nasturiler'e *Keldânî* adı verilir. Asurîlerin, kullandıkları Ârâmice dili, MÖ 1. binyıl başlarında Babil ve Asur ülkelerini içeren Mezopotamya'da Asurîce dili yerine egemen dil olarak benimsenmiştir. Nitekim Ârâmice, MÖ 6. yüzyılda tüm yakın doğuda egemenlik kuran Pers İmparatorluğu'nun Asurca'dan sonra ikinci resmi yazışma dili olmuştur.

Ârâmice ayrıca Hz. İsa'nın da anadilidir. Bölgede yaşayan Aryan kültürlü kabilelerin bir kısmı da Ârâmice'yi özümsemiştir. Diğer yandan bölgede Hıristiyanlık bu bölgelere yayıldığında Katolikliği benimseyen ve Ârâmî Nasturi kiliselerine bağlanmış Aryan soylu Hıristiyanlar da mevcuttur. Bu nedenle Asurîce'nin ya da Ârâmîce'nin benzer diğer biçimlerindeki dili konuşan topluluklara etnik köken olarak başka bir kültürel yapıdan olmadığına dair bir genelleme ve tanımlama yapamayız.

MÖ 7. Yüz yılda Babil Devleti'nin yıkılmasından sonra Aryan-

ların ortak Devleti Mado-Pers Ahameniş (*Akamenya*) İmparatorluğu'nun Asurca'dan sonra Ârâmice'yı yönetimde resmi dil olarak kullanmaya başlaması, Ârâmice'nin Mezopotamya'da Med-Pers dilinden daha yaygın bir dil durumuna gelmesini sağladı. Ârâmice hem daha önceden bu alandaydı hem de kardeş bir Sami dili olduğu için Akadca ve Asurîce kullanan insanların onu öğrenmeleri tamamen yabancı bir Hint-Avrupa/Aryan diyalektini öğrenmelerinden çok daha kolaydı. Diğer yandan tıpkı Sümer çivi yazısı gibi Ârâmice'nin de Mado-Pers Ahameniş İmparatorluğunca resmi dili olarak benimsenmesi sonucu Mezopotamya'da yaratılan medeniyetlere dair bütün kültürel, idari, hukuki, ananevi ve devlet idaresi ile ilgili tüm bilgi ve tecrübeler bölgenin doğusunda kalan diğer Doğu Aryan halklarına da akmaya başlar. Günümüzde dahi bölgedeki tüm dillerin kullandıkları dillerdeki hukuk dili etimolojik olarak hala Ârâmiceye dayanır.

Asur ve Babil devletleri yıkıldığı zaman Yukarı Mezopotam-ya'da yaşayan halkların ortak kültürel geçmişlerine, onları birleştirecek yeni ve önemli bir faktör olan halkların ortak gelecek umudu eklenmiştir. Sami kültürlü toplumların dilde ve yazımdaki üstünlükleri toplulukların bir arada olmasında dini inanç alanında yetkin olamamıştır. Bu duruma sebep hem Sami Asurî, Ârâmi ve İbrani halkların farklı dini inançları taşımaları hem de bölgedeki Aryan kültürlü toplulukların güçlü muhazafakar dini birlikteliklerdir. Aryan topluluklar MÖ 6. yüz yılda batıdan-doğuya benzer dini inancı benisemeye başlamışlardı. Üstelik yaşanan dönemde oldukça güçlü bir inanca sahiptiler. Mithracılık ile Zerdüştlüğün iç içe olduğu ve tedricen birbirine yakın duran bu din anlayışı ister anlatımda isterse yazımda asla Aryanik kültürel kökenli dini terminalojisini terk etmemişti. Bu konumlanış İslami ve modern dönemde dahi hala bölgede aynı şekildedir. Aryanların bu inançsal konumlanışında, Zerdüşt-lüğün/Magiciliğin dini rahipleri olan Medli Mağilerin rolü azımsanamaz.

Yakın Doğu'da İsa'dan önceki son yüzyıllara gelindiğinde, Yukarı Mezopotamya'daki Asurlu; Ârâmi ve Kaldeliler ve İrani Aryani kavimleri bir birleşme ve kaynaşma yaşıyorlardı. Tarihsel olarak Sami kavimlerin bileşimi, Aryan kavimlerden öncedir. Yani Sami halklar, medeniyette Aryanlardan bir adım öndedir. Aryan halklar olan Med

sonrası Persler ile birlikte bu durum geçici olarak tersine dönecektir. Mado-Pers Ahameniş Devleti'nin Asurîce ve Ârâmiceyı resmi dil olarak kullanmalarının zorunluluğu bu devleti oluşturan Aryan halkların bölge coğrafyasındaki yeni konumlanışlarına ve bölge medeniyetinden oldukça kültürel ve edebi olarak geri kalmış olmalarına bağlayabiliriz. Kısaca bu hususta şu bilgi notunu buraya eklemekte fayda var: Ârâmice MS 7. Yüzyılda İslamiyet'in yayılması ile de bölgede yerini başka bir Sami dil olan *Arapça*'ya bırakmıştır.

Bölgedeki baskın Semitik Ârâmice görünüm daha çok bölgenin yerleşke adlarında açıkça görülür. Yerleşke adları da bölgede daha çok Aryanik olmaktan çok Sümer ve Semitik dillere aittir. Hatta bu durum özellikle dağlık alanlardaki adlarda Sümerce, Hurrice ve Aryanca çöllük ve ovalık alanlarda ki yerleşkelerde Sümerce ve Semitik görünümlüdür. Ârâmîlerin şehir krallığı kurduğu Urfa'nın eski ismi *Şemseddin Sami'*nin *"Kamusü'l Alamı'na"* göre; Sümerce dağ-tepe anlamına gelen "Ur" ya da Ârâmî Keldânîler ile bağıntısı olan "*Urel Keldânîyn*" şeklindedir. Büyük İskender'in fethinden sonra Selefkoslar bu şehri vatanlarındaki *Edessa* (Vodina) kasabasına benzeterek bu adla ve "*Akarsuları güzel*" anlamına gelen "*Kaliroe*" olarak adlandırmışlardır. Ârâmîler yaşadıkları bölgenin mimarisinde ve çoğu yerin isim babası olmasında öne çıktılar. Daha sonraki yüzyıllarda bu coğrafyada yaşamaya başlayan Sami Araplar da "*Kaliroe*" isminden esinlenerek buraya "*Ruha*" ismini vermişlerdir. Aslında Sümerce kökenli Ur adı ile Semitik *Hurri* adı üzerinden bölgenin halklarının anonim bir adı olarak *Urfa* adı şekillenmiştir. Hurri adı, Semitik İbranice dilde "*mağara*" anlamındaydı. Nitekim Urfa'nın mağaraları ünlüdür. Kısacası; telafuzda; *Ur, Hurri, Urhoy, Urhei, Orhei, Orhayi, Urhay, Ruhai, Ruhha* adları sonunda İslamiyet sonrası *Urfa* adı oluşmuştur. Urfa adının Makedonyalılar tarafından "*Edessa*" adıyla yeniden kuruluşundan, önceki Süryanice "*Urhai/Orhai*" veya Arapça "*Er-Ruha*"'nın Latinleştirilmiş biçimi olduğu sanılmaktadır. Anlaşılan bölgeye yerleşik olan halklar kendi dil ve telafuzlarında kendi dillerinde kullandıkları ya ses fonetiğine veya yakın bir kelimeye meyletmişlerdi. İslam döneminde *Diyarı Mudar* olarak da adlandırılan bölgedeki Urfa'ya, Osrhoene Krallığı döneminde verilen "*Osrhoene*" adının, Urfa şehrinin Makedonyalılar tarafından "*Edessa*" adıyla yeniden

kuruluşundan, önceki Süryanice "*Urhai/Orhai*" veya Nemrut'un diğer bir adı olan ve *'Sulak yerde bulunan'* anlamına gelen "*Hewya oğlu Urhai*" den türetilmiştir.[82*]

Benzer evrimi geçirmiş şehir adları vardır. Örneğin Diyarbakır'ın eski adı *Amed* ismi de Sami Ârâmilere aittir. *Diyarbakır* adının, Süryanice "beşik" anlamına gelen *Amit*'ten ve El Cezire'nin en uzak yeri demek olan "*Omed*" ten geldiği söylenir. Omed'i, "*Omid*" olarak telaffuz edenler de olmuştur. Asur hükümdarı Adad-Nirayi'ye ait bir kılıç kabzasında şehrin adı "*Amidi*" ya da "*Amedi*" olarak geçmektedir. Bazı tarihçi ve yazarlar Amid'in adının, manası "Kurtulmuş" olan Süryanice "*Amido*" kelimesinden geldiği konusunda birleşmişlerdir. Roma ve Bizans kaynaklarında şehrin adı "*Amid, O'mid, Emit, Amide*" şeklinde adlandırıldığı görülmektedir. Daha çok şehir merkezinde İslamiyet sonrası görülen Kürdler burayı daima "*Urfa*" adı ile anmışlardır. İranî halkların *Amid*'e "*Hamid*" şeklinde telafuz ettiği ileri sürülmüştür.[83]

Yine bugünkü *Harran* adı, Sümercedeki *Harranu*'dan gelmektedir. Bu kelimenin Sümerce dilindeki anlamı ise 'yol'dur. Aynı şekilde Harranu; günümüz Kürdçe anlamı "*üstü sıcak yeni yol*" manasındadır. Bu adlandırma, eski çağda buradan geçen ticari ve askeri yollardan kaynaklanmıştır. Etimolojik olarak Sami kökenli olan Asur ve Ârâmi dilleri eski Sümerce ile belli bir ortaklığı taşıyordu. Bölge dilindeki birçok kelimede ortak cins karakterli idi. Tıpkı Dicle Nehri'nin adında olduğu gibi vardı.[84] Bir başka örnek Tur-Abdin (Midyat ve civarı) bölgesi hakkındaki ilk tarihi bilgiler ve coğrafi terimler Asurların MÖ

82- "Ruha" adının Samice "Er-Ruha"nın Latinleştirilmiş biçimi olduğu sanılmaktadır. "Osrhoene adı, telafuzda Orhoe veya Orhai'ye zamanla ve Ruha adına dönüşmüştür. Ruha'nın Urfa adına dönüştünü ise 1872 Meşrutiyet'e kadar Osmanlı döneminde Ruha şeklinde kullanılmış adın, "Daha sonra muhtemelen şifahî Türkçe söylenişi kabul görerek Urfa'ya dönmüştür." - Ayrıca Bkz. İslam Ansk. Şanlıurfa - Ahmet Nezihi Turan, cilt: 38; sayfa: 337.

83- Arap egemenliği sırasında "diyar" ve Bekr " isimleri ile "Diyâr-i Bekr" olarak kayıtlara geçmiştir. Diyarbakır surlarının taşlarının siyah olmasından dolayı Türklerce "Kara Amid" diye adlandırılan şehir, "Diyar-ı bekr" daha sonraları "Diyarbekir"; Osmanlı'nın son yıllarına kadar daha çok bir bölge adı olarak kullanılmıştır.

84- Bkz. a.g.e. Dicle maddesi- bu kitap.

XV. yüzyıldaki genişlemesinden sonraya dayanmaktadır. Asur Krallarından I. Adat Ninari ve oğlu I. Salamsar'dan kalma kitabelerde "*Kaşiari Dağları*" diye sözü edilen bölgenin Mardin-Midyat yani Tur-Abdin çevresi olduğu bilinmektedir. Bugünkü Cizre ilçesinin 20 km. kuzey batısındaki örenler bir zamanlar Asur hükümdarları için başkentlik yapmış büyük bir kente aittir. Nisibis/Nusaybin'in 15 km kuzeydoğusunda bulunan Merdis (Süryanice Marin) örneklerindeki kaya ve mağara ağızlarındaki çivi yazısı (Asurca) ve Strangeli' de (Doğu Süryanice) yazılar ile çeşitli kabartma ve resimlerin yan yana bulunması tesadüf değildir. Yine bu bölgede bulunan Hassana (Kösreli) köyünün de Hz. İsa'dan önceki döneme dayanan bir yerleşim bölgesi olarak tarihselliği Asurlara kadar uzanmaktadır. Bölgedeki *Nisibis, Omif (Amid, "Amedu, Süryanice: Amidâ=Sutunlu" modern Diyarbakır)* vb. gibi kent adlarının karşılıklarıdır.

Yani Ârâmî halkına da yurd olmuş günümüz Kürdistan'ındaki özellikle Torosların güney cephesindeki yerleşim adlarında bu Ârâmi kültürel geçmiş hala kullanılan yerleşim adlarında görülür. Bu ortak isim verme kültürünü tamamlayan öğeler, şehir ve kır yaşamında bahçe, mutfak, giyim ve kuşam, adet ve geleneklerdeki ortak kültürel yaşamda görülür. Ârâmî kültürü Kürd kültürü ile belli bir etkileşim içinde bu güne kadar bölgede yaşamıştır.

HIRİSTİYANLIĞIN MEZOPOTAMYA'DA ÂRÂMİLERCE YAYILIŞI

Mezopotamya'da Hıristiyanlık dinini kabul eden ve bu dini bölgeye yayan Ârâmîler kendilerine "Süryani" ismini vermişlerdir. Bu terim, Asurî, Ârâmî, Keldânî vb. etnik yapılara mensup olanların, yani mesajla birlikte kendilerini ifade ettikleri dini bir terim olarak ortaya çıkar. Süryanilerin tarihine baktığımızda karşımıza iki dönem çıkmaktadır: Putperest Süryaniler ve Hıristiyan Süryaniler. Süryaniler, Mesih İsa'dan önce putperest bir yaşam sürmekteydiler. Sümer-Akad- Asur medeniyeti temelleri üzerinde gelişen Asur-Ârâmî medeniyeti bölgenin dini temelleri üzerinde bölgedeki halklardan etkilenerek gelişmişti. Hıristiyanlığın doğduğu coğrafya da Sami İbranileri Yahudilik dini

dışında Antolia'da ve Kuzey Batı Mezopotamya'da birbiriyle ilişkili başlıca dört kültürel model mevcuttu. Grek, Roma, Helenistik ve Pagan (politeist = çok tanrılı) kültürleri olarak adlandırılabilecek bu kültürler Hıristiyanlığın yayıldığı coğrafyada yaşıyordu. Bölgede şehirli bir medeniyet kurmuş olan Grek kültürünün temel hâkimiyeti felsefe alanında kendini göstermiştir. Milâttan Önce 1. yüzyıldan itibaren Yeni Eflâtuncu felsefenin çatısı altında birleşmiş olan *Aristocu, Stoacı, Epikurosçu* ve diğer düşünceler bütün Grek hayatını etkisi altında tutuyordu. İleride bazı Hıristiyan doktrinlerinin formüle edilmesinde bu felsefelerin büyük katkısı olmuştur. Bölgede egemen olan Politeist (çok tanrılı din) din putperestlikti. Yahudilik'e de bölgede sır dinler olarak görülen az sayıda taraftarı olan din olarak rastlamak mümkündü. Yahudiler Romalılardan gördükleri baskılardan ötürü bir kurtarıcı (Mesih) beklentisi içindeydiler. Gitikleri her yerde bu mesajlarını yayıyordular. Diğer yandan Kuzeydoğu Mezopotamya'da ve daha yukarıda Amasya kadar uzanan Karadeniz hattında, Murat Suyu hatında Mitanni, Ermeni topluluklar daha çok kırsal alanlara yerleşen Mithracı-Ateşperest Doğu Aryan topluluklar ile batıdan doğuya doğru çok karmaşık bir Zerdüşti inanç görünümleri sunuyorlardı. Özellikle Yahudilerin ve bölgeye gittikçe ağırlığını yansıtan Zerdüşt Aryan topluluklar dini olarak petperestlik yerine bir tevhit inancını yayıyordular. Fakat Putperestliğin bölgedeki siyasi temsilcisi yeni egemen güç olarak Romalılar görünüyordular. Onlar da bölgenin yenileri sayılırdı. Romalı idareciler, imparatoru tanrılaştıran evrensel bir din kurmak istemişlerse de hiçbir zaman başarılı olamamışlardı. Fakat diğer dinlere karşı daima hoşgörülü davranmışlardı. Üstelik din kültürleri bölgenin putperest dini kültürü olan Mithracılıktan etkilenmeye başlamıştı.

Hıristiyanlık öncesi MÖ 4 ile MS 7. yüzyıl tarihlerinde bütün Mezopotamya Sami halkı Ârâmiler ay, güneş, yıldız ve gezegenlere tapıyorlar; bundan başka kendilerinin çıkarmış oldukları birçok şeye tanrılık isnad ederek tapınıyorlardı. Bu inanç -Ay Tanrısı *Sin* inancı- Kuzey batı Mezopotamya bölgesinde de hâkim idi. Bu döneme ait inanç motiflerini ve yazılarının Urfa'nın 65 km. güneydoğusundaki antik *Soğmatar* kentinde görebilmek mümkündür. *"Urfa Ârâmîleri Hıristiyanlık öncesi Kenan, Babil ve Asur tanrılarına tapmakla birlikte kendi tanrı ve tanrıçaları da vardı. En önemli tanrıları, Hurrilerin Fırtına Tanrısı Teşub ile*

özdeş sayılan Hadad ya da Ramman, en önemli tanrıçaları ise Fenikeli Astarte ve Anat karşılık düşen iki tanrıçanın birleştiği Atargatis (Atar'ate) idi."[85]

İsa'nın gelişiyle Hıristiyanlık, Kudüs'ten Antakya'ya oradan da Mezopotamya'ya doğru hızla yayılmıştır. Filistinli Îsâ bir Yahudi olarak doğmuş, Yahudi geleneklerine göre büyümüş ve mesîhliğini ileri sürüp Yahudi inançlarına hakaret ettiği gerekçesiyle Romalı ve Yahudi işbirlikçilerce öldürülmüştür. Bölgede Hıristiyanlık ilk kez, İsa'nın havarilerinin MS 37 yılında Antakya'ya gelmeleri ile başladı. Bu kişiler, ilk kez Antakya'da "Hıristiyan" adını aldılar. Hıristiyanlık için çok önemli olacak iki kişi burada doğmuştur: *Havari Luka* Antakya'da ve *Havari Pavlus* Tarsus'ta. Hz. İsa'dan sonra Hıristiyanlık, bu havariler tarafından yayılmıştır. Onlar, özellikle Orta Doğu, Kudüs, Antakya ve Urfa gibi tevhid inancının hâkim olduğu bölgelerde tebliğ yapmışlardır. Hıristiyan-lığın Urfa ve Mezopotamya'da yayıldığı dönemlerde, bu bölgede yaşayan Ârâmîler, bu yeni dini öğretiyi benimsemişler ve böylece onlar için artık yeni bir dönem başlamıştır. Ârâmîler, MS 37 yılında seçtiği Hıristiyanlıkla birlikte kilise etrafında kurumsal bir kimlik kazanmışlardır. *"Ârâmîlerin son bakiyesi olan ve Urfa Krallığını yöneten Abgarlar sülalesinden V. Abgar Ukoma döneminde, Hıristiyanlık ile Putperest Ârâmîler karşı karşıya gelir. Bu konuda tüm Süryani kaynaklar hemfikirdir."*[86]

Ârâmîlerin de yerleşim yerlerinden olan bölgenin ikinci derecede önemli şehri olan Diyarbakır, tarihin eski devirlerinden beri bölgede önemli bir kültür ve medeniyet merkezi olagelmiştir. Mezopotamya, Suriye ve Antolia'nın kavşak noktasında bulunan şehir ve çevresi, Asurlar, Medler ve İskitler gibi önemli İmparatorluklar ve medeniyetler zamanında bazen merkez bazen de hatırı sayılır bir kavşak noktası olarak ehemmiyet arzetmiştir. *"Daha sonra Persler ve Büyük İskender dönemlerini yaşayan Diyarbakır (Amid), MÖ 69'da Romalıların idaresi altına girmiş, İslâm fethine kadar sık sık Bizanslarla Sasanîler arasında el değiştirmiştir. Uzun ve sağlam surlarıyla müstahkem bir şehir olan Diyarbakır'a Hıristiyanlığın miladi birinci asır ortasında Urfa'ya yayıl-*

85- Bkz. Ana Britannica 231, c-2.

86- Bkz. Süryaniler, Mehmet Şimşek, s.32. Abul Faraç Tarihi, C.I. TTK Yay. Ank. 1999, s.120.

masından sonra Hz. İsa (a.s)'ın 70 öğrencisinden biri olan Aday/Adday öncülüğünde ulaşmıştır."[87] Bölgeye Hıristiyanlığın gelişi, Urfa/Edessa Kralı *V. Abgar Ukkama* (Kara)'nın Hz. İsa'nın imanına ve Hıristiyanlığına geçmesi sonucu Urfa'da gelişmiştir. O çağın Osroane Kralı Abgar Ukomo'nun (*Kara Abgar*) dünyada ve bölgede Hıristiyanlığı resmi din olarak kabul eden ilk krallardan olduğu, Hz. İsa ile mektuplaştığı ve Hz. İsa'yı dinini yaymak üzere Urfa'ya davet ettiği bilinmektedir. Kral Abgar ile İsa Mesih'in birbileri ile mektuplaştıklarına dair de bir rivayet bulunmaktadır. Buna göre Kral Abgar, Hz. İsa'yı daha rahat yaşayabileceği kendi krallığı'na davet etmiş ve ondan yakalandığı cüzam hastalığını iyileştirmesini istemiştir. İsa'nın da bu mektuba yanıt veren bir mektup kaleme aldığı ileri sürülmektedir. Bu davet üzerine Hz. İsa yüzünü sildiği mendile çıkan mucizevî resmini ve Urfa'yı kutsadığına dair bir mektubunu Abgar Ukomo'ya göndermiştir. Hz. İsa'ya ait bu mendil nedeni ile Urfa'ya Hıristiyanlarca bugün bile "*Kutsal Şehir*" denilmektedir. Ermeni tarihçi *Kurkjian* bu olayı, V. Abgar'ın Hıristiyan olmasını: *"Urfa'nın, Oushama olarak bilinen hükümdar V. Abgar'ın kronik bir hastalıktan mustarip olduğu ve yerine havari Thaddeus, Abgar'ı ziyaret ederek onu tedavi etti ve vaftiz etti."* diye anlatmaktadır.[88]

Hz. İsa, Edessa Kralı V. Abgar Ukkama'ya gönderdiği mektupta şöyle demiştir: *"Ne mutlu sana Abgar ve Edessa adındaki kentine! Ne mutlu beni görmeden bana inanmış olan sana! Çünkü sana devamlı sağlıklılık bahşedilecektir. Senin yanına gelmem hususunda bana yazdıklarına gelince; bilesin ki, görevlendirilmiş olduğum herşeyi burada tamamlamak ve bu işi bitirdikten sonra beni göndermiş olana, Baba'ya dönmem gereklidir. Sana ızdıraplarını (hastalıklarını) iyileştirmek; sana ve seninle beraber olanlara ebedi yaşam ve barış bahşetmek, ayrıca senin kentine dünyanın sonuna kadar düşmanlar tarafından boyun eğdirilmemeyi sağlamak üzere havarilerimden birisini, Thomas da denilen Adday'ı göndereceğim. Amin. Efendimiz Christo'nun mektubu."*[89] Bu mektubun Yunancası Urfa'da antik

87- Bkz. Mâr Fileksinos Henna Dolapönü, "Hıristiyanlığın Amid (Diyarbekir)'e Yayılışı", Kara-Amid, İstanbul 1960, s. 347.

88- Bkz. V. M. Kurkjian A History of Armenia, Armenian General Benevolent Union of America, 1958. 1958, s. 114.

89- Bkz. V. M. Kurkjian A History of Armenia, Indo-European, pp. 115. Publishing, 2008.

çağdan kalma bir mağaranın girişi üzerine kazınmıştır. Mağara ve mektuptan herhangi bir kalıntı maalesef günümüze ulaşmamıştır. Edessa Kralı V. Abgar, Hz. İsa'nın portresi gözüken kutsal mendil (Hagion Mandylion) sayesinde sağlığına kavuşmuş ve daha sonra bu mendili bir tahtaya gerdirerek kentin giriş kapısında bir niş içine koydurmuştur. Bu kutsal mendil, yüzyıllarca Hıristiyan sanatında, Ortaçağ'ın Bizans-İslâm ilişkilerinde önemli ve büyük bir rol oynamıştır. Ayrıca bu mektubun nüshaları çoğaltılarak muska şeklinde buraya gelen ziyaretçilere verilmiştir. Bu mektuplaşmadan sonra İsa'nın havarilerinden Havari Tateos'un (diğer adı; Addadi/Aday) MS 38'de Mezopotamya'ya geldiği ve Urfa'ya uğradığı, Abgar'ı yakalandığı hastalıktan kurtardığı ve Kralı vaftiz ederek Hıristiyanlaştırdığı rivayet edilmektedir. Hıristiyanlar'ın vaftiz geleneğini Zerdüştiler'den aldığını biliyoruz.[90] Aday, öğrencileri olan Agay (Aggagi) ve Mara'yı yanına alarak, Kuzey Mezopotamya'ya geçer. Kaynaklar Aday'ın bu misyonerlik gezilerinin sonucunda Amid (Diyarbakır), Nusaybin, İdil, Erbil (Hewler), Keşker, Ahvaz ve civarını dolaştıkları ve buralarda Hıristiyanlığı yaydıkları bilinir.[91] İsa'nın Abgar'ın davetine karşılık verip Urfa (Ur-Hai) Krallığı'na gelmediği açıktır, ancak O'nun yüzünü sildiği bir mendilin Kral Abgar'a ulaştırıldığı ve bunun kutsal bir hazine gibi korunduğu da ileri sürülmektedir. Anlaşılan Kralın iyileşmesi neticesinde Kralın emri ile Putperestlik dini terk edilmiş, Hıristiyanlık ilk defa Yahudi toplulukların dışında bölgenin Ârâmî halkınca benimsenmiştir. Nitekim Kral Abgar, İsa *Çar-mıh*'a (Kürdçe; dört çivi demektir.) gerilmeden önce onun mesih olduğunu kabul etmiş ve Hıristiyanlığın Edessa ve civarında yayılması için çaba göstermiştir.

Daha önceleri putperest çizginin hâkim olduğu sanat ve edebiyatın yerini, Hz. İsa'nın Kral V. Abgar'a gönderdiği mektupla Hıristiyanlıktan beslenen sanat eserleri almıştır. Özellikle Kral V. Abgar'a gönderilen mektup ve Hz. İsa'nın yüzünün çıktığı Kutsal Mendil (Hagion Mandylion), Hıristiyan sanatında yüzyıllarca etkisini sürdürmüştür. Süryâni Edebiyatı'nın beşiği olan Urfa, Hıristiyan inancının temellerinin oluşmasında oldukça önemli bir yere sahiptir. Zira Hz. İsa arkasında yazılı bir eser bırakmadığı için onun takipçileri bu boşluğu doldurmak için dini eserler yazmışlardır. "*Kilise Edebiyatı*"nın bu koşullarda geliş-

90- *Bkz. ayrıca Black-Rowley;1982, Cumont; 1902 vs.*

tiği kabul edilir. Bu dönemde Urfa'da doğup gelişen edebiyat, daha çok kilise etkisindeki bir edebiyattır. Burada şöhret bulmuş şair ve sanatçılara baktığımızda bunların, daha çok din adamlarından çıktığını görürüz. Bölgedeki Ârâmî Hıristiyan toplulukları hem Süryânî kaynaklarında hem Süryânîler'le ilgili modern araştırmalarda sıkça geçen *Süryânî, Yakūbî, Süryânî Kadîm ve Monofizit* kavramları genellikle birbirinin yerine kullanılmaktadır. Süryânî kelimesinin ilk defa ne zaman ortaya çıktığı kesin şekilde bilinmemektedir. *Mor Dionyesius Ya'kūb b. Suleybî, Mor Mihayel Rabo* ve anonim *Süryânî vekāyi'nâmesine* göre bu kelime bir kral ismi olan *Suros*'a dayanmaktadır. Bazı iddialara göre Lübnan'ın Sûr şehrinden veya "*bölgeye hâkim olan Asurlar'ın ülkesi*" anlamında Yunanlılar'ın bu coğrafyaya verdikleri *Surya* adından gelmektedir. Bazı Süryânî kaynakları ise Ârâmîler'den bir kısmının Milâdî 1. yüzyılda Hıristiyanlığı kabul ettiğini, bunların kendilerini pagan ırktaşlarından ayırt etmek için "*Süryoye*" lakabını kullandıklarını ve Süryân isminin bundan geldiğini ileri sürmektedir. 5. yüzyıldan itibaren Süryânî ismi İsâ Mesîh'te tek tabiat bulunduğuna inanan (monofizit) Hıristiyanları yani bir mezhebi ifade etmek için kullanılmıştır. Bunlar kendileriyle aynı etnik kökenden gelen, ancak *Nestorius*'un görüşlerini kabul ederek İsâ Mesîh'te iki tabiat olduğuna inanan dindaşlarını da "*Nestûrî*" diye tanımlamış, Katolikliği benimseyip Roma'ya bağlanan Nestûrîler ise Keldânî olarak adlandırılmıştır. Bu dönemde Süryânî ismi Batı'daki monofizit kelimesinin karşılığında kullanılmıştır. MS 1782 yılına gelindiğinde bir ihtilâf neticesinde *Mihael Carve'*nin liderliğindeki grup Roma Katolik kilisesine bağlanınca geleneksel Antakya kilisesine mensup Süryânîler, bu Katolik Süryânîler'den kendilerini ayırmak için Süryânî Kadîm ismini kullanmaya başlamışlardır.[92]

Yaşanan dönemde bölgenin diğer sakinleri Arsak/Ermeni Aryanları dışında Doğu Aryanların bu dine dâhil olduklarına dair bir belirti yoktur. Daha sonraki yüzyıllarda özellikle Murat Nehri, Dersim ve Dicle Nehri'nin kuzeyinde daha çok Süryaniler ve Ermeniler ile birlikte yaşayan diğer Aryan; Part kökenli Zerdüşt dininde olan toplulukların küçük bir kısmının bazı bölgelerde Hıristiyan dinine geçtikleri

91- *Bkz. Süryaniler, Mehmet Şimşek, s.124.*

92- *Bkz.İslam Ansk. Cilt: 38, sayfa: 175-178, Süryânîler, yıl: 2010.*

kabul edilir. Doğu Aryanların İran'da ve Kuzeybatı Mezopotamya'da ki yaşamları göçebelik üzerine kuruluydu. Yukarı Fırat ve Dicle havzasında olan Doğu Aryan toplulukların inanışları genel olarak doğa güçlerine dayanıyordu ve Mithraizm ön plandaydı. Mithraizm ateşe ve güneşe tapma esasına dayanır. Doğudaki İran coğrafyası Aryanları ise Zerdüşti inancındaydılar. Ayrıca yerleşik ve göçebe topluluklarda dini görünüm farklılık arz ediyordu. Göçebelerin yerleşik hayata geçişlerinde yerelde dini örgütlülük daha kolay sağlanıyordu. Bu durumu İranlı ünlü düşünür, *Şeriati* şöyle açıklar; *"Göçebe olmaları nedeniyle bu topluluklarda kurban verme geleneği vardı. Fakat yerleşik hayata geçmeyle birlikte ürün yetiştirmeye başlanmaları ve hayatı idame ettirme zorunluluğu nedeniyle kurban verme geleneği masraflı bir hale geldi, yani yerleşik hayata geçme dini yapıda değişikliğe neden oldu. Yeni bir dinin ve ideolojinin doğması öncelikle mülkiyetin doğmasına, sonrasında medeniyetin doğmasına bağlıdır. Medeniyet oluştuğu zaman yeni ihtiyaçlar ve sorunlar ortaya çıkacaktır ve bunlara yeni çareler aranacaktır"*[93] Aryan topluluklarda Zerdüştlüğün doğması böyle bir ihtiyacın oluşmasından kaynaklanmıştı. Nitekim onlar aynı zamanda bu dinin doğrudan temsilcileriydiler.

Antolia'ya gelip daha çok Van'ın kuzeyinde ve Sevan Gölü'nün güneyine yerleşmiş olan ve burada Mecusiliği benimsemiş olan Arsak Hanedanları'nın (Ermenilerin) Hıristiyanlığı tanımaları MS 50'lerde, Urfa hükümdarı V. Abgar çağına rastlamaktadır. *Havari Thaddeus ve Havari Bartholomeus*, *Arşaguni* (Ermeni) topraklarına gelerek Hıristiyanlığı yaymışlardır. Thaddeus, *Van* gölü çevresi, Bartholomeus ise, *Arevban*'da, Arşagunik eyaletinde misyonerlik yapmışlardır.[94] Khorenatsi Bartholomeus'un Aras ve Akhuryan su kavşağında öldürüldüğünü yazmaktadır.[95] MS 200'e doğru Tertullianus Arşaguni'de Hıristiyan merkezlerinin var olduğunu ileri sürer.[96] Hıristiyanlık dininin Arsaklılar'ın arasına girmesi (MS 301) Pagan ve Mazdacılık inancından onları yavaş yavaş uzaklaştırdı.[97] Part hükümdarları, Hıristiyan

---

93- Bkz. A. Şeriati II, "Dinler Tarihi II", Çev. Ejder Okumuş, Fecr Yayınları, 1. Baskı, Ankara.2010, s. 192.

94- Bkz. Grousset, "Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, çev. H. D. AndreAsyan, İstanbul, 2005, s. 118.

dinin Arsaklıların (Ermeniler) arasında yayılmasından rahatsız oldu.[98] Bölgedeki Doğu Aryan halklarının Hıristiyanlık dininden uzak kalmaları Ateşperestî –Mazdacı dini inancına olan bağımlılıkları ile açıklanabilir. Çünkü Doğu Aryan kabileler hem bu dinin otokton halkı hem de bu dini diğer halklara taşımada daima temel aracılarıydılar. Bilindiği üzere bu dinin temsilini hem kendi halkları içinde hem bu dine inanan bölge halklarına Aryan Med soylu Magiler temsil etmişti. Magiler hala orijin Avesta Ariyacası ile anlatılan bu dini, Aryanca konuşan halklara yaymada mükelleftiler. Nitekim Ateşperesti-Mazdaist dininin dilinin de Ariyaca oluşu Mecusi Doğu Aryanlara diğer yabancı dinler karşısında üstünlük ve belirli bir avantaj sağlıyordu. Bu dinin Hıristiyanlık karşısında zayıf kaldığı yerler Ârâmîlerin ve Ermeni toplulukların Medya'nın kuzeybatısında kalan bölgelerdeki şehirlerdi. Daha sonra özellikle Roma İmparatorluğu'nun denetiminde kalan bölgelerdi. Hıristiyanlığın Kapodakya'da hızla yayılması Putperestlik, Ateşperesti-Mazdeist inançları zamanla Partların denetiminde kalan Fırat'ın doğusuna Medya toprakları ile sınırladı. Fırat'ın batısında Malatya, Adıyaman bölgesinde bir kısım Kürd unsurların Hıristiyan olduğu gözden kaçmaz. Çünkü yöredeki birçok isimde Kürd-Hıristiyan ortak kültürel görünüm görülür. *"Dêr Mesih", "Çarmıx (Çırmıxtı)", "Çar mu zu"* vs. adlarında olduğu gibi.

Arsaklı hanedanların Hıristiyanlığı kabulü ile bugünkü Ermenistan ve Gürcistan topraklarına ve Karadeniz kıyılarına bu dinin hızla yayıldığı da görülür. Sonuçta bölge Doğu Aryanlarının etnik kimliğini eski dini inançlar yeniden biçimlendirir. Artık Hıristiyan; Ermeni, Gürcü, Laz, Rum Hıristiyan kavimleri ile Ateşperest-Mazdaist Doğu Aryan ayrımı hayatın her alanına sirayet eder. Partların son dönemlerine rastlayan MS 3. yüzyılı bölgede bu dini ayrışmanın en yoğun yaşandığı dönemdir. Part sonrası Sâsânî hükümdarlarından Xosrov ve

---

95- Bkz. Khorenatsi, M. "History of the Armenians", çev. Robert W. Thomson, Harvard University Cabridge, Massachüsetts London, England, 1980, s. 175.

96- Bkz. Tertullianus'tan aktararak. Grousset, aynı eser, İstanbul, 2005, s. 118.

97- Bkz. Orbelian, Histoire De La Siounie I-II, Saint Petersbourg 1864, 35; Hewsen, 2001, s. 72.

98- Bkz. Gürün, Ermeni Dosyası, Ankara 1988, s. 31.

Ardeşîr, Arsaklıların/Ermenilerin eski dinlerine dönmesi için Hıristiyan Ermenilerin binlercesini Sâsânî içlerine doğuya sürmüşlerdir. Bu tehcir, Sâsânî döneminde yapılan ilk büyük tehcirdir.[99] Sâsânîler, Ermenileri yeniden ateşe tapmaya mecbur ettiler. Yapılan baskıya daha fazla dayanamayan Hıristiyan Ermeniler, isyan ederek, Roma'ya sığınmak zorunda kaldılar.[100-*]

IV. yüzyılın sonlarına doğru batıda gelişen bazı olaylar Sâsânî İmparatorluğu'na da yansıdı. Bu tarihlerde Bizans İmparatoru Konstantinos'un Hıristiyanlığı kabul etmesi üzerine Sâsânî İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan Hıristiyanlar Bizans'ın dostu, devletin düşmanı sayıldı. Ermenistan da Hıristiyanlığı kabul edince eski ihtilâflar canlandı. Batıda ki bu gelişme karşısında Sâsânîler kendi dini inançlarında karşı atağa geçtiler. *"Sâsânîler döneminde Zerdüştîlik devlet dini haline geldi. Dinî azınlıklar (Hıristiyanlar ve Yahudiler) özel bir vergi ödemek şartıyla serbestçe hareket edebiliyorlardı. Devletin geliri toprak vergisine dayanıyordu. Bundan başka kişi başına ödenen "gêzît" adı verilen vergiyle bir de gümrük vergisi bulunmaktaydı."*[101] MS 4. Asırda Doğu Roma İmparatorluğu bu Hıristiyanlık dinini benimsediğinde bölge dini Doğu Roma Hıristiyanlığı ile de çelişmiştir. Bölge halkı Gregoryen Hıristiyanlığın temsilcileri olmuşlardır. Kuzey batı Mezopotamya'daki Hıristiyanların konuştukları başlıca diller, Grekçe, Ermenice ve Süryanice'dir. Bu Süryanice için, İsa'nın konuştuğu Ârâmîce lehçesi de diyebiliriz. Kültürel ve dil farklılıkları nedeni ile beşinci yüzyılca Ermeni Kilisesi ve altıncı yüzyılca "*Jakobit*" denilen Süryani Kilisesi bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir.

Ârâmî ve Arsak toplulukların bölgedeki Doğu Aryan topluluklardan farklı bir dini seçimde bulunması tesadüf de değildir. Ârâmîler zaten Doğu Aryan topluluklardan farklı Samice bir dil olan Ârâmîceyi konuşuyorlardı. Ermeniler ellerindeki Arsak hanedanlığı ile oluşan devletin öncülüğünde yaşamayı yeğliyorlardı. Arsak Devleti, Roma-Part çekişmesinde Hıristiyanlık dini vasıtası ile üçüncü bir yolu seç-

---

99- Bkz. Saral, A. H, "Ermeni Meselesi", Ankara 1970, s. 30.

100- Bkz. Bar Hebraeus, Âbu'l-Farac Tarihi I, çev. Ö. Rıza Doğrul Ankara 1999. s. 130.

** -Bu kitapta konu daha geniş bilgi olarak "Ermeniler" bölümünde sunulmuştur.*

101- Bkz. İslam Anks. İRAN - Esko Naskali, cilt: 22; sayfa: 395.

mesi biraz siyasi bir hesap olarak değerlendirilir. Ayrıca Ermeniler Roma Hıristiyanlığı resmen kabul ettiğinde Partlara karşı batıda kendilerine de daha yakın bir müttefik bulmuşlardı. Kafkas toplumlarının Hıristiyanlığı tercihi zaten siyasidir. Bölgenin tampon konumu bu biçimde din değiştirme işini kolaylaştırmıştır. Bölgede Hıristiyanlaşmış Yunan kolonileri de bu gelişimi hızlandırmıştır.

Tarihin en kentli insanları olarak tanıdıkları Yahudi halkını bir kenarda tutarsak, Ârâmîler, Ermeniler ve Yunanlılar Hiristiyan ortak yanları ile kalmamışlardı. Bu halklar Ön Asya'nın hem tüccarları hem zanaatçıları olan üretici kavimleriydiler. Hıristiyan topluluklar kentlerde ve ticarete kolonilerindeki konumları nedeniyle bölge halklarının dillerini bilen, devletler için tercümanlık ve çeşitli inşa alanlarında ustalık yapan topluluklarıydı. Yerelde kuyumculuk, kumaş, giysi, ayakkabı, maden üretimi; demir, bakır, alet ve araçların üretimi, kilden seramik, tuğla ve kab-kacak üretimi, bağ ve bahçe düzenleme ve geliştirme, kereste ve mobilya ustalığı, ev, su arkları ve araçları, köprü ve kale yapımındaki mimarilik daha çok bu halklardan sorulurdu. Kent yaşamına mutfak kültürleri ile renk katmışlardılar. Ayrıca bölge halklarının dillerini bilmeleri kültürel alanda edebi zenginlik yaratmış, edebi eserler, tarih yazımında ayrıca kültürel hayatın gereksinimi olan müzik hayatında oldukça üretici olmuşlardı. Toplu bayram, ayin ve şölenleri zengin kılan yeni görünümler yaratmışlardı.

İBRANİLER/YAHUDİLER

İbrani tarihi bu kavime ait bilgiler aynı zamanda dini kitapları olan Eski Ahit dışında neredeyse yoktur. Yahudiler kendilerini Eski Ahit anlatımları içinde sunmalarına rağmen onlar hakkında verili vesikalardan hareket ile daha toparlayıcı bir tarihi bilgi oluşmuştur. Nitekim onlara dair ilk resmi kayıtları, Hitit, Mısır, Asur resmi kayıtlarında buluruz. Biz biraz da mecburiyetten dini anlatım olan Eski Ahit'e uygun gördüğümüz konularda başvuruda kalacağız. Daha çok reel kaynaklardan hareket ile Yahudilerin tarihini vermeye çalışacağız. Ayrıca kültürel görünümlerinden hareket ile ortaya çıkan kültürel belitlerden hareket ile Yahudilerin Sami kültürlü kavimden oldukları-

nı anlarız. Önceleri Samice'nin bir kolu olan İbranice dilini konuşan bir halk olduğu etimolojik olarak bütün şahıs adlarında görülür. Dil olarak önceleri İbranice konuşan bu halk Babil sürgünlüğünden sonra Asur'da MÖ 8. Yüzyıl sonrası Ârâmîce'yi kullanmaya başlamışlardır. MÖ 3. Yüzyılda Yunanca/Grekçe dilini de kullanmışlardır.

İbraniler önceleri göçebe bir halktır ve yerleşik yaşama geçişleri Kenan bölgesine yerleşimleri sonucu oluşmuştur. Bu tarih, Orta Bronz Çağı adlandırılan bir dönemde, MÖ 18. yüzyıl civarında ortaya çıkar. Bilindiği üzere medeniyetler en çok kullanılan madenlerle adlandırılır. Eski Ahit'e göre İbraniler ataları olan Hz. İbrahim (değişik isimler ile çağrılan; Avram/ Abraham/ İbrahim), Orta Bronz çağı MÖ 2200 yılından MÖ 1250 yılına kadar olan tarihi bir dönem içinde Bereketli Hilal dediğimiz topraklarda yaşamış olduğu öngörülmektedir.

Eski Ahitte verili bilgilere göre İbrahim, Mezopotamya'da (bugünkü Irak) Ur şehrinde doğmuş, sonra babasıyla Harran'a göç etmişti. Hayatı hakkında ta ki 75 yaşına gelinceye kadar hiçbir bilgi verilmemiştir. Ur şehri Aşağı-güney-Mezopotamya'da dünyanın en eski şehirlerinden biridir. Basra Körfezi'nin kuzey batısında Fırat nehri kenarında kurulmuştur. MÖ 3500'den MÖ 1850'ye kadar Ur kenti, siyaset ve ticaret merkezi olarak işledi. Ur şehri, Hanedanlık yönetimleriyle ünlüydü. Ur şehri geçmişinde Hurri (Guti-Kassit*) Kafkas –Aryan- Sümer* melez kültürlü III. Ur (Guti) Sülalesi'nin başkentidir. III. Ur Sülalesi'nin ülke sınırları Güney doğuda Elam'dan Kuzey batıda Hitit topraklarına kadar uzanmıştı. Avram/İbrahim'in yaşadığı dönemde ise bölgeye birçok alanda Hurri-Aryan melez kültürlü olduklarını bildiğimiz *Kassitler* hâkimdi. Anlaşılan Haz. İbrahim Ur kentinde iken Kassitler bölgenin egemenleriydi. Haz. İbrahim ile Ur şehrinden kuzeyde Harran'a/Urfa göç eden İbraniler, daha sonra Doğu Akdeniz kıyısındaki Kenan/Filistin topraklarına yerleştiler. -Urfa'da Haz. İbrahim'in kalıp kalmadığını doğrulayan yazılı bir belge bulunmamasına rağmen bölgede O'nun adına yaygın olarak anlatılan Nemrut ve Hz. İbrahim hikâyesi oldukça ilginçtir. İbraniler önce Kenana göç ederler. Burada üçyüz yıl kaldıktan sonra *Hiksoslar* zamanında Mısır'a yerleşirler. MÖ 1570'li yıllarda Hiksos'ların kovulmasından sonra burada Firavun tarafından ağır işlerde çalıştırılırlar. Bu

konum Yahudiler tarafından bir nevi kölelik dönemi olarak adlandırılır.[102] Yahudiler Mısır'da iken kayda değer olay çok tanrılı Mısır inancını yasaklayan Mısır firavunu *Akhenaton*'un MÖ 14. yüzyılda tek tanrılı Aten/Aton (Güneş Tanrısı) dinini kurmasıdır. Bu dönem Mitannilerin Doğu Aryan Hindui din Mithracılık bölge dinlerini etkilemişti. Mısır dinlerini etkileyen diğer din ise bölge dini olan *Yehovacılıktı.* Bu olaydan sonra Mısır'da bilinen ilk tek ahlaki tanrıcılık Yehova inancı (antik İbranice: *Yehowah*) olan topluluk Yahudilerdi. Akhenaten'in tek tanrılı dinlerin öncülüğünü yapan bir firavun olduğu iddiası ve bu dinin daha sonra Yahudilik şekline dönüşmüş olabileceği birçok bilim insanı tarafından kabul gören bir görüştür.[103]

Eski Ahite göre, onların tarihi Hazreti *İbrahim/Avraam* ile başlar. Yahudi topluluğun Hazreti İbrahim dönemi, Kenan'da 300 yıl olarak kabul edilir. Daha sonra Mısır'da ortalama kalışları 210 yıl ön görülür. Tahminen MÖ 1450-1200 yılları arası. Bu dönem, Yahudilerin bilindiği üzere Mısır'da bulunduğu Akhaneton'un (MÖ 1352-1334) tek tanrılı Firavunluk, tek tanrıcı dönemi ile çakışır. Hz. Yusuf'un Mısır Firavun saraylarındaki öyküleri de benzer tarihlidir. Kesinlikle Yahudiler ve Firavun Akheneton arasında belli bir düzeyde düşünsel olarak inanç alanında fikir birliği oluşması büyük olasıdır. Bu düşünsel buluşmalara rağmen Yahudiler Firavun'ların baskılarına dayanamamışlardır. Eski Ahite göre, İbranilerin bu esaretten kurtulmaları Hz. Musa tarafından gerçekleştirilir. Mısır esaretinden kaçılır, tekrar Kenan'a gelinir. Musa, İbraniler tarafından kendilerini kölelikten kurtaran büyük bir kumandan ve lider konumundadır.[104]

Anlaşılan Yahudiler Hz. Musa'nın önderliğini şartlı kabul etmişlerdir. Nitekim Hz. Musa onları tekrar Kenan'a geri getirmiştir. Musa'dan sonra, Yeşu/Yuşa önderliğinde Kenan'da on iki Yahudi

102- Bkz. Şenel, "Siyasal Düşünceler Tarihi", Bilim ve Sanat Yayınları, 10. Baskı, Ankara. 2002, 89.

103- Bkz. Jan Assmann, Moses the Egyptian: The Memory of Egypt in Western Monotheism Harward University pres. 1997. 288 pages.

104- Bkz. Dr. Ekrem Sarıkçıoğlu, "Din Hizmetlerinde Çağdaş Yönelimler ve Faaliyetler. Batı Başkanlığı Yayınları, Derleyen: Hayrullah Köken, Ankara, 2006, s.215-216. - Eski Ahite göre, "Mısır'daki hayattan sonra İbranilerin dini açıdan gevşemeleri ve Mısır putlarına tap-

kavim birleşip, MÖ 1050'de *İsrail Krallığı* adında bir Yahudi devleti kurdular. İbraniler, Kenanlıları yıkmalarına rağmen birlikte oldukları dönemde onlardan yazıyı almış ve bina yapımını öğrenmişlerdi. İbranilerde krallık dönemi *Saul* ile başlar. İbranilerin Kenan'da iken siyasi yönetim şekli olarak "*Hakem*" yönetiminden "*Kral*" yönetimine geçerler. Toplanan kurul Saul'u kral olarak tayin ederler. İbraniler Saul'un krallığı döneminde, Filistinlilerden demir teknolojisini alarak onları yenmişlerdir. Bu savaşta mitolojik olarak; "*Hz.Davut efsanevi Golyat'ı yenerek (MÖ 11. yüzyılda yaşadığına inanılan Tanah, Eski Ahit ve Kur'an'da bahsi geçen savaşçı dev'dir.) krallığın bir sonraki temsilcisi olacaktır.*"[105] Hz. Davut (MÖ 1000 - MÖ 962), Kral Saul'ün ölümüyle bölünmüş krallığı tekrar birleştirir ve *Kudüs*'ü başkent yapar. Bu dönemde İbraniler komşuları üzerinde hâkimiyet sağlar. Krallık dönemi Hz. *Süleyman* ile devam eder ve bu dönem krallığın en parlak dönemidir. Bu dönemde krallığa savaş arabaları kazandırılır, donanma oluşturulur ve ticaret gelişir.[106] Bu dönemde krallığın bu kadar büyümesi daha doğrusu krallığın oluşması eski çağ Mezopotamya devletlerinin başına bela olan kuzeydeki özellikle Hititler'in çökmüş olması ve bölgede var olan devletlerin birer şehir devleti olarak zayıf olmalarından kaynaklanmıştır. Fakat krallığın zirveye ulaştığı dönem Mezopotamya'daki karışıklıklar dönemine denk gelmiştir. Hazreti Davut ve Süleyman'ın da krallığını bu devlet, başarılı olmuştu. Kral Sülayman'ın MÖ 935'te ölümüyle krallık yönetiminde çöküş başlamıştır. Süleyman'ın MÖ 930'da ölümünden sonra krallıkta başlayan ayaklanmalar neticesinde krallık ikiye bölündü.[107] Kuzeydeki on kabilenin bir araya *Jeroban* önderliğinde gelmesiyle İkinci İsrail Krallığı kuruldu. Güneyde ise Yahuda ve Benjamin kabilelerinin birleşimiyle ise Süleyman'ın oğlu *Rehoboam* liderliğinde Yehuda

maları nedeniyle Tanrı Yehova ve İbrani halkı arasında yeni bir sözleşme yapılır. Bu sözleşmenin aracısı Hazreti Musa'dır ve İbranilerin uygulaması için tanrı Yehova'nın belirlediği "on emri" ona iletir. Bu emirler doğrultusunda hareket edilir."

105- Bkz. Roberts, Intrinsic Brightness of the Jets from a Deep Multi-Epoch VLA Campaign." Astrophysical Journal 736. 2011, 116.

106- Bkz. Roberts, Intrinsic Brightness of the Jets from a Deep Multi-Epoch VLA Campaign." Astrophysical Journal 736. 2011, 117.

107- Bkz. Roberts, a.g.e. 2011, 118.

Krallığı eski varlığını korudu. Yahudilerdeki bu bölünme anlaşılan Rhoboam önderliğinde krallığı, soyca hak görmesinden ve İsrail bölgesinin iktisadi ve ticari avantajlı konumundan kaynaklanıyordu.

ASUR VE BABİL SÜRECİNDE YAHUDİ SÜRGÜNLER DÖNEMİ

Mezopotamya'da yeni dönem MÖ 9. Yüz yılda başlar ve devletler yeniden güçlenmeye başlar bu dönemin başat gücü *Geç Asur Devleti*'dir. Asurlar bu dönemde büyük bir alanda hâkimiyetlerini kurmaya başlarlar ve yönetim olarak da aldıkları yerlere kendi yöneticileri yollar ve oradaki halkı başka yerlere sürerlerdi. İlk olarak MÖ 722 yılında İsrail Krallığı, Asurlar tarafından ortadan kaldırılır ve ileri gelenlerle birlikte halkın büyük bir kısmı Asur'a sürgüne gönderilirler. Asurların diğer bir seferiyle İsrail Krallığı'nın tamamı ele geçirilir ve İsrail krallığını kuran on kabile buradan tamamen sürülür. Asur'a gönderilen on kabilenin akıbeti tam olarak bilinmemektedir ve bu kabilenin zamanla tarih sahnesinden silindiği kabul edilmektedir.[108]

Bu dönemde İsrail Krallığının yıkılmasının temel nedeni onların geçiş ve ticaret yolu üzerinde olmalarıdır. Yahuda Krallığı ise biraz daha iç kesimlerde kaldığı için İsrail Krallığı'na göre daha fazla yaşamıştır. Bu tarihten sonra İbranileri temsil eden toplum Yahuda Krallığı olmuştur ve Yahudilik ismini buradan almıştır. İsrail'de kalan bir kısım yerli halk ise Asur'dan buraya taşınan ve yerleşen topluluklar tarafından asimile edilmişler ve onların pagan çoktanrılı inançlarını benimsemişlerdir. Yahuda Krallığı ise MÖ 587 yılında Babil Hükümdarı *Nabukadnezar* tarafından ortadan kaldırılmıştır.[109] Yahuda Krallığı'nın Babil'e sürgünü birkaç aşamada olmuştur. İlk aşamada işgalden kurtulmak için Babil'e vergi ödenmesi kabul edilmiş fakat sonrasında Mısır'ın Babil'i zor durumda bırakmasından faydalanan Yahuda Krallığı yeniden işgal edilmiş ve ileri gelenler Babil'e sürülm-

108- Bkz. Bkz. Roberts, a.g.e. 2011, 118.

109- Bkz. Kurt Vonnegut, Jr. (/ˈvɒnɪgət/; November 11, 2007, 36.

üştür. Daha sonra Nabukadnezar tarafından atanan yerel lider *Tsedekiya*'nın Asur'a isyan etmesi sonucu bütün Yahuda Krallığı işgal edilmiş ve Kudüs ile Süleyman tapınağı yerle bir edilmiştir. Burada yaşayan halkın hepsi Babil'e sürülerek ağır işlerde çalıştırılmıştır.

Babil sürgününün Yahudiler açısından önemli sonuçları olmuştur. Yahudiler kültürel olarak buradaki yaşama ayak uydurmuş ve kültürel açıdan bir gelişme sağlamışlardır. Dil olarak burada kullanılan Âramîce benimsenmiş ve daha sonraları da bu dil kullanılmıştır. Din açısından ise Yahudilerin bir kısmı Babil tanrısı *Marduk*'un kendi tanrılarından üstün olduklarını görmüş ve yıkılmaz dedikleri *Süleyman Mabedi* ile Kudüs'ün yerle bir edildiğini görerek Babil tanrılarına tapmışlardır. En önemlisi ise Yehova inancının farklı gelişmesi olmuştur. Çünkü İbranilerin yorumlarına bakılırsa, bu sürgünlerin tanrı Yehova ile yapılan eski antlaşmalara uyulmaması neticesinde ortaya çıktığını benimsemişlerdir.

EZRA DÖNEMİ YEHOVACILIK

İbranilerin Babil sürgünlüğü, Ahameniş/Pers Kralı *Kiros*'un MÖ 539 yılında Babil'i fethetmesiyle sona ermiştir. Özellikle İsrâiloğulları'nı Bâbil sürgününden kurtaran Ahameniş Kral *Kiros/Cyrus*, Tanrı'nın "*mesîhim*" *ve* "*çobanım*" iltifatına mahzar olan oldukça müsbet bir şahsiyet olarak Kitâb-ı Mukaddes'te yer alır.[110] Bu olay sonrası İsrailoğulluğundan Yahudiliğe geçiş gelişir. Bunun mimarı da *Ezra* olacaktır. Bu boşluğu, Pers İmparatorluğu'nda yaşayan Yahudilerden Tevrat bilgini ve kâhin Ezra *(Uzeyir)* doldurdu. Pers İmparatoru Kiros'un önemli maddi ve insani yardımları sayesinde 1500 kişilik bir gurubuyla Yeruşâlim'e döndü. İsrailoğulları'nı çevresinde toplayarak, onlara yeni bir manevi güç kazandırdı. İsrailoğulları'nın liderliğini MÖ 410 ve 310 yıllarında, toplumun önde gelenlerinin oluşturduğu *Büyük Meclis (San Hedrin)* yapmaktaydı. Meclis başkanlığını üstlenen Ezra, halkı ile *Kutsal Yasaları* tekrar gözden geçirdi. Tevrat, Ezra ile bilge Yahudilerin sözlü ve yazılı aktarımıyla yeniden kaleme alındı. Babil'e ait sözlerin çokluğu da Tevrat'ın, Babil esaretinden sonra yazılmış

110- *Bkz. İşaya, 44/28, 45/1.*

olduğunu kanıtlamaktadır. Ezra Filistin'e dönüşte *Yahudiliği* yeniden restore etmiştir ve Yahudiliği bir cemaat haline getirmeye çaba sarf etmiştir. Bu nedenle Ezra Yahudilerin anlayışında *İkinci Musa* olarak kabul edilmektedir. Göç sonrasında Yahudi halkında ahlaki bir çöküş vardı ve bunu gidermek için putlara tapmak ve yabancılarla evlenmek yasaklanmıştır. Ezra döneminde Eski Ahit'in kutsal metinleri Ârâmî dilinde yeniden derlenmiştir. Babil sürgünü sonrasında İbranilerin yani Yahudilerin din yaratıcılık devri sona ermiştir. Yaşadıkları çağda inançları kendi sınırlarını aşan ve çok tanrılıkla yerelliği zorlayıp mantıklı ve ulaşılmaz tek ahlakçı tanrıcılığa ulaşanlar sadece İbraniler soyut bir Tanrı kavramına ulaşan ve tanrının imgelerle temsilini yasaklayan ilk halktır. Bu devirden sonra Yehova'nın sadece İbranilerin değil bütün kâinatın Tanrısı olduğu anlayışı hâkim oldu ve sözleşme yerine onun emirlerini yerine getirme eğilimi tek amaç oldu. Bu dönemde Yehova iyilik ile özdeşleştirilip kötülüğün kaynağının biz insanların "*Şeytan*" olduğu anlayışı benimsendi.

Makedonlar, Büyük İskender'in komutasında Pers İmparatorluğunu ortadan kaldırdıktan sonra, MÖ 312 yılında İsrail'i de istilâ etti. Putperest olan Yunanlılar, Yahudilerin II. Tapınak'ı yıkmak istiyordu. Ancak askeri bir dahi olan Büyük İskender Tapınak'ı yıkmadığı gibi, İsrail'i barışçıl bir şekilde Makedon İmparatorluğu'na kabul etti. Büyük İskender'in ölümünden sonra, Makedon İmparatorluğu üçe ayrıldı. İsrail, merkezi Mısır'da bulunan Makedon Yönetimi'nin kontrolüne girdi. Makedonlar, İsrail'in haklarını korudu ve ibadetlerine karışmadı. Halk, Yunanca/Grekçe'yi öğrendi ve Tevrat İskenderiye Yahudileri tarafından Grekçe'ye çevrildi. Makedonlar, Yahudileri zorunlu Helenleştirme yoluna girince dostluk dönemi sona erdi. Merkezi idarece Tevrat'ın öğrenilmesi, sünnet olunması yasaklandı. Vergiler aşırı ölçüde ağırlaştırıldı. Kasabalarda kurulan Zeus gibi pagan tanrıları için yapılan kurban törenlerine, Yahudiler'in katılması için zorlamalar yapılıyordu. İsrail bilginleri yakalanıyor veya öldürülüyordu. Bazı Yahudiler zorla, bir kısmı da kendi isteği ile Helenleşiyordu. İsyan, MÖ 167 yılında Makedon zulmünün devam ettiği bir kasabada başladı. Putperest Makedonlar tanrıları için, Yahudilerden bir domuzu kurban etmelerini istenmesi, suyun taşması için son damla oldu. Şehrin ileri gelen kâhini *Matatya*, bu sırada kurbanı kesen Helenleşmiş bir

Yahudi ile Yunanlı'yı öldürdü. İsyan eden şehir halkı ile beraber Matatya beş oğlunu da yanına alarak, dağlarda bir gerilla ordusu kurdu. İsyan bütün şehirlere sıçramış, Yahudiler birleşmişlerdi. Başlarında lâkabı *Makabi* (çekiç) olan Matatya'nın en büyük oğlu *Yeuda* bulunmaktaydı. Yunanlılar büyük bir kuvvetle gelerek isyanı bastırmaya çalıştılar. Ancak az bir Yahudi kuvveti, Yunanlı büyük çoğunluğu mağlup etmişti. Yahudiler; hem kendi içlerindeki Helenleşmiş Yahudiler ile hem de düşman ile savaştılar. Savaş 25 yıl sürmüş, sonunda Yunanlılar usanarak MÖ 142 yılında İsrail ile anlaşma yapmışlardı.

Bir şehir devleti olarak başlayan MÖ 1. yüzyılda yeniden örgütlenmesiyle kurulan Roma İmparatorluğu yükselişe geçti. Akdeniz'de hâkimiyet alanını genişletmek için büyük bir mücadeleye başlamıştı. Kısa zamanda Ön Asya'yı fethederek İmparatorluğu'nu genişlettiler. MÖ 63 yılında Roma orduları İsrail'i istila etti. İsrail'de kukla bir kralı başa getirdi, vergileri arttırdı ve Yunan tecrübesinden kazandıkları bilgilerle Yahudilerin dinlerine karışmadılar. Daha sonraki yıllarda Yahudi halkından bir kral olarak *Büyük Herod*, Roma Devleti'nin ataması ve tam desteği ile başa geldi. 33 yıl ülkesini idare etmişti. Ekonomik rahatlık içinde olmakla beraber, ruhsal bir bozulmaya sebep oldu. Herod, ticaretten elde ettiği kâr ile büyük inşaat projeleri meydana getirdi. Bunların en önemlisi de *II. Tapınak*'ı yeniden inşa etmesiydi. Bu tapınağın ana girişine, Yahudilerin karşı çıktıkları büyük bir putperest simgesi olan Roma Kartalı Heykeli konmuştu. Sonradan heykel, bir gurup Tevrat öğrencisi tarafından parçalandı. Kral Herod onları yakalatarak öldürttü. Herod, Greko-Romen kültürünü beğeniyor, Yahudi halkını da Helenleştirmek istiyordu. Yahudilere uygulanan Helenleştirme zorlanmaları sonucunda, halk bölünerek farklı din guruplarına ayrıldı. Zengin bir din gurubu olan ve güçlerini koruyabilmek için Romalılar ile işbirliği yapan *Sadusiler*, Yahudilerin ana görüşünü savunan ve halkın çoğunluğunu oluşturan *Farasiler* ve azınlıkta olan aşırı dinci *Zilotlar* adlı gruplar vardı. Roma'nın çok güçlü olduğu bir dönemde MS66 yılında Yahudiler, intihar eder gibi isyan etmişti. İsrailoğulları'nın çok ağır ödediği bu olayın altında birçok sebep vardı. Roma, atadığı valiler vasıtasıyla Yahudi halkından aşırı vergi alıyor, onlara zulmediyordu. Tek Tanrı'cı Yahudi dünyası ile çok tanrıcı Greko-Romen dünyası arasındaki aykırılık, uçurum gibi aralarına girmişti. Roma'ya karşı isyanın ilk kıvılcımı, *Kesarya*

Yahudileri'nin alınan aşırı vergiye baş kaldırmasıyla başladı. Ancak bu olay şiddetle bastırıldı, birçok Yahudi öldürüldü. İsyan diğer şehirlere de yayılmıştı, Helenleşmiş Yahudiler baş kaldıranlara cephe aldı. Romalı askerler; Yahudi bölgelerinde tutuklama ve öldürmelere devam ediyor, çatışma daha da kızışıyordu. MS 67 yılında isyan, dönüşü olmayan bir döneme girdi ve Yahudiler silahlanmaya başladı. İsrailliler bazı bölgelerde çatışmayı kazanıyordu. Ancak Roma, büyük bir kuvvetle gelerek *Yeruşâlim*'i kuşattı. MS 70 yılında Yahudiler savaşı kaybettiler ve Kudüs düştü. Şehir yakıldı, Tapınak yerle bir edildi. Savaş sonrası geriye kalan Yahudiler birçok bölgelere sürgün edildiler.[111]

YAHUDİ-KÜRD ADİABENE KRALLIĞI

Adiabene, Ön Asya'da bir bölge adı. Başlangıçta kabaca Büyük Zap ve Küçük Zap nehirleri arasında kalan bölgeyi tanımlarken, sonradan doğrudan bitişik bölgeleri de kapsamıştır. Zaman içerisinde politik olarak Asur topraklarının büyük bir kısmını kapsadığından bir süre sonra tüm Asur ülkesi için kullanılmaya başlanmıştır. En önemli yerleşim yeri Arbela/Hewler kentiydi.

Adiabene adı modern *Erbil veya Hewler*, Milâttan Önce 3. Bin yıldan itibaren çivi yazılı *Ur- bil* isminin kökeni Sümerce'dir. Kelime dört/4 rakamının karşılığı olan "*arbe*" kök olarak almıştır. Erbil (Irbil) adına ise, Akad ve Asur tabletlerinde; "*Uru arba'il*" (Akkadca; *"ulu, yüksek dört tanrı, dört tanrı şehri")* şeklinde rastlanır. Batıda Arbela, "*Arbeles*"; Kürdler arasında Part döneminde: "*Harmini/Hadayab*" şeklindedir.[112] Ariya: Nodshirakan ve Asurîce: "*Arbella*" şeklinde dillendirilmiştir. [113] Ünlü Yunanlı tarihçi, Strabon *(Latince: Strabo)* MS 1. Yüz yılda *"Geographika"* adlı eserinde Adiabene Krallığı'ndan bahseder. Strabo, Adiabene'nin çoğunlukla düzlükler ve ovalardan oluştuğunu, halen Babilonya'nın parçası olduğunu; ama Adiabene'nin ayrıca kendi hükümdarları olduğunu yazmıştır. Yunanlı *Ksenofon*'un

111- Bkz.www.sevivon.com

112- Bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/Old_Persyan_language

113- Bkz. Richard Nelson Frye, 1984, "Eski İran tarihi: Cilt 3.Bölüm, 7-Sayfa 222".

"*Onbinlerin Dönüşü*" adlı ünlü eseri *Anabassis*'te Romalıların Kurd coğrafyasındaki uzun yürüyüşlerinde Adiabene üzerinden kuzeye doğru (Korduene ve Karadeniz'e...) çekildikleri yazılmaktadır. Ksenofon bu küçük krallıkların Makedon Selefkoslar döneminde ortaya çıktıklarını ama sonrasında akrabalık kurdukları Part yönetimlerine yakınlık gösterdiklerini söyler. *Pliny*, MS 1. yüzyılda *"Naturalis Historia"* (Natural History) adlı kitabında Adiabene'den bahseder ve şöyle der: *"Eskiden Carduchi halkı (Kardukhi) olarak bilinen şimdi ise Cordueni, Adiabene'yle birleşir ve önlerinden Dicle nehri akar"*[114] Tarihçi Pliny, ayrıca, Adiabene adlı bölümde Adiabene'nin başkenti Erbil'i, Pers Kralı Darius'un ordusunun Büyük İskender tarafından yenilgiye uğratıldığı şehir olarak tanımlar. Yunanlı tarihçi *Plutarch*, MS 2. yüzyılda *"Lucul(lus)"* adlı eserinde Adiabene Kralından bahseder ve Ermeni Kral Tigran ile Romalılara karşı ittifak oluşturduklarını anlatır. Romalı tarihçi *Ammianus*'a göre de Adiabene, Yukarı Zab ve Aşağı Zap arasında bir bölge olup, Pers İmparatorluğu'na bağlı yarı bağımsız ve Süryani formuna göre de "*Hadyab*" olarak anılmaktadır. Ermeni kaynaklarında; Adiabene'de *Kurdolar ve Asurîler* beraber yaşamaktaydı. Hıristiyan dininin bölgede yayılmasından sonra Yahudi tarihçi *Flavius Josephus* Adiabene sakinlerinin Süryaniler olduğunu belirtmektedir. VI. yüzyılın ortalarında yazıldığı sanılan Süryânîce Erbil tarihine dair eserin sahibi: *Mişyaha Zeha* burada yaşamış bir din adamıdır. Antik Fars arşivinde ise Adiabene, "*Erdé esirakan*" (*Esirlerin yeri*) olarak Partlara bağlı yarı bağımsız bir krallık olarak geçmektedir. Anlaşılan Partlar Hewler/Erbil şehrini kendi dönemlerinde bir bölge hapishanesi olarak kullanmışlardır. İslâmî kaynaklarda Erbil adına ilk defa, Emevî hâkimiyetini sona erdiren ve Abbâsî dönemini başlatan "*Büyük Zap Suyu Savaşı*" (16 Ocak 750) münasebetiyle rastlanmaktadır. Bu savaşın Musul ile Erbil arasındaki Yukarı Zap bölgesinde ve nehrin kenarında cereyan ettiğini bildiren kaynaklar daha sonra Erbil adını yine uzun bir süre değinmemekte ve şehir hakkında ancak IX ve X. yüzyıllarda bilgi vermeye başlamaktalar. *Ibn Hurdâzbih* (MS 913) ve *Kudâme b. Ca'fer*'in (MS 948) Irak'taki idarî taksimattan bahsederken Erbil'i *Hulvân* eyaletinin beş bölgesinden

114- Bkz. (Kitap VI. 17.

biri olarak göstermeleri bu tarihlerde şehrin önemli bir merkez haline geldiğini ortaya koymaktadır. Bundan sonra Erbil el-Cezîre'nin (Kuzey Irak), özellikle de Musul bölgesinin başlıca yerleşim merkezlerinden biri haline geldi. Büyük bir kaleye sahip olan Erbil önceleri *Bilâdüsseväd*'dan (Güney Irak) sayılırken daha sonra Musul'a bağlanmıştır. *Ibnü'l-Esîr de el-Kâmil*'inde, 254 (868) yılında *Müsavir b. Abdülhamîd el-Mevsilî*'nin önderliğindeki *Hâricîler* ile Musul ordusu arasında *Hazze* kasabasına yakın bir yerde vuku bulan çarpışmalar sebebiyle Erbil'den bahseder. 10. yüzyılın ortalarından itibaren kaynaklarda Erbil'in adına daha sık rastlanır.[115]

Adiabene bölgesinde şehir merkezi Hewler/Erbil Zağros Musul-Bağdat yolu ile Antolia ve İran'dan gelen başlıca kervan yollarının birleştiği askerî ve ticarî açıdan önemli bir noktada yer alır. Mezopotamya'da Asur'un en önemli bir parçası olan Adiabene'nin MÖ 612 -609'da Medler ve Babil/Kalde/Keldânîler tarafından ele geçirilmesinden ve Asur'un başkenti Ninova düşmesinden sonra bile Asurların Adibane bölgesinde yaşamış olduğu bilinir. Bu Asurî topluluk zamanla bölgedeki Ârâmilerin etkisinde kalarak asimile olmuş ve artık Ârâmice konuşuyorlardı. Adiabene bölge halkı Doğu Aryan soylu (*Med, Mitanni, Pers, Part, Sâsânî, İskit* karışımı) *Kürdlerden*, Asur ve Ârâmî karışımı *Samilerden* ve Asur-Babil döneminden kalma *Yahudilerden* oluşmaktaydı.

Adiabene, Medlerin yerini alan diğer Aryan hanedanlık Ahameniş/Persler döneminde devletin önemli satraplıklarından biri olmuştur. Perslerin yirmi önemli satraplığından biri olan Asurî Satraplığı içinde Adiabane yer alır. Tarihin en önemli kayıtlarında yer alışı, Adiabane bölgesinin Büyük İskender'in ordularının MÖ 1 Ekim 333'de Ahamenişi/Pers orduları Kral III. Darius ile aynı bölgede bulunan Hewler/Erbil şehrinin kuzeyinde yer alan *Gaugamela* ovasındaki savaşı nedeniyledir. Pers Kralı III. Darius bu savaşta ailesi ile önce Adiabene/Hewler kalesine sığınır. Ardından ailesini yanına alamadan askeri güçleri ile birlikte kaçmak zorunda kalır. Bütün Persi imparatorluğu, Makedon Büyük İskender'in kuvvetlerinin denetimine girer. Makedon Büyük İskender'in ölümü sonrası Selevkoslar zamanında Adiabene/Hewler Partlar ile yapılan savaşlarda sürekli el değiştirmiş-

---

115- Bkz. İslam Ansiklopedisi, Erbil, cilt: 11, sayfa: 272-273. Yıl: 1995.

tir. Selefkoslar döneminde Adiabane bölgenin eyalet merkezi olmuştur. Benzeri süreç Roma-Part döneminde de yaşanmıştır. Güçlü merkezi yönetici kadrolara sahip olması, çok kültürlülüğü bölgenin ve dönemin büyük devletlerince dikkate alınmıştır. Özellikle Adiabene/-Hewler Roma ve Partlar arasında MÖ 58-75 yılları arasında Ön Asya'nın Yukarı Mezopotamya'sında oluşan tampon küçük şehir devletlerinden biridir.

Önceleri Makedon ve daha sonra Selevkos İmparatorluklarına bölge yerleşim merkezi olarak vasi bir krallığa dönüşen Adibane daha sonra bölgeyi ele geçiren Partlar için önemli ve istenilir vasi krallıkların biri oldu. MÖ 1. ve MS 1. yüzyılda bölgede önceleri Partlar ve Selefkoslar ve daha sonra Romalılar ve Partlar arasında oluşan küçük tampon bir dizi şehir krallıkların başına getirilecek kişinin soyluluğu bir değer olarak öne çıktı. Özellikle bölgede Büyük İskender ve Kral Darius'un soyundan olmak önem kazandı. Tabii bu kişilerin kimin etki sahasında kaldıkları da oldukça önemli idi. Yukarı Mezopotamya'da oluşan tampon devletlerin tamamında bu soyluluk görülür. Ayrıca evlilik kurumu da bu soylu kraliyet aileleri arasında öncelikli olarak kendi iktidarlarını korumanın siyaseten bir parçasıdır. Fakat dikkat çekici bir olgu bu kraliyet ailelerinin tamamı soyca Aryan kültürlü topluluklardan oldukları görülür. Bölgede bu Aryan soyluluk temellerini ilk atan ve bu evlilik kurumunu siyaset haline getiren kişi Büyük İskender'di. Büyük İskender'in üçüncü karısı Baktriane şefi *Oksyartes*'in kızıydı. MÖ 327'de, babasıyla beraber Makedonya kuvvetlerine tutsak düşmüştü ve Büyük İskender ile evlendi. Büyük İskender Batı ve Doğu uygarlığını Ön Asya'da tesis ederek bir dünya devleti kurma hayali vardı. Bu kültürün temellerini her alanda atmıştı. Evlilik kurumunu da bu şekilde düzenledi. Bütün komutanlarına doğu Aryanlar ile evlenmeyi salık verdi. Ptolemaeuslar Mısır merkezli, Selefkoslar da Medya merkezli aynı geleneği sürdürdüler. Zaten Selefkoslar ve Partlar için ortak soylar da denir. En az 500 yıl gibi bir süre ortaklaşa yaşanmış bir Batı ve Doğu Aryan yaşamı bölgede tesis edilmişti. Yine de soyluluk ön planda idi.

Nitekim Part-Selefkos-Roma- Büyük Tigran arasında kalıp da bölgesel olarak kendi adını küçük devletini yaratan, Adibane devletini kuran *İzates* de böyle bir soydan geliyordu. Adiabene bölgesi MS 1.

yüzyıl'da, Part İmparatorluğuna bağlı, yerel bir hanedana mensup, pagan inançları olan Aryan soylu bir kral tarafından yönetiliyordu. Bölge zaman zaman Part tahtı için yapılan kavgalara ve Part-Roma çatışmalarına sahne oluyordu. Roma ve Part Hanedanları arasındaki savaşlarda politik çıkarları gereği bu krallık Part İmparatorluğundan yana tavır alır. Bu nedenle Adiabene'nin ilk hükümdarı Kral Izates (*Yazata*) Part İmparatorluğundan hatırı sayılır bir nüfuza sahipti. O batıdan gelen Roma saldırılarına karşı, biraz da bölgedeki Yahudilerin fikirlerine yakınlık göstererek dinini değiştirdi. Yahudi tüccarlar ile sık sık görüşen kraliyet ailesi Yahudi bilgin *Haham Elazr* ile tanışırlar. Ondan Yahudilik hakkında ders alırlar. Kapalı ortamda pagan dinlerini terk ederek Yahudi dininden olurlar. Bunun yanında Izates, annesi *Helena* ile birlikte politik nedenlerden ötürü Yahudiliğe geçmiştir[116]

Romalıların ve Partların iç kavgaları Adibane Krallığı'na yaradı. Partlara yönelik *İskit/Saka* saldırıları, Romalıların kraliyet çekişmeleri bu olayların başta gelenleri idi. Yirmi dört yıllık çok huzurlu saltanatı sonrası, Kral Izates öldü. O'nun ağabeyi, *II. Monobaz*, Adiabene tahtına devraldı. MS 61 yılında Arsak kralı Büyük Tigran, Adiabene topraklarına bir saldırı hareketi yapmıştı. Büyük Tigran'a karşı Part Prensi *Tiridat*, Adiabane'ye yardımcı olmak için askeri bir birlik gönderdi. Monobaz askerleri ve Part kuvvetleri birlikte Büyük Tigran'ın kuvvetlerini çekilmeye zorladılar.

Adiabane Krallığı Filistinli Yahudileri Romalılarla yaptıkları savaşlar sırasından finansal ve askeri açıdan desteklemişti. *Monobazos ve Helena* hakkında kutsal kitap *Talmud*'un ilk bölümü *Mişna*'da sık sık bahsedilir. Oldukça dindar olan Helena ve Monobaz tarafından yönetilen Adibane Krallığı bölgedeki Yahudilerin de teşviki ile İsrail ve halkı arasında çok yakın ve Samimi bir ilişki kuruldu. Onların Tevrat ve onun buyruklarına bağlı çok dindar takipçileri vardı. Hatta bu işlerin takibi için Yahudi bir tarikat dahi el altından oluşturuldu. *İzati kraliyet ailesi*, ondan sonra iktidara gelen *Monabaz*, Yahudilerin Roma'ya karşı korumak için Kudüs'e büyük paralar gönderdiler. Kral Monobaz ve Kraliçe Helena ve oğlu Kudüs'e gönderilen gıda yardımları sağlamada Kıbrıs'tan ve İskenderiye'den tahıl ve kuru meyve satın

116- *Bkz. Gottheil'in, Richard."Adibane'nin Sırları", Yahudi Ansiklopedisi*

almak için devlet hazinesinin büyük bir kısmını kullandılar. Monobaz 'ın bu savurgan politikası devletin danışmanlarından bazıları tarafından eleştirildi. O bu eleştirilere karşı durdu.

Bu Krallığın 1. yüzyılda Museviliğe geçiş yaptığı, bu nedenle Kraliçe Helen'in bir süreliğine Kudüs'e taşındığı, orada kendisine ve oğulları Izates, I. Monobaz ve II. Monobaz için, Tapınak Dağının güneyinde bulunan *David* şehrinde saraylar inşa ettiği ve Kudüs Tapınağı için büyük paralar bağışladığı bilinmektedir. Duvarları dışında inşa edilen "Kral Mezarı", Kudüs ortalarında 1. yüzyılda Kraliçe Helena tarafından yapılmıştı. Kraliçe Helena ölümünden önce, hayatının son yıllarını geçirmek için tekrar Kudüs'e gitti. Kraliçe Helena ilk Kudüs ziyareti çocuklarının oğulları cenazesi içindi. O Küdüs'te güzel bir türbe inşa etti. Onun koyduğu kurala göre, Türbenin kapısı oniki ay kapalı kalacak yılda bir kez belli bir saatte açılacaktı. Geleneğe göre, o, onun oğlu ve kendisi için yaptığı bir yemini tutmak, on dört yıl için bir *nezirah* (nazirite) olarak burada yaşadı. Hatta Kraliçe Helena ve II. Kral Monobaz ölümünden sonra uzun yıllar Adiabene Kraliyeti ve Yahudi halkı ile dostluğunu korumuştur. Helena ölümünden sonra naaşı Küdüs'ün kuzeyinde Üç Piramid'e taşındı. Bu tapınak Roma tarafından MS 70 olaylarında tahrip edilmişti.

Romalıların İsrail kentleri *Judea* ve *Samaria*'ya zaptı sırasında (MÖ 68-67), oraya el altından İbranilere yardım olarak asker yollayan sadece Adiabene Devleti 'ydi. MS 66 yılında Yahudi mâbed hazinesine yönelik Roma'nın Yahudilere yönelik müdahalesi halk arasında gerginliği daha da arttırmıştı. Yahudiler arasında kurtuluş beklentisinin yüksek olduğu bu dönemde, kurtuluşu bizzat getirme iddiasıyla ortaya çıkan ve radikal tutum sergileyen devrimci-fanatik Yahudiler tarafından Roma'ya karşı kanlı bir isyan başlatılmıştı. İsyancıların bulunduğu *Galilee* (modern İsrail'in kuzeyinde bölge adı.) şehrinin kuşatılması sırasında buraya yardım için birlikler yollayan Adiabene Krallığı eğer Musevi olmasaydı bunu yapmazdı. Bugünkü Güney Kürdistan sınırları içinde hüküm süren ve Yahudi dinini benimseyen Aryan Adiabene Krallığı'nın yönetici sınıfı da Yahudilerin bu direnişine destek vermişti. Dört yıl süren çatışmalar neticesinde Kudüs, Romalılar tarafından kuşatılmış ve mâbed yıkılmıştır. MS 70 yılında ise son direnişçi grup,

Ölüdeniz yakınında bulunan *Masada* bölgesindeki kuşatmada topluca intihar ederek tarih sahnesinden silinmiştir (MS 73-74).

Tarihte "*Masada Olayı*" önemli trajik bir direniş hikâyesidir. Romalılara teslim olmak istemeyen İsrail'in güneyinde yer alan Necef çölündeki Masada kalesine çekilen buradaki 960 Yahudi topluca intihar etmiştir. İnanca göre, sarp tepelere kurulu Masada kalesi içerisinde gizlenen Yahudiler, kurtuluş ümitlerinin tükendiği anda, aralarından silah kullanmayı bilen 8 kişiyi, kendilerini öldürmeleri için görevlendirirler. Kural gereği bu 10 kişi, diğer 950 kişiyi öldürdükten sonra, birbirlerini de öldürerek kimse hayatta kalmaksızın toplu intihar gerçekleştirilecektir. Toplu intihardan sadece 2 kadın ve 5 çocuk hayatta kalmıştır. Hikâyenin tarihsel arkaplanında da, hayatta kalan bu kişilerin aktarımları rol oynamıştır.[117]

İzates ailesinin bu Yahudileşme manevrası Part Hanedan'ını kızdırır, aradaki ittifak zayıflar ve yalnız kalan Adiabene, Roma ile yapılan savaşları kaybetti. Roma İmparatoru Trajan MS 116 yılında Mezopotamya'yı fethedince, Bütün Mezopotamya Adiabene ile birlikte "*Asurya*" adıyla bir Roma eyaletine dönüştürüldü. *Kral Meharaspes* Mezopotamya'da bağımsız Adiabene'nin son kralıydı. Roma ve Partların bitmez saldırıları sonucu Adiabane Krallığı Roma Kralı Trajan döneminde Roma'nın eyaleti haline geldi. Roma İmparatoru Trajan Aryan egemenliğinde yaşayan Sami Asurîlerden gördüğü destek üzerine bölgeyi "*Asurya*" adıyla bir Roma eyaletine dönüştürür. Bölgenin Doğu Aryan Kürd aşiretleri bu durumun fazla uzun sürmesine izin vermez ve Roma İmparatoru *Hadrianus* zamanında bölgeyi tekrar ele geçirirler. (MS 195) Ancak Mezopotamya kolonileri Roma İmparatoru Hadrianus (MS 117–138) yılları arasında bölgeyi tekrar ele geçirdiler. Büyük bir ordu ile Partların üzerine gelen Roma Kralı

117- Bkz.jevishvirtuallibrary.org/jsource/Judasm/masada.html' II.Beth-Amikdaş'ın yıkılması ve Masada İsyanı'nın bastırılması, İsrael'in kuruluşuna (15 Mayıs 1948) kadar sürecek olan bir esaret ve sürgün döneminin başlangıcıdır. Bu tarihten sonra, Yahudiler dünyanın her tarafına yayılmış ve 2000 yıl boyunca tekrar toplanıp bağımsızlıklarını elde etmeyi ümit etmişlerdir.

Once, on a visit to Jerusalem, Queen Helena built a beautiful mausoleum where she and her sons were to be buried after their death. Even now, parts of this beautiful tomb, called the Tombs of the Kings, are still leftBefore her death, Queen Helena traveled to Jerusalem to spend there the last years of her life in prayer and good deeds.

Septimus Severus, MS 195 yazında yine Mezopotamya'da savaşan Roma ordusunun üç tümenini Adiabene'ye yerleştirdi. MS 195 yılında Roma Kralı Septimus Severus Adiabene'yi kısa sürede yeniden ele geçirdi. Bu nedenle bu Roma kralı "*Adiabenus*" ünvanını aldı. Roma Kralı *Septimus Severus* oğlunu krallığa varis gösterdi. Onun ölümünden sonra kral olan Roma İmparatoru *Caracalla Aurelius* döneminde (MS 216 yılında), Romalılar bir kez daha Adiabene'ye girdiler. Bu dönem Part devleti Sâsânîler tarafından ortadan kaldırıldı. Adiabene beli bir süre rahatladı. Sâsânîler tarafından Partlar devrilmesinden rağmen, bölge Aryan hanedanları Partlara sadık kaldı ve bölgenin tampon devletleri olan *Arsak krallığı (Ermenistan), Karduh, Adiabene ve Atropatena Medyası Krallıkları (Kürdistan)* Sâsânîlere karşı direndiler. Fakat diğer yandan Roma İmparatorluğu için Adiabene'nin Sâsânîler'e direnmesinin esas sebebinin din farklılığı olduğu, Sâsânîler'in Yahudiliği kabul eden Adiabene'yi Zerdüşt dinine zorladığı, bu nedenle savaşların birkaç yüzyıl devam ettiği çeşitli taraflarca ileri sürülmüştür.

3. yüzyılın ilk çeyreğinde ise bölge Sâsânî İmparatorluğu'nun kurucusu I. Ardeşîr'in eline geçip Islâm fethine kadar yaklaşık 400 yıl süreyle bir Sâsânî şehri olarak kalmıştır. Hıristiyanlık dininin Roma (Bizans) tarafından MS 395 yılında resmi din olarak kabul edilmesi ile beraber, geçmişte Aryan hanedanlarına bağlı yaşayan Asurî Süryanilerin politik bir girişimle Hıristiyanlığı kabul ederek Adiabane'deki siyasi dengeleri değiştirdiği kati bir görünümdür. Bu dönemde Sâsânîlere karşı Adibane'deki Asurîler din değiştirerek arkalarına aldıkları Bizans desteği ile bölgede iktidar oyunu oynamaya başlarlar. Hıristiyan Asurî Süryanilerden yana taraf olan Bizans İmparatorluğu onları desteklemek için bölgeye pek çok kez ordusunu gönderir. Ancak meydana gelen savaşlarda Bizans ve Asurîler başarı sağlayamaz. Çünkü Hıristiyan Ârâmiler ve Yahudi topluluklar ile bir araya gelen Hıristiyan Bizans devleti diğer yanda hala pagan ve ateşperest olan yerel halk Kürdleri Mecusi Sâsânîlerin kucağına itmiştir. Adiabene bölgesi, pagan Kürd halkının desteği sonucu İslam fetihlerine kadar Sâsânî İmparatorluğu'nun bir eyaleti olarak egemenliğini sürdürür. Sâsânîlerin birkaç yüzyıllık siyasi hâkimiyetlerine rağmen dini farklılıklar nedeni ile Adiabene'deki Sâsânîlerin egemenliği daima risk altındaydı. Adiabane bu nedenle Sâsânîlerin ayrılmaz bir parçası olarak görülemezdi. Fakat bölgedeki dil-

sel ve dinsel yakınlıklar ve uzaklıklar Sâsânîlerin lehineydi. Sâsânîler gibi Mecusi olan Kürdlerin baskın gücü yüzünden Adiabene'nin Sâsânîler'e boyun eğdiği yine tarih kaynaklarında belirtilmektedir. Diğer yandan bu siyasi ayrışmalar bölgede *Kürd* kavminin oluşumunu hızlandırmıştı. Hıristiyanlık tıpkı modern Kürdistan'ın her köşesinde; Urfa'da, Amed'de ve Ermenistan'da yaşayan Kürdlerin kavmi oluşumunu yaratmıştı diyebiliriz. Adiabene'ne İslamiyete kadar Sâsânî İmparatorluğu'nun bir eyaleti olarak kaldı.[118]

İslam Kuvvetlerince Erbil'in, Hz. Ömer'in bölgeye tayin ettiği ilk vali *Iyâz b. Ganm* veya onun vefatından sonra 20 (MS 641) yılında Musul valiliğine getirilen *Utbe b. Ferkad es-Sülemî* tarafından 18 (MS 639) veya 20 (MS 641) yılında fethedildiği tahmin edilmektedir.

KÜLTÜR VE DİL

Adibane Krallığı döneminde bölge dili Ârâmice ve Kürdçe'dir. Bölgedeki Ârâmiler, Yahudiler ve Aryan Kürdler Ârâmiceyi yazım dili olarak kullanmışlardı. Selevkoslar ve Roma zamanında gelişen Grekçe/Yunanca daha çok doğu Akdeniz bölgelerinde etkin olmuştu. Bölgede genelde Doğu Aryan siyasi ve sosyal baskın kültür bölgenin doğal dilsel yapısını kültürel olarak korumuştu.

Bölgedeki Asur döneminden buraya iskân edilmiş İbrani topluluğu da artık Ârâmice konuşmaktaydılar. Bu Adiabena Krallığın vatandaşlarının isimlerindeki Aryan kültürel görünümlerine bakılırsa çoğunluğunun Kürd kültürlü olduğu görünmektedir. Adiabene Aryan kültürel görünümlü Hükümdarları: *I. İzat* (es) (MS 15), *I. Baz* (eus) *Monobaz* (us) (MS 20?-30?), *Heleni* (MS 30-58), *İzat* (es) *II. Bar Monobaz* (us) (MS 34-58), *Volog* (ases) *II. İzat* (es) karşıtı Partiyalı isyancı - MS 50), *Mehar* (aspes) (MS .. -116), yönetim Roma İmparatorluğuna geçti (MS 116-117), *Narsai* (MS 170-200), Bilinmiyor (MS 200-310), *Aphraat* (es) (MS 310) ve yönetim Sâsânî İmparatorluğuna geçti (MS 226-649). Din değiştirmeler sonucu bölgedeki Yahudi kökenli olup da zamanla Kürdleşenler de vardı. Ayrıca şehirlerde özellikle Musul ve Erbil'de oldukça zengin

118- *Bkz. Encyclopeadia İranica on line article on Adiabene.*

Yahudi cemaatları vardı. Adiabene bölgesi İsrail Yahudileri için tarih boyunca ikinci sığınak olmuştur. Kürdler ile olan dostane ilişkiler neticesinde bölge Yahudilerinin çoğu Kürdçe lisanını bilirdi.

Kraliyet evinde, Kral *Monobaz*es, Kraliçe *Helena* vârisi ve oğlu *İzat*(es'in); *İzat* ismi, *Yazata* kelimesinden türemiş ve Kürdçede "*Melek*" demektir. Bu kişiler yüksek mertebeden olup bölgede ilk din değiştirenler olarak bilinmektedirler. Adiabene'nin hükümdarlarının isimlerini Alman arkaelog *Ernst Herzfeld*, kraliyet adlarının kökenini Medya bölgesi Aryan İskitlere dayandırmıştı.[119] Ancak, Aryan dil çalışmalarında meydana gelen ilerlemeler neticesinde bu isimlerin ortak Aryan isimler olduğunu gösterdi.[120]

DİNLER

Adiabene/Hewler Kuzey Mezopotamya'nın en eski ve en önemli dinlerin kült merkezlerinden biridir. Bölgede dinler olarak *çok tanrıcılık, Zerdüştlük, İbrani, Hıristiyan Süryani* dinleri iç içedir. MS 60 'larda bölgede Hıristiyanlığı yaymalarına rağmen etkin olan dini anlayış çok tanrıcılık ve *Musevilik*'tir. Adiabene Krallığı, Mezopotamya'da Museviliğe MÖ 1. yüzyılda ihtida etmiş Kürdler tarafından Erbil merkezli olarak kurulmuştur. Adiabane'nin MÖ 1. yüz yılda karşılaştığı yeni olaylardan biri Hıristiyanlık dini ile tanışmasıdır. Bu dini faaliyetleri yürüten kesimlerin Ârâmîce dilini bilmeleri nedeni ile ve bu dinin taraftarı olan Urfa Ârâmî Hıristiyanlık kilisesinin ruhanî ağırlığını arkasına alarak bölgede Hıristiyanlık misyoner faaliyetlerini kolaylaştırmıştır. Bu misyon faaliyetleri sayesinde Urfa'nın güneyine düşen Aşağı Mezopotamya ile doğusundaki İran topraklarında Hıristiyanlık hızlı bir şekilde yayılmaya başlamıştır. Bu konuda fikir verecek tek Süryânî vekâyi'nâmesi *Haybatlı (Erbil)* tarihçi *Mişiho Zohe*'nin eseridir. Bu vekâyi'nâme, Adibane kilisesini VI. yüzyıla kadar yöneten ruhanîlerin hayat hikâyelerinden oluşmaktadır. Mişiho Zohe'ye göre bölgeye (iki Zap nehri arası) Hıristiyanlığı bölgeye geti-

119- Bkz. Ernst Herzfeld, 1947, Zerdüşt ve Onun dünyası", Cilt 1, s. 148, Princeton üniversitesi basın, Michigan Üniversitesi, 851 sayfa.

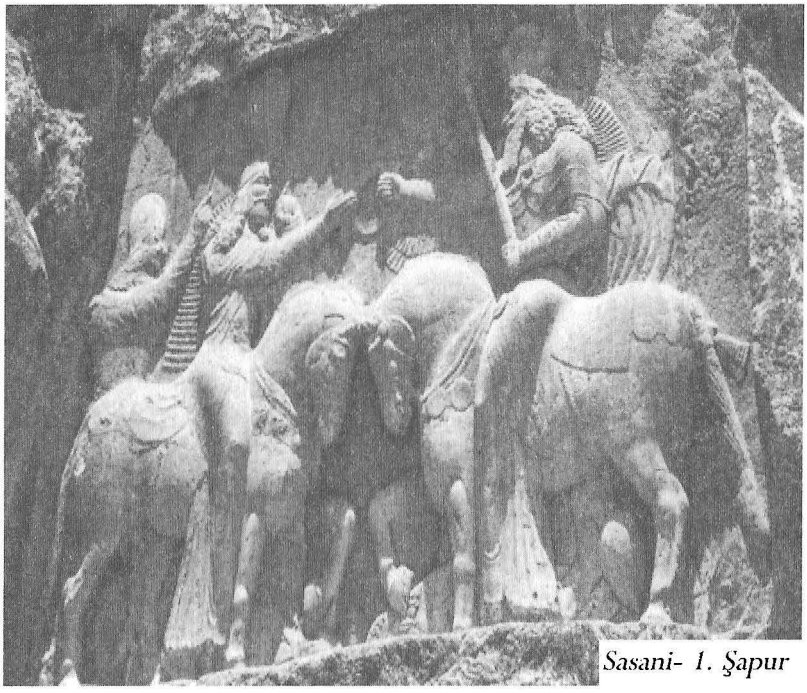
120- Bkz. Helmut Humbach, Prods Oktor Skjaervo, 1983, Paikuli ve Sâsânî Yazıtı, s. 120, Reicher, Michigan Üniversitesi, 312 sayfa.

ren kişi *Aday*'dır. *Aday Şliho* burada birçok kişiyi yeni dine kazandırmış, bir kilise kurmuş, Osrhoene/Urfa bölgesindeki misyon faaliyetlerini tamamladıktan sonra *Arzon*'un güneyini takip ederek bütün Dicle vadisini dolaşmıştır. Beş yıl süren (MS 99-104) bu misyon faaliyetlerinde kendisine *Fıqıdo* adlı bir ruhban eşlik etmiştir.

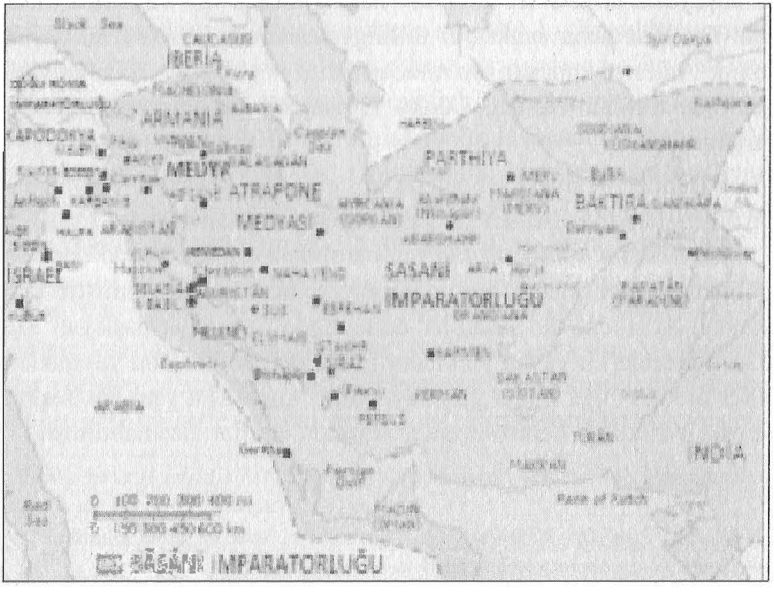
Süryânî tarih kayıtlarında II. yüzyılın başlarından itibaren bölgede Hıristiyanlığın yayılışı menkıbelerle anlatılır. Mişiho Zohe'nin kaydına göre 3. yüzyılın ilk çeyreğinde Doğu'daki episkoposlukların sayısı yirmiye çıkmıştır. Bunlar: *Bet-Zebday (İdil), Karha dı-Bet Sluh (Kerkük), Kaşkar (Keşker), Bet-Lapat (Cündişâpûr), Hormizd-Ardeşîr (Hürmüz Erdeşir), Prat-Mayşan (Prat-Meyşen), Hanita, Herbat-Gelal, Arzon (Arzaene), Bet-Nigtor, Şaher-Qard (Şahır-Kard), Bet-Meskene, Hulvan, Bet-Qetraye (Bet-Ketraye), Bet Hazzaye, Bet-Daylomaye ve Şigar/Şigur (Sincar)* episkoposluklarıdır. Yine misyon faaliyetleri neticesinde bu asırda Hıristiyanlık İran'ın *Riyordşir* şehrine (modern Urmiye bölgesi) girmiştir.[121] Dolayısıyla Milâdî 4. yüzyılın başlarında Hıristiyanlığın Ârâmîce konuşan *Ârâmiler, Asurîler, Ermeniler ve İbraniler* arasında ciddi bir taban bulduğu söylenebilir. Bilindiği üzere bölgedeki Sami topluluklar tamemen artık Ârâmice konuşuyorlardı. Devlet katında resmi yazışma dili Ârâmice olduğu için özellikle şehir halkı çift dilliliği yaşıyordu. Bu çok kültürlülük içinde Ârâmice konuşan toplulukların dini ortaklıkları da Hıristiyanlık şeklinde tezahür etmişti. Çünkü Hıristiyanlığın misyonelerinin dili Ârâmice idi.

Sâsânîler'in siyasî sebeplerle gösterdikleri hoşgörü sonucunda 4. yüzyılda halkının hemen tamamı Hıristiyan olan Hewler/Erbil, 500 yılında *Keldânî Metropolitliği*'nin kurulması üzerine Musul'dan sonra bölgenin ikinci önemli din ve kültür merkezi haline gelmiştir. Diger yandan Adiabene'de Sâsânîler döneminde oluşmaya başlayan *Mani* dini doktrinlerini yayan ve onlara bölge olarak dinlerini yaymada ilk üsler olduğu diğer dinler gibi kaydedilir. Ancak, bu yeni din kesinlikle eski Yahudiliği benimseyenler arasında taraftar kazanabilmişti.

121- Bkz. Prof. Dr. Mehmet Çelik, "Süryanilerin etnik ve dinsel kimlikleri", goc. bilgi. edu. Tr/documents/mehmetcelik.do.

Sasani- 1. Şapur

SÂSÂNÎLER-KÜRDLER-ROMALILAR

ROMA-SÂSÂNÎ-MEDYA (KÜRDLER) VE İSLAMİYET

Bu bölümde üç yüz yıllık Bizans-Sâsânî tarihinde Medya'da değişmeyen sürekli korunmuş olan siyasi coğrafik tabloyu da dikkate alacağız. Fırat'ın doğusunda ve Dicle'nin batısında kalan kuzeyde Murat Nehri ve güneyde Küçük Zap Nehri'nin kuzeyinde Romalıların MÖ 69 sonrası işgaline maruz kalan Kürd coğrafyasını "Roma Medyası" olarak tanımlayabiliriz. Doğu Roma/Bizans bu bölgeyi siyasi idari düzenine göre *Mezopotamya Eyaleti* olarak tanımlamıştı. Roma Medyası'nın bir kısmı-*Antep, Afrin* gibi, *Suriye Eyaleti*'nin de içinde kalıyordu. Aynı şekilde *Urmiye*'nin batısında, kuzeyde Merv Nehri'nin güney batısında, en batıda Dicle nehri ile sınırlı ve en güneyde Mandali Nehri'nin ve Fars bölgesinin kuzeyinde kalan Part ve Sâsânî siyasi hâkimiyeti sonrası kalan toprakları *"Sâsânî Medyası"* olarak tanımlayacağız. Gerçi bu coğrafya da İslam'ın doğuşuna kadar yedi ayrı Kürt kültürlü 'Dağ Krallığı'nın, siyasi şartlara göre bağımsız veya Sâsânî ve Bizans imparatorluklarına bağlı vasal devletler olarak hüküm sürdüğü tarihi kayıtlarda geçer. Bir yerde modern Kürdistan coğrafyası İslamiyet öncesi iki parçadır. Fakat gittikçe Kürd kavmi kimliğini yanındaki diğer halklara baskın bir şekilde daha geniş bir coğrafyada ortaya çıkarmaktadır. Siyasal olarak Med sonrası oluşmuş ve Selefkoslar döneminde bölge için resmi olarak siyasi ve coğrafik *"Medya"* adlandırması Bizans-Sâsânî sonrası İslami dönemde yerini coğrafik olarak Kurdistan tanımlamasına bırakacaktır.

K'rdstanac, Kurdistan, Kürdistan tanımları

"Kurdistan" tanımı, bölge ismi olarak ilk kez *Edessa'lı Matthias* tarafından yazılmış olan *"Ermeni Kroniki"* adlı kitapta, bir bölgeyi adlandırmak için kullanılmıştır. *Edessalı (Urfalı) Matthias*, Diyarbakır ve Siverek arasında olan bir bölgeyi *"K'rdstanac"* olarak tanımlamış-

tır. Kronik, MS 952-1136 yılları, üç bölüm olarak anlatıyor.[1] Kurdistan kelimesinin bugünkü şekli, yazılı kaynaklarda ilk kez 12. Yüzyılda *İbni Havkal'ın* Kürd topraklarını gösteren *"Cibal Haritası"* (MS 977) adlı çalışmada (Doğu/Kuzey Mezopotamya Dağları), "*Kürtlerin Yaz ve Kış dinlenme yerlerini*" belirtmektedir. *İran'ın Doğu Kürdistan bölgesinde kalan Hemedan, Kirmasan/Kirmanşah, Dinavar, Siné/Sanandaj bölgelerini kapsayan eyalet içine almaktadır."*[2] Birçok tarihçi ve araştırmacı Kürdlerin o devirdeki Sâsânî Medyası dışında Fars ülkesinde (modern İran'da) Kürdlerin var olduğunu söylüyor. *Hebibullay Tabanî ve Mella Cemil Rojbeyani* gibi Kürd araştırmacılar, Fars bölgesindeki Kürdler üzerine duruyorlar. Bu konuya ilişkin Ksenefon, Strabon ve Eratosthene'den birçok alıntı veriyorlar. Yunan tarihçilerinın dışında *Tabani*, İran kaynaklarına da, başvuruyor. Bunlardan *Fidewsi*'nin "*Şahnamesi*", Seyid Ahmed Kesrewi'nin *"Karna-mey Ardeşêr Papakan"*, Reşid Yasemi'nin eserlerine vs. başvuruyorlar. Bu devirde Fars bölgesi; *Kirman, Xusistan, Isfahan* ve Arap körfezi tarafından çevrilen alandır. Strabon, *Eratoshene* dayanarak: "*Parsların çeşitli kollarından Kurtiler ve Merdiler de var. Bu iki yapılanma birbirlerinin içine oldukça karışmış ve yakınlar ki, Betâlemius ve Uratstin ikisinin aynı olduğunu yazıyorlar"* diyor. *Rojbeyani ve Tabanî*, Kürdlerin Fars bölgesinde bulunduğu konusunda hiç bir kuşkuya yer bırakmayacak birçok belge sunuyor. Bunlardan bir tanesi de "*Beyheqi*" tarihidir. O, "*Kürdler sayısal olarak Fars ülkesinde Farsların üstesinden gelecek daha çok nüfusları olduğunu"* yazıyor. *İbni Hewqeli,* MS 841 yılında yazdığı gezi notlarında *"Fars ülkesindeki 32 Kürd aşiretinden"* söz ediyor ve hepsinin isimlerini aktarıyor. Yine *Ibni Xurdazbih,* 846 *yılında "Fars ülkesindeki 4 Kürd aşiretinden"* söz ediyor ve aşiretleri ve aşiret reislerinin isimlerinide aktarıyor. Bu kaynaklar içinde "*Farsname*"nin yazarı *Ibni Ulbelxi,* "*Eskiden Fars ülkesinde beş Kürd aşireti vardı. Her aşiret 100 bin aile veya evden (Reme kavramını kullanıyor) oluşuyordu. Gileweyi, Dewan, Lologan, Karyan ve Bazengan aşiret boylarından oluşuyor-*

1- *Bkz.Garnik Asatrian: Die Ethnogenese der Kurden und frühe kurdisch-armenische Kontakte, erschienen in İran & the Caucasus, Vol. 5 (2001), S. 41–74.*

2- *Bkz. Kerim Yıldız, Irak Kürtleri, Belge Yayınları, İstanbul, Haziran 2005, s. 21-22.*

dular. Fars ordusunun rengi ve gururu bu Kürdlerdi, sayılarıda alabildiğine çoktu. Fakat Islam'ın başında bir defadan yok edilerek darmadağan oldular. Yapılan kıyımdan Müslumanlığı kabul eden bir kişi olan "Elik" hariç hiç kimse kurtulamadı. Elik'te milletini temsil ediyor. Kürdleri Isfahan çevresinden Şiraz'a getirmişler ve orada çoğalmaya başladılar... İşte Fars ülkesinin tarihi" diyor. *Rojbeyani, "Farsname"* yazarının Fars ülkesindeki Kürdlerin sayısına ilişkin verdiği bilgileri değerlendirirken, her aile veya evi beşle çarpıyor ve yaklaşık olarak iki buçuk milyon Kürd sayısına varıyor. Belgelere dayanarak Şiwankare'nin Teberistan'la birlikte *"İran'ın iki bağımsız bölgesi"* olduğunu söylüyor. Kürd bölgesinin sınırlarını tespit etmek için onlarca Arap ve Fars kaynağını tarıyor. *"Şiwankare, Fars, Kirman ve Haliç arasındaki bölgedir, bölge merkez ise; "Eg" olduğunu (Ibni El Esiri), bölgede yer alan şehirleri ise" Zergan, Tarem, Istehbanat, Neyriz, Xeyir, Purk, Kurum, Runiz, Lar (Farsname yazarı) Dirabgird (Tarixi Guzide, Cemaledin Mustefî Qezwini), Fesa, Karzon, Xwenç, Gor ve İstexriş* olduğunu söylüyor. MS 9. ve 10. Yüzyılda yaşıyan "*Farsname*" yazarı Kürdlerin sayısı ve İslam Ordularının *"Şiwankare Bölgesinde"* yaptığı katiamdan tek bir kişinin kurtulduğu yönündeki tezi abartılmış olabilir. Ama o bölgede Kürdlerin yoğun bir şekilde yaşadığı biliniyor. İslam ordularının gelmesinden sonra Zerdüşti Kürdlerine karşı katliamın yapıldığı bir gerçektir. Farsname'nin yazarı İslam ordularının MS 643 yılında İran'a girdikten sonra, birçok Fars şehrinin ismini sayarak *"teslim olduklarını ve harac vermeyi kabul ettiklerini"* yazıyor. Ama aynı yazar "*İslam Orduları Fesa ve Darabgird'e yöneldiğinde Kürdler ayaklandılar ve büyük kayıplar verdiler.*" diye yazıyor. Eski tarihçilerin bir çoğu "*Şiwankare*"deki Zertuştilerin İslam ordularına karşı direndiklerini yazıyorlar. Yinc Loristan, İstexri, Darbgird Kürdleri 649 yılında İslam Ordularına karşı isyan ettikleri ve büyük kayıplar verdiklerini biliyoruz. Sâsânîlerin son Kralı *Yezdgurd* da, o bölgeye sığınmıştı. Tüm bu verilerden sonra Kürdlerin Fars bölgesinde yaşadıkları ve *"Farsları yenecek kadar"* güçlü olduklarını görürüz.[3]

Dicle nehri, Diyarbakır'ın MS 639'da Halife Kuvvetlerince önem-

3- *Bkz. k.melikendi@arcor.de*

li kısmını feth ederken Bizans Devleti Fırat Nehrinin doğusundaki Medyasını kaybetmiş doğuda İslami Halifelik ile de sınır olmuştur. Yani Diyarbakır Bizans elinden İslam Arap Kuvvetlerine geçmişti. Genelde bölge Kürdleri ne Hıristiyan Roma'nın yanında ne de İslamcı Arap yapıların yanında yer almıştı. Çünkü bölge Kürdleri hala çok tanrıcı itikatleri (Mithracı-Ateşperest) ile inançlarını yaşıyorlardı. Bizansların askeri kolonileri olan kentler de daha çok Grek, Ârâmî, Ermeni Hıristiyan nüfus bulunmaktaydı. Göçebe olarak kırlarda yaşayan Kürdlerin kentler de belli bir nüfus olarak güçleri bulunmamakta idi. Diğer yandan Kürdler genelde ovalardan ve şehirlerden hep uzak kalmışlardı. Pagan (çok Tanrıcı: Mithracı ve Ateşperest) kırlarda göçebe yaşayan Kürdler anlaşılan Hıristiyan Bizans Devleti ve İslami Halife Kuvvetlerinin inançı olan Müslümanlık ile kendilerini bir görmemiştiler. Bu yüzden kendilerini daha çok gelişen çatışmaların dışında tutmaya ve muhafaza etmeye çalışmışlardı. Çünkü ileride konu ciddi olarak ele alındığında bu savaşlarda Bizans Kürdistan'ında İslam Arap kuvvetleri ile yapılan savaşlarda önemli bir Kürd grubu veya şahsiyeti bulunmaz. Fakat Sâsânî Kürdistan'ında özellikle Atropatene Medyasında Kürdler İslam Kuvvetlerine bölgenin en büyük direnişini göstermişlerdir. Aynı tespiti Diyala ve Mandalli Kürdleri içinde söyleyebiliriz. Onlar da ilk İslam Kuvvetlerinin saldırılarına karşı büyük bir direniş sergilemişlerdi.

Tekrar Roma-Sâsânî çatışmalarının oluştuğu MÖ 3. Yüz yıl dönemine geri dönersek Aryan kültürlü Mitanniler MÖ 14 yüzyıldan beri batıda Fırat boylarında günümüz Urfa-Adıyaman-Malatya-Diyarbakır topraklarında yaşadığı bilinir. Kürdlerin ataları Kommageneli Mitanniler MÖ 14 yüz yıldan beri sırasıyla bu coğrafya da *Hurriler, Ermeniler, Ârâmîler, Grekler, Kimmerler, İskitler, Medler, Persler, Selefkoslar-Grekler ve Partlar* birlikte yaşamışlardı. Bu dönem yöre insanı doğudan gelen yeni Doğu Aryan halkı ile kaynaşmıştı. Üstelik bölge, doğudan Fırat'a kadar Ön Asya Doğu Aryan halkların egemenliğinde 400 yıl gibi azımsanmayacak bir zamana yayılan Doğu Aryan kültürlü siyasal egemenlik yaşadı. Bu topraklar Büyük İskender ve Selefkoslar sonrası yerel halkı temsil eden Kommegene ve Sophene Devletleri sonrası daha çok Roma'nın hâkimiyetinde kalmıştı. Bizans Medyasında MS 330'dan 1453 yılına kadar devam eden devlet, aslın-

da Doğu Roma İmparatorluğu'dur. İmparatorlar kendilerini *Baselius* yani, Roma İmparatoru olarak adlandırmışlar, halka ise *Romaioi* yani, Romalılar denmiştir. "*Bizans*" adını ise Rönesans Döneminde (MS 1453-1600) Batılı aydınlar, bu devletin tarihini ve kaynaklarını incelemeye başladıktan sonra kullanmaya başlamışlardır. Biz bu çalışmada daha çok Bizans İmparatorluğunu kullandık.

Bölgenin en üst düzeyde Aryan topluluklar ile hem batıdan hem doğudan buluşması bu dönemdir. Aynı zamanda bu sürece bölgedeki Doğu Aryan toplulukların "*Kürdleşmesi*" de diyebiliriz. Nitekim Persler döneminde MÖ 401 de Karduklar ile görülen Kürdlük, MÖ 100 lerde en batıda yukarı Fırat boylarında Grek-Aryan ortak Kommagene Devleti ile atılım yapacaktır. Part ve daha sonra Sâsânî bölgesinde kalan Ermeni ve Ârâmî oluşumları özellikle nüfuz olarak oldukça gerileyecektir. Bizans bölgesindeki Ârâmilerin bölgedeki nüfuz gerilemesi ise daha çok Bizans ile mezhebi çatışmaları ile gelişir. Nitekim *Amed, Ruha ve Arbil/Hewler* vs. gibi yerlerde Ârâmilerin nüfus olarak da gerilediği gelişmeler yaşanır. Birçok bölgede eski yani Fırat Kürdlerini bir yerde onları "*Bizans Kürdü*" olarak anlatacağız ki onlar zamanla bölgenin sahipleri olarak öne çıkmaya başlarlar. Aynı şekilde Dicle ve Botan çayının altında kalan bölgelerde yaşayan Karduk ve Adiabane/Arbil Kürdleri de benzer bir gelişimi yaşarlar. Hıristiyan ve Yahudi Ârâmilere karşı kendileri gibi pagan Ateşperest ve aynı dil ve kültürel ortaklıkları olan merkezi devlet Sâsânîler ile güçlenirler. Nitekim Sâsânîlerin Dicle Nehri'nin doğusunda kalan topraklarda yaşayan Kürdleri de "*Sâsânî Kürdü*" olarak anlatacağız.

Kürdler arasında bu siyasi ve coğrafik ayrımın merkezi devletler ile etkileşimlerinin de oldukça kültürel olarak farklı sonuçlar yaratmış olduğu gözden uzak tutulamaz. Diğer yandan artık oldukça kapsamlı olacağını düşündüğümüz bu tarihi çalışmalarımızın alanını Ön Asya konumundan *Bizans-Roma-Emenistan-Medya/Kürdistan* coğrafyasına çekeceğiz. Medya Atropatena bölgesinde ve Horasan'da bölgenin MS 4. yüzyılda gittikçe artan Türk-Moğal Hun istilalarına kısmen girerek bugün İran coğrafyasında kalan yerlerdeki demografik değişimlere de değineceğiz.

Fakat diğer yanda Partların son yüzyılında İran'daki Doğu Aryanlarda da Fars kavmi oluşumu gözden uzak tutulmamalıdır. Pehlevi dili-

nin gelişimi ile birlikte bu süreç yaşanmaya başlar. Zamanla Sâsânî dönemi sonu Kürdler ve Farslar artık İslam fetihleri sonrası oldukça ayrışmış yeni baskın kimlikleri ile karşımıza çıkacaktır. Bu durum geçmişteki Doğu Aryan kimlikli kültürel oluşumun da sonudur. Artık İran'da ve Medya'da iki farklı kavim vardır. Aynı soy ve kültür ortaklığı artık farklı bir biçimdedir. İki etnik topluluk oluşmuştur. Sâsânî Devleti Kürdler ile Farsların ortak Pagan inançlarının sonucu siyasal olarak da birlikte yer aldıkları son Doğu Aryan uygarlıktır.

SÂSÂNÎ HANEDANLIĞININ KÖKENİ

Sâsânîler Mezopotamya'dan doğuda İndus Nehrine kadar topraklara hâkim olmuş, MS 224/26-651 yılları arasında hüküm süren bir Doğu Aryan hanedanlığıdır. Adını asıl kurucusu sayılan destan kahramanı, Hükümdar *Erdeşîr-i Bâbekan*'ın dedesi, Fars bölgesinde Persopolis'in 7. km kuzeyindeki İstahr şehrindeki Anahita âteşgahın muhafızı (ateşgede) *Sâsân*'dan alır.[4] Roma İmparatoru *Septimius Sévèrus*'un Mezopotamya'yı işgal ettiği yıllarda Fars bölgesinde mahallî bir idareci olan *Bâbek*, bölgedeki halkların neredeyse tamamını birleştirmiş ve küçük bir krallık yaratmıştı. Bâbek'in ölümünün ardından yerine büyük oğlu *Şâpûr*, onun çok kısa süren yönetiminden sonra küçük oğlu *Ardeşîr* başa geçti. Ardeşîr (Ardeşîr, Erdeşêr), *Papak/Bâbek*'ın oğludur, *Sasan* O'nun dedesidir. Onların aile kökenlerine dair en geniş bilgiler *I. Hüsrev* zamanında kaleme alınan *"Karname-i Ardeşîr Babekan"* adlı 1.700 yıllık tarihi edebi eserde bulmaktayız. *Kârnâmag î Ardeşîr î Bâbekan (Papagın oğlu Ardeşîr'in Hikâyeleri)* adlı kitapda ayrıca Kürt Kralı *Madîg* ile Sâsânî Kralı Ardeşîr arasında (MS 226) geçen bir savaşı anlatılır. Bu kitap en eski Pehlevice dili ile yazılmış kayıttır. Diğer bir tarihi kayıt Persepolis yakınlarındaki *Hajiabad Mağarası*'nın duvarında Ardeşîr'in oğlu *Kral I. Şâpûr* tarafından yazdırılmış olan iki dilli yazıttır. Bu yazıtında onların soy kütüğü özellikle yazılmıştır. Bu yazıtta Ardeşîr'in oğlu I. Şâpûr, Bâbek/Papak'ın torunudur.[5]

4- *Bkz. Taberi, Tani) (Ebü'l-Fazl), bk. İndeks; İbnü'l-Esir, el-Kamil, bk. İndeks; Nüveyri, Nihayetü'l-ereb, XV, 166-195; (DİA, XI, 284-285).*

5- *Bkz. Hajiabad Yazıtları. Taht salonu, Persopolis-İran.*

Dede Sasan, İştahr'da *Kürd Bazrengi* aşiretinden *Mina Behîşt* (Cennet gibi) adlı bir kadınla evlenmiş ve *Anahita* (Venüs) tapınağının başına geçmişti. *"Sasan adının eski bir tanrı adı olduğu ve bir Aryan mitolojisinde Behmen oğlu olarak dünyaya gelip, Nişabur'da şehrin varlıklı bir ailenin kızı ile evlenip burada daha sonra hükümdar olduğu bilinmektedir."*[6] Değerli Kürd tarihçisi, *Mela Cemil Rojbeyani "Fars, Kirman ve Isfahan'da Kürd Şiwankar Hükümeti"* adlı yerel çalışmasında benzer bilgileri veriyor. Bu Fars bölgesindeki göçebe Kürdler üzerine duruyor ve bu konuda bizleri bilgilendiriyor: *"Sasan'ın Ardeşîr'in dedesi ve Zerdeşti bir din adamı"* olduğunu söylüyor. Ardeşîr'in babasının ismini de "*Papek/Bâbek*" olarak yazıyor. Ardeşîr'in, Bâbek'in küçük oğlu olduğunu yukarıda belirtmiştik. Zaten Ardeşîr Bâbekan/-Papakan adındaki tanımlama babasını tarifi için kullanılıyor. Ardeşîr ile anılan bu "Bâbekan/Papakan" adı buradan kaynaklanıyor. Yine *C. Rojbeyani, "Sasan'ın evlendiği kadının Kürd Bar-zengi aşiretinin paşasının kızı olduğunu"* ve isminin de "*Ram Behişt*" ya da "*Mina Behîşt*" olduğunu yazıyor. Sasan ve Mina Behîst'in "Bâbekan" adında bir erkek çocukları oluyor. Bâbek büyüdükten sonra "*Xêr*" şehrinin yöneticiliğine getiriliyor. Daha sonra Bâbek'in Şâpûr ve Ardeşîr adında iki oğlu oluyor. Bâbek, Ardeşîr büyüdükten sonra "*Fesa*" şehrinin paşası olan "*Guzehr/Goçehr*" Barzengi"nin yanına "*Fesa Kalesine*" okçu olarak veriyorlar.[7] Her ne kadar Ardeşîr'in soyunda anneden Kürdlük olsa da, O'nun Fars kültürü içinde yetiştiği görülür. Aynı zamanda iktidarını dönemin en güçlü asilzadeleri ile gerçekleştirdiği ve hanedanlığı ile işe koyulduğu anlaşılır. Anlaşılan Part iktidarına karşı yapılan darbe öncesi iktidar Farsi; Part ve Fars soylu yapılarını öne çıkarmıştır. I. Ardeşîr'in maiyetinde, birkaç Fars ailesiyle beraber eski Arsak ailelerinden *Suren-Pahlavi ve Karen-Pahlavi* klanları, *Varazeler ve Andiganlar* gibi büyük aileler ilk göze çarpanlardı. Anlaşılan yeni devlet oluşumunda Partların önemli bir kesimi ile uzlaşılmıştı. Bunun yanı sıra; *Merv* (modern Türkmenistan Eyaleti), *Abarşehr, Karmani, Sistan* (Sekistan), *İberya, Arsak, Atropatena Medyası Krallığı* (günümüz Azerbaycan'daki Arran) ve *Adiabene*

6- *Bkz. Büyük Larousse, s.10215.* (7- *Bkz. Derleyen k.melikendi@arcor.de, 11.06.06.*

7- *Bkz. Derleyen k.melikendi@arcor.de, 11.06.06.*

Krallığı (Hewler-Erbil) eyalet ve krallıkların ikincil derecede güçleri merkezi iktidar ve Şehinşah üzerinde olduğu mevcut ilişkiler değerlendirildiğinde tespit edilmekteydi.

Roma İmparatoru Severus'un doğu politikası Part Krallığı'nda bölgesel isyanların artmasında ve Sâsânîlerin ortaya çıkmasında etkili bir rol oynamıştı. Partların (Aşkânîler) son dönemlerinde ve Roma İmparatoru Septimius Sévèrus'un Mezopotamya'yı işgal ettiği yıllarda diğer yandan iç kargaşalar oluşan bölgesel isyanlar ile Part devleti de oldukça zor duruma düşmüştü. Nitekim İran'da iç isyanlar oluşmuştu. En baskın isyanı MS 204/205 yılında Fars eyaletinde yerel bir yönetici olan Bâbek'a (Papag) tarafından çıkarıldı. Part Kralı *IV. Artabanus* (MS 216-224) ile kardeşi *VI. Vologases* arasındaki Part hanedanlık mücadelesi başlamıştı. Bu kargaşa ortamından faydalanan Bâbek yarattığı isyanla, Fars topraklarındaki nüfuzunu artırmayı başarmıştı.[8] Fars bölgesinde yerel bir idareci olan Bâbek vilâyetin neredeyse tamamını birleştirmişti. Bâbek'in ölümünün ardından yerine büyük oğlu *Şâpûr*, O'nun çok kısa süren yönetiminden sonra küçük oğlu Ardeşîr başa geçti. Ardeşîr birkaç yıl içinde iktidarını genişleterek kendini padişah ilan etti. Bundan dolayı da *Şah V. Artabanus (Erdewan)*, Ardeşîr'e bir mektup yazarak;

"Be adam, sen ayaklarını fazla uzatıyorsun. Sen, kendi elinle kendi mezarını kazıyorsun. Ey Kürdlerin çadırında büyüyen Kürd, kim sana tac giymeye ve ülkeyi işgal etmeye izin verdi" diye hakaret etmeye çalışıyor.[9]

MS 220 civarında I. Ardeşîr de Pers İmparatorluğu'nu yeniden kurmak için ayaklanmış ve etrafındaki askerleri kendi tarafına çekmeyi başarmıştı. Part Kralı V. Artabanus ile üç kez karşı karşıya geldi. Ardeşîr, sonunda MS 224 yılında darbe ile yaklaşık 400 sene süren Part İmparatorluğunu yıkmayı başardı. Ardeşîr Hürmüzdegân'da Part Hükümdarı V. Artabanus'u (V. Erdevân'ı) yenilgiye uğrattı ve O'nun da öldürülmesiyle sonuçlanan bu zaferin ardından Ardeşîr Sâsânî Krallığı'nı 226 yılında ilan etti. İran'ın mutlak hükümdarı olarak taç

8- *Bkz. Potter, 2004, 217-26; Daryee, 2009, 2 vdd.*

9- *Bkz. Mela Cemil Rojbeyani, "Fars, Kirman ve Isfahan'da Kürd Şiwankar Hükümeti"*

giydi ve "*şâhânşâh*" (şehinşah) unvanını aldı.[10]

Bu dönemi İranlı tarihçiler kısaca özetler. Ardeşîr'in merkezi Part devletine karşı kurduğu komploları ve darbeyi önemsemezler. Ardeşîr'in ilk etapta eski Part topraklarında ortaya çıkan yeni krallıklar ile uğraştığı görülür. Bunlardan biri de Atropatena Medyası ve Ermenistan'a yakın bir bölgede oluşmuş bir dağ Krallığı *Kürt Kralı Mâdîg*'dir. İran tarihini yazan yabancı tarihçilerden *Josef Marquart, "Ardeşîr, işe akrabaları olan Barzengi ve Şiwankare aşiretleriyle kavga etmekle başladı."* diyor. *"Sâsânî Kralı Ardeşîr çok sayıda asker ve Zavul'un kahramanlarını toplayarak Kürt Kralı Mâdîg'e karşı sefere hazırlandı. Çok büyük bir kapışmaya sahne olunan kavga çok kanlı geçer ve Ardeşîr'in ordusu Kürtler tarafından sonunda yenilgiye uğratılır. Mâdîg'in ordusu övünerek: "Artık Ardeşîr kaygısı olmaz, yenilgiyi aldıktan sonra Pars'a geri dönmüştür."der. İlk karşılaşmada yenilen Ardeşîr, bu arada 4000 kişilik ordu toplayarak Kürtlerin üzerinde bir harb hilesi ile gece baskını düzenler ve 1000 Kürt Askeri'ni kılıçtan geçirir, Kralı, ailesini ve yakınlarını esir alır."*[11]

1. Ardeşîr, taç giydiği Partlar'ın kışlık başkenti *Seleukia-Ktesiphon*'a yerleşti. Kendilerini Pers Krallığı'nın varisi olarak gören Sâsânîler, Makedonya Kralı Büyük İskender (MÖ 336-323) tarafından MÖ 330 yılında yıkılan Perslerin topraklarını yeniden fethetmek ve söz konusu dönemin ihtişamını geri getirmek istiyordular. I. Ardeşîr, MS 224 yılında Sâsânî Devleti'ni kurduğunda Sâsânîler, İran'ın eski kralların soyundan geldikleri düşüncesiyle hareket etmişlerdir. Sâsânîler kendilerini Hellenistik ve Parthyan aradan sonra Ahamenişlerin devamı olarak gördüler. İran'ın büyüklüğünü yeniden ortaya çıkarmanın kaderleri olduğuna inandılar. I. Ardeşîr'in bu amaç doğrultusunda bir zamanlar Perslerin İonia ve Karia'yı da içine alan bütün Asya'da hüküm sürdükleri toprakları Roma'dan geri istemesi ve politikayla alamadığını kılıçla alma yoluna gitmesi Roma-Sâsânî ihtilaflarının ana nedenini oluşturmaktadır.[12] Sâsânî Hükümdarı I. Ardeşîr

10- *Bkz. Cass. Dio LXXX. 3. 1-2; Herodian. VI. II. 7; Agath. IV. 24. 1.*

11- *Bkz. Sâsânî-Kürt Savaşı. Bu savaş," Kârnâmag-î Ardaşîr î Babagân" (Karnamcy Ardeşêr Papakan) adlı kadim yapıtta geçer.*

12- *Bkz. Frye, 1983, 2008; Ayrıca bkz. Dodgeon, & Lieu, 2005; Kaçar, 2008, 1-22.*

komutasında İran ordusu Medya'da Fırat Nehrine kadar olan eski Part İmparatorluğu'nun sahip olduğu topraklara girdi. MS 231 yılında Roma Medya'sına girdiğinde Roma İmparatoru Severus Alexander, Sâsânî tehlikesine karşı büyük Roma ordusuyla Antakya'ya geldi. Böylece III. yüzyılın ortalarında Antolia'da Roma-Sâsânî mücadelesi başlamış oldu. *Herodianus'a* göre; Sâsânîler de, Romalılar da bu savaşta herhangi bir üstünlük elde etmemiştir.[13]

Devletin sınırlarını doğuda *Kirman*'a, batıda *Elimais*'e kadar genişleten ve birçok yeni şehir kuran 1. Ardeşîr 12 Nisan 240 tarihinden itibaren devleti oğlu Şâpûr ile birlikte idare etti. 242'de Şâpûr'un tek başına hükümdar kalmasından 1.Ardeşîr'in o sırada öldüğü anlaşılmaktadır. Ancak MS 235 yılında Alexander Severus'un öldürülmesi Roma'yı III. yüzyıl krizi ya da askeri anarşi olarak adlandırılan bir dönemin içine sürüklemiştir. Çünkü Alexander Severus'un öldürülmesiyle kimin İmparator olacağına askerler karar vermeye başlamış; böylece Roma iç dünyasında kargaşa ve kaos ortamı meydana gelmiştir. MS 235-284 yıllarını kapsayan bu elli yıllık süreç devlet idaresinden askeri yapıya, ekonomiden düşünce sistemine kadar bütün Roma yaşam biçiminin çöküşüne tanıklık etmiştir. Bu dönemde Roma İmparatorluğu dış istilalar, iç savaşlar ve kontrolden çıkmış ekonomi dolayısıyla neredeyse yıkılmanın eşiğine gelmiştir.[14]

I. Şâpûr 'a Karşı Roma'da III. Gordianus (MS 244), Arap Kökenli Philippus (MS 244-252) ve Valerianus (MS 252/253-260) Dönemi:

I. Şâpûr dönemi Sâsânîlerin en parlak dönemlerinden biri olmuştur. I. Ardeşîr'in on altı yıllık hükümdarlığından sonra oğlu I. Şâpûr (MS 240/241- 272) başa geçmişti. Babasının Roma'ya karşı giriştiği mücadeleyi kaldığı yerden devam etmişti. Tahtta kaldığı süre içerisinde Roma İmparatorları; *III. Gordianus* (MS 244), Arap kökenli *Philippus* (MS 244-252) ve *Valerianus* (MS 252/253-260) ile karşı

13- *Bkz. Alessandro Bausani, The Persyans, Elek Books Ltd. London, 1971,s. 48-49.*

14- *Bkz. Alföldi, 1939, 165-231; Calu, 1969; 1975, 594-613; Crawford, 1975, 560-93;Watson, 2003, 1-21.*

karşıya gelmiştir. Bu kral birçok şehir kurdu. Bunların bir kısmına Roma topraklarından yeni Hıristiyan dinleri nedeni ile göçmenler yerleştirdi. *Bişâpûr ve Nişahbur* şehirleri O'nun ismiyle adlandırıldı. I. Şâpûr dini alanda özellikle yeni çıkan *Maniheizm*'i destekledi. *Mani* peygamberini (Mani'yi) korudu ve yurtdışına *Maniheist* misyonerler gönderdi. Din bahsinde bahsedeceğimiz Manicilik yalnız Ön Asya'ya değil Uzak Doğu'ya da yayıldı. I. Şâpûr ayrıca bir Babilon Hahamı *Neherdea'lı Samuel* ile arkadaşlık kurdu. Bu arkadaşlık Yahudiler için bir avantajdı ve kendilerine karşı uygulanan baskıcı kanunlardan bir mühlet rahatlamalarını sağladı. Sâsânî iktidarına daha sonra gelen krallar I. Şâpûr 'un dini toleransını tersine çevirdiler.

I. Şâpûr devletin siyasal egemenliğini bugünkü Pakistan tarafında doğuya doğru ve kuzeybatı Hindistan'a genişletti. Önceden Pakistan bölgesine hâkim olan ve otonom yönetimleri olan *Kuşanlar*, I. Şâpûr 'un hükümdarlığını kabul etmek zorunda kaldılar. Kuşanların 3. yüzyılın sonunda gerileyip 4. Yüzyılda kuzey Hindistan'daki *Gupta İmparatorluğu*'na yerini bırakmasına rağmen, Sâsânî nüfuzunun Hindistan'ın kuzeybatısında bu süreç zarfında etkin olduğu açıktır. Bu zaman zarfında Hindistan ve İran arasında düşük seviyede kültürel alışverişler de yaşandı. Örnek olarak, İranlılar Hindistan'dan satranç oyununu aldılar ve oyunun ismini "*Çaturanga*'dan "*Çatrang*" tanıma dönüştürdüler. (Kürdçe'de Satranç'a "*Kış*" denir. Benzer bir mantık, kullanılmıştır. Çatışmak ve Kovalamak) Buna karşılık olarak, İranlılar Hindlilere tavla oyununu tanıttı.

Roma İmparatoru *III. Gordianus* MS 243 yılında *Resaina*'da (Mezopotamya eyaletinde modern Resulayn olabilir, Irak'ta bir kent) Sâsânîler ile yapılan ilk savaşta *Timesitheus* sayesinde zafer kazanmışsa da; MS 244 dolaylarında *Misik*'te (Irak'ta bugünkü Felluce kenti) yaptığı savaşı kaybetmişti. Gordianus'un ölümünün ardından ordunun başına geçen *Arap Philippus*, Şâpûr ile MS 244 yılında sözlü bir anlaşma yapmıştı. Bu anlaşmaya göre Medya'daki Nisibis/Nusaybin ve Carrhae/Harran yeniden Sâsânî idaresi altına girmiş ve Roma'nın, Armenia (modern Ermenistan) üzerindeki etkisi azaltılmıştı.[15] Philippus ile yapılan barış uzun sürmemiştir.

15- *Bkz. Dignas, &Winter, 2007, 119-121.*

MS 249 yılında Roma'da patlak veren iç savaş sırasında Philippus, İtalya'nın Verona kentinde yapılan savaşı kaybetmiş ve *Decius* (MS 249-252) İmparator ilan edilmiştir. İmparator Decius'un doğudan ziyade batıda *Gotlar* ile mücadele etmek zorunda kalmıştı. Bu durum doğuda Sâsânîlerin daha rahat hareket etmesine olanak sağladı. Roma İmparatoru Decius'un Goth Seferi sırasında ölmesinin ardından MS 251 yılında *Moesia Eyaleti Valisi C. Vibius Trebonianus Gallus* (MS 251-3) İmparator ilan edilmişti. Ancak Gallus, ne Sâsânîlerin ne de Gotların saldırılarına müdahale edebilmişti. Bundan dolayı diğer *Moesia Valisi Aemilianus* askerler tarafından İmparator ilan edildi. Bu nedenle Gallus ile Aemilianus arasında bir iç savaş meydana geldi. Söz konusu çekişmeden Aemilianus zaferle ayrıldı. Gallus ise, MS 253 yılında öldürülmüştür. Aynı yıl *Raetia'da Publius Licinius Valerianus*, Roma İmparatoru ilan edilmiştir. Valerianus İmparator olmadan önceki askeri kariyerinde oldukça yetenekli bir komutandır. Alexander Severus döneminde Konsüllük yapmış olmasının yanı sıra, soy bakımından Romalı olmasıyla da uzun zamandır Roma için beklenen bir İmparator oldu.[16] Tıpkı geçmişte Jül Sezar'ın (Julius Caesar) isminin 2.000 yıl boyunca krallık şeklinde *Kayzer* unvanına esin kaynağı olması gibi, "*Augustus*" ismi de Roma'da krallık unvanına dönüşmüştür. Valerianus (MS 253-260) ve oğlu Gallienus (MS 253-268) başa geçtikleri sırada imparatorluk hem kuzeyden hem de doğudan gelen saldırılar nedeniyle savaş halinde bulunuyordu. Bu dönemde Sâsânî Kralı I. Şâpûr, Armenia'ya yönelmişti. MS 252 yılında bu ülkeyi doğrudan kendi kontrolüne alarak Armenia Kralı II. Arsakid'i öldürmüştür. Ayrıca Kral I. Şâpûr büyük oğlu *Hormizd Ardeşîr*'i (I. Hürmüz olarak da geçer - MS 252-3?) Arsak'ın (Ermenistan) Kralı olarak atamıştır.[17]

I. Şâpûr batıda Roma'ya birkaç sefer düzenledi. Daha sonra MS 252/253 yılında Barbalissos'ta (Qual'at Balis) 60.000 kişilik bir Roma ordusuyla savaşa girişen I. Şâpûr, büyük bir zafer kazanmıştır. MS 256

16- *Bkz. Syme, S. R. Emperors and Biography: Studies in the Historia Augusta. Oxford: Clarendon Press 1975, 68 Valerianus.*

17- *Bkz. Chaumont, M. L. (1976). La Arménie entre Rome et l'Iran. De l'avènement d'Auguste à l'avènement de Dioclétian. ANRW, II. 9.I, 71-194.*

yılında Antiokheia'ya (Antakya) gelen Roma İmparatoru Valerianus'un ordusu ile 259/260 yılında I. Şâpûr ile Carrhae/Harran ve Edessa (Urfa) arasında bir yerde gerçekleşen savaşta karşı karşıya gelmiştir. *Firuzabad*'daki *Nakş-i Rüstem*'de bulunan *Kâbe-i Zerdüşt* adlı anıtın duvarlarına bu savaşı ve sonuçlarını üç dilde kaydetmiştir. Kâbe-i Zerdüşt yazıtında Valerianus'un 70.000 kişiden oluşan ordusunda Roma İmparatorluğu'nun her ulusundan birlikler bulunduğu öğrenilmektedir. Bu bölge ya da halk adları şunlardır: *Germania, Raetia, Noricum, Dacia, Pannonia, Moesia, Istria, Hispania, Mauritania, Thrakia, Bithynia, Asya, Pamphylia, İsauria, Galatia, Lykia, Kilikia, Kappadokia, Phrygia, Syria, Phoenikia, Arabia, Lydia ve Mezopotamya* (Mezopotamya halkı için "*Roma Kürdleri*" de diyebiliriz.[18] 1. Şâpûr, Antakya'yı ele geçirdi. Şehri yağmaladı. İmparator Valerianus'u ise, Edessa (Urfa) savaşından sonra esir aldı. I. Şâpûr 'un Edessa'yı kuşatması üzerine Valerianus başta çarpışmaya girmeye tereddüt etmiş ancak askerlerinin başarılı savunması karşısında cesaretlenerek savaşa katılmıştır. Fakat savaş sonunda Roma ordusu büyük bir hezimete uğramış; başta Valerianus olmak üzere Roma komutanları, senatörleri ve Roma kuvvetinde subay olarak her kim varsa I. Şâpûr tarafından esir alınmıştır. Buradaki tarihi kabul edersek, İmparator MS 259/260 yılında, esir alındıktan hemen sonra hayatını kaybetmiştir. O güne kadar, hiçbir Roma İmparatorunun başına gelmeyen bu utanç verici olayı I. Şâpûr zaferini yüceltmek için yaptırdığı taş kabartmalarla ölümsüzleştirdi. Nakş-i Rüstem'deki Kâbe-i Zerdüşt Anıt'ında Şâpûr'un faaliyetlerinin kayda alındığı yazıtta, ayrıca Kralın Syria'yı/Suriye'yi istila edip eyaletin önemli kentleri ele geçirdiği anlatılmıştı. Bu şehirler şunlardı: *Antiokheia (Antakya), Hierapolis (Menbij), Sura (al-Hammam yakınında), Beroea (Halep), Zeugma (Belkıs), Dura Europos, Doliche (Dülük-Antep))* ve diğer bazı kentleri, ayrıca Kapadokya'dan *Satala (Sadak) ve Domana* gibi kentler ile birlikte toplam 37 kenti ele geçirdiği öğrenilmektedir. I. Şâpûr bu savaşlarda esir aldığı Lejyoner Romalıları, ülkesinin yeniden yapılandırılması için köleleştirmişti. Savaş sonrasında I. Şâpûr tarafından Persis'te kurulan *Bişâpûr* (Şâpûr'un güzel kenti) kentinde tespit edilen

18- *Bkz. Macdermot, 1954, 76-80; Gajé, 1965, 343-88.*

mozaikli yapılar inşa biçimi bakımından Bişâpûr'da çalışan işçiler arasında Romalı esirlerin olduğunu kanıtlar niteliktedir.[19] *"Bu kölelere 100 tane şadırvan yaptırarak, Şuşter köprüsünü kurdurmuştur. I. Şâpûr'un İran'a getirterek istihdam ettirdiği Romalılar, zaman içerisinde çoğalarak buranın sakinleri haline gelmişler ve Sâsânî ülkesinde önemli ipek atölyeleri kurmuşlardır."*[20]

MS 235 yılında Alexander Severus'un öldürülmesi Roma'yı 3. yüzyıl krizi ya da askeri anarşi olarak adlandırılan bir dönemin içine sürüklemiştir. Çünkü Alexander Severus'un öldürülmesiyle kimin İmparator olacağına askerler karar vermeye başlamış; böylece Roma iç dünyasında kargaşa meydana gelmiştir. MS 235-284 yıllarını kapsayan bu elli yıllık süreç devlet idaresinden askeri yapıya, ekonomiden düşünce sistemine kadar bütün Roma yaşam biçiminin çöküşüne tanıklık etmiştir. Bu dönemde Roma İmparatorluğu dış istilalar, iç savaşlar ve kontrolden çıkmış ekonomi dolayısıyla neredeyse yıkılmanın eşiğine gelmiştir. Sâsânî I. Şâpûr hükümranlığının zaferleri Roma'da çok büyük bir karamsarlık yaratmıştı. Tarihçi *Cassius Dio* bu hususta şunları yazmıştır. *"Bu olay, bizim için büyük bir korku kaynağı idi. Doğudaki lejyonlarımız için Sâsânî Krallığı o kadar ürkütücüydü ki, artık çok azı onlarla savaşmak istiyor, geri kalanlar ise savaşma konusunda tamamen isteksiz davranıyordu."*[21] Batıya karşı gücünü kanıtladıktan sonra doğuya karşı defalarca sefer düzenleyen I. Şâpûr doğuda Baktriya ve Kuşan'da iktidarını sağlamlaştırdı. Egemenlik sahasına kurulu olan *Soğdiyan, Toharistan ve Çağanya gibi Kuşan Yabguluklarına* da boyun eğdirip, onları kendi ülkesine katmak için uğraşmıştır.[22]

I. Şâpûr, 30 yıllık saltanatında Sâsânî İmparatorluğunu tekrar Ahamenişler dönemini andırırcasına kalkındıran, genişleten ve zamanında derlenip toparlatarak, yazıya yeniden geçirilen dini kitap Avesta,

---

19- *Bkz.Ghirshman, 1956-71; 1962; 138-39; Dignas, &Winter, 2007, 256 vd; krş. Canepa, 2009, 75-78.*

20- *Bkz. Rafi Hakikat:"Tarih-i Kavmeş"s.60, Tahran-1362.*

21- *Bkz. Arthur Cotterell, From Aristotle to Zoroaster: An a to Z Companion to the Classical World. 1998.*

22- *Bkz. Cevad Meşkür:"Tarih-i İran Zemin"s. 81.Tahran-1366.*

Fars edebiyatının en eski örneklerinden biri sayılır. *I. Şâpûr MS 272 yılında vefat etmiştir. Ölümü çok üzüntü yaratmış ve ülkenin her yerinde yas ilan edilmiştir. O'nun ölümü sonrası, Sâsânî iktidarına ard arda gelen krallar pek başarılı olamadılar. Şâpûr,* pek çok farklı dinin var olduğu İmparatorlukta Maniheizm'in birleştirici bir rol oynayabileceğini düşünerek Mani'yi korumuştu.

Şâpûr'un ölümünden (MS 272) sonra oğlu *I. Hürmüz* bir yıl, hükümdarlık yapmış o da Mani'ye yakınlık göstermişti. *Sâsânî Kraliyeti de bu dönem iç çekişmelerini yaşamaktadır.* Ardından diğer oğlu *I. Behram* üç yıl kadar hükümdarlık yaptı. I. Behram, Mani'yi derisini yüzdürmek suretiyle öldürttü ve taraftarlarına eziyet etti. I. Behram (MS 276-293 zayıf bir yöneticiydi ve birden fazla batı eyaletini *Roma Kralı Carus*'a (MS 282-283) kaybetti. *II. Behram* döneminde (MS 276-293) Romalılar başşehir *Tizbon/Medâin'i* ele geçirdiler (MS 283). Yukarı Mezopotamya ile Ermenistan'ı kendilerine bağladılar. MS 293 yılında kısa bir süre tahtta kalan III. Behram'dan sonra *Nerseh,* Sâsânî hükümdarı oldu (MS 293-302). Şâpûr'un oğlu Narses, MS 297 yılında *Sezar Galerius*'u yenerek Medya'yı hâkimiyeti altına aldı. Bunun üzerine Roma İmparatoru *Diokletian*, bozguna uğramış Sezar Galerius'un ordusunu da yanına alarak, MS 298 yılının kış ayında Medya'da Sâsânî ordusuna saldırdı ve onu bozguna uğrattı. Ermenistan'da MS 297 yılında ani bir baskın sonucu tuzağa düşürülen Nerseh yenildi. Bu savaştan sonra Antakya'ya gelen Roma İmparatoru, doğu sınırındaki Sâsânî tehlikesi geçinceye kadar Antakya'da kaldı. Sâsânî Kralı Narses, aldığı bu ağır mağlubiyetten sonra Sezar Galerius ile barış yapmak istedi. Bu çağrıya olumlu yanıt veren Sezar Galerius, Sâsânî Kralı ile Nisibis (Nusaybin) Antlaşmasını yaptı. Roma istediklerini alarak Roma-Sâsânî sınırının güvenliği sağlandı. Bu anlaşmaya göre Sâsânîler, Dicle Irmağı'nın batısındaki bütün toprakları teslim ettiler. Ermenistan'ın ve Gürcistan'ın iç işlerine karışmamayı kabul ettiler. Ermenistan ve Medya'yı geri almaya çalıştıysa da başarılı olamadı ve Dicle Nehri'nin batısındaki bütün toprakları Romalılar'a vermek zorunda kaldı. Bu büyük hezimetin ardından MS 301 yılında MS 302'de tahttan indirilen Nerseh'in yerini alan *II. Hürmüz*'ün (MS 302-309) İran tahtına geçişi ile birlikte Sâsânîlerin bölge üzerindeki taarruzları yeniden başlayacaktır. Bu taarruzlar karşı-

sında Roma İmparatoru *Diyoklatiyanus* barış istemek zorunda kalmıştı. Yapılan anlaşma uyarınca da Nusaybin iki ülke arasında sınır olarak kabul edilmiştir.[23]

II. Hürmüz, Hindistan bölgesinde Sistan ve Kuşan'daki isyanları bastırsa bile, II. Hürmüz de bir başka zayıf liderdi. Sâsânî asillerini kontrol etmeyi başaramadı. Hürmüz avlanırken *Bedevîler* tarafından bir av sırasında MS 309 yılında öldürüldü. Ölümünün ardından, Araplar İmparatorluğun güney şehirlerini yağmalamaya başladılar.

II. Şâpûr ve Roma Yönetiminin İkiye Taksimi

Bu arada, I. Şâpûr'un ölümünden sonra hânedanlık üzerinde son derece etkili bir hale gelen asiller Kral Hürmüz'ün en büyük oğlu olan *Adarnesses'i*, zâlimane bir eğilim gösterdiği için öldürdüler. İkinci oğlunu kör ettiler, üçüncü oğlunu hapse attılar.[24] Hürmüzün hamile olan ilk eşinden doğan II. Şâpûr bebek iken kral seçilmiş oldu. Taht, II. Hürmüz'ün eşlerinden birinden henüz doğmamış olan çocuğuna kalmıştı. *II. Şâpûr*'u (MS 309-379) daha annesinin karnındayken tahta geçen ilk kral olarak bilinir. Taç, annesinin karnına konmuştu. Şâpûr ismindeki bu çocuk böylece hükümdar olarak doğdu. Gençliğinde, İmparatorluk annesi ve asiller tarafından idare edildi. Büyüdüğünde ise, gücü hemen eline alan II. Şâpûr, aktif ve etkili bir hükümdar olduğunu kanıtladı. Büyüdükten sonra iktidarı eline alan II. Şâpûr, babası II. Hürmüz'ün ölümünün ardından, güneyden gelip Sâsânî Kralları'nın doğum yeri olan Fars vilayeti de dâhil olmak üzere bölge şehirlerini yağmalayıp harab etmeye başlamış olan Arapların üzerine yürüyerek onları mağlup etti ve böylece İmparatorluğun güneybatı bölgelerini güven altına aldı.

Sâsânîlerin benzeri durumu aynı dönemde Roma İmparatorluğunda da yaşanır. Yalnız bir farkla Romalılar İmparatorluğa karşı kuzeylerinde gelişen istilalar ve isyanlar ile uğraşıyordu. Birçok İmparator başarısızlıkları ile askerlerce değiştiriliyordu. Bir yerde idari sis-

---

23- *Bkz. Şümeysani H. Medine't-i Mardin Mine! Fethu 'l- Arabi İla Sene 1515,Beyrut, 1987 s.39-4 1. II.*

24- *Sakat bırakılan kişilerin kral seçilmemesi eski bir Doğu Aryan saray geleneğiydi.*

temi çöken ve reformlara idari düzende ihtiyaç duyan Roma'nın, ordunun alt tabakasından yetişen İliryalı Diocletianus'u "lejyonlar Curus'u" O'nun başarılı hileleri sonucu yeni Kral seçmişlerdi. Herkes kısa zamanda bu Kralın da askerlerce suikaste uğracağını beklerken o kısa zamanda başarılı olduğunu göstermişti. MS 298 yılına gelindiğinde Tuna ve Ren üzerinden gelen Roma'ya yönelik göçmen saldırılarını savuşturmuş, Suriye ve Filistin'deki Sâsânî saldırılarını durdurmuş ve siyasi düşmanlarını yenilgiye uğratmıştı. Diocletianus başa geçtikten sonraki ilk dokuz yılın ardından İmparatorluğun tek bir İmparator tarafından yönetilemeyecek kadar büyük olduğu sonucuna varmıştı. Ren civarındaki istilaları ve Mısır'daki sorunlar ve İmparatorluğun iç sorunlarıyla aynı anda başa çıkmak mümkün değildi. Getirdiği radikal çözüm, idari reformdu. Bu reformun adı *Tetrarşi* sistemiydi. (dört hükümet). Tetraşi, devleti daha kolay idare edebilmek için uyguladıkları sistemin ismidir. Bu sisteme göre; Bütün imparatorluk idarî açıdan iki kısma ayrılıyor ve her birinde *iki Agustos* hâkim oluyordu. Her iki Agustus kendilerine *birer Caesar* atayacaktı. Augustusların görev süreleri dolduğunda bu Caesarlar yeni Agustuslar olarak idarenin başına geçeceklerdi.[25] MS 292 yılında imparator Diocletianus, kendisine devletin doğu kanadının ve eski meslektaşı Maximianus'a batı kanadının yönetimini vererek bu sistemi ilk uygulayan kişi olmuştur. Roma'nın biraz doğusunda yukarıdan aşağıya düz bir çizgi çekip doğu ve batı olmak üzere İmparatorluğu ikiye böldüler. İdari taksimat yaptılar. Bu bölünme kısa vadede kalıcı olmadıysa da MS 395'den sonra gerçekleşecek daimi bölünmeye emsal teşkil etmişti. Bu sorunu çözmek ve Doğu ve Batı olmak üzere bölünen İmparatorlukta kimin İmparator olacağı sorusunu yanıtlamak için "*Diocletianus Tetraşi*" ya da "*dörtlü yönetim*" adı verilen sistemi kurdular. *"Buna göre Doğu'da bir kıdemli İmparator, Batı'da bir kıdemli İmparator başa geçecek, bunların yanında da birer ast İmparator olacaktı. Roma İmparatorlarına verilen çok sayıda unvan içinde en önemlisi Agustos'du. Bu yüzden iki kıdemli İmparator Augustus unvanını alacak, diğer iki ast İmparator ise Sezar unvanını alacaktı. Diokletian'ın tasarladığına göre kıdemli İmparatorlardan biri emekli oldu-*

25- *Bkz. http://tr.wikipedia.org/wiki/Roma.*

ğunda ya da öldüğünde Sezar onun yerini alacak ve yeni bir ast İmparatoru seçecekti."[26] İmparatorluk iktidarı artık iki kişinin arasında bölüştürülmüştü. İkisi de kendilerine yeni başkentler seçtiler. Diocletianus'un kendine seçtiği başkent Nicomedia (bugünkü İzmit) idi. İki İmparatorun İmparatorluğu yönetmesini kolaylaştıran bölünme Roma'da kalan senatoyu daha da kenara itmişti. MS 293 yılında Diocletianus ve Maximian birer Sezar atadılar (sırasıyla Galerius ve Constantius) ve vârisleri olarak belirlediler. Ancak bunlar yalnızca vâris değildi. Her birine kabaca İmparatorluğun dörtte biri verilmişti.

Diocletianus'un başa gelmesinden önce neredeyse kesintisiz yarım asırlık iç savaş dönemi düşünüldüğünde Tetrarşi'nin dört İmparatorun açgözlülüğüne yenik düşmemesi devletin idari coğrafyasının büyüklüğü nedeniyledir. Ancak Roma siyasetinin fırsatçı yapısı çok geçmeden her iki parçada Tetrarşi'nin çözülmesine ve Monarşinin yeniden kurulmasına neden oldu. *"MS 305 yılında Diocletianus emekli oldu ve Maximian da aynı şekilde davranmaya ikna edildi. İki Sezar önceden tasarlandığı gibi kıdemli İmparatorlar oldular. Ama iş yeni Sezarları seçmeye geldiğinde ordu ve senato araya girdi ve kendi adaylarını öne sürdüler. 306 yılında Kostantin batıda bir iç savaş başlattı ve MS 312'de bu savaşı kazandı. MS 324 yılı itibariyle Licinius'dan İmparatorluğun doğu bölümünü aldı ve MS 337 yılında ölümüne kadar tüm İmparatorluğu kendi yönetti. İkitidar tekrardan Konstantin'in oğulları arasında bölündü. Taht Julian, I. Valentinian ve I. Theodosius ve diğerlerinin yönetiminde sözde birleştirildiyse de MS 395 yılına gelindiğinde doğu ve batı kalıcı olarak bölündü."*[27] Diocletianus'un reformları sayesinde İmparatorluk bir yüzyıl daha bütünlüğünü korumuştur.

26- *Bkz. http://tr.wikipedia.org/wiki/Diocletianus.*

27- *Bkz. www.historystudies.net/DergiPdfDetay*

DOĞU ROMA MEDYASINDA DİN SAVAŞLARININ ÇÖZÜCÜ ETKİSİ

Doğu Roma İmparatorluğu'nun başına geçen *Büyük Konstantin* de olarak adlandırılan I. Konstantin'in dönemi (MS 305-337) eski Roma İmparatorluğu ile yeni Hıristiyan Roma veya Bizans İmparatorluğu'nu birbirinden ayıran dönüm noktası olarak tanımlanabilir. Bu dönemin en büyük iki değişikliği Hıristiyanlığın ilk önce tercih edilen ve daha sonra resmi din olarak belirmesi ve İmparatorluğun yeni kentsel merkezi, daha sonra İstanbul olarak adlandırılacak *Konstantinopolis* kentinin kurulmasıdır. Konstantin'in aynı şekilde Roma Medyası'nın o yıllarda önemli kenti haline gelen *Amid*'i (Diyarbakır'ı) yeniden kurmuştur, diyebiliriz. Dönem yazarının *Ammianus Marcellinus* bahsine göre, Amid'i yeniden kuran ve surlarını sağlamlaştıran Kontantinius kendi adıyla Amid'in anılmasını istemiştir.[28] *Diokletyan*'dan en önemli farkı O'nun getirdiği dörtlü yapı tasarımına uymayarak *Ogüstleri* ve *Sezarları* ortadan kaldırarak yönetimde tekrar tek bir yapı olan kraliyeti oluşturmasıdır. Konstantin, Diokletyan'ın başlatmış olduğu reformları sonuçlandırarak yüzyıllarca Bizans'a egemen olacak idari sistemi kurmuştur. Konstantin döneminin en büyük değişikliklerinden olan Hıristiyanlığın Roma İmparatorluğu'nun resmi dini olması aynı zamanda hem ortaçağın hem de Bizans'ın temelini oluşturan en büyük değişikliklerden biridir. Kısacası yönetilmekte zorluk çekilen Roma İmparatorluğu ikiye bölünür. Bizans Devleti'nin 11 Mayıs 330 tarihinde teşekkülünden önce Ön Asya'da bir yüzyıl boyunca devam etmiş olan Roma-Sâsânî mücadelesi Ön Asya tarihinin önemli dönemlerinden biri olarak daha çok Ermenistan, Kürd coğrafyası Medya'da ve Suriye'de şekillenir.

Bizans Devleti'nin ortaya çıkmasında dört temel unsur bulunmaktadır. Bu temel unsurlar Roma devlet tarzı, Grek kültürü, Hıristiyan inancının Doğu Roma İmparatorluğunda yayılması ve Kostantinapolis (İstanbul) şehrinin kuruluşudur. Nitekim onun bu kimliği, doğuda öncelikle onu Hıristiyan olan topluluklar ile daha sonra Hıristiyan Katolik kimliği nedeni ile Ermeniler ve Süryaniler ve daha sonra (MS 416'da) Mısır'da *Kıptiler* ile karşı karşıya gelir. 4. yüzyılın sonlarına doğru batı-

28- *Bkz. Ammianus Marcellinus The History, Çev. B.C. Bilge s. 456, 1963.*

da gelişen bazı olaylar Sâsânî İmparatorluğu'na da yansıdı. Bu tarihlerde Bizans İmparatoru Konstantinos'un Hıristiyanlığı kabul etmesi üzerine Sâsânî İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan Hıristiyanlar merkezi yönetimce özellikle Hıristiyan Ermeniler ve Ârâmiler Bizans'ın dostu, devletin düşmanı sayıldı. Önce Arsak/-Ermenistan sonra Doğu Roma İmparatoru Konstantin Hıristiyanlığı kabul edince eski ihtilâflar canlandı. Bizans da aynı şekilde kendi Medya'sında yaşayan Hıristiyan olmayan Pagan inançlı ateşperest Mithracı Kürtler ile benzeri sorunlar yaşamaya başlamıştı. Medya üzerinde doğudaki güçlü rakibi Ateşperest Mecusi Sâsânî devleti de Roma'nın bu iç çelişkilerinden faydalanmaya çalışmıştı. Medya'da yaşamakta olan Hıristiyan topluluklar ile Pagan inançlı topluluklar arasındaki çatışmalar bir yerde Kürd kimliğini daha çok öne çıkarmış olacağı öngörülüyor. Bu çelişkiler nedeni ile oluşan çatışmalardan İran Medyasına kaçan pagan inançlı Kürdler olduğu gibi Sâsânî Medyasında da Roma Hıristiyan Medyasına çekilen Hıristiyan Ermeni ve Süryani topluluklar da görülmüştür.

Ermeniler, Hıristiyanlıkla ilk olarak MS 1. yüzyılda Hz. İsa'nın havarilerinden *Aziz Tadeos*, *Aziz Bartolomeos* ve takipçilerinin çabaları sayesinde onların Ermenistan'a gelmeleri sonucu tanışmışlardı. Ermeni bir grup bu dini benimsemişti. İlk dönemlerde Pagan Romalılar Hıristiyan Ermenileri kırımdan geçirmesine rağmen Hıristiyanlık Ermeniler arasında hızla yayılmaya devam etmişti. MS 301 yılında Aziz Kirkor'un öncülüğü sonucu Arsak Hanedanı/-Ermenistan Kralı *III. Tridat* (MS 287-330) Hıristiyanlığı resmi din olarak kabul etmişti. Bizans, Arsak Devleti'nin Hıristiyan olması ile ve ayrıca MS 320 yılında Sâsânî Kralı II. Şâpûr 'un kardeşi *Hürmüz*'ün Doğu Roma Kralı Konstantinius'a sığınması ile de Bizans Sâsânîlere karşı daha da güçlenmiş oldu. Daha sonra Bizans İmparatoru Konstantinos'un Hıristiyanlığı MS 330 da resmî din kabul etmesi üzerine ülkesindeki Hıristiyanları II. Şâpûr bir tehdit olarak gördü. Onlara karşı tavır aldı. Bu dönem Sâsânî Medyasında Hıristiyanlara karşı egemenliklerini pekiştirmek isteyen Zerdüşt ruhbanlar bu topraklar üzerinde yaşayan Hıristiyanlara baskı ve zulümlerini artırmışlardı. II. Şâpûr, Bizans İmparatoru Konstantin'e yazdığı mektupta Bizans'ın Makedonya sınırına kadar hükmettiği toprakların kendi atalarının mirası olduğunu ve hatta Bizans'ın başkenti Konstantinopolis'in de bu mirasın içinde oldu-

ğunu belirterek bu toprakların iade edilmesi gerektiğini belirtti. Bizans İmparatoru Konstantin, Sâsânîlerden üstün oldukları düşüncesinden dolayı bu durumu ciddiye almadı. Fakat II. Şâpûr batıda Romalılar'a karşı ilk seferini başlattı. 4. yüzyıl ortalarında Bizans İmparatoru Konstantin'e yazdığı bir mektupla iki devlet arasındaki barışı sona erdirdi. Başlangıçta başarılı olan bu saldırılar *Singara Kuşatması*'nın ardından Sâsâsinelerin doğu sınır boylarındaki göçebe baskınları yüzünden durmak zorunda kaldı. Bu baskınlar, İpek Yolu'nun kontrolü için stratejik açıdan önemli bir yer olan Maveraünnehir'i tehdit etmeye başladı. II. Şâpûr daha sonra doğulu Saka ve Türk kökenli göçebelerle karşılaşmak için Transoksanya (bugünkü Özbekistan) tarafına, doğuya doğru ilerledi. Orta Asya kabilelerini ezerek bölgeyi yeni bir vilayet olarak istila etti. Bugün Afganistan olarak bilinen bölgenin fethini tamamladı. Bu zaferi kültürel yayılma takip etti. Böylece Sâsânî sanatı Türkistan içlerine ve Çin'e kadar yayıldı.

II. Şâpûr sıkı önlemler aldı. Bu defa ordusuna yapacağı seferde oldukça savaşçı olan *Kionitlerden* oluşan paralı asker soktuğu bilinir. Bu Kionit askeri topluluktan ilk defa dönem tarihçisi Antakyalı *Ammianus Marcellinus* bahsetmiştir. O'na göre *Kionitler,* Sâsânî İmparatorluğu sınırlarına yakın bir bölgede yaşıyorlardı. *A. Cunnigham*, bu Kionitleri, *Toharlarla* aynı topluluk kabul etmişti. Toharlar, Doğu Türkistan bölgesinde yaşayan Hint Avrupa bir dili olan savaşçı Doğu Aryan bir topluluktu. Tohar dili Hint-Avrupa ailesinin Hint-Âri ya da İran dillerine değil, Latince ve Sanskrit diline yakın olan bir koludur.[29] Bu tedbirlerden sonra II. Şâpûr Romalılar'a karşı Batı Medya'da bir dizi sefere çıkarak büyük başarılar kazandı. MS 336 yılında II. Şâpûr komutasında Sâsânî ordusu Bizans Medyasına ulaşmışken İmparator Konstantin Nikomedia'da (İznik) bulunmaktaydı. Bizans İmparatoru büyük bir orduyla Sâsânî ordusuyla savaşmak için İznik'ten ayrıldı; fakat yolda hastalandı. Konstantinopolis (İstanbul)'a geri dönen İmparator Konstantin 22 Mayıs 337 tarihinde öldü.[30]

İmparator Konstantin'in ölümünün ilk yılında doğu sınırındaki

29- *Bkz. Toharca, 10. yüzyılda ortadan kalkmıştır.*

30- *Bkz.Theophones, The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History, A.D. 284-813.*

denge değişti. II. Şâpûr komutasındaki bu Sâsânî ordusu, Bizans Devleti'nde yapılmakta olan İmparator değişimindeki boşluktan yararlanarak Medya'da ve Mezopotamya bölgesinde Roma kuvvetlerine saldırdı. 63 günlük Nisibis (Nusaybin) kuşatmasından sonra Bizans'ın Medyadaki askeri üssü *Nisibis*'e girdi. Sâsânîler, Bizans'ın doğu sınırına 10 yıl boyunca saldırılarda bulundular.[31] Sâsânî ordusu, on yılın sonunda MS 349 yılında Medya'da ilerleyerek Amid (Diyarbakır)'e şiddetli hücumda bulundu. II. Şâpûr komutasında Sâsânî ordusu Amid'i aldıktan sonra ilerlerken ağır bir sele maruz kalmasaydı, Bizans Medyasından Bizans topraklarının içlerine kadar ilerleyecekti. Bizans ordusu, MS 350 yılında *Singara*'da (modern Şengal olabilir) Sâsânî ordusunu ağır bir mağlubiyete uğrattı. Bu tarihten sonra Bizans'ın doğu sınırında Bizans-Sâsânî mücadelesi karşılıklı akınlarla 361 yılında *Julianus*'un Bizans İmparatoru olmasına kadar devam etti.[32] Sâsânîlere yönelik doğuda Hunların Baktriya'ya yapmış olduğu akınlar kral II. Şâpûr dönemine rastlamaktadır. Hunların akın akın günümüz Harzem'e (Türkmenistan'ına) ve Baktriya'ya gelerek buraya yerleşmeleri sebebiyle II. Şâpûr, yönünü doğuya çevirmek zorunda kalmıştır. MS 358 yılında Hun topluluklarıyla savaşmış ve yaptığı savaşlar sonucunda onları bölgeden atmanın mümkün olmadığını görünce anlaşma yoluna gitmiştir.

Bizans-Sâsânî mücadelesi yeni bir şekil aldı. MS 363 yılına kadar devam eden savaşlar neticesinde yapılan yeni anlaşma uyarınca; Habur Nehri iki taraf arasında sınır kabul edilmiş ve böylece bölge yeniden Romalıların eline geçmiş oluyordu. *Bizans İmparatoru Julianus* (MS 361-363) yüzyıllar boyunca süregelen anlaşmazlık ve son yıllarda artan Sâsânî saldırılarına son vermek için 5 Mart MS 363'te, 65.000 askerden oluşan bir orduyla Antakya'dan Medya'ya, Bizans-Sâsânî sınırına doğru hareket etti. İmparator Julianus'un bu sefere çıkmaktaki asıl amacı Sâsânî ordusuna büyük bir darbe vurarak doğu sınırını güvenlik altına almaktı. Sâsânî Kralı II. Şâpûr, elçi göndererek İmparator Julianus'un bu seferini durdurmak istemişse de İmparator Julianus, Sâsânî elçisiyle görüşmedi. İmparator Julianus

31- *Bkz. Theophone chronicles, s.56.*

32- *Bkz. Whitby, "Bizantion'un Tarihsel Topografyası" s.204.*

komutasındaki Bizans ordusu Sâsânî başkenti *Ktesiphon*'u kuşattı. Fakat Bizans ordusunun bu kuşatması 26 Haziran MS 363'te Sâsânî askerlerinin her yönden saldırıya geçmesiyle başarısızlıkla sonuçlandı. Hatta bu kuşatmada Bizans İmparatoru Julianus da öldü.[33] Bizans İmparatoru Julianos'un Sâsânî ordusu ile yapılan savaşta öldürülmesinden sonra, varisi olmamasından dolayı, Bizans da İmparatorun kim olacağı sorunu belirdi. Savaş sırasında başsız kalan ordu, kendi içinde Hıristiyan komutan *Jovian*'ı İmparator seçerek İmparatorluk sorununu çözdü. Yeni İmparator Jovian, Sâsânîler ile Bizans için hiç de uygun olmayan koşullarda barış yaptı.[34] İmparator Jovian, ordudan ayrı olarak 22 Ekim MS 363 tarihinde Antakya'ya geldi. Burada, Sâsânîlere taviz vererek antlaşma yapması sebebiyle hoş karşılanmadı. İmparator Jovian Antakya'dan İstanbul'a doğru yola çıktı ve yolda Kasım ayında öldü. İmparator Jovian'dan sonra İmparator olan *Valens* (MS 364-378) döneminde II. Şâpûr komutasında Sâsânî ordusu, MS 370 yılının kış ayında Bizans Medya'sına girdi. Bizans İmparatoru Valens, Sâsânî ordusunun Medya'ya girdiğini haber alınca *Magister Militumper Orientem* (Başkumandan) Prokopios'u büyük bir orduyla Sâsânî ordusunun Medya'da ki ilerlemesini durdurmak için gönderdi. Bizans-Sâsânî ordusu karşı karşıya geldiğinde Sâsânî Kralı II. Şâpûr, Bizans komutanı *Prikopios*'a yazdığı mektup da; *"Bütün ordunun savaşması yerine benim seçtiğim bir asker dövüşsün ve kimin askeri galip gelirse o ordu savaşı kazanmış sayılsın. Savaşı kazanan devletin lehine elli yıllık bir barış da yapalım,"* şeklinde bir teklifte bulundu. Her iki tarafta bu teklifi kabul etti. II. Şâpûr, *Ardazanes* adında bir askeri seçerken Bizans komutanı Prokopios, *Areobindos* adında bir askeri seçti. Bu dövüşten Yunanlı Areobindos galip geldi ve böylece bu savaşı Bizans ordusunun kazandığı varsayılarak Bizans'ın lehine elli yıllık barış antlaşması yapıldı. Bu savaşın galibi olarak Bizans Komutanı Prokopios ve asker Areobindos İstanbul'a döndüler.[35]

33- *Bkz.Nezahat Baydur, İmparator Julianus, Arkeoloji ve Sanat yay. İstanbul, 1999, s.103-109.*

34- *Bkz. Michael Grant, From Rome To Byzantium, New York, 1998, s.126.*

35- *Bkz. Malalas, The Cronicle of John Malalas (Translated by Elizabeth Jeffreys, Michael Jeffreys and Roger Scott), Australian Association Byzantine Studies, Melborne 1986, s.198-199 22Ostrogorsky, s.55.*

Romalı tarihçi *Eutropius (Flavius Eutropius)* İstanbul'da üst düzey memur olarak çalıştı. 361-363 yıllarında İmparator *Julian* ile birlikte Sâsânîlere karşı Bizans Medyasında karşı sefere katıldı. "*Breviarium historiae Romanae*" (*Abridgement of Roman History*) adlı 10 kitaplık tarih çalışmasını daha sonra kral olan Valens'e adamıştı. Bu tarih kitabında Eutropius, *Kürtlerden* bahsetmektedir. Roma dünyasının İmparatoru Trajanus'un MS 98-117 İmparatorluk döneminde hâkimiyetini ele geçirdiği ülkelerden biri olarak da Yunanca tanımı ile *Cordueni/Kordinia* (Kürdistan'ı) sayıyor. Dönem tarihçilerinin yaşadıkları antik dönemde kullandıkları; "*Kard, Kord, Gord, Kirti, Kurti*" adları "*Kürd*" adıyla aynıdır. "*Gorduene, Corduaie, Gordyeae, K(C)ardu-chi, Cordueni*" gibi adlar ise "*Kürdistan*" adıyla aynıdır.

I.*Theodosios* (MS 379-395)'un İmparatorluk döneminde Bizans Devleti'nde Hıristiyanlık resmi din olarak kabul edilirken yeni biçimde kendini İznik toplantıları ile ifade ettiler. MS 381'in Mayıs ayında Doğu ve Batı arasındaki bölünmeyi İznik Ortodoksluğuna dayanarak çözmek için Konstantinopolis'de yeni bir ekümenlik kurulu topladı. Belli kararlar alındı. Bu toplantılara katılmayan Ermeniler ve Süryaniler için bu kararlar hükümsüz sayıldı. Batıda bütün bu olaylar yaşanırken belki de bölgenin tarihi seyrini değiştirecek önemli bir gelişme dini alanda doğuda yaşanmıştı.

II. Ardeşîr ve I. Yezdigirt dönemleri

MS 379 yılında II. Şâpûr ölünce yerine kardeşi *II. Ardeşîr* geçmiştir. Daha önce Adiebene valisi olan II. Ardeşîr anlatıldığına göre burada Hıristiyanlara eziyet uygulamıştı. II. Ardeşîr'e, İranlılar tarafından "*Nihoukar*" ya da "*Lütufkâr*" ünvanı verilmişti. Araplar da ona "*El-Cemil*" veya "*Dürüst/Faziletli*" derlerdi. *Mücmil-el-Tevarikh*'e göre, dört yıl süren iktidarı süresince halkından vergi almadı, böylece onların sevgisini ve minnetini kazanmış oldu. MS 387 yılında Ermenistan, Doğu Roma İmparatorluğu ile Sâsânî İmparatorluğu arasında ikiye bölünmüştür. 390 yılında İran ile Bizans arasında imzalanan bir anlaşma gereği Ermenistan'ın önemli bir kısmı Sâsânî topraklarına katıldı. Bu tarihte çizilen ve Erzurum-Silvan-Nusaybin hattından geçen sınır, yaklaşık 300 yıl boyunca Bizans- Sâsânî sınırını oluşturmuştur. Batı

Ermenistan bu tarihten itibaren Bizans tarafından atanan (fakat çoğunlukla yerel *nakharar* ailelerinden gelen) askeri valilerce yönetilirken, Doğu Ermenistan'da kraliyet hanedanı MS 421 yılına kadar bölgede hüküm sürmüş, bu tarihten sonra Ermenistan'da doğuda da İran tarafından atanan valiler (*vostikan*'lar) dönemi başlamıştır.

Bu tarihlerde önemli bir olay Basra Körfezi bölgesinde Yemen kökenli Bedevi Arapların MS 422 yılında kabileler halinde göç etmeğe başlayarak *Ba-Arbaye* (Beth-Arbaya) denilen bölgeye yerleşmeye başlamalarıdır. Sözü edilen bölgenin Süryani kaynaklarına göre konumu; *Ba-Zebday* ile Nusaybin arasındaki bölgedir ki bu bölgeye aynı zamanda *Cezîret-i İbn-i Ömer* de denilmektedir. İslami tarih yorumcuları Sami topluluk olan Arapların bu göçünü bölgeye ilk yerleşimi olarak kabul ederler. "*Bölgeye yeni yerleşmiş olan Araplar, hem Bizansların hem de Farsların ilgisini çekmiş ve her iki taraf da bu toplulukları kendine yandaş yapmaya çalışmıştır.*" [36]

Önemli Sâsânî Krallarından *I. Yezdigirt* (MS 399-421) kendi döneminde, Bizans Devleti ile iyi ilişkiler kurmasıyla hükümdarlığı döneminde Hıristiyanlara karşı dini tolerans uyguladı. Hıristiyanların eziyet görmelerine engel oldu. Üstelik bunun aksini uygulayan asilleri ve rahipleri de cezalandırdı. Hatta genç *II. Theodosius*'u (MS 408-450) koruması altına aldı. Ayrıca bir Yahudi prensesiyle evlenerek *Narsi* adında bir oğlu oldu. Bizans ile uzun süren bir barış antlaşması imzaladı. Bu yüzden Hıristiyanlık İranlılar arasında yayıldı. Bu konuda *Maiperkat* (Meyyafarkin, günümüzde Silvan) Piskoposu *Marutha* arabulucu olarak çalışıyordu.[37] Sâsânî Kralı I. Yezdigirt'in Krallığı'nın son yıllarında Bizans-Sâsânî barışı uzun yıllar bozulmadığı için Bizans yönetimi Medya'nın ekonomik ve siyasi yapılanmasıyla ilgilendi. Bu dönemde Erzurum'da önemli yatırımlar yapıldı. Kentin kaleleri tahkim edildi. Şehir adı Kral Theodosios adı ile adlandırıldı. *Theodosiopolis* adını aldı. Sâsânî Kralı I. Yezdigirt, MS 421 yılında suikast sonucu öldürüldü.[38]

36- *Bkz.Ostrogorsky, Çevri, F. Işıltan, Bizans Devleti Tarihi, s.88*

37- *Bkz. Abu'l-Farac, s. 142-143. Ayrıca bkz. Downey, s.450.*

38- *Bkz. Rene Grousset, Başlangıcından 1071'e Ermeni Tarihi, (Çev. Sosi Dolanoğlu), Aras Yay. İstanbul, 2005, s.176.*

V. Behram ve II. Yezdicerd dönemleri

II. Şâpûr'un ardından gelen, tahttan indirilen ya da öldürülen dört silik hükümdardan sonra gençliğini *Hîre'de Lahmî* sarayında geçirmiş olan I. Yezdigirt'in oğlu *V. Behram* (MS 420-438) Arap hanedanların desteği ile tahta çıktı Lahmîler'in yardımıyla kardeşlerine üstünlük sağladı. *Behrâm-u Gûr* adıyla bir destan kahramanı olan V. Behram, Sâsânî Kralları'nın en meşhurudur. 17 yıl hüküm sürdü.[39] V. Behram, Arsak Hanedanı'nın İran'a bağlı kralını azlederek, orayı bir eyalete çevirdi, babası I. Yezdigirt'in kurmuş olduğu ve hükümdarlığı boyunca devam ettirdiği Bizans-Sâsânî barışını bozdu. Sâsânî ordusunu, Medya'da Bizans sınırına gönderdi. Medya'da Bizans-Sâsânî sınırında yapılan iki savaşta Sâsânî ordusu Bizans ordusu karşısında mağlup oldu.

V. Behram'ın ardından oğlu *II. Yezdicerd* tahta çıktı. II. Yezdigirt (MS 438-457) hükümdarlığının başlarında farklı kavimlerden oluşan büyük bir orduyla Bizans-Sâsânî sınırını aşarak Bizans ülkesine saldırdı. Sâsânî ordusu Theodosiopolis (Erzurum)'i zaptetti.[40] Bizans ordusunun kumandanı, II. Yezdigirt'in kampına gelerek barış çağrısında bulundu. II. Yezdigert, Bizanslar'la barış yaparak doğuda yeniden saldırıya geçen *Akhunlara* (MS 443'de *Eftalitler*) yöneldi, onları yenilgiye uğratıp Pamir ve Hindikuş dağlarının birleştiği yerde, Amuderya'nın ötesine sürdü. Doğu seferinde ki başarısızlıklarda Hıristiyan ve Yahudilerden şüphelenen II. Yezdicerd'in sert tutumu Hıristiyan Ermenilere karşı yürüttüğü zorla din değiştirme baskıları karşısında Ermeni ileri gelenlerinin ayaklanmalarına sebep oldu. Sonunda MS 451 yılında çıkan savaşta çok sayıda Hıristiyan ileri gelen Ermeni hayatını kaybetti. Bir yandan da *Mûbedler* (din adamı-/kâhinler, *Magiler*) kendi etkinlikleri oranında dinî baskılarını artırıyorlardı. Ancak MS 451 yılında, Ermeni beylerinin temsilcisi (*sparabed*) *Vartan Mamigonyan* önderliğinde İran'a karşı başlatılan isyan yenilgi ile sonuçlanmıştır. Yapılan çatışmalarda Ermeniler yenildiği halde Sâsânîler, Ermeniler'e özerkliklerini geri vermişlerdir. Bu nedenle Ermeniler arasında bu yenilgi aslında bir başarı olarak adlandırılır. Ermeniler büyük oranda Hıristiyan olarak kaldılar.

39- *Bkz.Abu'lFarac, I. cilt, s.43*

40- *Bkz. Abu'l-Farac, I. cilt, s.149.*

Dönemin en önemli olayları hem Hazar'ın batısından hem doğusunda İran'a ve Kafkasya'ya yönelen *Hun* istilası idi. *Göktürk-Sâsânî* mücadelesi *Šahrestānīhā ī Ērānšahr'*de karşımıza *İsfendiyar*'ın mitolojik kavgasıyla iç içe geçmiştir. İsfendiyar'ın uyardığı düşmanları arasında *Hunların (Xiyōn)* hükümdarları *Gohram*, *Tuzāb* ve *Arzāsp*'ın adları da anılmaktadır. Xiyōn sözcüğü açıkça Avesta'da Sâsânîlerin düşmanı olan Hiiona -Çinlilerin verdiği isimle *Hiung-nu*, Hint kaynaklarında *Huna* kavmini çağrıştırmaktadır. Ancak burada adı geçen Xiyōn Kralları'nın adlarının Türkçe değil, Farsça olduğu görülmektedir. Hun teriminin belirli bir ulusu mu tanımladığı yoksa sadece göçebeleri niteleyen sosyolojik bir tanım mı olduğu da net değildir. Hun olarak anılan bütün kavimlerin aynı dili konuşmadıkları, bunların bazılarının Türkî bazılarının ise İranî dillere sahip olduğu tezi de öteden beri savunula gelmektedir. "*Örneğin R. Frye, Hunların bir kolu olarak kabul edilen ve Šahrestānīhā ī Ērānšahr'nin yazıldığını tahmin ettiğimiz 4-5. asırlarda İran'ın doğusuna bir süre hâkim olmuş Kızıl Hunlar'ın (Chinote) gerçek Hunlarla bir ilişkisi olmadığını, düşmanlarını korkutmak için bu korkutucu ismi kullandıklarını ileri sürmüştür.*"[41] *Roma kaynaklarında Chinote Hint kaynaklarında ise Huna olarak anılan bu Kızıl Hunların sikkelerine bakıldığında da İranî bir dil kullandıkları görülmektedir.*[42]

II. Yezdicerd son yıllarında, Kafkasya'da (bu günkü Gürcistan'da) *Kidarite Hunları* ile 457 yılındaki ölümüne kadar tekrar savaştı.[43] II. Yezdicerd 457'de öldüğünde tahta büyük oğlu *Fîrûz* tahta çıktı. Firuz, Akhunlarla doğuda yaptığı savaşta esir düştü. MS 425-450 dolaylarında Kızıl Hunların güçleri zayıflamıştı. Sâsânî şahları; *III. Hürmüz* (457-459) ve *Pērōz/Fîrûz* (459-484) döneminde topraklar yeniden Sâsânîlerin denetimine girmişti.[44] Bu bakımdan İsfendiyar'ın müca-

41- *Bkz. Richard Frye, Orta Asya Mirası, Çeviren: Füsun Tayanç, Arkadaş Yayınları, Ankara, 2009, s.183.*

42- *Bkz. John Haldon, Bizans Tarih Atlası(Çev. Ali Özdamar), Kitap yayınevi, İstanbul, 2007, s. 51. Ayrıca bkz. Ernest Honigman, Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı (Çev. Fikret Işıltan), İstanbul Üniv Yay. İstanbul, 1970, s.9-10*

43- *Bkz. Hunların bu akınları, Priskos Rhetor'nin tarihi çalışmasında nakledilir.*

44- *Bkz. John Julius Norwich, Byzantium; The Early Centuries, Penguin Books Ltd. London, 1990, s.195. Ayrıca bkz.Downey, s.525.*

dele ettiği hükümdarlardan bazılarının Türk hakanları, bazılarının ise Kızıl Hunlar olarak tanınan Aryanî kabileler olduklarını söylemek mümkündür. Sâsânîler ağır şartlar altında bu güçler ile barışa razı olmak zorunda kaldılar. İki yıl süreyle Akhunlar doğu İran'ı yağmaladılar; her ne kadar Fîrûz karşı koymaya çalıştıysa da ordusu yok edildiği gibi kendisi de sonunda öldürüldü. Sâsânî ileri gelenleri onun yerine kardeşi *Belâş*'ı tahta geçirdiler; ancak o da dört yıl sonra gözlerine mil çekilip tahttan indirildi ve yeğeni *I. Kubâd* (Kavâd, Kavâz) tahta çıkarıldı (MS 488-531).

I. Kubâd/Kavad dönemi

I. Kubâd/Kavad (MS 488-531) faal ve reformist bir hükümdardı. *Bamdad*'ın oğlu *Mazdak* tarafından kurulan, zenginlerin servetlerini fakirlerle paylaşmasını talep eden Mazdakçılara destek verdi. Amacı açıkça, Mazdakilerin doktrinini benimseyerek zengin soyluların ve yükselen aristokrasinin giderek artan etkisini kırmaktı. Bu reformlar, azledilmesine ve Susa'da *Oblivyon Kalesi'nde (Lethe)* hapsedilmesine neden oldu. Küçük kardeşi *Jamaspa* (Zamaspes) 496 yılında tahta yükseldi. Ama MS 498'de hapisten kaçan I. Kubâd'a Akhunlar Kralı tarafından sığınma verildi. Kubâd'ın *Heftalite Kralı* tarafından kendisine verilen büyük bir orduyla imparatorluğun başkentine gelmesiyle kral kardeşi Jamaspa ona bağlılık içinde tahttan indi ve tacı kardeşine bıraktı. 1. Kubâd'a bu desteğin mükâfatını Akhunlar fazlası ile gördü. Onların Sâsânî yönetimine kadar askeri alanda yükselişine bu dönem sonrası geçtikleri ileri sürülür.

I. Kubad ikinci hükümdarlığından sonra Sâsânî Devleti Bizans'a karşı üstün konuma geldi. Sâsânî Kralı I. Kavad'ın MS 502 yılında Mezopotamya bölgesine gönderdiği büyük Sâsânî ordusu Roma'nın Medya'daki büyük şehirleri olan Amida (Diyarbakır), Urfa ve *Theodosiopolis* (Erzurum) şehirlerini Sâsânî hâkimiyeti altına aldı. Sâsânî Kralı I. Kubâd (saltanatı MS 488-531), MS 502 yılında Diyârbakır'ı kuşatırken kendisine bağlı Arap Hire Kralı *Nu`man ibn-ül Esved*'i Harran üzerine gönderir. Bir kısım Sâsânî kuvvetleri de *Vîranşehir* tarafına gönderilirler. Buraya gönderilenlerin çoğu öldürülür, geriye kalanları da esir edilir. 26 Kasım 502'de Harran'a ulaşan Nu`man,

Harran ve Urfa civarında büyük yağmalar yapar, halkını da esir alır; ancak çok sağlam surlara sahip olan Urfa'ya giremez. I. Kavad/Kubâd, 17 ve 24 Eylül 503 tarihlerinde Urfa'yı iki kez kuşatır. Ancak başarı sağlayamaz. Bizans-Sâsânî sınırında bulunan Roma'nın Medyasında bulunan Mezopotamya eyaleti sınır şehirleri Dara, Amida ve Nisibis (Nusaybin) Bizans-Sâsânî egemenliği altında bulunan sınır bölgesinde kurulmuştu. Dara şehrinin stratejik önemi çok büyüktü. Çünkü Dara Kalesi, Nisibis (Nusaybin) ve Marde (Mardin) yolu üzerinde Nisibis'in 15 km. kadar kuzeybatısındaydı ve Bizans Mezopotamyası ve ötesine, Kuzey Suriye'ye ya da kuzeybatı yönünde Roma Medyasına giden bir ana güzergâhı kontrole yarıyordu.[45] Sâsânî ordusu Medya'nın Ermenistan sınırında Theodosiopolis/Erzurum şehrine girdiğinde şehri savunan Bizans Generali Konstantin de esir alındı. Bunun üzerine Bizans İmparatoru *Anastasios*, doğu ordusu komutanı *Heyepatios* komutasında büyük bir Bizans ordusunu Sâsânî ordusuna karşı gönderdi. Medya'da yapılan şiddetli savaştan sonra Amid (Diyarbakır), Urfa ve Theodosiopolis şehirleri tekrar Bizans hâkimiyeti altına alındı. Bu savaştan sonra altıncı yüzyılın başlarına kadar Medya'da devam eden Bizans-Sâsânî Devletleri arasındaki çatışmalar sebebiyle Suriye-Mezopotamya bölgelerinde bulunan sınır eyaletlerinin surları sağlamlaştırıldı.[46] MS V. yy'ın sonlarına doğru ve VI. yy'ın başlarında, imparatorluk *Horasanlı Mazdak*'ın düşünceleriyle altüst oldu. Mazdak, malların ve kadınların ortaklaşa kullanımını öngörüyordu; böylelikle iyiliğin zafere ulaşacağına, her türlü eşitsizlik, kin ve savaşın ortadan kalkacağına inanıyordu. I. Kral Kubad (MS 488-531) bu savları olumlu karşıladı, ama soylular ve din adamları sınıfı buna karşı çıktılar. Hükümdarlığının dördüncü yılında, Sâsânî Kralı I. Kubâd öldü ve onun yerine oğlu *Anurşirvan* (Ebedi Ruh) ismiyle bilinen *I. Hüsrev* (MS 531-579) Sâsânî Kralı oldu.[47]

45- *Bkz. W.M.Ramsay, Antolia'nın Tarihi Coğrafyası (Çev. Mihri Pektaş), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1960, s.500.*

46- *Bkz. The Cronicle of John Malalas (Translated by Elizabeth Jeffreys, Michael Jeffreys and Roger Scott), Australian Association Byzantine Studies, Melborne 1986. s.223-224.*

47- *Bkz.Mesudi, Muruc ez-Zeheb (Çev. Ahsen Batur), Selenga Yay. İstanbul, 2004, s.156.*

I. Hüsrev dönemi

Bizans İmparatoru I. Justin, 1 Ağustos 527 tarihinde vefat ettiğinde yeğeni *Justinianos*, Bizans İmparatoru oldu. Justinianos, Bizans Devleti'nin tahtına oturan son Latin kökenli İmparatordur. Ona göre evrensel iktidar için savaşmanın temelinde sadece Romalılık değil, aynı zamanda Hıristiyanlık da vardı. Jüstinyen, İmparatorluğu süresince putperestliği ortadan kaldırmaya ve Hıristiyanlık dünyasını aynı çatı altında toplamaya çalıştıysa da başarılı olamadı. Jüstinyen'in en kalıcı reformlarından biri, Roma hukukunu derleyip düzenlemesi oldu. Bizans'ı büyük Roma İmparatorluğu yapma politikasını uygulamaya başlayan İmparator Justinianos, Bizans Devleti'nin bütün hazinesini kullanarak hem doğuda hem batıda savaşa girişti.[48]

Bizans İmparatoru *I. Justinyan*'ın (527-565) batıda Balkanlardan gelen Slav istilaları karşısında zor durumdaydı. İmparator Justinianos, doğu sınırında güvenliği sağlayıp batıda seferler yapabilmek için Sâsânî Devleti'ne 440,000 adet altını haraç olarak vermiş ve I. Hüsrev ile "ebedi barış" yapmıştı. I. Hüsrev maaşlı ve merkezi hükümet tarafından teçhizatlandırılan dehkanlardan (şovalyelerden) oluşan yeni bir kuvvet ve bürokrasi kurdu. Böylece orduyu ve bürokrasiyi yerel beylerden ziyade merkezi hükümete yakınlaştırdı. I. Hüsrev bu antlaşmayı bozarak Mayıs 540'da Halep, Antakya ve Humus'u yağmalayıp ülkesine dönerken Urfa'ya gelir; kenti kuşatır ancak şehri alamaz. Yeni bir antlaşma yapılır. Fakat bu anlaşmanın mürekkebi kurumadan I. Hüsrev 538 yılında Medya'daki Bizans sınırına saldırıya geçti. Aynı yıl içinde Sâsânî ordusu Fırat nehrini geçerek Roma Medyası'nın güneyine doğru ilerledi.[49] Bizans, bu saldırıya hazırlıksız yakalandı. Fırat bölgesinde çok az askeri vardı ve Sâsânî ordusu ile bir meydan savaşına girmesi mümkün değildi. Nitekim yapılan savaşta büyük bir darbe yedi. Ordusunu bizzat yöneten I. Hüsrev, Mezopotamya mevkilerini kuşatmaktan uzak durup Roma Medyası'nın güneyine yönelerek Suriye bölgesindeki en zengin ve en önemli kentlerden biri olan Antakya'ya saldırıp orayı ele geçirmeyi başardı.[50] Hüsrev Antakya,

48- *Bkz.Norwich, s.191.*

49- *Bkz. Abu'l-Farac, I cilt, s.152-153.*

50- *Bkz. M. V. Levtchenko, Bizans Tarihi (Çev. E. Berktay) Milliyet Yay. İstanbul, 1979, s.78.* I.

Halep ve Apamea'yı da aldıktan sonra Bizans topraklarının içlerine doğru hızla ilerledi.[51] Bu durum karşısında daha önce yapılan ebedi barış antlaşmasındaki tazminat miktarını yükseltmek yoluyla Justinianos, beş yıllık bir barış antlaşması sağladı. Bu antlaşma iki defa uzatıldıktan sonra ancak MS 562'de kalıcı bir barış antlaşması haline getirildi. Bu barışın maliyeti haracın tekrar yükseltilmesiyle fazla oldu; fakat Bizans İmparatoru Justinianos, hiç olmazsa Akdeniz Suriyesinden Sâsânîlerin boşaltılmasını sağlayabildi. Bu tarihten sonra iki devletin sınır bölgelerinde Sâsânî Devleti'nin etkinliği ve nüfuzu artmış, Bizans ise ikinci planda kalmıştır. Bizans İmparatoru Justinianos politikasının Bizans halkına yüklediği ağır yükler gittikçe arttı ve büyük askeri teşebbüsler ile imparatorun çok canlı inşaat faaliyeti yüzünden bütün ülke mali bakımdan bitkin bir hale geldi.[52]

İmparatoru Justinianos, batıda yaptığı fetihler sebebiyle doğuda ağır tazminatlar karşılığında barış antlaşmaları yapmıştı. Bizans-Sâsânî barışı döneminde Medya'daki Bizans-Sâsânî sınırını yapılandırarak sınır bölgesini takviye etti ve bu sınır bölgesi Sâsânîlere karşı güçlendirildi. Bizans Medyasında özellikle Fırat geçişlerinde yer alan *Malatya, Kâhta, Birecik ve Zaugma* kaleleri ve Malatya'da Fırat'ın batı kıyısında bulunan *Kalémeran*'ın (Erkek Kalesi) tahkimatı yapılmıştı. İnşaatların tamamı MÖ 532 tamamlanmıştır. Medya'da bu tür çabalara tipik bir örnek *Dara Kalesi* idi. Türkçeleştirilmiş adı "*Oğuz Köyü*" olan bu kale Ahameniş Kralı Büyük Darius'dan sonra Bizans İmparatoru *I. Anastasios* tarafından MS 505-yıllarında Bizans-Sâsânî sınırında askeri üs olarak inşa edilmiş olan *Dara* şehri Bizanslarca *Anastasiopolis* olarak da isimlendirilmişti. Ayrıca Mezopotamya dukası MS 527-532 yıllarında burada karargâh kurmuştu. Muhtemelen *Magister Militiumper Orientem de* (Doğu Komutanlığı) 540'tan, kentin Sâsânîler tarafından alındığı MS 573'e kadar buradaydı. Roma Medyası'nın doğusundaki savunma yapılarını karakterize eden bunun gibi büyük kaleler, bir askeri yol şebekesiyle birbirine bağlı çok sayıda küçük kalenin ve savunulan ileri karakolların ayakta kalması için

51- *Bkz. Abu'l-Farac, I. cilt, s.152-153.*

52- *Bkz.Ostrogorsky, Bizans devlet tarihi, çev. Fikret işiltan, TTK yay. Ankara 1981.s.66-67.*

inşa edilmişti.[53] Bizans İmparatoru II. Justin/Jüstinyen, 570 yılında Sâsânî Devleti ile başlayan düşmanlık üzerine doğu orduları komutanına haber göndererek Sâsânî savaşına hazırlık yapmasını istedi. Sâsânî Kralı I. Hüsrev, *Adharman* komutasında Sâsânî ordusunu Medya'ya gönderdi. 573 yılında Bizans-Sâsânî sınırını aşan Sâsânî ordusu Medya'dan hızla ilerleyerek Suriye'de Antakya surlarının önüne geldi. Antakya surlarını aşan Sâsânî ordusu, şehre girerek meşhur Julian Kilisesi dâhil olmak üzere bütün şehri yakıp yıktı.[54] Sâsânî istilasını takip eden yıllarda Bizans İmparatoru II. Justin, Sâsânî saldırılarını durdurmak için gelecekte imparator olacak Tiberos'u ordunun başına getirdi. Tiberios, Bizans ordusunu güçlendirmek için Sâsânîler ile MS 575 yılına kadar barış antlaşması yaptı.

Sâsânîlerin kışlık başkenti *Tisfûn*, modern Bağdat'ın 35 km güneyinde Dicle Nehri kıyısındaydı. Romalılar bu şehre *Ctesipon* derdi. Helenleşmiş formu *Tosfon*'dur. Dicle üzerinde Yunan kolonisi olan *Seleuvkuia* şehri nehrin tam karşısındaydı, şehir de isimler birleştirilerek *Seleukuia-Ktesifon* diye adlandırılırdı. Ktesifon'un MS 570-637 yılları arasında dünya üzerindeki en büyük şehir olduğuna inanılır. Arapça'da bu şehir "*Median*" diye geçer. Ctesipon/Tosfon (Pehlevice), bu antik başkent geçmişte Selefkos Büyük Antiochus'un Dicle nehri kıyısında kurmuş olduğu Seleukuia'nin güneyinde küçük bir köy iken onun yerine kurulmuştu. I. Hüsrev (MÖ 542'de) bölgedeki egemenliğini Doğu Akdeniz ve Antakya'ya kadar genişletince Hemedan gibi yazlık başkentlerine yanı sıra Tisfûn'u kışlık başkent olarak kurmuşlardı. Tisfun şehir olarak ulaşım yolları bakımından iyi bir yerdeydi. Bölge Kürdleri, bu şehrin Şehinşahı I. Hüsrev'in Antakya'dan esir getirilen Rumlarca yapılmasından ötürü buraya *"Rumagan"* adını kullandılar. Araplar ise, *"Romalıların şehiri"* olarak adlandırılan kent manasında *"el-Rumiyya"* adını kullandılar. Ayrıca bu şehir ziraata ve ticarete elverişli toprakları ve askeri olarak stratejik konumu nedeniyle oldukça büyümüştü.

Sâsânî kralları edebiyatçıları ve filozofları himaye eden aydınlan-

53- *Bkz. Malalas Kronikleri, a.g.e. s.224.*

54- *Bkz. Downey, Glanville, A History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arap Conquest, Princeton University Press, New Jersey, s. 561. 1961.*

mış insanlardı. I. Hüsrev (531-579) sadece şehirler kuran ve asker bir kişilik değildi. O aydınlanmanın peşinde bir kişilikti. Plato'nun ve Aristo'nun eserlerini Pehlevi diline çevirttip *"Gundi Şâpûr Üniversitesi"*nde (Kürdçe: *Gundi Şâpûr*) öğretilmesini sağladı. Buraya gelen Nestoryan Hıristiyanları, tıp ve felsefe alanlarında Yunanca'dan *Syriac* diline çevrilmiş çalışmaları da yanlarında getirdiler. Daha sonraları gelen *Sufizmin* tohumlarını ekecek olan *Neoplatonistler* de Gundi Şâpûr'a geldiler. 4. yüzyılda kurulan Gundi Şâpûr Üniversitesi, I. Hüsrev zamanında dünyanın her tarafından öğrencileri ve öğretmenleri kendine çekerek zamanının en büyük entelektüel merkezi haline geldi. Kral Hüsrev, kendisi de bu kitapları okurdu. Onun hükümdarlığı esnasında birçok tarih yıllıkları oluşturuldu. Bunlardan elimize kalan yeğanesi *"Karnamak-ı Arsakşir-i Papakan"* adlı eserdir (*"Ardeşîr'in faaliyetleri"*). Efsane ve tarih karışımı bu eser daha sonra İran destanı olacak *Şehname*'nin temelini oluşturdu. Roma Kralı I. Justinyan, Atina okullarını kapattığı zaman, yedi öğretmen İran'a kaçtı ve bu aydınlar Hüsrev'in sarayında himaye buldular. Bu aydınlar memleket hasreti çekince, Sâsânî Kralı, Yunan bilgelerin serbestçe memleketlerine dönebilmeleri ve her türlü eziyetten uzak tutulmaları için yapılan bir antlaşmada Bizans yönetimine şart koşmuştu.

Bizans ordu komutanı *Tiberios*, Bizans İmparatoru II. Justin'in ölümünden sonra 578 yılının Eylül ayında Bizans İmparatoru oldu. Tiberios, Bizans İmparatoru olduktan sonra II. Justin döneminde devletin uğradığı zararları telafi etmeye çalıştı. Bu doğrultuda *Justinian* adında bir komutanı doğu orduları komutanlığına getirdi. Doğu ordusu komutanı büyük bir orduyla Dara'ya gitti. Bunu haber alan Sâsânî Kralı I. Hüsrev, Tomkosroes komutasında Sâsânî ordusunu Bizans ordusunun Medya'da ilerlemesini durdurmak için gönderdi. Bu şekilde başlayan Bizans-Sâsânî savaşı üç yıl devam etti. Üç yıl süren karşılıklı akınlara barış yapılarak bir süreliğine ara verildi.[55] Bizans ordu komutanı *Mavrikios*, barış sürecini değerlendirerek Bizans ordusunu yeniden güçlendirdi. MS 581 yılında Bizans ordusu komutanı

55- *Bkz. Theophones,* The *Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History, A.D. 284-813 translated by Cyril Mango and Roger Scott, Oxford University Press,1997. s. 371-372. Ayrıca bkz. Ostrogorsky, s. 73-74.*

Mavrikios, 15 000 askerden oluşan Bizans ordusu ile Bizans-Sâsânî barışını sona erdirerek Sâsânî sınırına saldırdı ve Sâsânî ordusuna ağır bir darbe vurduktan sonra zafer kazanmış ordu komutanı olarak İstanbul'a geldi. Bizans senato üyeleri 582 yılında Tiberios'u İmparatorluktan indirdirerek *Mavrikios*'u Bizans İmparatoru yaptılar. Mavrikios'un Bizans İmparatoru olmasından sonra İmparator II. Justin döneminde başlayan ve 20 yıl boyunca çeşitli aralıklarla devam eden Bizans-Sâsânî savaşı geçici de olsa bir süre durdu.[56]

I. Hüsrev büyük bir inşa ediciydi: Başkentini süsledi, yeni şehirler kurdu, yeni binalar inşa etti. Savaşlarda harap olan kanalları ve çiftlikleri tamir etti. Geçitlerde güçlü istihkâmlar kurdu ve sınır boylarında dikkatlice seçilen şehirlere işgalci güçlere karşı durmak üzere krallığa bağlı kabileler yerleştirdi. Zerdüştiliği resmi devlet dini olarak ilan etmesine rağmen bütün dinlere karşı hoşgörülüydü ve oğullarından bir tanesi Hıristiyan olunca çok fazla rahatsız olmadı.

II. Hüsrev dönemi

Sâsânî Kralı, 590 yılında generallerinden olan *Bahram*'ı azletti. General Bahram, I. Hüsrev (Anuşirvan)'ın torunu II. Hüsrev'in hamisi konumundaydı. Bunun üzerine genç prens *II. Hüsrev*, Bizans'a sığındı. Genç Prens Hüsrev, Bizans İmparatoru *Mavrikios*'un yanına gelerek tahtını almak için yardım istedi. İmparator Mavrikios, Bizans ordusu desteğiyle gönderdiği Prens II. Hüsrev'in tahta geçmesini sağladı. Bu olay üzerine Bizans İmparatoru Mavrikios ile Sâsânî Kralı II. Hüsrev arasında 591 yılında barış antlaşması yapıldı. Bu barış Bizans İmparatoru Mavrikios'un Bizans tahtından indirilişine kadar devam etti. MS 602 yılında Bizans ordusunda bir isyan patlak verdi. İsyancı askeri birliklerin başına geçen *Phokas*, İstanbul üzerine yürüdü. Mavrikios, Bizans tahtından indirildi ve senatonun tasvibiyle Phokas, Bizans İmparatoru ilan edildi.[57] Bu iç çekişme, beraberinde yeni mücadeleler getirecektir. Nitekim Sâsânîlerce Kartmin Manastırı'nın MS 570 yılında yakılıp yıkıl-

56- *Bkz. Theophones, age s. 373-374.*

57- *Bkz. Ostrogorsky, George, Bizans Devleti Tarihi (Çev. Fikret Işıltan), T.T.K. Yayınları, Ankara, 2006. s. 76.*

masından 35 yıl sonra, MS 605'te de Tur-Abidin Kalesi alınacaktır. Ancak MS 607 yılında yeniden bir anlaşma imzalanarak Medya'da Tur-Abidin bölgesi Bizanslara verilecektir.[58]

Phokas, MS 602 yılında Bizans İmparatoru olduğunda özellikle izlediği Ortodoks kilise siyasetinin *Monofizitlerin* ve *Yahudilerin* kanlı takibata uğratılmasına sebep olduğu Ön Asya'da da gittikçe artan bir nefrete muhatap oldu. Bizans'ın izlediği siyaset sebebiyle ülkenin her tarafında iç isyanlar başladı. Antolia'da tam bir askeri çöküş vuku buldu. Öldürülen Bizans İmparatoru Mavrikios'un intikamcısı olarak ortaya atılan Sâsânî Kralı II. Hüsrev, Bizans'a karşı büyük bir taarruza girişti. İçten sarsılmış Bizans Devleti'nin savunma gücü ve iradesi yıldan yıla gevşiyordu. Sınır bölgesindeki mukavemet kırılıp müstahkem Dara kale şehri, askeri üs mevki MS 605 yılında düştükten sonra Sâsânî orduları Medya topraklarından Bizans topraklarına süratle ilerleyerek Kayseri'yi aldılar. Hatta bir Sâsânî askeri birliği Kadıköy'e kadar ilerledi.[59]

Sâsânî Kralı II. Hüsrev, batı bölgeleri komutanı *Şahbaraz*'ı Bizans'la savaşmaya gönderdi. Şahbaraz ordusuyla gelip Antakya'da kamp kurdu. Bizans İmparatoru Phokas ile Sâsânî Kralı arasında yazışmalar devam ediyordu. Bu durum Bizans İmparatoru'nun Şahbaraz'la savaşı kabul edip ordusuyla yola çıkışına kadar sürdü. Bizans İmparatoru hazinelerini bin gemiyle önden gönderdi. Fakat gemiler Antakya sahilinde fırtınaya tutuldu ve hepsi de Şahbaraz'a ganimet oldu. Şahbaraz'da bu hazineyi Sâsânî Kralı II. Hüsrev'e gönderdi. Böylece bu hazineye "*Fırtına hazineleri*" adı verildi. MS 606-607 yıllarında Sâsânî ordusunun Antolia'da yaptığı hücumlar ile Antolia'nın doğusu tamamıyla Sâsânîlerin işgaline uğradı.[60]

MS 610 yılında Bizans Devleti, iktisadi bakımdan çökmüştü. Artık Sâsânîler Doğu Roma İmparatorluğun ana topraklarındaydılar. Bizans'ın birçok şehri Sâsânîler tarafından işgal edilmişti. Bizans Devleti çöküş

58- *Bkz. Nikephoros, s. 45. Nikephoros, Sâsânî komutanının ismini Saitos olarak yazarken Mesudi, ise bu komutanı Şahbaraz şeklinde yazıyor.*

59- *Bkz. Abu'l-Farac, Abu'l-Farac Tarihi (Çev. Ömer Rıza Doğrul), T.T.K yayınları, Ankara, 1937 I. cilt. s. 167.*

60- *Bkz. Mesudi, "Muruc ez-Zeheb" (Çev. Ahsen Batur), Selenga Yay. İstanbul, 2004 s. 170.*

sürecinde bir kurtarıcı beklerken Mısır naipi asker kökenli ünlü komutan *Herakleios*, Phokas'ın korku rejimine süratle son vererek 5 Ekim 610 tarihinde büyük bir donanmayla İstanbul'a geldi. İstanbul Patriği *Sergios* tarafından kurtarıcı olarak taçlandırılan Herakleios, eski İmparator Phokas'ı yakalayıp Mavrikos'u ve çocuklarını öldürdüğünden dolayı onu öldürmek isteyince başkumandan Krispos buna engel oldu. Bu olaydan sonra Bizans İmparatoru Herakleios, başkumandan Krispos'u büyük bir Bizans ordusunun başında Kapadokya'ya Sâsânîlerle savaşmak üzere gönderdi.

Bizans tarihinin en büyük hükümdarlarından biri olan *Herakleios*, iktidarı ele aldığında devlet bir harabe halindeydi. Herakleios İmparator Mavrikos döneminde, MS 590 yılında Sâsânî tahtına geçen asi General *Behram Çupin* ile savaşan Roma ordusu kumandanı *Yaşlı Herakleios* 'un oğlu olduğu sanılmaktadır. Kendisinin Ermeni soylu olduğu da idia edilmiştir. Savaşdan sonra Mavrikios, daha önce *Yaşlı Herakleios* 'u Kartaca'da Afrika ekşarjlığına atamıştı. MS 608'de *Yaşlı Herakleios* 6 yıl önce Mavrikios'u devirip İmparator olmuş olan Pohakas'a karşı ayaklandı. Asiler her iki Herakleios'u da konsül giysileri ile gösteren paralar basmıştılar. Yalnız o an için imparatorluk iddiasında bulunmuş olup olmadıkları kesin değildir. MS 609'da *Yaşlı Herakleios* 'un yeğeni *Niketas* Mısır'a karadan gidip o eyaleti zapt etti. Niketas, Phokas'ın gönderdiği ve tüm Bizans doğu orduları ile Mısır'a gelen General *Bonosus* 'u yenip eyaleti elinde tutmayı başarmıştı. Bu arada Herakleios ordusuyla da bir deniz filosuna binip Sicilya ve Kıbrıs'ı fethettikten sonra İstanbul'a doğru yola çıkmıştı. Kente vardığında Phokas'ın damadı *Priscus* 'un komuta ettiği İmparatorluk muhafızları Excubitorlar da kendisinin yanına geçti. Ciddi bir direnmeyle karşılaşmaksızın şehre giren Herakleios, Phokas'ı kendi elleriyle öldürdü.[61]

Sâsânî ordusu, MS 611 yılında Bizans-Sâsânî sınırı aşarak hızla ilerledi. İmparator Herakleios, Bizans ordusunun ve maliyesinin çökmüş olmasından dolayı Sâsânî saldırısını durduramadı. Sâsânî Generali *Şahbaraz* komutasındaki Sâsânî ordusu, 616 yılında Antakya yakınında

61- *Bkz. Nikephoros, Nikephoros Patriarch of Constantinople Short History, (Translated by Cyril Mango), Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D. C., 1990, s. 38-39.*

Bizans ordusunu büyük bir yenilgiye uğrattı.[62] Sâsânîler Kuzeyde Kilikya yolunu aşarak önemli bir merkez olan Tarsus kalesini aldılar. Bizans ordusunun mağlup edilmesinden sonra Sâsânîler, Suriye'de Dımaşk'ı (Şam) işgal ettiler. Bizans, moral bakımından özellikle kuvvetli bir darbeye MS 616 yılında karşılaştı. Kendileri için mukaddes Kudüs şehrinin üç haftalık bir muhasaradan sonra Sâsânîlerin eline geçmesine maruz kalmıştılar. Büyük Konstantin tarafından inşa ettirilen *"Kutsal Mezar Kilisesi"* alevler içinde kaldı. Bunun Bizans'taki tesiri oldukça büyük oldu. Hele kutsal emanetlerin en değerlisi olan Hz. İsa'nın gerilmiş olduğu haç da galiplerin eline düşmüş olması oldukça korkunçtu. Hıristiyanlar için sembolik değeri olan Haçın, Sâsânî başkenti Ktesiphon'a götürülmesi devlet katında maneviyat kırıcı olmuştu.[63] Bizans ordusunda yaşanan yozlaşma ve Sâsânî istilaları, Medya'nın, Filistin'in ve Mısır'ın işgali, Batıda Balkanlarda artan *Avar-Slav* akınlarıyla birlikte Roma İmparatorluğun son derece tehlikeli bir konuma sürüklendiği haberini vermekteydi. Sâsânîler, 617 yılında Fırat'ın da ötesine yeniden akınlar yapmaya başladılar. Sâsânî Kralı II. Hüsrev, Saitos komutasında büyük bir orduyu Bizans üzerine gönderdi. *Nikephoros,* Sâsânî komutanının ismini *Saitos* olarak yazarken *Mesudi*, ise bu komutanı *Şahbaraz* şeklinde yazıyor.[64] Bir Sâsânî birliği tekrar Boğaziçi kıyılarına kadar ilerledi. İstanbul surlarının önlerinden güneye inen Sâsânî ordusu, Roma Medyası'nın güneyini Sâsânî Krallığı'nın hâkimiyeti altına aldıktan sonra İskenderiye'ye doğru hareket etti. MS 617 yılında Mısır'a giren Sâsânî ordusu, MS 619 yılında İskenderiye'yi alarak Mısır'ın tamamını ele geçirdi. Herakleios, hükümdarlığının ilk on yılında Bizans Devleti'nin yönetim, mali ve ordu yapısını düzeltti. Bu düzenlemelerin neticesinde Bizans-Sâsânî mücadelesinde MS 620'li yıllarda tam bir değişiklik vuku buldu. Herakleios, Hazar Hakanından, Sâsânî hükümdarı II. Hüsrev ile savaşmak için kırk bin asker göndermesini rica

62- *Bkz. Norvich, John Julius. Byzantium; The Early Centuries, Penguin Books Ltd. London, 1990. s. 285.*

63- *Bkz. Ostrogorsky, George, Bizans Devleti Tarihi (Çev. Fikret Işıltan), T.T.K. Yayınları, Ankara, 2006. s. 88.*

64- *Bkz. Nikephoros, Nikephoros Patriarch of Constantinople Short History, (Translated by Cyril Mango), Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D. C. 1990. s. 45.*

etti. Hazar Hakanı "İşte ordu Derbent Geçidin (Caspian Gate)'den hareket ediyor, istediğin yerde sana katılacaktır" diye cevap verdi.[65] Bu iletişim ve ittifakın sonuçları bilinmiyor. MS 626 yılında, Konstantinopolis de Sâsânîler tarafından desteklenen Slav halkları ve Avrasyalı *Avarlar* tarafından işgal altındaydı.

Sâsânîlerin bu dikkat çekici yayılma zirve noktası aynı zamanda Sâsânî sanatı, müziği ve mimarisinin de zenginleşmesiyle eşzamanlıydı. MS 622 yılında Bizans İmparatorluğu yıkılma noktasındaydı ve Sâsânîler Ahameniş İmparatorluğu sınırlarına bütün cephelerde tekrar ulaşmaya yakındı. Herakleios, MS 627 yılının sonbaharında büyük bir orduyla Sâsânî seferine çıktı. Aralık ayı başında *Ninive* önünde yapılan savaşta Sâsânîler yenildi, Herakleios komutasında Bizans ordusu ilerlemeye devam etti. Sâsânî ordusunun Bizans topraklarını işgal etmesinden MS 628 yılında Bizans'a iade edilmesine kadar devam eden zamanda bu topraklar Sâsânî hâkimiyeti altında kaldı.

MS 628'de II. Hüsrev tahtan indirilerek, öldürüldü ve II. Hüsrev'in oğlu *Kavad* yeni Sâsânî hükümdarı oldu.[66] Sâsânî hükümdarı Kavad dokuz ay hâkimiyet sürdükten sonra öldü ve yerine oğlu *Ardeşîr* iki sene hükümdarlık yaptı. *Şahbaraz*, Ardeşîr'i öldürüp kendisi hükümdar oldu. Sâsânîlerin bu iç kargaşalıklarından yararlanan MS 628 yılında Herakleios yönetiminde Bizans ordusu, Sâsânîler'e karşı Medya'da peş peşe zaferler kazandı. Herakleios ile Sâsânî generali ve daha sonra kralı olan, Şahbaraz MS 629 yılının Haziran ayında Kapadokya'daki *Arabissos*'ta barış şartlarını konuşmak üzere buluştular. Yapılan antlaşmada Şahbaraz Şam, Filistin, Mısır ve Mezopotamya bölgelerinden Sâsânî kuvvetlerini çekme taahhüdünde bulundu. Sâsânîlerin bölgeyi terk etmelerinden sonra Bizanslar bölgede tekrar hâkimiyetlerini kurdular. Bizans-Sâsânî arasındaki mücadele her iki İmparatorluğu da zayıflatmış ve bir bakıma yolu İslâm ordusu için hazırlamıştı.[67]

65- *Bkz. Süryani Mihail Vekâyinâmesi (Türkçe terc. Hrant. D. AndreAsyan), Ankara, 1944.*

66- *Bkz. Şahin Uçar, Antolia'da İslâm-Bizans Mücadelesi, İşaret Yay. İstanbul, 1990. s.56.*

67- *Bkz.Walter E. Kaegi, Bizans ve ilk İslâm Fetihleri (Çev. Mehmet Özay),Kaknüs Yay, İstanbul, 2000, s.56.*

ARAPLAR

Asurlar, bugünkü adı *Arabistan* olan bölgedeki çöllerde göçebe olarak yaşayan Semitik topluluklara "*Arabaya*" diyordular. Bu isim daha sonra değişime uğrayarak *Arap* şeklini almıştır. Araplar İslamiyet öncesinde bazı devletler kurmuşlardır. *Himyeriler, Gassaniler, Mainliler, Petra Krallığı* vb. bu devlet yapılarına örnek sunulabilir. MÖ 5. ve 6. yy'da kuzeyde yaşayan Sami kabileler göç ederek bugünkü Ürdün'de *Petra* şehrinde bir krallık kurdular. Ancak Araplar coğrafyalarının yarattığı koşullar gereği genelde kabileler halinde yaşamışlardır. Her kabilenin başında şeyh, emir benzeri liderler bulunurdu. Bu nedenle İslamiyete kadar tek bayrak altında toplanamamışlardır. Devlet haline gelen ilk Arap kabileleri bölgenin ticaret merkezi olan kıyı bölgelerde oluşmuştu. Yemen'de *Mainliler*, Mısır, Hindistan ve Çin'e uzanan ticareti, Akdenizde Kenan bölgesi Ârâmîleri olan *Fenikeliler* batıya dönük ticareti ellerinde bulundururdu. Doğu Akdeniz'i ve Antolia ticaretini Ugarit Ârâmîleri ellerinde tutuyordu. Körfez ve *Ahvaz Arapları* da doğuda ticareti kontrol ediyorlardı. Fırat ve Dicle Nehirleri ile taşınan Mezopotamya ticaretini ve İran ve Hint okyanusu üzerinden gelen ticareti kontrol altına almışlardı. Bir yerde bu Sami halklar Araplaşmış ve Büyük Arabistan yarım adasının ana ticaret gözeneklerini ellerinde bulunduruyorlardı. Arapların tek eksiği bölgesel olarak tüm Arabistan coğrafyasında bir siyasal egemenlikti.

Arap bir oymak olan *Nabu* kabilesinin yerleşiği olan bölge isminden dolayı bunlara *Nebatiler* olarak adlandırıldılar. Nebatiler Fırat ırmağından Kızıldeniz'e kadar uzanan ve Suriye ile Arabistan arasındaki sınır bölgesindeki vahalardaki yerleşimleri kapsayan ve "*Nebate*" ismi verilen alanda yaşayan kadim Semitik, güney Ürdün'lü, Kenan'lı ve kuzey Arabistanlı Araplardı. Nebate bölge adının Selevkoslarca ve Romalılarca onlar için isim olarak kullanıldığı görülür. Zaten Nebate kabilelerini ilk silahlandıran ve askeri alanda kullananlar da Batı Aryan devletler olmuştur. Doğuda ise Basra Körfezine ve İran coğrafyasında *Huzistan* eyaletine yayılan Ahvaz Arap kabilelerini de geçmişte Partlar ve daha sonra Sâsânîler askeri alanda kullanmıştı. Kürd-Arap ilişkisinde bölgedeki Kürd soylu halklar Araplaşmış Ârâmî ve İbrani halklar ile daha çok ilişkide bulunmuşlardı. Geçmiş antik tarihi

itibari ile bu Sami boylu topluluklar zamanla Araplaşmıştı. Sami topluluklar ile Kürdlerin köken ataları olan "Kafkasik" kültürlü Hurri ve Aryanik kültürlü Mitanni ve İrani halklar olan Med-Pers-Part kültürel soyları kadim ilişkilere sahip olmuşlardı. Özellikle Mezopotamya'nın ovalık alanlarında bir arada yaşamışlardı.

Yemen bölgesinden yayılan Arapların ataları olan kabileler büyük olasılıkla Arapça'nın bir formunu konuşuyorlardı. Eski çağlardan bugüne dek Araplar'ın kendi buluşları olan bir alfabeleri yoktur. Bilinen ilk Nebati yazılı metinleri, MS 2 yy'da Ârâmîce konuşma dilinde ama bazı Arapça özelliklere sahip olarak ortaya çıktı. Ârâmîce ise bu dönemde bölgede yaygın olarak konuşulan bir ticaret diliydi. Nebatiler konuştukları ana dillerinde yazmıyorlardı. Bunun yerine Ârâmîce'nin bir şekli olan ve sürekli geliştirilen bir alfabe ile yazıyorlardı. Arap alfabesi tarihsel oluşum süreci boyunca çok sayıda değişimler geçirmiştir. Yazıyı ilk kullanan Araplar, Yemen Arapları olmuştur. Eski Yemen halkları, önceleri, kuzeyden yani Mezopotamyalı, Sümer, Babil, gibi topluluklardan aldıkları çivi yazısını kullanmışlardır. Daha sonra bu yazıyı bırakıp daha kolay ve pratik olan, Arap alfabesinin aslen Ârâmîce alfabesinin bir varyantı olan Fenikelerin Ârâmca olan *Ebced* alfabesini almışlardır. Bundan da iki farklı form oluşmuştu. Bunlardan birisi öncelikle anıtsal yazıtlar için kullanmak üzere geliştirildi. Bu ilk forma *anıtsal Nebatice* de denilir. Diğer form ise daha ziyade papirüs üzerinde daha hızlı ve daha kolay yazabilmek için papirüse uyarlanan bir el yazısı şekliydi. Bu papirüs el yazısı formu anıtsal yazı formunu giderek daha çok etkilemiş ve yavaş yavaş *Arap alfabesine* dönüşmüştür. Bu Fenike yazısı *Mainliler* (Yemen'de hüküm süren devlet) elinde gelişmiş ve bu gelişmeden *de Seba, Himyer ve Habeş* yazısı çıkmıştır.[68] Diğer taraftan bilindiği üzere Fenike alfabesinden *İbranice ve Yunan*, bunlardan da daha sonra *Kiril ve Latin* alfabesi ortaya çıkmıştır.

68- *Bkz.Prof. Dr. Neşet çağatay, 100 Soruda islam Tarihi, İstanbul 1972, s. 97.*

HALİFELİK, İSLAM ORDUSUNUN MEZOPOTAMYA VE MEDYA'YI FETHİ

Yüzyıllarca karşılıklı şiddetli savaşlardan yorgun düşen Bizans Devleti, 7. yüzyılın başında İslâm fetihleri öncesinde Batı'da Slavlar, doğuda Sâsânî Devleti ile iki büyük savaş yaptı. Bu iki savaştan galip çıkan Bizans ordusu, yıllar süren savaşlardan yorulmuştu. Bu dönemde Medya'nın güneyinde yaşayan Araplar, Orta Doğu 'da devamlı birbirleriyle savaşan siyasi birlikteliklerini sağlayamamış kabileler şeklinde yaşıyorlardı. 7. yüzyılın ortalarında Araplar siyasi birliktelikleri sağlayarak Arabistan çöllerinde *İslâm Devleti*'ni kurdular. İslâm Devleti, Orta Doğu 'da tam hâkimiyet kurduktan sonra kuzey Mezopotamya'da Medya topraklarına girerek yüzyıllarca devam eden Bizans-Sâsânî mücadelesine son verdi. İslâm Devleti'nin 7. yüzyılın başında Bizans ve Sâsânîleri yenmesi, bu iki devletin karşılıklı şiddetli savaşlar sonucunda yorgun düşmelerinin bir sonucudur.[69]

II. Hüsrev'in ölümü uzun savaşlarla zayıf düşen Sâsânî topraklarında karmaşa yaratmıştı. On dört yıl içerisinde on iki hükümdar (ikisi Hüsrev'in kızı) tahta geçti. MS 632'de asiller II. Hüsrev'in torunu olan henüz çocuk yaştaki *III. Yezdicerd*'i tahta çıkardılar. MS 550'lerde tüm Suriye ve aşağı Mezopotamya'ya terleşen Arap halkının varlığı pek dikkate alınmamıştı. Aynı yıl ilk Arap akınları başladı. İslâm orduları *Ömer bin Hattab*'ın halifeliğine bağlı 636 yılında *Saad İbni Ebi Vakkas* komutasında bir Müslüman ordusu, *Kürd Rüstem (Farrokhzad)* komutasındaki kendinden daha büyük bir orduyu *Kadisiye Savaşı*'nda mağlup etti. Sâsânî komutanı bu savaşta çatışmada öldü. Doğu Aryan Zerdüştlerin meşhur sancağı *Dreſş-i Kawayani*, Müslümanların eline geçti. Rüstem'in yerine geçen kumandan *Kalin* (*Calinos*) Sâsânî ordusuna geri çekilme emri verdi. Bir süre *Kadisiye*'de kalan İslam Ordusu *Saad ibni Ebi Vakkas Übülle (Apollos)*, *Babil, Behreşir*'i ele geçirdi oradan Sâsânîlerin başkenti olan *Ktesifon*'u (*Medayin*) kuşattı. Uzun süren bir kuşatmanın ardından Ktesifon düştü. Sâsânî kralı Yezdigirt ardından imparatorluğun devasa hazinesinin çok büyük bir kısmını İslam Ordularına bırakarak

69- *Bkz. John Bagot Glubb, The Great Arab Conquests, J.B.G. Ltd.,London, 1963, s.20.*

doğuya doğru kaçtı. Kısa bir süre sonra Ktesifon'u ele geçiren Araplar güçlü bir finansal kaynağın sahibi oldular.[70]

Medayin kentinin ele geçirilmesi üzerine bir kısım Sâsânî valileri güçlerini birleştirerek Fars, Atropatena Medyası ve Kafkas yollarının çıkış ağzı olan Diyala Irmağı'na dökülen *Celula* aşağı Medya mevkinde buluşarak *Haniqin ve Mandali* kasabalarına 39 km uzaklıkta istilacıları Rüstem'in kardeşi *Hürzad ve Mihran Razi* öncülüğünde toplanmışlardı. *Saad ibni Vakkas* komutasındaki İslam Orduları ile 637 yılında yapılan bu savaşı Sâsânî'nin Kürd kuvvetleri kaybetti. Kürdler Haniqin'e çekildi. Celula düştü. İran'a geçiş yolu İslam Ordularına açılmış oldu. Celûla Savaşı Kürd kuvvetlerin İslam ordusu ile Kaddisiye Savaşı'ndan sonra ikinci büyük çatışmasıydı. Fakat bu savaş Sâsânî Medyası *Kürdistan*'da gerçekleşmişti. Cizye'yi, Mevaliği kabul etmeyen, köle düşmek istemeyen ve Müslümanlığı kabul etmeyen Kürdler Zagros dağlarına sığınmışlardı. Sâsânî kralı III. Yezdigert, Sâsânî Medyası *Holvan* kentinden Celûla Savaşı'nın neticesini öğrendiği vakit, doğuda *Rey* şehrine çekildi. *Ka'ka bin Amr* küçük İslam ordusu ile bu Kürd şehri Holvan'ı ele geçirdi. Arap komutan uzun bir müddet buranın muhafızlığını yaptı.[71]

İslam ordularının istilaları ilk duyulduğunda Bizans Medyasında endişelere yol açtı. Sâsânî Medyasında gelişen savaşların sonuçlarından haberdar olan Bizans Medyası Kürd halkı, İslam Ordularına karşı Bizans'ın önlem almasını istiyordu. Bu durumda Bizans İmparatoru *Hereklios*, bölgeye askeri kuvvetlerini gönderdi. Bizans Medyası ve Suriye topraklarının İslam Kuvvetlerince fethi de aynı döneme rastlar. Halife Hz.Ömer tarafından Şam ordusu komutanlığına getirilen *İyâd b. Ganem*, 638 yılı içinde yukarı Mezopotamya/-Medya'nın fethi görevlendirilir. Bu bölgeye daha sonra Emeviler "*El Cezire*" demiştir. İyâd, Ağustos ayında yanındaki ordusuyla Rakka üzerine yürür. Rakka ahalisi vergi vermeyi kabul ederek kurtulur. Şam ordusunun öncü kolu Medya'da Harran önüne gelir. Harran halkı, Şam ordusuna önce Urfa üzerine gitmelerini; Urfa halkı ne gibi şartlarla barış yapmayı kabul ederlerse, kendileri de o şartları kabul edebileceklerini söylerler.

70- *Bkz. İslam Tarihi, Hayati Ülkü, s.290, 1977.*

71- *Bkz. İslam Tarihi, Hayati Ülkü, s.291, 1977.*

Bunun üzerine İyâd, Urfa önüne gelerek kentin teslim edilmesini ister. İyâd, onlara bir mektup yazarak vergi vermek şartıyle anlaşma yapar. İyâd, daha sonra Harran kenti ile de aynı şekilde bir anlaşma yapar. *İyaz bin Ganem*'in idaresindeki İslam Kuvvetleri El Cezire bölgesinde bir yıl içinde Urfaya kadar ilerlemiş ve *Karkisiya, Suruç, Tekrit, Samisat, Meyyâfarikin ve Nusaybin'e* kadar Bizans Medyası Kürd topraklarını ele geçirmiş oldu. Bir yerde Anti-torosların güneyinde kalan halkının çoğu Kürdlerden teşkil olan Bizans Medyası toprakları İslam ordusunun eline geçmiştir.

Bizans o dönemde İmparator Heraklius tarafından, Diyarbakır (Amid) ise *Meryem-i Dârâ* isminde bir kadın tarafından yönetiliyordu. Meryem-i Dara, Bizans Medya'sı Dara şehrinin (modern Nusaybin'in kuzeyinde) yöneticisi *Martavus*'un kızıydı. İyaz(ra), Meryem'i Dara'ya bir mektup yazarak şehri kendilerine teslim etmesini istedi; ama kabul görmedi. Kuşatma 5 ay sürmüştü. Bu kuşatma döneminde çevredeki küçük şehirler ve kaleler ele geçirilmişti. Fakat Diyarbekir, MS 27 Mayıs 639'da el-Cezîre bölgesinin fethiyle görevlendirilen *İyâz b. Ganm*'ın ordusunun sol kanadına kumanda eden Hâlid b. Velîd tarafından güçlükle zaptedilmişti. Büyük bir direniş gösterilmişti. Meryem-i Dara İslam askerleri tarafından yakalanıp esir alınmış ve aynı şekilde Medine'ye halife *Hz. Ömer*'e götürülmek üzere gönderilmiştir.[72] Daha sonra Müslümanlığı kabul ettiğini söyleyerek canını kurtarmış. "*Ancak Meryem-i Dara, Hz. Ali ile Muaviye döneminde "fitne" yaymaya çalıştığı anlaşılınca da öldürülmüştür.*"[73]

Celila Savaşı sonrası Kum kentine çekilen III. Yezdigirt bir müddet sonra Sâsânî Kralları'nın daima batıdan gelen saldırılarda çekildiği kuzey doğudaki Merv şehrine (modern Türkmenistan) çekildi. *Numan Bin Mukarrin* önderliğindeki İslam orduları Sâsânî Medyası Hemedan'ın onaltı km mesafede olan *Espizhan*'da karşılaştılar. Sâsânî ordusu *Nihavend* amiri *Merdanşah* adlı Kürd kumandanın önderliğinde Nihaved'den savaş alanı Espizhan'a geldiler. Kürd kuvvetleri İslami orduları püskürtmek istese de merkezi otoriteden destek alma-

72- *Bkz. Müftülük Kâtibi "Seyyid Feyzullah Yusuf Efendi" tarafından 1218/1803 tarihinde kaleme alınan Osmanlıca el yazma bir belgeden derlenmiştir.*

73- *Bkz."Sahabeler şehri Diyarbekir", Antolia'da Yaşam dergisi, Sayı 1. s.17.*

maları bu hedefe ulaşmalarına engel oldu. Yapılan *Nihavend Savaşı'nı* (MS 642) kaybettiler. Nihavend yenilgisi'nin haberini alan Kral Yezdigirt yanındaki Fars soyluları ile birlikte zaten Merv şehrine çekilmişti. Kraliyet ailesinde Sâsânî Medyası Kürdistan'ında direnmeyi ve savaşı kendi savaşı görmeyen bir anlayış ortaya çıkmıştı. Nitekim İslam kuvvetleri diğer Sâsânî'nin İran kentlerini kuzeyde Horasan vilayetinin iç taraflarına doğuya doğru çekilmeye ve topraklarını savaşmaksızın peyderpey teslim etmeye mecbur bıraktılar.

MS 651 yılında düşmanları tarafından Merv'de öldürülen Yezdicerd'in sülâlesine mensup olanlar İran'ın Müslüman Araplar tarafından ele geçirilmesinin ardından, III. Yezdigirt'in oğlu *Firuz* bir kaç Fars asilzadesiyle beraber Çin Kraliyeti maiyetine sığındı. Hem Firuz'a hem de oğlu *Nerseh*'e (Çince nen-şie) Çin maiyetinde yüksek derecede ünvanlar verildi. En azından iki defasında, sonuncusu muhtemelen 670 yılında, yanında giden Çin birlikleri Firuz'un Sâsânî tahtına yeniden yerleşebilmesi için yardımda bulundu. Çeşitli sonuçları olan bu girişimlerin bir tanesinin neticesinde Firuz kısa süreliğine de olsa *Sistan (Sakestan)*'ın hükümdarı oldu. Daha sonraları *Nerseh*, Çin kraliyet muhafız alayının komutanlığına getirildi ve soyundan gelenler Çin'de saygı gören prensler olarak yaşamaya devam ettiler. VIII. yüzyılın ortalarına kadar Çin sarayında sürgün hayatı yaşadılar. Sâsânî İmparatorluğu'nun ani düşüşü beş senede gerçekleşti. Sâsânî topraklarının çoğu İslam Halifeliği'ne geçti. Fakat birçok Sâsânî şehri işgale karşı değişik zamanlarda direniş gösterdi. *Rayy, İsfahan ve Hemedan* gibi şehirler, başkaldırıları kırmak ve İranlıları sindirmek isteyen Halifelik tarafından pekçok kere yok edildi. Yerel halk, İslam Kuvvetlerine gerek özel bir vergi olan cizye ödememek için isteyerek, gerekse işgal ordularının zorlamasıyla İslam dinine girdi.

İşgalciler *Gundi Şâpûr Akademisi*'ni ve kütüphanesini ortadan kaldırdırlar ve yığınlarca kitabı yaktılar. Çoğu Sâsânî kayıtları ve edebi eserleri yok edildi. Birçok Zerdüşt İran soyluları Afganistan ve Tacikistan'a yerleşerek bu bölgelerde kültürel kimliklerini koruyacak ve yayacak olan *Samani Devletini* kurdular. İsmini *Saman Hüdâ*'dan alan bu hanedanlık Buhara merkezli, Tacik soylu olarak da kabul edilen bir hanedanlık oldu. Sonradan Müslüman olan bu hanedanlık 875-

999 yılları arasında topraklarını *Horasan, Taberistan, Kirman, Cürcan, Rey ve Mevaeraünnehir'e* kadar yaymışlardır. Samaniler İslam'ın egemen olmasından sonra Sâsânî gelenek ve kültürünü yeniden diriltmeye çalıştılar.

Bölgenin diğer kentleri de islâm ordusu tarafından ele geçirilir. Bizans Medyasında Fırat Nehri'nin doğusunda kalan topraklarını öncelikle fetih eden İslam Kuvvetleri Muaviye'nin Suriye valisi olduğu devirde Emevi soyundan olan *Maslama* adlı komutanın önderliğinde İslam ordusu kısa bir kuşatmadan sonra Malatya'yı MS 659'da ele geçirmiştir. Şehrin İslamlaştırılması için Muaviye Suriye ve Irak halkından Müslüman olan bir kısım insanı Malatya'ya yerleştirmiştir.[74] Araplar, Bizans Medyasını burada oturan kabilelere göre; *Diyâr-ı Mudar, Diyâr-ı Rabia ve Diyâr-ı Bekr* olmak üzere üç kısma ayırdılar. Bunlardan *Elcezire* de denilen Medya topraklarının bir kısmını içine alan *Diyâr-ı Mudar* bölgesinin merkezi *Harran* şehri, diğer kentleri ise; *Urfa, Rakka ve Suruç* şehirleriydi. *Diyâr-ı Bekr*'in bölgesinin merkezi *Meyyafârikin (Silvan)*, diğer kentleri ise *Amid (Diyârbakır), Mardin* ve *Erzen* idi. *Diyâr-ı Rabia*'nın merkezi *Nusaybin*, diğer kentleri ise *Sincar, Râ's el-Ayn* (Ceylanpınar), *Beled, Dârâ, Habur, Cizre* idi.

EMEVİ DEVLETİ

Halife Hz.Osman, Humus ve Kınnesrin'i de Elcezire ile birlikte *Muaviye*'nin idaresine vererek, onu *Şam ve Elcezire* valisi yapar. Böylece eski Bizans Medyası Kürdistan topraklarının en önemli lanları Muaviye'nin idaresi altında kalır. Dördüncü Halife Hz. Ali'nin 661 yılında bir *Harici* tarafından öldürülmesi üzerine, Muaviye'nin liderliğinde *Emevi Devleti* kurulur ve *El-Cezire* de, Batı Kürdistan da Emeviler'in hâkimiyetine geçer. Bir süre sonra Emeviler doğuda Sâsani hâkimeyetine son verince bütün Medya dolayısıyla Kürdistan Emevi Devleti'nin idaresi altına girer.

İslam Arap kuvvetlerinin bütün Medya topraklarını ele geçirmesi tüm Kürdistan'da yeni bir düşüncenin kapısını araladı. Kürdler artık

74- *Bkz. Malatya tarihi, Mevlüt Oğuz. S. 44.*

iki parça halinde değildiler. *İslami Emevi Devleti*'nin denetiminde tek bir devlet tarafından yönetiliyorlardı. Diğer yandan eski inançlarından vazgeçip İslami yeni bir kimlik edinmelerini dayatan İslami kuvvetler daha çok şehir merkezlerindeydiler. Kendileri bir yerde bu kentlerin dışında yaşamayı daha çok tercih etmişlerdi. İslami kuvvetler de zaten ilk dönemlerde ele geçirdikleri yerlerde taşınabilir zenginliklere el koymuş, daha çok hasım güçleri köleleştirmişti. Fakat özellikle Kürdistan'ın verimli coğrafyası olan yukarı Mezopotamya yeni Arap istilası ile yüz yüze kalmıştı. Sâsânîler bu dönem hemen hemen yukarı Mezopotamyayı terk etmişlerdi.

Bizans ve Sâsânî Medyasındaki fetihlerde başarılı olan İslam Güçleri Hıristiyan nufusun yoğun yaşadığı Rumelinde yani Kayseri sonrası Batı Antolia da uzun yıllar başarılı olamamıştır. Hatta Yukarı Fırat ve Dicle boyu Amid, Samsur, Malatya, Arapkir ve Erzurum hattından Ermenistan'a uzanan bölgelerde MS 1150 yıllarına kadar egemenliklerini sağlayamamışlardır.

SÂSÂNÎLERDE UYGARLIK

Sâsânîlerde iktisadi ve siyasi örgütlülük monarşik bir devlet yapılanması çıkarmıştı. Sâsânî toplumunda yönetimin, hiyerarşinin başı "*Şehinşah*"tı. Şehinşah; *"Krallar Kralı"* anlamında aynı zamanda bir ünvandı. Bu durum öylesine abartılı bir görünüm olarak yaratılmamıştı. *Bihistun Yazıtları*'nda da görüleceği üzere Ahamenişlerin Kralı Darius'tan beri bu konumlama İmparatorluğun küçük krallıklar üzerine kurulu Doğu Aryan devlet geleneğinin bir ifadesi idi. Nitekim Dönem tarihçisi Yunanlı Antakya'lı *Ammianus Marcellinus* Sâsânî İmparatorluğunda küçük krallar, satraplar ve vitax denilen süvari komutanları tarafından yönetilen 18 eyalet yönetiminin olduğunu söyler. Bunlar: *Asur; Susiana, Medya, Persis, Carmania, Hyrcania, Margiana, Bactriani, Sogdiani, Sacae, Scythia, Imaus, Serica, Aria, Paropanisadae, Drangiana, Arachosia ve Gedrosya* Eyaletler içinde Dicle Nehri'nin etrafında krulu olan halkların en fazla bir arada yaşadığı en zengin ve nufusu kalabalık eyalet olarak *Asur*'u tanımlar.

Ayrıca Medya Satrabı topraklarının Fırat nehrinden Hazar denizine kadar uzandığını belirtir. Hazar kıyısında doğuda kalan platonun batıda Zagroslar ile çevrili olduğunu bölgenin kurucu satrapı adına atfen "Atropatena" olarak Büyük İskender sonrası adlandırıldığını anlatır.[75]

Devletin idari yapılaşmasında eski nüfuzlu aileler ile güç paylaşımı belli bir taksimatı yapılmıştı. Bir zamanlar Aryani devlete egemen olan Yedi Part klanının bir kaçı Sâsânî sarayında önemini korumaya devam etti. I. Ardeşîr'in maiyetinde, bir kaç Fars ailesiyle beraber eski Arsak Ermeni ailelerinden *Suren-Pahlavi ve Karen-Pahlavi* klanları, *Varazeler* ve *Andiganlar* gibi büyük aileler vardı. Bunun yanı sıra; *Merv, Abarşehr, Karmani, Sistan (Sekistan), İberya, Atropatena Medyası* (günümüz Azerbaycan'daki Arran) ve *Adiabene* (Hewler-Erbil) vs. kralları da Şehinşah'ın sarayında itibar gören diğer asiller olarak bahsedilir. Zaten küçük krallıkların prens kralları Sâsânî Hanedanlık tahtına kendi küçük hanedanlıklarının bağlılığın bir nişanesi olarak aynı zamanda sarayda rehindiler. Merkezi saraya prens rehin verme imparatorluk geleneği, bölgedeki diğer imparatorluklarda da devlet geleneği idi. Daha sonraki yüzyıllarda en son Osmanlı İmparatorluğu ve Safai İmparatorluğu kendilerine bağladığı bütün Kürd Beylerini bu uygulamaya –rehinliğe sokmuştu ve geleneği kendi geleceği için sürdürmüştü. Yakın çağ tarihinde İran'da Kürd beyliği olarak, Erdalan Beyliği ve Osmanlı'da Botan, Bitlis ve Baban beylikleri bu bakımdan incelenebilir. Diğer yandan Sâsânî İmparatorluğu'nun kraliyet maiyetine katılan asilzade aileleri, hanedanlıkları itibariyle Şehinşah'a tabi olsalar bile kendi hâkimiyet bölgelerinde özerk (ocak) hanedanlıklarında- egemenliklerini sürdürdüler.

Ayrıca Şah'ın, "kendisinde *"fer"* adı verilen ilâhî bir gücün bulunduğuna ve bu gücün *Ardeşîr'in V. Erdavân'ı/IV. Artabanus*'u yenmesinden sonra Part hânedanından Sâsânî hânedanına geçtiğine inanılırdı. Onların yerini doldurabilecek Şehzadeler taşraya vali gönderilir ve bu süreç içerisinde devleti yönetme yeteneğine sahip olup olmadıkları tecrübe edilirdi. Normal zamanlarda kraliyet babadan oğula geçerdi.

75- *Bkz. Description of the 18 Provinces of Sâsânîan Empire, pp. 14-15-27. http://www.Sâsânîka.org/wp-content/uploads/Ammianus-Marcellinus-Province-of-Sâsânîan-İran.pdf.*

Fakat kral tarafından daha küçük bir oğula da bırakılabilirdi. Sâsânî yönetim tarihine bakılırsa iki kere, hâkimiyet kraliçelerin kontrolüne geçti. Ölen bir kralın yerine direkt bir varis olmadığı zaman, asiller ve yüksek rütbeli rahibler bir hükümdar seçerdi. Ama bu seçim, kraliyet ailesinden birisi olmak zorundaydı. Diğer yandan Sâsânî kraliçeleri mertebelerini, *"Kraliçeler Kraliçesi"* anlamına gelen "*Banebshenan banebshen*" ünvanı ile taşırlardı. Sâsânî asilzadeleri, eski Part klanları, Aryan aristokrasi aileleri ve hâkimiyet altında bulunan toprakların asil ailelerinin bir karışımından oluşmuştu.

Sâsânî idaresinin ayırt edici özellikleri, hatırı sayılır ölçekte merkezileştirme, hırslı bir şehir plancılığı, tarımda gelişme ve teknolojik iyileştirmelerdi. Kralın altında bulunan güçlü bir bürokrasi hükümetin çoğu işini yerine getirirdi. Bürokrasinin başı ve yardımcı başbakan "*Vuzorg (Bozorg) Farmandar*"dı. Genel olarak, Sâsânî aileleri arasında *Bozorgan*, imparatorluk yönetiminde, sınır eyaletleri *Marzban*'ın valiliği dâhil olmak üzere en önemli mevkilere sahipti. Bu pozisyonların çoğu babadan oğula geçerdi ve tek bir aile içinde nesiller boyunca intikal edilirdi. En kıdemli Marzbanlar'a gümüş taht izni verilirken, Kafkasya gibi en stratejik sınır vilayetlerinin Marzbanlarına altın taht hakkı tanınırdı. Bu bölgelerdeki olası askeri seferler esnasında, bölge Marzbanları mareşal olarak kabul görür, daha küçük *Spahibodan* sahra ordularına komuta edebilirlerdi.

Bürokrasi içinde Zerdüşt rahipleri son derece güçlüydü. Mecusi rahip sınıfının başı, *Mobadan* (başkomutanla beraber, *Eran Spahbod* "*Ho Tokhshan Bod*" sendikal birliğinin başkanı baş tüccar ve çiftçilerin de başı olan tarım bakanı "*Vastrioshansalar*", İmparatorun altında Sâsânî Devleti'nin en güçlü mevkileri olan insanlarıydılar. Genelde Sâsânî toplumu dört sınıfa ayrılırdı: *Rahipler, askerler, kâtipler ve halk.* Bu ayırım kesin hatlarla yapılmıştı ve bir sınıftan diğerine geçmek pek mümkün değildi. Her sınıfın bürokratik bir yapısı vardı, her sınıfın temsilcisi o sınıfı divanda kendini temsil ederdi. Sâsânîler döneminde kast sistemini andıran sınıfsal bir toplum yapısının var olduğunu görmekteyiz. Öyle ki bu kastsal sistem etnik kültürel ayidiyet farklılıklarını dahi taşırdı. *Aristokratlar, Bozorgan (Yüksek bürokrat), Ruhaniler (din adamları), Debiran (kâtipler), Dihqanan (orta*

boydaki toprak sahipleri), köylüler ve köleler Sâsânî Devrinin en belirgin sınıfları idi. Adı geçen sınıflar aşılması pek zor olan sınırlarla birbirlerinden ayrılmışlardı ve bir alt sınıftan yukarı bir sınıfa geçmek imkânsız hale getirilmişti. O tarihlerde İran'da yarı feodal ve yarı kölelik düzeni hâkimdi. Ülkenin doğusu ve kuzeyinde kölelik düzeninin kalıntıları varolmakla birlikte sulanan verimli arazilerin olduğu bölgelerde feodal sistemin geliştiği ve günden güne güçlendiği göze çarpmaktaydı. Bunun yanında, batı ve güney bölgelerinde ise kölelikten feodalizme geçiş daha ağır tempoda cereyan etmekteydi. Sâsânî kamu düzeninde *istibdad ve zâdegânlık*, bir nevi derebeylik hâkim idi. Sâsânîler zamanında Derebeyliklerin/Aristoklar'ın hükümdara bağlılığı sıkı ve kuvvetli idi. Ekonomik düzenin bütün yükü bu döneminin en kalabalık sınıfını oluşturan *Dihganan* /köylülerin omuzlarındaydı. Köylüler tarımsal üretimde verdikleri emeğin karşılığında düşük bir pay almakta ve bu pay günden güne azalmaktaydı. Buna göre köylüler, sömürülen bir sınıf olarak, devlet ve merkezi hükümete karşı yapılan ayaklanmalarda en ön saflarda sürekli yer almışlardır.

Aristokratlar: Bu ailelerden birincisi, yani Sâsânîler hükümeti ellerinde tutuyorlardı. Sâsânî döneminin en yüksek sınıfı, Aristokratlar bu sınıf, küçük şahlar, yerel valiler, hudut koruyucuları ve eski Aryan kabilelerinden kalan yedi aileden oluşuyordu. Bu yedi ailenin isimleri şunlardı: *1- Sâsânîler, 2- Soren Pehlu, 3- Geren Pehlu, 4- Espehbod Pehlu, 5- Espend yar, 6- Mehran ve 7- Rik. Medya Atropatenasi* -Toprak ağaları ve Med soylu aristokrat askeri soylu büyük aileler. Kürd beylik yapısı bu eski konumlarını Atropatena Medyası'nın verimli topraklarına, dindar geleneklerine ve din adamı sınıfı Magiler üzerindeki hâkimiyetlerine borçlu oldukları tespitleri yapılmıştır. Bu konumlarını Büyük İskender zamanın da elde etmişlerdi.[76] Bu aristorat aileler konumlarını babadan oğula taşımaları bu ailelere derebey kastsal bir gücü kendi aşireti içinde sağlıyordu.

Bozorgan (yüksek bürokratlar): Bu sınıf, genellikle devlette yüksek mevkileri bulunan bürokratları içermekteydi ve ara sıra Bakanları da çıkarmaktaydı. Bunlar çoğunlukla şahların değiştirilmesinde de etkili oluyorlardı. Asker kökenlilere "*Büzürgân*" (büyükler) denilirdi.

76- *Bkz. Bu kitapda; Medya Atropatenesi*

Doğrudan Şehinşah'a bağlı, fakat iç işlerinde nisbeten bağımsız olan Büzürgânlar eski Part aşiretlerinden ve yeni topraklardan getirilen ailelerden oluşurdu; devletin en önemli makamları onlara aitti. Bunlar kendi gelirleriyle orduyu beslerdi ve Ortaçağ Avrupası'nda olduğu gibi zırhlı süvari birlikleri vardı. I. Hüsrev'e kadar devam eden bu durum askere maaş bağlanmasıyla sona erdi. En alt kademede "*azadân*" bulunuyordu. Azadân ağalara benziyordu ve İran toplumunun bel kemiğini teşkil ediyorlardı.

Mobedan (Ruhaniler): Sâsânî sınıfsal hiyerarşi içerisinde üçüncü sırayı Mobedan sınıfı almaktaydı. Mabedlerin hemen hemen hepsi Atropatone Medyası bölgesinde yaşayan Med soylu Magi kabilesinden seçilirlerdi. "*Mûbed-i mûbedân*" (mûbez-i mûbezân) denilen başrahip çok güçlüydü ve hükümdarlar taçlarını onun elinden giyerlerdi. Mûbedler arasından seçilen hâkimler gezgin idi, dolaştıkları yerlerde mahkeme kurar, çok nadir dâvaları hükümdara havâle ederlerdi. Kast yapılarını aşiret olarak korumuşlardı. Kürd etnik yapısının temel yapı taşlarını bu Kürd ruhban sınıfı yaratmıştır, diyebiliriz. Diğer yandan Med, Pers, Part ve Sâsânî hanedanlıkları din adamlarının bu ruhban tabakası Mağiler vasıtası ile Kürd halkının yaklaşık bin üç yüzyıl birlikte hareket etmesini sağlamıştı. Magiler kendi içerisinde de üç tabakaya ayrılmaktaydı: a) *Hirbozan*: Bu sınıfın en üst düzeyini temsil ederler ve sarayda yaşarlardı. Bunların görevi ateşgedeleri korumaktı, b) *Mobezan*: Bu tabakanın başı ve temsilcisi sarayda yaşar ve şah tarafından seçilirdi c) *Moğan*: Ruhani sınıfın en alt tabakasıdır. Bunlar şehir ve köylerde din ve yargı konularında hüküm verir; bütün gereksinmeleri de yaşadıkları şehir veya köyün halkı tarafından karşılanırdı.

Dihganan (Orta boydaki toprak sahipleri): Sâsânî devleti yerelde Dihganan'lara yaslanırdı. "Dihgan" denilen ve kendi topraklarında oturan zâdegân, milletin asıl kuvvetini teşkil eder, onların emrinde çiftçiler bir nevi köle gibi yaşarlardı. Dihganlar gerekli askeri temine mecbur idiler. Ayrıca esaret, borç ve vergi kaynaklarından da köle elde edilirdi. Borcunu ödemeyen, vergisini veremiyen köle olarak satılır ve "köle azad edilmez" idi. Orta halli toprak sahibi bu nüfus rejim tarafından hem kollanmış hem de sorumluluk verilmişti. Onların ana görevi babalarından miras aldıkları topraklar üzerinde dirlik ve düzeni

sağlamak ve barış zamandaki görevleri ise kendi bölgelerinde devletin temsilcisi rolünde vergi toplamak ve devlet işlerini yürütmekti.[77]

Köylüler: Sâsânî düzeninin en kalabalık sınıfını köylüler oluşturmaktaydı. O tarihlerde İran'a hâkim olan yarı kölelik ve yarı feodal sistemin bütün yükü bu sınıfın omuzlarındaydı. Birinci Khosrov (Hüsrev) zamanında köylüler, kölelerle birlikte ve hemen hemen aynı şartlar altında tarımda çalışmakta; ancak köleler kadar itibar görmekteydiler. Bu dönemde, Sâsânîlerin ünlü Padişahı Enuşirvanın, tarımcılıkta yaptığı düzenlemelere rağmen, köylü sınıfı ile köleleri birbirinden ayıran çizgiyi bulmak imkânsızdı.

Köylü kesiminde mülkiyet sahibi konumundaki yapıları ayrı değerlendirmek gerekir. Elde olan kaynakları dikkatle incelediğimiz zaman, kaba çizgileri ile aşağıdaki mülkiyet biçimlerini ortaya çıkartabiliriz: 1- Hür köylü cemaatlerin birlikte ortak oldukları topraklar: Meralar ve ortlaklaşa ekim arazileri bu durumdaydı. Daha çok yerel derebeylerin denetim ve gözetimindeydi. 2- Divan Toprakları: Bu topraklar, haraç denilen bir tür vergi karşılığında köylülere verilmekteydi. Divan topraklarının kullanılması karşılığında elde edilen gelirler devlet hazinesine girmekte ve devletle ilgili harcamalarda kullanılmaktaydı. 3- Şartlı Toprak Mülkiyeti: Devletin elinde olan bu topraklar önemli bir idari veya askeri hizmet karşılığında geçici veya daimi olarak ilgili kesimlere verilmekteydi. 4- Saray Toprakları: Bu toprakların mülkiyeti şahlara aitti ve işletilmek için köylülere veriliyordu. Saray topraklarından elde edilen gelirler, şah ve sarayının özel masraflarında kullanılmaktaydı. 5- Şahısların Özel Mülkiyetinde Olan Topraklar: Bu topraklar da doğrudan toprak sahibine aitti ve toprak sahibi bu arazi üzerinde her türlü işlemi yapmakta serbestti.[78]

Kölelik: Sâsânîler devrinde yarı kölelik ve yarı feodal bir düzen hüküm sürmekteydi. Aristokrat sınıfın çok sayıda kölesi vardı. Köleler barış zamanında köylülerle birlikte tarımda çalışıyor ve savaş zamanında ise cephenin ilk hatlarına sürülüyorlardı. Kölelerin, sayısı konu-

77- *Bkz. Nasır Niray,"Sasânî İmparatorluğu'nun devlet yapısı üzerine bir inceleme"*

78- *Bkz. Numani Ferhat, Tekamul-i- feodalizm der İran (İran'da feodalizmin gelişmesi), Tehran, 1979, s. 146, 151, 161, 174.*

sunda fikir edinebilmek için bazı tarihi kaynakları incelememiz yeterlidir. Sâsânî şahı, II. Hüsrev Perviz (MS 590-628) kendi saraylarında 12.000 erkekli kadınlı köle barındırmaktaydı. I. Yazdgerd'in (399-420) veziri Mehrnersi 1.000 köleye sahip olduğu için kendisine verilen bin köleli "Nersi" lakabı ile övünürdü. O dönemle ilgili çeşitli kaynaklara baktığımız zaman, şahların, tapınaklara ve ülkenin ileri gelenlerine yaptığı bağışlar arasında çeşitli mallarla birlikte birkaç kölenin de bulunduğunu görmekteyiz. Kölelerin soyu genellikle Arya ırkına bağlı olmayan yerli halk ve savaş esirlerine dayanıyordu. Bu kaynaklara göre köleler Destcerd diye adlandırılan birimlerde, tarım ve diğer alanlarda çalıştırılmaktaydılar. "Matikan Hezar Destanı" adlı kitapta o günlerdeki kölelik konusuna geniş bir şekilde yer verilmektedir. Destcerd'ler satıldığında köleler de toprak ve diğer mallarla birlikte oranın yeni sahibine geçmekteydiler.[79] Yine bu kitapta bir kölenin ortalama 500 Dirheme alınıp satıldığı ve kölelerin borç karşılığında rehin olarak gösterildiği de belirtilmektedir. Zerdüşt dininde kölelerin alınıp satılmasına izin verilmiştir."[80]

Sâsânî Devleti'nin en önemli gelir kaynağı ve ekonomisinin temel öğesi Vergi Toplama yani Haraç (topraktan alınan vergi)'tır. Köylü ve çiftçiler, vergiyi bazen kendi isteklerine bazen de valilerin baskısı ile muntazam olarak ödemek zorundaydılar. Bunda etkin olan faktör toplumsal ve ekonomik alandaki hareketliliktir. Ödenen vergiler genellikle üretim yerine sarayların yapımında ve savaşların finansmanında kullanılıyordu. Sâsânî Padişahı Erdeşir Bâbekan'ı'n haracın önemini belirten ünlü bir cümlesi vardır. Padişah bu cümlede şöyle demektedir: "Ülkenin temeli haraçtır, bu da adaletle yükselir, zulümle değil.[81] Sâsânî padişahı Kubat (MS 488-531) ve 1. Hüsrev zamanında, vergi toplama işini kolaylaştırmak için birtakım düzenlemeler yapıldı. Bu düzenlemelerden sonra Dihganların konumu daha da önem kazandı. Şahlar bu sınıfı kendi egemenliği altında tutmak ve memnun etmek için çeşitli bahanelerle bunlara toprak dağıtır ve hazineden bağışta

79- *Bkz. 1515 Ferruh Merd, Matikan Hezar Destanı; Yeni baskı, G. Medi, Hindistan, İngilizce, s. 230-238.*

80- *Bkz. Nasır Niray, "Sasânî İmparatorluğu'nun devlet yapısı üzerine bir inceleme".*

81- *Bkz.İman Shushteri, M.Ali, Ahde Erdeşir (Erdeşir Çağı), Tehran, 1969, s. 114.*

bulunurlardı. Orduda hizmet veren ikinci dereceli komutanlar da genellikle bu sınıfa bağlı kişiler arasından seçilirlerdi.

Halkın idari taksimatında şu hususlar önemliydi. Mülkiyet hakkı: İranlılar ticaret ve zanâatla meşgul olmazlardı. Bu işleri kendi arzularıyla Yunanlı veya Yahudilere bırakmışlardı. Onlar ziraatle meşgul olurlardı. Sulama usûlü çok ileri gitmişti. Bazan devlet su kanalları açar, çok defa bunu halka bırakır ve arâziyi suya kavuşturana, mükâfat olmak üzere, beş batın süresince istifâde hakkı tanırdı. Son Sâsânî hükümdarlarından birisi tarafından tesis edilmiş bir "Ziraat Bankası"ndan bile bahsedilmektedir. Tarım arazisi kullanımında kırk yıllık mürûr-i zaman'la da mülkiyet sabit olurdu. Bulunan eşya hükümdara ait idi. Arâzi vergiye tâbi idi. Önceleri mahsûlün üçte veya dertte biri aynen alınırdı. Sonra -500 milâdî yılına doğru- arâzi yazılarak bir ıslâhât yapıldı ve aynı zamanda nakdi vergi esası getirildi. Genellikle vergi ve toplama usulü ağır ve amansız idi. Miras bırakmada devletin pek kontrolü yoktu. Vasiyet yoksa terike ölünün erkek ve evlenmemiş kız çocukları ve eşleri arasında eşit olarak taksim edilirdi. Evli kızların daha önce babalarından aldıkları çeyiz onların miras hissesi sayılmıştır. Hayatta malın hepsini hibe etmek caizdir. Fakat vasiyyet ancak varislerin hepsine şâmil ise geçerliydi. Ticarette menkul olmayan mallar yazılı senetlerle alınır satılırdı. Akitler için de bükülmüş, üzeri üç şahit tarafından imzalanmış senetler kullanılırdı. Menkullerin satışında akit malın değil, bedelin teslimi ile kesinleşirdi. Veresiye alış-veriş ve akitlerde kefil istenirdi. Alacaklı önce kefile başvururdu. Kefil de borçludan rehin alırdı. Kefilsiz borçlar husumet halinde borç sayılmazdı. Suçlar karşısında cezalar oldukça ağırdı.

Hemen hemen Doğu Aryan toplumların tamamında muhakeme usulü hukuk gelişmişti. Med, Pers, Part, Sâsânî ve daha sonraki Doğu Aryan devletlerinde artık hâkimliği meslek edinmiş aslen Med aşiretinden de olan Magi rahipleri sınıfından seçilen *Mûbedler* arasından seçilen hâkimler mahkemeleri yapar ve kararları verirlerdi. Mûbed Hâkimleri gezgin idi, dolaştıkları yerlerde mahkeme kurar, çok nadir dâvaları hükümdara havâle ederlerdi. Mahkemelerde suçu isbat için şahit aranır, erkek, tek şahidin -akraba da olsa- şahitliği kâfi gelirdi. Şahit yoksa işkence ve manevî tecrübeye başvurulurdu. Suçlunun geç-

mişi göz önüne alınır, iyi halleri hafifletici sebep olurdu. Magi Mudem hâkimleri ilâmlarına gerekçe yazmazlardı. Ceza intikam esasına dayanır, ağırdır ve şahsî değildir. Bütün şark memleketlerinde olduğu gibi İran'da da medenî hukuk ile cezâ hukuku dine bağlıdır.

Borçlu olmak büyük bir kusurdur. Akitler sözlü, yeminli ve kıymetine göre değişen rehinli olarak kısım ve derecelere ayrılmıştır. Akdin gereğini yerine getirmeyen kimse bir üst dereceden akdin kıymetini ödemeye mecburdur. İmkânı olduğu halde borcunu ödemeyen hırsız sayılır. Bir kimsenin diğerine fii'lî tecâvüzü kırbaçla cezalandırılır. Tecavüz silâh çekmekten, ağır yaralama ve duyu organını iptale kadar yedi derecede olup bunların cezası beşten doksana kadar kırbaçtır. Kırbaç, tazminat ödenerek satın alınabilir. Gerçeğin ve suçlunun anlaşılabilmesi için bir müddet suya batırma, kaynar sudan altın yüzüğü çıkarma ve ateş ile "manevî tecrübe" esası kabul edilmiştir. Avesta'da evlilikten çok az bahsedilmiştir. Birden fazla kadınla ve kardeşlerin birbiriyle evlenmelerine izin verilmiştir. Avesta şahsî intikam hakkını da tanımıştır. Birisi diğerini öldürünce maktûlün yakınları büyük bir gürültü ve ağıt ile hâkime başvururlar. Hâkim onları diyet (tazminat) alarak katili affetmeleri için ikna etmeye çalışır. Kabul etmezlerse katili teslim eder, O'nu öldürür hatta bazen kanını dahi içerlerdi. İran şahlarından II. Hüsrev (Perviz)'in: *"Babasını öldüreni öldürmeyen piçtir."* dediği meşhurdur. Devlete hiyanet eden kimse, aile efradıyla beraber öldürülürdü. Askerden kaçmak veya askere gitmemek, dinden çıkmak da idamı gerektirirdi. Devlet aleyhinde işlenen ağır suçlar gözlerin çıkarılması, el veya ayakların kesilmesi gibi cezalarla karşılanır. Ancak bu cezaların paraya çevrilmesi de mümkündü.[82] Hâne reisinin çocuklar, hatta evden ayrılmamış kardeşler üzerinde -öldürmeye kadar varan- mutlak bir hâkimiyeti vardı. Kadın hâne içinde hürmet görür ve birden fazla kadınla evlenmek caiz olmasına rağmen evde meşru olarak yalnız bir kadın bulunurdu. İran âile hukukuna göre evlenirken kız ailesinden satın alınır, tayin edilen bir çeyizi de baba veya akrabasından alarak koca evine götürürdü. Koca, zifaf gecesinin sonunda bin ilâ ikibin gümüş ve iki altınlık bir "*sabah bahşişi*" verirdi. Alınan zevcenin kız

82- *Bkz. el-Makdisî, el-Bed'u ve't-târîh, C. IV, s. 21, 26 vd; Mahmud Es'ad, Târih-i İlm-i Hukuk, İstanbul, 1331, s. 16.*

veya dul oluşuna, velinin rızası bulunup bulunmayışına ve ortaya sürülen şartlara göre beş nevi evlilik tesbit edilmiştir. Bir askerî merasim veya senetle evlât edinme muâmelesi câri idi. Çok defa savaşçılar arasında kardeşlik akdi de yapılırdı.

Magilerden olan Mübedlerden seçilen kişilerin mahkemelerde hâkim konumuna yükselişi onların Kürd etnik kökeni ile alakalı değildir. Dini rahip olmaları ve kanunların Avesta ile doğrudan alakalı olması sebebi iledir. Çünkü kanunlar gücünü Ateşperestlerin dini hükümlerinin yer aldığı Avesta'dan gücünü almaktaydı. Bu konulara hâkim olan kişilerde Magili dini rahiplerdi. Haliyle Magi rahipleri arasından çıkan Mûbedler mahkemelerde hâkim olabiliyordu. Fakat Kürd Magi rahiplerinden Mûbedlerin arasından seçilen hâkimlerin yönettiği mahkeme sonuçları yaşanan dönemlerde nasıl şekillenmiştir, pek bilmiyoruz. Derler ya, hiç kalem tutan elle, tutmayan bir olur mu?

Sâsânîlerin Partların devlet yapısını olduğu gibi kullandıkları görülür. Bürokrasi dışında askeri alanda bazı yeniliklere başvururlar. Onların yeniliklerinden biri orduda yapmış oldukları iki başlı bir düzenlemeydi. Sâsânî ordusunun (Spahi) omurgasını iki farklı ağır süvari birliği oluşturuyordu. Bunlar, *"Clibanarii ve Catafrakt'lardır."* Bu süvari gücü çocukluktan itibaren eğitilen elit asillerden oluşturulurdu. Bunlar hafif süvariler, piyadeler ve okçularla desteklenirdi. Yine aynı şekilde Sâsânîler kendi şehirlerini de saldırılara karşı savunmak için bir kaç teknik geliştirmiştiler. Sâsânî taktiklerinin merkezinde, düşmanı okçular, savaş filleri ve diğer birliklerle bozup bölmek, böylece süvarilerilerin yararlanabileceği boşluklar açmaktı. Kendilerinden önce gelen Partların tersine Sâsânîler gelişmiş muhasara savaş arabalarına sahipdiler. Bu araçla şehirleri ele geçirme kabiliyetlerini geliştirdiler. Sâsânîlerin Diyarbakır kuşatması savaşlarında yer almış olan Antakyalı Yunanlı tarihçi *Ammianus Marcellinus* Sâsânî süvari ordusunun kapalı zırhlar içinde bazısının mızrak taşımasına rağmen, ağır süvarileri ile meşhurdular, bunlardan mızraklı olan bir kısmı öyle hareketsiz duruyorlardı ki, bronz mengene ve kelepçelerle tutturulmuş olduklarını zannederdiniz, der. Bizans İmparatoru *Maurikios Strategikon*'unda Sâsânî ağır süvarilerinin mızrak taşımadıklarının ve birincil silahları olarak yaylarına güvendiklerinin altını da çizer. *Ammianus Marcellinus* Sâsânî

ordusunun yerli dilde "*neft*" dedikleri yakıcı petrol türevi maddeyi özellikle silah olarak kullandıklarını anlatır.[83]

Sâsânîler döneminde Çinli tüccarlar gelişen İran limanlarına geldiler, ham ipek satıp kilim, mücevherat ve allıklar satın aldılar. Ermeniler, Suriyeliler ve Yahudiler İran'ı, Bizans'ı ve Roma'yı yavaş bir değiş tokuşla birbirine bağladılar. İyi şekilde korunan yollar ve köprüler devlete ait devriyelerin ve ticaret kervanlarının Ktesifon'u diğer vilayetlere bağlamasına yardımcı oldu. İran Körfezi'nde Hindistan'la yapılan ticareti kolaylaştırmak için limanlar inşa edildi. Sâsânî tüccarları geniş alanlara ve uzak diyarlara yayılarak Romalıları karlı Hindistan okyanus ticareti yollarından uzaklaştırdılar. Sâsânîler, markalarını tanıtmak ve farklı kalite gruplarını belirtmek için mallarının üzerinde özel ticari etiketler kullandılar. I. Hüsrev zamanında (MS 531-579) İranlılar ticari alandaki karlılığı görünce liman yapımına ağırlık vermişti.

I. Hüsrev zaten geniş olan ticaret ağını daha da büyüttü. Sâsânîler böylece ticaret üzerinde monopolistik bir kontrole yöneldiler. Bunun nedenleri, lüks malların ticarette hiç bir zaman olmadığı kadar önemli bir rol oynamaya başlaması ve Sâsânîlerin liman, kervansaray, köprü inşaatı gibi aktivitelerini hızlandırmaları ve bunların ticaretle ve kentleşmeyle ilişkilendirilmesidir. İranlılar, ara sıra Bizanslarla girişilen rekabet kızışsa da, Hüsrev zamanında hem Hind Okyanusu'nda hem de Orta Asya'da ve Güney Rusya'da uluslararası ticarete egemen oldular. *Oman* ve Yemen'deki Sâsânî yerleşkeleri Hindistan'la yapılan ticaretin önemine tanıklık eder. Fakat Çin'le yapılan ipek ticareti Sâsânî tebaasının ve İran'ın halkı olan Sogdianlı tüccarların ellerindeydi. Ekonomik olarak, Çin'le yapılan kara ve deniz ticareti hem Sâsânîler hem de Çinliler açısından önemliydi. Güney Çin'de bulunan çok sayıda Sâsânî madeni parası denizden yapılan ticareti doğrular. İpek Yolu üzerinden yapılan ticaretten iki imparatorluk da faydalandı ve bunu koruyup devam ettirme noktasında benzer bir çaba içerisinde oldular. Orta Asya'dan geçen ticaret yollarının korunması için ortak hareket edip, sınır bölgelerinde karavanların göçebe kabilelerinden ve eşkiyalardan korunması için karakol mevkileri oluşturdular. Sâsânîlerin en önemli ihraç malları, ipek, yünlü

83- *Bkz.The Project Gutenberg EBook of The Roman History of Ammianus Marcellinus, by Ammianus Marcellinus*

ve altın tekstil ürünleri, halılar ve kilimler, deri ve İran Körfezi'nden gelen incilerdi. Bunların yanında, Çin'den gelen kâğıt ve ipek, Hindistan'dan gelen baharatlar, Sâsânî gümrüklerinde vergiye tabi olduktan sonra imparatorluk üzerinden Avrupa'ya yeniden ihraç edilirdi.

Metalürjik üretimde bir artışa da tanıklık etti. İran "*Asya'nın silah deposu*" namını da kazandı. Sâsânî maden merkezlerinin çoğu imparatorluğun saçakları olan Ermenistan, Kafkaslar ve hepsinden önce *Transoksanya*'daydı. Sâsânî İmparatorluğu'nun doğu sınırında yer alan Pamir Dağları'nın olağanüstü derecedeki mineral zenginliği, bir İranlı kavim olan *Tacikler* arasında bir efsanenin doğmasına sebep olmuştur. Buna göre, denilir ki, Tanrı dünyayı yaratırken, Pamirler üzerinde tökezledi ve mineral kavanozlarını düşürerek bölgeye yaymış oldu. Sâsânîler döneminde İran endüstrisi evcil formlardan kentsel formlara doğru gelişti. Sâsânî Medyasında Hemedan askeri teçhizatları şehrin adı ile ünlenmişti. Anlaşılan çelik endüstri burada geliştirilmişti. Hemedan bıçak ve kılıçları bölgenin tamamında aranan mallardı.

Partlılardan geriye kalan kalıntılar bazı açılardan klasik Yunan etkileri taşır ve çoğunlukta kendi oryantal anlayışlarını sergiler; "Part sanat ve yaşamını ifade eden kültürel farklılığın" açık bir ifadesi olarak. Partlılar, Avrupa *Romeneks* Mimarisini andıran ve muhtemelen bu mimariyi etkilemiş olduğu 'Tizbon'da örnekleri görülen Part stili mimari tasarımların yaratıcılarıydılar. Sâsânîlerin yönetiminde Çin ile ilişkiler geliştirildi. Sâsânî sanatı, müziği ve mimarisi bu ilişkiler neticesinde büyük atılım gerçekleştirdi ve Nizip Okulu ve Gunde Şâpûr Akademisi gibi dünya çapında tanınan bilim ve araştırma merkezleri oluşturuldu. I. Şâpûr'un hükümdarlığı (MS 241-272) dönemine atfedilen bu sarayın kubbeli salonunun kemeri 24 metreden daha geniştir ve yüksekliği de 36 metreyi bulur. İranlılar, kare bir binanın üzerine çember şeklinde bir kubbe inşa etme problemini, payanda kemerleri (köşe kemerleri) kullanarak veya kareyi her bir köşesinden karşılıklı kemerler inşa ederek böylece üzerine bir kubbe koymaya müsait hale gelecek şekilde sekizgene çevirerek çözdüler. Firuzabad'daki sarayın kubbeli odası, payanda kemeri kullanımının ayakta kalan örneklerinden en eski olanıdır. Bu da, bu mimari tekniğinin İran'da icat edilmiş olabileceğini gösterir.

Sâsânîler döneminde batılı akımlara karşı tepki gösterildi. Helenizm

geriledi. I. Şâpûr döneminde Dicle Nehri kıyılarında *Klesiopon Sarayı* ile ilk defa Aryan anıtsal üslupda mimari geliştirildi. *Firuzabad Sarayı* yapımında Aryan mimari geliştirildi. Ateş tapınaklarında bu mimarinin kullanılmış olduğu görülür. Kirmanşah yakınındaki *Tık-ı Bostan*'da kral-lar dev boyutlarda kayalara kendi itikatlarını ve güçlerini hikâyeleştire-rek anlatan kabartmalar yaptırmışlardı. Aynı tasvirlere benzer kabartma-lar *Nakş-i Rüstem*'de de yapılmıştır. Bu oyma sanatlarını mühürlerinde, yemek kaplarında, avadanlık dışında madalyalarda ve bina süslemelerin-de Sâsânîler kullanmışlardı.

"Sâsânî motifleri Orta Asya, Çin, Bizans İmparatorluğu ve hatta Merovingiyan Fransası sanatına kadar ulaştı. Fakat Sâsânî sanatının konseptlerini asimile edecek ve taze bir hayat aşılayıp, onu yeni bir dinç-likle yenileyecek olan İslam sanatı Sâsânî sanatının birincil varisiydi, Will Durant'a göre: *'Sâsânî sanatı, formlarını ve motiflerini doğuda Hindistan, Türkistan ve Çin'e, batıda Suriye, Küçük Asya, Konstanti-nopolis, Balkanlar, Mısır ve İspanya'ya ihraç etti. Belki de, bu etki, Yunan sanatında vurgulamanın klasik representasyondan Bizans tarzı süslemeye ve Latin Hıristiyanlık sanatında ahşap tavanlardan tuğla ve taş kemerlere, kubbelere ve desteklemeli duvarlara kaymasına yardımcı oldu."*[84]

Tak-ı Bostan'daki ve Nakş-ı Rüstem'deki Sâsânî oymaları renklidir. Sâsânî zamanında boyama sanatının geliştiğini açıkça göstermektedir. *Peygamber Mani*'nin bir ressamlık okulu kurduğu nakledilir. *Firdevsi*, Sâsânî zenginlerinin ve nüfuzlularının konaklarını ve malikânelerini İran kahramanlarının resimleriyle donattıklarını anlatır. Şair *El-Buhturi* Ktesifon'daki sarayın duvar resimlerini tasvir eder. Bir Sâsânî kralı öldü-ğünde, kraliyet hazinesinde tutulmak üzere, zamanın en iyi ressamına ölen kralın bir portresi yaptırılırdı.

Ressamlık, heykeltraşlık, çömlekçilik ve dekorasyon sanatının diğer formları, dizaynlarını Sâsânî tekstil sanatıyla paylaştılar. İpekler, nakış-lar, simli kumaşlar, şanı kumaşları, duvar kilimleri, koltuk örtüleri, ten-teler, çadırlar ve halılar, kölelere özgü bir sabırla dokunur ve açık sarı, mavi ve yeşil renkte ılık boyalarla kurutulurdu. Abbasi halifesi Harun El-Reşid, mücevheratla sık bir şekilde süslenmiş büyük bir Sâsânî halısıyla övünürdü. İranlılar halıları ve kilimleri hakkında aşk şiirleri yazar-

84- *Bkz. Durant, Will, "The Age Of Faith", The Story of Civilization, Vol. 4.*

dı. Köylüler ve Magi rahipleri dışındaki bütün İranlılar kendilerinden üst sınıftakiler gibi giyinmeye heves ederlerdi. Hediyeler çoğunlukla görkemli elbiselerden seçilirdi. Asurlar zamanından beri doğuda, büyük renkli halılar zenginliğin ve servetin doğal bir parçasıydı.

Müzik ve edebiyat alnında İranlı halklar oldukça gelişmiştiler. Sâsânî kralları, İran'ın en yetenekli müzisyenlerini ve dansçılarını farklı zamanlarda Çin kraliyetine göndermişti.

ŠAHRESTĀNĪHĀ Ī ĒRĀNŠAHR, MEDYA'DA (KÜRDİSTAN'DA) KURULAN ŞEHİR KAYITLARI

Šahrestānīhā ī Ērānšahr, 8. asır sonu veya 9. asır başlarında tamamlanmış önemli bir Sâsânî Pehlevisince yazılmış tarihî coğrafya metnidir. Metin, Ērānšahr kentlerinin bir listesini vermekte ve bu kentlerin tarihsel gelişimlerini açıklamaktadır. Ērānšahr coğrafyası, Orta Asya, Arap Yarımadası, Mısır ve Suriye gibi ülkeleri de kapsamaktadır. Biz buraya Medya'da kurulmuş olan şehir kayıtlarını aldık. Bu iddialarda, şchirlerin kurulumu hakkında hatalar bulunmakla birlikte genelde şehirlerin imarı hakkında verilen bilgiler doğrudur. İşte onlardan birkaç örnek:

"19- Beş kent Kubad oğlu Husraw tarafından kuruldu ve onlar; Husraw-šād, Husraw ī Mūst Ābād, Wisp-šād Husraw, Hū-bōy-Husraw, Šād-Farroχ-Husraw olarak adlandırıldı." Sâsânîlerin yirmi üçüncü şahı II. Hüsrev (Nūşirevān) MS 531-579 dönemi. Bu şehrilerin yeri tam olarak tespit edilememişse de Husraw-šād'ın Sâsânîlerin başkenti olan Ktesiphon'un/Tuson'u (Arapça, Medain) diğer bir adı olduğu düşünülmektedir. Wisp-šād Husraw şehrinin ise, bugünkü Irak sınırları içinde olduğu tahmin edilmektedir.[85]

"20- O (Husraw) ayrıca bir bölgede, 180 frasang uzunluğunda ve 25 şahî tuğla yüksekliğinde 180 kapısı olan bir sur inşa edilmesini emretti."[86]

85- *Bkz. Daryaee, II. Husro zamanında bölgesel politikalar, s.40.*

86- *Frasang: Muhtemelen Arapçaya fersah olarak geçmiş uzunluk ölçüsüdür. Bir fersah yaklaşık 6 kilometredir.*

"21- Batı taraflarında Ktesiphon şehri Gew*oğlu, Warāz* oğlu Tūs'un emriyle kuruldu."* Dicle kıyısında yer alan Sâsânîlerin başkenti. Arapça Medain. Gerçekte Slevkoslar tarafından kurulmuştur. Partlara da başkentlik yapmıştır. Sâsânîler şehrin merkezini Dicle Nehri'nin doğu yakasına taşıyarak Weh-Ardašīr yerleşimini kurmuşlardır.[87]

"22- Nisibis (Nusaybin) Gew oğlu, Warāz tarafından kuruldu." Muhtemelen kendi yenilemelerini kasdediyorlar. Warāz adı aynı zamanda Sâsânî Yazıtları'nda adı geçen bir Parth klanının adıdır. Pehlevice metinde '*syn*', Markwart tarafından *nsybyn*' olarak okunmuştur.[88]

"23- Edessa (Urfa) şehri Aşkânilerden (Part) Narseh tarafından kuruldu." Part döneminde yapılan yenilemeden aslında bahs ediyor. Yoksa Urfa'nın çok eski bir şehir olduğunu Mitanniler döneminden MÖ 14. Yüz yıl dan beri var olduğunu biliyoruz. Hatta Urfa'nın mimari olarak en kapsamlı yeni stilini Makedonlar döneminde edindiğini Helenistik tarzda yeniden inşa edilerek isminin "*Edessa*" olarak değiştirildğine de MÖ 4. yüzyılda tanık oluruz.

"51- Ārhēst şehri Ardeşîr oğlu Şāpūr tarafından kuruldu." Nyberg, bu şehri Van Gölü çevresine yerleştirmiştir. Ancak bu saptama metnin sıralamasına uymamaktadır. Daryaee, bu şehrin Mezopotamya'da olduğunu belirtmektedir.[89]

"57- Van şehri, Gulaxšān'ın kızı ve Key Kubad'ın eşi olan Wan tarafından kuruldu, Arwandāsp'ın surları ise Tūr tarafından inşa edildi. Brā trēš cadılardan kendini korumak için buraya sığındı." Bu kişiye ait başka bir referans bulunmamaktadır. Ancak *Arwandāsp,* Azerbaycan'daki meşhur ateş tapınağı *Ādūr-Gušasp* ile isim benzerliği dikkat çekicidir.[90] Parth hükümdarı Vologaseslerden biri (*Walāxš/ Balāk)* olduğu düşünülmektedir. Bu isimde birçok Parth hükümdarı bulunmasına rağmen muhtemelen Zerdüşt dini için önemli bir rol oynadığına inanılan *I. Vologases* (MS 51-78) kastediliyor olabilir. Turan ülkesine adını veren

87- Bkz. Jens Kröger, Ctesiphon, E. I. Vol. VI, Fasc. 4, pp. 446-448.

88- *Bkz. Daryaee, Touraj, 2008, "Šahrestānīhā ī Ērānšahr" Encyclopædia Iranica, Online Edition, April 7, s. 41.*

89- *Bkz. Daryaee, age, s.53.*

90- *Bkz. Daryaee, age, s.56,*

Tûr, İran Newroz efsanesinde demirci ustası olan Kawa ile birlikte ünlü Dehhak ile savaşan ve onu yenip hükümdar olan *Ferîdûn*'un oğludur. Bir tür pagan rahip sınıfı *Brā trēš* muhtemelen özel bir ad değil rahiplik yapan *Karp* ailesi/aşiretini temsil etmektedir.[91]

"32- Cezire'de (Gazirāg) dokuz kent kuruldu ve onları Sezar'ın (Kēsar) yeğeni Āmtūs kurdu." Cezire, Kuzey Mezopotamya'ya Araplar tarafından verilen ve ada anlamına gelen isim. Daryaee, bu kişinin Parthlara karşı 164-166 yıllarında sefere çıkan Roma İmparatoru *Marcus Aurelius*'un kardeşi *Aurelius Verus* olabileceğini belirtmektedir.[92]

"56- Azerbaycan (Atropatena Medya'sı /Ādūrbādagān) şehri Ādūrbādagān'ın sipahsaları (Generali) olan Ērān-Gušasp tarafından inşa edilmiştir." III. Darius'ün Media satrapı Atropates olduğu kesin gibidir. Atropatena ailesinin uzun asırlar boyunca bölgeyi yönettikleri, Strabon tarafından da belirtilmektedir.[93]

"60- Bağdad kenti Abū Dawānīq olarak tanınan Ebu Cafer (MS 142) tarafından inşa edilmiştir. Zaferle mühürlendi. Bereket, mutluluk ve barışla bitirildi."[94] Bağdad, bu ad Ariyaca bir addır. "*Bağ veren*" anlamındadır. Şehrin Sâsânî döneminde kurulduğuna dair güçlü belirtiler var. Fırat ve Dicle Nehirlerinin "*Bağ veren*" buluştuğu bu platoda kurulan: Babil, *Dur-Karigalzu, Sippar, Kish, Ktesiphon'un/Tuson, Bağdat* şehirleri bir tesadüf değildi. Nehirlerin taşkınlıkları yeni şehirlerin kurulmasını da zorunlu hale getirmişti.

SÂSÂNÎLERDE DİL

3. ve 10. Yüzyılları arasında İran'da hâkim olan dil *Pehlevice*'ydi. Medya'da *Kürdçe* genelde konuşulurdu. Bölge dilleri *Ermenice, Ârâmice ve Grekce* dışında kadim tarihten baki kalmış dillere rastlanırdı.

91- *Bkz. İslam Ansk. cilt: 12; sayfa: 396*

92- *Bkz. Daryaee, age, s.45.*

93- *Bkz. (Strabon 11.13.1.)*

94- *Bkz. Alıntıların tümü için kaynakça Ulaş Töre SİVRİOĞLU, Balıkesir Üniversitesi Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi Academic Journal of History and Idea 2014 / Cilt:1 / Sayı:3 / Ağustos 2014/ Volume:1/ Number:3 / August.*

Sâsânîler devrinde eski Ariyaca'dan daha çok değişimleri yaşamış bir dil olarak oluşmuş Pehlevice dili İran'ın resmî diliydi. Aynı dönemde Medya'da Ariyaca'dan oluşan Kürdçe gelişirken, Persya bölgesinde Partların son yüz yılında Pehlevice gelişmeye başlamış Sâsânî döneminde İran'da başat konuma gelmişti. Medya Kürdçesine dair elimizde herhangi bir belge bulunmamaktadır. Kürdçe bazı tanrı, şahıs, meslek ve yer isimleri görünümleri dışında yazılı bir belge bulunmamaktadır. Bilindiği üzere Roma ve Sâsânî Medya'sında devletlerin yazım dilleri farklıydı. Batı Medya'da Grekçe, doğuda daha çok Ârâmice yazılıyordu. İran ve Medya halkı eğitimini ümmi ve işitmeye dayalı olarak sürdürüyordu. Bu dillerde yazılan Kürdçe eser yoktu. MÖ 9. yüzyıllarda ilk büyük Aryanam devlet kuran Medlerin dili ve İran'ın doğu ve kuzey doğusunda konuşulan Avesta diliyle birlikte eski Doğu Aryan dilleri içinde ele alınır. Bu dili Ahameniş Kralı Darius "*Ariya*" olarak belirtmiştir. Nitekim günümüzde dil bilimcilerin yaptığı incelemede *Bihisthun Yazıtı* ve MÖ 660-615 Yazıtları'nda Kürdçe, Sankiristçe ve Avesta dilinin dışında Farsça kökenli 500 kelimeye rastlanmıştır. Yani özellikle Ariyaca yazımda bölge dili kendi geçiş sürecinin etkileşim, katılım ve melezliğini bir arada yaşıyordu. Sâsânî süreci ise Doğu Aryan halklarda yeni oluşan kavimlerin dillerinin belirgin hale gemeye başladığı bir dönemdir. Sâsânî Devletinin Ariyaca dili Pehlevice lehçesi ile Farsçaya yönelmiştir. Modern Fars dilbilimcileri de İran'a daha sonra hâkim olan bu Pehlevice dili Orta Farsça/Pehlevice olarak belirtirler. Bu dille ilgili bilgiler Zerdüşt dininin kitaplarından, madeni paralardan ve yazıtlardan edinilmiştir. İlk zamanlarda yazılmış yazıtlarda Ârâmi alfabesinden türetilmiş karışık bir yazı sistemi görülür. Pehlevice henüz gelişmediği için bilinen gelişkin yazı dili Ârâmiceye ihtiyaç gösterilmiş ve bu yazıtlar iki dilli yazılmıştır. Daha önce devletin yazışmalarında Ârâmiceyi kullanan Part yönetimi daha sonra kendi dillerini Ârâmî Yazısı'ndan alınmış harfler ile yazmaya başladılar. Partlardan kalan bu dilde yazım Sâsânîler döneminde geliştirildi. Sâsânîlerin Pehlevî harfleriyle yazmış oldukları Pehlevîce kitapları bu döneme ait başlıca eserlerdi.

"Pehlevî kitâbelerindeki yazının daha gelişmiş bir şekliyle yazılan Pehlevî kitapları Zerdüşt dinini konu alan kitap adları ile bilinir. Dinkerd, Bundehişn, Dâdistân-ı dinî, Mâdigân (Mâtikân), Hezâr Dâdistân, Ardâvirâfnâme, Minug-i Ħired, Nâmehâ-yı Minûçihr,

Pendnâme-i Azerbâd-ı Mârsipendân ve Avesta'nın bazı bölümlerinin Pehlevîce tefsiri olan Zend gibi dinî kitaplarda yer alır. Bunun yanı sıra; Yâdgâr-ı Zerîrân, Kârnâme-i Erdeşîr-i Bâbekân (Kârnâmek-i Artakşir-i Pâpekân), Draħt-ı Âsûrî (Draħt-ı Âsûrik), Ħusrev-i Gubâdân-ı Verizek (Ħusrev-i Kavâtân-ı Aritek) ve Mâdigân-ı Şetreng gibi kitapların Pehlevice dili ile yazılmış olduğu görülür."[95] Sâsânîlerin son yüz yıllarında artık Fars toplumunu dil olarak Pehlevice temsil etmekteydi. Pehlevî metinlerinde karşılaşılan başlıca zorluk yazı karakterinden kaynaklanmaktadır. Ârâmî alfabesinden alınmış olan yirmi dört ünsüz bu metinlerde sadece on dört harf ile ifade edilmiştir. Sâsânî devri kitâbelerinde ve sikkelerinde de aynı yazı kullanılmakla birlikte harflerde fazla tasarrufa gidilmemiştir. Pehlevî yazılarında bazı kelimeler ünlü harfleri yoksa birkaç şekilde okunabilir. Doğru okuma için her defasında bazı işaretler gereklidir. Bu işaretlerin birçoğu, son zamanlarda ele geçirilmiş olan Ariyaca ve Partça yazılmış eserlerin yardımıyla çözümlenmiştir. Pehlevî alfabesinde kullanılan sesli harflerin şekli Mani metinlerinde kullanılanlardan daha eskidir. Bunlar muhtemelen milâttan önce 4. yüzyıldan kalmıştır. Bu metinlerin çözülmesindeki ikinci zorluk *"Ârâmî kelimelerin Ârâmî şekliyle; bir tür ideogram işlevi verilerek yazılmasıdır. Bu yazılar okunurken Pehlevî karşılığının okunması demek olan "huzvariş" şeklinde kullanılmış olmasından kaynaklanmaktadır."*[96] Örneğin Pehlevi dilinde "Kral" anlamına gelen "Şah" sözcüğü Ârâmca'da "*Malka*"ya dayanılarak aynı anlama gelen "*m-l-k*" (Arapça "*malik*") olarak yazılırdı.

"Avesta dili İran'ın kuzey bölgelerinde konuşulmaktaydı. Sâsânîler döneminde Avesta halk tarafından anlaşılmaz duruma düşmesi üzerine unutulmasını önlemek için Zerdüştî din adamları Magiler yeni bir yazı icat etmişler, bu yazıyı sadece Avesta'yı yazmak için kullanmışlardır. "Avesta yazısı" denilen bu yazı, Sâsânî devrinin diğer yazıları gibi Ârâmî alfabesinden alınmış olup sağdan sola doğru yazılır. Ârâmî harfleriyle Avesta harfleri şekil olarak birbirine benzemekle birlikte yazılışları farklıdır. Avesta'nın harfleri birbirinden ayrı yazılır, hiçbir şekilde

95- *Bkz Tahsin Yazıcı - Mürsel Öztürk, "İran" maddesi, İslam Ansiklopedisi, cilt: 22; sayfa: 414.*

96- *Bkz. AnaBritannica, C17, S. 487.*

bir sonraki harfle birleşmez. Her ünlü için özel bir işaret mevcut olduğu gibi kısa ve uzun ünlülerin işaretleri de ayrıdır. Avesta, Sâsânîler döneminin kutsal kitabı olduğu için o dönemin dilini önemli ölçüde etkilemiştir. Avesta'nın bir ilâhisinde kullanılan şu kelimeler buna örnek gösterilebilir: Ariyaca "Peres" (sormak) Farsça'da "purs"a, Kürdçe "pırs", Ariyaca "raoçah" (gün) Farsça'da "rûz"a, Kürdçe de"ro"ya, Ariyaca "dâ" (yaratmak) kelimesi: "nihâden"e, Kürdçe "da" (verdiye) dönüşmüştür. Ariyaca "hşapâ" (gece) kelimesi Farsça da "şeb"e, Kürdçe "şew"e dönüşmüştür."[97] Arami yazım tarzı Arapça yazım tarzındada benzer görünümleri korunmuştur. Yazım sağdan sola şeklinde değişmiş olsa da harfler ayrı, birleşik olmadan yazılmaya devam edilmiştir.

Sâsânîlerin son zamanlarında İran'da Pehleviceden sonra gelişmeye başlayan *Farsça* dili, İran dillerinin ve lehçelerinin en önemlisidir. Güneybatı İran dilleri grubuna giren ve Ariyaca ile Pehlevice'nın devamı olan Farsça, MS III (IX) ve IV. (X.) yüzyıllardan itibaren İran'ın doğu bölgelerinde kurulan devletlerin resmî dili olmuş, *Darî, Pârsî-i Darî, Pârsî ve Fârsî* gibi çeşitli adlarla anılmıştır. Farsça'nın Dari lehçesi saray ve yönetim dili olunca şair ve yazarlar bu dille eserler vermeye başladılar. Modern dönemde konuşulan Farsça da *Dari* lehçesidir. Bu dil Afganistan'ın batı kısmında da konuşulmaktadır. *Rûdekî, Dakîkî, Firdevsî, Kisâî-yi Mervezî* gibi şairler bu dili önemli bir edebiyat dili haline getirdiler. Bu eserlerde de büyük bir ilerleme gözlendi. İran'ın değişik bölgelerinde yetişen şairler bu dile mahallî lehçelerinden kelime ve deyimler kattılar. *„Farsça, mahallî etkinin yanında daha İslâmiyet'in ilk yıllarından itibaren Arapça'nın da etkisi altına girerek Arapça'nın bazı terkiplerini, kelimelerini, fiil çekim ve kelime türetme sistemini kabul etti. Bu durum çeşitli lehçelerin doğmasına sebep oldu. Başlangıçta kelime bilgisi ve söz dizimi bakımından çok karışık bir dil olan Farsça giderek çok sade ve kurallı bir dile dönüştü, Ariyaca'nın karışık çekimlerinden kurtuldu. Fiillerde yeni çekim sisteminin ve isim hal eklerinin geniş olarak kullanımı, eskiden zor ve dolambaçlı yollardan ifade edilebilen düşüncelerin kolayca ifade edilmesini sağladı."* [98] Farsça, dil bilgisi kuralları bakımından Pehlevice'nın devamı olup, ara-

97- *Bkz. İslam Ansiklopedisi, Cilt: 22; sayfa: 414, İran - Tahsin Yazıcı - Mürsel Öztürk.*

98- *Bkz. age.*

larında çok az fark vardır. Bu farkların en önemlisi, Farsça'da geçişli ve geçişsiz fiillerin görülen geçmiş zamanı aynı şekilde çekilirken Pehlevice'da geçişli fiillerin görülen geçmiş zamanının mülkiyet zamirleriyle ve geçişsizlerinkinin ise "*bûden*" (imek) fiilinin şimdiki zamanı "*hâ*" ile çekilmesidir. Bunun dışında sessiz harfler üzerine kurulan yazı şekli yüzünden bazı harfler ses değişmesine uğramıştır. X. yüzyıla kadar Ariyaca'nın iki sesli harfi olan "*y*" ve "*v*" Farsça'da da değişmeden kalmış, Ariyaca'da iki sesli arasındaki "t", "z" sesine dönüşmüştür. Meselâ sonraları "*ba/bâd*" (rüzgâr) olarak telaffuz edilen "*bâz*" kelimesi Ariyaca'da "*vâta*" şeklinde idi.

Ariyaca'da fiil köklerine "*dal"* ön eki eklenerek yapılan türetmeler Farsça'da tamamen kullanımdan kalkmıştır. "*Fra*" (ön), "*uz*" (dışarı, yukarı), "*hem*" (dahi, birbiriyle), "*ni*" (aşağı), "*apa*" (uzak), "*abi*" (tarafına) gibi tek ön ekler ile "*viâ*" ve "*adiâ*" gibi iki ön ekler Farsça'da terk edilmiş, bunlar sadece birkaç kelimede kalmıştır.

Hint-Avrupa dil grubunun Hint-İran dalını oluşturan Aryanam/-İran dili, İran'ın Fars bölgelerinde geliştiği ve eserler verdiği için dünya tarafından bu bölgenin adıyla "*Farsça"* diye anılmıştır. Bu dil edebiyat dili olarak da büyük rağbet görmüş, başta Medya olmak üzere Orta Avrupa içlerine kadar tanınma imkânı bulmuştur. Zerdüşt'ün kutsal kitabı olan ve Part Hükümdarı *Belâş*'ın emriyle derlenip Sâsânî hükümdarlarından *Ardeşîr-i Bâbekân* ile oğlu *I. Şâpûr* zamanında yazıya geçirilen Avesta Part edebiyatının en eski örneklerinden biri sayılır. Avesta Sâsânîler döneminde, yani Zerdüşt'ün yaşadığı dönemden yaklaşık 850 yıl sonra yeniden kaleme alındığı sırada Avesta dili artık ölü bir dil haline gelmişti. *Sâsânîler döneminde Avesta dilinden Pehlevice diline çeviren Mûbed'ler (Mecûsî din adamı) gerekli gördükleri yerlere açıklamalar getirmişler, ayrıca Avesta dilinden Pehlevîce'ye "Oim" adı verilen bir sözlük hazırlamışlardır.*

Sâsânîler devrinde peygamberlik iddiasıyla ortaya çıkan Mani'nin (ö. 276) Part/Eşkânî Pehlevîcesi ile yazdığı ve Turfan'da ele geçirilen belgeler İran edebiyatında büyük öneme sahiptir. Pehlevice dili döneminde İran edebiyatı biri epik ve dinî nitelikli *millî destan*, diğeri *münazara* türü olmak üzere iki yönde gelişmiştir. Bu türlerden ilkine *Âyetkâr-i Zerîrân*, ikincisine *Draḫt-ı Âsûrik* adlı eserler örnek gösterilebilir.

Sâsânî devrine ait olmakla beraber *Dînkert, Bondihişn, Vizîdegîhâ-yı Zâdisperem, Dâdistân-ı Dînîk, Nâmegîhâ-yı Minûçihr; Câmâspnâmek, Kârnâme-i Erdeşîr-i Bâbekân* gibi Sâsânî Pehlevîcesi eserlerin hemen hepsi IX. yüzyılda kaleme alınmıştır.

Hindistan kökenli *Kelîle ve Dimne, Sindbâdnâme, Bilavher ve Bûdasef* adlı eserlerin Arapça tercümeleri incelendiği zaman bunların Pehlevice'ya da çevrilmiş olduğu anlaşılır. Bugün elimizde İslâmiyet'in İran'a girdiği yüzyıllarda Sâsânî Pehlevîcesi ile yazılmış birkaç eser mevcuttur. Pehlevîce dili, İslâmiyet'ten sonra 400 yıl kadar hem konuşma hem yazı dili olarak varlığını sürdürmüştür.

SÂSÂNÎ DEVLETİNİN EGEMEN OLDUĞU YUKARI MEZOPOTAMYA'DA VE MEDYA'DA DİNİ GÖRÜNÜM

Aryanlar, İran ve Hindistan'a girdikten sonra büyük kültürler kurup Hint'te Veda ve Buda dinlerini; İran'da ise *Mithra/Miθra, Zerdüşt, Mani ve Mazdek* dinlerini kurdular. Genel görünümde yapılan tasnifte ilk İran ve Hint dinleri büyük benzerlikler gösterir. Hint'te veda dininin en büyük tanrısı *Varuna* iken İran'da bu Mithraizm dinindeki *Mehr* öne çıkan din olmuştu. (Güneşteki Tanrı'ya tapıcılık). Diğer tanrılar da ondan daha küçük olan tanrılardır. Fakat hem zamansal olarak hem mekân olarak bu dinlerin egemen olduğu İran ve Medya'da görünümleri iç içe geçmişliğin yanı sıra oldukça farklı ve yerel özellikleri ile görünürler. Doğudan batıya geldikçe örneğin Zerdüştlük yerini en batıda Mithracılığa bırakır. Üstelik her şehrin öne çıkan tanrısı da farklıdır. Sonuçta çok tanrıcılık özellikle Bizans Medyasında paganizm devam etmektedir. Diğer yandan dini ayinlerde, ölü gömmelerde uygulamalar yine farklılık gösterir. Dini uygulamalarda elde kalan veriler Avesta Kitabı, kaya, duvar ve kil tablet yazıtları, bu dinleri yaşamış olan Ermeni dönem yazarlarının ve Yunanlı yazarların notlarıdır. Mecusi dinin rahipleri olan Magiler dini yönetmeyi kendi kast yapılarının tasarrufunda bulundurmaları sebebi ile maalesef geride bizleri aydınlatacakları eserleri bırakmamışlardır.

Toplumunda sınıfsal düzeni oluşturan insanoğlu ilginç bir şekilde kendi yaşamının kopyası olan Tanrılar arasında da sınıfsal düzeni oluşturmuştur. Aslında ilkel dinler (eski Hurri dinleri gibi) tek tanrının sıfatlarını daha küçük tanrılar şeklinde ilahlaştırılmasıdır. Rüzgâr, yeşillik, bahar gökyüzü, dağ, kayalıklar, orman, gece gibi tabiat kuvvetlerine tapma; dünyada işbaşında olan iyi ve kötü ruhlara inanma şeklinde gelişen bu dinler, güneşte yaşadığına inandıkları Tanrı'dan dolayı güneş, ışık ve ateşi kutsal saymışlardır. Bu dinlerin amellerini ise sihir, büyü, kurban ve nezir oluşturur. Sihir ve büyünün olduğu bu dinlerde dini ayinleri yöneten Mağı denilen din adamları sınıfı oluşacak ve bunlar insanları iyi ve kötü olan ruhların şerrinden koruyup, tanrılar ve insanlar arasında gidip gelen; insanları, Tanrıların şerrinden koruma görevine soyunacaklardır.

Sâsânî Devleti'nin dini Zerdüştçülük'tü (Zoroastrianizm). Zerdüştlük erken Sâsânî döneminde kurumlaşmıştı. Kral Ardeşîr'in başrahibi olan Tansar'ın yazdığı *Name-i Tansar*'a göre, Kral Ardeşîr Sâsânî devletin oluşumunun resmi itikatında Zerdüştlüğe itibarını iade etmişti. Dolayısıyla bu tutum Doğu Aryan halkların itikatına olan meşrutiyetin bir devamlılığı idi.[99] Zerdüştlük aslında bu dini tanımlamada Sâsânî sonrası bir tanımlamadır. Bu tanım 19. ve 20. yüzyılı başlarında kullanıldı. Magilerin ezberinde ve sözlü bir gelenek olan Zerdüştlük, Sâsânîler sonrası Hıristiyanlığın kilise çatısı altında kurumlaşması ile birlikte ilk defa kurumsal, yazılı metinler bir araya getirilerek oluşturuldu. Fakat bunun, Zerdüştlük'ün Magi ezberlerinde kutsal olan Avesta inancında ortaya koyulan uygulamalarla arasında gözle görülür oranda farkları vardı. Sâsânî Zerdüşti ruhban sınıfı, dini kendilerine uygun gelecek şekilde değiştirmiş, kurallara bağlamış bu da toplumda önemli derecede dini huzursuzluğa sebep olmuştu. Bu kurumlaşma ile birlikte Sâsânî hükümdarlarıyla Zerdüşt ruhban sınıfı Magiler arasındaki güç dengesi değişmişti. İlk Şehinşahlar *Mobad* adı verilen Magi rahipleri arasında kendi yetkesi altında bir başkan atayıp, onlara ünvanlar vermişti. Bu girişimde anlaşılan kilise din adamlarının model almak üzerine kurulmuştu. Bu yapı kurumlaştıkça tıpkı *Şehinşah* örneğinde olduğu gibi *Mobadanmobad* adı verilen üst düzey dini

99- *Bkz. İran Tarihi, Gene R.Garthwhite, s.87.*

kurum belirlenmişti. Artık Mobadanmobadlar krallara taç giydiriyordu. Fakat gerçekte Mobadlar üzerinden bütün dini ve yargı kurumu kralın merkezileşmiş denetimi altına sokulmuştu.

Dindeki reformist bu yenilemeler ya da Sâsânî yeni dini politikaları çok sayıda dini reform hareketlerinin ortaya çıkmasına yol açtı. Bunların en önemlileri Mani ve Mazdak dinleridir. Bu din ile Aşırı ve keskin bir dualizm Zerdüştçülük'ün en göze çarpan özelliğini oluşturdu. Sâsânî döneminde de Ahura-Mazda'nın ve Ehrimen'in, iyiliğin ve kötülüğün ana kaynaklarının, ikiz oldukları ve başlangıçta yaşamı ve ölümü yaratmak ve dünyanın nasıl olacağını karara vermek için bir araya geldikleri açık şekilde deklare edilirdi. Birinin varlığının diğerine karşı bir önceliği ve kararlaştırılmış üstünlüğü yoktu. İkisi yaşıt olarak zamanın başlangıcından beri birbiriyle mücadele ederlerdi. Bunun da sonsuza kadar süreceği kesindi. Herhangi biri de diğerini mağlup edemeyecekti. Bu iki ana kaynak, şahıslar olarak gösterilirdi. Tanrı Ahura-Mazda (Ormazd), "*hayatın yaratıcısı, dünyevi ve manevi, semavi gökcisimlerini, yeryüzünü, suyu ve ağaçları yapan*"dı. Aynı zamanda "*iyi*", "*kutsal*", "*saf*", "*gerçek*", "*Kutsal İlah*", "*Mukaddes*", "*Hakikatin Özü*", "*bütün gerçeğin babası*", "herşeyin en iyisi", "*saflığın efendisi*"ydi. "*Sağlık, zenginlik, erdem, bilgelik, ölümsüzlük*" gibi bütün nimetlere sahip olduğu için alabildiğine "*mutlu*"ydu. İnsan tarafından sahip olunan bütün iyilikler ondan gelirdi. Erdem sahiplerine ve dindarlara sadece dünyevi kazanç değil, kıymetli ruhani hediyeler, hakikat, adanmışlık, "*sâlim bir kafa*", sonsuza kadar sürecek mutluluk da bağışlardı. İyiyi ödüllendirdiği gibi kötüyü de cezalandırırdı. Fakat cezalandırıcı oluşu nadiren gösterilen bir özelliğiydi.

Zerdüştçülük ibadeti, ateş tapınakları ve sunaklarıyla yakından ilintiliydi. İmparatorluğun her tarafında bütün önemli şehirlerde bir ateş tapınağı mutlaka bulunurdu. Bunların içinde, semadan yakıldığına ve asla söndürülemez olduğuna inanılan bir ateş, rahipler tarafından aralıksız sürdürülürdü. Ateş sunakları da büyük ihtimalle tapınaklardan bağımsız olarak var oldular. Müstakil duran bir ateş sunağına, Sâsânî tarihi boyuncu tedavüldeki paraların diğer yüzünde olacak kadar önem verildi. İçinden bir ateş yükselirken, bazen de alevin içinde bir kafa şeklinde resmedilirdi.

SÂSÂNÎ VE BİZANS MEDYASINDA HIRİSTİYANLIK, YAHUDİLİK, MİTHRACILIK, MANİZM VE SÂBİÎLİK

Zerdüştçülüğün yanında diğer dinler özellikle Yahudilik, Hıristiyanlık ve Budizm Sâsânî toplumunda yer edindiler. Bu dini topluluk taraftarlarına büyük oranda, özgürce dini ayinlerini yerine getirmelerine izin verilmişti. Sâsânî yönetimi tarafından merkezden aldıkları destekle yarı-otonom liderliğe kavuşan Yahudi cemaati Güney Medya'da oldukça gelişmişti. Adiabane Devleti, Yahudiliği ile öne çıkmıştı.[100] Tarihinin bu noktasında İran'da yaşayan Hıristiyanlar, Hıristiyanlığın Nestoryan ve Yakobit Ortodoks Kilisesi kollarına aittiler. Bu mezhepler, aynı sırayla, "*Doğu Assurian Kilisesi*" ve "*Syriak Ortodoks Kilisesi*" taraftarı olarak da bilinirler. Bu kiliseler esas olarak Roma İmparatorluğu'ndaki Hıristiyan kiliseleriyle bağıntılı olmalarına rağmen, aslında onlardan oldukça farklıydılar. Bunun en önemli nedenlerinden biri, *Nestoryanların ve Yakobitlerin* kilise dilinin farklı bir dil olan *Aramaik* dili olmasıdır. Hz.İsa zamanında *Judea ve Galilee (İsrail*'deki bölge adları)Yahudilerin kullandıkları dilleri de Aramaik'ti. Bu dil, Roma İmparatorluğunda yaşayan Hıristiyanların büyük bir çoğunluğu tarafından kullanılmazdı. Onlar çoğunlukla *Latin, Koine Yunancası* ve *Koptik* dillerini konuşuyorlardı. Budizm'in bölgede yavaş yavaş daha popüler olmasıyla beraber, Budistlere ait farklı ibadet yerleri, özellikle *Bamyan* (Afganistan) şehrinde aktif olarak yer aldı.

Sâsânî İmparatorluğu'ndaki kiliselerin Roma İmparator-luğu'ndaki muadilleri ile bu tür yakın bağlar kurmamasının bir nedeni de bu iki büyük İmparatorluk arasında sürekli devam eden siyasi ve dini bir rekabetin yaşanmasıydı. Bizans ve Sâsânî kendi topraklarındaki dini resmi bir siyasallığa yönelttikleri dönemler olmuştu. Bu dönemlerde özellikle Medya halkı ve yaşadığı bölgeye göre bağımlı oldukları devletlerin inancına karşıt olanlar oldukça büyük baskılar ile karşılaşmışlardı. Din zorla asimilasyon aracı haline gelmişti. Diğer yandan sık sık Sâsânî Hıristiyanları (çoğunlukla yanlış yere), Romalılara karşı yakınlık göstermekle suçlanırdı. Bu özellikle Roma İmparatoru *I. Theodo-*

100- *Bkz. Adiabane Devleti.*

sius'un Hıristiyanlığı Romalıların devlet dini olarak deklare etmesinin ardından yaşandı. MS 431 yılındaki *Efes Konsulü*'nün ardından, İran'daki Hıristiyanların büyük bir çoğunluğu Roma İmparatorluğu'ndaki kiliselerle bağlarını tamamen kopardı. Bu konseyde, Suriye/Assirian kökenli bir ilahiyatçı ve Konstantinopolis'un patriği olan *Nestorius*, *Hıristoloji*'den farklı bir bakış açısı ortaya koydu.[101] Bu yeni bakış açısı, Rum, Romalı ve Koptik Hıristiyanların çoğu tarafından reddedildi ve dinden çıkmaya sebep sayıldı. Nestorius'un öğretisindeki farklılıklardan bir tanesi, "*Meryem'i İsa Mesih'in "Theotoks" annesi ya da Tanrı'nın Annesi olarak kabul etmeyi reddetmesiydi.*" Assirian Kilisesi, yine de, diğer kiliselerle görüş ayrılığına düştü ve Patrik Nestorius'un öğretilerini kınamayı reddetti. *Nestorius* en sonunda tartışmayı kaybetti ve patriklikten azledildi. Takipçilerinden bir kısmıyla Sâsânî Krallığı'na kaçmaya zorlandı. Burada İran topraklarına yerleşmesine izin verildi. Kendisi ve takipçileri Mezopotamya'daki Assirian Kilisesi'ne kabul edildiler. Birkaç İran İmparatoru, İran'daki katoliklik yanlısı ruhban sınıfının en önemlilerini elimine ederek ve yerlerine Nestoryanların geçmesini sağlayarak Nestorius'un Assirian Kilisesi içindeki pozisyonunu ki Fars İmparatorluğu'ndaki Hıristiyanların büyük bir çoğunluğu bu kiliseye aitti, kuvvetlendirip bu fırsatı değerlendi. Bu girişimin sebebi, bu inançta olan Hıristiyanların yeğane bağlılıklarını Sâsânî İmparatoru'na göstermelerini temin etmek içindi. Yani dini meseleler Bizans-Sâsânî çatışmasının bir aracı haline gelmişti.

Sâsânî İmparatorluğu'nun Hıristiyanlarının büyük bir çoğunluğu özellikle Medya olmak üzere İmparatorluğun Dicle Nehri sınırlarında yaşıyordu. Fakat Tylos Adası'nda (günümüz Bahreyn'i), İran Körfezi'nin güney sahili, Arap Krallığı olan *Lakhmidlerin* (Gassaniler-Yemen) bölgesi ve Ermenistan'ın İran'a dâhil olan kısmında da önem-

101- *Hıristoloji, yani İsa Mesih'in mahiyeti meselesiydi. Çünkü, Tanrı Bir'dir denilmesine rağmen, İsa'nın ve Kutsal Ruh'un da Tanrı oldukları, İsa'nın hem Tanrı hem insan olduğu söyleniyordu. Bir Tanrı'da üç Tanrısal şahsın durumunu açıklamak, İsa'nın ve Kutsal Ruh'un Tanrıyla olan ilişkisini çözmek mantıken çok güçtü. Diğer taraftan, Mesih'in "Baba" tabir ettiği Tanrıyla eşitliği ve aynı zamanda ondan ayrılığı üzerinde duruluyor, politeizme, şirke düşmeden bu çelişkilerden kurtuluş yolları aranıyordu.*

li Hıristiyan topluluklar vardı. Bu bölgelerde yaşayanların bazısı en önce Hıristiyanlaşacak olanlardı. 301 yılında Ermenistan dünyadaki ilk bağımsız Hıristiyan devleti oldu. Aslında eski Assirian (Asur) topraklarının bir kısmı Urfa'lı Âdâmî Hıristiyanlar tarafından daha önce 3. yüzyıl süresince Hıristiyanlaşmıştı. Lakin onlar hiç bir zaman bağımsız kavim olmadılar. Sâsânî İmparatorluğu'nda yaşayan Hıristiyanların büyük bir kısmı, çoğunluğu oluşturan Hıristiyan etnik gruplarının bir kaçına aittiler. Bu gruplardan bazıları, *Assirianlar* (Adiabane (Erbil-Musul) ve aşağı Mezopotamya bölgesinde, Suriye'nin bir kısmında yaşayan Âdâmî ve Asurî karışımlı Semitik topluluklar), güney *Mezopotamya'nın Arapları, Ermeniler* ve ek olarak *Monofisite Syriakları* gibi daha küçük bazı etnik gruplardı. Bu sonuncu grup, Roma İmparatorluğu ile girişilen çok sayıda çatışma neticesinde İran'a savaş esirleri olarak getirildiler. Etnik Farslılar ve İmparatorlukta ikamet eden diğer etnisiteler arasında din değiştirmeler de yaşandı. Bunlardan bir kısmı, Hıristiyanlığa dönen bazı küçük Kafkas ve Kürd kabileleriydiler.

Kürdler dini inançlarında daha çok Mithra inancını öne çıkarmışlardı. Batıdaki komşu halkların inancına da bir yerde yakınlık gösterilmişti. (yukarı Fırat boylarında, bu durum eski Kommagene dini inançlarının bir baskınlığı olarak görülüyordu.[102] Ermeniler ile bu dini yakınlığın ileri düzeyde olduğunu zaten bizlere Ermeni dönem tarihçileri anlatıyor. Her ne şekilde olursa olsun Doğu Aryan Kürdler bir yerde bu dinin bölgedeki kurucu toplumuydu. Bu dine sonradan iştirak eden toplulukların hala milli tanrıları vardı. En güney batı bölgelerde eski Semitik tanrılar (Baal gibi), yeni Ermenilerdeki kavmi (Hayk gibi) tanrılar bu topluluklarca inançlarında yaşatılıyordu. Yine Hate bölgesinde eski reankarnasyon inançlar, kurban âyini, doğaya tapınım gibi kalıtsal inançlar hala yaşanıyordu.

102- *Bkz. Kommagene uygarlığı.*

MANİCİLİK

Özellikle Bizans Medyası'nın doğu sınır boylarında farklı dini yapılaşmaların gelişimine diğer bir katkı *Manicilik* oldu. Manizm'i ortaya çıkaran ve yayan *Mani*, Part soylu Sâsânî Medyasında Hemedan'ın şehrinin aristokarat ailelerinden birinin oğludur. Mani, çeşitli inançların yaşadığı bir ortamda MS 216 veya 217 yılında dünyaya gelmiştir. Part soylu asilzade bir aileden gelen babasının adı *Fatak/Pâtik/Babak*'tı. Annesi ise Part soylu hanedan bir asilzade *Marmarjam*'dı (Maryam'dı.)[103] Mani'nin anne ve babası, ana yurtları Hemedan'dan, Babil'e göç etmişler ve bir süre bu bölgede yaşadıktan sonra, İran'ın kuzeyinde bulunan *Deşti-Mişan*'a Hazar bölgesine geri dönmüşlerdir. Mani, Babil'e o sıralarda bağlı olan *Mardinu*'da (Mardin) dünyaya (MS 14 Nisan 216) gelmişti. O'na, Mani adını verdiler. Mani ismi özel bir isim olmaktan çok saygı ifadesi bir ünvan olduğu görülür. Mani Ârâmicede "*ışık*" manasındadır. Mani, Âramice'de "*Mandeen*", Sabiilik inancında iyi bir cin olan "*Mânâ Rabba*" yani *"Işık Kralı, Işıkların efendisi, aydınlatan"* anlamındadır. Mani çocukluğunda dindar ve *Mandean tarikatçısı* babasından oldukça etkilenmiş görünür. Ailesinin heterodoks Hıristiyan mezhebi *Elkesai*'ya bağlı olması, içinde yetiştiği ortam ve Maniheizm'deki Hıristiyan unsurlarının kaynağı hakkında bir fikir vermektedir.[104] O sıralarda *Deşti-Mişan* değişik dinlerin, özellikle sınırlı sayıda yandaşı ve katı inançları olan *Sâbiîliklerin* merkezi halindeydi. *Âdem, Nuh* ve *vaftizci Yahya*'yı peygamber olarak kabul eden, ancak *İbrahim, Musa ve İsa*'yı reddeden tek tanrılı bir din olan Sâbiî dini o sıra bölgede yaygındı. Bu dini benimsemiş olan Mani'nin babası ve onların inancına uyarak, et yemek, şarap içmek ve kadınlarla ilişki kurmaktan sakınmıştır. [105]

Bu dini ortamda yetişen Mani, 20 Mart 242 günü *Gunde Şâpûr* kentinde Sâsânî Krallığı'na Şâpûr'un iktidara geldiği tarihlerde dinini

103- *Bkz. İbni all-Nadim, pp-327-8 "The Cambridge History of İran: Seleucid Parthyan"*

104- *Bkz."The Cambridge History of İran: Seleucid Parthyan"pp. 996C. Fg. Strecker, s.v. "elkesai"in Rac. 4. Colls, 1171.ff.*

105- *Bkz.Widen Green, Mani ve Tâlimat-i-uo (Mani ve onun öğretileri), Çev. N. Safaye İsfahani, Tehran, 1973, s.127.*

halka sunmuştur. Birçok ülkeye seyahatta bulunmuş ve dinini yaymıştır. Kral Şâpûr'un kardeşi *Perviz*'i kendi inancına çeken Mani ona en önemli eseri "*Şâpûrikan*"ı ithaf etmişti. Daha sonra Perviz'in vasıtası ile Kral Şâpûr ile görüşmüş ve onu da kendi dini taraftarı yapmıştır. Daha sonra Şâpûr ile arası bozulan Mani bir süre ülkeyi terk etmiş, Harzem ve Uygur çevrelerinde dinini yaymış, bu dönem yakalanarak hapse atılmıştı. MS 375 yıllarında Bizans Medyasında oldukça taraftar bulan Maniciliğin o dönem Hıristiyanlığa en fazla zarar verdiği ülke Mısır oldu. İmparator Konstantin zamanında, Maniciliği benimsemiş olan İskenderiye valisi tüm Hıristiyan rahiplerine görülmemiş bir sertlikle davrandı. Manicilik dini bir akım olarak 4. Yüz yılda önce Sâsânî Medyasında gözükür. Doğu Roma toprakları üzerinde, Manicilik en etkin olduğu düzeye MS 375-400 yılları arasında ulaştı ve sonra hızla geriledi. VI. yüz yılda bir süre için yeniden önem kazandı ve toplumun yüksek sınıfları arasında kabul gördü. Bu dönemde Bizans İmparatoru *Justinianus*, Manicilikle ciddi bir mücadeleye girdi. Buralarda 7. Yüz yılda Batı Ermenistan ve Malatya civarında ortaya çıkan *Paulicianlar (Pavlikon)*, 10. yüz yılda Balkanlarda görülen *Bogomiller* ve 12. yüz yılda *Katharosçular* adları ile tanınmışlardır. Manicilik, Mani'nin ölümünden önce bile, Filistin'de biliniyordu. *St. Ephrem* 378 yılında, hiç bir başka ülkenin Mezopotamya kadar Manicilik'ten etkilenmediğinden yakınmaktaydı. Aslında Bizans Medyasında ortaya çıkan bu dini görünümlerin tamamı Maniciliğin takipçileri olmaktan çok ondan etkilenmişlerdi.[106] Birçok Hıris-tiyan din adamının Maniciliğe karşı mücadelesi ünlüdür. Maniliğin Afrika'daki en büyük önderlerinden biri de, IV. yüz yılın sonlarında yasayan *Mileve'li Faustus*'tur. Mileve'de yoksul bir ailenin oğlu olarak doğan Faustus, gençliğinde Roma'ya yerleşmiş ve orada Maniciliğe girmişti. Derin bilgi sahibi değildi, ama etkileyici bir konuşmacıydı. Manici çevrelerde ünü çok yaygındı. 383 Yılında *Kartaca*'ya göç ettikten kısa süre sonra Hıristiyanlar tarafından tutuklandı.[107] Daha sonra herhangi bir ceza görmeden salıverildi. 400 Yılında, Maniciliği öven ve Hıristiyanlığı, özellikle Eski Ahid'i yeren bir kitap

106- *Bkz. Ana Britannica, C.15, s.283.*

107- *Kartaca, Tunus yarımadasında kurulmuş olan bir Fenike kolonisiydi.*

yazdı. Hıristiyan Pederlerinden ve Maniciliğin en önemli düşmanı olan *St. Augustinus*, bu kitaba tam otuzüç ciltlik bir yapıtla yanıt verdi.

Bu dinin 450 yılında Urfa'da güçlü bir cemaate sahip olduğu biliniyor. *Emesus'lu Eusebius, Laodicea'li George, Tarsus'lu Diodros, Antakya'lı Chrysostomus, Salamis'li Epiphanus ve Bostra'lı Titus* gibi. Emeviler zamanında hoş görü ile karşılanan ve Güney Kürdistan'da yayılan *Manicilik*, Abbasiler zamanında "*zındık*" olarak görüldü ve engellendiler. 732 yılında çıkarılan ferman ile bu dine Çin'de özgürlük tanındı. Birçok Manici Horasan ve Türkmenistan'a kaçmıştı. MS 762 yılında Uygur'da resmi din olmuştur. Bu din Roma üzerinden Kartacaya oradan Afrikaya yayılmışdı. Her yerde baskı gördüler ve zamanla yasaklandılar. Manici dinin taraftarları yoğun baskılar sonucu Ön Asya'da dağlara çekildiler. Dini değişimlerini çeşitli biçimler edinerek sürdürdüler.

Bir yerde Maniciler dağlı halkların dini oldular fakat yeni biçimlerde dini inanç ve rirüeller edinmişlerdi. Günümüzde Kürdistan'da bu dinin torunları Aleviler'dir. Bu dinin metinleri, Maniciliğin karşıtları olan çeşitli dinlerde yer alan din adamlarının eleştirel metinlerinden ve günümüzde Türkmenistan ve Çin'de bulunmuştur. Kral Şâpûr ölünce tekrar serbest bırakılmış. 26 yaşında yeni dinini yayan Mani, 35 yaşında Kral Şâpûr'un ölümü sonrası tahta çıkan oğlu *I. Behram*'ın son günlerine kadar süren bu olumlu hava, imparatorluğun Mecûsî başrahibi *Kartir*'in öncülüğünde *Maniheistler*'e karşı yoğun bir sindirme kampanyası başlatılması neticesinde sona ermiştir.[108] Ortodoks Mecusi din adamları Kartir'in öncülüğünde, Mani'nin "*dini prensipleri sapkınlık*" olarak kabul ettikleri için O'nun cezalandırılmasını istemişlerdi. İktidarın da aynı görüşte hareket ettiği anlaşılıyor. Mani derisi yüzülmüş, içi saman doldurulmuş, çarmıha çekilmiş ve ibret olsun diye evinin kapısına asılarak korkunç bir şekilde öldürülmüştür.

108- *Bkz. İslam Ansk. Cilt. 27, s. 575.*

MANİCİLİKTE DİNİ AYİNLERİ

İnançsal görünümlerinde bu dinin Hıristiyanlıktan, Zerdüşt düalizminden, Babilonya folklorü ve Budhist ahlak ilkelerinden etkilenmiş olduğu görülür. Bu nedenle hem batıda hem doğuda hızla yayılmıştır. Bu duruma sebep Mani dininin yayılmasında dini bilgilerin kitap haline getirilmesi ve her dilde yayımının yapılmış olmasıdır. Paganlığı resmi din olarak benimseyen Roma Kralı Diectilanus 279'da İskendiriye'de Mani'nin dini kitaplarının yok edilmesini emretmiştir. Aynı çatışma Hırsitiyanlık döneminde de yaşanmıştır. Birçok Hıristiyan ekolü Manicilik ile suçlanmıştır. Maniciliğin ortadan kaldırılması için doğrudan yok edici önlemler alınmıştır. Buna benzer çabalar yüzlerce yıl sürdürülmüştür. Bu nedenle bu din asıl gelişimini doğduğu Medya topraklarında göstermiştir. Hala bölgede varlığını devam ettiren *Yaresanilik (Kakailik), Yezdanilik (Ezidilik), Alevilik, Sabiilik* gibi inançlarda *Manicilik* varlığını halen devam ettirebilmektedir. Tanrı *Yezdan*'ı benimseyen bu inançların Manicilik ile geliştiğinin en önemli belirlenimi bu tanrı adıdır. Ayrıca Mecusiliğe dair diğer dini ayinler ve itikatler aynıdır. Fırsat buldukça bu ortak benzerlikleri ve mukayeseyi de burada yapacağız.

Manizm de Zerdüştlük gibi, öğretisini iki ana tema vardır: aydınlıklar dünyası, ikincisi de karanlıklar dünyasıdır. Hayat boyunca iki güç arasındaki çatışma da devam edecektir. Manizm'i, Zerdüştilikten ayıran en önemli nokta, karanlıkların sonsuza dek devam etmesidir. Başka bir deyişle aydınlık hiç bir zaman karanlığa tam olarak hâkim olmayacaktır. Halbu ki Zerdüştilikte nihai zafer aydınlık güçlerinindir. Onlara göre, hayat, aydınlıkların, karanlıklar tarafından zincire vuruluşlarına sahne olan bir zindandır. Ayrıca tanrıyla aynı doğayı ruhunda taşıyan ruhun, kötülükler ile dolu madde dünyasına düştüğünü ve tinirade/akıl- ile bundan kurtarılması gerektiğini gösteriyordu. Bu nedenle Manici mitoloji üç aşamada gerçekleşirdi. *Tin ve madde, İyi ve Kötü, Işık ve Karanlık* Maniciliğin başlıca kategorilerdir. Bu dine göre, Aristokrat zümrenin zulmünden bıkan yoksul halk gelecek beklentisi olarak belli bir arzuyla avutulmuştur. Onlara sunulan fikir, her zenginin birgün fakirleşeceği, geçinmek için başkalarına el açacağı ve böylece ebedi azaba uğrayacaklarıdır. Bu fikirler yoksul kitlelerde, bugün

altın tahtlarda oturan sınıfın bir gün kendileri gibi yoksul insanlar olacağı ümidini uyandırmıştır. Bir yerde yosul halkın hak mücadelesindeki azmini kırmıştır.

Manizm'de en büyük değişiklik MS 300 yıllarında onun müritlerinden olan, Roma'da yaşayan *Bendus* tarafından yapılmıştır. MS 258-305 yılları arasında İran'a dönen Bendus'a göre iyilikler sembolü *Yezdan* ile kötülüklerin simgesi *Ehrimen* arasında çıkan savaşı, Yezdan kazanmıştır. Daha önceleri, hiç bir zaman aydınlığın kararanlığa galip gelemeyeceğine inanan Manizm, Benduş'un öne sürdüğü fikirlerle, dünya görüşünde köklü değişiklik yapmıştır. Manizm öğretisinin izlerini kendinden sonra gelen dini ve felsefi akımlarda açıkça görmekteyiz. Bazı Batılı araştırmacılar daha ileri giderek, İslamiyet'in de Manizm'in bazı görüşlerinden etkilendiğini ileri sürmüşlerdir. Bu iddialara göre Manizm'de bulunan, *ruhun aydınlık ve tenin karanlık güçlerden kaynaklandığı*, ruhun *tende hapsedildiği ve ancak ölümden sonra serbest kalacağı* gibi fikirler, bazı Kuran ayetlerinde de dile getirilmiştir.[109] Mani dinin de "*gizeme ulaşmış insanlar*" seçkinlerdi. Bunlar rahip olabilirdi. Kadınlar da bunlara dâhildir. Seçkinler çok ağır sınavlardan ve inisiyinasyon törenlerinden geçirilirdi. Bu aşamalardan geçen kişiler "*ışıkla bütünleştikleri*" için artık "*ışığı dünyavi nesneler ile kirletmekten kaçınacaklarına*" inanılırdı. Evlenmezler, mülk sahibi olmazlar, şarap içmezler, et yemezler ve yalın giysileri içinde gezgin bir yaşamı sürdürmeliydiler. Manicilerin diğer taraftarları sıradan insanlar olan dinleyicilerdir. *"Onlar "On Emir"e uyarlardı: 1-Geçirilmiş olan zamana inanamak. 2-Çok tanrılı geçmişe inanmak, 3- Yalandan sakınmak. 4-Kötü insan olmamak. 5. Et yenilmesinin yasak olması. 6-Başkasının namusuna kötü gözle bakmamak. 7-Hırsızlık yapmamak. 8-Çalışmak. 9-İnançlı olmak. 10-Okumak."*

Ayinler ve namazlar günde dört defa idi. Gündüzleri güneşe yüz çevrilir. Geceleri aya çevrilirdi. Karanlık zamanlarda kıble yönü kuzey olurdu. Dualar okunurdu. Dua sırasında yüce ışık tanrısına hamd ve tesbihi içeren çeşitli metinler ve ilâhiler okunur. Ayrıca pazar günleri tutulan haftalık orucun yanı sıra yılın çeşitli zamanlarına serpiştirilmiş oruç günlerine riayet söz konusudur. Seçkinler yılın toplam 100 günü-

109- *Bkz. Taberi, İhsan, Barkhi-beresiha, s. 66.*

nü oruçlu geçirirken dinleyiciler yılda toplam otuz günlük oruçla mükelleftir. Kutsal günler ve bayramlar arasında *Berna Kutlaması* ya da anma töreni ilk sırada yer alır. Mani'nin ıstırap çekerek öldürülmesi anısına oruç ve yıllık tövbe ayı olan on ikinci ayın sonunda düzenlenen bu törende Mani için çeşitli ilâhiler, dualar ve methiyeler okunur. Ayrıca haftalık tövbe ve günah itirafı törenleriyle yılda bir defa cemaat halinde yapılan tövbe âyini vardır. Dinleyicilerin gelirlerinin yedide ya da onda birini cemaat için vermeleri de dinî görevler arasında sayılmaktadır. Mani'nin vekili olarak cemaati yöneten *bir lider, on iki öğretici, yetmiş iki piskopos, 360 kişilik yaşlılar grubu* ve *sıradan seçkinlerden* oluşmaktadır. Sıradan seçkinler arasında kadınlar da yer alırken diğer birimler sadece erkeklere mahsustur.

Kutsal Metinler. Mani, sağlığında öğretilerini yazıya geçiren ve bazılarını çizimlerle süsleyen ender din kurucularındandır. Aralarında *Hayat İncili, Hayat Hazinesi, Şâpûragan, Pragmateia, Sırlar Kitabı, Devler Kitabı, Mektuplar ve İlâhiler'in* bulunduğu, Süryânî ve Pehlevî dillerinde yazılmış olan bu eserler, ancak Mani'nin öğrencilerinin eserlerinde parçalar halinde günümüze ulaşmıştır. Dolayısıyla öğrencileri ve takipçileri tarafından farklı dillerde (*Kıptîce, Süryânîce, Uygurca, Çince, Pehlevice ve Latince*) kaleme alınan veya derlenen bu yazmalar Maniciliğin ilk elden kaynaklarını oluşturmaktadır. *Mani'nin Mektupları, İlâhi Kitabı, Hayat İncili Yorumu, Köln Mani Kodeksi ve Vaazlar* bunlardandır.[110] Maniciliğin derlenmiş yedi kitabının olduğu bilinmesine rağmen şu zamana kadar altı tane kutsal kitabının adları biliniyor. Bunlar: 1-Kötü insanların anlatıldığı *Sahberdan* kitabı. 2-İyi insanların anlatıldığı *Sendokojine* kitabı. 3- Doğru yolun gösterildiği *Rîyarast* (Reya rast) kitabı. 4- Dinin kurallarının anlatıldığı *Olperestî* kitabı. 5- Geçmiş dini yaşamı ve peygamberleri anlatan *Veşartî* kitabı ve 6- Kahramanları anlatan *Nîvîsa Gernas* kitabıdır.[111] Dikkat edilirse bütün kitap adları ve dinin sembollerinin adları tamemen *Kürdçe*'dir. Bu durum dini alanda terminolojinin Magi rahiplerinin hâkim olduğu Kürdçe dili ile alakası nedeniyledir. Ayrıca Hemedan bir Med şehridir. Burada hem Kürdçe hem Pehlevice konu-

110- *Bkz. İslam Ansk. Cilt. 27, s. 576.*

111- *Bkz.dunyadinleri.com/manihcizm.html.*

şulmaktaydı. Bir din adamı olan Mani'nin dil olarak Partların son zamanlarında gelişen ve Sâsânîler döneminde yerel dillere dönüşen Pehleviceyi de bildiğini sanıyoruz. Eserlerin dini kitaplar olması nedeniyle denebilir ki, Mani'nin Pehlevice diliyle eserlerini Ârâmice harfler ile yazmasına rağmen Kürdçe dilini dini terminolijide kullanmak zorunda kalmıştı. Günümüzde dahi bölgenin dini terminalojisinde hala Kürdçe dili baskındır. Bunun sebebi Aryan dinlerin bölge coğrafyasındaki 1500 yıllık baskın konumu ve bu dini temsil eden Med soylu (Kürd) Magi rahiplerinin dini anlatım ve yazımdaki Kürdçe dili hâkimiyeti ile alakasıdır.

Maniciliğin tümüyle entellektüel düzeyde kalması ve toplumsal-politik değişimler yaratmakta iddiasız olması onun en zayıf özelliğiydi. Kısacası Manicilik tarihsel olarak yaşanan iktisadi ve sosyal yapıya ters olan dini kuralları nedeniyle başarısızlığa uğradı. İnsanoğlunun oldukça sert ve savaşçı çağlarında, uygarlıklarını barbar saldırılarına karşı koruma endişesindeki yöneticiler, bu denli edilgen bir inancı onaylayamazlardı.

MEZDEKİZM

Arapça kaynaklarda *Mezdekiyye*, Kürdçe *Mezikan* ve Farsça'da *Mezdekân*. Sâsânîler dönemi İran'ında I. Kubâd'ın (Kavâd adı da bu dine hoş görülü bakışı nedeni ile yaratılmış olabilir.) saltanatı sırasında (MS 488-496) yaşayan ve bir çeşit komün toplum yapısını savunan İranlı reformist *Mezdek b. Bâmdâd*'dan almıştır. Mezdek b. Bâmdâd'ın kimliği de tartışmalıdır. Mezdek kelimesinin şahıs adı değil bu hareketin liderinin unvanı olup, O'nun asıl adının *Zerdüşt-i Hûragan* olduğu sanılmaktadır. O'nun İştahr veya Tebriz, Fâsâ (Nâsâ), *Taberî*'ye göre ise Kûtül'amâre yakınındaki Mâzerâyâ ile aynı yer olarak kabul edilen Mederiyye'de doğduğu rivayet edilmekte, İndarazar olduğu ileri sürülmektedir.[112]

Geniş halk kitlelerini peşinden sürükleyen ve egemen güçlerle halk arasındaki çatışmada öncülük eden *Mezdekizm*'in kurucusu

112- *Bkz. İslam Ansk. Cilt. 29, sayfa: 523-524, 2004.*

Bamdad oğlu Mazdak hakkında bilgi edinebilmek için, İran, Arap, Süryani ve Bizans kökenli kaynaklara başvurduğumuzda bu konuda ayrıntılı bilgi elde etmemiz mümkündür. *İbnü'n-Nedîm, "Mezdekü'l-kadîm ve Mezdekü'l-âhir"* diye iki Mezdek'ten bahsetmekte, ikincisinin I. Kubâd döneminde ortaya çıktığını ve oğlu *Enûşirvân* tarafından öldürüldüğünü söylemektedir. *Mesûdî* de onu "*zındık*" diye zikretmektedir. "*Zandîg /Zındık*" terimi İslami dönemde İran'da genellikle *Maniciler ve Mazdekçiler* için kullanılırdı. *Mâzenderân* bölgesinde yaşamakta olan Zerdüştçü olmayan gruplar için de kullanılmıştı. Zira *Âmol* kenti İslâmî asırlarda *Taberistan* olarak bilinen eski Mâzenderân bölgesinin en önemli kentidir.[113] Zerdüşt inancına karşı çıkan ve Daevalara (Yalanlara-Şeytanlara) tapınanların ülkesi olarak da tanınmaktaydı.[114]

Batılı kaynaklarda *Otakar Klima*, Mezdekiyye'yi Sâsânî İranı'nda sosyal ve ekonomik şartların beraberinde getirdiği dinî kisve içinde bir toplumsal hareket şeklinde değerlendirmekte, *Arthur Christensen* ise Mezdekîliğin her şeyden önce dinî bir akım olup kaynağını Maniheizm'den aldığını, Grekçe kaynaklarda da böyle nitelendirildiğini söylemekte, *Puech* de aynı kanaati paylaşmaktadır.

Mezdek'in yaydığı bu dinî akım, özellikle Kubâd zamanında ülkenin içinde bulunduğu şartlar dolayısıyla siyasî hayatta büyük etki yapmıştır. V. yüzyılın sonunda Sâsânîler hem siyasî hem sosyal yönden oldukça kötü haldeydi. Fîrûz döneminde ülke yedi yıl süren bir kıtlık ve açlık felâketine uğramış, Kubâd zamanında ülkenin içinde bulunduğu şartlar dolayısıyla siyasî hayatta büyük etki yapmıştır. MS 484'te *Eftalitler*'e (*Akhunlar*) karşı doğuda alınan ağır yenilginin ardından Sâsânîler vergi ödemek durumunda kalmış, siyasî istikrarsızlığın yanında ekonomik bozukluk durumdan memnun kalmayanların sayısını arttırmıştı. Mezdek'in halk arasındaki etkinliği, o günün Sâsânî Padişahı Kubad'ı onun fikirlerine yaklaşmaya mecbur etmiştir. Bu atmosferde Mezdek'in sosyal doktrinleri için uygun bir ortam hazır-

113- *Taberistan modern İran'ın Elbruz Dağları ve Hazar Denizi kıyılarını içine alan bölgedir.*

114- *Bkz.Yıldırım, Nimet, 2008, Fars Mitolojisi Sözlüğü, Kabalcı Yayınları, İstanbul, age, s.250.*

lanmış ve neticede Kubâd, zımnen Mezdekiliği kabul etmiştir. Kubâd'ın Mezdekîliği kabul etmesiyle mülkün yeniden paylaşımı ve "*kadınlar konusundaki ortaklık*" uygulamaları karışıklıklara yol açmış, ayaklanmalar ve yağmalar başlamış. Mezdeklere karşı sürdürülen bu hoşgörü, Kubat hükümetinin son yıllarından başlamak üzere, ondan sonra tahta oturan şahlar zamanında tamamen ortadan kalktı ve bu hoşgörü yerini düşmanlığa bıraktı. Kral Kubâd MS 496 yılında asiller ve din adamları tarafından azledilip tutuklanmış, yerine kardeşi *Câmasb* tahta getirilmiştir. Kubâd bir süre sonra Eftalitler'in desteğini sağlayarak iktidarı yeniden ele geçirmiş (MS 98).[115] MS 528 yılı *Mihrican Bayramı* sırasında Mezdek taraftarlarına genel bir katliam düzenlenmiş ve Mazdek, Kral Kubâd veya oğlu Enûşirvân tarafından öldürülmüştür. Elde bulunan kaynakların birçoğunda ortak tespitin Mezdek'in, Sâsânî şahı Enuşirvan (531-579)'ın emri ile öldürüldüğü ve yandaşlarının da kılıçtan geçirildiği şeklindedir. Kubâd'ın yerine geçen oğlu Enûşirvân zamanında 531'de Mezdekîler ikinci defa katliama tâbi tutulmuş ve kitapları yakılmıştır. Mezdek ve yandaşlarının öldürülmesi hakkında çelişkili bilgiler mevcuttur. Katliamdan sonra Mezdekçîlik, taraftarlarının kimliklerini gizlemesi sebebiyle bu din karanlık bir mezhep haline dönmüştür. Katliamdan kurtulan Mezdekçîler ya gizlenmiş ya da Orta Asya'nın Sâsânî hâkimiyeti dışındaki bölgelerine kaçmıştır. İslâm'ın başlangıcında Mazdekiler İran'ın çeşitli yerlerinde kırsal bölgelere dağılmışlardı. Bunlara Rey ve Hemedan bölgesinde Mezdekiyye, Cürcân'da *Muhammire*, Orta Asya'da *Mübeyyize* deniliyordu. Mezdekiyye hakkındaki kaynakları Süryânîce-Grekçe ve Arapça-Farsça şeklinde iki kategoriye ayırmak mümkündür. Bu konudaki bilgilerin tamamına yakını harekete karşı olanlardan gelmektedir. Mezdekiyye hakkında en eski kaynak *Pseudo-Josue le Stylite*'e ait Süryânîce tarih kitabıdır. Grekçe'de ise VI. yüzyılda *Procope*, Agathias ve Antakyalı *Malalas*'a ait kitaplar vardır.[116]

Mezdek'in öğretileri hususunda ilgili temel kaynak *Ebû Îsâ el-Verrâk*'a ait olup *Şehristânî* ondan nakilde bulunmaktadır. İbnü'n-Nedîm'deki bilgiler ise daha bağımsız ve tarafsızdır. *Nizamülmülk'ün*

115- *Bkz.İslam Ansk. yıl: 2004, cilt. 29, sayfa: 524.*

116- *Bkz. Mezdekiyye - Kenan Has. İslam ansk. cilt: 29; sayfa: 524.*

*"Siyasetname"*si, *Ebülfeth Mahammed-binabbas Şehristani*'nin *"Milel ve Nihel"*i ve nihayet ünlü tarihçi *Taberi*'nin *"Tarih-el- Rosol* ve *–el-Muluk"*u bu kaynakların en tanınmışlarıdır. Ünlü destan şairi *Firdevsi'nin "Şahname"*sinde de Mezdek hakkında önemli bilgiler yer almaktadır. İbnü'n-Nedîm de ilk Hürremîler'i (Mezdekîler), taraftarlarına bu fikirleri aşılayan ve *Mezdekü'l-kadîm* denilen biri tarafından kurulmuş bir Zerdüştî mezhep şeklinde göstermektedir.[117] Mezdek'in yandaşlarının büyük çoğunluğu toplumun en fakir gruplarından oluşmaktadır. Tarihçi *Bel'emi*, bu durumu kısa bir cümle ile şöyle özetlemiştir : *"Mezdek'in sözleri, işsizler, dervişler (yoksullar), gençler, askerler ve normal halk arasında ilgi ile karşılandı ve bunların hepsi ona tebaiyyet ettiler"*[118] Halk arasında yaygın olan genel yoksulluk, Mezdekizm'in yayılmasının en önemli etkenidir. *İbn-i Belhi*, "*Farsname*" adlı eserinde bu konuda şöyle demiştir: "*İran halkının çoğu yoksul ve dini ibadetlerde tembel olduğu için onun tabâsı çoğaldı."*[119] Ünlü yerel tarihçi *İhsan Taberi*'ye göre: "*Mezdekizm'de işlenen ana unsur ilk sınıfsız topluma dönüştür." Greeshmen*, bu dini akımın eşitlik ve adalet konusundaki düşüncelerinden dolayı "*Mezdek Komünizmi veya İran Komünizmi*" diye tanımlamaktadırlar. Greeshmen bu konuda şöyle demektedir. *"Kendi çağında devrimci bir anlayış ortaya koyan Mezdekizm'i İran Komünizmi diye adlandırmak gerçek dışı bir yaklaşım olmayacaktır".*[120] İranlı tarihçi ve araştırmacılarla birlikte, *Danimarkalı A. Christensen, Çekoslavakyalı Atakar Klimç* ve Sovyetler Birliği kültür Akademisi üyesi *Bayan Pigolosa-ciya*'nın büyük pay ve emekleri vardır. Onlara göre Mezdekîliğin taşıdığı çizgiler sebebiyle *Maniheizm*'e yakınlığı söz konusu edilse de başlangıçta Maniheizm'den çok Zerdüştî bir karakter göstermektedir. Bu hareket ilk defa muhtemelen Zerdüştîliği, sınıf engellerini aşıp seçkinci olmayan bir şekilde bütün halka hitap edecek tarzda takdim etme teşebbüsü olarak ortaya çıkmıştı. Çünkü Mezdekîliğin temel görüşle-

117- *Bkz. İslam Ansk. Yıl: 2004, cilt. 29, sayfa: 523-524.*

118- *Bkz. Bel'emi, age, s. 99V-9V.*

119- *Bkz. İbn-i-Belhi, Farsname, Düzelten A. Naki Bahruzi, Şiraz, 1964, s. 98.*

120- *Bkz. Greeshmen, "İran Ez ağaz ta Eslam" (İran, Başlangıcından İslama kadar) Çev: Dr. Moin Tehran, 1951, s.303-305.*

rini teşkil eden mülk ve kadında ortaklık fikri Avesta'da mevcuttu.[121] *Pseudo-Josuele Stylite* kroniklerine göre; *"Zerâdüştekân her erkeğin istediği kadınla ilişki kurabileceğini"* söylüyordu, Kral Kubâd da asillerin eşlerinin zina yapmasına izin vermişti. *Otakar Klima* ve *İhsan Yarşâtir*'e göre ise Mezdekiyye, "tek *eşliliğe ve asillerle asil olmayanların evliliğini engelleyen kuralların yıkılmasına taraftardır."* Gerçekten de Mezdek'in yaşadığı o devirlerde evlilik olayı karmaşık bir sorun gibi kendini göstermekteydi. Eşraf sınıfı için çok eşlilik serbestti. Eşrafın kalabalık haremlerinde "*şah zen*" (kadınların şahı) adı altında kadınlar bulunduğu gibi çok sayıda "*çaker zenan*" (hizmetçi kadınlar) yaşamaktaydı. Öte yandan "*xwetedesi*" (mahremlerle evlilik) de yaygındı. Bu şartlar altında geniş halk kitlesi, tek bir eş bile almaktan mahrumdu. Aristokrat Sâsânî düzeninin bütün kurumlarına karşı çıkan Mezdek'in böyle önemli bir konu üzerinde durmaması beklenemezdi. Buna göre Mezdek, mal ve mülkün, halk arasında eşit bir şekilde paylaşılmasını savunduğu gibi, isteyen herkesin bir eşe sahip olması gerektiği ilkesini de savunmaktaydı. Bunu gerçekleştirebilmek için de *"çok eşliliğin yasaklanmasını ve haremlerin dağılmasını"* istemekteydi. Bu nedenlerden dolayı İslam tarihçilerinin birçoğu Mezdekileri, "*Abahiye*" (*her şeyi mübah sayan*) diye de adlandırmaktadırlar.[122] İslami devrin tarihçilerinden *Ebi Mansur Saâlebi*, her fırsatta Mezdek'i şeytan diye tanımladığı halde, kadınlar konusundaki görüşlerinden dolayı onun hakkında daha gerçekçi bir tutum izlemekte ve şöyle demektedir: *"Mezdek dedi ki, fazla malı ve kadınları olan kişilerin, bu olanaklardan yoksun olanlara ne üstünlükleri vardır? Fazla olan her şey zenginlerden alınmalı ve fakirlere verilmelidir."*[123]

Kaynakların Mezdek'e nisbet ettiği görüşlerin en önemlisi insanlar arasındaki kıskançlık ve anlaşmazlık sebeplerini ortadan kaldırmak, mülkte ve kadınlarda ortaklaşa kullanım hakkı getirmektir. Mezdek, insanların mutsuzluğunun en önemli sebebinin kin ve nifak olduğunu

121- *Bkz A. Christensen, Le règne du roi Kawādh I et le communisme Mazdakite, Copenhague 1925 (EI² (Fr.), VI, 941).*

122- *Bkz. İhsan Taberi, age, s. 1215.*

123- *Bkz. Ebi Mansur Sâalebi, Ahbar-el-Muluk-El-Farsi ve Siyerehim, Tehran, 1963, s. 60.*

ve bunların kendi eşitsizlikleri sebebiyle meydana getirildiğini savunmuştur. O'na göre insanlar yaratılışta eşittir, dolayısıyla mevcut eşitsizliğe bir son vermek gereklidir. Bu sebeple bir kimsenin diğerinden fazla mal mülke veya kadına sahip olması doğru değildir. Mezdek'e göre maddî şeylerden barışçı bir sosyal ve ekonomik düzen içinde itidalle ve eşitlikçi bir tarzda faydalanmalıdır. Mezdek, Tanrı'nın yiyecekleri eşit biçimde tüketilmek üzere verdiğini, fakat insanların böyle davranmadığını, dolayısıyla zenginden alıp fakire vermek gerektiğini belirtmekte; arzu, öfke, intikam, ihtiyaç ve aç gözlülük şeytanlarını yenebilmek için malların ve kadınların paylaşılmasını öğütlemektedir. Mezdek'in fikirlerinde tabii erkek egemenliği de devam etmektedir.

Daha önce de belirttiğimiz gibi hem Manizm'in, hem de Mezdekizm'in ana temasını aydınlıkla karanlığın ezeli çatışması oluşturur. Mezdekizm'de aydınlık bilinçli ve karanlık bilinçsizdir. Aydınlık kendi iradesi ile hareket ettiği halde karanlık iradesizdir. Buna göre aydınlığın karanlığa karşı başarısı kaçınılmazdır ve bu üstünlük üç aşamada gerçekleşir: 1. Aşama: *Bandheşn* (Ayrılık) Aşaması: Bu aşamada aydınlıkla karanlık birbirine karışmamıştır ve her biri bağımsız olarak hareket etmektedir. 2. Aşama: *Gomizşen* (Birleşme) Aşaması: Bu aşamada iki karşıt güç geçici ve tesâdüfî olarak birbirleriyle birleşmişlerdir. 3. Aşama: *Vîcarşen* (Üstünlük) Aşaması: Vîcarşen yani aydınlığın karanlıktan ayrılması ve ona üstün gelmesi –ki bu kaçınılmazdır- bunun gerçekleşmesi için halkın yardımı gerekmektedir. Adaletin yanında olmak ve zulme karşı savaşmak bu aşamayı hızlandırır. Mezdek bu yoldan hareket ederek sürekli olarak halkı zulme karşı direnmeye çağırır.

Mezdek kendi dinini seçenlere, kimseyi incitmemek ve riyazet (kendi kendini incitmek) ilkesini salık vermiştir. Başkalarını incitmemek ve düşmana karşı iyi davranmak gibi ilkelerin kaynağı ise Budizm, Hindu ve Hıristiyanlık gibi İran kökenli olmayan dinlerdir. Bütün bunlara rağmen insanlık tarihinde ilk defa ekonomik eşitliği ortaya attığı için Mezdekizm'in hem kendi çağındaki hem de kendinden sonra meydana gelen toplumsal hareketlerde derin izler bıraktığı ve bu hareketlerin ideolojisini oluşturduğu da inkâr edilemez bir gerçektir.

SÂSÂNÎ HÂKİMİYETİNDEKİ DİĞER DİNİ TOPLULUKLAR

Sâsânîler hâkimiyetindeki topraklarda Zerdüşti, Manici, Mazdekçi inançların dışında Yahudiler, Hıristiyan mezhepler ve Paganistler vardı. Bu topluluklar daha çok Medya topraklarındaydılar. Önemli bir kısmı da ticari havzalarda toplanmışlardı. Zerdüşti kimliklerine rağmen Kürdler ile diğer İrani topluluklar arasında önemli inanç farklılıkları görülüyordu. Hemedan merkez olarak alınırsa batıya doğru gelindiğinde her Medya şehrinde öne çıkan tanrılar ve inanç ritüelli farklılığı artıyordu. Ortak Aryanam kökenli Tanrılar: *Aramazd, Anahita, Mihr/Mithra, Tir, Vanand* ve Hint Kökenli Tanrılar: *Vahakn* (Vahagn) dışında Kürdlerde en batıda Zerdüştlük dini Mithra dini olarak algılanıyordu. Bu durum en iyi Kommagene, Van ve Dara şehir kalıntılarında görülüyordu.

Diğer yandan zaten Kürdlerde Mithra milli bir tanrıydı da. Zerdüşti inançları olduğu dönemde Ermeniler de benzeri bir konumdaydı. Ermenilerin Hıristiyanlık öncesi; '1. Milli olduğu ifade edilen Tanrılar; *Amanor, Kack, Hayk, Aray*'dı ayrıca Suriye-Fenike kökenli Tanrı: *Baal-BerSamin*'e en Güneybatı Ermenistan'da inananlar vardı. Ermeniler ve Kürdler bunların dışında, Grek ve Latin (Yunan ve Roma) tanrılarına saygı duymuş ve mabetlerinde onlara yer vermiştir. Bu görünüme Kommegene (Adıyaman–Nemrut) uygarlığı iyi bir örnektir. Bunların yanında onlar, daha güçsüz başka tanrılara ve 'varlıklara' saygı göstermekten de geri kalmamışlardı.[124]

Dönem tarihçisi *Strabo, Geography* adlı eserinde[125] Ermeniler-in ve Medlerin aynı dinî âyinleri ve gelenekleri takip ettiğini ki bunun Perslerinkiyle ("İranlıların" diye de okuyabilirsiniz.) aynı olduğu ve aslında Perslerin yaşam tarzının kaynağının da Medler olduğunu yazmaktadır. Her ne kadar Ermeni dini ve mitolojisi büyük oranda Zerdüştlüğün etkisi altına olsa da ve dinî terminoloji, motifler ve figürler büyük oranda değişse de Ermeni dini ve mitolojisi kendi farklılık ve

124- *Bkz.Yıldız Devecİ Bozkuş, "Bir Başka Açıdan Ermenilerde Din" Ermeni Araştırmaları, Sayı 14-15, Yaz - Sonbahar 2004*

125- *Bkz. Strabo, 11.13.9, 11.14.6.*

bağımsızlığını da korumuştur. Öyle ki Hıristiyanlığın gelişiyle birlikte eski tapınaklar ve eski dine ait her şey yıkılmaya başlandığında, dönemin Sâsânî İmparatorluğu'na kaçan bazı Zerdüşt inanç temelli inanca bağlı Ermeniler İran'daki inancın kendi inançlarına olan farklılığı sebebiyle pek iyi uyum sağlayamamışlardı. Zamanla Ermeni halkının ezici bir çoğunluğu Hıristiyan olmuştur. 4. yüzyılda Gregor'un Kral Tiridates'i Hıristiyan yapmasıyla birlikte eski Ermeni dinine ve mitolojisine karşı büyük bir yıkım yapıldı. Tapınakları ve eski din ile ilgili diğer motifleri yıkmak amacıyla silahlı bölükler ülkeye yayılmıştır. Eski dinin çoğu yüksek dereceli rahibi yeni inanca geçmektense Sâsânî Kralı himayesine girmeyi yeğlemiştirler. Bununla birlikte bunların sayıları çok küçüktü ve Sâsânî İmparatorluğu altında da barınamadılar: İran'daki inanç her ne kadar temelde aynı olsa da Ermeni inancıyla büyük oranda farklılık arz etmekteydi. Bununla birlikte Orta Çağ yazarları *Arewordik* yani "güneşin çocukları" olarak anılan ve hâlâ eski inanca inanan bir Ermeni topluluğundan söz etmişlerdir. Fakat bu mezhep veya topluluk da bugüne kadar ulaşamamıştır; bugün Ermeni topluluğu içerisinde bu tip bir mezhep yer almamaktadır.

Sâsânî İmparatorluğu'nda Yahudiler ve Hıristiyanlar da yaşamaktaydı. Onların çoğu ilk zamanlar Ârâmî topluluklardı. İlk zamanlar Bizans Medyasında yaşayan bu topluluklar Roma'nın baskıları karşısında Sâsânî topraklarına sığınmıştılar. Özellikle Hıristiyanlığın Bizans'ın resmî dini olmasından sonra Bizans İmparatorluğu'na sempati göstermekle suçlanan Hıristiyanlar artık Sâsânî yönetimince dışlanıyor ve kötü muamele görüyordu. Aynı şekilde Sâsânîler için önemsenen Yahudiler de baskılara maruz kalıyorlardı. Sâsânî hâkimiyetindeki Hıristiyanlar çoğunlukla *Nestûrî* idi. Nestûrîliğin MS 431'deki Efes Konsili'nde sapkın mezhep ilân edilmesinin ardından bu Hıristiyanların kilise ile bağlarını kesmeleri Sâsânî İmparatorluğu'ndaki konumlarının düzelmesine yol açmıştı. Ermeniler de benzer bir konuma düşmüştü. Bir yerde Bizans'ın Ortodoks Hıristiyan inancı ile Nasturiler ve Ermeni *Gregoryan* mezhepleri anlaşamıyordular. Sâsânîler ile Ermeni ve Süryaniler arasında siyasî ve kültürel yakınlaşma ve etkileşim olur. Yunan felsefesi ve Yunan ilmi ile Ârâmî Süryanîler ve Ermeniler vasıtası ile tanışırlar. Roma (Bizans) ve Sâsânî Medyası Kuzey Mezopotamya ve Suriye'den İran'a açılan tica-

ret yolu üzerinde bulunması, ilmî yönden de özellikle Medya'nın kültürel gelişmesini sağlar.

Sâsânî coğrafyasında diğer Hıristiyan kesimler söz konusu fetih çağlarında ticari havzalar olan *Fars, Ahvaz, Cibal, Taberistan* ve *Horasan* bölgelerinde dikkate değer bir inanır kitlesine sahipti. Fars bölgesinde sayılar Yahudilerden daha fazlaydı. Yine o günlerde *Kum* şehrinde de önemli sayıda inanırı bulunmaktaydı. Taberistan bölgesinde Mecusiler ile birlikte Araplar'a karşı muhalif bir cephe oluşturabiliyorlardı. *Herat*'ta kiliseleri vardı. Herat Hıristiyanları Semerkant'taki dindaşları gibi Nasturi patriğine bağlıydılar. *Buhara*'da daha sonraki çağlarda şehrin girişinde sol tarafta yer alan bir semtte "*kûy-i Rindân: Rintler mahallesi*" adıyla bilinen yerde *Beni Hanzala Mescidi*'nin bulunduğu yerde o zamanlar Hıristiyan kilisesi vardı.[126] III. Yezdigerd'in cesedini saygıyla kefenleyerek defneden *Uskuf*'un yaşadığı Merv'de önemli sayıda Hıristiyan yaşamaktaydı.

MECUSİLİKTEN İSLAMİYETE KÜLTÜREL GEÇİŞLER

Mecusilik döneminden kalma *Šahrestānīhā ī Ērānšahr*, İslâmî literatürü andırır bir şekilde "*Bağışlayan ve esirgeyen Tanrı'nın adıyla*" (*pad nām ī dādār ī weh abzōnīg*) cümlesiyle başlamaktadır. Hint-İran dillerinde √-dā (yaratmak) fiilinden türemiş yaratıcı anlamına gelen sözcük. "Sanskristce *dhātṛ*, Avesta *daδvah* veya *datar*." Sâsânîlere ait *Meškinīšahr* yazıtında bu ifade "*Tanrıların adıyla*" (*pad nām ī yazdān*) olarak, karşımıza çıkar. Bu nedenle araştırmacı *T. Daryaee*, Müslümanlar tarafından kullanılan "*Bismillahirrahmanirrahim*'in" Zerdüştîlerden alınmış olabileceğini savunmuştur.[127]

Başka bir örnek, Kuran'da da adı geçen "*Hârût ile Mârût*" adlı meleklerin, Avesta'da anılan "*Haurvatāṭ ve Amərətaṭ*" adlı yazatalar

126- *Bkz.Narşehî, Târîh-i Buhârâ, s. 74.* III.

127- *Bkz. Daryaee, Touraj, 2002, Šahrestānīhā ī Ērānšahr, "A Middle Persyan Text On Late Antique Geography", Epic, And History: With English And Persyan Translations And Commentary, Mazda Publishers, s. 26.*

ile benzerliğidir.[128]

Bu dini geçişlere oldukça benzerlikleri olan örnekler hem dini kurallarda hem âyinlerde verilebilir. Günde dört defa Namaz kılmak, abdest almak benzer örneklerdir. İslamiyet'te görülen bazı ayinler terennüm etmek (üstelik abdest alırken su olmayınca toprakla abdest almak; teyemmüm), Sırat köprüsü, Ahiret, Cennet ve Cehennem, Zekât, Kıyamet günü *vs.* Mecusilikte de aynıdır.

BİZANS MEDENİYETİ

Bizans İmparatorluğu'nda devletin başında çok geniş yetkileri olan bir İmparator bulunur, İmparatorluk babadan oğula geçerdi. Ne var ki, kimi zaman ordu komutanları zor kullanarak tahtı ele geçirir ve yeni bir Hanedan'ın yönetime gelmesini sağlardı. Bizans'ı zaman zaman da İmparatoriçeler yönetti. İmparator aynı zamanda en yüksek rütbeli ordu kumandanı, en yüksek yargıç ve tek yasa koyucuydu. Ama İmparator, Bizans'da mutlak gücü simgelemesine karşın, kilisenin ve Ortodoks dininin yalnızca koruyucusuydu. Kilisenin başkanı ise Konstantinopolis patriğiydi ve İmparatorca doğrudan atanırdı. Din işlerinde en büyük yetkiye din adamlarından oluşan Ruhani Meclis sahipti. İmparatora yönetim işlerinde danışmanlık yapan bir de senato vardı. Bu senato Roma Senatosu örnek alınarak oluşturulmuştu. Bazı yasalar yürürlüğe girmeden önce senatoda okunurdu; buna karşılık senatonun da yasa tasarıları hazırlayarak İmparatora sunma hakkı vardı. İmparator, zaman zaman halkın sorunlarını dinlemek ve kendi isteklerini iletmek üzere halkla ya da halkın seçtiği temsilcilerle genel toplantılar yapardı. Ayrıca, yaptığı iş bugünkü içişleri ve dışişleri bakanlarının görevlerine benzeyen bir baş-görevli vardı. Baş görevli, devlet daireleri, saray görevlileri, saray muhafız kıtaları, güvenlik, posta örgütleri ve yabancı elçilerle ilişkiler başgörevlinin sorumluluk ve yetkileri arasındaydı. Maliye, devlet topraklarının yönetimi ve sivil yönetim görevlerini yerine getiren başka görevliler de vardı.

128- *Bkz. Nimet Yıldırım, Fars Mitolojisi Sözlüğü, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2008, s.356-358.*

İmparatorluk 7. yüzyılda, *Thema* adı verilen yerel yönetim birimlerine ayrılmıştı. Bu yönetim sistemini ilk kez uygulayan *İmparator Herakleios* kendisine bağlı, *strategos* denen komutanlara, ele geçirdikleri topraklarda yerel yönetim birimi kurma hakkı vererek, onları hem sivil, hem de olağanüstü askeri yetkilerle donattı. Bu yönetim birimleri, özellikle, İslami dönemde Antolia'daki Arap saldırılarına karşı etkili oldu.

Şehirlere ve etnik gruplara gönderilen valilerin hepsi birer hükümdar, ama yönetilenler kendilerini ilgilendiren konularda ve birbirleriyle ilişkilerinde eşitti. Bizans Medyasında Roma devleti daha çok yol geçiş güzergâhlarında ve tarıma elverişli ovalarda kendi temsilini bulundurmuştu. Bu yapıların da kendisinin doğrudan örgütleri olan Themalara dayanmadığı açıktı. Devlet daha çok askeri ve uygulamada haraç alan bir konumdaydı. Roma Medyası olarak Dicle'nin batısında kalan yukarı Mezopotamya'ya MÖ 67 sonrası hâkim olmuştu. Kommagene'yi (Semsur-Adıyaman), Maldiya'yı (Malatya), Harputuva'yı (Elazığ), Osreon'u (Urfa), Amid'i (Diyarbakır), Tigranokerte'yi (Silvan), Gordiya'yı (Karduk, Bohtan), Arzanen'i (Garzan-Siirt), Migdonya'yı (Mardin-Dara, Nusaybin), Adiabene'yi (Musul-Erbil/-Hewler) zamanla kendine katmıştı. Medya Bölgesi Roma –Part ve Bizans-Sâsânî savaşlarında tam bir tampon bölge idi. Bizans içinde askeri konumlanış ön planda olmuştu. En büyük Bizans garnizonları Amed ve Dara'daydı. Medya İslami dönemde de daha sonraki dönemlerde de batı ile doğu arasında tampon konumdan kurtulmamıştır. Hala da var olan devletlerin Medya'daki/Kürdistan'daki konumlanışı sivil olmaktan çok askeridir.

ROMA/ BİZANS MİMARİSİ

MÖ 30- MS330 arasında Romalılar, Ön Asya'da egemen devletten biri olmasına rağmen, Antolia'ya ve Medya'ya yerleşmedikleri için kültür birliklerini kuramamışlardır. Bu durumda, eski Küçük Asya medeniyet geleneği bütün gücüyle her alanda devam etmiştir. Roma'nın egemenliğini daimi korumak için askeri kolonilerinin ikamesi lazım olan şehirleri ve kaleleri vs. kurmak kaçınılmaz olmuştur.

Bazı sınır ve stratejik şehirlerin gereksinimi sonucu bu doğrultuda Roma başkentlerinde geliştirmiş oldukları mimariyi bir yerde bölgeye taşımışlardı. Fakat batı medeniyetini hiçbir batılı istilacı Selefkoslar düzeyinde Ön Asya'da gerçekleştiremedi. Nitekim Doğu Roma Bizanslaştıkça artık Yunan medeniyetinin kucağında Roma kültürü Bizans medeniyetini temsil etmeye daha çok başlamıştı. Milattan sonra ikinci yüz yıl sonrasını bu şekilde değerlendirebiliriz. Medya ve Suriye'de Milattan Sonra 2. ve 4. yüz yıllar arasında Helen, Sâsânî ve Bizans uygarlıkları iç içe büyüdü.

MÖ 30- MS 330 arasında Romalılar, bölge devletlerinden biri olmasına rağmen, bölge halkı olmadıkları ve bölgeye yerleşmedikleri için kültür birliğini Ön Asya'da kuramamışlardır. Roma'nın ikiye bölünmesi sonucu daha yerel bir iktidar olan Doğu Roma Devleti Yunana toplumuna yaslanarak gittikçe kendine has bir uygarlığı geliştirdi. Devlet şehir yapılanmasından çok tarımsal geliri ile kırsal kimliğini öne çıkarmıştı. Fakat askeri nedenler ile özellikle Medya'da kendini askeri garnizonlar, kaleler, köprü ve yollar ile imar alanında yetkinleştirmişti. Eski dönemden kalma Yunan denizciliği hala çok kuvvetliydi. Akdeniz ve Ege kıyılarındaki Yunan ticaret kolonileri artık yerel konumlanışı itibari ile büyük şehirleri ortaya çıkarmıştı. Fakat Bizanslar da ekonomik yapı tarıma dayalıdır. Romalılarda tarım, ticaret, temel sanayi üretimi, dokumacılık ve gemi yapımıdır. Ticaret daha çok yerel ölçektedir ve deniz taşımacılığı ön plandadır. Bölgesel kentsel ağlar oluşturmuş, tarımsal alanları parsellemiş, yeni kentler kurmuş ya da eski kentleri geliştirerek yolların yapılmasına önem vermişlerdir. Kentsel sistemin zayıf olması nedeniyle merkezi bir sistem kurulamamış ancak, ticaret sıkı denetim altına alınmıştır. Bizans'ın doğu ile yoğun ticaret ilişkileri içinde olması nedeniyle Antolia'da önemli ticaret yolları üzerinde bulunan kentlerde bu farklılık görülmektedir.

Roma Döneminde (MÖ 30 - MS 395) Küçük Asya, dünyanın en bayındır ülkelerinden biridir ve bu dönemin Batı Antolia kentleri yaklaşık MÖ 200'den başlayarak Roma İmparatorluğu'nun etkisi altına girdiği için hiçbir yönden Roma'dan geri kalmayan bir düzeye sahip olmuştur. Roma mimarisi devletçi, pratik ve genel menfaati gözeten bir mimaridir ve özellikle Helenistik mimarlığın mirasına sahip çık-

mıştır.[129] Roma kentleri, genel olarak geometrik planlıdır. Çapraz yollarla bölünmüş, muntazam ve dörtgen adalardan meydana gelmiş, şehir planında ise kuzey-güney ve doğu-batı istikametli iki ana cadde ortada bir meydanda birleşmiş ve kesişmişlerdir. Bu planlamadaki esaslar aslında Romalılara Etrüsklerden kalmadır ve şehir plancılığı esaslarına aynen Grek, Mısır ve Çin şehirlerinde de rastlanılmıştır.[130] Kentlerin düzenlenmesi sırasında ortak mekânın ve dik açı ile birleşen yolların aşamalı olarak yok olduğunu, dini bir kuruluşun (kilise veya manastır) merkez alınarak kentin mahallelere bölündüğünü, toplumsal ve sivil işlevleri büyük manastırların yüklendiğini görürüz. Pers-Part-Sâsânî imarı olan eski Asur karrumları yerine kuruln kapalı ticaret hanları Bizans da "*Xenodok-heionlu Xenodokheion*'un eserleri olarak karşımıza çıkar. Bu ticaret merkezleri daha sonra İslam dünyasındaki hanların öncüleri olabileceği gözlenir. Şehirlerde kapalı ticari mahallelerin ortaya çıktığını, daha küçük ve yayılmış hamamların büyük kaplıcaların yerini aldığını, su kanalları sisteminin bakımının yapıldığını ve sağlamlaştırıldığını görmekteyiz. Millattan sonra 0- 200 yılları arasında Roma İmparatorları kentlilerden toplanan vergilerle her kentte, stadiyonlar, tiyatrolar, belediye ve agora binaları, hamamlar, kütüphaneler, konforlu evler, gölgelikli direkli yollar, büyük meydanlar yaptırmışlardır. *Hamamlar/Germiyan*, Roma, Bizans ve Asya arasındaki uzun süren sivil ticaretin bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır.

Tarihin her döneminde büyük bir öneme sahip olan Diyarbakır kenti de Roma egemenliği sonrası bu dönemde yeniden yapılanmıştır. Roma'nın Amed'i/Diyarbakır'ı bir askeri merkez olarak kullanmaya başlayışı, kentin fiziksel gelişiminde ve şekillenmesinde etkili bir dönemi oluşturmuştur. Önceleri askeri bir garnizon olarak düşünülen şehir mimarisi daha sonra ticari bir mantıkla imar edilmiş 5. yüzyıl sonrası bölgenin büyük bir idari merkezi olarak düşünülmüştü. Medya'nın en eski yerleşim yerlerinden biri olan Amed/Diyarbakır, süreç içinde Roma egemenliğine girişine kadar savunma, ticaret yol-

129- *Bkz.Mutlu, Mimarlık Tarihi Ders Notları 1, Mimarlık Vakfı Enstitüsü Yayınları. 2001.*

130- *Bkz.Ünsal, Mimari Tarihi, İ.D.M. M. A. Yayınları, Cilt 1, Sayı 53, 4. Baskı, İstanbul. 1973).*

larını denetleme, gümrük kapısı, bir uç savunma üssü, hububat stoklama ve dağıtma merkezi, kervanlar için barınak ve ticaret işlevlerini üstlenmişti. Roma döneminde de ticari fonksiyonunu ve ticaret yollarını denetleme görevini korumuştur. 4. yy'da surların yapılışı, kentin aldığı büyük göç, Hıristiyanlığın MS 313 yılından itibaren resmi din olarak kabulü, Roma dönemi, Diyarbakır'ı büyük bir eyaletin merkezi işlevini yüklenme ve garnizon görevini gören bir üs olma konumunu getirmiştir. Bu iki temel işlev kent surlarının genişletilmesini ve güçlendirilmesini, iç kalenin genişletilip yönetsel fonksiyonlarla donatılmasını gerektirmiştir. Roma ve Bizans dönemlerinde nüfusun yerleştirilmesi çabaları içinde yeni iskân alanlarının açılması, su ve kanalizasyon şebekelerinin yapımı bir Roma-Bizans kentinin oluşmasını sağlamıştır. Romalılar IV. yy ortalarından itibaren kenti Roma Mezopotamya'sının başkenti haline getirmiş, *II. Constantius* MS 349 yılında mevcut kaleyi onartmış ve yarını daire şeklindeki doğu surlarını yaptırmıştır. MS 362 yılında Nisibis (Nusaybin)'in Hıristiyan halkı, dinsel nedenlerle göç ederek Diyarbakır'a gelmiş ve kalenin batı kesimindeki düzlükte iskân edilmişlerdir. MS 367-375 yıllarında şehrin surları, Nisibis halkını içine alacak şekilde genişletilmiş, kenti ikiye bölen eski batı surları yıktırılmıştır (Gabriel, 1940). Bu genişlemeyle kent, ana hatları ile belli olmaya başlamıştır.[131]

Asilzade kültürü incelendiğinde bu konumu en iyi Romalı yöneticiler yaşamıştı. Romalılar için bir söz vardır. *"Yemek için kusarlar, kusmak için yerler"* diye. Zevk, safahat ve lüks yaşamlarını askeri, ticari alanlardaki yönetici binalarında ve lüks villa konutlarında göze çarpar. Bu nedenle kent ve villaları, arkasındaki tepelere doğru açılmış taraçalar üzerinde konumlandırılmıştı. Örneğin Zeugma'nın (Antep) genel topografik yapısı, tam bir yamaç kenti görünümündeydi. Helenistik dönemde başlayan villa geleneğine göre, yüksek ve manzaralı alanlar seçiliyordu. Yamaçların güney ve batı bölgesi nekropol (mezarlık), doğu ve kuzeydoğu tarafı mahalleler, kuzey kesimi ise yönetsel bölümler ve lejyon bölgesiydi. Akropolis'in üzerinde ise Zeugma sikkelerinde sıkça rastlanan *Tykhe Tapınağı* (talih ve kader

131- *Bkz. Diyarbakır Kentinin Tarihi ve Bugünkü Konumu", Diyarbakır: Müze Şehir, Ya-pı Kredi Yayınları, İstanbul, 80-107.*

tanrıçası) bulunmaktaydı. Bu eserler en çok Ege ve Marmara şehirlerinde Medya'da ise Zeugma, Dara, Diyarbakır ve Malatya'daki Roma kalıntılarında fazlası ile görünür.

Yol yapımı çok önem arz etmişti. Romalılar zamanında Selefkoslardan kalma Fırat nehrinden geçişler için MS 2. yüzyılda Zeugma'yı Apameia'ya bağlayan, ağaç kütüklerinden yapılmış salların oluşturduğu ahşap bir köprü bulunuyormuş. Zeugma'daki villa tipi yerleşimler, bu köprünün Fırat kıyısından başlayarak, batı yönünde yaklaşık 300-350 metre yüksekliğindeki Belkıs Tepesi'nin üstündeki Akropolis'in eteklerine kadar ulaşmıştır.

ROMA DİNİ

Roma bütün Ön Asya dâhil Akdeniz çevresini elc geçirip, Atlantik'ten Fırat'a kadar tarihte ilk defa siyasi bir mekân birliği kurarken aynı zamanda Akdeniz havzasında bir dil ve kültür birliğini de gerçekleştiriyordu. Çok tanrılı bir din anlayışından gelen Romalılar tabiat kuvvetlerinin birer tanrı olduğuna, hayatta olan her şeyin tanrısal iradeye bağlı olduğuna inanıyorlardı. Başlangıçta Etrükslerin etkisinde kalan din anlayışı, fetihlerden sonra yeni ülkelerin kültürleriyle tanışınca buralarda yaşayan halkların dini inançlarından da etkilenmiştir. Romalılar *Fenike, İran, Frig* inançlarının etkisinde de kalmışdılar ama özellikle Yunan uygarlığının (helen) din ve inanç konusundaki daha fazla baskın ve belirgindir.

Roma miladi ilk yüzyılda Ön Asya topraklarında; Antolia'da değişik tanrılar öncülüğünde Pagancılık ve Medya'da Zerdüşt dini ve Sami halkların *Şems, Ball* gibi tanrılarının yer aldığı Ön Asya'nın oldukça karmaşık dini inanç ve âyinleri ile karşılaşmıştı. Romalılar Fenike, İran, Frig inançlarının etkisinde de kaldılar ama özellikle Yunan uygarlığının (Helen) din ve inanç konusundaki onların dini üzerindeki etkisi MS 330'lara kadar daha fazla ve belirgindir. Kendi tanrılarının cumhuriyet döneminde daha yakından tanıştıkları Yunanlıların tanrılarına benzediğini gören Romalılar onların tanrılarını aynen kabul etmişler ve mitolojilerini de benimsemişlerdir. *"Bu çerçevede Yunanlıların önemli tanrılarından olan Gök Tanrı (Tanrıların Kralı) Zeus (Zevs):*

Jupiter, Ay Tanrısı Hera; Junon, zekâ ve akıl tanrıçası Athena; Minerva, güzellik ve aşk tanrıçası Afrodit; Venüs, ölüler ve cehennem tanrısı Hades; Plüton, bereket tanrıçası Demeter; Neptün, eğlence ve şarap tanrısı Diyonizos; olarak adlandırılmıştır."[132]

Yunan ahlak ve gelenekleri Romalıların Etrükslerden itibaren şekillenen dini gelenek ve inanışlarına da etki etti. Romalılar da bütün ilk çağ toplumları gibi fala inanmak, kuşların uçuşu veya kesilen kurbanların iç organlarının dağılışına bakarak kehanette bulunmaya çalışmak gibi batıl inanışlara sahiptiler. Hatta öyle ki savaş ilan etmek gibi son derece ciddi ve önemli devlet işleri bile fala bakılarak kararlaştırılırdı.[133] Falcılıkla birlikte büyücülük de önemli bir batıl inanış biçimiydi. Roma' da halkın gözünde çok değerli olan sadece falcılık – büyücülükle uğraşan bir sınıf bile vardı. Batı Aryan kavimlerde pagancılığın yanı sıra nasıl ki güneş tanrısı ortakdı. Anlaşılan falcılık ve kâhinlik de ortak bir kültürdü. Doğu Aryanlarda da dini rahipler Magilerin dini görevlerinin dışında falcılıkları ve kâhinlikleri vardı.

Roma İmparatorluğunda Hıristiyanlık yaygınlaşıncaya kadar puta tapıcılık (paganizm) resmi dindi. Tanrılar adına yapılmış özel tapınaklar vardı. *Tanrıça Junon* adına yapılan tapınakta kutsal ateş devamlı yakılır ve *vestal* denilen genç rahibeler ateşin sönmemesi için nöbet beklerlerdi. Zaman içinde Yunan felsefi görüşlerinin Roma'ya girmesiyle tanrıyı inkâr eden *Epikürizm* ve tanrının varlığını kabul eden *Stoacılık* da Romalılar'ın din anlayışının kısmen de olsa etkileyen bir diğer kanal oldular.

MS 30 yılından itibaren Roma İmparatoluğuna Doğu Akdeniz'den giren Hıristiyanlık dini özellikle Medya'daki ve daha sonra Antolia'daki insanlar arasında yayılmıştır. MS305'den sonra doruğa çıkan Hıristiyanlık– Eski Roma Dini taraftarları arasında çekişmeler MS305–306 yılları arasında en şiddetli çatışmalara sahne olmuştur. MS 306 yılında bu çatışmalar sonucunda iktidarı tek başına ele geçiren 1. Constantinus (Konstantin) İmparator olup, MS 313 yılında yayımladığı *Milano Fermanı* ile Hıristiyanlığı serbest bırakmıştır. *1.*

132- *Bkz. www.dünyadinleri.com.*

133- *Bu konuda Ksenefon'un "Onbinlerin dönüşü/Anabasis" adlı eser falcılıkla ilgili örnek sunuyor.*

Theodosius' un (MS 379–395) Roma'daki Vesta Tapınağı'nda Roma'nın kuruluşundan bu yana yanan kutsal ateşi söndürmesiyle birlikte paganist inanç sindirilmeye başlanarak yavaş yavaş tarih sahnesinden silinmiştir. Hıristiyanlığın Roma İmparatorluğu'nun resmi dini olmuştur.

ROMA-SÂSÂNÎ DİNİ ÇATIŞMALARI VE MEDYA

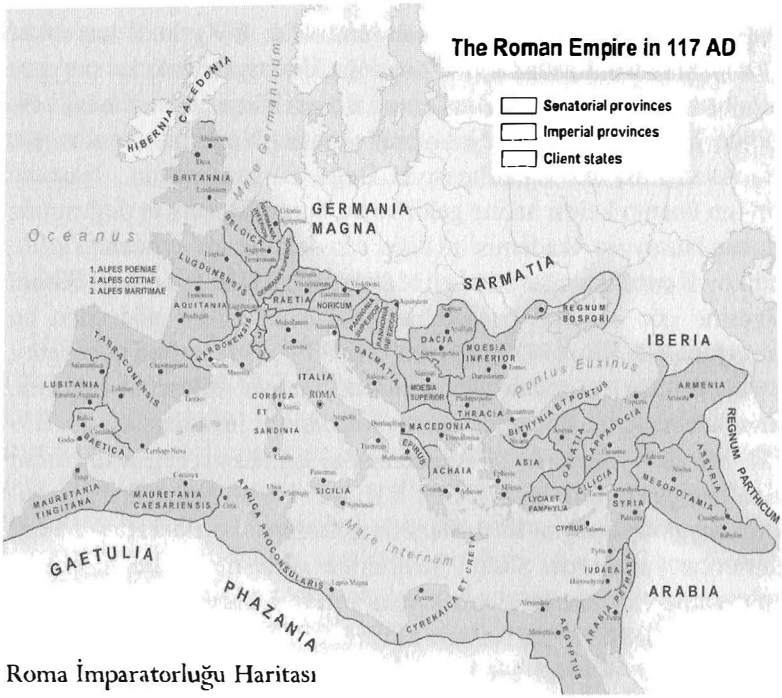
Hıristiyanlığı, Roma İmparatorluğu'nun resmi din olarak kabul ettiren 1. Theodosius (MS 379–395) ölümünden sonra ikiye ayrılan Roma İmparatorluğu Bizans döneminde 4. yüz yılda Ortodoks Hıristiyanlığı temsil eder hale gelmişti. Ortodoks Kilisesi genellikle Doğu Ortodoks Kilisesi olarak anılır. Kilisenin başı İstanbul'daki Fener Rum Patriği'dir. Mezhebi harekctler Bizans'ın aleyhine olmuştu. *İznik İman formülünün* ateşli bir taraftarı olan I. Theodosios, Ortodoks inancını bütün kudreti ile takviye ederek gerek putperestliği gerekse ayrı itikatta olan Hıristiyan mezheplerini acımasız bir şekilde takibata uğrattı. Bizans Devleti'nin dini yapısının şekillenmesinde ve mezhepler çatışmasının çıkmasında İstanbul Konsilini tamamlayan Kadıköy Konsili etkili oldu. Bizans İmparatoru *Markianos* (MS 450-457) kiliseler arasındaki liderlik çekişmelerinden ülkenin büyük zararlara uğradığını gördü. İmparator Markianos ülkede dini birliği temin etmeye çalışırken Hıristiyan âleminde bir daha birleşmemek üzere büyük parçalanmalara sebep oldu. Bununla beraber Kadıköy kararlarına uymayanların ise şiddetle cezalandırılacağı belirtildi. Bizans Devleti, resmi dini (Ortodoksluk) baskıyla kabul ettirme yolunu denemesiyle yeni dönemde hem Antolia'da hem Medya'da farklı düşünen Monofizit Hıristiyanlar, Sâsânî topraklarına göç etti. Bu Hıristiyanlar, asla İran kültürünü kabullenemediler. Aynı zamanda inançları onları istenmeyen adam yaptığından bir çeşit ülke dışılık durumunu her iki ülkede koruyorlardı.

Sâsânî Kralı *I. Şâpûr* 'un MS 363 yılında Nisibis kentini ele geçirmesinden sonra, Bizans Osrhoene eyaletinin başkenti Edessa (Urfa)'ya giden *Mor Afram* burada *Urfa Akademisi*'ni kurdu. Orada on yıl yaşadıktan sonra Urfa Akademisi'nde Nasturiliğin yayılması nede-

niyle okul Bizans İmparatoru Zenon tarafından 489 yılında kapatıldı. Bu tarihten sonra Bizans Devleti'nin doğu Hıristiyanlarına karşı uyguladığı baskı sebebiyle Urfa Akademisi Bizans bölgesinden Sâsânî bölgesinde bulunan Nisibis (Nusaybin)'e geçti. Nusaybin Akademisi, Urfa Akademisi'nin kapatılmasıyla Doğu Süryanileri'nin –Nasturilerin- en önemli kalesi haline geldi ve bu durum Bizans'ın doğusunda bulunan Nusaybin Akademisi'ni diğer Akademilerden ayrıcalıklı kıldı. Kadıköy Konsilinden sonra Medya'da artan baskılardan dolayı Sâsânî bölgesine göç hareketi başladı. İnançlarından dolayı göç eden bu Hıristiyanlar, *I. Hüsrev* (Anurşirvan, MS 531-579) tarafından hoşgörü ile karşılandılar ve onlara yurt verilerek himaye edilmeleri sağlandı. Bununla beraber bu dönemde Bizans İmparatoru Justinianos (MS 527-565), MS 529 yılında Atina Akademisi'ni kapattı ve pagan filozoflar Atina'dan gönderildi. Sâsânî Kralı I. Hüsrev Hıristiyanlara karşı uyguladığı hoşgörüyü pagan filozoflara da göstererek bu filozofları Sâsânî şehirlerine yerleştirdi. Sâsânî şehirlerine yerleştirilen bu filozoflar, Grekçe kitapları tercüme etmek için yerel okullar kurdular. Benzer şekilde Gundi Şâpûr'da Nasturi mülteciler tarafından meşhur sağlık okulu kuruldu. Böylece Medya'da yaşayan Bizans toplumuyla bağlar sağlamlaştı ve İran bölgesinde yaşayan Hıristiyanlar da Sâsânî yönetimine sadakatle hizmet ettiler.

5. yüzyıldan sonraki Sâsânîlerin Hıristiyanlığa karşı olan hoşgörüsündeki farz edilen artış iki din arasındaki sürtüşmeyi azaltmayıp arttırdı. Özellikle VI. yüzyılın sonlarında Bizans mahkemeleri, siyasi savaşları Haçlı seferlerine çevirdi. Sâsânî Kralı I. Hüsrev'in, MS 540 yılında Kudüs'ü ele geçirip kutsal haçı Ktesiphon'a getirmesi Bizanslar açısından onur kırıcı bir olaydı. Buna karşılık Bizans ordusunun Atropatena Medya'sındaki (modern Azerbaycan'daki) *Ganzak*'ta bulunan kutsal ateşin bulunduğu tapınağı yıkması Kudüs'e karşı bir misilleme olarak yapılmıştı.[134]

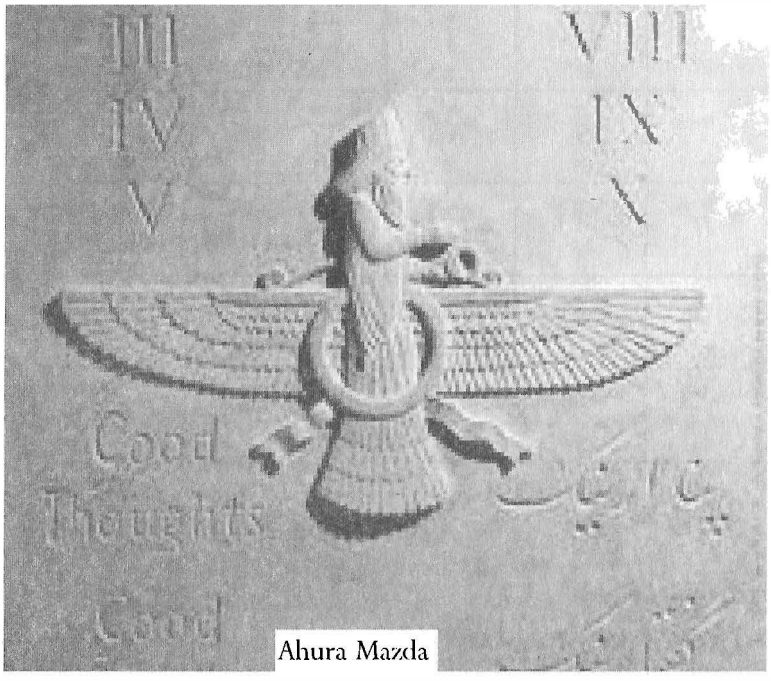
134- *Bkz. Nasır Niray, "Sâsânî İmparatorluğu'nun devlet yapısı üzerine bir inceleme".*

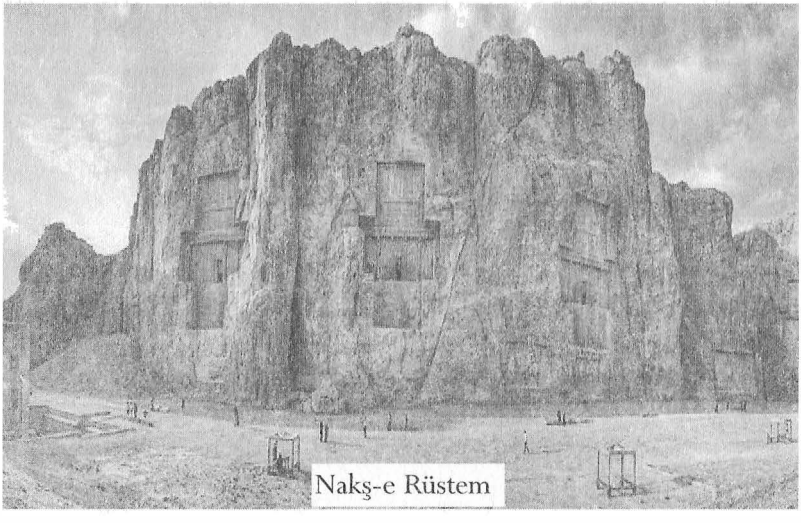
Roma İmparatorluğu Haritası

Nemrut- Aslanlı Horoskop

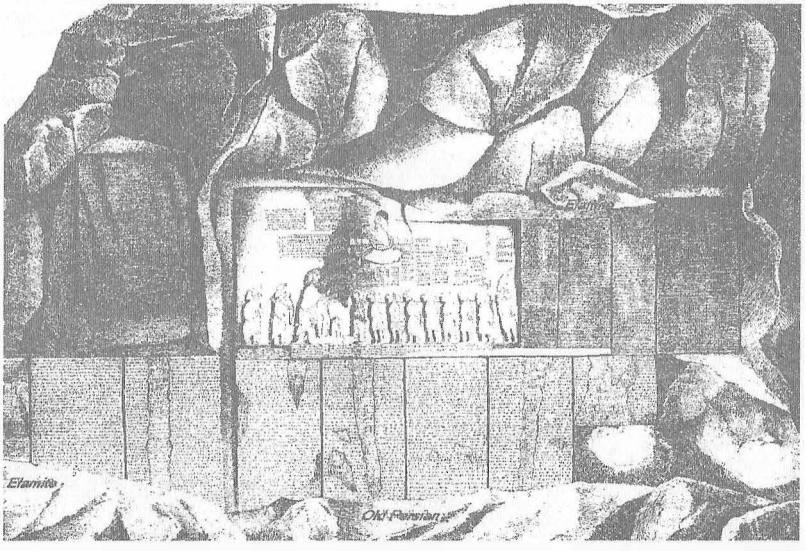

Ahura Mazda

Nakş-e Rüstem

a	b	g	ḷ	d	h
w	z	ḥ	ṭ	y	k
ṯ	l	m	ḏ	n	ẓ
s	ʿ	p	ṣ	q	r
ṱ	ġ	t	i	u	s

Kral Darius Ariyaca Alfabesi

Bihustun Kitabesi

Kürdlerin Asyalı ataları, Doğu Aryan kültürlü Med, Pers, Part, Soğdia vs. toplulukların ana vatanları İran Horasan'ın kuzeydoğusunda Harezm, Baktira ve Soğdia vs. olarak görülür. Bu Doğu Aryan kabilelerin MÖ 23 yüz yıl sonrası ise batıdaki ilk yerleşim alanları İran platosunda Elbruz ve Zagros Dağları olmuştu. Daha batıda ki görünümleri ise Yukarı Fırat ve Dicle havzalarında, Kapadokya ve Kilikya'ya göç ettikleri bölgedeki aynı kültürlü Mitanni kabilelerinin varlığı ile anlaşılır.

MÖ 9 yüz yıl sonrası ise İran'daki Doğu Aryan toplulukları bölgenin güçlü köleci Asur ve Urartu devletlerinin askeri kampanyalarında köle olarak Yukarı Mezopotamya'da iskân edilmiştiler. Bu topluluklar Zagroslarda ve Yukarı Fırat, Dicle ve Masala nehir havzalarında soydaşları olduğu kuvvetle muhtemel Mitanni bakiyesi ve yerel Kafkas kültürlü Hurri soylu topluluklar ile kaynaştılar. Bu coğrafyada Kürd kavmini yarattılar. Kürdlerin yaşadıkları topraklar Büyük İskender sonrası "Medya" olarak tanındı. MÖ 1 yüzyıl sonrası Ön Asya'ya yönelen Roma'nın Medya'da bölgenin güçlü Part Devletine karşı tampon devlet olarak destekledikleri "Adiabene, Karduk ve Atrapone Medyası" devletlerinin hâkim olduğu Medya topraklarında Kürdler siyasal bir güç olarak geliştiler. Fakat Roma-Part ve Bizans-Sâsâni süreci Kürdlerin ülkesi olan Medya'nın yoğun paylaşım savaşlarının yaşandığı bir dönem oldu.

Bölge halkları Ârâmiler, Ermeniler ve Yunanlıların Hıristiyanlığı benimsemeleri ile MS 330'larda Medya'da halklar arasında gelişen dini kamplaşmalar var olan etnik yapıları netleştirdi. Bu hengâmede Arabistan'da gelişen İslami dinin temsili olan İslam Orduları Medya'yı denetimine aldı. Zerdüştlük vs. dinlerini terk etmeye, İslam dinini benimsemeye zorlanan Kürdler, MS 650 sonrası ülkeleri Medya'nın iç ve karasal coğrafyasının dezavantajları ile de baş başa kaldılar.

ISBN 978-605-9073-17-2

